

აწ. მარტიროსოვი

ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში

ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი

4 r
499. 962
გ 338

შრომა „ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში“ მონოგრაფიული გამოკვლევაა, რომელშიც ვრცლად მიმოხილულია ნაცვალსახელთა სისტემა ქართველურ ენებში და მისი განვითარების ისტორია უძველესი პერიოდიდან მოკიდებული დღემდე.

შრომაში მოცემულია ნაცვალსახელთა სისტემატური მორფოლოგიური ანალიზი და გარკვეულია მათი შედგენილობისა და გენეზისის საკითხები. პირველი თავი მთლიანად ეძღვნება სპეციალური ლიტერატურის კრიტიკულ განხილვას.

უ ე მ ო კ ლ ე ბ ა თ ა გ ა ნ მ ა რ ტ ი ბ ა

- A-188** — ცხორება და განგება წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფთჳმესი, ხელნაწერი, ვისარგებლეთ დ. ჩხუბიანი შვილის მიერ გადმოწერილი პირით.
- ამირანდარეჯან. — მ. ხონელი, ამირან-დარეჯანიანი, ს. კაკაბაძის რედაქციით, 1939.
- შ. არაგვ. I — შ. არაგვისპირელი, თხზულებათა სრული კრებული, I, თბილისი, 1947.
- არიშათ. — წიგნი, რომელი დაწერა იოსებ არიშათიელმან... თბრთაჲ აღშენებისათჳს ეკლესიისა, ნ. მარის გამოცემა, TP. II, СПб. 1900.
- აჳარ. — შ. ნიჳარაძე, ხენოაჳარულის თავისებურებანი, გამოკვლევა და ტექსტები ლექსიკონითურთ, ბათუმი, 1957.
- ბალაშვარ. — ცხორებაჲ ბალაჳვარისი: ბალაჳვარიანის ქართული რედაქციები, გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ილ. აბულაძემ ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1957.
- ბახილი — ბასილი დიდი, ეჳუსთა დღეთაჲ, ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო მ. კახაძემ, თბილისი, 1947.
- ბეხიკი — ბესარიონ გაბაშვილი, თხზულებათა სრული კრებული, ტექსტი-გამოკვლევა. შენიშვნები. ლექსიკონი, აღ. ბარამიძისა და ვ. თოფურიას რედაქციით, ტფილისი, 1932.
- ბოლნ. — იოანე ბოლნელ ეპისკოპოსის ქადაგებანი, მ. ჯანაშვილის გამოცემა, ტფილისი, 1911.
- გამოხლვ. — გამოსლვათაჲ: წიგნი ძუელისა აღთჳუმისანი, ტ. I, ნაკვეთი I, გამოსცა ა. შანიძემ, თბილისი, 1947.
- კ. გამხ. — კ. გამსახურდია, რჩეული თხზულებანი, რეატომეული, I, თბილისი, 1958, II, 1959, III, 1960.
- გარეკახ. — არნ. ჩიქობავა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად, არილი, ტფილისი, 1925.
- გურ. — ს. ედენტე, გურული კილო, გამოკვლევა, ტექსტები, ლექსიკონი, რედაქტორი გ. ახვლედიანი, ტფილისი, 1936.
- დ. გურამ. — დ. გურამიშვილი, თხზულებათა სრული კრებული, თბილისი, 1955.
- დაბ. — ნ. გამოხლვ.
- დამასკ. — წამებაჲ წმიდისა აღათანგელშის დამასკელ კათალიკოზისა, კ. კეკელიძის გამოცემა: Христианский Восток, ტ. IV, ნაკვ. III, СПб. 1916.

- დიალექტ. — ი. გიგინეიშვილი, ვ. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, ქართული ენის კლითა მოკლე განხილვა. ტექსტები. ლექსიკონი, რედაქტორი ვ. თოფურია, თბილისი, 1961.
- დოკ. — დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, ტ. I (XV — XVIII სს.), თბილისი, 1940, ტ. II (XV — XIX სს.), 1953.
- ევ. — წინაწარმეტყულებად ესაიასი; წიგნი ძუელისა აღთქუმისანი, ტ. I, ნაკვეთი 2, გამოსცა ა. შანიძემ, თბილისი, 1948.
- ვავა — ვავა-ფ შაველა, ტ. I, ლექსები, აღ. აბაშელის და აკაკი შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1946, ტ. V, მოთხრობები და პიესები, აღ. აბაშელის რედაქციით, ტფილისი, 1936.
- ვახტანგ VI — ვახტანგ VI, თხზულებათა კრებული, აღ. ბარამიძის რედაქციით და შენიშვნებით, თბილისი, 1947.
- ვხხრ. — ვისრამიანი, მეორე გამოცემა, აღ. ბარამიძის, პ. ინგოროყვას და კ. კეკელიძის რედაქციით და შესავალი წერილით, ლექსიკონი ი. აბულაძისა, ტფილისი, 1938.
- ვტ — შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, თბილისი, 1951.
- ზარზმ. — ცხორება და მოქალაქობა სერაპიონ ზარზმელისა, კ. კეკელიძის რედაქციით და გამოკვლევით: ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, ტფილისი, 1935.
- ზილიხან. — გ. ჯაკობია, იოსებ-ზილიხანიანის ქართული ვერსიები (კრიტიკული ტექსტი ლექსიკონისა და საძიებლების დართვით), პირველი ნაწილი (ტექსტები), ტფილისი, 1927.
- ზ.-იმერ. — ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავი: აღ. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, XI, 1952; ზემოიმერული კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი (ორჯონიკიძის რაიონის მეტყველების მიხედვით): ქუთაისის პედ. ინსტიტუტის შრომები, XVII, 1957.
- თემურაზ I — თეიმურაზ პირველი, თხზულებათა სრული კრებული. ტექსტი. გამოკვლევა. ლექსიკონი, აღ. ბარამიძის და გ. ჯაკობიას რედაქციით, ტფილისი, 1934.
- თემურაზ II — თეიმურაზ მეორე, თხზულებათა სრული კრებული, გიორგი ჯაკობიას წინასიტყვაობით, რედაქციით, ლექსიკონით და შენიშვნებით, თბილისი, 1939.
- თეკლა — მარტლობა თეკლასი (ქართული და სომხური ტექსტი), ილ. აბულაძის გამოცემა: ენიმკის მოამბე, VIII, 1940.
- თიმბ. — ნ. თემურაზ II.
- თუშ. ტექსტ. — თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, აკაკი შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1960.
- ი — საზარებად იოვანსი: ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით (897, 936 და 973 წწ.), განოსცა ა. შანიძემ, თბილისი, 1945.
- ინგ. ტექსტ. — რ. ღამბაშიძე, ინგილოური კილო, I, ტექსტები: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, XXX b — XXXI b, თბილისი, 1947.
- იობ. — წიგნი მეცხრე იობისი, ნ. ებ.

- კათ. ეპისტ. — კათოლიკე ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები X — XIV საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ქ. ლორთქიფანიძემ ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1956.
- კახ. — არ. მარტიროსოვი და გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტი, გამოკვლევა და ტექსტები ლექსიკონითურთ, რედაქტორი ვ. თოფურია, თბილისი, 1956.
- კიმ. I — ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები, ნაწილი პირველი, კიმენი, ტ. I, კ. კეკელიძის რედაქტორობით, ტფილისი, 1918.
- კიმ. II — ქართული აგიოგრაფიული ძეგლები, ნაწილი პირველი, კიმენი, ტ. II, გამოსცა კ. კეკელიძემ, თბილისი, 1946.
- დ. კლდ. — დ. კლდიაშვილი, მოთხრობები და პიესები, თბილისი, 1947.
- ლ — სახარება ლუკასი, ნ. ი.
- ლევიტ. — წიგნი შესამწე ლევიტელთა, ნ. ეს.
- ლიმონ. — იოანე მოსხი, ლიმონარი, ტექსტი გამოკვლევით და ლექსიკონით გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბილისი, 1960.
- ნ. ლომ. — ნ. ლომოური, მოთხრობები, ს. ხუციშვილის წინასიტყვაობით, შენიშვნებით და რედაქციით, თბილისი, 1951.
- მ — სახარება მათწი, ნ. ი.
- მამ. სწ. — მამათა სწავლანი X და XI ს.-თა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ილ. აბულაძემ ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1955.
- ს. მგალობ. — ს. მგალობლიშვილი, რჩეული მოთხრობები, გ. თავნიშვილის რედაქციით, შესავალი წერილით, ლექსიკონითა და შენიშვნებით, თბილისი, 1951.
- მთარაჭ. — შ. ძიძიგური, ქართული ენის მთარაჭული დიალექტის ძირითადი თავისებურებანი: ენიმკის მოამბე, II 1, ტფილისი, 1937.
- მთიულ. — არნ. ჩიქობავა, მთიულურის თავისებურებანი: ენიმკის მოამბე, II 1, ტფილისი, 1937.
- მ. მრევლ. — მ. მრევლიშვილი, ხარატანთ კერა, თბილისი, 1948.
- მრკ — სახარება მარკოზისი, ნ. ი.
- მსაჯ. — წიგნი მეშველ მსაჯულთა, ნ. ეს.
- ე. ნინ. — ე. ნინოშვილი, თხზულებათა სრული კრებული, გ. ქიქოძის რედაქციით, თბილისი, 1954.
- ოკრობ. — ოტ. კახაძე, ოკრობელის თავისებურებანი: იბერიულ-კავკას. ენათმეცნ., VI, 1954.
- Опис.** — Н. Марр, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, Ленинград, 1940.
- პართ. — ცხორება და მოქალაქობა... გრიგოლ პართელისა. გამოცემული ლეონტი მელიქსეთ-ბეგის მიერ, ტფილისი, 1920.
- პროზ. ტექსტ. I — სვანური პროზაული ტექსტები, I, ბალსხემოური კილო, ტექსტები შეკრიბეს ა. შანიძემ და ვ. თოფურია, რედაქტორი ა. შანიძე, თბილისი, 1939.
- პროზ. ტექსტ. II, — სვანური პროზაული ტექსტები, II, ბალსხემოური კილო, ტექსტები შეკრიბეს ა. დავითიანი და ვ. თოფურია და მ. ქალაქიანი, რედაქტორი ვ. თოფურია, თბილისი, 1957.

- ხ. ვლ. არქაბ. — ს. ქლენტი, ქანური ტექსტები, არქაბული კილოკავი, რედაქტორი არნ. ჩიქობავა, ტფილისი, 1938.
- რუთ. — წიგნი მერვე რუთისი, ნ. ცხ.
- რუხუდან. — რუხუდანანი, ილ. აბულაძისა და ივ. გიგინეიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1957.
- ხაბა ასურ. — ცხორებაჲ საბა ასურისაჲ, ს. ჯანაშიას გამოცემა, არილი, ტფილისი, 1925.
- ხაინგ. — მ. ჯანაშვილი, საინგილო: ძველი საქართველო, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, II. ვ. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფილისი, 1913.
- ხახულ. პოეზ. — ძველ-ქართული სასულიერო პოეზია, პ. ინგოროყვას გამოცემა, ტფილისი, 1913.
- ხაქმე მოციქ. — საქმე მოციქულთა, ძველი ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ილ. აბულაძემ ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1950.
- ხახხმეტყვ. — მჭეტათაჲს სახისა სიტყუაჲ, ნ. მარის გამოცემა, TP. VI, СПб. 1904.
- ხვან. პოეზ. I — სვანური პოეზია, I, სიმღერები შეკრიბეს და ქართულად თარგმნეს ა. შანიძემ, ვ. თოფურიაჲ, მ. გუჯჯიანმა, რედაქტორი ვ. თოფურია, თბილისი, 1939.
- ხობრძე ხიცრ. — სულხან-საბა ორბელიანი, ხობრძე სიცრუისა, გ. ლენინიძის წინასიტყვაობით და ს. იორდანიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1957.
- Sin-43 — წმიდა ევთიმის ცხოვება, X ს. ხელნაწერი, ვისარგებლეთ დ. ჩხუბიანიშვილის მიერ გადმოწერილი პირით.
- Sin-62 — სინას № 62 ხელნაწერის ფოტოპირი (უსათაურო), ვისარგებლეთ ნ. კოტინოვის მიერ გადმოწერილი პირით.
- ხინ. მრავალთ. — სინური მრავალთავი 864 წლისა, ა. შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და გამოკვლევით, თბილისი, 1959.
- ფერეიდნ. — არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარა თავისებურებანი: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, ტფილისი, 1927.
- ქართლ. — ვ. თოფურია, ქართლური: არილი, ტფილისი, 1925.
- ქება-ქებათა — ბოლღიტი, თარგმანებაჲ ქებაჲ ქებათაჲ, ნ. მარის გამოცემა, TP. III, СПб, 1901.
- ლ. ქიაჩ. — ლ. ქიაჩელი, გვადი ბიგვა, თბილისი, 1942.
- ქრებტ. — ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, V — X საუკუნეების ძეგლები, გამოსცა და ტაბულები და ლექსიკონი დაურთო ი. იმნაიშვილმა ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1953.
- ქრებტ. — შ. ძიძიგური, ქართული დიალექტების ქრესტომათია ლექსიკონითურთ, რედაქტორი გ. ახვლედიანი, თბილისი, 1956.
- ა. ყაზბ. — ა. ყაზბეგი, თხზულებანი ორ ტომად, რედაქტორი ს. ჩიქოვანა, ტ. I, II, თბილისი, 1955.
- ე. ყიფ. — ი. ყიფშიძე, ქანური ტექსტები, რედაქტორი არნ. ჩიქობავა, ტფილისი, 1939.
- ე. ყიფ. ქრებტ. — И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского), языка с хрестоматией и словарем, СПб. 1914.
- შაჰე. II — ფირდოუსი, შაჰამე, ქართული ვერსიები, ტ. II, იუსტ. აბულაძის, ალ. ბარამიძის, პ. ინგოროყვას, კ. კეკელიძის, აკ. შანიძის რედაქციით, კომენტარებით და ლექსიკონით, ტფილისი, 1934.

- შუშ. — იაკობ ცუ რ ტ ა ვ ე ლ ი, მარტკლობა შუშანიკისი, ქართული და სომხური ტექსტები, გამოსცა, გამოკვლევა, ვარიანტები, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე მ, ტფილისი, 1938.
- ცხ. იოლახაფ. — ნ. ბალაქვარა.
- ცხ. იოვ. და ეფთ. — გიორგი მთაწმიდელი, ცხორებდა იოვანესი და ეფთემესი, გამოსაცემად დაამზადა ივ. ჯავახიშვილმა, გიორგი მთაწმიდლის ენა იოვანეს და ეფთემეს ცხოვრების მიხედვით ა. შანიძისა, თბილისი, 1946.
- ცხ. იოვ. ზედაზნ. — ცხორებდა იოვანე ზედაზნელისა: ილ. ა ბ უ ლ ა ძ ე მ, ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები, თბილისი, 1955.
- ცხ. მეფ. მეფ. — ბასილი ეხოსმოძღვარი, ცხორება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გამოსცემა ივ. ჯავახიშვილისა, თბილისი, 1944.
- ცხ. შიოხსი და ევაგრ. — ცხორებდა შიოხსი და ევაგრესი, ნ. ცხ. იოვ. ზედაზნ.
- ა. წ. — ა. წერეთელი, თხზულებანი, სრული კრებული შვიდ ტომად, ტ. IV, მოთხრობები, პ. ინგოროყვას რედაქტორობით, თბილისი, 1948.
- წმ. ცხ. — X საუკუნის ხელნაწერი (Sin-6), ვისარგებლეთ ნაკოტინოვის მიერ გადმოწერილი პირით.
- ე. კ. — ი. კავკავაძე, თხზულებათა სრული კრებული ათ ტომად, პ. ინგოროყვას რედაქტორობით, ტ. I, 1951, ტ. II, 1950.
- ქან. ტექსტ. I — არნ. ჩიქობავა, ქანური ტექსტები, ნაკვეთი პირველი, ხოფური კილოკავი, ტფილისი, 1929.
- ქან. ტექსტ. II — ქანური ტექსტები, II, ვიწურ-არქაბული კილოკავი; არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ, ტფილისი, 1936.
- ჰილ-ეტრატ. — ჰილ-ეტრატის იადგარი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერი H 2123 (IX — X საუკუნისა), მომზადებულია დასაბეჭდად ალ. ჯიშიაშვილისა და არ. მარტიროსოვის მიერ. ა. შანიძის რედაქციით.
- ხან.-ზეგნ. — პ. გაჩეჩილაძე, იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VIII, თბილისი, 1956.
- ხანმ. ლექც. — ხანმეტი ლექციონარი, ფოტოტიპიული რეპროდუქცია, გამოსცა და სიმფონია დაურთო ა. შანიძემ, თბილისი, 1944.
- ხანმ. მრავალთ. — ხანმეტი მრავალთავი, გამოსცა ა. შანიძემ: ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VII, 1927.
- ხანძთ. — შრომადა და მოღუწება... გრიგოლისი... ხანძთისა და შატბერდის აღმასწინებლისა, ნ. მარის გამოსცემა, TP. VII, СПб. 1911.
- ხევს. მახ. — ბეს. გაბუური, ქვესურული მასალები, აკაკი შანიძის რედაქციით: ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწადული, I—II, ტფილისი, 1923 — 1924.
- ხევს. პოეზ. — ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურული, ტფილისი, 1931.
- ხევს. ტექსტ. — ალ. კინკარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, ტექსტებითა და ინდექსით, რედაქტორი არნ. ჩიქობავა, თბილისი, 1960.
- მ. ხ. მ. ტ. — მ. ხუბუა, მეგრული ტექსტები, რედაქტორი ს. ჯანაშია, ტფილისი, 1937.
- მ. ჯავახ. — მ. ჯავახიშვილი, რჩეული თხზულებანი ექვს ტომად, ტ. I, 1958, ტ. II, 1959.
- ჯავახ. — ავტორის მიერ ჯავახეთში შეკრებილი ტექსტები.
- შაბო — წამება კაბოხსი, კეკელიძის რედაქციით და გამოკვლევით, ნ. ზარამ.

წინასიტყვაობა

მეტყველების ნაწილთა და აგრეთვე ცალკეული გრამატიკული კატეგორიების ისტორიულ ასპექტში შესწავლას არსებითი მნიშვნელობა აქვს ენის ისტორიისათვის. ამ მხრივ ნაცვალსახელთა სისტემა და მისი ისტორია ყველა ენაში საყურადღებო და მეტად საინტერესო პრობლემას წარმოადგენს, რადგანაც მასში შემონახულია თავისებური ენობრივი ნიშან-თვისებები და ენის ისტორიის უძველესი ფაქტები.

ნაცვალსახელი, როგორც თავისებური სტრუქტურისა და სემანტიკის მქონე მეტყველების ნაწილი. აღრიდანვე იქცევა გრამატიკოსთა და ენათმეცნიერთა ყურადღებას. მე-19 საუკუნიდან მოკიდებული იგი ფართო განხილვის ობიექტს წარმოადგენდა ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაშიც. ამ ხნის განმავლობაში ჩვენში შეიქმნა საკმაოდ მდიდარი ლიტერატურა, რამაც თავის მხრივ ნიადაგი მოამზადა ნაცვალსახელის მონოგრაფიული შესწავლისათვის.

წინამდებარე გამოკვლევის მიზანია შეაჯამოს ის, რაც ამ მიმართულებით გაკეთებულა და წარმოგვიდგინოს ნაცვალსახელთა სისტემატური ანალიზი ქართველურ ენებში.

იბერიულ-კავკასიურ ენათა ამ ჯგუფში, როგორც ცნობილია, შედის ქართული, ზანური (მეგრულ-ჭანური) და სვანური. რომელთა შესწავლა ამჟამად მალალ მეცნიერულ დონეზეა. ამ ენათა კვლევა-ძიების საქმეში დიდი ღვაწლი მიუძღვით ცნობილ ენათმეცნიერებს ა. ცაგარელს, ნ. მარს, ი. ყიფშიძეს, ი. ჯავახიშვილს. ა. შანიძეს, გ. ახვლედიანს, არნ. ჩიქობავას და ვ. თოფურისას, რომელთა მრავალრიცხოვან შრომებში ისტორიულ-შედარებითი ანალიზის საფუძველზე გარკვეულია ქართულისა და მისი მოძმე ენების ბგერითი შესატყვისობის, გრამატიკული წყობისა და ლექსიკური შედგენილობის კარდინალური საკითხები. ამ ენათა უძველესი სტრუქტურის დასადგენად ივარაუდება. რომ მომავალში უფრო ფართოდ და ინტენსიურად გაიშლება მეცნიერული მუშაობა, რის შედეგადაც, რათქმა უნდა, ახალი შუქი მოეფინება მთელ რიგ საკითხებს, მათ შორის ისეთებსაც, რომლებიც ნაცვალსახელს შეეხება.

წინამდებარე ნაშრომი დასაბეჭდად მომზადდა 1962 წელს. რადგანაც დიდი მოცულობისა აღმოჩნდა, მისი მთლიანი სახით დაბეჭდვა, სამწუხაროდ, ვერ მოხერხდა. ამოღებულ იქნა ორი უკანასკნელი თავი, რომელშიც განხილულია ნაცვალსახელთა სინტაქსი და სიტყვაწარმოების საკითხები. გამოუქვეყნებელი მასალა ცალკე სტატიების სახით დაიბეჭდება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ორგანოში.

არ. მარტიროსოვი

5. VIII. 1964.

თბილისი.

თ ა ვ ი ა ი რ ვ ე ლ ი

ნაცვალსახელი გრამატიკულ ლიტერატურაში
სახელწოდებისათვის

§ 1. სახელწოდება ნაცვალსახელი წარმომდგარია ორი სიტყვის შეერთებით: ნაცვალ+სახელი, ე. ი. სახელის ნაცვალი, ხახელის მაგიერი, მისი შემცვლელი. იგი ყველა ქართულ გრამატიკაში იხმარება, ოღონდ სხვადასხვა დაწერილობით: ნაცვალ-სახელი (ანტონი, გ. ფირალოვი, პ. იოსელიანი), ნაცვალსახელი (ი. ქართველიშვილი), ნაცვალ-სახელი (ს. დოდაშვილი, დ. ყიფიანი, თ. ფორდანი, ა. ბენაშვილი, არ. ქუთათელაძე), ნაცვალსახელი (დ. ჩუბინაშვილი, პ. კვიციანიძე, მ. ჯანაშვილი, ს. ხუნდაძე, მ. კელენჯერიძე, ი. ნიკოლაიშვილი, დ. კარიჭაშვილი, ილ. სიხარულიძე, ა. შანიძე).

ერთადერთი ზურაბ შანშოვანის გრამატიკაა, რომელშიც ნაცვალსახელის მაგიერ ორი სხვა ტერმინია გამოყენებული. ესაა სახელ-დართული (პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელებისათვის) და ილტი (ყველა სხვა ნაცვალსახელისათვის).

სახელწოდება ნაცვალსახელი ყველა ენაში ბერძნულიდან მომდინარეობს. ცალკე მეტყველების ნაწილად ეს სახელი ბერძენმა გრამატიკოსებმა გამოყვეს და სათანადო ტერმინიც ბერძნული ენის ნიადაგზე გამოიმუშავეს. ესაა *ἀνασυστή*, რომელიც შედგება ორი სიტყვისაგან: *ἀν* ნიშნავს „ნაცვალად“, „მაგიერ“, *συστή* კი — „სახელი“, „სახელწოდება“. სხვა ენებზე შესატყვისი სიტყვა ბერძნული ტერმინის სიტყვასიტყვით თარგმანს წარმოადგენს. ეს ტერმინი ჯერ ლათინურად ითარგმნა, აქედან კი სათანადო სახელწოდება მცირეოდენი ცვლილებით სხვა ევროპულ ენებშიც დამკვიდრდა.

ბერძნულისაგან განსხვავებით ლათინურ ენაზე სათანადო ტერმინი სხვაგვარად ბგერს — pronomen, მაგრამ იმასვე აღნიშნავს, რასაც ἀνωσυσμᾶ: pro — „ნაცვლად“, nomen — „სახელი“. ასეთივეა იტალ. pronome, ფრანგ. pronom, რუმინ. pronume, ინგლის. pronoun და სხვ. გერმანული სახელწოდება Fürwort აგრეთვე მიღებულია ორი სიტყვის შეერთებით: für — „ნაცვლად“, „მაგიერ“, Wort — „სიტყვა“, „სახელი“. ამგვარივე შედგენილობისაა ძვ. სლ. мѣстоимена, რუს. местоимение, უკრაინ. займенники, პოლონ. zaimki, ჩეხ. zajmeno და ა. შ.

ნაცვალსახელის განსაზღვრისათვის

§ 21. როგორც ტერმინიდან ნათლად ჩანს, ნაცვალსახელი ნიშნავს სიტყვას, რომელიც ფრაზაში სახელის როლს ასრულებს, სახელის მაგივრობას ეწევა, მის ნაცვლად იხმარება. ესაა ნაცვალსახელის ტრადიციული გაგება, რომელიც ამჟამადაც ბატონობს როგორც ჩვენში, ისე უცხოურ გრამატიკულ ლიტერატურაში.

მიუხედავად იმისა, რომ სახელწოდება, საზოგადოდ, პირობითია, ნაცვალსახელმა, როგორც ტერმინმა, ისტორიულად არსებითი როლი შეასრულა ამ მეტყველების ნაწილის რაობისა და მნიშვნელობის დადგენაში, რადგანაც ნაცვალსახელის გრამატიკული განსაზღვრა დაფუძნებული იყო მხოლოდ და მხოლოდ სახელწოდებაზე.

წირველად, ჩვენ წელთაღრიცხვამდე II საუკუნეში, დიონისე თრაკიელმა ნაცვალსახელი განსაზღვრა როგორც სიტყვა, რომელიც იხმარება სახელის ნაცვლად¹. ნაცვალსახელის ასეთი გაგება აქედან მოკიდებული თითქმის დღემდე ცოცხლობს გრამატიკულ ლიტერატურაში.

„ნაცვალ-სახელი არს ნაწილი სიტყვისა, რომელიცა ნაცვლად სახელისა დაიდების სიტყუათა შა“, — ვკითხულობთ გავიზის გრამატიკაში².

ძირითადად ეს აზრია განმეორებული ი. ქართველიშვილისა და გ. ფირალოვის გრამატიკებში, ოღონდ ამასთან ერთად აქ სხვა მომენტებიც არის გათვალისწინებული:

¹ Античные теории языка и стиля, Москва-Ленинград, 1936, გვ. 133.

² ლამბატიკა, კრემენჩუკი, 1789, § 83.

„ნაცუალსახელი არს ნაწილი სიტყვსა, რომელიცა სიტყუათა შინა იხმარების ნაცუალად სახელისა, ანუ დაიდების მის თანა“— გვაუწყებს ი. ქართველიშვილი².

„ნაცუალ-სახელი არს ლექსი ნაცუალად სახელისა ხმარებადი, განტოლვისათჳს ხშირისა განმეორებისა ერთისა და მისივე სახელისა“—წერს გ. ფირალოვი³.

ად. ყიფიანის აზრით, ნაცვალსახელის დანიშნულება მხოლოდ სახელის განმეორების თავიდან აცილებათ:

„ნაცვალ-სახელი ... იმისთვის არს, რომ ერთი და იგივე სახელი მეტად ხშირად არ იხსენებოდეს და ამითი საუბარს მეტის-მეტი აჭრელებით სიამოვნება არ აკლდებოდეს“⁴.

არსებითად ეს აზრია გატარებული აგრეთვე პ. კვიციანიძესთან: „სიტყვაბასუხის შესამოკლათ ხშირად ვხმარობთ არსებითის და დართვით სახელების მაგეირათ სხვა სიტყვებს... ასეთი სიტყვები არიან: ჩვენ, თქვენ, ისინი, მე, შენ, ჩემი, მათი და სხ. ამათ ქვიათ ნაცვალსახელები და სხვა სიტყვებისაგან გამოიცნობიან იმავე კითხვებით, რითაც არსებითი და დართვითი სახელები: ვინ? რა? ვისი? სადაური?“⁵

ნაცვალსახელები წინადადებაში შეიძლება იყონ იმავე წევრებად, რაებადაც არსებითი და დართვითი სახელები, რაკი ნაცვალსახელი სხვა არა არის რა, თუ არ იმათი სამაგიერო“ (იქვე, გვ. 108).

ეგვევ ფუნქცია ხაზგასმულია პ. იოსელიანის გრამატიკაშიც, მაგრამ აქ ნაჩვენებია ნაცვალსახელის სხვა თვისებებიც, რომლებიც მანამდე არავის შეუნიშნავს:

„ნაცუალსახელი არს ნაწილი სიტყვსა შეცუალებითი, რომელიცა იხმარების ნაცუალად სახელისა, პირისა ანუ ნივთისა აღმნიშვნელისა, განსალტოლველად ჰხშირისა განმეორებისა ერთისა და მისივე სახელისა“⁷.

² ი. ქართველიშვილი, ქართული ღრამმატიკა, 1815, გვ. 38.

³ გ. ფირალოვი, თვთ მასწავლებელი, სანკტ-პეტერბურღს, 1820, გვ. 47.

⁴ ახალი ქართული გრამმატიკა, სხარტულად დაწურილი შამისაგან შეიღებისათვის დიმიტრი ყიფიანისა; სანკტ-პეტერბურღლი, 1882, გვ. 56.

⁵ ქართული სწორმეტყველება, საშინჯი სახელმძღვანელო, პირველი წიგნი, შედგენილი პ. კვიციანიძის მიერ, თბილისი, 1888, გვ. 60—61.

⁷ პირუშღ-დაწყებითი კანონი ქართუღისა ღრამმატიკისა, შედგენილი პღატონ ვგნატისა-ძის იოსელიანისა მიერ, ქ. თფიღისს, 1851, გვ. 25.

ამოდის რა ნაცვალსახელის ტრადიციული გაგებიდან, ან-
ტონი თავის გრამატიკაში ასეთ განმარტებას იძლევა:

„ნაცულ-სახელი ესე მნიშვნელი პირობითად განმრჩევი არ-
სებისა, ვინაჲთგან ნაცულად სახელისაცა მოიღების, რომელ-არს
განრჩევა წოდებითი, თუთოჲსა მყოფთა არსებისა. ამისთჳს ზედ-წო-
დებულ-არს პირველთაგან ღრამმატიკოსთა ნაცულ-სახელი“⁸.

დ. ჩუბინაშვილი თითქმის სიტყვასიტყვით იმეორებს ი. ქართ-
ველიშვილისა და გ. ფირალოვის მიერ უფრო ადრე მოცემულ გან-
სახლვრას:

„ნაცვალსახელი იხმარების ნაცულად უფლის სიტყვისა ან
დაიდების მასთან“⁹. ავტორი აქვე იმოწმებს მაგალითს „მე რომ
ვჭხედავ ნიშასაო, ხარ დაგიკლავ ნიშასაო“ და შენიშნავს: „აქ მე
პზის უფლის სახელის ადგილს“¹⁰.

მომდევნო გრამატიკებშიც ჩვეულებრივ ეს მომენტია ამოსა-
ვალი ნაცვალსახელის განსახლვრისათვის:

„არიან სიტყვანი, — წერს თ. ჟორდანი, — რომელიც იხმა-
რებიან არსებით-სახელთა მაგიერად... ესენი იწოდებიან ნაცვალ-
სახელად“¹¹.

„ნაცვალ-სახელი არის ის სიტყვა, რომელიც იხმარება არსე-
ბითის სახელის მაგიერ“ — ვკითხულობთ ანდ. ბენაშვილის გრა-
მატიკაში¹².

„ნაცვალსახელი დაისმის რომელიმე პირის ანუ საგნის ნა-
ცულად, მაგიერად“ — გვაუწყებს მ. ჯანაშვილი¹³.

„ნაცვალ-სახელი არის ისეთი ცვალეზადი სიტყვის ნაწილი,
რონელიც უჩვენებს საგნის მაგიერ სახელს“ — წერს არ. ქუთათე-
ლიძე¹⁴.

ნ. კელენჯერიძის მიერ შედგენილ ქართულ პრაქტიკულ

---

⁸ ქართული ღრამმატიკა, შედგენილი ან ტონ I-ის მიერ, თბილისი, 1895, გვ. 148.

⁹ ქართული ღრამმატიკა, ახლად შედგენილი დავით ჩუბინოვისგან, სანკტ-პეტერბურგი, 1887, გვ. X.

¹⁰ იქვე.

¹¹ ქართული გრამმატიკა (ეტიმოლოგია და სინტაქსი), თხზული და გამო-
ცემული თ. ჟორდანიასაგან, ტფილისი, 1889, გვ. 45.

¹² მოკლე ქართული გრამმატიკა, შედგენილი და გამოცემული ქუთაისის
საეულიერო სასწავლებლის მასწავლებლის ანდრია სიმ. ბენაშვილის მიერ,
ტფილისი, 1894, გვ. 6.

¹³ ქართული გრამმატიკა, ტფილისი, 1906, გვ. 35.

¹⁴ პირველდაწყებითი ქართული გრამმატიკა, შედგენილი არ. ქუთათე-
ლიძისაგან, მეოთხე გამოცემა, ტფილისი, 1907, გვ. 62.

გრამატიკაში ნაცვალსახელის განმარტებასთან ერთად ყურადღებას იქცევს სათანადო მაგალითების ანალიზიც, რომელიც ააგო იწყება: „ივანე ველარ მოვა, რადგან ის ავად გამხდარა. კესო ქალაქიდან დაბრუნდა და რალაცა მოიტანა. ბიძისას ვინლაცაა. ივანემ უთხრა პავლეს, შენი ცხენი მათხოვეო. პავლემ უპასუხა, შენ რომ კაცი გამოგეზავნა, ჩემი ცხენი მან წაიყვანაო. კოტემ უთხრა სოსოს, მაგ ბურთს მე მოვჭიდებ ხელს და აბა შენ თუ წამართმევო“¹⁵.

ამ წინადადებებში, ავტორის აზრით, ნახმარია: „ის ივანეს ნაცვლად, რალაცა არის ნათქვამი იმ ნივთის ნაცვლად, რომელიც კესომ მოიტანა, ვინლაც — ბიძის სტუმრის ნაცვლად, შენი — პავლეს ნაცვლად, მეორე შენი — სოსოს ნაცვლად, მე — კოტეს ნაცვლად, იმან — ივანესაგან გამოგზავნილი კაცის ნაცვლად“¹⁶ და ა. შ.

ამგვარადაა დახასიათებული ნაცვალსახელი თანამედროვე ქართული ენის გრამატიკაში: „ნაცვალსახელი ერთგვარ მაგიერობას, ანუ ნაცვლობას ეწევა სახელებისას, ამიტომ დაერქვა მას „ნაცვალსახელი“¹⁷. ან კიდევ: „ნაცვალსახელი ჰქვია ისეთ სიტყვას, რომელიც ფრაზაში ეკვივალენტია რომელიმე სახელისა (არსებითისა, ზედსართავისა, რიცხვითისა)“¹⁸.

ასეთ განმარტებებს ცოტა სხვა რედაქციით შევხვდებით რუსული, სომხური და სხვა ენების გრამატიკებშიც:

„ნაცვალსახელი ეწოდება იმ სიტყვებს, რომლებიც სახელების ნაცვლად იხმარებიან“ — წერს მ. აბელიანი „ახალი სომხურის გრამატიკაში“¹⁹.

„ნაცვალსახელი ეწოდება იმ სიტყვებს, რომლებიც იხმარებიან არსებითი სახელის, ზედსართავი სახელის, რიცხვითი სახელისა და ზმნისართის ნაცვლად“ — იმეორებს ა. ლარიბიანი „სომხური ენის სახელმძღვანელოში“²⁰.

¹⁵ ქართული პრაქტიკული გრამატიკა, შეჯგუფებული მელიტონ კელენჯერიძის მიერ, ქუთაისი, 1920, გვ. 59.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკი საფუძვლები, I. მორფოლოგია, თბილისი, 1953, გვ. 41.

¹⁸ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, I, მორფოლოგია, თბილისი, 1955, გვ. 26.

¹⁹ შ. აქხიჯან, სქესირაჩარქი ქერასკანიკი, ყაღარჯაყაი, 1906, გვ. 52.

²⁰ ს. ლარტიანი, ჯაიე ქვიქი ქერასკანიკიანი იასაგჩიქი, ხერქანი, 1949, გვ. 175.

„ნაცვალსახელი ის სიტყვაა, რომელიც იხმარება ადრე ნახსენები რომელიმე სახელის ნაცვალად მისი განმეორების თავიდან ასაცილებლად“—გვაუწყებს პრ. აპარიანი²¹.

„ნაცვალსახელი არის სიტყვათა ჯგუფი, რომელიც ცვლის, ან ემატება არსებით და ზედსართავ სახელებს“²².

✓ ნაცვალსახელის ასეთ განმარტებას იძლევა ვ. ვინოგრადოვის რედაქციით შედგენილი უმაღლესი სკოლების რუსული ენის სახელმძღვანელო: „ნაცვალსახელი ენაში იხმარება სახელის შემცვლელად. ამაზე მიუთითებს თვით სახელწოდებაც“²³.

„ნაცვალსახელი ეწოდება მეტყველების ნაწილს, რომელიც იხმარება არსებითი სახელის, ზედსართავი სახელისა და რიცხვითი სახელის ნაცვლად“²⁴.

ყველა ეს განსაზღვრა ფაქტობრივად ერთი და იგივეა. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ ერთ შემთხვევაში ნაცვალსახელი საერთოდ სახელების ნაცვლად გამოდის, მეორე შემთხვევაში კი ამ სახელებს ზმნისართიც ემატება.

§ 3. საზღვარგარეთულ გრამატიკულ ლიტერატურაშიც გაბატონებულია ერთხელ გამომუშავებული ტრადიციული თვალსაზრისი ნაცვალსახელის რაობის შესახებ. ნორმატულ გრამატიკებში ხშირად ვხვდებით ჩვეულებრივ განსაზღვრას: „ნაცვალსახელი არის სახელის მაგიერი, მისი შემცვლელი“. მაგალითად, ჯ. ნესფილდის ინგლისური ენის სახელმძღვანელოში ვკითხულობთ: „ნაცვალსახელი არის სიტყვა, რომელიც იხმარება სახელის ნაცვლად. პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელი გამოირიცხავს სახელის ხსენების აუცილებლობას, ხოლო მესამე პირის ნაცვალსახელი — სახელთა განმეორების აუცილებლობას“²⁵. ასევე ახასიათებს ნაცვალსახელს გრამატიკოსი ა. ბენინი²⁶.

§ 4. ამგვარად, ყველა ზემოაღნიშნულ განსაზღვრისას ამოსავლად მიჩნეულია ნაცვალსახელის მხოლოდ სინტაქსური ფუნ-

²¹ ლ. მ. ნ. ა. ნ. ქსისათარ ქერასანიოკონ ჩაიეი ქედიქი. II. სრქისან, 1954, გვ. 4.

²² А. Востоков, Русская грамматика, СПб, 1859, გვ. 63.

²³ Современный русский язык, морфология (курс лекций) под редакцией акад. В. В. Виноградова, Москва, 1952, გვ. 233.

²⁴ Грамматика русского языка, ч. I, под. ред. Л. Шербы, Москва, 1948.

²⁵ J. Nesfield, Manual of English Grammar and Composition, London, 1946, გვ. 8.

²⁶ A. Bain. Higher English Grammar, London, 1879.

ქცია, რადგანაც იგი დახასიათებულია იმის მიხედვით, თუ რა როლს ასრულებს სხვა სიტყვებთან ურთიერთობაში, როგორ მიმართება- შია მათთან.

ასეთი დახასიათება, რა თქმა უნდა, სრული არაა და იგი არც ყველა ნაცვალსახელის მიმართ გამოდგება.

ღ თუ ამოვალთ სახელთა შეცვლის ფუნქციიდან, მაშინ აღმო- ჩნდება, რომ ამ დანიშნულებით ენაში სხვა მეტყველების ნაწილიც შეიძლება მოგვევლინოს. ცნობილია, რომ ზოგი არსებითი სახელი, ზედსართავი და რიცხვითი სახელი, კარგავს რა საგნის, მისი თვისე- ბისა და რაოდენობის აღნიშვნის შესაძლებლობას, იძენს უფრო ზოგად, განყენებულ მნიშვნელობას, რითაც ნაცვალსახელს უახლოვ- დება. მაგალითად, ისტორიულად ამგვარი პროცესის შედეგადაა მიღებული უკუქცევითი ნაცვალსახელი თავი, განუსაზღვრელობი- თი ნაცვალსახელები ერთი და კაცად-კაცადი. პრონომინა- ლიზაციის პროცესია ასახული აგრეთვე ქვემოთ წარმოდგენილ მა- გალითებში: ქ

საბძელთან შეიყარა ხალხი, რიგი (=ზოგი) ამტკნარებს, რიგი (=ზოგი) იჭიმება: ს. მაგლოზ. 378.

ზემო გადაწყვეტილებამ (= ამ გადაწყვეტილებამ, ახლა რომ მოვიხსენიეთ) თუმცა სოფლის ხალხი ააღელვა, მაგრამ...: იქვე, 402.

— ჩემი დაი და სიძონ დაძმასავით გაზდილი არიან და ნათე- სავათ წიაჩნიათ ერთს მეორე: ე. ნინ. 76.

ერთს ზურგზე დაედვა მთლიანად შველი, მეორეს გა- სატყავები კვერნა ეკიდა... დანარჩენები უკან მოდიოდნენ: ვაჟა, V, 169.

— ... სწორედ იქა გდია ის დათვი, — სთქვა ერთმა.

— რას ანზობ, ბიჭო, იქ რა უნდა? — შეუტია პირველს მეორემ: იქვე, 119.

— ეს რა ჰლმუის? — იკითხა ერთმა.

— კაცო, აფთარი არ იყოს... სთქვა მეორემ: ი. ჭ. II, 324.

— ერთიცა სტყუით და მეორეც, ეს უფრო ყველაზე მართა- ლია, — სთქვა მესამემ: ვაჟა, V, 119.

ერთი საქმე გააკეთო და მეორე კი გაადუშო, ეგ ცუდია: ი. ჭ. II, 56.

ჩანჩურას ერთმა ხელი ჰკრა...

— ერთი კიდევ, ერთი კიდევ... მიაძახა მეორემ. პირ- ველმა ჩანჩურას ერთი კიდევ წაუთავა: მ. ჯავახ. I, 11.

ერთი (=იგი) წავა და სხვა მოვა ტურფასა საბაღნაროსაო:
მ. ჯავახ. II, 293.

— შენ იცი! — უპასუხა ელგუჯამ და მოიხადა ქუდი...

— ღმერთო, უადგილო-ადგილას მოჰქითხე ამხანაგის მოლა-
ლატეს. — დაუმატა გიორგიმ.

— ამინ! — წარმოსთქვეს ორთავემ ერთად: ა. ყაზბ. I, 21.

მეგრელებმა... გასცეს პასუხი ზარბაზნით და ურიცხვი თო-
ფების სროლით, მაგრამ ვერა რას აკლებდნენ, რადგანაც პირ-
ველები მოფარებულნი იყვნენ მძლავრ სიმაგრეებს: ე. ნინ. 91.

უთხრა მარინემ თავის ქმარს, გოგიას, როცა ეს უკანა-
სკნელი სამუშაოდან საღამოს შინ დაბრუნდა: იქვე, 129.

მას, ბატონს, მიჰქონდა ამ ურჩ შინაყმაზე ოზურგეთის მაზ-
რის უფროსთან საჩივარი და ეს უკანასკნელიც (მაზრის
უფროსი)... ხმარობდა სასტიკ ზომებს: იქვე, 78.

ამ ეკლესიის მრევლს ბევრი გადმოცემა შეენახა იმ სა-
სწაულთმოქმედებაზე, რომელსაც, მათი სიტყვით, ამ ეკლესიაზე მყო-
ფი წმ. გიორგის ხატი შერებოდა ძველ დროში... ათასგვარ სა-
სწაულებს მოგიყვებოდნენ იმის შესახებ, თუ რისთვის მიეტოვებინა
ხსენებულ ხატს სასწაულთმოქმედება: იქვე, 9.

მთელი (=ყველა) მოხევეები სათიბად იყვნენ გასულნი:
ა. ყაზბ. I, 19.

— ეს არცერთმა (=არავინ) არ იცოდა: ს. მგალობ.

351 არკაცი (=არავინ) არ მუშაობდა: ქართ. დიალექტოლო-
გია, გურ. 424; ვერაკაცმა (=ვერავინ) ვერ უთხრა: იქვე, ქვ.
იმერ. 474; — მგონი, არახალხი მაგაწი არ შეეცილოს: ი. ჭ.
II, 8.

ამ ტიპის მაგალითები, რომლებიც სხვა ენებიდანაც ცნობი-
ლია²⁷, შეიძლებოდა გაგვემრავლებინა, მაგრამ, ვფიქრობთ, ესეც
საკმარისია იმის დასადასტურებლად, რომ არა მარტო ნაცვალსა-
ხელს, არამედ სხვა მეტყველების ნაწილსაც შეუძლია გარკვეულ
პირობებში სახელის შეცვლის ფუნქცია იქისროს.

— § 5. აბრველი და მეორე პირის ნაცვალსახელი მთქმელისა და
მხანამოსაუბრის ნაცვლად ჩვეულებრივ არ იხმარება:

²⁷ P. A. Будагов, Очерки по языкознанию, Москва, 1953, გვ. 187;
И. Ф. Акрюков, Мелкие языковые изменения, Сербия, 1956, გვ.
36-37.

მე, სწორედ, ნადირობის ტრფიალს რომ იტყვიან, ისა ვარ:
ი. ჭ. II, 31.

ამბავი, რომელიც მე მსურს მოგიტხოვროთ თქვენა, მკითხვე-
ლო, მოხდა... სოფელს გორიძირაში: ნ. ლომ. 33.

კ) ორივე მაგალითში პირველი პირის ნაცვალსახელი მე ისეა
ნახმარი, რომ ამბის მომყოლის სახელი წინ არსად ნახსენები არ
არის. ამგვარადევა ნახმარი პირველი პირის ნაცვალსახელი ქვემოთ
წარმოდგენილ მაგალითებშიც:

მე ამისა ქვემოთ ხელის მომწერალი მკითხველს გასართე-
ლად არ ვწერ ამ უხეირო მოთხრობასა: ი. ჭ. II, 131.

დილის ექვსი საათი შესრულდა თუ არა, იმ სასტუმროს წინ,
რომელშიაც მე წინა-ლამეს ჩამოვხტი... „იამშიკმა“ ფოშტის პო-
ვოსკა მოაყენა: იქვე, 7.

მე ის ხმა გამკიცხავ ხმად მეჩვენა. მე შევხედე და ერთი
მწუხარე... ღიმილი დამხვდა იმის სახეზედა. მე შემრცხვა და მა-
შინვე თავი დავიხარე: იქვე, 36.

გვევე ითქმის მეორე პირის ნაცვალსახელის შესახებაც. სა-
უბრისას მოლაპარაკე, ანუ პირველი პირი თანამოსაუბრეს ჩვეუ-
ლებრივ მიმართავს ან სახელით ან ნაცვალსახელით; მაგ.:

— გ ი ო რ გ ი! ... არ მეტყვი, ბიჭო, რა წაგეკიდა? ი. ჭ. II, 271.

— კ ე ს ო, ნათლიდედას ჩაი მოართვი, — უთხრა არჩილმა
თავის დასა: იქვე, 283.

დ ა რ ე ჯ ა ნ! ... თუ გიყვარდე, ტურფას ნუ მეძახი: იქვე, 136.

ეს წინადადებები შეიძლება ისეც ვიხმაროთ, რომ თანამო-
საუბრის სახელი არ ვახსენოთ და შენ ნაცვალსახელით მივმარ-
თოთ მას:

— შენ არ მეტყვი, ბიჭო, რა წაგეკიდა?

— ... შენ ნათლიდედას ჩაი მიართვი, — უთხრა არჩილმა
თავის დასა.

— შენ, თუ გიყვარდე, ტურფას ნუ მეძახი.

ხომ არ შეიძლება ითქვას, რომ ამ შემთხვევაში შენ ნა-
ცვალსახელი გ ი ო რ გ ი ს, კ ე ს ო ს და დ ა რ ე ჯ ა ნ ი ს ნაცვალად
არის ნახმარი? ასეთი რამ გამორიცხულია. პირველ სამ წინადადე-
ბაში სამივე საკუთარი სახელი წოდებით ბრუნვაშია. ამ ბრუნვაში,
როგორც ცნობილია, ქვემდებარე შეუძლებელია. ამიტომ მეორე
სამ წინადადებაში ნახმარი შენ ნაცვალსახელი, რომელიც სათა-
ნადო ზმნის პირთანაა შეწყობილი, ბუნებრივია, ვერ იქნება გ ი-
ო რ გ ი ს, კ ე ს ო ს და დ ა რ ე ჯ ა ნ ი ს მაგიერი, რადგან იგი აქ

ქვემდებარედ წარმოგვიდგება. ასეთ შემთხვევაში საკუთარ სახელებსა და შენ ნაცვალსახელს შორის რაიმე ურთიერთობა რომ არ ივარაუდება, ეს ჩანს იქიდანაც, რომ ესენი ხშირად კონტექსტში ერთდროულადაც გვხვდებიან; მაგ.:

— დათიკო! შენ შენს ბედისწერას 'აუტანიხარ! ი. ჭ. II, 102.

— გიორგი, შენ შენსას მაინც არ იშლი: იქვე, 277.

ცნობილია, რომ არსებითი სახელი ზმნას შეეწყობა მესამე პირის ფორმაში. ამიტომ სინტაქსურად პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელი არც შეიძლება იხმარებოდეს არსებითი სახელის ნაცვალად. ყოველ შემთხვევაში, პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელის შეცვლა არსებითი სახელით ისე, რომ არ დაირღვეს წინადადების მთელი წყობა, შეუძლებელია.

ამ ფუნქციით ასევე ჩვეულებრივ არ იხმარება მიმართებითი, ურთიერთობითი, განსაზღვრებითი, განუსაზღვრელობითი და უარყოფითი ნაცვალსახელები.

§ 6. სხვა სახელის ნაცვალად, მის ეკვივალენტად, მის მორფოლოგიურ სინონიმად ფრაზაში შეიძლება მოგვევლინოს ჩვენებითი ნაცვალსახელი, როცა იგი დამოუკიდებლად იხმარება. მაგალითები:

დაიძინა ნეტარმან ბერმან და ტკბილ ეყო მას პრული მისი: ხანძთ. 14; თავი მისი... მისცეს ქალსა მას და მან მიართუა ღედასა თქსსა: მ 14,11 C; შდრ. თავი იგი... მისცეს ქალსა მას, და ქალმან შეართუა ღედასა თქსსა: DE...

მივიდა ხელმწიფესთან, სალამი მოახსენა. მან ტახტსა ზედა დაიწვია: რუსულან. 466,2...

დარეჯანი იქნებოდა 50 წლისა... იგი იყო შავგერმანი, უზომოდ მაღალი: ვაჟა, V, 43; როგორ შევეყრები მე ჩემს ქვეყანას და როგორ შემეყრება იგი მე: ი. ჭ. II, 11; მოიყვანეს ნამძინარევი მოურავი, მაგრამ, სანამდი ის რასმე იტყოდა, მიაძახა ბატონმა ბიჭებს: ა. წ. IV, 28...

— ეგ ეტლი ვისი მოგონილია? — მკითხა მან...

— რუსისა, — ვუპასუხე მე.

— ... მებრალებით, რომ თქვენ იძულებული ხართ მაგას გაალაყებინოთ ტვინი...

— არა უშავს-რა. მთელი რუსეთი მაგით დადის: ი. ჭ. II, 7--8...

ნაგრამ ამ შემთხვევაშიც გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ ჩვენებითი ნაცვალსახელი არსებით სახელს ცვლის არა ყოველთვის, არამედ გარკვეულ პირობებში; მაგ.,

(გიორგის) ომარაანთ მოჯამაგირე ენახა ტყეში. თურმე ურემი გამოუტანებით შეშისათვის და ის კი ჩრდილში წამოწოლილიყო და ლაზათიანად ჰხვრინავდა: ი. ქ. II, 266.

პირველ წინადადებაში „ომარაანთ მოჯამაგირე“ უშუალოდ აღნიშნავს გარკვეულ პირს. ჩვენ ნათლად ვგებულობთ, რომ გიორგიმ ტყეში „ომარაანთ მოჯამაგირე“ ნახა და არა სხვა ვინმე. მეორე წინადადებაში ნაცვალსახელი ის მხოლოდ მიუთითებს პირზე, რომლის ვინაობა შეიძლება განვსაზღვროთ კონტექსტში, წინა წინადადების მიხედვით, თორემ ცალკე აღებული ნაცვალსახელი ის არაფრის მეტყველია.

ჩვენებითმა ნაცვალსახელმა სახელის მაგივრობის ფუნქცია რომ შეასრულოს, ამისათვის საჭიროა დაცულ იქნეს გარკვეული წინაპირობა: სახელი, რომელსაც იგი ცვლის, კონტექსტში აღრე დასახელებული უნდა იყოს. ასეთ პირობებში მას შეუძლია არა მარტო ამა თუ იმ სახელის, არამედ მთელი წინადადების შეცვლაც.

ამის ნათელსაყოფად ორიოდე მაგალითს ჯერ „ოთხთავიდან“ წარმოვადგენთ:

ერთ-ერთი ფარისეველთაგანი, სახელად ნიკოდემოს, ღამე მივიდა იესუსთან და მათ შორის გაიმართა დიალოგი: ერთ-ერთ კითხვაზე „მიუგო იესუ და ჰრქუა მას ... უკუეთუ ვინმე არა იშვეს მეორედ, ვერ ჰელ-ეწიფების ხილვად სასუფეველი ღმრთისაჲ“: ი 3,3. ნიკოდემოსს გაუკვირდა და უთხრა: „ნუუკუე შესაძლებელ არსა მუცელსა დედისა თვისისასა შესლვად და მეორედ შობად?“ ი 3,4. იესუმ მიუგო: „ნუ გიკვრნ ესე...“ ი 3,7.

აქ, რა თქმა უნდა, ნაცვალსახელი ესე (ნუ გიკვრნ ესე) არა რომელიმე სახელის, არამედ მთელი პასუხის, მთელი წინადადების მაგიერ არის ნახმარი.

მეორე მაგალითი: ერთხელ იესუ სამარიტელთა ქალაქს ესტუმრა. აქ ერთ-ერთ წყაროსთან ჩამოჯდა დასასვენებლად. მოვიდა ერთი ქალი წყლის წასაღებად. მათ შორის საუბარი გაიმართა. ბოლოს იესუმ უთხრა: „წარვედ და მოუწოდე ქმარსა შენსა... მიუგო დედაკაცმან მან და ჰრქუა: არა მივის ქმარი. ჰრქუა მას იესუ: ... რამეთუ ხუთ ქმარ გესხნეს, და რომელი აწ გივის, არა ქმარი შენი არს“. მიუგო დედაკაცმა: „ეგ გე ჰეშმარიტად ჰსთქუ“: ი 4,16—18.

აქაც ნაცვალსახელი ეგ ე მთელი წინადადების შემცვლელად გვევლინება.

მაგალითები ახალი ქართულიდან:

კაცს, თუ გინდა რომ გულში ჯოჯოხეთი გაუჩინო, კაცის-კვლის ფიქრი ჩაუსახე გულში. ეგ ეყოფა სატანჯველად: ი. ჭ. II, 114; მომისევა გვერდით და დამიწყო თავისებურად ლაპარაკი. ეგ იმან ხშირად იცოდა ხოლმე: იქვე, 61; თავიდან ფეხებამდინ ქრეოლამ გამიარა, არ ვიცი კი რად. ეს კი ვიცი, რომ ჩემ-გარდა სხვასაც ეგ დაემართა: იქვე, 52; — თქვენ ისეთი ხმა გაქვთ, მთიული უნდა იყოთ... — ეგ სწორია, მაგრამ როგორ შემატყუეთ? კ. გამს. II, 22; — იცი კი დადგმა თივისა?... ამბობენ, მაგას ცოდნა უნდაო: ი. ჭ. II, 302; — რაღად მინდა გამოფხიზლება? ვისთვის? რისთვის? ჩემი სიცოცხლე მორჩა და გათავდა. — ვინ იცის, მაგას ნუ იტყვი. მ. ჯაფახ. II, 436.

§ 7. ამგვარად, ნაცვალსახელთა განსაზღვრა დღემდე არსებულ გრამატიკულ ლიტერატურაში ცალმხრივია და მთლიანად არ შეესატყვისება იმ მნიშვნელობას, რომელიც ამჟამად ამ მეტყველების ნაწილს აქვს ენის გრამატიკულ წყობაში.

პირველად, როცა ბერძნული ენის შესწავლისას გამოიყო ნაცვალსახელი, როგორც მეტყველების ნაწილი, და შენაცვლების ფუნქცია ჩაითვალა მის არსებით ნიშნად, მხედველობაში იყო ნაცვალსახელთა განსაზღვრული ჯგუფები (უმთავრესად პირის ნაცვალსახელი და ზოგი ჩვენებითი), მაგრამ, როგორც ცნობილია, შემდეგში ნაცვალსახელთა რიცხვი გადიდდა და ეს ფუნქცია მექანიკურად გაგრძელდა აგრეთვე ისეთ ნაცვალსახელებზე, როგორიცაა: კითხვითი, კითხვით-კუთვნილებითი, მიჰართებითი, ურთიერთობითი, განსაზღვრებითი, განუსაზღვრელობითი და უარყოფითი ნაცვალსახელები²⁸.

როგორც ზემოთ დავინახეთ, ნაცვალსახელთა მეტ წილს არ გააჩნია შენაცვლების ფუნქცია. ამ როლს ასრულებს მხოლოდ ზოგიერთი ნაცვალსახელი და ისიც არა ყოველთვის. ეს ნიშნავს იმას, რომ შენაცვლების ფუნქცია ნაცვალსახელისათვის ძირითადი, მუდმივი და მახასიათებელი ნიშანი არ არის.

§ 8. მიუხედავად იმისა, რომ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში რუსი ენათმეცნიერები ნაცვალსახელს არ მიიჩნევდნენ და-

²⁸ შდრ. ს. ი. რ. ა. ჩ. ა. მ. ა. მ. დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

მოუქიდებელ მეტყველების ნაწილად, მათ შორის ზოგი მაინც, ჩვენი აზრით, ნაცვალსახელის ასე თუ ისე სწორ შეფასებას იძლეოდა. ცნობილია, მაგალითად, რომ გ. პავსკიმ ერთ-ერთმა პირველმა უკუაგლო ნაცვალსახელის ტრადიციული გაგება. იგი წერდა: სახელწოდება ნაცვალსახელი არასრულად გამოხატავს მის მნიშვნელობას ენაში. ისე როგორც სათაური არ შეიძლება წარმოსდგეს თვით წიგნის ნაცვლად, ასევე ნაცვალსახელს არ შეუძლია სახელის მაგიერობა გასწიოს²⁹.

დაახლოებით ამავე აზრისა იყო მეორე რუსი ენათმეცნიერი ი. დავიდოვი³⁰.

თუ უფრო ახლო პერიოდს ავიღებთ, უცხოური გრამატიკული ლიტერატურიდან ამ კონტექსტში შეიძლება დაგვესახელებინა ო. იესპერსენი, რომელიც ასევე არ იზიარებდა ნაცვალსახელის ტრადიციულ გაგებას. თუ ამ საფუძველზე დავდგებით, — წერდა იგი, — მაშინ ენაში შეიძლება გამოგვეყო მთელი ჯგუფები სიტყვებისა, რომლებიც ასრულებენ შენაცვლების ფუნქციას. მაგრამ სიტყვათა ეს ჯგუფები არ დაემთხვეოდა ნაცვალსახელებს³¹. ო. იესპერსენს მიაჩნდა, რომ ტრადიციული კლასიფიკაციით ნაცვალსახელთა ცალკე ჯგუფები წარმოადგენენ საკმაოდ გამოკვეთილ ერთეულებს, რომლებიც გაერთიანებული არიან მნიშვნელობის მიხედვით. მაგრამ მიუხედავად ამისა, იგი მაინც იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ საერთოდ ცნელია თქმა იმისა, თუ სახელდობრ რა აერთიანებს ნაცვალსახელთა ამ ჯგუფებს. მას შეუძლებლად მიაჩნდა მოეცა ისეთი განსაზღვრა, რომელიც გააერთიანებდა ყველა ნაცვალსახელს ერთ ჯგუფში. მისი აზრით, ასეთი რამ შეუძლებელია იმიტომ, რომ ნაცვალსახელთათვის დამახასიათებელია მნიშვნელობის ცვალებადობა სიტუაციისა და კონტექსტის მიხედვით.

ნაცვალსახელის არსის გაგება ნიშნავს, გამოვლენილ იქნეს მისი სპეციფიკა, მისი დამახასიათებელი ნიშნები და თავისებურებანი, რითაც იგი განსხვავდება ყველა სხვა მეტყველების ნაწილისაგან.

---

²⁹ Филологические наблюдения над составом русского языка. Рассуждение второе, СПб. 1850, гл. 249 — 250.

³⁰ Опыт общесравнительной грамматики русского языка, СПб, 1854, гл. 218—220.

³¹ О. Есперсен, Философия грамматики, Москва, 1958, гл. 90 — 91.

† § 9. შეიძლება ითქვას, რომ ნაცვალსახელი ყველა მეტყველების ნაწილზე უფრო რთული და თავისებურია როგორც ფუნქციის, ისე შედგენილობის თვალსაზრისით.

მეტყველების ნაწილთა კლასიფიკაცია, როგორც ცნობილია, ბერძნულიდან მომდინარეობს. დიონისე თრაკიელის ბერძნული ენის გრამატიკაში რვა მეტყველების ნაწილს შორის დასახელებულია ნაცვალსახელიც, მაშინ როდესაც ზედსართავი და რიცხვითი სახელები ამ სქემაში ცალკე მეტყველების ნაწილად არ არის გამოყოფილი ³². ✕

XIX საუკუნიდან მოკიდებული დღემდე ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაში ნაცვალსახელი დამოუკიდებელ მეტყველების ნაწილად არის მიჩნეული.

ზ. შანშოვანის გრამატიკაში, რომელიც ძირითადად სასაუბრო ენის გრამატიკას წარმოადგენს, დასახელებულია რვა მეტყველების ნაწილი: „კერძონი სიტყვისანი არიან რვა: სახელი, ზმნა, შეწყნარება, სახელდართული, იოტი, ათრონი, ზმართული, შემკურელი“ ³³.

მომდევნო გრამატიკებისაგან განსხვავებით მეტყველების ნაწილები, საზოგადოდ, აქ სხვაგვარად არის დალაგებული: სახელს ზმნა და შეწყნარება (ე. ი. მიმღეობა) მოსდევს, შემდეგ კი ნაცვალსახელია, რომელიც თავის მხრივ ორად არის გაყოფილი: სახელდართული (პირისა. და კუთვნილებითი ნაცვალსახელები) და იოტი (ყველა სხვა ნაცვალსახელი).

გაიოზიც რვა მეტყველების ნაწილს ჩამოთვლის, ოღონდ მასთან ზ. შანშოვანისაგან საკმაოდ განსხვავებულია როგორც მეტყველების ნაწილთა შედგენილობა, ისე მათი თანამიმდევრობა: „შემადგენელნი ნაწილნი სიტყვისანი არიან მ: სახელი, ნაცტალ-სახელი, ზმნა, მიმღეობა, თანდებული, ზმნისზედა, კავშირი და შორისდებული“ (§ 10).

ნაცვალსახელი მეორე მეტყველების ნაწილადაა მიჩნეული და განხილულია სახელის შემდეგ. ასევეა ი. ქართველიშვილის, გ. ფიჩხელის, ს. დოდაშვილის და სხვათა გრამატიკებში.

³² არნ. ჩიქოვანი, ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი, 1952, გვ. 259

³³ Краткая грузинская грамматика, составленная Зурабом Шаншовани в 1737 г., С.-Петербург, 1881, გვ. 9.

ბ. კვიციანიძის გრამატიკაში მეტყველების ნაწილთა შორის ნაცვალსახელს მეოთხე ადგილი უჭირავს. ეს იმიტომ გამოწვეული, რომ ავტორს ცალ-ცალკე აქვს გამოყოფილი არსებითი სახელი, დართვითი სახელი (ე. ი. ზედსართავი) და რიცხვითი სახელი. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ გრამატიკის ყველა სხვა შემდგენელთაგან განსხვავებით ბ. კვიციანიძეს ათი მეტყველების ნაწილი აქვს დასახელებული. იგი წერს: „სრული (ქართული) ლექსიკონი შეიცავს, ვთქვით, ორმოციათასს სიტყვას. განხილვის სიადვილის გულისათვის ეს სიტყვები მათის მნიშვნელობისამებრ ძველათვე გაუჩივრებიათ ათს ჯგუფად, თვითულ სიტყვათა ჯგუფს ქვია სამეტყველო, ანუ სასაუბრო ნაწილი, რათგანაც საუბარი შესდგება სიტყვებისაგან“ (გვ. 59). აქვე ჩამოთვლილია ეს ჯგუფები: არსებითი სახელი, დართვითი სახელი (ანუ ზედშესრული), რიცხვითი სახელი, ნაცვალსახელი, ზმნა, მიმღეობა, ზმნიზედა, თანდებული, კავშირი, საკრთობი (ე. ი. შორისდებული).

გაიოზის აზრით, ნაცვალსახელებს სახელისათვის დამახასიათებელი თვისებები აქვთ და ამიტომ ისინი ორად განიყოფებიან: არსებითად და ზედსართავად: „არსებითნი არიან: მე, შენ, იგი, ეს, ეგ, ის, თუთ, ვინ და სხუანი. ზედ-შესრულნი ნაცუალ-სახელნი არიან მაგალ. ჩემი, შენი, მისი, ჩემგანი, შენგანი, მისგანი, რლი, რაჲ, რაოდენი, ყნი, ზოგი და სხა. (§ 84).

ასევეა დაჯგუფებული ნაცვალსახელები ს. დოდაშვილის გრამატიკაში: „საზოგადოდ ნაცვალ-სახელნი განიყოფებიან არსებითად და ზედ-შესრულად. 1. არსებითნი ნაცვალ-სახელნი არიან იგინი, რომელნიცა სიტყვათა შინა დაიდებიან განყოფით ნაცვლად არსებითისა სახელისა, მაგ., მე, შენ, იგი, თვით, ვინ, რა, ვინმე, რაიმე. 2. ზედ-შესრულნი ნაცვალ-სახელნი არიან ყოველნი სხვანი, აღმნიშვნელნი გარეგანისა თვისებისა საგნისანი. მაგალ. ჩემი, შენი, ყოველი და სხვანი“ (გვ. 110).

ანტონის, ი. ქართველიშვილის, გ. ფირალოვის და პ. იოსელიანის გრამატიკებში პირის ნაცვალსახელები არსებითად არის მიჩნეული, მაგრამ ზედსართავი ნაცვალსახელები ცალკე არაა გამოყოფილი.

ნაცვალსახელთა ზემოაღნიშნული ჯგუფები შედარებით დახვეწილია და სახელწოდებაც ერთგვარად შეცვლილი უფრო გვიანდელ გრამატიკებში. მაგალითად, ი. ნიკოლაიშვილს ნაცვალსახელები დაყოფილი აქვს ორ ჯგუფად: ნაცვალსახელოვან არსებით სახელად და ნაცვალსახელოვან ზედსართავ სახელად: „ნაცვალსა-

ხელოვან არსებით სახელებს ეკუთვნის ნაცვალსახელები: გე, შენ, ის, ჩვენ, თქვენ, ისინი, ვინ? რა? არავინ, არაფერი, ვინმე, რამე, ვილაც, რალაც და სხ. ყველა ესენი აღნიშნავენ საგნის სახელს, არსებითი სახელივით იცვლებიან ბრუნვებსა და რიცხვებში და მიუგებენ კითხვებზე ვინ? რა?«³⁴

ნაცვალსახელოვან ზედსართავთა ჯგუფში შედის: ჩემი, შენი, ვისი, ჩვენი, თქვენი, მათი, თავისი, თვისი, ეს, ეგ, როგორი, რომელი, ყველა, ყოველი, თვითეული და სხვ. ყველა ესენი აღნიშნავენ საგნის თვისებას, ნიშანს, ისევე იცვლებიან ბრუნვებსა და რიცხვებში და ეთანხმებიან არსებით სახელს, როგორც ზედსართავი სახელები«³⁵.

საინტერესოა, რომ აქვე მოცემულია ბრუნების პარადიგმები, რის მიხედვითაც ჩანს, რომ ზემოაღნიშნული დახასიათება ნაცვალსახელისა არ შეეფერება სინამდვილეს, რადგანაც ე. წ. ნაცვალსახელოვანი არსებითი სახელები არ იცვლებიან ბრუნვებსა და რიცხვში არსებით სახელსავეთ³⁶.

საგულისხმოა, რომ რიცხვითი სახელებიც ი. ნიკოლაიშვილს ორად აქვს გაყოფილი: რიცხვითი არსებითი და რიცხვითი ზედ-

---

³⁴ ქართული ენის გრამატიკა, შედგენილი ი. ნიკოლაიშვილის მიერ, სახელმძღვანელო შრომის სკოლებისათვის, 1928, გვ. 94.

³⁵ იქვე.

³⁶ ნაცვალსახელთა ასეთი კლასიფიკაციის დამკვიდრებას ჩვენში ხელს უწყობდა გავლენა რუსული გრამატიკული ლიტერატურისა, სადაც გრამატიკათა მეტი წილი ცდილობდა ნაცვალსახელები სხვა მეტყველების ნაწილებში გაეთქვიფა. აქ გასათვალისწინებელია ის „გარემოება“, რომ ზოგი ქართული გრამატიკა შედგენილ იქნა უშუალოდ რუსული ენის გრამატიკის საფუძველზე. მაგალითად. ცნობილია. რომ 1820 წელს სანკტ-პეტერბურგში გამოცემული გ. ფიშალოვის „ოთხ მასწავლებელი“ განკუთვნილი იყო „სასწავლებელად ორთა ენათა. ესე იგი: რუსთა ქართულისა და ქართველთა რუსულისა“ (იხ. წინასიტყვაობა). ამ წიგნში ჯერ რუსული ტექსტია მოცემული, რომელიც მეტწილად რუსული გრამატიკის წესებს შეიცავს, და შემდეგ მას გვერდით მისდევს ზუსტი ქართული თარგმანი შესაფერისი ქართული მაგალითებით. საგულისხმოა, რომ „ოთხ მასწავლებლის“ პირველი თავი შეიცავს ცნობას ზოგადი გრამატიკის შესახებ („ზოგად ღრამატიკისათჳს“): „ღრამატიკაჲ არს, ანუ საზოგადოა, რომლისა გამოცა მოგუჲსცემის ფილოსოფიური გულის-კმის-ყოფაჲ უცვალებელთა და უნთავრეჲთა საფუძველთათჳს ზოგად ყოვლისა კაცობრივისა სიტყვისა“ (გვ. 22).

რუსული გრამატიკის ფონზეა შედგენილი აგრეთვე შანშოვანის და გაიოზის ქართული ენის გრამატიკები, რომლებიც ჩვენ ზემოთ მოვიხსენიეთ.

სართავი სახელები³⁷. აქაც, რა თქმა უნდა, ამოსავალია რიცხვითი სახელის სინტაქსური ფუნქცია.

§ 10. საზოგადოდ, ნაცვალსახელი შეიცავს მთელ რიგ ისეთ გრამატიკულ თავისებურებებს, რომლებიც ცალ-ცალკე დამახასიათებელია სხვა მეტყველების ნაწილებისთვისაც. მაგალითად, აირის ნაცვალსახელები ბრუნების მხრივ ბევრ ენაში არსებით სახელებს მისდევენ, კუთვნილებითი ნაცვალსახელები კი — ზედსართავეებს. ზოგი ნაცვალსახელი საერთო თვისებას ავლენს რიცხვით სახელთან, ზოგიც — მზნისართთან. ითვალისწინებდნენ რა ამ ნდგომარეობას, „მეცხრამეტე საუკუნის რუსი გრამატიკოსები, რომელთა მასაზრდოებელ წყაროს ძირითადად მ. ლომონოსოვის გრამატიკული სისტემა წარმოადგენდა, (ნაცვალსახელებს ჩვეულებრივ ზემოაღნიშნულ თვისებათა მიხედვით აჯგუფებდნენ) არსებით სახელთან, ზედსართავთან და რიცხვით სახელთან სიახლოვემ თავის მხრივ ბევრ მათგანს და აგრეთვე უცხოელ ენათმეცნიერებს საფუძველი მისცა უარყოთ ნაცვალსახელი, როგორც დამოუკიდებელი მეტყველების ნაწილი, და სრულიად გაეთქვიფათ იგი ზემოაღნიშნულ სახელებში.

თ. ბუსლაევი რუსულ ენაში გაზოყოფდა ცხრა მეტყველების ნაწილს, რომელთაც თავის მხრივ ორ ჯგუფად ყოფდა: სრული მნიშვნელობის მქონე მეტყველების ნაწილებში იგი აერთიანებდა ზმნას, არსებით სახელს, ზედსართავ სახელს და ზმნისართს, ხოლო დამხმარე მეტყველების ნაწილთა შემადგენლობაში თავს უყრიდა ნაცვალსახელს, რიცხვით სახელს, წინდებულს, კავშირს და დამხმარე ზმნას³⁸.

ა. პოტებნია მეტყველების ნაწილთა გარკვევისას მიმართავდა ურთიერთდაპირისპირებას. იგი ხაზს უსვამდა არსებით და ზედსართავ სახელთა სემანტიკურ და გრამატიკულ სიახლოვეს, ხოლო რაც შეეხება ნაცვალსახელს, მისი აზრით, იგი რიცხვით სახელთან ერთად მჭიდროდ უკავშირდება არსებით და ზედსართავ სახელებს. ა. პოტებნიას ნაცვალსახელები მიაჩნდა უძველესი წარმოშობის სიტყვებად- თ. ბუსლაევის მოსაზრებათა საპირისპიროდ იგი ნაცვალსახელს სრულმნიშვნელოვან სიტყვად თვლიდა და არსებით

³⁷ შდრ. „... Мы и предпочитаем вместо „числительных говорить о счетных существительных, счетных прилагательных и счетных наречиях“: А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, Москва, 1935 (პირველი გამოც., 1914), გვ. 139.

³⁸ Ф. И. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, Москва, 1959, გვ. 317—318.

სახელთაგან განსხვავებით მას მითითებით სიტყვას უწოდებდა. მიუხედავად ამისა, ა. პოტებნია, როგორც ჩანს, მთლიანად ვერ ითვალისწინებდა ნაცვალსახელთა ლექსიკურ მნიშვნელობას და გრამატიკულ თავისებურებებს და მათ არსებით და ზედსართავ სახელთა შორის ანაწილებდა. აქედან გამომდინარე მას, რა თქმა უნდა, ნაცვალსახელი არც მიაჩნდა დამოუკიდებელ მეტყველების ნაწილად³⁹.

ფ. ფორტუნატოვი შეეცადა მეტყველების ნაწილთა ტრადიციული სისტემისაგან განსხვავებით მოეცა თავისებური კლასიფიკაცია. ა. პოტებნიას მსგავსად იგიც ნაცვალსახელებს „სრულ სიტყვებად“ (полные слова) თვლიდა, მაგრამ ისინი არსებით და ზედსართავ სახელთა ჯგუფებში შეჰქონდა და მათ დამოუკიდებელ მეტყველების ნაწილად არ გამოყოფდა⁴⁰.

ა. შახმატოვიც მეტყველების ნაწილთა სისტემაში ნაცვალსახელს წარმოადგენდა როგორც „часть речи незначащательную“. მას გამოყოფილი აქვს ნაცვალსახელთა სამი ჯგუფი: ნაცვალსახელური არსებითი, ნაცვალსახელური ზედსართავი და ნაცვალსახელური ზმნისართი⁴¹.

ვ. ბოგოროდიცის კლასიფიკაციის მიხედვით პირის ნაცვალსახელები სრულმნიშვნელოვან სიტყვებს განეკუთვნებიან, ხოლო ჩვენებითი ნაცვალსახელები უკავშირდებიან ისეთ სიტყვებს, რომელთაც აგრეთვე სრული მნიშვნელობა აქვთ, მაგრამ ნაკლებად დამოუკიდებელნი არიან⁴².

ა. პეშკოვსკის, რომელმაც რუსული ენის სინტაქსში ნაცვალსახელებისა და სხვა მეტყველების ნაწილების ურთიერთმიმართებას სპეციალური თავი მიუძღვნა, უსაფუძვლოდ მიაჩნდა ცალკე მეტყველების ნაწილად ნაცვალსახელის გამოყოფა. მისი აზრით, ნაცვალსახელს საგნობრივი მნიშვნელობა არ მოეპოვება. თავისი ბუნებით იგი - „არაგრამატიკულია“, რადგანაც ვერც ერთ გრამატიკულ ყალიბში ვერ ექცევა. მიუხედავად ამისა, ნაცვალსახელს შეუდარებლივ დიდი მნიშვნელობა აქვს გრამატიკული აზროვნებისათვის, ვიდრე, მაგალითად, რიცხვით სახელს, წინდე-

³⁹ А. А. Потеня, Из записок по русской грамматике, I, Харьков, 1889, гл. 93, 215, 242.

⁴⁰ Ф. Ф. Фортунатов, Избранные труды, I, Москва, 1956, гл. 135.

⁴¹ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Ленинград, 1941, гл. 425.

⁴² В. А. Богородицкий, Общий курс русской грамматики, Москва-Ленинград, 1935, гл. 106, 160.

ბულს, კავშირსა და შორისდებულს⁴³. ავტორი ნაცვალსახელებს უწოდებს სიტყვათა ისეთ ექსტერიტორიულ ჯგუფს, რომელიც ცოცხლობს გრამატიკის „ტერიტორიაზე“⁴⁴.

ამგვარად, ა. პეშკოვსკიმ, შეიძლება ითქვას, რომ უგულბებლყო როგორც ნაცვალსახელთა ლექსიკური მნიშვნელობა, ისე მათი მორფოლოგიური და სინტაქსური თავისებურება და ისინი გააერთიანა დამხმარე სიტყვათა ჯგუფში.

„ნაცვალსახელთა ჯგუფები, გარდა პირის ნაცვალსახელებისა, — წერს ვ. ვინოგრადოვი, — სხვადასხვა გრამატიკულ კატეგორიათა შორისაა გაბნეული და ამიტომ ისინი ვერ ქმნიან დამოუკიდებელ გრამატიკულ კლასს“⁴⁵. აქედან გამომდინარე ავტორს რუსული ენის სახელმძღვანელოს იმ თავში, რომელიც ნაცვალსახელებს შეეხება, მართლაც, შეტანილი აქვს მხოლოდ პირის ნაცვალსახელები, ხოლო ჩვენებითი, კუთვნილებითი, განსაზღვრებითი და სხვა ნაცვალსახელები ზედსართავთა განხილვისას აქვს დახასიათებული როგორც კუთვნილების აღმნიშვნელი ზედსართავები, ნაცვალსახელური ჩვენებითი ზედსართავები და ა. შ.⁴⁶

ვ. ვინოგრადოვს თვითონვე შენიშნული აქვს, რომ მისი ზემოაღნიშნული ეს მოსაზრება რუსული ენის ნაცვალსახელთა შესახებ მთლიანად გაზიარებულია პროფ. დ. პ. ბუბრიხის მიერ⁴⁷, რომელიც აცხადებს: „ნაცვალსახელები ძირითადად სიტყვათა ლექსიკურ-სემანტიკური ჯგუფია და არა გრამატიკული“⁴⁸.

რ. ავანესოვისა და ვ. სიდოროვის გრამატიკის მიხედვით ნაცვალსახელები არ შეადგენენ ცალკე მეტყველების ნაწილს. იმის მიხედვით, თუ რაზე მიუთითებენ, შეიძლება ისინი სხვადასხვა მეტყველების ნაწილს განეკუთვნონ. მაგ., ნაცვალსახელები я, ты, он, кто, что წარმოადგენენ არსებით სახელებს, мой, твой, такой და სხვ. — ზედსართავ სახელებს, столько, сколько — რიცხვით სახელებს და ა. შ.⁴⁹

⁴³ А. М. Пешковский, Русский синтаксис, გვ. 139 — 140.

⁴⁴ იქვე.

⁴⁵ В. В. Виноградов, Русский язык (Грамматическое учение о слове), Москва-Ленинград, 1947, გვ. 319.

⁴⁶ იქვე, გვ. 191, 201, 313.

⁴⁷ იქვე, გვ. 319. შწ.

⁴⁸ Вестник Академии наук СССР, 1946, № 4, გვ. 103.

⁴⁹ Р. И. Аванесов и В. Н. Сидоров, Очерк грамматики русского литературного языка, Москва, 1945, გვ. 149—150.

ლ. შჩერბამ, რომელმაც სპეციალურად განიხილა მეტყველების ნაწილთა სისტემა თანამედროვე რუსულ ენაში, ასევე მიზანშეწონილად არ მიიჩნია ნაცვალსახელი ჩათვალა დამოუკიდებელ მეტყველების ნაწილად ⁵⁰.

მ. პანოვი სპეციალურ სტატიაში „О частях речи в русском языке“ იმ დასკვნაზე მიდის, რომ, მართალია, ნაცვალსახელები გარკვეული თვალსაზრისით შეადგენენ სიტყვათა ლექსიკურ ჯგუფს, მაგრამ არ წარმოადგენენ ცალკე მეტყველების ნაწილს ⁵¹.

მეტყველების ნაწილთა სისტემაში ნაცვალსახელი სხვაგვარად აქვს წარმოდგენილი ლ. ბულახოვსკის. მას თავის რუსული ლიტერატურული ენის კურსში ოთხი მეტყველების ნაწილი აქვს დასახელებული. ესენია: არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, ზმნა და ზმნისართი. აქვე მითითებულია, რომ ამ ძირითად მეტყველების ნაწილებთან ერთად გამოყოფენ აგრეთვე ნაცვალსახელსა და რიცხვით სახელს ⁵².

გერმანულ ენაში ე. ჟირმუნსკის გამოყოფილი აქვს მხოლოდ პირის ნაცვალსახელები (უკუქცევითი ნაცვალსახელითურთ), ჩვენებითი და კითხვითი ნაცვალსახელები ⁵³.

§ 11. უცხოურ საენათმეცნიერო ლიტერატურაშიც ნაცვალსახელი, როგორც მეტყველების ნაწილი, ძირითადად ისეა დახასიათებული, როგორც ჩვენ ზემოთ წარმოვადგინეთ.

ფრანგ ენათმეცნიერ ე. ვანდრიესს თავის შრომაში „ენა“ აღნიშნული აქვს, რომ ნაცვალსახელი თუმცა იხმარება როგორც არსებითი სახელი, მაგრამ ზოგჯერ ზმნის გავლენის ქვეშ ექცევა და ამიტომ იგი არ შეადგენს ცალკე მეტყველების ნაწილს. სათანადო მსჯელობის შემდეგ საერთოდ ავტორი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ენაში არსებობს მხოლოდ ორი მეტყველების ნაწილი, ესაა ზმნა და სახელი. ყველა სხვა ერთეული ამ ორთანაა უშუალოდ დაკავშირებული ⁵⁴.

⁵⁰ Л. В. Щерба, Избранные работы по русскому языку, Москва, 1957, гл. 68, 69, 70.

⁵¹ Научные доклады высшей школы. Филологические науки, 4 (12), Москва, 1960, гл. 14.

⁵² Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка; I, Киев, 1952, гл. 124, 126.

⁵³ В. М. Жирмунский, История немецкого языка, Москва, 1956, гл. 226.

⁵⁴ Ж. Вандриес, Язык. Лингвистическое введение в историю. Москва, 1937, гл. 115—116.

ამერიკელი ენათმეცნიერი ლ. ბლუმფილდი, განიხილავს რამეტყველების ნაწილებს, აღნიშნავს: პრაქტიკული სამყაროს შესახებ ჩვენს ცოდნას შეუძლია გვიჩვენოს, რომ რიგი ენობრივი კატეგორიები უშუალოდ შეესატყვისება რეალურ საგანთა კლასებს. შესაძლებელია, მაგალითად, რომ ჩვენი არაენობრივი სამყარო შედგება საგნებისა, მოქმედებისა, თვისებისა და დამოკიდებულებათაგან, რომელთაც ენაში შეეფარდება არსებითი სახელები, ზმნები, ზედსართავეები, ზმნისართები და წინსართები... მაგრამ ყოველ შემთხვევაში ჩვენ მოგვიხდება პეტყველების ნაწილთა განსაზღვრა არა რეალური სამყაროს სხვადასხვა მხარესთან უშუალო შესატყვისობაში, არამედ მარტივად, ინგლისური ენის სინტაქსში მათი ფუნქციის მიხედვით. ეს ზოგადი მითითება განსაზღვრავს აგრეთვე აქტორის დამოკიდებულებას ნაცვალსახელისადმი⁵⁵.

ლ. ბლუმფილდი ნაცვალსახელს განიხილავს როგორც სხვა სახელების შემცვლელს და აღნიშნავს, რომ ეს არის ენობრივი ფორმა, რომელიც გარკვეულ პირობებში გრამატიკული კატეგორიის მაგივრობას ეწევა.

ენათმეცნიერი ჰ. სეიტი⁵⁶ ასევე, ემყარება რა სინტაქსურ ფუნქციას, სიტყვათა კლასიფიკაციისას ნაცვალსახელებს არ ანიჭებს დამოუკიდებელ ადგილს მეტყველების ნაწილთა სისტემაში და მათ ანაწილებს არსებით და ზედსართავე სახელებს შორის.

ამავე დასკვნამდე მიდის სტრუქტურალიზმის ერთ-ერთი მიმდინარეობის — გლოსემატიკის — ფუძემდებელი ლ. იელმსლევი. მისი აზრით, სიტყვათა კატეგორიები დადგენილ უნდა იქნეს ყოველგვარი ლექსიკური მნიშვნელობის გათვალისწინების გარეშე... გრამატიკა ესაა ისეთი დისციპლინა, რომლისათვისაც სულ ერთია ყოველგვარი სემანტიკური ხასიათის მოვლენა⁵⁷. ამგვარი გაგებით უდგება ლ. იელმსლევი ნაცვალსახელსაც. იგი მას წარმოგვიდგენს მხოლოდ და მხოლოდ ფორმალური ნიშნების საფუძველზე. ერთ-ერთ შრომაში, რომელიც სპეციალურად ნაცვალსახელს მიეძღვნა, იგი კვლავ უბრუნდება ამ საკითხს და ცდილობს დაამტკიცოს, რომ სიტყვები, რომლებიც ნაცვალსახელებს განეკუთვნებიან,

⁵⁵ L. Bloomfield, *Language*, London, 1935, გვ. 271.

⁵⁶ H. Sweet, *A New English Grammar Logical and Historical*, Oxford, 1955, § 196.

⁵⁷ L. Hjelmslev, *Principes de grammaire générale*, 1928, გვ. 202.

არ შეიცავენ არავითარ მნიშვნელობას ამ სიტყვის ტრადიციული გაგებით. ფაქტებზე უბრალო დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ერთადერთი დადებითი შინაარსი, რომელიც შეიძლება დავძებნოთ ნაცვალსახელში, ესაა ისეთი მნიშვნელობა, რომელიც ჩვეულებრივ მორთვებით ვადმოიცემა. ნაცვალსახელის მნიშვნელობა, — დასცენს ავტორი, — ისეთივეა, როგორც მორთვისა⁵⁸.

ამგვარ თვალსაზრისს თითქოს არ იზიარებს ამერიკელი ენათმეცნიერი ჯ. კორმი. მისი აზრით, ნაცვალსახელი როგორც ფორმით, ისე ხმარების თავისებურებითაც უმკველად დამოუკიდებელ მეტყველებების ნაწილს წარმოადგენს. მაგრამ ბევრი სხვა გრამატიკოსის მსგავსად ეს ავტორიც ერთმანეთში ურევს წინადადების წევრებსა და მეტყველების ნაწილებს. მაგალითად, როცა იგი ზედსართავეების კლასიფიკაციას იძლევა, ერთ-ერთ ჯგუფში აერთიანებს აგრეთვე კუთვნილებით, ჩვენებით [და განსაზღვრებით ნაცვალსახელებს⁵⁹. კორმის აზრითაც, ნაცვალსახელები ჩვეულებრივ სხვა სახელების შემცველად გვევლინებიან.

§ 12. ამგვარად, ზენოთ წარმოდგენილი შეხედულებებიდან ამჟამად ჩანს, რომ გრამატიკულ ლიტერატურაში დღემდე ჯერ კიდევ არ არის შემუშავებული ერთიანი აზრი ნაცვალსახელის რაობისა და მისი ადგილის შესახებ ჩეცხეელების ნაწილთა სისტემაში. ზოგი ენათმეცნიერი ნაცვალსახელს არ თვლის რა დამოუკიდებელ მეტყველების ნაწილად, მას დაზხმარე, ფორმალური მნიშვნელობის მქონე სიტყვათა ჯგუფში აერთიანებს. ზოგი, მართალია, ნაცვალსახელებს სრულმნიშვნელოვან სიტყვებად მიიჩნევს, მაგრამ ცალკე მეტყველების ნაწილად მაინც არ თვლის და სიტყვათა სხვა ჯგუფებს შორის ანაწილებს. ზოგი ნაცვალსახელს გამოყოფს მეტყველების ნაწილად, მაგრამ მას მიიჩნევს დამხმარე, არასრული მნიშვნელობის მქონე ერთეულად. ზოგიც მეტყველების ნაწილად თვლის მხოლოდ პირის ნაცვალსახელებს, სხვებს კი ზედსართავეებს მიაკუთვნებს.

ამ მოსაზრებათა გათვალისწინების შედეგად ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს ნაცვალსახელებს არ გააჩნიათ არავითარი დამოუკიდებელი მნიშვნელობა და გრამატიკული თვისება, რომ

⁵⁸ L. Hjelmslev, *La nature du pronom: Mélanges de linguistique et de philologie* efforts à Jacq. Van Ginneken, Paris, 1937, გვ. 52.

⁵⁹ G. Curme, *A Grammar of the English Language*, 1935, გვ. 42.

ენაში ისინი მხოლოდ ამა თუ იმ მეტყველების ნაწილის დუბლირებას ეწევიან⁶⁰.

მართალია, ნაცვალსახელები გარკვეულ მიმართებაში იმყოფებიან არსებით სახელებთან, ზედსართავებთან, რიცხვით სახელებთან და მათ შორის არის ერთგვარი მსგავსებაც. მაგრამ ეს სრულიადაც არ იძლევა იმის საბაზს, რომ ნაცვალსახელი არ მივიჩნიოთ სიტყვათა დამოუკიდებელ ჯგუფად და მისი როლი დავიყვანოთ მეტყველების სხვა ნაწილებზე დამოკიდებულ ფუნქციამდე.

ასეთი თვალსაზრისი გამომდინარეობს მეტყველების ნაწილთა განსაზღვრის იმ საერთო საფუძვლიდან, რომლის მიხედვითაც გამიჯნული არ არის მორფოლოგიისა და სინტაქსის სფეროები. გრამატიკულ ლიტერატურაში ხშირად მეტყველების ნაწილებს ათანაბრებენ წინადადების წევრებთან და მეტყველების ნაწილთა კლასიფიკაციისას ამოდიან არა მათი ლექსიკურ-მორფოლოგიური მნიშვნელობიდან, არამედ სინტაქსური ფუნქციიდან. მაგალითად, რადგანაც ნაცვალსახელთა მეტი წილი რიგ შემთხვევებში იხმარება როგორც მსაზღვრელი, მსაზღვრელი სიტყვა კი ზედსართავია, ამიტომ ეს ნაცვალსახელები მასთან არის გათანაბრებული.

§ 13. რომ განვსაზღვროთ ნაცვალსახელის ადგილი მეტყველების ნაწილთა სისტემაში, უნდა გავითვალისწინოთ არა მარტო მისი ლექსიკური მნიშვნელობა, არამედ გრამატიკული თავისებურებანიც.

მნიშვნელოვანი და, შეიძლება ითქვას, არსებითი თვისება ნაცვალსახელისა ეს არის განზოგადების თავისებური უნარი. ცნობილია, რომ აბსტრაქცია წარმოადგენს ენის ძირითად თვისებას. მისი საშუალებით შესაძლებელი ხდება გამოვსახოთ ობიექტურად არსებული სინამდვილის მრავალფეროვნება ჩვენი შემეცნების შედეგად. მაგრამ ობიექტური სინამდვილის გამოვლენა მრავალმხრივი და სხვადასხვაგვარია.

ზოგადი მნიშვნელობა, მართალია, მეტ-ნაკლებად ახასიათებს ყველა მეტყველების ნაწილს, მაგრამ ზოგადისა და კერძოს შეთავსება ისე, როგორც ეს ნაცვალსახელშია მოცემული, სხვა მეტყველების ნაწილს არ ახასიათებს: თითოეული მეტყველების ნაწილი მოწოდებულია განაზოგადოს ერთი რომელიმე განსაზღვრული ნა-

⁶⁰ შდრ. Р. А. Будагов, Функции личных местоимений в современном румынском языке, ИАН, ОЛЯ, VII, вып. 5, Москва-Денноград, 1948, გვ. 430.

წილი მოვლენებისა ან ამ მოვლენათა შორის ურთიერთობისა, ნაცვალსახელი კი ისწრაფვის განაზოგადოს ყველა ის, რაც უკვე განზოგადებული სახით არსებობს დანარჩენ მეტყველებას ნაწილებში. ე. ი. ნაცვალსახელი თავის მხრივ განაზოგადებს უკვე განზოგადებულ ცნებებს, მიუთითებს მათზე. ესაა ყველასაგან განსხვავებული, ძირითადი და თავისებური თვისება ნაცვალსახელისა.

ნაცვალსახელი ყველაზე ზოგადი და განყენებული სიტყვაა. იგი აღნიშნავს არა რომელიმე საგანს, არამედ საგანს საერთოდ; საგანს ზოგადი გაგებით და მნიშვნელობით. სხვა სახელებისაგან განსხვავებით იგი კი არ ასახელებს საგანს ან მის თვისება-რას, ოდენობას, არამედ ზოგადად მიუთითებს მათზე. ე. ი. ლენინი თავის შენიშვნებში ჰეგელის ლექციაზე ფილოსოფიის ისტორიის შესახებ მიუთითებს: «(Э)го? Самое общее слово». «Кто это? Я. Все люди я... Что есть, общее etc. etc. «Этот»? Всякий есть «Этот»⁶¹.

ნაცვალსახელის მეორე დამახასიათებელი თვისება ისაა, რომ ნუღმივ. ზოგად და განყენებულ მნიშვნელობასთან ერთად მას აქვს ამავე დროს ცვალებადი, კონკრეტული მნიშვნელობაც. რომელიც ენაში თავს იჩენს ხოლმე სხვადასხვაგვარად. ნაცვალსახელი აღნიშნავს საგანს, მის თვისებას, რაოდენობას ამა თუ იმ დამოკიდებულების საფუძველზე, თანაც ეს დამოკიდებულება ხორციელდება განუწყვეტელ ცვალებად ვითარებაში, სხვადასხვაგვარ სიტუაციაში. ნაცვალსახელებს შესწევთ უნარი გამოყენებულ იქნენ ყველა პირისა და ყოველგვარი საგნის მიმართ, რადგანაც მათ შორის მიმართება არამუდმივია და ცვალებადია იმის მიხედვით, თუ როგორია მეტყველების მონაწილეთა ურთიერთობა, სიტუაცია, კონტექსტი და სხვა. ამ პირობებში ნაცვალსახელი, ავლენს რა მაქსიმალურად კონკრეტულ მნიშვნელობას, ხმარების ყველა ცალკეულ შემთხვევაში ამავე დროს უცვლელად ინახავს თავის ძირითად, ზოგად თვისებას. ამ დანიშნულებით ნაცვალსახელი მკვეთრად უპირისპიროდება არსებით, ზედსართავ და რიცხვით სახელებს, რომელთაც მუდმივი და მყარი მნიშვნელობა აქვთ⁶². მაგალითად,

⁶¹ В. И. Ленин. Философские тетради, Москва, 1938, гл. 283.

⁶² А. Н. Гвоздев, Местоимение. Ученые записки Кушбшевского государственного педагогического института им. В. В. Кушбшева. Филологические науки, 1955, гл. 198 — 199.

ნაცვალსახელი მე პიროვნების საერთო, ზოგადი სახელია, მაგრამ მას შეუძლია სხვადასხვა კონტექსტში აღნიშნოს ყველა ის პირი, რომელიც ენაში წარმოგიდგება როგორც მოლაპარაკე. დიალოგის დროს შენ ნაცვალსახელს ვიყენებთ თანამოსაუბრის მიმართ, მაგრამ მეტყველების მთელ პრაქტიკაში ამ ნაცვალსახელს შეუძლია აღნიშნოს სულ სხვადასხვა პირი, რომელიც თანამოსაუბრის როლში გამოვა. ამის გამოა, რომ არც ერთი მეტყველების ნაწილი არ მოიცავს ენას მთლიანად ისე, როგორც ნაცვალსახელი. ენაში, მართალია, სახელები დიდი რაოდენობით გვხვდება, ნაცვალსახელები კი ცოტაა, მაგრამ ამ უკანასკნელთ უფრო ფართო და ხშირი გამოყენება აქვთ. ესენი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ჩვენი მეტყველების ერთგვარ სტენოგრაფირებას ასდენენ.

§ 14. ნაცვალსახელის ზემოაღნიშნული ორივე თვისების შემოწმება შეიძლება ადამიანის მეტყველების განვითარების პრაქტიკითაც. ცნობილია, რომ ბავშვის მეტყველება პირველ ხანებში მარტივია, პრიმიტიული. მას სიტყვათა მარაგი ცოტა აქვს, გრამატიკული წყობა ძალზე სუსტია, ფაქტობრივად სინტაქსის გარეშე ლაპარაკობს. დასაწყისში ჩვეულებრივ იგი ხმარობს მხოლოდ არსებით სახელებს, ასახელებს მის გარშემო არსებულ კონკრეტულ საგნებს (დედა, მამა, რძე...). უფრო გვიან იწყებს ზმნის ხმარებასაც, მაგრამ ნაცვალსახელის, როგორც ზოგადი სიტყვის, გამოყენებას მხოლოდ კარგა ხნის შემდეგ ახერხებს. ამ პერიოდში ბავშვს არ შეუძლია გაიგოს, თუ რას ნიშნავს, მაგალითად, ის, მიუხედავად იმისა, რომ იგი სისტემატურად ისმენს მას. ეს ხდება იმიტომ, რომ ამ სიტყვით ერთ შემთხვევაში აღინიშნება რძე, მეორე შემთხვევაში კიქა, მესამე შემთხვევაში საწოლი და ასე დაუსრულებლად. ეს ნაირფეროვნება უძნელებს და არ აძლევს ბავშვს საშუალებას, რომ აზრი მოიკრიფოს ერთ რომელიმე საგანზე და ჩასწვდეს მის მნიშვნელობას⁶³.

§ 15. გრამატიკურ ლიტერატურაში ნაცვალსახელს სხვა სახელებისაგან ჩვეულებრივ ასხვავებენ ასე: არსებითი სახელი აღნიშნავს რეალურად არსებულ საგანს (ასახელებს საგანს, მოვლენას, მოქმედების თვისებას, მდგომარეობას და ა. შ.), ზედსართავი სახელი განსაზღვრავს ამ საგნის თვისებას, რიცხვითი სახელი აღნიშ-

⁶³ იხ. Г. И. Тупицын, Местомеице, Ученые записки, II, Рига, 1956, გვ. 65.

ნავს საგანთა რაოდენობას ან რიგითობას, ნაცვალსახელი კი ძირითადად მიუთითებს მათზე.

ამ განმარტების მიხედვითაც კი აშკარად ჩანს, რომ თავისი მნიშვნელობით ნაცვალსახელს სრულიად განსხვავებული ადგილი უჭირავს სხვა სახელთა შორის.

ნაცვალსახელი მოიცავს სახელთა ყველა ძირითად გრამატიკულ თავისებურებას ყველაზე განზოგადებული სახით. [ბრუნვისა, რიცხვისა და ზოგ ენაში სქესის გრამატიკული კატეგორია, აგრეთვე ადამიანისა და ნიეთის აღმნიშვნელ საგანთა გარჩევა საერთო თავისებას წარმოადგენს არსებითი სახელისა, ზედსართავისა, რიცხვითი სახელისა და ნაცვალსახელისათვის. მაგრამ მთავარი ისაა, რომ ამ კატეგორიათა გამოხატვა ნაცვალსახელის საშუალებით, ჯერ ერთი, მეტწილად სპეციფიკური ხასიათისაა, მეორეცაა, მთაშვე დროს გააჩნიათ მხოლოდ მათთვის დამახასიათებელი მორფოლოგიური თავისებურებანი. ასევე, ნაცვალსახელები ჩვეულებრივ იმავე სინტაქსურ ფუნქციას ასრულებენ, რასაც სხვა სახელები, ე. ი. შეუძლიათ წინადადებაში წარმოგვიდგინენ ქვემდებარედ, პირდაპირ და ირიბ დამატებად, განსაზღვრებად, მაგრამ ამ მხრივაც ნაცვალსახელები სპეციფიკურ ნიშნებს ინარჩუნებენ.

მიუხედავად იმისა, რომ, საზოგადოდ, ნაცვალსახელები სხვადასხვა ლექსიკური და გრამატიკული მნიშვნელობის მქონე სახელებს წარმოადგენენ, ისინი ერთიანდებიან ერთ საერთო ჯგუფში მნიშვნელობის თავისებური გამოვლინების წყალობით.

§ 16. თავის დროზე ე. ვანდრიესი მეტყველების ნაწილთა კლასიფიკაციას ასე ახასიათებდა: მეტყველების ნაწილთა კლასიფიკაცია იმდენად ძნელია, რომ დღემდე დამაკმაყოფილებელი კლასიფიკაცია არავის მოუცია. ტრადიციის მიხედვით ფრანგული კლასიკური გრამატიკა განასხვავებს ათ მეტყველების ნაწილს, მაგრამ ეს კლასიფიკაცია კრიტიკას ვერ უძლებს. მისი გამოყენება ძნელია თვით იმ ენების მიმართაც კი, რომელთათვისაც ის იყო შექმნილი, მით უფრო შეუძლებელია ეს კლასიფიკაცია მიუყენო ისეთ ენებს, რომელთაც იგი სრულიად არ შეეფერება⁴⁴.

მოძღვრება მეტყველების ნაწილთა შესახებ არც ახლა შეიძლება ჩაითვალოს სათანადოდ დამუშავებულად არც ჩვენში და არც უცხოურ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში.

⁴⁴ Ж. Вандриес, Язык..., გვ. 114.

მეტყველების ნაწილთა კლასიფიკაცია, რა თქმა უნდა, სხვადასხვა ენაში სხვადასხვაგვარად უნდა წყდებოდეს, რადგანაც ნიშანი, რის მიხედვითაც განისაზღვრება მეტყველების ნაწილი, წარმოადგენს არა რალაც ერთიანს ყველა ენისათვის, არამედ განსხვავებულს, რომელიც გამომდინარეობს ამა თუ იმ ენის გრამატიკული წყობიდან.

რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ამ ბოლო დრომდე მეტყველების ნაწილთა კლასიფიკაციას საფუძვლად უდევს სიტყვის მნიშვნელობა, მისი მორფოლოგიური ნიშნები და სინტაქსური ფუნქციები⁸⁵.

ამ საზომს თუ ავიღებთ, მაშინ ნაცვალსახელი ყველა პირობას დააკმაყოფილებს, რომ იგი დამოუკიდებელ მეტყველების ნაწილად ჩაითვალოს, რადგანაც ყველა სხვა მეტყველების ნაწილისაგან იგი განსხვავდება როგორც მორფოლოგიურად და სემასიოლოგიურად, ისე სინტაქსური თვალსაზრისითაც.

„ცნება მეტყველების ნაწილი“ მორფოლოგიის ცნებაა და ამ ცნების დადგენისას საფუძველი მორფოლოგიური ნიშანი უნდა იყოს“⁸⁶. როდესაც ცალკეული ენის ან გარკვეული ტიპის ენათა საფუძველზე შეიქმნება მწყობრი მორფოლოგიური კლასიფიკაცია მეტყველების ნაწილებისა, მაშინ ამ კლასიფიკაციაში, ცხადია, ნაცვალსახელიც სათანადოდ ადგილს მოიპოვებს.

თეორიები ნაცვალსახელთა წარმოშობის შესახებ

§ 17. მკვლევართა უმრავლესობის აღიარებით, ნაცვალსახელები მომდინარეობენ კონკრეტული ლექსიკური მნიშვნელობის მქონე სიტყვებისაგან, რომლებიც დროთა განმავლობაში ხშირი ხმარებისაგან თანდათანობით გაცვთნენ და სახეშეცვლილი, შეკვეცილი ფორმით მოგვევლინენ. ნაცვალსახელთა ასეთი გენეზისი ხელშესახებად ჩანს განსაკუთრებით ისეთ ენებში, რომელთაც შედარებით ნაკლები ცვლილებები განიცადეს მორფოლოგიურად. სპეციალურ ლიტერატურაში მიუთითებენ, რომ, მაგალითად, ჩინურში პირველი პირის ნაცვალსახელს საფუძვლად უდევს გამოთქმა, რომელიც სიტყვასიტყვით ნიშნავს „პატარა ადამიანი“, ხოლო მეორე პირის ნაცვალსახელი ეტიმოლოგიურად ნიშნავს „დიდი ადამიანი“⁸⁷.

⁸⁵ იხ. Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, I, გვ. 126.

⁸⁶ არხ. ჩიქობავა. ენათმეცნიერების შესავალი, გვ. 261.

⁸⁷ Личные местоимения в санскритском языке и сродные им формы, составил Викентий Шерцль, С.-Петербург, 1869, გვ. 4; 2. М. С. Я. ს. დასახ. ნაშრ., გვ. 2.

აგრეთვე, რომ განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი *man* გერმანულსა და *om* ფრანგულში მომდინარეობს *Manu* და *homo* არსებით სახელთაგან, ხოლო თვით, თავად განსაზღვრებითი ნაცვალსახელები ქართულში მიღებულია თავ სიტყვისაგან და მის მოქმედებით და ვითარებით ბრუნვათა ფორმებს წარმოადგენენ. თურქული ჯგუფის ენებშიც რიგი ნაცვალსახელები ეტიმოლოგიურად დაკავშირებულია კონკრეტულ ცნებებთან, კერძოდ, ადამიანის სხეულის ნაწილთა და სიერკის აღმნიშვნელ სიტყვებთან⁶⁸. ბევრ ენაში ურთიერთობით ნაცვალსახელთათვის რეალური მნიშვნელობის მქონე სიტყვებია ამოსავლად აღებული, მაგალითად, ქართული ერთმან-ერთი, ერთ-ურთი, ერთი-მეორე, რუსული *один друг друга* (ზღრ. *одинъ*, რაც გარკვეული ბრუნვის ფორმაა), სომხური *խիսար* და *ქիქხანს*. ორივე ეს სომხ. ნაცვალსახელი ქართულის მსგავსად წარმომდგარია გაორკეცებული ფუნისაგან.

შეიძლება მსგავსი ფაქტები სხვაც დაგვესახელებინა, მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ ნაცვალსახელთა ასეთი ხელშესახები ეტიმოლოგიები ყველგან და ყოველთვის მესაძლებელია.

ნაცვალსახელთა სისტემამ ისტორიულად განიცადა მნიშვნელოვანი მორფოლოგიური და ლექსიკური ტრანსფორმაცია ენათა წყობის განვითარების პროცესში. მაგალითად, პირის ნაცვალსახელთა ჩამოყალიბება და მათი შემდგომი ევოლუცია, როგორც ჩანს, იმდენად ხანგრძლივ პროცესს წარმოადგენს, რომ ბევრი ენის თანამედროვე ვითარება არ იძლევა სათანადო ხელშესახებ მასალას იმისათვის, რომ დადგინდეს პირის ნაცვალსახელთა ზუსტი ეტიმოლოგია, ე. ი. გამოვლინდეს. ის სიტყვები და მათი ლექსიკური მნიშვნელობა, საიდანაც განვითარდნენ ეს ნაცვალსახელები.

მაგალითად, კარგად შესწავლილი ისეთი ენებიც კი, როგორცაა ინდოევროპული ენები და მათი ურთიერთშედარება, სპეციალისტთა აზრით, ჯერჯერობით არ იძლევა საშუალებას გაირკვეს გენეზისი განსაკუთრებით პირის ნაცვალსახელთა ძირეული ელემენტებისა. არსებობს მრავალი მოსაზრება, მაგრამ ყოველივე ეს საკმაოდ დასაბუთებულად არ მიაჩნიათ⁶⁹. ანტუან მეიეს აზრით,

---

⁶⁸ Н. А. Баскаков, О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках: Доклады и сообщения Института языкознания, I, 1952, гл. 133.

⁶⁹ В. С. Воробьев-Десятовский, Развитие личных местоимений в индоарийских языках, Москва-Ленинград, 1956, гл. 42.

პირის ნაცვალსახელთა ფორმები იმდენად სხვადასხვაა სხვადასხვა ენაში, რომ არ არის საშუალება ზუსტად აღდგენილ იქნეს. მათი თავდაპირველი მდგომარეობა⁷⁰.

§ 18. ენათმეცნიერებაში არსებობს თეორია, რომლის მიხედვითაც ნაცვალსახელი ენაში ყველაზე ადრინდელი წარმონაქმნია. მე-19 საუკუნის დასაწყისში სუბიექტური იდეალიზმის გავლენით რუსულ გრამატიკულ ლიტერატურაში ნაცვალსახელი გაგებული იყო როგორც ერთგვარი სემანტიკური საფუძველი არსებითი და ზედსართავი სახელების წარმოქმნისათვის. პირის ნაცვალსახელები განიხილებოდა როგორც პირველადი სახელები. გრამატიკოსები (გ. პავსკი, კ. აქსაკოვი და სხვ.) პირველი პირის ნაცვალსახელს თელიდნენ ადამიანის თვითშეცნობის გამოხატულებად და სახელთა კატეგორიის წარმოქმნას უშუალოდ უკავშირებდნენ ამ ნაცვალსახელს. „სახელთა ისტორია იწყება პირველი პირის ნაცვალსახელის ჩასახვიდანო, — წერდა კ. აქსაკოვი“⁷¹.

ასეთ მსჯელობისას, რომელიც არაფრით არ არის დასაბუთებული, რა თქმა უნდა, გათვალისწინებული არ იყო ის გარემოება, რომ მე-ს გაგება ადამიანში ჩნდება მაშინ, როცა იგი თავისთავს გამოყოფს, ერთი მხრივ, ბუნებისაგან და, მეორე მხრივ, სხვა მის მსგავს არსებათაგან. რომ ვიდრე აბსტრაქტული წარმოდგენა შეიქმნებოდა, მაგალითად, მე ნაცვალსახელის შესახებ, ენაში უნდა არსებულიყო ურთიერთდამოკიდებულების ისეთი სისტემა, რომელიც ამ კავშირის კორელაციას მოახდენდა. მე ნაცვალსახელის წარმოქმნისა და გაგების პროცესი შეპირობებული უნდა ყოფილიყო სხვა ნაცვალსახელთა წარმოქმნისა და გაგების პროცესით.

არსებობს აგრეთვე სხვაგვარი შეხედულება, რომლის მიხედვითაც ნაცვალსახელი ყველაზე გვიანდელი წარმონაქმნია⁷². ეს, რა თქმა უნდა, მეორე უკიდურესობაა და არ არის გასაზიარებელი.

თავისებურადაა გაშუქებული ნაცვალსახელის წარმოშობის საკითხი ნ. მარის შრომებში. ნ. მარი ცდილობდა საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიურ განვითარებაში მოეძებნა ძსეთი მომენტი, რომელმაც შექმნა პირობა ნაცვალსახელის წარმოსაქმნელად. მის წარმოშობას იგი მჭიდროდ უკავშირებდა საზოგადოებაში კერძო

⁷⁰ А. Мейс, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, Москва-Ленинград, 1938, гл. 338.

⁷¹ იხ. В. В. В и н о г р а д о в, Русский язык, гл. 320 — 321.

⁷² ლ. Ա. Ռ ի շ ա լ յ ა ն, დასახ. ნაშრ., გვ. 1.

საკუთრების, უფლებრივი დამოკიდებულების გაჩენას. ნ. მარი, რომელიც ემყარებოდა არქაული აზროვნების „შრომა-მაგიურ“ გაგებას, გამოდიოდა იქიდან, რომ ნაცვალსახელს თავდაპირველად ჰქონდა ზედნაშენური, ტოტემური ხასიათი. ნაცვალსახელი წარმოქმნის მომენტში სხვა არაფერია, თუ არ აღამიანთა კოლექტივის საკუთარი სახელი, რომლის საფუძველზედაც განვითარების უფრო გვიანდელ ეტაპზე ფორმდება პირთა სახელები. ამასთან, ნ. მარის მტკიცებით, უკუქცევითი ნაცვალსახელი უფრო ადრეა წარმოშობილი, ვიდრე პირისა, რადგანაც პირველი დაკავშირებულია ტოტემის საკუთრებასთან. პირის ნაცვალსახელთაგან პირველადია მრავლობითი რიცხვის ფორმები, რომლებიც წარმოქმნილია ჯგუფური საკუთრების არსებობის პირობებში, ხოლო მხოლოდობითი რიცხვის ფორმათა წარმოშობა დაკავშირებულია ჯგუფური საკუთრებიდან კერძო საკუთრების გამოყოფასთან. მე და შენ წარმოქმნილია ჩვენ და თქვენ კოლექტიური ნაცვალსახელების საფუძველზე: „Мы' значило 'мы — коллектив', впоследствии 'мы — племя', и местоимение третьего лица было — коллективное множественное лицо, социальная группировка, впоследствии клан, племя и его название, его знаменис в звуковом произношении, оно же символ сущности данного объединения, на известной ступени развития — тотем...“⁷³

კერძო საკუთრება, როგორც ცნობილია, წარმოიშობა საზოგადოების ეკონომიური განვითარების გზით, ნაცვალსახელი კი, ისე როგორც სხვა მეტყველების ნაწილები, ფორმდება ენისა და აზროვნების განვითარების საერთო ფონზე. ამიტომაც ენის გრამატიკული კატეგორიები და მეტყველების ნაწილები არ შეიძლება განისაზღვროს საზოგადოების ეკონომიური წყობით. თუ ამოვალთ ენის საზოგადოებრივი ფუნქციიდან, გასაგები უნდა იყოს, რომ ნაცვალსახელთა ხმარების საჭიროება ენაში იგრძნობოდა საკუთრების წარმოშობამდეც. სხვა რომ არა იყოს რა, ქრონოლოგიურადაც კერძო საკუთრების წარმოშობა და ნაცვალსახელთა წარმოქმნა ერთმანეთთან, სრულიად არ არის დაკავშირებული⁷⁴.

§ 19. როგორია მიმართება წარმოშობის მხრივ თვით ნაცვალსახელთა ჯგუფებს შორის?

⁷³ Н. Я. Марр, Избранные работы, III, 1934, გვ. 67, იხ. აქვე, გვ. 180—198.

⁷⁴ Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, გვ. 186.

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია სრულიად სხვადასხვა, ერთმანეთის საწინააღმდეგო მოსაზრებები. ენათმეცნიერთა ერთი ნაწილი ვარაუდობს, რომ ენაში თავდაპირველად უნდა წარმოშობილიყო ჩვენებითი ნაცვალსახელები, ხოლო მათ ბაზაზე უფრო გვიან — პირის ნაცვალსახელები. ზოგის აზრით, პირიქით, ადრინდელია პირის ნაცვალსახელები, ჩვენებითი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელები კი შედარებით გვიანდელი წარმოშობისაა. ზოგიც ამოსავლად მიიჩნევს კუთვნილებით ნაცვალსახელებს, რომელთაგან შემდეგ გამოიყო პირის ნაცვალსახელები. გამოთქმულია აგრეთვე ისეთი მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც როგორც პირის, ისე კუთვნილებითი ნაცვალსახელები მომდინარეობენ მათთვის საერთო ფუძეებიდან, ისეთი მითითებითი სიტყვებიდან, რომლებიც ერთდროულად გამოხატავდნენ როგორც პირს, ისე მის კუთვნილებას ⁷⁵.

მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც უპირატესობა კუთვნილებით ნაცვალსახელს ეძლევა, ნაკლებ სარწმუნო ჩანს, რადგანაც ენათა აბსოლუტურ უმრავლესობაში იგი აშკარად გვიანდელი წარმოშობისაა. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი, როგორც წესი, წარმოადგენს პირის ნაცვალსახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას, რომელიც, სათანადო მნიშვნელობის წყალობით თანდათან გამოეყო რა პირის ნაცვალსახელის ბრუნვის სქემას, შემდეგ თავის მხრივ კმნის დამოუკიდებელ პარადიგმს და იღებს კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ახლანდელ ფორმასა და მნიშვნელობას.

პირის ნაცვალსახელისაგან კუთვნილებითი ნაცვალსახელის გამოყოფის პროცესი, როგორც მეორეული მოვლენა, ხელშესახებად დასტურდება ბევრ ენაში, მაგრამ ეს დასკვნა, რა თქმა უნდა, არ შეიძლება გავრცელდეს ზოგი ისეთი ენის მიმართ, რომელშიც პირის ნაცვალსახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმამ ვერ მოგვცა კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ახალი წარმოება და ვერც ასეთი ნაცვალსახელი განვითარდა. მისი ფუნქცია იკისრა კუთვნილებითმა ნაწილაკებმა, რომლებიც მოგვევლინენ როგორც სახელებში, ისე ზმნებში ⁷⁶.

რაც შეეხება ჩვენებით ნაცვალსახელთა მიმართებას პირის ნაცვალსახელებთან, უნდა ითქვას, რომ საენათმეცნიერო ლიტე-

⁷⁵ И. И. Мещанинов. Члены предложения и части речи, Москва-Ленинград. 1945, გვ. 228—237.

⁷⁶ დასახ. ნაშრ., გვ. 234.

რატურაში სულ სხვადასხვა ენის მასალის საფუძველზე ამჟამად აღიარებულია არა მარტო მათი მჭიდრო ურთიერთკავშირი წარმოშობის მხრივ, არამედ მთლიანი დამთხვევაც კი III პირში. ცნობილია, რომ ქართულში ის და იგი ჩვენებითი ნაცვალსახელები ამავე დროს III პირის ნაცვალსახელს წარმოადგენენ. თურქულშიც ასევე ჩვენებითი და მესამე პირის ნაცვალსახელი ერთი და იგივე სიტყვაა: O (on). დამტკიცებულია, რომ ინდოევროპულ ენებში III პირის ნაცვალსახელი მომდინარეობს ჩვენებითი ნაცვალსახელიდან. შდრ. ფრანგ. il (= ის) და ლათ. ჩვენებითი ნაცვალსახელი ille, რუს. он და ჩვენებითი ნაცვალსახელის სრული ფორმა онъ. ძველი რუსულის ეპოქაში III პირის ნაცვალსახელი სახელობითში ჩვენებითისაგან მხოლოდ მახვილის მიხედვით გაირჩეოდა. თურქული ჯგუფის ენებშიც პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელები წარმოშობილია ჩვენებითი ნაცვალსახელებიდან. როგორც სპეციალისტები აღნიშნავენ, პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ამჟამადაც არ წარმოადგენენ ერთმანეთისაგან იზოლირებულ ერთეულებს. მათ ახასიათებთ განსაზღვრული სემანტიკური სი-ახლოვე და ზოგჯერ ფორმითაც კი სრულიად ემთხვევიან ერთმანეთს. ამასთანავე, პირის ნაცვალსახელები ამ ენებში წარმოადგენენ ჩვენებით ნაცვალსახელთა უშუალო დერივატებს. შდრ. ხე (მე) და ხон (ეს), sen (შენ) და sun (ის) და ა. შ. აქ პირის ნაცვალსახელები ჩვენებითისაგან განსხვავდება მხოლოდ ფუძეში ხმოვნის მონაცვლეობით ანუ შინაგანი ფლექსიით.

პირისა და ჩვენებით ნაცვალსახელთა ურთიერთკავშირი ნათლად ჩანს აგრეთვე იაპონური ენის მასალაზე. მიუთითებენ, რომ აქ პირველი პირის ნაცვალსახელი kochira („მე“) წარმომდგარია სიტყვიდან, რომლის მნიშვნელობა X საუკუნეში იყო „ეს მხარე“, ხოლო მეორე პირის ნაცვალსახელი anata („თქვენ“) მომდინარეობს სიტყვიდან „ის მხარე“⁷⁷.

ასეთ ენებში ჩვენებითი ნაცვალსახელებიდან პირის ნაცვალსახელთა განვითარება მიმდინარეობდა თანამიმდევრული და თანდათანობითი აბსტრაქციის საფუძველზე: კონკრეტულიდან განყენებულისაკენ, აბსტრაქციის დაბალი საფეხურიდან მაღალი საფეხურისაკენ, რადგანაც ჩვენებით ნაცვალსახელთა სემანტიკა პირის

⁷⁷ Л. П. Якубинский, История древнерусского языка, Москва, 1953. გვ. 206.

ნაცვალსახელებთან შედარებით, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, უფრო კონკრეტულია.

მაგრამ ყველაფერი ეს როდი ნიშნავს იმას, რომ ყველა ენაში ადვილია ვეძიოთ კავშირი პირისა და ჩვენებით ნაცვალსახელთა შორის. ქართულში, მართალია, მესამე პირის ნაცვალსახელი ის, იგი და ჩვენებითი ნაცვალსახელი მასალობრივადაც ერთი და იგივეა, მაგრამ ამ მხრივ სხვაობა მეტად თვალში საცემია პირველი და მეორე პირის მიხედვით; შდრ. მე და ეს, შენ და ეგ და სხვ. ასეთ შემთხვევაში გასათვალისწინებელია, რომ პირის ნაცვალსახელთა წარმოქმნისას ქართულში შეიძლება არსებობდა ჩვენებით ნაცვალსახელთა უფრო მეტი ფორმები, რომელთაგან ენაში ყველავერ შემორჩა და ამიტომ ამჟამად ძნელი ხდება აწ არსებულ ფუძეთა და პირის ნაცვალსახელთა მიმართების ზუსტი გარკვევა¹⁸.

§ 20. საზოგადოდ შეინიშნება, რომ სულ სხვადასხვა სისტემის ენებში ზოგიერთი ნაცვალსახელი ერთმანეთის მსგავსია არა მარტო მასალობრივად, არამედ წარმოების ტიპის მიხედვითაც. ფუნქციათა ერთგვარობაც ხშირად ხელშეწყობს. სანიშნოდ შეიძლებოდა წარმოგვედგინა, მაგალითად, ქართული ეს და სომხური *սա, սյս* (დიალექტური *էս*), ქართული მე და სომხური *მხ-ք*, თუმცა-სომხური ნაცვალსახელებისათვის დამახასიათებელი თანხმონგნები გვაქვს სხვა ინდოევროპულ ენებშიც: შდრ. სომხ. *սա, սյს* და ძვ. სლავ. *сѣ* (ნათესაობითი *сего*), ირლანდიური *се*; სომხ. *ყა, ყაჟ* და ძვ. სლავ. *ѣ, ѣо, ѣа*, სანსკრიტ. *ta, tā*; სომხ. *აჟ* და რუს. *оа*, ხეთური *amš*, ძველი გერმანული *jener* და სხვ.

ამდაგვარმა გარემოებამ მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში ზოგ მკვლევარს ჩვენშიაც და სხვაგანაც საბაბი მისცა ემტკიცებინა ნაცვალსახელთა გენეტური კავშირი სხვადასხვა ტიპის ენებში. ამ მხრივ საინტერესოა დ. ჩუბინაშვილის დაკვირვება, რომელიც ავტორს მოცემული აქვს თავის „ქართულ გრამმატიკაში“: „ნაცვალსახელი პირველის პირისა მე, ჩვენ; მეორეს პირისა მრავლობითის რიცხვისა: თქვენ და მესამე პირისა: ის, იგი, იმან იპოვებიან ინდოევროპიულს ენებშია და მეორე პირი მხოლოდობითის რიცხვისა შენ თურანის ენებში. ბერძნულს ენაში იპოვება სუ ან თუ, შენ... ნაცვალსახელი ჩემი იპოვების გილანის ენაში და შე-

¹⁸ შდრ. იქვე.

ჰსდგების ორის სიტყვისაგან: თანდებულისაგან ჩე და ნაცვალსახელისაგან მე და ერთად ჩე-მე, ქართულად ჩემი, ამ ჩემისაგან გადაუკეთებიათ მრავლ. ჩვენ, რადგანაც ასო ვ სხვათადა სიტყვებში არის ნიშანი მრავლობითისა რიცხვისა: გვრწამსთ, გვასწავებთ და სხ. ნაცვალსახელი მეორე პირისა მრავლ. რიცხვისა თქვენ იპოვების სანსკრიტულს ენაშია, რომელშიაც იწერება და გამოითქმის: თვამ⁷⁹.

მ. ჯანაშვილი კი ქართულ ნაცვალსახელებს თურქულისას უდარებდა: ქართ. მე — თურქ. მენ, შენ — სენ, ჩემი — მენინ, შენი — სენინ⁸⁰.

ზოგი ენათმეცნიერი მიუთითებდა, რომ სხვადასხვა ოჯახის ენებში ნაცვალსახელთა წარმოქმნა მიმდინარეობდა დაახლოებით ერთნაირად. მაგალითად, ინდოევროპული ენების მკვლევარი ბ. შერცლი საკითხს აყენებდა ამგვარად: მიუხედავად ენათა შორის სხვადასხვაობისა, ისინი ჩვეულებრივ ინარჩუნებენ მათთვის საერთო ორგანიზმის მთლიანობას. რატომ არ შეიძლება, რომ ნაცვალსახელებიც სხვადასხვა ენაში ერთსა და იმავე საფუძველზე აღმოცენებულიყო, თუ მათი წარმოშობის პირობები და მიზეზები ყველგან ერთნაირი იყო? ყველგან ადამიანი განიცდიდა ნაცვალსახელის შექმნის საჭიროებას და ყველგან ერთი და იგივე მიზეზი აიძულებდა მას შეექმნა სიტყვა ამ მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად. მიუხედავად იმისა, რომ მონათესავე ინდოევროპულ ენებში ნაცვალსახელები შესამჩნევად დაშორდნენ თავდაპირველ ფორმებს, მათი საერთო ძირების მოძებნა შესაძლებელია. მაგრამ მსგავსება არანაკლებ შესამჩნევია. აგრეთვე ინდოევროპულსა და არაინდოევროპულ ენებს შორისაც. ზოგის აზრით, — განაგრძობს შერცლი, — ამ მსგავსებას შემთხვევითი ხასიათი აქვს, მაგრამ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ, მაგალითად, ინდოევროპულ და სემიტურ ენებში ნაცვალსახელთა მსგავსების დადგენა განსაკუთრებულ სიძნელეს არ შეიცავს. ამ ენებში პირის ნაცვალსახელებს ერთი საერთო წარმოშობა აქვთ: ძირეული თანხმოვანია პირველი პირისათვის *iu*, მეორე პირისათვის *t*. უცნაურია უარყოფა ამა თუ იმ ენის მსგავსება სხვა ენასთან, მაშინ როდესაც ეს მსგავსება ძირეულ მასალასა და ფორმებში თვალში გეცემაო⁸¹.

⁷⁹ დ. ჩუბინაშვილი, ქართული ღრამბატია, გვ. XI.

⁸⁰ მ. ჯანაშვილი, ქართული გრამატიკა, გვ. 35.

⁸¹ B. III e p u a ხ, დასახ. ნაშრ., გვ. 6, 52, 114.

ცნობილია, რომ თავის დროზე ყრ. ბოპი, რომელიც ცდილობდა ეჩვენებინა ქართული ენის ინდოევროპული ხასიათი, ერთ-ერთ თავის შრომაში⁸² ზოგიერთ ქართულ ნაცვალსახელს სანსკრიტულს უდარებდა და მათ შემთხვევით მსგავსებაში ხედავდა ქართულისა და სანსკრიტულის ნათესაობას.

თუ დავემყარებით გარეგნულ, მხოლოდ ბგერით მსგავსებას, მაშინ არა მარტო ქართულსა და ინდოევროპულ ენებში, არამედ, როგორც ზემოთ დავინახეთ, სხვა ენებშიც ბლომად აღმოჩნდება ამგვარი ფაქტები⁸³.

ნაცვალსახელთა შესწავლის ისტორიიდან ქართულში

§ 21. ტრადიციულად ნაცვალსახელებს ჩვეულებრივ მნიშვნელობის მიხედვით აჯგუფებენ, იშვიათად კი მორფოლოგიურ ნიშნებსაც ითვალისწინებენ. ამჟამად, მაგალითად, რუსულში ცნობილია ნაცვალსახელთა შემდეგი ჯგუფები: პირის, უკუქცევითი, კუთვნილებითი, მიმართებითი, ჩვენებითი, განსაზღვრებითი, უარყოფითი, განუსაზღვრელობითი.

ზოგი მკვლევარი ყველა ამ ნაცვალსახელს ორ ჯგუფად ყოფს, პირველ ჯგუფს მიაკუთვნებს მხოლოდ I და II პირის ნაცვალსახელებს, მეორე ჯგუფში კი აერთიანებს სხვადასხვა სემანტიკურ ქვეჯგუფებს, როგორცაა: კუთვნილებითი, ჩვენებითი, კითხვითი, განსაზღვრებითი, განუსაზღვრელობითი და უარყოფითი. ზოგი გრამატიკოსი კი ამ ორ ჯგუფს მესამესაც უმატებს და გვაქვს: 1. საგნობრივი მნიშვნელობის ნაცვალსახელები: მე, შენ, ჩვენ, თქვენ, ის, ისინი, ვინ, რა, არავინ, არარა, ვილაც, რალაც... 2. თვისობრივ-ხარისხობრივი ნაცვალსახელები: ჩემი, შენი, ჩვენი, თქვენი, მათი, თვისი, რომელი, როგორი, ზოგიერთი... 3. რაოდენობრივი მნიშვნელობის ნაცვალსახელები: რამდენი, ამდენი, რამდენიმე...

პრინციპი ასეთი კლასიფიკაციისა ის არის, რომ პირველი ჯგუფის ნაცვალსახელები არსებით სახელთა თვისებებს ავლენენ,

⁸² F. Bopp, Die kaukasischen Glieder des indoeuropäischen Sprachstamms, Berlin, 1847.

⁸³ А. А. Ц а г а р е л и, Сравнительный обзор морфологии иберийской группы кавказских языков, 2-ое издание под редакцией А. Ш ан и д з е: თბილისის სახ. უნივ. შრომები, 67, 1957, გვ. 11, შენიშვნა 4; არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ზოგადი ენათმეცნიერება, II, ძირითადი პრობლემები, თბილისი, 1945, გვ. 207—208.

მეორე ჯგუფის ნაცვალსახელებს ზედსართავის დამახასიათებელი თავისებურება გააჩნიათ, მესამე ჯგუფის ნაცვალსახელები კი რაოდენობაზე მითითებენ.

§ 22. ამ მხრივ კრელი სურათი გვაქვს ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაშიც.

ზ. შანშოვანს გამოყოფილი აქვს ნაცვალსახელთა შემდეგი ჯგუფები:

სახელდართული: მე, შენ, ამან, მაგან, იმან.

გამომჰვირვალო (= ნაწარმოები, resp. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები): ჩემი, შენი, თჳსი.

იოტი: ესე, ვინ, რომელი (გვ. 60 — 66).

ვინ, როგორც თავისებური სახელი, ამავე დროს განხილული აქვს ვინმე, რაიმე ნაცვალსახელებთან ერთად (გვ. 18).

ამ გრამატიკაში, რომლის ავტორი არასაკმარისად ფლობდა ქართულ ენას⁸⁴, ნაცვალსახელთა ბევრი ხელოვნური და არასწორი ფორმა გვხვდება. აქ პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები წარმოდგენილია როგორც ფორმაცვალებადი სახელები: საწრფელო — მე, შენ, ჩვენ, თქვენი; სანათესაო — ჩემი, შენი, ჩვენი, თქვენი; სამიცემადო — მე || ჩემდა, შენ || შენდა, ჩვენდა, თქვენდა; სამოქმედო — ჩემით, შენით, ჩვენი, თქვენი; საძიებო — ჩემს, შენს, ჩვენს, თქვენს; სადასაბამო — ჩემგან, შენგან, ჩვენგან, თქვენგან; სამეტყველო — ჩემსას, შენსას, ჩვენსას, თქვენსას; საშორისმყოფო — ჩემში, შენში, ჩვენში, თქვენში; საგარეშეცო — ჩენითა, შენითა, ჩვენი, თქვენი-თა (გვ. 60 — 61).

ამავე წესით ყველა ბრუნვის ფორმა აქვს დაძებნილი ვინ კითხვით ნაცვალსახელსაც: საწრფ. ვინ, ვინანი; სანათ. ვისი, ვისთა; სამიც. ვისა, ვისთ; სამოქმ. ვითა, ვისებით; საძ. ვის, ვისებს; სადასაბ. ვისგან, ვისებთაგან; საშეც. ვისას, ვისებისას; საშორისმყ. ვისში, ვისებში; საგარეშ. ვისითა, ვისებითა (გვ. 67).

ხელოვნურობით განსაკუთრებით გამოირჩევა ვინმე და რაიმე ნაცვალსახელთა მრავლობითის ფორმები: ვინანი, რამენანი; ვინანთა, რამენთა; ვინანთ, რამენთ; ვინანით, რამენით; ვინანებს, რამენებს; ვინანთაგან, რამენთაგან; ვინანებთასა, რამენებთასა; ვინანში, რამენში; ვინანებითა, რამენებით და ა. შ. (გვ. 18).

⁸⁴ იხ. ა. ცაგარლის წინასიტყვაობა.

ანტონის გრამატიკაში ნაცვალსახელთა ჯგუფები სრული არაა. წარმოდგენილია მხოლოდ ოთხი ჯგუფი:

არსებითი: მე, ჩქმნ, შენ, თქმნ, იგ, იგინი.

ჩქმნებითი: ეს, ეგ, ის, ანუ ესე, ეგე, ისი.

მოგებითი: ჩემი, ჩქმნი, შენი, თქმნი, მისი, თვისი.

ქულამოდებითი: რომელი, რომელნი (გვ. 148—149).

აქაც არსებით სახელთა ჯგუფში, ოღონდ ცალკე თავად, შეტანილია რომელიმე, ვინ, ვინმე, ზოგი, რაიმე ნაცვალსახელები, რომელთაც წინ უძღვის ასეთი შენიშვნა: „ამრითგან განირჩევიან სახელთაგან ბრუნვთ სახელნი კერძობითნი, ვინათგან არცა ერთისა ზემო-გარდაცემულისა სახელისა ბრუნვასამი აღიყუანების. ამას: უქმს აკლს ბრუნვა წოდებითისა“ (გვ. 13).

წარმოდგენილია დასახელებულ ჯგუფში შეტანილი ყველა ნაცვალსახელის ბრუნება მხოლოდობითსა და მრავლობითში.

მოცემულია, მაგალითად, პირის ნაცვალსახელთა ასეთი პარადიგმი: წრფ. მე, შენ; ნათეს. ჩემი, შენი; მიც. ჩემდა, შენდა; შემას. მე, შენ; დაწყ. ჩემგან, შენგან; მოთხ. მე, შენ; მოკმ. ჩემ-მიერ, შენ-მიერ (ეს სქემა განმეორებულია უცვლელად თითქმის ყველა მომდევნო გრამატიკაში).

როგორც ავტორი შენიშნავს, წრფელობითსა, შემასმენლობითსა და მოთხრობითში მე და შენ უცვლელი სახით გვევლინება. მათი გარჩევის ერთადერთი საშუალებაა ზმნა: „გარნა საცნო ვითარმე არს რამეთუ ბრუნვასა შინა ამის ნაცტალ-სახელისასა მრავალ-გზის მიცემითი მსგავს არს წრფელობითისა და ესე განირჩევის ზმნათაგან. მაგალითი: «მომეც მე სამოსელი ბრწუნვალე (მერვის კმის სძლისპირისაგან მექქმისის გალობისა)». ვითარმედ მრავლობითადცა ეს გუბარე. მაგალითი: «მომეც ჩქმნ უფალო მადლი შენი (მეორის კმის სძლისპირისაგან მეორის გალობისა)». აჰა განირჩევის ზმნათაგან, რაჭეთუ არიან მიცემითნი, ხოლო შემასმენლობითიცა და მოთხრობითი უმრავალჯერეს მსგავს არიან წრფელობითისა. მაგრა ანუ ქსტასა შინა განირჩევიან ზმნათაგან და ანუ ზემოდ მიცემულთა მახვლთა მიერ და კლებულთაგანცა მხოლოდობითსა შინა და მრავლობითსა“ (გვ. 17).

ჩვენებით ნაცვალსახელთა სამი რიგია გარჩეული: „რაეამს იგი ითქვას ესე, იჩქმნების მახლობელი პირისა პირველისა... და ოდეს ითქვას ეგე, იჩქმნების მახლობელი პირისა მე-

ორისა, რომლისადმი არს თქმა, და ოდეს ითქმას ისი, იჩუწნების მახლობელი პირისა მესამისა, რომლისათჳს არს თქმა“ (გვ. 149).

როგორც ჩანს, ანტონის გრამატიკის გაუღენა იმდენად ძლიერი ყოფილა, რომ მის მიმდევრებს შემდეგშიც, დიდი ხნის განმავლობაში არ შეუცვლიათ ნაცვალსახელთა ბრუნების ის სქემები, რომლებიც ანტონის გრამატიკაშია მოცემული.

გაიოზს ნაცვალსახელები სამად აქვს დაჯგუფებული:
არსებითნი: მე, შენ, იგი, ეს, ეგ, ის, თუთ, ვინ.

ზედ-შესრულნი, რომელნიც თავის მხრივ ოთხ ქვეჯგუფად იყოფიან:

მოგებითნი: ჩემი, შენი, მისი.

ადგილობითნი: ჩემგანი, შენგანი, მისგანი.

კულამოლებითნი: რ'ლი, რაჲ.

კითხვითნი: ვინ, რაჲ (§ 84—85).

ი. ქართველიშვილის გრამატიკაში არსებითთაგან ცალკეა გამოყოფილი ჩვენებითი ნაცვალსახელები. შემოღებულია ახალი ჯგუფი—განუსაზღურებელი ანუ კერძობითი, რომელიც მხოლოდ ვინმე ნაცვალსახელითაა წარმოდგენილი. ამგვარად, სულ ექვსი ჯგუფია დასახელებული: არსებითი, ჩუენებითი, მოგებითი, კვლავმოდებითი, კითხვითი და განუსაზღურებელი (გვ. 39).

გ. ფირალოვი ნაცვალსახელთა ოთხ ჯგუფს წარმოგვიდგენს: „ნაცუალსახელნი განიყოფებიან მნიშენლობისა თჳსისა გამო: პიროვნად (ანუ არსებითად); მოგებითად; ჩვენებითად; და კულავ-მოლებითად“ (გვ. 47). ავტორი აქვე შენიშნავს, რომ „რუსულსა შინა კმეტობენ ესენი: მოქცევითი (= უკუქცევითი, — ა.მ.); კითხვითი; და განუსაზღურებელი“. მიუხედავად ამისა, როცა იგი ჩამოთვლის ნაცვალსახელებს, მათ შორის ასახელებს მოქცევით, კითხვით და განუსაზღვრებელ ნაცვალსახელებსაც: „პიროვანი, ანუ არსებითი ჰნიშნავს სამთა პირთაგან ერთს, და დაიდების ნაცუ-ლად სახელისა, პირისა, ანუ ნივთისა: მაგალ. მე, შენ, იგი მოგებითი ჰნიშნავს შესაბამობასა განთჳსებულსა ერთისა ნივთისასა მეორისადმი: მაგალ. ჩემი, შენი, თჳსი; ჩვენი, თქვენი... კულავ-მოლებითი არს იგი, რომელიცა დაიდების შემდგომად სახელისა, პირისა, ნივთისა, ანუ ნაცუალ-სახელისა, რომლისათჳსცა უკუწ მოხსენებულ იყო: მაგალ. რომელი... მოქცევითი არს თჳსი (ესე ნიშნავს თუთ თავსა თჳსსა)... განუსაზღურებელი არს იგი, რომელიცა ჰნიშნავს თქმულსა საგანსა განუსაზღურებელად და სახელ-დაუდებელად: მაგალ. რომელიმე, ვინამე, რაჲმე, არავინამე, არა-რაჲმე, ვინამეთუ, რაჲმეთუ, ვინაცა, რაჲცა, თითოეული“ (გვ. 48).

გ. ფირალოვის მიხედვით ნაცვალსახელებს აქვთ „ნათესავი (სქესი, — ა. მ.): გამრობითი: თუთ, ესე, იგი; საზოგადო (общий): ვინ, ვინაცა, ვინამეთუ, რომელიმე და ყოველთაჲ (всякого): მე შენ, თუნი“ (გვ. 48—49). რის მიხედვითაა ეს ერთეულები გამოყოფილი და ფაქტობრივად რა მნიშვნელობა აქვთ მათ, მკითხველისათვის გაუგებარია. აქ საჭიროა გავიხსენოთ ერთი [ადგილი] პ. იოსელიანის გრამატიკიდან: „ხმარებული წიგნსა შინა წინასწარმეტყულისა ნაომისა 2.7 ლექსი მდებდრობითად იგია: იგია აღვიდოდა და მხეველნი მისნი უძლოდეს. ეს არს ქმნული მიბაძვითა რუსულისა ენისა. ვაგონებ ესე ჰქმნეს ახლად მთარგმნელთა რაოდენთამე წინასწარმეტყუელთა წიგნთა, ქალაქსა შინა მოსკოვის 1743 წელსა, სადაცა აღიბეჭდა დაბადება ქართული“ (გვ. 25).

გარდა ზოქცევითისა, ზემოთ დასახელებული ჯგუფებია წარმოდგენილი აგრეთვე ს. დოდაშვილის ქართულ გრამატიკაში, ოღონდ ესენი შემდეგ გაერთიანებულია ორ დიდ ჯგუფად: არსებობითად და ზედშესრულად: „1. არსებითნი ნაცვალ-სახელნი არიან იგინი, რომელნიცა სიტყვათა შინა დაიდებიან განყოფით ნაცვლად არსებობისა სახელისა, მაგალ., მე, შენ, იგი, თვით, ვინ, რა, ვინმე, რაიმე. 2. ზედ-შესრულნი ნაცვალ-სახელნი არიან ყოველნი სხვანი, აღმნიშვნელნი გარეგანისა თვისებისა საგნისანი. მაგალ. ჩემი, შენი, ყოველი და სხვანი“⁸⁵.

პ. იოსელიანს ცირითად ექვს ჯგუფთან ერთად დასახელებული აქვს აგრეთვე უკუნ-ქცევითი: თუნი, საზღურებითი: თუთ და ადგილობითი: ჩუქნებრ, თქუქნებრ (გვ. 27). იგი იძლევა რამდენიმე საყურადღებო ცნობას, მაგალითად, კითხვით, ჩვენებით და მიმართებით ნაცვალსახელთა შესახებ: „ვინ და რაჲ ნაცვალსახელთა არა აქუთ მრავლობითი რიცხვი. მრავლობითად იხმარება ოდესმე საუბარსა შინა: რანიცა ... ნაცვალსახელნი ესე, ეგე, იგი ხშირად იხმარებიან პიროვნად, როგორც მე, შენ, იგი“ (გვ. 30). ცა-სთან ერთად მიმართებით ნაცვალსახელთა მაწარმოებელია ძველი ქართულიდან ცნობილი იგი ნაწილაკი: „იგი ხშირად იხმარება ნაცულად კავშირისა ცა, რომელი, ვიეთნი, ვინ, რაჲ და კჳალად ზმნის-ზედათა თანა. მარტივად თქმა: მათი პნიშნავს კითხუასა, მაგ. რომელი მოვიდა? ვინ მოვიდა? ხოლო სიტყუათა შინა: რომელი იგი მოვი-

⁸⁵ შემოკლებული ქართული გრამატიკა, გამოცემული სოლომონ დოდაშვილის მიერ, ტფილისი, 1830. იხ. სოლომონ დოდაშვილი, თხზულებანი, თბილისი, 1961, გვ. 110.

და? ვინ იგი მოვიდა: ანუ რომელიცა, ვინცა მოვიდა, არლა-არს კითხვით, არამედ კჳლაგ-მოღებითი საცნაურისა პირისა“ (გვ. 30—31).

დ. ყიფიანს მთელი რიგი სიახლენი შემოაქვს როგორც ტერ-მინების, ისე ნაცვალსახელთა ჯგუფების მხრივ. მის, გრამატიკაში სხვებისაგან განსხვავებით გამოყოფილია უკუთქმითი (უარყოფითი): არავინ, არარა, არაფერი და შედარებითი ნაცვალსახელები: ასეთი, ისეთი, ჩემისთანა, შენისთანა, ამისთანა, მაგისთანა, იმისთანა... ჩემოდენი, შენოდენი... ანნაირი, მაგნაირი, იმნაირი... ამდენი, მაგ-დენი, იმდენი.

მოგებითის მაგიერ შემოღებულია ტერმინი საკუთრებითი, განუსაზღვრელის მაგიერ — მოაზრებითი, საზღვრებითის მაგიერ — შემოკრებითი. სამაგიეროდ აქ არა გვაქვს კვლავ-მოღებითი და მო-ქცევითი (გვ. 56—57).

დ. ყიფიანს დაუშვებლად მიაჩნია ვ ი ნ მ ე და რ ა მ ე ნაცვალ-სახელთა ე. წ. შერეული ფორმების ხმარება. მას რატომღაც ეს ფორმები ლიტერატურულ ენაში დასაფლური კილოებიდან შემო-ტანილად მიაჩნია: „ზოგი განთქმული და სახელოვანი ჩვენი მწერა-ვი სწერს: ვისმესი, ვისმესთან, რისმესაგან... თითქმის მთელი და-საფლეთ-საქართველოს ხალხი, — დანებისა და ძმანებისა არ იყოს, — მაგ ჩვეულებას ადგია... გამოტებით უნდა ვთქვა, რომ გრამატი-კის წინაშე ისეთი დიდი უკანონოება არის ამგვარი სახე, ამგვარი ფორმა ქართული სიტყვიერებისა, რომ ვისაც კი უკანონოება არ უყვარს, უსათუოდ უნდა ერიდებოდეს“ (გვ. 60—61).

დ. ჩუბინაშვილის გრამატიკაში შვიდი ჯგუფია წარმოდგენი-ლი: პიროვანნი: მე, ჩუენ; შენ, თქვენ; ის, იგი, მან, იმან, ისინი, იგინი, იმათ.

ჩვენებითნი: ეს, ესე; ეგ, ეგე; ის, ისი, იმან, ამ, ამან, მაგან; ამისთანა, მაგისთანა, იმისთანა, ასრეთი, ესრეთი, ეგრეთი.

მიჩემებითნი ანუ მოგებითნი: ჩემი, შენი, ჩვენი, თქვენი, მისი, იზისი, მათი, იმათი, თავისი, ამისი, მაგისი.

კითხვითნი: ვინ, რა, რომელი, ვისი.

განსაზღვრებითნი: თვით, თვითო; თვითან.

განუსაზღვრებითნი: ვინმე, რომელიმე, ვიეთიმე, ზოგი.

კჳლაგმოღებითნი: თავი, თავი თვისი, თავის თავი, თვისი, თავი ჩემი (გვ. X—XI).

ავტორი პირის ნაცვალსახელებს (მე, შენ, ჩვენ, თქვენ) და განსაზღვრებით ნაცვალსახელებს (თვით, თვითონ) ბრუნვაუცვლელ სახელებად თვისის და ამ ჯგუფში აერთიანებს აგრეთვე ჩვენებით ნაცვალსახელებს: ის, ისინი, იგი, იგინი, ეგ, ეგენი, ეს, ესენი.

იგი დამოუკიდებელ ერთეულად მიიჩნევს მან ნაცვალსახელს, რომელიც საზიარო ფორმას წარმოადგენს სახელობითისა, მოთხრობითისა და წოდებითისათვის: სახელ. მან, მოთხ. მან, ნათ. მის, მიც. მას, წოდ. მან, მოქმ. მით, განვით. მად, სადაობ. მისას. მრავლობითში მას არ გააჩნია სახელობითი, მოთხრობითი, წოდებითი, მოქმედებითი და განვითარებითი ბრუნვები (გვ. XI).

აქამდე დასახელებულ გრამატიკებში ნაცვალსახელთა ჯგუფები მეტად სქემატურად არის მოცემული და მათ სათანადო ახსნა-განმარტებები ჩვეულებრივ არ ახლავს ხოლმე. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს პ. კვიციანიძის გრამატიკა, რომელშიც პირველადაა ასეთი ისე მოცემული ნაცვალსახელთა შინაარსობრივი დახასიათება. კომენტარების მეტი წილი სწორი და საინტერესო ჩანს, ზოგი კი არადაამაჯერებელ შთაბეჭდილებას ტოვებს. მაგალითად, იხილავს რა ეს, ეგ, ისი, იგი ჩვენებით ნაცვალსახელებს, ავტორი შენიშნავს, რომ ესენი „თითქო ერთი და იგივენი არიან, მარამა ეგ შემცთარობაა და თვითეულს თავთავისი ალაგი აქვს. ესე (ამის, ამას, ამან) უნდა იხმარო მაშინ, როცა ამით ნაჩვენები საგანი უფრო ახლოა მთქმელთან, მინამ გამგონთან... ეგე (მაგის, მაგას) იხმარების წინააღმდეგ შემთხვევაში, ე, ი. თუ მით ნაჩვენები საგანი გამგონს უფრო ეახლოვება, მინამ მთქმელსა“ (გვ. 103—104).

ავტორი ცდილობს ერთგვარი განსხვავება დაამყაროს იგი და ისი ნაცვალსახელთა შორისაც. იგი, რა თქმა უნდა, ცდება, როცა პირველ მათგანს პიროვნულ ნაცვალსახელად მიიჩნევს, ხოლო მეორეს—ჩვენებითად: „ისი იხმარების იქ, საცა მის მიერ საზღვრული სიტყვა ან თანავე უზის, ან ერთობ აშკარათ განსაზღვრული და მისახვედრელია, რომ ხელახლა არ გამოვრდეს... იგი იხმარების მაშინ: 1) როცა ამის მიერ აღნიშნული პირი (და არა ნაჩვენები) ნაღდათ არ არის, მაგ. „იგი მივა თავმოდრეკით, წყნარი, არას მოუბარი“... 2) როცა სასაზღვრი სიტყვა მეორე წინადადებაშია და შორს დგას მისგან, მაგ. „რა ვარდმან მისი ყვავილი გაახმოს, დაამქნაროსა, იგი წავა და სხვა მოვა ტურთუასა საბაღნაროსა“... 3) იგი იხმარების იქ, საცა მას არსებითი სახელი თან სდევს, მაგრამ ისე კი არა, როგორც საზღვრული სიტყვა, არამედ ისე, როგორც სიმეტრე (რომელიც, რასაკვირველია, მძიმეებს შორის ზის), მაგ. „იგი უებრო ქუშად ჯდა“ (გვ. 103 — 104).

პ. კვიციანიძეს შეუსაბამოდ მიაჩნია ის გარემოება, რომ ზოგიერთ ძველსა და ახალ მწერალსაც, ყური არ უგდია რა ამ წესისათვის, თანაბრად უხმარია ისი და იგი ნაცვალსახელები: „ამბო-

ბენ: „იგი დიდება, იგი პატივი, იგი კაცობა, იგი აზრი“ (ივერ.).
„ეგ ადგილი მდებარე აბისინიასა და მეწამულ ზღვას შუა“ — ამბობს
მემატიანე, თითქო აღნიშნული ადგილი წამქითხველს წინ ედოს: აქ
არ ითქმის არც „იგი ადგილი“, არც „ეს ადგილი“, არამედ უნდა
ითქოს „ის ადგილი“ (გვ. 104).

ეს წესი, ავტორის აზრით, ყველაზე ხშირად საღვთო-საეკლესიო
წიგნებშია დარღვეული: „ენის ბუნება წინააღმდეგია მისი,
როცა ჩვენებითის ნაცვალსახელის მაგიერ ხმარობ პიროვნებითსა“
(იქვე).

სათანადო ახსნა-განმარტებები უძღვის ნაცვალსახელთა სხვა
ჯგუფებსაც: „კ უ თ ვ ნ ი ლ ე ბ ი თ ნ ი ჩემი, შენი, მისი, ჩენი, თქვე-
ნი, მათი. თ(ა)ვისი გვიხატვენ მფლობელობას ანუ დამისებას და
ემაგიერებიან მფლობელის პირის სახელს... ვინ, რა, როგორი, ვი-
სი, რამდენი, რომელი, თუ იხმარებიან საკითხავად, მაშინ ეწოდე-
ბათ მათ კ ი თ ხ ვ ი თ ნ ი... და თუ მათით ნაჩვენებია წინამძღოლი
საგანი, რომელთაც ისინი ემისებიან, მაშინ — კ ვ ლ ა ვ მ ო ლ ე ბ ი თ ნ ი.
მაგ. „რასაცა გასცემ შენია, რაც არა — დაკარგულია“... ვინმე,
რა(ი)მე, რომელიმე, ვილაც(ა), რალაც(ა) იწოდებიან უმეშაო-
ბითებად, რათგან მათით აღინიშნვიან უცნობი პირები და ნივ-
თები... ერთი საგნის მეორისაგან გამომავლობას, თუ მსგავსებას
აღნიშვნენ ნაცვალსახელები დამოკიდებთნი: ამათგანი, ამის-
განი, ჩვენთაგანი, ჩვენებური, შენებური, მისებური... არავინ, არა-
ფერი, არარა, არცრა, არავითარი, არავისი უარყოფენ სახელებს
გადაქრით დი ამიტომ ისინი არიან უკუთქმითნი... საგნის ვი-
თარების სამაგიერო ნაცვალსახელები: ყველა, თვითეული, ყოველი,
ასეთი, ისეთი, თვითონ, ეგეთი, იგეთი, ჩემისთანა, ამრიგი, იმგვარ-
ი... იწოდებიან საზღვრებითად“ (გვ. 104—105).

წიგნში ასევე შედარებით სრული და დახვეწილი სახითაა
წარმოდგენილი ნაცვალსახელთა გრამატიკული მიმოხილვა.

ავტორი სამართლიანად მიუთითებს, რომ პიროვნებითი ნა-
ცვალსახელები I და II პირისა სრულიად არ იბრუნვიან, რაც
შეეხება III პირის ნაცვალსახელს, იგი არასრულად გვიჩვენებს
ბრუნვის ფორმებს: სახ. იგი, მიც. მას, მოთხ. მან, მოქმ. მით,
ცვალ. მად; მრ-ში: სახ. იგინი, მიც. მათ, მოთხ. მათ, მოქმ. მა-
თითა.

პირის ნაცვალსახელების შემდეგ დახასიათებულია ჩვენებით
ნაცვალსახელთა ბრუნება როგორც დამოუკიდებლად, ისე სხვა
სახელთან ერთად. შენიშნულია, რომ ეს ნაცვალსახელი შეკვეცილი

სახით იხმარება, როცა იგი სხვა სახელს უძღვის წინ. ამასთან დაკავშირებით ავტორი იძლევა საყურადღებო მოსაზრებას: „ესრეთ შემოკლება სრულიად კანონიერია, რათგან ჩვენებითი ნაცვალსახელები თავისთავათაც ჩანან ბრუნვათა ფლექსიებში, მაგალითად, ავილოთ სიტყვა კაცი. ნათ. კაცისა... ეს ისა არის იგივე შემოკლებული მისა; მიც. კაცსა — კაც-მასა, მოთხ. კაცმან. აქ მთლათ ჩანს მან და სხ. ახალმა ქართულმა ენამ სრული ფორმები მეტ ბარგად იცნო და შეამოკლა“ (გვ. 106).

იგი ამ ფაქტს ერთგვარ საბუთად იყენებს და მიდის არასწორ დასკვნამდე: „აქედამ ისიც შესაძლებელია, რომ ნაცვალსახელები პირველყოფილს ენაში არ უნდა ყოფილიყვნენ და შემოსულან ენაში სხვა სამეტყველო ნაწილებზე გვიანრელე“ (იქვე, შნშ.).

თ. ჟორდანიას დასახელებული აქვს სამი ჯგუფი ნაცვალსახელებისა: პიროვანნი: მე, ჩვენ, შენ, თქვენ, იგი, ის, იგინი, ისინი; თვთ, თვთ-მე, თვთ-შენ, თვთ-მან: თვთან, თვთონ, ვინ; კუთენილებითნი: ჩემი, შენი, მისი, ჩვენი, თქვენი, მათი, იმისი, ამისი, იმათი, ამათი, მაგისი, მაგათი, თვისი (თავისი), ვისი; ჩვენებითნი: ეგე, ესე, ეგ, ეს; ისინი, იგი, ის, იგ.

პ. კვიციანიძის ზემოაღნიშნული მოსაზრების საწინააღმდეგოდ თ. ჟორდანიას შენიშნული აქვს, რომ იგი და ის მწერლობაში განურჩევლად იხმარება როგორც პიროვნად, ისე ჩვენებით ნაცვალსახელად, თუმცა სხვა კონტექსტში იგი მსჯელობას სხვაგვარად წარმართავს: „ჩვენებითთა უსათუოდ წინ დაესმის ხმოვნები: „ა“ და „ი“ (ი-მისი, ა-მისი, ი-მათი, ა-მათი), რითაც განირჩევიან პიროვანისაგან (მისი, მათი). თუ ქვემდებარედ ნახზარია „იმან“, „იმას“, მაშინ აღნიშნავს შეერთებულად ჩვენებითსაცა და პირსაცა (ი-მან თქვა, აი ი-მას უთქვამს)“ (გვ. 148).

სხვა გრამატიკოსთა მსგავსად თ. ჟორდანიას პირის ნაცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმად ჩემი, შენი და მისი მიაჩნია, რომლებიც კუთენილებითისაგან განირჩევა „ჭაზროვანებითა და ბრუნვითაცა: კუთენილებითისაში მოხსენებული სიტყვები სახელოებითა და არა ნათესაობითი და იკანკლედობა კანონიერად, როგორც „ი“-თა დაბოლოებული სიტყვები... გარდა ამისა კუთენილებითნი იხმარებიან განმმარტველად სხვა სიტყვებისა, პიროვანნი კი განმმარტველად არ დაიდებიან“ (გვ. 146—147).

მისი აზრით, პიროვან ნაცვალსახელებს მოეპოვებათ მხოლოდ ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფორმები (ჩემი, შენი, ჩემით, შენით), სხვა ბრუნვებში კი „იგინი გამოიცინობებიან `შინაგანის

(ლოგიკურის) მნიშვნელობით, რომელიც გამოიხატება კითხვებითა...“ იმისათვის, რომ ეს ნაცვალსახელები განსხვავებულ იქნენ გარეგნულადაც, ავტორს შემოუღია თავისებური პირობითი ნიშნები, მაგალითად, მოთხრობითი გამოიხატება „კლებულით, შესმენილობითი — „მახვილით“, წოდებითი—„განკვრევითით“ და მიცემითი—„ბრჯგუთი“: „ჰაზრთა აღურეველობისათჳს ეს ნიშნები უნდა იქნეს ხმარებული იმ შემთხვევაში მაინც, სადაც ორჭოფობა ჰაზრთა შესაძლებელია“ (გვ. 148).

ეს და ეგ ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნება იმგვარად არის წარმოდგენილი, რომ ირიბ ბრუნვათა ფორმები ერთმანეთისაგან განსხვავებული არაა, ხოლო მესამე ერთეულად დასახელებულია დიალექტური მა გ ი.

სახ.	ეგე, ეს	იგი, ის	მაგი
ნათ.	ამისი	იმისი	მაგისი
მოქმ.	ამით	იმით	მაგით
მიც.	ამას	იმასა	მაგას
მოთხ.	ამან	იმან	მაგან
გარდ.	ამად	იმად	მაგად

ამ ნაცვალსახელთა ბრუნების ზუსტად ასეთი სქემაა მოცემული ს. ხუნდაცის გრამატიკაშიც. ეს წიგნი, სხვათა შორის, ყურადღებას იქცევს იმ მხრივ, რომ მისი ავტორი სამართლიანად აკრიტიკებს გრამატიკულ ლიტერატურაში ტრადიციულად მომდინარე ერთ-ერთ მკდარ შეხედულებას პირის ნაცვალსახელის ნათესაობითი ბრუნვის შესახებ: „ქართული გრამატიკის შემდგენელნი ასე აბრუნებენ პირველისა და მეორე პირის პიროვნებით ნაცვალსახელებს: ნათესაობითი — ჩემი, შენი, ჩვენი, თქვენი; მოქმედებით — ჩემით, შენით, ჩვენით, თქვენით; ვნებითი — ჩემათ, შენათ, ჩვენათ, თქვენათ. ყველა აქ მოყვანილი ფორმა კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმებია და არა პიროვნებითის“⁸⁵.

ნაცვალსახელთა ტერმინების მხრივ უნდა აღინიშნოს, რომ კვლავ-მოღებითის მაგიერ აქ ნახმარია განმარტებითი: ვინც, რაც, რომელიც.

ა. ბენაშვილის, მ. ჯანაშვილის, არ. ქუთათელაძის გრამატიკებში დაახლოებით ისევეა დაჯგუფებული ნაცვალსახელები, როგორც ეს პ. კვიციანიძისთან გვაქვს. ტერმინებიც ერთი და იგივეა ერთის გამოკლებით.

⁸⁵ ს. ხუნდაძე, ქართული გრამატიკა, 1917, გვ. 44.

მ. ჯანაშვილი სხვებისაგან განსხვავებით ფართოდ წარმოგვიდგენს ნაცვალსახელთა დიალექტურ ფორმებს: აგი, მაგი, ემის, აგენი, მაგენის, იმგენის, იგინმა, რიები და სხვ. მეტწილად ეს ფორმები ავტორს სჭირდება იმისათვის, რომ ქართული ნაცვალსახელები სხვა ქართველურ ენებთან შედარებით განიხილოს (იხ. გვ. 14 — 15).

მ. ჯანაშვილის „ქართულ გრამატიკაში“ დიდი რაოდენობითაა მოცემული ნაცვალსახელთა ბრუნების პარადიგმები, რომლებშიც, სამწუხაროდ, გვხვდება თითო-ოროლა ხელოვნური ფორმაც.

აქ პირველად ცალკეა გამოყოფილი კითხვით-კუთვნილებითი ანუ, როგორც ავტორი უწოდებს, კითხვით-საკუთრებითი ნაცვალსახელები: ვისი? რისი?

არ. ქუთათელაძე ბრუნების მხრივ ერთ ჯგუფში აერთიანებს ესე, ეს, აგი-ს და ეგე, ეგ ნაცვალსახელებს. რაც შეეხება ის და იგი-ს, ესენი პიროვნულ ნაცვალსახელებშია მოქცეული (გვ. 65).

სახ. ეს, ესე, ეგ, ეგე, აგი	ესენი, ეგენი, აგენი
ნათ. ამ-ის(ა)	ამა-თი
მიც. ამ-ა-ს(ა)	ამ-ათ
მოთხ. ამ-ან(ა)	ამ-ათ
მოქმ. ამ-ით(ა)	
განვ. ამ-ალ(ა)	

პირველად მ. კელენჯერიძესთან ვხვდებით ნაცვალსახელთა დაყოფას ძირითად და ნაწარმოებ ნაცვალსახელებად. მისი აზრით, პიროვნებითი, კუთვნილებითი, ჩვენებითი, კითხვითი, განსაზღვრებითი ნაცვალსახელები ძირითადია, რადგანაც ესენი „სხვა სიტყვებისაგან არ იწარმოება“, ხოლო განმარტებითი და განუსაზღვრელობითი კი ნაწარმოებია, რადგანაც ორივე კითხვითი ნაცვალსახელისაგან იწარმოება. პირველი — ც ნაწილაკის დართვით (ვინც), მეორე კი — ღა-ც ნაწილაკის მიმატებით (ვინღაც, რაღაც, რომელიღაც, როგორღაც) (გვ. 61).

ი. ნიკოლაიშვილს ნაცვალსახელთა ჯგუფებში პირველად შემოაქვს ე. წ. საურთიერთო (ურთიერთობითი) ნაცვალსახელი: ურთიერთი, ერთურთი (გვ. 35):

დ. კარიჭაშვილი ზოგიერთ ტერმინოლოგიურ ცვლილებას ახდენს ნაცვალსახელთა დაჯგუფებაში, რომელიც საბოლოოდ ასეთი-სახით წარმოგვიდგება: პიროვნებითნი, კუთვნილებითნი, მაჩვენე-

ბელნი, კითხვითნი, მაკავშირებელნი (= მიმართებითი), მსაზღვრელნი (ამაში გაერთიანებულია განსაზღვრებითი და უარყოფითი ნაცვალსახელები), განუსაზღვრელნი, ურთიერთობითი და მსგავს-ჩვენებითნი, რომელშიც შემოდის: ასეთი, ესეთი, ისეთი, ამგვარი, იმგვარი, ამნაირი, იმნაირი და სხვ. (გვ. 38).

პირის ნაცვალსახელის მნიშვნელობით პირველად დ. კარიჭა-შვილის გრამატიკაშია წარმოდგენილი თავი, რომელიც „იბრუნება მხოლოდ მხოლობითს რიცხვში და გამოხატავს ყველა პირს“.

გამოყოფილია ჩვენებით ნაცვალსახელთა სამი რიგი: „ა) ერთი უჩვენებს იმ საგანს, რომელიც ახლოა მოლაპარაკეზე, მაგალ. ეს... ბ) მეორე — იმ საგანს, რომელიც ახლოა მასთან, ვისაც ელაპარაკებიან, მაგალ. ეგ... გ) მესამე — იმ საგანს, რომელიც მოშორებით არის ერთთანაც და მეორესთანაც, მაგალ. ის... იგი. მაჩვენებელი ნაცვალსახელების ფუძეა მ, რაც ნათესაობითსა და მის მიმყოლ საბრუნავებში თავს იჩენს“ (გვ. 41).

ავტორს პ. კვიციანიძის მსგავსად არასწორად მიაჩნია განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელებში ნაწილაკთა შეხორცებული ხმარება: „სასაუბრო ენაში და იმის გავლენით ახალს მწერლობაშიაც ნაწილაკიან ნაცვალსახელებს უმართებულოდ აბრუნებენ, რადგან ნაწილაკებს სიტყვის განუყრელ და შეხორცებულ ნაწილად სთვლიან. მაგალ., ამბობენ: სახ. ვინმე, ნათ. ვინმე-ს, მიც. ვინმე-ს(ა), მოთხ. ვინმე-მ(ა), მოქმ. ვინმე-თი, ცვალ. ვინმე-დ(ა), წოდ. ვინმე-ო...“ (გვ. 46).

ნ. მარის ტაბულებში⁸⁷ მოცემულია მხოლოდ პირისა და ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნება. იგი, თუ არ მივიღებთ ზოგიერთ განსხვავებულ ბრუნვას, დაახლოებით ისეა წარმოდგენილი, როგორც ეს გვაქვს ზემოთ განხილულ გრამატიკებში. მაგალითად, I და II პირის ნაცვალსახელთა ბრუნების ტაბულა ასეთია: სახ. მე, შენ, ნათ. ჩემ-ი, შენ-ი, მიც. მე, შენ-(ა), მიც. არქაული მე, შენ-(ა), მოქმ. ჩემ-ით — ჩემ-ითა, შენ-ით — შენ-ითა, მიმართ. ჩემ-და, შენ-და.

ეხე, ეგე ჩვენებით ნაცვალსახელებთან ერთად გაერთიანებულია დიალექტური ფორმები აჯი და შაჯი: სახ. ეს-ე (ესჲ), აგ-ი ეგ-ე (ეგჲ), ნათ. ამ-ის, მაგ-ის, მიც. ამ-ას, მაგ-ას, მიც. არქ. ამ-ან, მაგ-ან, მოქმ. ამ-ით, მაგ-ით, მიმართ. ამ-ად, მაგ-ად.

⁸⁷ Н. М а р р, Основные таблицы к грамматике древне-грузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими языками, С.-Петербург, 1908, VIII.

როგორც ვხედავთ, ავტორს ფუძისეული ა ხმოვანი გამო-
ყვია და უმართებულად ორივე მიცემითისა და მიმართულებითის
ათექსებისათვის მიუქუთვნებია (ასევეა ის და იგი ნაცვალსახელებ-
თანაც: მ-ას, მ-ან, მ-ად; იმ-ას, იმ-ან, იმ-ად)⁸⁸.

ასეთი ოპერაცია, რა თქმა უნდა, შემთხვევითი არაა? ნ. მა-
რი ვარაუდობდა, რომ მიცემითის -ხ-ა სუფიქსი შებრუნებული ფორ-
მანტია და მის უძველეს სახედ -ას მიაჩნდა, რომელიც შენახულად
ეგულებოდა ადგილისა და დროის გარემოებებში: ადგილ-ას, ალაგას,
პირ-ას, ძირ-ას, წამ-ას⁸⁹.

ყურადღებას იქცევს ჩვენებითი ნაცვალსახელის ბრუნების
ტაბულა, რომლის მიხედვითაც ის ნაცვალსახელს მხოლოდ სახე-
ლობითის ფორმა მოეპოვება, ხოლო მის, მას, მან... ფორმათა
სახელობითისათვის ნავარაუდევია მ ← ვ. ეს არაა გავრცელებუ-
ლი იგი ნაცვალსახელზე.

ნ. მარი ნაცვალსახელებს ვრცლად მიმოიხილავს თავის ძველი
ქართული ენის გრამატიკაში. აქ იგი ნაცვალსახელთა რვა ჯგუფს
გამოყოფს, ესენია: პირის ნაცვალსახელები — მე, შენ, ჩვენ, თქვენ;
კუთვნილებითი — ჩემი, შენი, მისი, თუხი; მითითებითი — ესე, ეგე, იგი;
კითხვითი — ვინ, რაჲ; მიმართებითი — რომელი; როგორობითი —
ვითარი, ესე ვითარი, ეგე ვითარი; რაოდენობითი — რაოდენი, რა-
ერთი, ესოდენი, ეგოდენი, ამდენი, მაგდენი, იმდენი; განუსაზღვრე-
ლობითი — ვინმე, რაჲმე, რომელიმე, ვითარიმე (გვ. 86 — 105)..

ტაბულებისაგან განსხვავებით გრამატიკაში შენიშნულია,
რომ I და II პირის ნაცვალსახელები ბრუნვის ფორმებს ვერ აწარ-
მოებენ ვერც მხოლოდობითსა და ვერც მრავლობითში. ერთი და
იგივე ფუძე, როგორც თავისებური გაუფორმებელი ბრუნვა, გამო-
ყენებულია როგორც სახელობითსა, ისე ირიბ ბრუნვებში (გვ. 86).

ნ. მარის აზრით, ეს ე, ეგ ე და იგი შედგებიან ნამდვილი
მითითებითი ნაცვალსახელებისაგან ა, ე, ი ხმოვნების სახით და
ძირეული თანხმოვნებისაგან. ვერც ერთი მათგანი საკუთარი ძი-
რეული მასალიდან უშუალოდ ვერ აწარმოებს ირიბ ბრუნვათა
ფორმებს (გვ. 101).

⁸⁸ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარ-
მოებისა და ისტორიისათვის: ენიშკის მოამბე, I, 1937, გვ. 20.

⁸⁹ Н. М а р р, Грамматика древнелитературного грузинского языка,
Ленинград, 1925, § 36, გვ. 23.

ვინ კითხვითი ნაცვალსახელის ფუძეა ვი, რომელიც იბრუნება ი-ზე დასრულებულ სახელთა მსგავსად. აქედანაა ნაწარმოები ზმნისართები ვინ აჲ (=საიდან) და ვიდრე (ნ. მარის სხვა მოსაზრებანი გათვალისწინებულ იქნება ჩვენი შრომის სხვა თავებში).

არსებითად სულ სხვაგვარად აქვს დალაგებული და განხილული ნაცვალსახელები ა. შანიძეს თავის „ქართულ გრამატიკაში“, რომელიც 1930 წ. გამოიცა⁹⁰. ამ წიგნში საბოლოოდ დაზუსტებულია და გარკვეულ სისტემაში მოყვანილი ნაცვალსახელთა ნაირ-ნაირი ფორმები, რომლებიც თითქმის მთელი საუკუნის განმავლობაში განხილვის საგანს წარმოადგენდა ქართულ გრამატიკულ ლიტერატურაში.

გამოყოფილია ოთხი მთავარი ჯგუფი: პირთა სახელები⁹¹, კუთვნილებითი სახელები, მითითებითი სახელები და კითხვითი სახელები. ყველა ეს ჯგუფი ავტორს შეტანილი აქვს საერთო სათაურის ქვეშ „განკერძოებულად მდგომი სახელები“. პირველ რიგში მოცემულია პირთა სახელების შინაარსობრივი დახასიათება, შემდეგ კი — მათი გრამატიკული თავისებურებანი. გაანალიზებულია მე და ჩვენ, შენ და თქვენ ფორმათა ურთიერთმიმართება და აღნიშნულია, რომ ესენი რიცხვის მხრით მორფოლოგიის გარეშე მდგომი სახელებია: მათ არ გააჩნიათ ერთი და იმავე ძირიდან ნაწარმოები ორი ისეთი სხვადასხვა ფორმა, რომლებიც ურთიერთდაპირისპირებით გამოხატავდნენ ცნებას ერთისას ან მრავლისას. რაც შეეხება ბრუნებას, აღნიშნულ ოთხ სახელთაგან ორი (მე და ჩვენ) ისეთია, რომ წოდებითის ფორმას სრულებით ვერ მოგვეცემენ, კიდევაც რომ გააჩნდეთ სხვა ბრუნვების ფორმები. ორი დანარჩენი კი (შენ და თქვენ) შეიძლება მოწოდებისას ვიხმაროთ, მაგრამ ამ შემთხვევაში მათ ფორმა არ ეცვლება... ხოლო ისეთი შემთხვევებისათვის, როცა შეიძლება კაცს ეგულისხმა ისეთი ძირითადი ბრუნვები, როგორიცაა სახელობითი, მოთხრობითი და მიცემითი, არც ერთი მათგანი (მე, შენ, ჩვენ, თქვენ) არაავითარ ფორმას არ გვაძლევს. არ გვაძლევენ ფორმას არც ნათესაობითში, ოღონდ ეს კია, რომ პირველ მათგანს (მე-ს) აქ შეენაცვლება ჩემ... თუ ამას დავსძენთ, რომ მოქმედებითი და ვნებითი მათ სრულებით არ გააჩნიათ, მივიღებთ დასკვნას, რომ ბრუნების მხრითაც აღნიშნული სახელები მორფოლოგიის გარეშე დგანან“ (გვ. 37—38).

⁹⁰ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკა, I, მორფოლოგია, ტფილისი, 1930.

⁹¹ სახელწოდება „ნაცვალსახელს“ ავტორი არ ნმარობს.

სრულად და ამომწურავად დახასიათებულია ჩვენებით ნაცვალსახელთა მნიშვნელობა და მათი ბრუნების თავისებურება. კერძოდ, აღნიშნულია, რომ ეს სახელები ორ სხვადასხვა ფუძეს გვიჩვენებენ ბრუნვათა ფორმების წარმოებისათვის, ესენია მონაცვლე ფუძეები: ერთი ფუძე ორივე რიცხვის სახელობითისათვის და მეორე ფუძე დანარჩენი ბრუნვებისათვის აგრეთვე ორივე რიცხვში.

კითხვით სახელთაგან საგანგებოდ განხილულია ვინ? და რა? ნაცვალსახელები, რომლებიც თავისებურებას იჩენენ ბრუნვისა და რიცხვის წარმოებაში. აქვეა წარმოდგენილი უარყოფითი ნაცვალსახელები არავინ, ნურავინ (ნუვინ), არა-რა, არაფერი.

ცალკე ჯგუფად არაა გამოყოფილი მიმართებითი და განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები. ესენი დახასიათებულია როგორც -მე და -ცა ნაწილაკდართული სახელები. რაც შეეხება განსაზღვრებით და ურთიერთობით ნაცვალსახელებს, ზოგი მათგანი (ერთმანეთი, ყველა, თვით, თვითონ) განხილულია თავისებური ბრუნების მქონე არსებით სახელებთან ერთად.

ამავე წესით, მაგრამ უფრო ვრცლად ნაცვალსახელები მიმოხილულია ა. შანიძის შემაჯამებელ მონოგრაფიულ შრომაში „ქართული გრამატიკის საფუძვლები“⁹². ავტორის ზემოთ დასახელებული შრომისაგან განსხავევებით აქ გამოყოფილია ნაცვალსახელთა შემდეგი ჯგუფები: პირის, ჩვენებითი, კითხვითი, კუთვნილებითი, კითხვით-კუთვნილებითი, მიმართებითი, ურთიერთობითი, განსაზღვრებითი, განუსაზღვრელობითი და უარყოფითი. მოცემულია მათი ზოგადი დახასიათება და სათანადო გრამატიკული ანალიზი (მიღებული დასკვნები თავ-თავის აღვილას გათვალისწინებული იქნება ჩვენი შრომის მომდევნო თავებში).

გრამატიკულ თავისებურებათა მიხედვითაა დაჯგუფებული ნაცვალსახელები ვ. თოფურიას მიერ შედგენილ ქართული ენის განაკვეთებში (III და IV)⁹³. ერთი საერთო სათაურის ქვეშ („სახელთა თავისებური ბრუნება“) ნაცვალსახელები განხილულია ასეთი თანმიმდევრობით: პირთა სახელები, მითითებითი სახელები, კითხვითი სახელები (აქ გაერთიანებულია აგრეთვე უარყოფითი ნაცვალსახელები) და ნაწილაკებიანი სახელები, რომლებშიც წარმოდგენილია განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები.

⁹² ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, მორფოლოგია, ობილისი, 1953.

⁹³ ვ. თოფურია, ქართული ენა, განაკვეთი III და IV, კომპოზიტები, სახელთა თავისებური ბრუნება, მსაზღვრულ-სახლერულის ბრუნება, ტფილისი, 1933.

პირთა სახელების ანალიზის დროს ყურადღება გამახვილებულია ბრუნვისა და რიცხვის წარმოებაზე. აღნიშნულია, რომ I და II პირის ნაცვალსახელები არ იცვლებიან არც რიცხვისა და არც ბრუნვის მიხედვით. წინადადების გარჩევისას, როცა გვინდა გავიგოთ, თუ რომელ ბრუნვაშია მე, შენ, ჩვენ, თქვენ, ავტორის რჩევით, უნდა მივმართოთ შენაცვლების ხერხს, ე. ი. პირთა სახელების ნაცვალად ვიხმართ საკუთარი ან საზოგადო სახელები (გვ. 17—18).

მოცემულია კუთვნილებით სახელთა ბრუნების პარადიგმები. აღნიშნულია, რომ ეს სახელები მიიღება პირთა სახელების ნათესაობითისაგან ბრუნვის -ი ნიშნის დართვით: ჩემ-ი, შენ-ი, ჩვენ-ი, თქვენ-ი.

ჩვენებით ნაცვალსახელებში გამოყოფილია ხმოვანი ელემენტები, რომლებიც უშუალოდ გამოხატავენ მითითებას, კერძოდ, ა (ა-მა) აღნიშნავს I პირთან და ი (ი-მა) მესამე პირთან სიახლოვეს. ორად არის დაშლილი აგრეთვე მა-გა, სადაც შა II პირთან სიახლოვეს გამოხატავს (გვ. 22).

მითითებით სახელთა და სათანადო ზმნისართა ურთიერთშედარებისა და მათი ისტორიული შესწავლის თვალსაზრისით მოცემულია ასეთი სქემა:

I პირთან	ახლოს	II პირთან	ახლოს	III პირთან	ახლოს
გ	აგი, ეგი	მაგი, მაგა		იგი	
ქ	აქ —	მაქ		იქ	
ს	ასე, ესე	მასე		ისე	
მა	ამა, ემა	—		იმა	

ფართოდ არის მიმოხილული აგრეთვე კითხვითი, უარყოფითი და ნაწილაკდართული სახელები. სათანადო ანალიზის შემდეგ წარმოდგენილია ყველა ამ ნაცვალსახელის ბრუნების ტაბულები.

ივ. ჯავახიშვილი თავის მონოგრაფიულ შრომაში „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“ (1937) ქართულ ნაცვალსახელებს განიხილავს მეგრულ-ქანურთან და სვანურთან შედარებით. იგი ვრცლად წარმოგვიდგენს სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებებს ნაცვალსახელთა აგებულებისა და ძირების შესახებ და თვითონაც ძირითადად ამ მიმართულებით ამახვილებს ყურადღებას. ავტორი მიდის იმ დასკვნამდე, რომ ქართველურ ენათა ნაცვალსახელების აღნაგობა

ერთიანია... გ, მ, ნ ბგერები, რომლებიც ნაცვალსახელთა ძირე-
ბად აყო მიჩნეული, გრამატიკული სქეს-კატეგორიების ოდინდელი
ნიშნების ნაშთს უნდა წარმოადგენდნენ... მესამე პირის და ჩვენე-
ბით ნაცვალსახელებში უკუქცევითი ნაცვალსახელების ელემენტე-
ბიც არის შერწყმული (გვ. 454).

„ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ პირველ ტომში
(1950), რომელსაც წინ ერთვის არნ. ჩიქობავას „ქართული ენის
ზოგადი დახასიათება“, მოცემულია ბრუნება პირთა ნაცვალსახე-
ლებისა (მე, შენ, მან), ჩვენებითი ნაცვალსახელებისა (ეს, ეგ, ის ||
იგი) და კითხვითი ნაცვალსახელებისა (ვინ? რა?). დახასიათებულია
ამ ნაცვალსახელთა ბრუნების რიგი თავისებურებანი. აქვეა გაანა-
ლიზებული ნაწილაკდართული ნაცვალსახელები: ვინც, რაც, რა-
ლაც... ვინმე, რამე და სხვ.

რუსულად გამოცემულ ბ. რუდენკოს „ქართული ენის გრამა-
ტიკაში“⁸⁴ ნაცვალსახელთა 9 ჯგუფია გამოყოფილი. ესენია: პი-
რის, კუთვნილებითი, ჩვენებითი, კითხვითი, განუსაზღვრელობი-
თი, მიმართებითი, განსაზღვრებითი, უკუქცევითი და ურთიერთო-
ბითი. ყველა ეს ჯგუფი დახასიათებულია შინაარსის, ბრუნებისა
და რიცხვის წარმოების მიხედვით.

ივ. იმნაიშვილის მონოგრაფიულ გამოკვლევაში „სახელთა
ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში“ (1957) სხვა
სახელებთან ერთად ვრცლად მიმოხილულია ნაცვალსახელები ძვე-
ლი ქართული ენის მასალაზე. მოცემულია ძვ. ქართულში ხმარე-
ბულ ნაცვალსახელთა სემასიოლოგიური დახასიათება და მორფო-
ლოგიურ-სინტაქსური ანალიზი.

ნაცვალსახელთა სწავლების მეთოდის საკითხებს მიეძღვნა
სპეციალური შრომა თ. სიმონიშვილისა „ნაცვალსახელის სწავ-
ლება სკოლაში“ (1958).

ცალკე უნდა აღინიშნოს თ. გამყრელიძის გამოკვლევა: „სი-
ბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი
სტრუქტურის ზოგი საკითხი“ (1959), რომელშიც წარმოდგენილია
საყურადღებო და მნიშვნელოვანი მოსაზრებები პირის ნაცვალსა-
ხელებისა და აქედან ნაწარმოებ კუთვნილებით ნაცვალსახელთა
გენეზისის შესახებ ქართველურ ენებში (დებულებები ვრცლად იხ.
ქვემოთ).

---

⁸⁴ Б. Т. Руденко, Грамматика грузинского языка, Москва-Ленин-
град, 1940.

შ. ციციგურის შრომაში „ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიისათვის, კავშირები და საკავშირებელი სიტყვები“ (1959). სხვა საკითხებთან ერთად მოცემულია გრამატიკული და ეტიმოლოგიური ხასიათის ანალიზი რიგი კავშირებისა, რომელთაც ნაცვალსახელური წარმოშობა აქვთ.

ცალკეული სტატიებიდან უნდა დავასახელოთ შემდეგი: ვ. თოფურია „ორმაგი უარყოფა ქართულში“ (1923), არნ. ჩიქობავა „სიტყვა „ზოგ“-ის ეტიმოლოგიისათვის“ (1937), კ. ღონდუა „მიმართებითი ნაცვალსახელისა და მისამართი სიტყვის ურთიერთობისათვის ძველ ქართულში“ (1940), მისივე „დამოკიდებული წინადადების განვითარების ისტორიიდან ძველ ქართულში“ (1949), გ. როგავა „ჰიპოტაქსის საკითხისათვის ქართულში“ (1948), მ. შანიძე „რომელ ნაცვალსახელის ფუნქციისა და ადგილისათვის ძველ ქართულში“ (1948), ფ. ერთელიშვილი „სხვა“ სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის“ (1950), მისივე „ვინ, რა, სადა კითხვით სიტყვათა ბუნებისათვის“ (თეზისები, 1951), მისივე „მიმართებითი ნაცვალსახელების შემცველ წინადადებათა ქვეწყობა“, თ. ყაუხჩიშვილი „ზოგი ნაწილაკისა და კავშირის მნიშვნელობისათვის ძველ ქართულში“ (1946), დ. იმნაიშვილი „უარყოფითი ნაცვალსახელები და უარყოფითი ზმნისართები იბერიულ-კავკასიურ ენებში“ (1953), ივ. იმნაიშვილი „ნაწევარი ძველ ქართულში“ (1955), ე. ბაბუნაშვილი „ნაწილაკები ძველ ქართულში“ (1957), გ. შალამბერიძე „ზმნისართი ძველ ქართულში“ (1959), ბ. ფოჩხუა „ხმოვანთავსართული ზმნისართები“ (1959).

ქართული და რუსული ენების ნაცვალსახელთა შედარებით შესწავლას მიეძღვნა ორი შრომა: გ. გოლეტიანის „ნაცვალსახელი რუსულ და ქართულ ენებში“ და ნ. მიქაძისა „Главнейшие лексико-грамматические особенности личных местоимений в современном русском и грузинском языках“ (1959).

§ 23. ქართულ ნაცვალსახელთა ბრუნებისა და შედგენილობის საკითხები განხილულია აგრეთვე უცხო ენებზე გამოცემულ სპეციალურ შრომებში. ამ მხრივ პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ად. დირის „ახალი ქართული ენის თეორიულ-პრაქტიკული გრამატიკა“⁹⁵. აქ მოცემულია პირის ნაცვალსახელთა, კუთვნილებით ნაცვალსახელთა და კითხვით ნაცვალსახელთა ბრუნება. რაც

⁹⁵ A. D i r r, Theoretisch-praktische Grammatik der modernen georgischen (grusinischen) Sprache, Wien und Leipzig, 1904.

შეეხება სხვა ნაცვალსახელებს (ჩვენებითი, განსაზღვრებითი, განუსაზღვრელობითი, უარყოფითი), ისინი მხოლოდ ჩამოთვლილია. ჩვენებით ნაცვალსახელთა შორის შეტანილია დიალექტური ფორმებიც: აგი, მაგი, აგენი, მაგენი (გვ. 50 — 54).

პირის ნაცვალსახელთა, კუთვნილებით ნაცვალსახელთა და კითხვით ნაცვალსახელთა ბრუნება ძირითადად ისევეა დახასიათებული, როგორც ეს აღვინიშნეთ ქართულ გრამატიკებშია მოცემული. ეს გასაგებიცაა, რადგან, როგორც ბიბლიოგრაფიიდან ჩანს, აეტორს უსარგებლია არ. ქუთათელაძის, დ. ყიფიანისა და თ. ჟორდანიას გრამატიკებით. მაგალითად, პირის ნაცვალსახელთა ბრუნება მხ. რიცხვში ასეა წარმოდგენილი:

ძირ-	ბრ.	მე	შენ
ისა-	ბრ.	ჩემი	შენი
სა-	ბრ.	მე	შენ
მან-	ბრ.	მე	შენ
ითა-	ბრ.	ჩემით(ა)	შენით(ა)
ადა-	ბრ.	ჩემად(ა)	შენად(ა)
ო-	ბრ.		შენ

ბრუნებადაა მიჩნეული აგრეთვე თანდებულისანი ფორმები: ჩემგან, ჩემზედ, ჩემში, ჩემთვის; შენგან, შენზედ, შენში, შენთვის (გვ. 51).

შენიშნულია, რომ კუთვნილებითი ნაცვალსახელები პირის ნაცვალსახელთა ნათ. ბრუნვის ფორმიდან იწარმოება, ხოლო კითხვითი ნაცვალსახელები ამავე დროს რელატიური ნაცვალსახელებია (მხედველობაშია ალბათ ძვე. ქართულის მასალა). მითითებულია, რომ განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები იწარმოება კითხვითი ნაცვალსახელებზე -მე, -ლაც(ა) სუფიქსების დართვით (გვ. 56).

ფ. ცორელის გამოკვლევაში, რომელიც მიძღვნილია ქართული ბიბლიური ტექსტების ენისადმი⁹⁶, წარმოდგენილია პირის ნაცვალსახელთა, ესე, ეგე, იგი ჩვენებით ნაცვალსახელთა და ვინ, რა კითხვით ნაცვალსახელთა ბრუნების პარადიგმები. პირის ნაცვალსახელთა ბრუნების ცხრილი აღვინიშნეთ ქართული გრამატიკების მიხედვითაა მოცემული:

⁹⁶ Grammatik zur altgeorgischen Bibelübersetzung mit Textproben und Wörterverzeichnis von Franz Zorell, Roma, 1930.

1) მე	შენ	ჩუენ	თქუენ
2) ჩემ	შენ	ჩუენ	თქუენ
3) ჩემსა	შენსა	ჩუენსა	თქუენსა
4) ჩემი	შენი	ჩუენი	თქუენი
5) ჩემდა	შენდა	ჩუენდა	თქუენდა
6) ჩემდამო	შენდამო	ჩუენდამო	თქუენდამო (გვ.34)

ჩვენებით ნაცვალსახელთა ნათ. ბრუნვის ფორმა სამ-სამი ვარიანტითაა წარმოდგენილი: ა) ამის, მაგის, მის; ბ) ამისა, მაგისა, მი(ს)სა; ც) ამისი, მაგისი, მისი. მრავლ-ში ორი ვარიანტია: ამათ || ამათსა, მაგათ || მაგათსა, მათ || მათსა (გვ. 36).

რაც შეეხება კითხვით ნაცვალსახელებს, ისინი ძირითადად სწორად არის ნაბრუნები.

შენიშნულია, რომ კითხვითი ნაცვალსახელები ძველ ქართულ-ში ამავე დროს მიმართებითი ნაცვალსახელის ფუნქციას ასრულებენ: ვინ (wer? der welcher), რაა (was? das was), რომელი (wecher? welcher, der) (გვ. 37).

გ. დეეტერსის შრომა, მართალია, ქართულ ზმნებს განიხილავს⁹⁷, მაგრამ აქ ჩვენთვის საინტერესო მასალაც მოიპოვება. კერძოდ, ყურადღებას იქცევს პარაგრაფი 74 (Etymologie der Personalpräfixe), სადაც პირის ნიშანთა ეტიმოლოგიის ცდა არის მოცემული. ობიექტური პირველი პირის ნიშანი მ- დაკავშირებულია მე ნაცვალსახელის ძირეულ თანხმოვანთან, ხოლო რაც შეეხება სუბიექტური პირველი პირის პრეფიქსს ვ-ს, მისი წარმომავლობა, ავტორის აზრით, სიბნელითაა მოცული: შესაძლოა, რომ იგი მ-ს ზონაცვლეა. ასეთი რამ ქართულისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა. მაგ., ღმერთი, მაგრამ: ღვთის, ასეთივე მონაცვლეობა გვაქვს აწმყოს სუფიქსებში: ამ—ავ (გვ. 43).

ელემენტარული ცნობებია მოცემული ნაცვალსახელთა შესახებ რ. მეკელანის გერმანულ-ქართული ლექსიკონის (სიტყვარის) პირველი ტომის დასაწყისში⁹⁸. აქ წარმოდგენილია პირის ნაცვალსახელთა, ჩვენებით ნაცვალსახელთა და კითხვით ნაცვალსახელთა ბრუნების ცხრილები (გვ. XV—XIX).

⁹⁷ G. Deeters, Das kharthwelische Verbum, Leipzig, 1930.

⁹⁸ Deutsch-georgisches Wörterbuch von Prof. Dr. R. Meckelein, Band 1, Berlin, 1937.

§ 24. ჰანური ნაცვალსახელების პირველი, შედარებით სრული მიმოხილვა მოცემულია ნ. მარის „ჰანურის გრამატიკაში“⁹⁹. აქ ნაცვალსახელთა შეიდი ჯგუფია წარმოდგენილი. ესენია: პირის, ჩვენებითი, კუთვნილებითი, უკუქცევითი, ურთიერთობითი, კითხვითი და მიმართებითი ნაცვალსახელები. დასახელებული ჯგუფების მიხედვით მასალა ისეა დალაგებული, რომ ჯერ ნაცვალსახელთა შედგენილობის ანალიზია ზოცემული, შემდეგ კი წარმოდგენილია მათი გრამატიკული დახასიათება, რომელსაც თან ახლავს ნაცვალსახელთა ბრუნების სათანადო ცხრილები.

დაახლოებით ამგვარადვეა გადმოცემული მეგრული ნაცვალსახელები ი. ყიფშიძის „მეგრულის გრამატიკაში“¹⁰⁰, რომელსაც ერთვის დიდი რაოდენობით ტექსტები და ვრცელი ლექსიკონი. ჰანურის გრამატიკისაგან განსხვავებით აქ გამოყოფილია აგრეთვე განსაზღვრებითი, განუსაზღვრელობითი და უარყოფითი ნაცვალსახელები. ბრუნების მიხედვით ზოგადად დახასიათებულია ჯგუფებში შემავალი ყველა ნაცვალსახელი, ბრუნების ცხრილები კი ახლავს მხოლოდ პირის, ჩვენებით და კითხვით ნაცვალსახელებს. ნაწილი ნაცვალსახელებისა განხილულია შედგენილობის თვალსაზრისით. ამ მხრივ განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს ჩვენებითი ნაცვალსახელები.

ჰანურ-მეგრულ ნაცვალსახელთა შედარებითი მიმოხილვა ქართულთან მიმართებით წარმოდგენილია არნ. ჩიქობავას ცნობილ მონოგრაფიაში „ჰანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ“ (1936). აქ პირველ რიგში განხილულია პირის და ჩვენებით ნაცვალსახელთა შედგენილობა. მასალად გამოყენებულია როგორც ზანურის, ისე ქართულის სათანადო მონაცემები, რომელთა ისტორიულ-შედარებითი ანალიზის საფუძველზე გარკვეულია მე-ნ, შე-ნ, ჩვე-ნ, თქვე-ნ და მა-ნ, სი-ნ, ჩქუ-ნ, ჩქი-ნ, თქვა-ნ ნაცვალსახელთა ბოლოკიდური -ნ-ს საკითხი. ამავე ფონზეა გაშუქებული შენ და სი ნაცვალსახელთა გენეტური ურთიერთობა. შემდეგ მოცემულია პირის, ჩვენებითი და კითხვითი ნაცვალსახელების მორფოლოგიური დახასიათება ჰანურსა და მეგრულში, რასაც თან ერთვის ბრუნების სათანადო ცხრილები ქართული პარალელებით. კუთვნილები-

⁹⁹ Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматией и словарем, С.-Петербург, 1910.

¹⁰⁰ И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем, С.-Петербург, 1914.

თი ნაცვალსახელები საზღვრულთან ერთად ბრუნების თვალსაზრისით განხილულია სხვა საზოგადო სახელებთან ერთად.

§ 25. სვანური ნაცვალსახელები სრული სახით დღემდე არ ყოფილა შესწავლილი. სპეციალურ ლიტერატურაში უმთავრესად განუქტებულია პირის და კუთვნილებით ნაცვალსახელთა შედგენილობისა და გენეზისის საკითხები. ამ თვალსაზრისით პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ვ. თოფურიას ცნობილი გამოკვლევა „სვანური ენა, I, ზმნა“ (1931) და ივ. ჯავახიშვილისა და თ. გამყრელიძის ზემოთ აღნიშნული შრომები.

ცალკე აღსანიშნავია თ. შარაძენიძის გამოკვლევა „უარყოფითი ნაწილაკები სვანურში“ (1946), რომელშიც უარყოფით ნაწილაკებთან, ზმნისართებთან და კავშირებთან ერთად გარკვეულია აგრეთვე უარყოფით ნაცვალსახელთა მნიშვნელობა, ხმარების წესები და შედგენილობა. საანალიზო მასალად გამოყენებულია სვანური ენის ოთხსავე კილოზე არსებული მასალები.

მიმართებითი ნაცვალსახელები და ზმნისართებია განხილული ნ. აბესაძის შრომაში „ჰიპოტაქსის წევრ-კავშირები და კავშირები სვანურში“ (1960).

ზმნისართებისადმი მიძღვნილი გ. კაჭარავას შრომა „Наречие в сванском языке“ (ავტორეფერატი, 1955).

ცალკეული საკითხები გაშუქებულია ა. შანიძის, არნ. ჩიქობავას, ვ. თოფურიას, კ. დონდუას, გ. როგავას, თ. შარაძენიძის, ს. ქლენტიისა და მ. ქალდანის შრომებში.

§ 26. უცხოურ ავტორთაგან ყურადღებას იქცევს რ. ლაფონის სპეციალური გამოკვლევა პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელთა შესახებ ქართველურ ენებში¹⁰¹. ავტორი პირველ რიგში ყურადღებას აქცევს იმ ფაქტს, რომ ერთი და იგივე მე, მამა, მისი და შენ, ხო ერთდროულად წარმოადგენს სახელობითის, ერგატივისა და მიცემითის ფორმას, მაშინ როდესაც ბრუნვათა ეს ფორმები სხვა სახელებში (მათ შორის ჩვენებით ნაცვალსახელებშიც) განსხვავებულია (გვ. 153). ეს ვითარება, — აღნიშნავს იგი, — ნარჩენია იმ ეპოქისა, როცა სახელური ფლექსია დღევანდელთან შედარებით ბევრად ნაკლებად განვითარებული იყო (გვ. 163). ავტორის აზრით, მამა || მამა, ხო || ხონ ფორმათა თანაარსებობა გვიჩვენებს, რომ

¹⁰¹ R. Lafon, Sur les pronoms personnels de 1er et de 2e personnes, dans les langues kartvéles: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, t. XXX, fasc. 2. 1930.

-ნ არაორგანული ბუნებისაა (გვ. 162). შენიშნულია, რომ თავისი ეოკალიზმით პირის ნაცვალსახელთა ნათ. ბრუნვის ფუძე განსხვავებულია სახელობითისაგან, თუმცა იგი შეიცავს ისეთ ელემენტს, რომელიც სახ-ში მოგვეპოვება. შდრ. მე — ჩე-ში, მა — ჩქი-ში, ში — ში-შგუ (გვ. 155). სვანურ ისგუ-ში *o*-პრეფიქსია. ეს იმის ნიშანია, რომ თავდაპირველად გენეტივის *o* სახელს თავშიაც შეიძლებოდა დართოდა და ბოლოშიც (გვ. 162, 163). ავტორი მიუთითებს ქართურ ენათა შორის არაერთგვარ ურთიერთმიმართებაზე: სვანური ხან ქართულს უკერს მხარს, ხან კი — მეგრულ-ქანურს, ხოლო თავისი ინკლუზიური და ექსკლუზიური ფორმებით იგი სრულიად გამოეყოფა სხვა ქართველურ ენებს. რ. ლაფონი, მართალია, აცხადებს, რომ მისი ცოდნით შეუძლებელია აღდგენილ იქნეს პირის ნაცვალსახელთა თავდაპირველი ვითარება ქართველურ ენებში, მაგრამ, ჩვენი აზრით, რიგ შემთხვევებში იგი მეტად საყურადღებო შენიშვნებს აკეთებს სწორედ ამ მიმართულებით (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

ქართველურ ენათა მასალაზეა განხილული ზოგიერთი ნაცვალსახელი კ. შმიდტის მონოგრაფიულ გამოკვლევაში¹⁰². ნ. მარის, ი. ყიფშიძის, არნ. ჩიქობავას, ვ. თოფურიას, თ. გამყრელიძის, გ. დეტერსისა და რ. ლაფონის შრომებზე დაყრდნობით აქ წარმოდგენილია ზოგადი ცნობები მე, შენ, ჩვენ, თქვენ, ჩემი, შენი, ესე, ამ, სხვა ნაცვალსახელთა შედგენილობის შესახებ.

---

¹⁰² K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der stidkaukasischen Grundsprache, Wiesbaden, 1962, გვ. 92, 107, 115, 123, 133, 142, 147.

თავი მეორე

ნაცვალსახელთა ძირითადი მნიშვნელობა

§ 27. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ნაცვალსახელი ზოგადი და განყენებული მნიშვნელობის მქონე სიტყვაა, მაგრამ ამავე დროს იგი შეიცავს კონკრეტულ შინაარსს, რომელიც ვლინდება მისი ხმარების ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში. ამ მხრივ ნაცვალსახელი მკვეთრად განსხვავდება სხვა სახელთაგან, რომელთაც კონტექსტის გარეშე კონკრეტული და ამასთანავე მყარი სემანტიკა ახასიათებთ. ზოგადად რომ ვთქვათ, არსებითი სახელის, ზედსართავისა და რიცხვითი სახელისათვის მთავარია ის, ქუ რას აღნიშნავს, ნაცვალსახელისათვის კი — როგორ აღნიშნავს არსებითი სახელი, ზედსართავი და რიცხვითი სახელი პირდაპირ ახაზღვრებს საგანს, მოქმედება-მდგომარეობას, საგნის ნიშან-თვისებას, ხარისხს და რაოდენობას. √ ნაცვალსახელი უშუალოდ არ აღნიშნავს საგანს, არ განსაზღვრავს მის შინაარსს, მის თვისება-რაოდენობას, არამედ უმთავრესად მიუთითებს მათზე მოლაპარაკე პირთან მიმართების თვალსაზრისით.

§ 28. პირის ნაცვალსახელებს გრამატიკულ ლიტერატურაში ჩვეულებრივ ახასიათებენ როგორც პირის აღმნიშვნელ სახელებს. ასეთი განსაზღვრა მთლად ზუსტი არ არის, რადგანაც პირზე შეიძლება მიუთითოს აგრეთვე სხვა ნაცვალსახელმა, როგორცაა, მაგალითად, კითხვითი ნაცვალსახელი ვინ, განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი ვინმე, უარყოფითი ნაცვალსახელი არავინ და სხვ. პირის ნაცვალსახელები აღნიშნავენ პირებს მოლაპარაკის თვალსაზრისით და მოლაპარაკესთან მიმართების საფუძველზე. ეს მიმართება გვიჩვენებს, რომ ესა თუ ის პირი ან მოუბარია ან თანამოუბარი, ან კიდევ ის პირია, რომლის შესახებაც საუბარ-

რი წარმოებს. ამ ურთიერთობაში ამოსავალი მოლაპარაკე ანუ პირველი პირია, ვისაც იგი უშუალოდ მიმართავს, მეორე პირია, ხოლო ის, რაც ამ ორი პირის გარეშეა, მესამე პირად ითვლება.

პირველ პირს აღნიშნავს მე და ჩვენ, მეორეს — შენ და თქვენ, მესამეს — ის, იგი და ისინი, იგინი. პირველი პირის როლში ხშირად გვევლინება ავტორი, თანამოსაუბრედ კი მკითხველია წარმოდგენილი. ავტორი მკითხველს მიმართავს როგორც მე, ისე ჩვენ ნაცვალსახელით მაგ.:

ამბავი, რომელიც მე მსურს მოგითხროთ თქვენა, მკითხველო, მოხდა აოფელს გორიძირაში: ნ. ლომ. 33; მე, სწორედ, ნადირობის ტრფიალს რომ იტყვიან, ისა ვარ: ი. ჭ. II, 31 (ასე იწყება „გლახის ნამბობი“); დილის ექვსი საათი შესრულდა თუ არა, იმ სასტუმროს წინ, რომელშიაც მე წინა-ღამეს ჩამოვბტი... „იამ-შჩიკმა“ ფოშტის პოვოსკა მოაყენა: იქვე, 7; მე ამისა ქვემოთ ხელის მომწერელი მკითხველის გასართველად არ ვწერ ამ უხეირო მოთხრობასა: იქვე, 131; მე თუ შენ მიყვარხარ, მკითხველო, იმისთვის მიყვარხარ, რომ იმედი მაქვს ეგ გასწორების განზრახვა, დღესა თუ ხვალე შენში გაიღვიძებს: იქვე, 222; მე გავათავე და შენ, რაც გინდა, ჰქმენ, მკითხველო! იქვე, 221...

პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელი ყოველთვის ადამიანს აღნიშნავს, მაგრამ გადატანითი მნიშვნელობით შენ შეიძლება არაადამიანის მიმართაც იყოს ნახმარი; მაგ.:

ვაი შენ, ჩემო თერგო! შენ, ჩემო ძმობილო: ი. ჭ. II, 10; ნეტავი შენ, თერგო! იქვე, 21; ყველა დადუმდა და შენ არ სდუმობ, თერგო! იქვე, 22; ბერი რამ საგულისყუროა შენში, ჩვენო დაუმონავო თერგო: იქვე, 10; ჰოი, ბნელო ღაბეგ, მეჯავრები შენ მე: იქვე, 22; მამულო საყვარელო, შენ როსლა აყვავდები? იქვე, I, 73...

ზმნაში პირის კატეგორია გრამატიკული ხასიათისაა, ნაცვალსახელებში კი იგი საგნობრივ მნიშვნელობასთანაა დაკავშირებული, თუმცა ეს მნიშვნელობა შეზღუდულია თავისი აბსტრაქტული ხასიათით.

ზემოთ აღინიშნა, რომ სხვა ენებთან შედარებით ქართულში პირის ნაცვალსახელთა ხმარება ერთგვარად შეზღუდულია ზმნის პოლიპერსონალიზმის გამო. ნაცვალსახელის გამოყენება აუცილებელია, როცა ლოგიკური მახვილი მასზე მოდის, როცა პირთა

დაპირისპირებაა, ანდა როცა აზრობრივად, მხოლოდ ზმნის საშუალებით შეუძლებელი ხდება სათანადო პირების ზუსტად წარმოდგენა. ნაცვალსახელის ხმარება საჭირო ხდება აგრეთვე მაშინ, როცა იგი წარმოადგენს ერთ-ერთს წინადადების რამდენიმე მსგავს წევრთაგან, როცა მას ახლავს დანართი და ა. შ. მაგ.:

შენ ნასწავლი, მე უსწავლელი, მოდი გავიდეთ... ხმალში: ვაჟა, V, 206; ცოცხალი რაფა ვართ ან მე და ან იგი! ე. ნინ. 143; რამდენჯერ გვითქვამს მე და შენ: ი. ჭ. II, 318; რას არა ვკითხულობთ მე და შენ: იქვე... შენ მე წამახალისე, მე კიდევ შენ წაგახალისებ: იქვე, 61; — შენ რა გაქვს, მე რა უნდა მამცე? იქვე, 47; ან შენ ვერ გაგიგია, რა გინდა, ან მე არ შესმის, რას ამბობ: იქვე, 281...

ხშირად პირის ნაცვალსახელთა გამოყენებას სტილისტიკური ფაქტორი განაპირობებს, რადგანაც მათ ძირითად მნიშვნელობასთან ერთად შეიძლება ახლდეს ემოციურ-ექსპრესიული ელფერი. მწერლისათვის ზოგჯერ ნაცვალსახელის ხშირი ხმარება ან მისი რამდენჯერმე განმეორება ერთგვარ მხატვრულ ხერხს წარმოადგენს, რითაც იგი ცდილობს ძლიერი ზეგავლენა მოახდინოს მკითხველზე. საგანგებო ყურადღება გაამახვილოს ამა თუ იმ პირზე, ან შექმნას ერთგვარი საზეიმო თუ სამწუხარო განწყობილება; მაგ.:

ბრძანებითა ღმრთისათა ვინებე და გულსვიდგინე მეცა ქვეყანადაქცეულმან, მე, ლხინისა და სიხარულისა აღარაოდეს მომლოდნემ, მე, ვაებისა და ვაგლახისაგან კიდე არლარას მოიმედემ, მე, სიმწარედაულევენელმა...: რუსუდან. 157, 31—34 ... მე ის ხმა გამკიცხავ ხმად მეჩვენა. მე შევხედე და ერთი მწუხარე... ღიმილი დამხვდა იმის სახეზედა. მე შემრცხვა და მაშინვე თავი დაეხარე... მე პასუხი არ მივე: ი. ჭ. II, 36... „შენ უბედური ხარ და მე, მარტო მე თანაგიგრძნობ. მე მომენდე, მე არასოდეს არ გაგცემ, მარტო მე შემიძლიან შენი საიღუმლოს შენახვა“: ა. ყაზბ. I, 78... რომელი ხარ...? — მე ვარ, როსტომ, მე, შენი მირიანი: მ. ჯავახ. I, 396; — მერე მე? მე რას მიშვრებით? იქვე, II, 21.

განსაკუთრებით ხშირად გვხვდება ხოლმე შენ ნაცვალსახელის განმეორების შემთხვევები მიმართვის ისეთ ფორმებში, რომლებიც გადმოსცემენ მოფერებას, შებრალებას ან, პირიქით, მუქარასა და წყევლა-კრულვას. ასევე ბუნებრივია ამ დანიშნულებით შენ ნაცვალსახელთან ერთად მისგან ნაწარმოები კუთვნილებითი ნაცვალსახელის გამოყენება; მაგ.:

— უი, შენ გეთაყვანე, შენა! ი. ჭ. II, 173; — შე საწყალო, შენა? მ. ჯავახ. I, 5... მე შენ გიჩვენებ, შენა! იქვე, 396; შე ბოროტო, შე ძაღლო, შენა! ვაჟა, V, 397; სუ! სუ, მეთქი, შე სამგლე, შენა: მ. ჯავახ. II, 333... — მაშ გაბრეილს თავზედ ქუდი არ ეხუროს. თუ შენ შენი წადილი შეისრულო: ი. ჭ. II, 101; — დათიკო! შენ შენს ბედისწერას აუტანხარ: იქვე, 102; — მართალია, შენ შეილს შენ უშლი სწავლასა? იქვე, 49; შენ შენს თავს უშველე: მ. ჯავახ. II, 20...

წარაგლობითი რიცხვის ახლებურად გააზრების საფუძველზე მეორე პირის ნაცვალსახელი თქვენ და მეორე პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელი თქვენი ახალ ქართულში შეიძლება მოგვევლინოს თავისებური, მეორეული მნიშვნელობითაც. მორიდებულ, თავაზიან საუბრისას ადამიანები ერთმანეთს თქვენობით მიმართავენ ხოლმე. ოფიციალური პირისადმი შენ, შენი ნაცვალსახელით მიმართვა უპატივისცემლობის ნიშანია, ხოლო დაახლოვებულთა წრეში თქვენობით საუბარი ზოგჯერ საწყენიც კი შეიძლება იყოს. ასეთ შემთხვევაში თქვენ, თქვენი, რა თქმა უნდა, ბევრს კი არ გამოხატავს, არამედ აღნიშნავს ერთ პირს. რიცხვის თვალსაზრისით ასეთ კონტექსტში თქვენ, თქვენი იგივეა, რაც შენ, შენი, მაგრამ მათ შორის მაინც არის ერთგვარი განსხვავება. ეს განსხვავება ისეთივეა, როგორც მოდი-სა და მობრძანდი-ს შორის¹: მაგ.:

— თქვენც არ მამიკვდეთ. აი, თუნდ თქვენი მაზლი, — განა გლახია: ი. ჭ. II, 148; მე გთხოვთ... თქვენს გაუფრთხილებელ სიტყვებსა ცოტაოდენი პატივი დასდვათ... თქვენ თქვენი კეთილშობილება არ ჩამოგერთმევათ: იქვე, 334; მიუბრუნდა მასწავლებელს და ჰკითხა: — თქვენ ხომ არ შეგშლიათ: ა. წ. IV, 46; — თქვით, რა გინდათ. — არა, თქვენ ბრძანეთ: კ. გამს. II, 23; — თქვენ, სიმონ, წამოდით და ჩემს ოთახში დაწვეით: ე. ნინ. 72 შდრ. აბა, გლახა კრიაშვილო! რადგანაც შენ ყველაზედ წინ მოხვედი, შენ უნდა სთქვა: ი. ჭ. II, 329; — ილიკო ვინ არის? — ეკითხება გაკვირვებული ფოსტის უფროსი... — მე ვერ ვიცნობ. — ოხ, შენ თუ არ იცნობ, მაშ პური ველარ უჭამია!... ყოველიფერი კარგი, თვითონ თქვენ ვინღა ბრძანდებით? — მე? თავადი როსტომ წერეთელი: ა. წ. IV, 24)... „თქვენი — კმარა! — თქვენი კი არა, შენი, მხოლოდ შენი, მულამ შენი ირინე“: მ. ჯავახ. I, 499; ისევე

¹ ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 42.

„თქვენობით“ მელაპარაკები? იქვე, II, 36; „შენ“-ზე გადასვლა მხოლოდ ეხლა მოხვდა პატარა ექიმს ყურშიც და გულშიც: იქვე, II, 34...

საუბრისას მიმართვის ეს წესი ყოველთვის მტკიცედ არ არის დაცული ხოლმე; მაგ.: — მარიამს გაუმარჯოს, მარიამს!... — დაუძახა მღვდელმა — შენი ქმარი როგორ არის? — რალა როგორ არის, შენი ჰორიმე, — უპასუხა გულანატირად დედაკაცმა, — ავად შენი მტერი იყოს, ავად ის არის. იმ დღეს, დედა-თქვენმა რომ წამალი უბოძა, იმან ცოტად არგო: ი. ჭ. II, 65; „...ლიპარიტს თირკმლების ტკივილმა წამოუარა, შენო მეუფებავ... მე მიბრძანა თქვენი ხლება...“ კ. გამს. III, 18...

ძველ ქართულში ამგვარი მნიშვნელობით ნაცვალსახელის ხმარების შემთხვევები ჩვეულებრივ არ დასტურდება. ყოველგვარ ვითარებაში მეორე პირის მიმართ იხმარება შენ, შენი. როგორც სპეციალურ ლიტერატურაში მიუთითებენ, ასეთი ვითარება ყოფილა აგრეთვე ძველ ბერძნულსა, ძველ სომხურსა და სხვა ენებშიც.

სანიმუშოდ შეიძლება წარმოვადგინოთ რამდენიმე მაგალითი, რომლის მიხედვითაც თითქოს შესაძლებელი იყო „თქვენობით“ მიმართვის ფორმები, მაგრამ ფაქტობრივად არა გვაქვს:

და მოვიდა იგი სენაკად მამისა იოვანსა და შეიტყუო იგი და პრქა: შენ დაჰფარე იგი ჩემგან, ნიჭი რლი მოვიღებეის ღთისაგან; კიმ. I, 19, 36; მიუგო წნ ბასილი [მსაჯულსა] და პქა მას: მე წინაჲსწარვე გითხარ შენ, რი გესმა: იქვე, 8, 5—6; ან შენ და მომართვე მოვაქციო სიტყა ჩემი ჰ ბრძენთა-მთავარო და სრულო ფილოსოფოსთა შს... დბლო მაქსიმე, ვრმე შეგამყო შენ, ანუ ვრმე გაქებდე: იქვე, 102, 36...

მიუხედავად ამისა, რამდენიმე ძეგლში გვხვდება ზოგი ისეთი კონტექსტი, რომელშიც თითქოს შენ ნაცვალსახელის მაგიერ თქვენ არის ნახმარი. დავიმოწმებთ X საუკუნის ერთ-ერთ ძეგლს, რომელსაც „წამებაჲ ბასილი ჰამელისაჲ“ ეწოდება.

ქალაქ ჰამას მოვიდა „მედგარი“ და ვერაგობით ცნობილი მსაჯული და „დაჯდა იგი საყდართა ზა სამშჯავროთა და უბრძანა, რა წარმოადგინონ მის წე წა ბასილი ეპისკოპოსი“. მსაჯულმა „იქუმინა სიტყუანი ვერაგობისანი“ და უთხრა: „ისმინე და დავემორჩილე უბიწოსა ბრძანებასა მეფეთა ჩნთა თუთ-მპყრობელთასა და ყავ ნებაჲ მათი შეუცთომელად... მაშინ მიუგო მოწამემან ქსმან წნ ბასილი და პქა: ჰ მსაჯულო, ჩნ მორჩილება გვსწავიეს მე-

ფეთაჲ, რლთა ქმ ღთად აღიარონ... მაშინ მსაჯულმან მან კუა-
ლად იგუმინა ეშმაკთაგან სწავლულნი სიტყუანი ზაკუვისანი, მი-
უგო და ჰქა წსა მას: ესე ჩნცა უწყით... ამას ჩნცა არა უარ-
ვჰყოფთ, რლსა თქნ აღიარებთ, ად თქენ სახედ და მიზეზად
ვაპრობისა მოგიგიეს ახალი ესე საცთური ქმსი: კიმ. I, 6—7...

ამ დიალოგში მსაჯული ბასილ ეპისკოპოსს ორჯერ მიმარ-
თავს „თქვენობით“, მაგრამ არაა გამორიცხული, რომ ამ თქუენ
ნაცვალსახელში ეპისკოპოსთან ერთად იგულისხმებოდეს სხვა
ღმრთის მსახურნიც.

ცნობილია, რომ სამოელ კათალიკოსმა „ჰაბოს წამების“ და-
წერა იოანე საბანისძეს შეუქვეთა და სათანადო წერილიც გაუგზავ-
ნა. პასუხში საბანისძე ასე მიმართავს კათალიკოსს:

„მარადის-საწადელი და თავყუანის-საცემელი ბრძანებაჲ
ღმრთივ-პატრონისა მამფლისა და უფლისა ჩემისაჲ მოვიღე კელითა
სიწმიდითა მოყუარისა ხსართან მღდელისაჲთა, რომლისათჳსცა
აღპყრობითა კელთა ჩემთაჲთა მადლი შეწირა უღირსებამან ჩემ-
მან ყოვლად-ძლიერისა და ქველის-მოქმედისა ქრისტეს ღმრთისა
ჩუენისა, რომელმან არა დავიწყებულ ყო სიმდაბლჳ ესე ჩემი
ღმრთივ-შეწყნარებულთა წმიდათა ლოცვათა, თქუენთა, რომელ-
თაცა ესე ღირს ვიქმენ მე მიმთხუევად... აწ რაჲ მოვატსენო უფ-
ლებასა თქუენსა? მძიმე არს ჩემდა ორკერძოვე; უკუეთუ ურჩ
ვექმნე ბრძანებასა თქუენსა...“ (გვ. 55 — 56).

სამივე შემთხვევაში კუთვნილებითი ნაცვალსახელი თქუენი
ერთი პირის მიმართ არის ნახმარი. ეს სტილი, სხვათა შორის,
დაცულია წერილის მომდევნო ნაწილშიც.

თქვენ, თქვენი ნაცვალსახელთა მეორეული მნიშვნელობა
განსაკუთრებით თავს იჩენს გვიან-ფეოდალურ ხანაში. საერო ლი-
ტერატურის ძეგლებში უკვე საკმაოდ ბევრი შემთხვევა გვხვდება
მათი ხმარებისა თავაზიანი მიმართვის დროს. დავიმოწმებთ რამდენ-
იმე მაგალითს „ვისრამიანიდან“, „ვეფხისტყაოსნიდან“, „შაჰნამე-
დან“ და „რუსულანიანიდან“.

გაიგებს რა ვისის ამბავს, უკან დაბრუნებული ზარდი (მეფის
მოციქული, იგივე მეფის ძმა) ცხენიდან გადმოვია, თაყვანს სცემს
მეფე მოაბადს და მოახსენებს: „ღმერთმან ბევრ-წელ გყოს, ღმრთისა-
გან და ბედისაგანმცა. მხიარულნი ხართო და თქუენი მტერ-
ნი თქუენითა კრმლითა მოკლულნი და დამონებულნი...“ ვისრ.
18,18—20...

ვაზირთა ჰკადრეს: მეფეო, რად ბრძანე თქვენი ბერობა? ვტ 37,1.

დაგიღრეჯია, მეფეო, აღარ გიცინის პირიო...

ყველასა გასცემს ასული თქვენი საბოძვარ-ხშირიო: იქვე, 60, 1—3...

აგეთი ბერს მათს მამასა ფრიდონს გაუგზავნეს და ესე შეუთვალეს, ვითა: „ეგე არის თქვენი საყვარელისა შვილისა, რომე გინდოდა სრულად მაგისტვინს ქვეყანისა შარიარობა“: შაჰნ. II, 410...

ინდოეთის მეფემ ზავს გზის მცოდნე კაცები გააყოლა. როცა მიუახლოვდნენ იმ კლდეს, სადაც თეთრი დევი იყო, ზავმა უთხრა მათ, აქ მომიცადეთ და მე წავალო. „მათ ტირილი შექნეს, ვითა: ჩვენცა ცოცხალნი აქ ვერ დავდგებითო, ჩვენ უწინ წავალთო, თქვენ უკან მოგვეყვიტო“: რუსუდან. 51, 27—28.

ზავმა ქალს უთხრა: „მე ჩავალ და შევიტყობ ჩემთა ლაშქართა ამბავსა... თქვენ აქ იყავით თქვენსა საწოლსა: იქვე, 61,7...

ნუ შეიტირებებს ხელმწიფე ჩემისა წასვლისათვის... მე სიკვდილისა დღესაცა არ ვღირსვარ თქვენგან მაგის ქნას: იქვე 50, 27...

მალალი წოდების წარმომადგენელთა მიმართ ეს თავაზიანი ფორმები შედარებით უფრო ხშირად იხმარება მე-14 — 18 საუკუნის ისტორიულ საბუთებში; მაგ.:

ნასყიდობის წიგნი მოგეც ზედგინიძემ... თქვენ, ბატონს დავითს: დოკ. I, 81, 157ბ; ესე ნასყიდობის წიგნი მოგართვი წე, ბურნაძე ქრისტესიაშვილმა კაცამ თქუენ, ორბელიშვილს მროველს ბატონს ნიკოლოზს: იქვე, 234, 1715; ესე ნასყიდობის წიგნი მოგართვი მე, კუდაშვილმა მეკურტნემ იოსებამ თქვენ, ბატონს ბაგრატს: იქვე, 302, 1725; შდრ. სიგელი გიბოძეთ ჩვენ, ერისთავებან რევაზ და ძმამ ჩვენმა პატრონმა ზაალ... შენ, ჩვენს ერთგულად თავდადებით ნამსახურს ყმას, ბუჩაშვილს თამაზას და ძმასა შენსა ფოცხვერსა...: იქვე, 24, 1626; ვეზირი უსუფ-ფაშა გიბძანებ მიჩაბელო დავით! შენი და შენის ბიძაშვილის ფარსადანის სახლკარი, მამულები თეიმურაზს სქერიო: იქვე, 280, 1723...

ნაცვალსახელის ამ ფორმით ზოგჯერ იგულისხმება აგრეთვე ეკლესია, საყდარი ან ხატი; მაგ.,

შემოგწირეთ თქუენ, სუეტსა ღუთივ-აღმართებულსა, კუართსა საუფლოსა და მირონსა ღმერთ-მყოფელსა და კათოლიკე სამოციქულოსა საყდარსა: იქვე, 13, 1601...

ვერ ვიტყვით, რომ ამ პერიოდის ლიტერატურულ ენაში თქვენობით მიმართვის ზემოაღნიშნული წესი ყველგან და ყოველთვის დაცული იყოს. გვხვდება შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე კონტექსტში ერთი და იმავე პირის მიმართ იხმარება როგორც თქვენ, თქვენი, ისე შენ, შენი; მაგ.:

პასუხად ეგრე არქუა შაჰრო შუენეარემან: „ჰე ჰელწიფეთა უგელმწიფესო! შენისა სიძობისაგან უკეთესი ჩუენ არა წაგუეკიდების... აქამდინ მე ქალი არა მიშობია და თუ აწ მომეცეს. ულონიოდ თქუენ მოგაგსენებ“: ვისრ. 7,11—16; „ქუიანო და გონიერო დიდო ფალავანო, თქვენებრი ფალავანი და უზანბარი ვინ არის ქვეყანაზედან? თქვენ გმართებს სრულად... შაჰ-შარიერობა, ტახტი და გვირგვინი შენ გეფერების: შაჰნ. II. 369; ვაზირთა და მოაბადთა ზოაგსენეს: „დიდო შაჰრიარო, საწუთროსა დამბადებელსა ღმერთსა ჰელმწიფობა ყოვლისა ქვეყანისა თქვენთვის მოუცემია. ყოველივე მეცნიარობა თქვენგან უკეთ ვინ იცის, რაცა შენ გეპრიანების გულისა ნება და წადილი ყოველივე თქვენი გათავდეს: იქვე, 401; თქვენ დიდო და უკლებო ჰელმწიფეო, ნიადაგმცა გრცლად სიცოცხლითა ხართ... ერთსა რასმე გენუკვი... შენთა ორთა შიშველთა ბეჭთა მაკოცნიენ, სხვა შენი წყალობა დიადი მაქეს: იქვე, 372...

ზემოაღნიშნული ნაცვალსახელების ხმარებისას, როგორც ჩანს, მნიშვნელობა აქვს იმასაც, თუ რა ეანრის ნაწარმოებთან გვაქვს საქმე. ზოგჯერ კონტექსტსაც გააჩნია მაგალითად, „სიბრჭნე სიცრუისაში“, რომელიც იგავ-არაკთა კრებულს წარმოადგენს, რუქას და ვაზირის საუბარი მეფესთან ჩვეულებრივ შენობით წარმოებს:

სცნა რუქამან... მეფეს ეგრე უთხრა: — ღმერთს... ძე სთხოვე, მან წყალობა მოგივლინა. შენ მიეც ერთ... კაცსა: 26; შენ მეფე ხარ, ყოველნი სალხინონი ხელთა შენთა არიან: 32; აიყვანა ვაზირმან... და მოახსენა: — მეფეო, ღმერთმან გიცოცხლოს! ბედნიერიმცა არის ძე შენი ესე: 6...

გარკვეული სტილისტიკური მნიშვნელობის მქონეა აგრეთვე ჩვენ ნაცვალსახელი. ისტორიულ საბუთებსა და წარწერებში იგი გვევლინება ერთი პირის აღსანიშნავადაც, თუ ეს პირი სამეფო წრის, მაღალი საერო ან სასულიერო წოდების წარმომადგენელია. ამ შემთხვევაში ეს ნაცვალსახელი ზმნას მრავლობითშიც შეიწყობს და მხოლოდობითშიც; მაგ.:

ჩუენ, პატრონმან მეფეთმეფემან გიორგი ესე წყალობისა და შეწყალების წიგნი და სიგელი დაგიწერთ:

დოკ. I, 2, 1453; ჩუენ ლუთივ გუირგუინოსანმან მეფე მან, პატრონმან ლეონ ესე... სიგელი გკადრეთ: იქვე, 8, 1569; ჩუენ... მეფეთ-მეფემან სუიმეონ, ესე წყალობისა და სათარხნო წიგნი... გიბოძეთ: იქვე, 11, 1581; ჩვენ, მეფის ძევახტანგვამტკიცებთ სიგელსა ამას: იქვე, 512, 1645; ჩვენ, ყოვლისა საქართველოსა და აღმოსავლეთისა ქათალიკოზ-პატრიარქი მეფის ძეანტონი ამ სიგლის მოწამე ვართ: იქვე, 578, 1745; ჩვენ, სარდალი ქაიხოსრო ამისი მოწამე ვართ: იქვე, 573, 1744; ესე წიგნი მოგართვით თქვენ, ბატონს კათალიკოზს ჩუენ, ხერხეულიძემა ბატონმა თეიმურაზ: იქვე, 32, 1634... ვამტკიცებ ჩვენ ბატონი ქათალიკოზი ევდემოზ განაჩენსა ამას: იქვე, 113, 1688; ეს წიგნი მოგართვი ჩვენ, სამებელმანიკოლოზ თქვენ, ბატონს რუსთველს: იქვე, 533, 1710...

არის შემთხვევები, როცა ესა თუ ის პირი არაა მალალი წრის წარმომადგენელი, მაგრამ თავის თავს ჩვენობით მოიხსენიებს. ასეთ კონტექსტში ეს თავაზიანი ფორმა ნახმარი ჩანს მაინც იმ მალალი წოდების წარმომადგენლის პატივსაცემად, რომელსაც მიმართავენ. მაგალითად, ერთ-ერთი ისტორიული დოკუმენტიდან ვიგებთ, რომ ვინმე გლეხი იესე ვეშაპიძე თათრებს ცოლშვილით დაუტყვევებიათ. ამილახვარს ისინი დაუხსნია. სამაგიეროდ ვეშაპიძეს მისთვის თავისი შვილი დათუნა მიუყიდია. ნასყიდობის წიგნში იკითხება:

ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგვიწერეთ დამოგართვით ჩვენ, ვეშაპიძემ იესემა თქუენ, ამილახორს ბატონს გივს: დოკ. I, 306, 1725...

სპეციალურ ლიტერატურაში მიუთითებენ, რომ მიმართვის თავაზიანი ფორმები ევროპულ ენებში შემოვიდა ლათინურის გავლენით. თვით ამ ენაში კი ნაცვალსახელთა განსაკუთრებული მნიშვნელობით ხმარების წესი დამკვიდრდა რომის კეისართა მეშვეობით. ეს ჩვეულება შემდეგ და შემდეგ ფართოდ გავრცელდა ევროპის ხალხებში და ფეოდალური წყობილების დროს ამის ნიადაგზე შეიქმნა ისეთი ტიპის გამოთქმები, როგორიცაა: თქვენო აღმატებულებაჲ! თქვენო კეთილშობილებაჲ! თქვენო უდიდებულესობაჲ! და სხვ.

§ 29. კუთვნილებითი ნაცვალსახელები მიუთითებენ კუთვნილებაზე ამა თუ იმ პირთან მიმართებით. ამის მიხედვით გვაქვს: ჩემი — რაც მე მეკუთვნის, შენი — რაც მეორე პირისაა, მი-

სი || იმისი — რაც მესამე პირის კუთვნილია. მესამე პირისათვის გამოიყენება აგრეთვე თქვითვისი, რომელიც რეფლექსური მნიშვნელობისაა და რუსულ ცხიჟ-ს უდრის. ძველ ქართულში თქვი გამოხატავს პირველი და მეორე პირის კუთვნილებასაც. ამ დანიშნულებით თავისი გვხვდება თუშურსა, ფშაურსა და აქედან ვაჟაფშაველას ნაწერებშიც. დასავლურ კილოებში მისი იხმარება როგორც *ei*-ს, ისე *cei*-ს მნიშვნელობით. ასეთი შემთხვევები ხშირად თავს იჩენს ძველ ქართულშიც.

§ 30. ჩვენებით ნაცვალსახელთა პირდაპირი დანიშნულებაა სივრცეში ობიექტის კონკრეტიზაცია მოუბარი პირის თვალსაზრისით: ეს მიუთითებს პირველ პირთან მყოფ საგანზე, ეგ გვიჩვენებს მეორე პირთან მყოფს, ის ან იგი ითქმის იმაზე, რომელიც არც პირველ პირთან არის ახლოს და არც მეორესთან ესენი მიუთითებენ დაშორებულ, სხვა ადგილას მყოფ საგანზე. ეს, ეგ, იგი ამავე დროს პირის ნაცვალსახელის ფუნქციას ასრულებენ. დროის აღმნიშვნელ ზმნისართებთან ეს ნაცვალსახელები გამოავლენენ დროში ლოკალიზაციის უნარს. მათთვის დამახასიათებელია აგრეთვე ანაფორიული მნიშვნელობით ხმარება, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ ნაცვალსახელი მიუთითებს ისეთ სიტყვაზე, ზოგჯერ მთელ წინადადებაზეც კი, რომელიც ტექსტში ან მეტყველების დროს უკვე ნახსენები იყო ან ნახსენები იქნება. ჩვენებით ნაცვალსახელთა ამ ფუნქციის განვითარების შედეგად ძველ ქართულში ჩაისახა განსაზღვრებითი ნაწევარი, რომელიც საშუალო ქართულის ადრინდელ პერიოდში ხმარებიდან გამოვიდა. ამავე პერიოდში მივიწყებამს მიეცა აგრეთვე ჩვენებით ნაცვალსახელთა მიერ ძველ ქართულში ახლად შექმნილი მეორეული ფუნქცია -ც(ა) ნაწილაკისა.

მეორე ჯგუფი ჩვენებითი ნაცვალსახელებისა, როგორცაა ასეთი, ისეთი, ამისთანა, მაგისთანა, იმისთანა, ამნაირი, მაგნაირი, იმნაირი, ამდენი, მაგდენი, იმდენი, იხმარება საგნის ნიშან-თვისებასა და რიცხვზე მისათითებლად.

§ 31. კითხვითი ნაცვალსახელი წარმოადგენს კითხვას პირისა ან საგნის შესახებ, მათი თვისება-ხარისხისა, რაოდენობისა და კუთვნილების შესახებ. იგი დავის კითხვად რამდენიმე მსგავს სახელთაგან ერთ-ერთს ადგილისა და რიგის მიხედვით. კითხვით ნაცვალსახელთაგან ვინ და რა არსებითი სახელის კითხვაა, სხვები კი ჩვეულებრივ ახლავს მსაზღვრელ სახელებს. ვინ ნაცვალსახელზე მიუგებს ადამიანის სახელი, რა კი იხმარება კითხვად ყველაფრის მიმართ, გარდა ადამიანისა.

დიდი მნიშვნელობა აქვს კითხვით ნაცვალსახელს თავისებური ორიტორიკული სტილის მისაღებად. საჭირო შემთხვევაში მწერალი ან ნაცვალსახელით კითხვას სვამს და პასუხს იქვე იძლევა, მაგრამ გარკვეული წთაბეჭდილების მოსახდენად კითხვა ზოგჯერ შეიძლება უპასუხოდ დარჩეს. ძლიერ ექსპრესიულ მნიშვნელობას იღებს კითხვითი ნაცვალსახელი, როცა იგი კონტექსტში შეორდება.

სემანტიკურად ყველაზე ზეტად დატვირთული ნაცვალსახელია რა. იგი სახელის მსაზღვრელად ხმარებისას ხშირად სხვა კითხვით ნაცვალსახელთათვის დამახასიათებელ მნიშვნელობებს ავლენს ხოლმე. ოლიტ. ენასა და დიალექტებში აღნიშნავს იმასვე, რასაც რამდენი, როგორი², რომელი; მაგ.:

რა = რამდენი: რა ხანი უნდა იყოს გასული: ი. ჭ. II, 332; მე რა ხანია, რაც ამ მხარეში არა ვყოფილვარ: კ. გამს. II, 91; — აბა მთელ დუნეის რომ ერთ დღეს მოუნდება თბილისში წასვლა, რა ვაგონები ეყოფა? ცისკარი, 1960, I, 133...

რა = როგორი: აბა რა ქალაქია თქვენი ქალაქი? ი. ჭ. II, 14; რა პირით შეხვდები? იქვე, 53; — რა ახალგაზრდაა ეგ უბედურის შვილი! იქვე, 233; — ჰო, ჰო... რა პურ-ღვინოა: ე. ნინ. 119; რა პატარა ბუდე ყოფილა! კ. გამს. II, 19... რა შნოს ბიჭია? რა ჩაცმული და დახურულიაო? მთიულ. 59; არ იკითხავ, რა ბედი ეწვეოდა: ქრესტ. ჭვ. იმერ. 312, 17... უკეთუ გნებავს გლის-ქმის ყფად, თუ რაა ძალი აქუს მარხვასა, ისმინე ჩი: ბოლნ. 4; ვაჲ, რაა მწარე არს გემოჲ სასუმელისა შენისაჲ: მამ. სწ. 220, 10...

ერთგან აღიშის ოთხთავში ხმარებულ რაა ნაცვალსახელს ჯრუქ-პარხლისაში შეესატყვისება ვითარ, რომელსაც ძველ ქართულში როგორ ზმნისართის მნიშვნელობა აქვს:

რაა გამცნო თქუენ მოსე? ხოლო მათ ჰრქუეს: მოსე ბრძანა წიგნი განსატყევებელი დაწერად: მრკ 10,3 C; შდრ. ვითარ გამცნო თქუენ მოსე? DL...

DE ორდაქციაში ნახმარი ვითარ (= როგორ) თითქოს შეუსაბამო ჩანს, რადგანაც კონტექსტი, რომელიც დასმულ კითხვაზე პასუხს შეიცავს, მიუთითებს, რომ რაა უნდა იყოს. ამას მოწმობს სოშხ. ოთხთავის სათანადო ადგილიც, სადაც *ღჩ²ჩ²* (= რაა?) იკითხება.

ღჩ²ჩ² აყათიჩრსაყ ბეღ შილსა...

ამგვარი მნიშვნელობით რა ნაცვალსახელი გამოყენებულია აგრეთვე ადამიანის აღმნიშვნელი სახელის მიმართ; მაგ.:

² ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, VI, 1960, გვ. 343.

პეპია იყო, მაგრამ რა პეპია! ი. ჭ. II, 106; — მერე რა დედ-მამის შვილი! იქვე, 152; რა კაცი ხარ იმისთანა! დ. კლდ. 83; მათი რაი კაცია? ა. ყაზბ. I, 84; იცნობენ, თუ რა ვაჟები არიან: ხევს. მას. 166,4; ახლა რა ქალი მოიყვანაო? ქრესტ. რაჭ. 271, 33; რა ყადახი ხარო? იქვე, აჭარ. 368, 28...

რა = რომელი: ის რა ხე იყო, იმათ რომ ხილი მოიპარეს? ი. ჭ. II, 140; — რა ნაჭერია? — ჩალადაჯი: იქვე, 137; — მაშ იმ ღამეს რომ პეპიასთან იყავ, რას აკეთებდი? — აბა რა ღამეს? იქვე, 103; — როდის იქნება ეს დღე, როდის?... — რაი დღე? ა. ყაზბ. I, 58; რა გზით მოსულხარ, იმ გზით წადიო: ქრესტ. რაჭ. 272, 40; რა ქვეყნები არ მეთარა: იქვე, გურ. 344,4...

რა გადმოსცემს როგორ ზმნისართის მნიშვნელობას; მაგ.: მაგრა თუ ჭირსა არ დასთმობ, ლხინი რა დასათმობია! ვტ 965,4; გაქო, ვით გაქო, რა გაქო: იქვე, 917,3; ვაი, რა ცარიელია ეს საესე ქვეყანა უღამიანოდ! ი. ჭ. II, 22; რა სიამით მოეშურებოდა ნეტოსკენ?! შ. არაგვ. I, 276; რა უდარდელად იცინოდა! იქვე, 210...

ზმნისართული მნიშვნელობა აქვს ხშირად რა ნაცვალსახელის მიცემითისა და ვითარებითის ფორმებს; მაგ.:

რას = როგორ: დღეთა შენთა შიგან ჩემგან რას გაიხარებ? ვისრ. 28,33; მე რას ვღირსვარ თქვენსაცა მხეგლობასა: რუსულან. 202,39; „მკვდარ ხარო, შენ რას მახელაევი?“ ხევს. ტექსტ. 356,30; ან რას გასქრიდ ხის ცელი? ხევს. მას. 155,20; შენი რას გამიკვირდებო? მთარაჭ. 97...

რას = რად, რატომ, რისთვის: ნიდაგ ქუე რასა სწევ? ვისრ. 62, 10; აწ ამა უცხოთა შიგან შენცა მიწყით შვაგსა რასა ჰბაძავ? იქვე, 69,37; აქა ცუდად რასა ვზია? ზილიხან. 175; — თავი რას ჩალუნე? ი. ჭ. II, 55; რასა დგეხართ ჩუმათა! მ. ჯავახ. II, 425; — რას აკვლევინებ, ბიძია, ამ ჩემქმას თავს...? ცისკარი, 1960, I, 134; რას იცინითო: ქართლ. 151; ან ჩვენ რასაჲ ვსხედვართ აქა? ქრესტ. კახ. 60,8...

ეს მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე -ზე და -ში თანდებულისანი მიცემითის ფორმას: — რაზე იჭირვებს საქმეს...? ა. წ. IV, 17; — რაზე დეკითხე, შენი ჭირიმი? ი. ჭ. II, 60; — რალაც ჩხუბი მოსვლიათ. — რაზედ? იქვე, 292; აქ იმას გაუწყობოდა — რაზედ? თითონ კნეინაზაც არ იცოდა — რაზედ; აქ ამას გამოგილანძღავდა — რისთვის? იქვე, 133; — რაზე მიკლავ შვილსა, შე ურჯულოვ? ვაჟა, V, 52; — თქვენ რაზე გაჩუმდით? კ. გამს. II, 23; რაზე მიხოცამ მაგ

ძალეებს? ქართლ. 152; რაზე გაცივინებ? ხეეს. მას. 156, 35... მითამ რაში დავიწუნებ? ი. ჭ. II, 175; ბესარიონი რაში მომცემს? დ. კლდ. 41...

რად || რადა = რატომ: რომ ეთქვა, რად დაგიმალავთ: ი. ჭ. II, 146; — ეგ გადაკერით ლაპარაკი რად იცი შენ? იქვე, 100; რად არ მეუბნები: ა. ყაზბ. I, 60; რად შფოთავ, რად ჰბორგავ: მ. ჯავახ. II, 331; რადა ხარ ეგრე მოწყენილი...? ი. ჭ. II, 86; რად არ აჭმევ: დიალექტ. ხეეს. 7; სათხოვნელად რად არ მოიდა...! იქვე, ფშ. 137; — რათ არ გამოგზანეო? ქრესტ. კახ. 48,9; რათ არ ამოხვალო: მთარაჭ. 94...

ასეთ შემთხვევაში რად კითხვით ნაცვალსახელს ზოგ დიალექტში პასუხად ეხამება ფორმები იმითა ან მადა, რომელთაც იმიტომ ზმნისართის მნიშვნელობა აქვთ; მაგ.:

— ეგ ხარი რადა სჩხვერავს მაგ კაცსაო?... — იმითაო, — მითხრეს, --- რომ... თავის ხარებს კი აჭმევდა და მაგას კი მშვიერას ამუშავებდა: ვაჟა, V, 23... კიდევ რად ეჯავრება სოფელს მამასახლისი? მადა, რომ წამდაუწუმ იძახის: იქვე, 204; კიდევ რად მოსწონს მათე... სოფელს? რადა და მადა, რომ მხნე კაცია: იქვე, 200; რათა: რათა და იმათა, რომ ღონიერი საქონელი გვიბია: ს. მგალ. 347...

ხეესურულსა და თუშურში, როცა რად ფორმას მოსდევს უარყოფითი ნაწილაკი არ, ეს უკანასკნელი უმახვილობის გამო უშუალოდ ნაცვალსახელს შეერწყმის და მასთან ერთად ფონეტიკურად ერთ სიტყვად გამოითქმის: რადა რ? = რატომ არ? რატომ? ინგილოურში, კერძოდ, კაკურ კილოკავში, ეს ფორმა რათა არ-ის სახით გვხვდება და ნიშნავს როგორი; მაგ.:

პურ მაი(ნც) რადა რ შჭამევ? ხეეს. ტექსტ. 353, 10; რადა რ ჩვენ ყარაულობას შჭამსავ: თუშ. ტექსტ. 12,23... რათა არ (= როგორი) ანსანია? ეს რათა არ ქალია?³

რად || რად = რისთვის: რად მინდა მისი სიმაღლე: ი. ჭ. II, 21... ან კი რათ მინდოდა მეცნო! შ. არაგვ. I, 253... ფულთ-ზე რათ მინდაო: გურ. 107, 23...

ამ მნიშვნელობით მთის კილოებსა და აქედან ვაჟა-ფშაველას ნაწერებში, აგრეთვე ინგილოურსა და ფერეიდნულში იხმარება ნანათესაობითარი ვითარებითის ფორმა რაისად || რადსა,

³ გრ. იმნაიშვილი, ხმოვანთა დაკარგვა ქართული ენის ზოგიერთ კილოში: იბერ.-კავკას. ენათმ., XIII, 1962, გვ. 141.

რომელსაც გურულში რეიზა (← რეიზდა ← რეისდა ← რაისდა) შეესატყვისება; მაგ.:

რაისად დავიდოდა: ვაჟა, V, 370; — აიღე, მიე ეკვერი, რაისად გინდა: იქვე, 185; რაჟისად თვალში დამკრავდე: თუშ. ტექსტ. 20, 31... — ჰკითხა: — რაჟსა (← რაისად), რაჟბე მოსულხარა? საინგ. 207... რასათ (← რაისად) ჩამოსულხარ ექაო? დიალექტ. ფერეიდნ. 262... თქვენ რეიზა მიგეჩქარებიენ: დიალექტ. ქვ. გურ. 429... შენ კი ასე რეზა (← რეიზა) ქენიო? იქვე, 426...

რად=როგორ: მზე რად უზამს იმოდენას დამზრალს ყვა-ვილსა, რაც თბილი სიტყვა დაჩაგრულს გულსა!... ი. ჭ. II, 68; დები რად იქნებიან ისე, როგორც ჩვენ ვიყავით: იქვე, 168...

რა კითხვით-გაკვირვებითი ნაწილაკია ან განა ნაწილაკის ტოლფარდია:

— წიგნი რად მინდა? რა, ბრძნად ხომ არ დავსომ! ი. ჭ. II, 174; მე ერთი ჯთვისტომო ბიჭი ვიყავ... თუნდა თოფითაც დავეხვრიტეთ, ბევრი არა მენაღვლებოდა-რა. რა დედ-მამა ამიტირდებოდა, რა და-ცმანი ამიგლოვდებოდნენ? იქვე, 104; — ქოთანი მანდ არა გქონდა, თუ არა და მუჭით დალევი რა! ს. მგალ. 377... — ვა, ჩამოვხტე, რა შენი ყურმოჭრილი ყმა ვარ! ი. ჭ. II, 109; — დაუშტვენ რა, ბულბული ვარ? იქვე, 96; „რა ქუდ უნდოდა ჩემთან, რა ხამი ორ იმის სახლში?“ ხევს. მას. 128, 11...

ვაჟა-ფშაველას ნაწერებში რა (იშვიათად აგრეთვე გარკვე-ცებული რარა) მნიშვნელობის გამაძლიერებელი ნაწილაკის ფუნ-ქციით გვხვდება, როცა იგი დაერთვის კითხვით ნაცვალსახელებსა და ზმნისართებს⁴; მაგ.:

ნეტავ, სად მიდის ვაჟაკი, ვის რა მიუვა კარზედა? ვაჟა I, 172... რამ-რა ვაგხადა შტერადა: იქვე, 25... რას-რა რა ჰფიქრობ: იქვე, 24...

რა=რად (გინდ, გინდა): გვეფიქრე: რა ცემით მომქტარ-ვარ და რა ისთე მეთქინ: გურ. 96... რა გავაგრძელო, ისე მოინა-დირა ჩემი გული... რომ, ბოლოს, წიგნის სწავლებაც დამიწყო: ი. ჭ. II, 45...

ძველ ქართულში დასტურდება შემთხვევები, როცა ვინ და რომელი ნაცვალსახელები ერთმანეთს ენაცვლებიან. მაგალითად,

⁴ ვაჟა-ფშაველა, ტომი პირველი, ლექსები, აღ. აბაშელი და აკაკი შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1946, ლექსიკონი, შედგენილი ა. შანიძის მიერ, გვ. 376.

DE რედაქციაში ხმარებულ ვინ-ს, C-ში სისტემატურად რომელი შეესატყვისება:

ვამოიკითხეთ, ვინ ღირს იყოს: მ 10, 11 DE—ვამოიკითხეთ, რომელი... ღირს იყოს: C; ვინ გვა შენ? მრკ 14, 15 DE—რომელი მან გვა შენ? C; ვის მათგანისა იყოს ცოლ? მრკ 14, 65 DE—რომლისა მათგანისა იყოს ცოლად: C... ასევე: ვინ შემძლებელ არიან თქუენგანნი: საქმე მოციქ. 25, 5 ა -- რომელი შემძლებელ არიან თქუენგანნი: გ...

„თეკლას წამებაში“ გვხვდება რამდენიმე კონტექსტი, სადაც ვინ-თან ერთად რა კითხვითი ნაცვალსახელიც არის ნახმარი; მაგ.:

პრქუა თეკლას: „რა ვინ ხარ შენ, რამეთუ არა შეგეხნეს შენ მწყენი იგი“. მიუგო თეკლა და პრქუა მას: „მწყევალი ვარ ღმრთისა“: 119.

სომხურ ტექსტშია: *սաէ ԿԻՅԻԿ. «Ո՛վ ես դու, ե զիս՞ով է զի ոչ մտրծնսնսն սա զև զ դադսնքն...»*

აწ მიგცე მე თქუენ ვეცხლი დიდძალი და შითხართ, რა ვინ არს კაცი იგი, რამეთუ (მე) მთავარი ვარ ქალაქისა ამის: 98.

ამ კითხვაზე პასუხი ასეთია: „კაცსა მას, რომელსა ეგე იტყუ, არა ვიცით, რა ვინა, ხოლო ესე ვიცით, რამეთუ განაყენებს ქაბუკთა ქალწულთაგან და ქალწულთა ქაბუკთაგან: იქვე.

ბოლო კონტექსტში „რა ვინა“ გაგებულ უნდა იქნეს როგორც „რა ვინ არს“. აქ ჩვენ საქმე გვაქვს არს მეშველი ზმნის შეკვეცასთან.

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ გამოთქმაში „რა ვინ ხარ“, „რა ვინ არს“ რა ნაცვალსახელს არაერთარი ახალი დამატებითი ნიუანსი არ შეაქვს. ამაზე მიუთითებს სომხური ტექსტიც, საიდანაც ეს ძეგლია თარგმნილი. აქ ყველა შესატყვის ადგილას გვაქვს მხოლოდ *«Ո՛վ»* (=ვინ?) კითხვითი ნაცვალსახელი. მაშ საიდან გაჩნდა ასეთ გამოთქმებში რა ნაცვალსახელი? რადგანაც ძველ ქართულში აღამიანის მიმართ ზოგჯერ რა კითხვითი ნაცვალსახელიც იხმარება, შესაძლებელია, რომ „რა ვინ არს“ შეიქმნა „რა არს“ და „ვინ არს“ ფორმათა კონტამინაციით. ✓

§ 22. *მ ი მ ა რ თ ე ბ ი თ ი ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი*: მაქვემდებარებელ კავშირს წარმოადგენს. იგი დამოკიდებულ წინადადებას მთავარ წინადადებასთან აკავშირებს, კერძოდ, მის რომელიმე წევრს — მისაშართ სიტყვას — განსაზღვრავს სხვა მაქვემდებარებელ კავშირთაგან განსხვავებით მიმართებითი ნაცვალსახელები (აგრე-

თვე ზმნისართები) გარდა იმისა, რომ მთავარსა და დამოკიდებულ წინადადებას აკავშირებენ, ამავე დროს ასრულებენ დამოკიდებულ წინადადების ერთ-ერთი წევრის (ქვემდებარის, დამატების) როლს^ა მიმართებითი ნაცვალსახელები იხმარება რთული წინადადების სამ სახეობაში, ესენია: ქვემდებარული დამოკიდებულო, დამატებითი დამოკიდებულო და განსაზღვრებითი დამოკიდებულო, წინადადებები^ა

მსგავსი მნიშვნელობის გამო ძველ ქართულში რომელი ნაცვალსახელი ხშირად რაჲ(ცა)-ს მონაცვლედ გამოდის. შენაცვლებისას თანაბრად მონაწილეობენ ნაწილაკიანი და უნაწილაკო ფორმები:

რომელი გეგულების საქმედ, ყავ ადრე: ი 13, 27 DE — აწ რაჲ გეგულების საქმედ, იქმოდე ადრე: C; ჰრქუა მათ პილატე: რონელი დავწერე, დავწერე: ი 19, 22 DE — მიუგო პილატე: რაჲ დავწერე, დავწერე: C; და ვითარ-იგი აღასრულეს ყოველივე, რომელი მისთჳა წერილ იყო: საქმე მოციქ. 13, 29 გ — ვითარ-იგი აღასრულეს ყოველი ესე, რაჲ-იგი წერილ იყო მისთჳს: ა... რომელსა-ესე მე ვიქმ, არა იცი აწ: ი. 13, 7 DE — რასა-ესე მე ვიქმ აწ, არა უწყი: C; უკუეთუ ჰყოფდეთ, რომელსა-ესე გამცნებ თქუნ: ი 15, 14 DE — უკუეთუ ჰყოფდეთ, რასა-ესე გამცნებ თქუნ: C...

რომელი შეიძლება აგრეთვე რაოდენი მიმართებითი ნაცვალსახელის ფარდად მოგვევლინოს; მაგ.:

და რომელთა შეახეს, ცხონდეს: მ 14, 36 C — და რაოდენთა შეახეს, ცხონდეს: DE; რამეთუ თქუენი არს აღთქუმაჲ და შეილთა თქუენთაჲ და ყოველთა შოვრიელთაჲ, რომელთა მოუწოდის უფალმან ღმერთმან ჩუენმან: საქმე მოციქ. 2, 39 ა — რამეთუ თქუენი არს აღთქუმაჲ და მვილთა თქუენთაჲ და ყოველთა შორიელთაჲ, რაოდენთა მოუწოდის უფალმან ღმერთმან ჩუენმან: გ...

გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როცა, პირიქით, თითქოს რაოდენი ნაცვალსახელია ნახმარი რომელი(ცა) და რაჲცა ნაცვალსახელთა მაგიერ; მაგ.:

უკუეთუ გნებაეს სრულ ყოუაჲ, წარვედ და, რაოდენი გაქუს, განყიდე: მრკ 10, 21 DE (ზღრ. ერთი-ღა გაკლს შენ:

^ა ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, ნაწილი II, სინტაქსი, სახელმძღვანელო VII — VIII კლასებისათვის, თბილისი, 1948, გვ. 143.

გუალე, რაა ცა გიც, განყიდე: C — ს'რქ ვ ი რ ჩ ნ ჯ ი ს ჩ ა ქ ა -
ნ ა ი ს ა).

რ ა ო დ ე ნ თ ა უ ვ მ და, განჰკურნებდა: ლ 9,11 DE (შღრ.
ი რ ი გ ყ ტ ა უ ჯ ლ ჩ ნ მ ძ ჯ ლ ი ქ ხ ა ნ ' რ ძ ჯ ლ ე რ).

და მიიქცეს მოციქულნი და უთხრეს იესუს, რა ო დ ე ნ ი
ქ მ ნ ე ს: ლ 9,10 DE (შღრ. ყ ა თ ა მ ს ი ჯ ჩ ნ ნ ა მ ა ჟ ა მ ს ნ ა ჯ ნ ვ ი რ ა რ ა -
რ ჩ ნ).

და რ ა ო დ ე ნ თ ა არა შეგიწყნარნენ თქუენ, გამო-რაა-
ხ ჯ დ ო დ ი თ მიერ ქ ა ლ ა ქ ი თ, მ ტ უ ე რ ი ფ ე რ კ თ ა გ ა ნ თ ქ უ ე ნ თ ა გ ა ნ ი ყ ა რ თ
ს ა წ ა მ ე ბ ე ლ ა დ მ ა თ ა: ლ 9,5 DE (შღრ. ხ ლ ი რ უ ი ჯ ლ ნ ჟ ო ა ნ ჯ ი ჯ ჩ ნ.
გ ჯ ს ე ...).

ყველა ზემოაღნიშნულ მაგალითში კონტექსტის მიხედვით
შეიძლება გამოსარიცხი არ იყოს თვით რა ო დ ე ნ ი ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე -
ლ ი ც, მაგრამ სათანადო რედაქციული სხვაობა და აგრეთვე სომხუ-
რი ტექსტის ჩვენება, რომელიც ყოველთვის ი რ (= რომელიც,
რა ც) ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ს წ ა რ მ ო გ ვ ი დ გ ე ნ ს, თ ი თ ქ ო ს ი მ ა ზ ე მიუთითებს,
რომ აქ უნდა გვეკონოდა რ ო მ ე ლ ი ც ა და რ ა ა ე ც ა ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი.
ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ერთი ადგილი ოთხთავიდან: „მი-
იქვეც სახიდ შენდა და მიუთხარ, რ ა ო დ ე ნ ი გ ი ყ ო შენ ლ მ ე რ თ -
მ ა ნ. და წ ა რ ვ ი დ ა კ ა ც ი ი გ ი ყ ო ვ ე ლ ს ა მ ა ს ქ ა ლ ა ქ ე ბ ს ა და ქ ა დ ა გ ე ბ და,
რ ა ა ე - ი გ ი ყ ო მ ი ს თ ჯ ს ი ე ს უ“: ლ 8,39 DE.

აქ ერთგან რა ო დ ე ნ ი არის ნახმარი, მეორეგან კი — რ ა ა ე -
ი გ ი, თუმცა ორივე შემთხვევაში ეს უკანასკნელი იყო მოსალოდ-
ნელი, ამაზე მიუთითებს სომხური ტექსტიც. *რ ა ა ე ც ა ქ ო ა ო ა ნ ე რ, ლ.
ყ ა თ ა მ ს ა ' ვ ი რ მ ჩ ა ნ ჟ ა მ ა რ ა რ ე ჯ ი ს ა ო ო ა ბ. ი ნ ა ე ჯ ი ჯ ო ა ჟ ა ნ ' -
ს ჯ ო რ ი ე ჯ რ ვ ი რ ჩ ნ ჯ ა რ ა რ ნ ი ა მ შ ი ო ო ა.*

საშუალო ქართულში, უმთავრესად ისტორიულ საბუთებსა
და წარწერებში, რ ო მ ე ლ ი ც მიმართებითი ნაცვალსახელის ზაგიერ
რ ა ე ც ა გ ე ხ ვ დ ე ბ ა მ ა შ ი ნ ა ც, როცა მას საზღვრულად მოსდევს ადა-
მიანის აღმნიშვნელი სახელები. ნაწილაკი, როგორც წესი, ნაცვალ-
სახელს ერთვის. ასეთ შემთხვევებს ვადასტურებთ მხ. რიცხვის სა-
ხელობითსა, მოთხრობითსა და ზიციემითში.

ზ ა ხ.: რ ა ე ც კ ა ე ი ამ საყდრის მამულს შემოეცილები, ჩუ-
ენად შეცოდებად მოვჰკითხავთ: დოკ. I, 26, 1630; რ ა ე ც კ ა ე ი
მაგას შემოგეცილოს, პასუხი ჩვენ გავსცეთ: იქვე, 282, 1724; თხუთ-
მეტს წელიწადს უწინ რ ა ე ც ქ ა რ თ ვ ე ლ ი კ ა ე ი ქ ა რ თ ლ ი დ ა მ
აყრილა და ჯავახეთს გარდასულა და იქიდან შენთან მოსულა, ის.

გლები შენთან იყოს: იქვე, 463, 1746; რ ა ც კ ა ც ნ ი ა მ ა ს ა რ
ითავებს, მწვედ გაუწყრებით: იქვე, 556, 1736.

მთხ.: რ ა მ ა ნ ც ა კ ა ც მ ა ნ ესე ჩვენი გაჩენილი ტრაპეზი
და ჩვენგან გაკეთებული ეკლერი მოშალოს...: ე. თაყ. არხ. მოგზ.
II, 11, მე-16 — 17 სს. წარწ., აწე რ ა მ ა ნ ც ა ა დ ა მ ი ს ნ ა -
თ ე ს ა ვ მ ა ნ ესე ალაპი რამანცა მებატონემან და ანუ დედოფალ-
მან მოშალოს, პირველ შენ შერისხდი: იქვე, 233, 1640 წ. წარწ.,
აწე რ ა მ ა ნ ც ძ ე მ ა ნ კ ა ც ი ს ა მ ა ნ მეფემან ან დედოფალმან
გინა უფლის წულმან დიდმან ანუ მცირემან ანუ რ ა მ ა ნ ც ძ ე -
მ ა ნ კ ა ც ი ს ა მ ა ნ... ესე ჩვენგან გარიგებული მამული და ეს წი-
გნი თქვენ მოგიშალოს...: იქვე, 26, მე-17—18 სს. წარწ. (მღრ.
რომელმანც ადამიანმა... ჩვენი ძვალი აქედალმა შესძრას...:
იქვე, 218. 1636 წ. წარწ.).

მიც.: რ ა ს ა ც მ ო ძ ღ ვ ა რ ს (=რომელ მოძღვარსაც) აღსა-
რება სამოწმოდ გაუხდია, უარესიც დაემატებო! სიბრძნე სიცრ.
23; რ ა ს ა ც ა ლ ა გ ს სვეტის ცხოვლის ყმა ესახლოს, არას სარ-
დალს ხელი არ აქვს: დოკ. II, 30, 1720; რ ა ს ა ც დ რ ო ს ა... მე
თქვენს მეტი ბატონი მინდოდეს... ჩემი სისხლი თქვენზედა ალა-
ლი იყოს: დოკ. I, 211, 1712 (მღრ. ვისაცა კაცსა და ქალსა
გვირგვინი უკურთხოთ, მის გვირგვინ კურთხეულისა კაცისა და
ქალისა სახელსა და გვარსა დასწერდეთ: არხ. მოგზ. II, 105, 1811 წ.
ეპისტოლე)...

თანამედროვე სალიტერატურო ენის ნორმების მიხედვით
ყველა ზემოაღნიშნულ შემთხვევაში გვექნებოდა მიმართებითი ნაც-
ვალსახელი რომელიც, რომლის -ც ნაწილაკი საზღვრულზე
იქნებოდა გადატანილი: რომელი კაციც შემოეცილება... რო-
მელ ალაგსაც ესახლოს და ა. შ.

რაც ნაცვალსახელის განმაზოგადებელი მნიშვნელობის წყა-
ლობითაა, რომ ხშირად იგი იხმარება აგრეთვე ვინც და რამ-
დენიც მიმართებით ნაცვალსახელთა მაგიერ; მაგ.:

რაცა მათნი ნათესავნი იყვნეს... ყუელანი უკმნნეს: ვისრ.
186, 28; რაცა წარმართი და უსჯულო იყო, რჯულზედა მოაყენა:
შაჰნ. II, 396; რაცა მონა და მჭევალი ჰყვა ნასყიდი ვისსა, ყუელა
ათავისუფლა: ვისრ. 96,4; რაცა მეომარი ნახა, დაჯოცა: შაჰნ. II,
391; რაც გლები მყვანდა, ყველა ქართლს წამივიდა: დოკ. I, 640,
1722... რაც გარეთ ყარაულები ჰყვანდა, სუ დახოცა: ქრესტ.
ქართლ. 17, 17; წავიდეს, რაც ერანელნი იყვნეს: იქვე, რაჟ. 252,9;
რაც იც ქვეყანაზე ფრინველიავ, სუ აქ მოალისავ: იქვე, თუშ. 165,5...

§ 33. ურთიერთობითი ნაცვალსახელი ერთმანეთში, ერთურთი, ურთიერთი გამოხატავს მოქმედებით ან მდგომარეობით ერთმანეთთან ურთიერთობაში მყოფ რამდენიმე პირს ან საგანს. ეს ურთიერთობა შეიძლება იყოს ორი სახისა: ამ ნაცვალსახელით თუ ორი პირი ან საგანი ივარაუდება, მათ შორის კავშირი თანაბარი ურთიერთმოქმედებით წარმოგვიდგება, ხოლო თუ პირთა ან საგანთა რიცხვი ორზე მეტია, მათი ურთიერთობა ჩვეულებრივ არათანაბარია, არა ერთი და იმავე მოქმედებით განისაზღვრება.

§ 34. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი ყველა განმაზოგადებელი, შემკობლობითი მნიშვნელობისაა. გვიჩვენებს საგანთა რაოდენობრივ მთლიანობას, გადმოსცემს საგნებს მთლიანად აღებული, უკლებლივ, გამონაკლისის გარეშე მაგ.:

ყველა, დიდი თუ პატარა, მძლარია მაშინ: ი. ჭ. II, 77; ყველას ეძინა, დღით ჰფეთქავს რაცა: იქვე, I, 159; მოსამსახურეები, ბიჭები, გოგოები, ყველანი ჩურჩულებდნენ: ა. წ. IV, 27...

ყველა ნიშნავს აგრეთვე იმას, რისაც ყველაფერი, ყველ ივე; მაგ.:

რაცა გიბრძანებია, ყუელა მართალია: ვისრ. 90,26; ყველა მისგნით მოგვეცა: შაჰნ. II, 403; ყველა აღვასრულე: სიბრძნე სიცრ. 16; ყველა ჰყვავდება, ყველა ახლდება: ი. ჭ. I, 10; განუღვევია გულიდამ ყველა მსოფლიო ზრახვა, ფიქრი, წადილი: იქვე, 207; მე ჩემს მტერს ჩემი ყველა დავუთმე, ყველა ვაპატივე: იქვე, II, 114; შენის თვალით გინახავს ეგ ყველა, რასაც ამბობ? ა. წ. IV, 69; თამარმა გამოიტანა ყველა, რაც... კაბები და პერანგები ჰქონდა: ვაჟა, V, 25; — კარგია, მითხარ ყველა: ა. ყაზბ. I, 60; ახლა გამოჩნდება ყველა: — ჭირიც და სიმართლეც, ავიც და კარგიც: მ. მრევლ. 198...

თავისებურ მნიშვნელობას იღებს ყველა ნაცვალსახელი განმეორებით ხმარებისას: ყველა, ყველა, მაგრამ... ყველა, ყველა და... ასეთ გამოთქმას მიმართავენ ხოლმე „შუა საუბარში, როდესაც უცბად ახალი საკითხი დაებადებათ და სურთ საუბარი მასზე გადაიტანონ“; მაგ.:

— ყველა-ყველა და ამაღამ ვახშმად რა გვაქვს? ი. ჭ. II, 161; ყველა-ყველა და ეს კი დაგვაწიწყდა: იქვე, 174; ეგ ყველა-ყველა და ახლა მე რაო? იქვე, 371...

* ქართული განმარტებითი ლექსიკონი, VII, 1962, გვ. 533.

ძირითადად ყველა ნაცვალსახელის მნიშვნელობისაა ყოველი და თითოეული. საბას სიტყვით რომ ვთქვათ, ყოველი ნიშნავს: „სრულიად უკლებელი“ (საბა); მრავალში ყველა მაგრამ ცალ-ცალკე, თითო-თითოდ აღებული¹.

ძველ ქართულში მხოლოდ ყოველი ნაცვალსახელი იხმარება. აქ იგი ითავსებს ყველა ნაცვალსახელის ფუნქციასაც. ძველ ქართულშივე ყოველი გამოხატავს აგრეთვე მთელს²; მაგ.:

ეგლოვდა მას ყოველი (=მთელი) ეგვპტე: დაბ. 50,3; განვიდოდა მისა იერუსალში ყოველი და ყოველი ჰურიასტანი: მ 3,5; ყოველი ქალაქი შეკრებულ იყო წინაშე კართა: მრკ 1,33; იხილა ყოველ მან ერმან: ლევიტ. 9,24...

განსაზღვრებით ნაცვალსახელთა შორის — თავისებურია თვითონ, თვით. ორივე მიუთითებს, რომ პიროვნება, საგანი მოქმედებს ან მოქმედებას განიცდის უშუალოდ, დამოუკიდებლად სხვისი დახმარებისა თუ მონაწილეობის გარეშე. მსაზღვრელად ხმარებისას ისინი განსაზღვრენ, გამოყოფენ მათ მიერ განსაზღვრულ სახელს სხვებისაგან.

სხვა ნაცვალსახელით აღინიშნება არა ის (არა ეს ან არა ეგ), არამედ — სხვა ვინმე; არა ასეთი ან ისეთი, განსხვავებული, სხვანაირი³.

მიავლინა მათა სხუა მონა: მრკ 12,4; მესამესა დღესა სხუა აღვაშენო: იქვე, 14,58; აწ ჩუენ ვართ და სხუა არავინ არს: ბალაჰვარ. 47,8... ჩამოჰკრა ფრთხილად სხვა, მოზრდილ ზარებს: კ. გამს. II, 18..

სხვა ზოგჯერ დაცლილად ამ მნიშვნელობათაგან და ნაწილაკის ფუნქციით გვევლინება; მაგ.:

— სხვა, როგორა ხარ, ჩემო თეიმურ? მ. ჯავახ. II, 435...
ვითარებითი ბრუნვის ფორმას ფშაურში ზმნისართული მნიშვნელობა აქვს: სხვად = სხვა მხრივ, სხვა ფრივ, სხვანაირად, სხვაგვარად; მაგ.,

- თუ სხვად არ გეწუნებიანო: დიალექტ. ფშ. 137...

იმერულში და აქედან აკაკი წერეთლის ნაწერებშიც ამ მნიშვნელობით იხმარება სხვებ → სხვეფ.

¹ განმარტ. ლექსიკონი, VII, გვ. 560.

² ა. შანიძე, ხანძთელის ცხოვრების ერთი ადგილის გავებისათვის: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, V, № 9, 1944, გვ. 939 — 944.

³ ქართული განმარტებითი ლექსიკონი, VI, გვ. 12:8.

სხვეფ არა უკირს რა: ზ. იმერ. 81; თუ სხვებ გამოიჩენ როგორმე თავს ერთგულობით, მაშინ-კი შეიძლებაო: ა. წ. IV, 29 (შდრ. რაი ვუყოთ, ცხოფრივ არ იქნების: ა. ყაზბ. I, 58... სხვათ არ გინდა ჩემთან ყოფნა? ე. ნინ. 121).

ძვ. ქართულში ნაცვალსახელი სხუაა ნიშნავს აგრეთვე მეორეს; მაგ.: ერთი აღუთქუამნ, ვითარმედ: აღჰყვეს იგი ზეცად; და სხუაა ეტყუნ: მე მიგიყვანო სამოთხედ: მამ. სწ. 141, 15—16; ივლტოდეთ სხუად კერძო: მ 10, 23 DE; შდრ. წარივლტოდეთ მიერ მერმესა: C; ხოლო იყო მუნ მარიამ მაგდალენელი და ერთი სხუაა მარიამ: მ 27, 61 DE; შდრ. და იყო მუნ მარიამ მაგდანელელი და მერმე მარიამი: C...

ამჟამად ამ მნიშვნელობით სხვა გვხვდება ხევსურულში, ლიტერატურულ ენაში კი ჩვეულებრივ არ იხმარება; მაგ.,

გაიგეს ღულელთ ვაეებმა, ერთი უძახებს სხვასაო: ხეეს. მას. 209, 7...

სხვა ნაცვალსახელის გაორკეცების გზით ძვ. ქართულში გვაქვს სხუაა და სხუაა, ახ. ქართულში სხვადასხვა (არაერთნაირი, განსხვავებული), რომელთანაც საზღვრული სახელი ჩვეულებრივ მხოლოობითშია, ზოგჯერ — მრავლობითშიც:

სხუაა და სხუაა საქმშ აქუნდა ურთი-ერთას წინააღმდეგომი: კიმ. I, 108, 11; ვითარცა-იგი მკურნალსა ჯორცთასა უგმან, წამალნი მრავალ-ფერნი თუთეულისა სენისათჳს სხუაა და სხუაა ეგრეთვე მკურნალსა სულთასა უგმან მრავალფერნი წამალნი საკურნებელად სულთა: მამ. სწ. 82, 1—2... სხვა-და-სხვა ქირი ჩემზედა არ ახალია: ვტ 1175, 4; სხვადასხვარიგი საკრავი ექირათ: რუსუდან, 479, 35; ორივენი თითქო სხვადასხვა ენას ლაპარაკობდნენ: მ. ჯავახ. II, 263 ... სხვადასხვა სურათები შეუერთდა ერთად: ა. ყაზბ. I, 178; ორი-სამი კაცი კიდევ სხვა გაჰგზავნა სხვადასხვა სოფლებში: ი. ჭ. II, 304; ვიმარაგებდი სხვადასხვა ყალიბის თოფებს: კ. გამს. II, 31.

§ 38. განსაზღვრებით ნაცვალსახელთაგან განსხვავებით განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელგუნს კერძობითი მნიშვნელობა აქვთ. ისინი აღნიშნავენ მრავალთაგან ერთ რომელიმეს ან რაჰდენიმეს (რადაც ნაწილს) განუსაზღვრელად. მიუთითებენ უცნობ პირზე ან საგანზე და მათ თვისება-რაოდენობაზე.

ზოგი, როგორც განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი, ძველ ქართულში ჯერ კიდევ საბოლოოდ ჩამოყალიბებული არ არის. დღევანდელი „ზოგი“-ს მნიშვნელობით აქ რომელიმე (მრავლ-ში რომელიმე) იხმარება¹⁰, მაგ.:

რომელიმე ლაშქართა განუყო და რომელიმე თვთ დაიმქირა: ცხ. იოვ. და ეფთ. 21,8... და სხუა დაეარდა ქუეყანასა კეთილსა და მოსცემდა ნაყოფსა: რომელიმე ასსა, რომელიმე სამეოცსა, რომელიმე ოც და ათსა: მ 13, 8... რომელიმე ივტოლდეს, რომელიმე დაემორჩილებოდეს: სინ. მრავალთ. 117, 4—5; ხოლო რომელიმე იტყოდეს, ვითარმედ: ღმერთი არს, და რომელიმე იტყოდეს: მწვალებელი არს: იქვე, 58, 7—8...

მაგრამ ამავე დროს რომელიმე-ს გვერდით ძველ ქართულშივე ჩნდება ზოგი-ც¹¹. მას სხვადასხვა მნიშვნელობა ჰქონდა. მისი ზმნისართული ფორმა ზოგად ნიშნავდა „ერთად“ (ერთბა-შად)¹²; მაგ.:

მზდლობით წარვიდეს ზოგად იგი და ძმ მისი გზასა თქსსა: ხანძთ. მდ 30; ჩუენ ზოგად მოვიწიენით უდაბნოსა ამას წმიდასა: იქვე, ლ 26; ყოველნი ზოგად აღიდებდეს: ცხ. დავით გარესჯ. 172,34 ა (შდრ. ერთბამად აღიდებდეს: ბ); თქუენ სიტყუითა, ხოლო მე საქმით, თქუენ სწავლით, ხოლო მე განსწავლით... ზოგად ჯელი მივსცეთ დაცვად სჯულთა საღმრთოთა: ცხ. მეფ. მეფ. 15,25—26...

ვითარებითი ბრუნვის ფორმისაგან წარმოქმნილია ზედსართავი ზოგადი, რომლის შესაბამისი მნიშვნელობაა „საერთო“, „საზოგადო“; მაგ.:

ძღუნად სიტყურად მიუბყრა ზოგადსა მამასა: ცხ. დავით გარესჯ. 145, 28 ბ; მოგჯესენენ წე ზოგადისა მფისა და ღისა: A-188, 184v... ხოლო სულიერთაჲ ყოველთაჲ ერთი არს და ზოგადი: სინ. მრავალთ. 116, 24; შოვა რაჲ წარმოილიან ზოგად სარგებელად შემოკრებულთა მათ: იქვე, 116, 17—18...

ზოგი ნიშნავს „ნაწილს“; მაგ.:

დაწევევითარი ყოველთა კაცთა შეემთხუევისა? ჰრქუეს მას: არა ყოველთა, არამედ ზოგთა: ბალაჰვარ. 23, 17—18; ზოგთა შეემთხუევის და რომელიმე დაუშთებიან: იქვე, 23, 21... არა ზოგს-

¹⁰ ა. შანიძე, სინური მრავალთავი 864 წლისა, თბილისი, 1959, გვ. 337.

¹¹ იქვე.

¹² არნ. ჩიქობავა, სიტყვა „ზოგი“-ს ეტიმოლოგიისათვის: ენიმკის მონაბე, I, 1937, გვ. 50.

მსგავსი ფუნქციისა და მნიშვნელობის გამო ძველ ქართულში რომელიმე და ვინმე, რომელიმე და რაღაცე ზოგჯერ ერთმანეთის მონაცვლედ გვევლინებიან; მაგ.:

და რომელნიმე მუნ მდგომარენი ეტყოდეს მათ: მრკ 11, 5 C — ხოლო მუნ მდგომარენი ვინმე ეტყოდეს მათ: DE; და იწყეს რომელთამე ნერწყუვად: მრკ 14, 65 C — და იწყეს ვიეთმე ნერწყუვად: DE; რომელნიმე მათგანნი იტყოდეს: ი 11, 37 C — ვიეთნიმე მათგანნი იტყოდეს: DE... ყურესა რომელსამე განიცდიდეს: საქმე მოციქ. 27, 39 ა — ყურესა რასმე განიცდიდეს: გ...

მნიშვნელობის მხრივ ერთი და ვინმე სრულიად მსგავს ერთეულებს წარმოადგენენ. ამის გამო ესენიც ხშირად ერთიგორის მონაცვლედ იხმარებიან; მაგ.:

ოთხთავი

DE

C

მოუტდა მას კაცი ერთი: მ 17, 14

მო-ვინმე-უტდა მას კაცი

მოუტდა მას მთავარი ერთი: იქვე.

აბა მთავარი ვინმე მო-

9, 18...

უტდა...

რამეთუ ესმა ვისმე დედაკაცსა:

ესმა დედაკაცსა ერთსა

მრკ 7, 25

კაცი ვინმე იყო მდიდარი: ლ 16, 1

კაც ერთ იყო მდიდარ

საქმე მოციქულთა

ა

ბ

იყო მუნ... დედაკაცი ერთი
დამოწაფებულ: 9, 36

იყო ვინმე დედაკაცი დამო-
წაფებული

და პოვა მუნ კაცი ერთი: 9, 33

და პოა მუნ კაცი ვინმე

მწვეალი ერთი წინა შემემთხვა
ჩუენ: 16, 16

მწვეალი ვინმე წინა შემემთხვა
ჩუენ

პოვეს მუნ კაცი ერთი მოგ: 13, 6

პოვეს კაცი ვინმე მოგ

და მუნ იყო კაცი ერთი: 14, 8

და კაცი ვინმე იყო

სხვა ძეგლებიდან: და იყო მათ შორის ერთი იმათგანი: ცხ.

დავით გარესჯ. 186, 31 ა — ხოლო იყო ვინმე მათ შორის იმა: ბ:

მე ასული ვარ ბერისა ერთისა გლახაკისა: ბალაჰვარ. 54, 6 ა —

მე ასული ვარ ბერისა ვისმე გლახაკისა: ბ...

სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ ხშირად განუსაზღვრელ სახელს ერთდროულად ახლავს როგორც ერთი, ისე ვინმე: „სიმპტომატურია, რომ რიგი ასეთ შემთხვევაში თითქმის მუდამ ერთი და იგივეა: ჯერ ერთია, შემდეგ—ვინმე. მაშასადამე, სახელის განუსაზღვრელობას უშუალოდ ერთი ქმნის“¹⁵.

ზემოთ ჩვენ პარალელურად მრავალი მაგალითი წარმოვადგინეთ, რის მიხედვითაც ნათლად ჩანს, რომ მნიშვნელობის მხრივ ერთი და ვინმე სრულიად მსგავს ერთეულებს წარმოადგენენ. ამიტომ ძნელია იმის მტკიცება, თითქოს ერთი-სა და ვინმე-ს ერთდროულად ხმარებისას განუსაზღვრელობა მხოლოდ ერთ-თან იყოს დაკავშირებული, მით უფრო, რომ ჩვენი მასალების მიხედვით ძველ ქართულში დასტურდება როგორც ერთი ვინმე, ისე ვინმე ერთი; მაგ.:

ერთი უძღვის ვინმე-ს:

და აჰა მოწაფე ერთი ვინმე იყო მუნ: საქმე მოციქ. 16,1 ა (შდრ. და აჰა-ესერა მოწაფე ვინმე იყო მუნ: გ); ერთი ვინმე ძმათაგანი მოუხდა მას რუბას: კიმ. I, 20,32; ჰრქუა ერთმან ვინმე მღდელთ მოძღურისა მონამან: ი 18,26 C; რ ძე იყო ესე ერთისა ვისიმე მთავრისა: წმ. ცხ. 141v.

ერთი მოსდევს ვინმე-ს:

კაცი ვინმე ერთი გარდამოვიდოდა ილმით იერიქოდ: ოპიხ. 40; ჯდა ჭაბუკი ვინმე ერთი: საქმე მოციქ. 20,9 გ; იყო ვინმე კაცი ერთი მოქალაქე: კიმ. II, 32, 19; იყო ვინმე ყრმაჲ ერთი: A-188, 174; იყო ვინმე მეფე ერთი ქუეყანასა ჰინდოეთისასა: ბალაჰვარ. 3,13 ა (შდრ. იყო ვინმე მეფე ქუეყანასა ჰინდოეთისასა: ბ); პოვა ვინმე კაცი ერთი სარწმუნოა: იქვე, 41, 1ბ-17; თქუა ვინმე ერთმან მოწაფეთა მისთაგანმან: ი 12,4; თეკლა ვისმე ერქუა ქალწულსა ერთსა: თეკლა, 94...

საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ძველ ქართულში უცნობი, პირველად ნახსენები სახელი ერთი-სა და ვინმე-ს გარეშეც განუსაზღვრელი იყო და ამით თავისუფლად უპირისპირდებოდა განსაზღვრულ ნაწევრიან სახელს; მაგ.:

და იყო სოფელსა მას შინა დედაკაცი ქურივი: საბა ასურ. 16,24; და იყო მუნ კაცი, რომელსა ჯელი განჯმელ ედგა: მ 12,10; იხილა კაცი, ბრმაჲ შობითგანი: ი 9,1 DE; მაშინ მოჰუარეს მას ეშმაკეული ბრმაჲ და ყრუა: მ 12,22...

¹⁵ ი. იმნაიშვილი, ნაწევარი ძველ ქართულში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 61, 1956, გვ. 254.

განუსაზღვრელ სახელთან ერთი და ვინმე გამოყენებულ იქნა მხოლოდ და მხოლოდ ზედმიწევნილობის მიზნით, განუსაზღვრელობის მნიშვნელობის გასაძლიერებლად ¹⁶.

§ 36. უარყოფით ნაცვალსახელთა მნიშვნელობა უარყოფითობის ნიშნით განისაზღვრება. ისინი პირს ან საგანს უბრალოდ უარყოფენ. რადგანაც უარყოფით ნაცვალსახელთა წარმოქმნაში სხვადასხვა მნიშვნელობის ნაწილაკი იღებს მონაწილეობას (არ — კატეგორიულად უარყოფს, ვერ მოქმედების შესაძლებლობას უარყოფს, ნუკი — კრძალავს მოქმედებას ¹⁷), ამიტომ მათი მნიშვნელობაც განსხვავებულია. ისინი სხვადასხვაგვარ უარყოფით მიმართებას ამყარებენ სათანადო შემასმენელთან. მიუხედავად ამისა, ძველ ქართულში გვხვდება შემთხვევები, როცა, მაგალითად, არა და ვერა ნაწილაკები ერთმანეთის მონაცვლედ გვევლინებიან ნაცვალსახელებში:

ა რ ა რ ა ა აქუს უმეტესი, რააჴგიყონ თქუენ: ლ 12,4 C — ვერა რა რა ა აქუს უმეტესი, რააჴგიყონ თქუენ: DE; თუალნი ზე ეხილნეს და ჰხედვიდა არა რა რა ს: საქმე მოციქ. 9,8 ა — თუალნი ეხილნეს და ხედვიდა ვერა რა რა ს: გ... არა ვინ მოვიდეს მამისა: ი 14,6 DE — ვერ ვინ მივიდეს მამისა: C (შდრ. აგრეთვე: ნაყოფი არა გამოჰკა: მრკ 4,7 C — ნაყოფი ვერ გამოიღო: DE... არა იხილონ... და ვერ გულისგმა-ყონ: მრკ¹ 4,12 DE — ვერ იხილონ... და ვერ გულისგმა-ყონ: C)...

¹⁶ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა, იხ. ძველი ქართული ენა და ლიტერატურა, თბილისი, 1947, გვ. 251.

¹⁷ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 630; ვ. თოფჩურიძე, ორმაგი უარყოფა ქართულში: წელიწადი, I—II, 1923—1924, გვ. 77—78.

ნაცვალსახელოა შედგენილობა, გენეზისის
საკითხები

-პირის ნაცვალსახელები

§ 37. ქართველურ ენებში პირველი და მეორე პირის ნაცვალ-სახელებია:

ქართ.	მე	შენ	ჩვენ ჩვენ	თქვენ თქვენ
ქან.	მა მან	სი სინ	ჩქუნ ჩქუ შქუ ჩქინ	თქვა თქვან
მეგრ.	მა	სი	ჩქი ჩქე	თქვა თქვან
სვან.	ში	სი	ნჷა ნჷ ნაჷ	სგჷა სგჷ სგაჷ

შედგენილობის თვალსაზრისით პირველ რიგში ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ქართულ შენ, ჩვენ, თქვენ ნაცვალსახელებს ბოლოში -ნ მოეპოვება, პირველი პირის მე ნაცვალსახელს კი ძველი და ახალი სალიტერატურო ენის მიხედვით იგი არ გააჩნია. მენ || მენა დასტურდება მხოლოდ დიალექტებში, კერძოდ, ფშაურსა, მთიულურსა, გუდამაყურსა, ივრისხეურსა, თიანურსა, ინგილოურსა, კახურსა, არაგვის ხეობის ქართლურსა, მესხურ-ჯავახურსა და აჭარულში მაგ.:

ეგ ქალი შემრთე მენა! დიალექტ. მთ. 58; მენა და ის ცხორში ერთად ვიყვენითქე: იქვე, 55; მენა ქისტებმ დამიჭირეს: იქვე, ფშ. 132; მენა ვარ სამოცდაცხრა წლისა: ქრესტ. ფშ. 153,11; ვინც შაშაქებდის მენა: დიალექტ. გუდამაყრ. 85;—მენა შორიელი ვარ: იქვე, ივრისხ. 148; თუ მენა არ მოვწველავედი: იქვე, თიან. 153; მენა აღარ ვიცი რა: არაგვის ხეობ. ქართლ.

324... მერე მენ გაგიყვანო: მთ. 51; სად უნდა წავიდე მენო!? იქვე, 59; მენ იმიტო არ გეუბნებოდით: დიალექტ. მთ. 71; მენ ველარა ვიცი: ქრესტ. ფშ. 153,12; მენ უნდა მოვიყვანო! ქრესტ. მესხ. 212,27; მენ და ერთი კაცი გაგვზავნეს: ჯავახ.; მენ შენი მოსისხლე ხუმ არ ვარ: ქრესტ. აჭარ. 367,19...

ამ სახით მე ხშირად თავს იჩენს შენ ნაცვალსახელთან ერთად; მაგ.:

მენ და შენ თავ საყეკელიავ: ინგ. ტექსტ. 254; დამაცალე მენ შენა! მთ. 59; „...ბედსა გწევო მენ შენაო!“ იქვე.

მენა, როგორც დიალექტური ფორმა, გვხვდება აგრეთვე ი. ქავჭავაძისა და ვაჟა-ფშაველას ნაწარმოებების პერსონაჟთა დიალოგებში; მაგ.:

მენა, შენი ჭირიმე, გლახა ჭრიაშვილი გახლავარ: ი. ქ. II, 327; მენა ეგ ამბავი საიღამ მეტოდინება: იქვე; მენაც მოსახსენებელი მაქვს: იქვე, 330; მენამც თავს შამოვევლები: ვაჟა, I, 238, შინათ ვეძახი მენაო: იქვე, 256...

მენ || მენა-ს ხმარების თითო-ოროლა მაგალითი დასტურდება ძველსა და საშუალო ქართულში; მაგ.:

დაიცვენ ესენი სახელითა შენითა, რომელნი მომცენ მენ: ი 17, 11 D; „წელთა ვმალსა შემოვირტყამ“, თქვა: „დავდგები აქა მენა...“ შაჰნ. II, 3921.

ამ რიგის წარი არა აქვს სვანურს არც პირველი და არც მეორე პირის ნაცვალსახელში ორივე რიცხვის მიხედვით: მი, სი, ნ ა, ს გ ა. იგი არ დასტურდება აგრეთვე მეგრულში. რაც შეეხება ჭანურს, I და II პირის ნაცვალსახელი მეტწილად უწაროდ იხმარება, მაგრამ წარიანი ფორმებიც გვხვდება¹. ი. ყიფშიძეს, კერძოდ, იგი დადასტურებული აქვს ჩხალურ კილოკავში².

ჭანურში წარიანი ფორმები უფრო ხშირად გვხვდება მრავლობითში. პირველი პირის ნაცვალსახელში იგი მოეპოვება ხოფურსაც და არქაბულსაც (ხოფ. ჩქინ, ვიწურ-არქაბული ჩქუნ). არა აქვს ათინურს: შქუნ. მეორე პირის ნაცვალსახელი უწაროდ მხოლოდ ათინურშია: თქვაჲ³

¹ არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატ. ანალიზი, გვ. 72.

² И. Кипшидзе, Дополнительные сведения о чанском языке. С. - Петербург, 1911, გვ. 2.

³ არნ. ჩიქობავა, დასახ. შრომა, გვ. 72.

ამგვარად, ქანურის კილოკაეების მიხედვით ასეთი სურათი გვაქვს:

ხოფური	ვიწურ-არქაბული	ათინური
მან	მა	მა
სინ	სი	სი
ჩქინ	ჩქუნ ჩქუ	შქუ
თქვან	თქვან თქვა	თქვა

(ქართული ენის მთელ რიგ დიალექტებში შემონახული მ ე ნ || მ ე ნ ა ფორმა შ ე ნ (ა), ჩ ე ე ნ (ა), თ ქ ე ე ნ (ა)-სთან ერთად არნ.) ჩიქობავას საბუთს აძლევს ყველგან გამოყოს სადეტერმინაციო -ნ(ა) ელემენტი⁴.

ქართ.	მენ(ა)	შენ(ა)	ჩვენ(ა)	თქვენ(ა)
მეგრ.	მან	სინ	ჩქინ ჩქენ	თქვან
ქან.	მან	სინ	ჩქუნ შქუნ ჩქინ	თქვან

(ე -ნა, როგორც ცნობილია, თავს იჩენს აგრეთვე თანდებულებსა და ზმნისართებში, რომლის კორელატად ხშირად -და გვევლინება ხოლმე: სა-ნა (დიალექტ.) — სა-და, სა-ნა-დის — სა-დამდის⁵, ში-ნა — ში-და (ში-გა), ზე-ნა — ზე-და (ზე-გა), ქუე-ნა — ქუე-და, გა-რ-ნა (←გა-რე-ნა), გა-რ-და (←გა-რე-და), თა-ნა, წი-ნა, მუ-ნ (←მუ-ნა), უკუა-ნ (←უკუა-ნა)⁶.

საფიქრებელია, რომ ყველგან — ნაცვალსახელებსა და თანდებულ-ზმნისართებშიც — ნა ელემენტი ლოკატიური მნიშვნელობის განმსაზღვრელ დიქტურ ნაწილაკს წარმოადგენდა⁷

მეგრულში ნარის უქონლობა ახსნილია იმით, რომ მას საერთოდ ახასიათებს სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში ნ-ს დაკარგვა, რაც კარგად ჩანს ისეთი შემთხვევებიდან, როგორიცაა: რ ე ← რ ე ნ (არის); შდრ. რ ე ნ ო? (არის?); ხ ე ნ — ხ ე ნ ა ნ (სხედან); შდრ. ხ ე ნ ა ნ ო? (სხედან?) და სხვ.⁸

⁴ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 72.

⁵ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის: სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, I, გვ. 26.

⁶ ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ვ ი, წინდებულისა და თანდებულის ისტორიული¹ ურთიერთობისათვის ქართულში: იბერ.-კავკას. ენათმ., VIII, 1956, გვ. 40.

⁷ თ. გ ა მ ც რ ე ლ ი ძ ე, სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ... ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბილისი, 1959, გვ. 37, შნშ. 2.

⁸ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 72; მ ი ს ი ვ ე, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 104.

ამ რიგისაა აგრეთვე მეგრულ საკუთარ სახელებში ბოლოკიდური ნ-ს მოკვეცა: ი ჟ ლ ო ← ი უ ლ ო ნ, ლ ე ვ ა ← ლ ე ვ ა ნ, ა ნ ტ ო ← ა ნ ტ ო ნ, ს ა მ ს ო ← ს ა მ ს ო ნ, მ ე ლ (ი) ტ ო ← მ ე ლ ი ტ ო ნ და სხვ.⁹

ს. ჯანაშიამ სვანურთან მიმართებით დამატკიცა, რომ მეგრულ გვართა დაბოლოება -თა მიღებულია -თან-ისაგან, ხოლო -ვა დაბოლოება მომდინარეობს -ვან-ისაგან: და დ ი ა, ლ ი პ ა რ ტ ი ა, რ ა ტ ი ა, ბ ე დ ი ა... ფ ა ლ ა ვ ა (←ფალავან)¹⁰.

(ბოლოკიდური ნ-ს მოკვეცა, როგორც ჩანს, გავრცელებული ყოფილა აგრეთვე ქანურში¹¹. ეს მოვლენა უცხო არაა ქართულისთვისაც)(მაგალითები იხ. ქვემოთ).

ამ რიგის ფაქტები ქართველურ ენებში ს. ჟღენტმა ახსნა სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში ცხვირისმიერ და ნარნარა თანხმოვანთა სრული დაყრუება-გაუჩინარებით¹².

ზემოაღნიშნული ვითარების გათვალისწინების შემდეგ თითქოს საეჭვო არ უნდა იყოს აგრეთვე ქართულ მე-ს მენ(ა)-საგან მომდინარეობა, მით უფრო რომ, როგორც ზემოთ. დავინახეთ, ამგვარი სახით იგი ამჟამად კილოებში დასტურდება, ოღონდ შინც ახსნას მოითხოვს ის, თუ რატომაა, რომ ძველი ქართულის უძველეს ძეგლებში საერთოდ მენ(ა) არ მოგვეპოვება, თუ არ ჩავთვლით მისი ხმარების ერთადერთ შემთხვევას პარხლის ოთხთავში. თუ მე-ში -ნ-ს დაკარგულად ვიგულებთ, მაშინ როგორ მოხდა, რომ ფონეტიკურად ამავე პოზიციაში, სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში იგი შემოგვენახა ჩვენ, თქვენ, შენ ნაცვალსახელებთან?

ყოველ შემთხვევაში ბოლოკიდური -ნ-ს დაკარგვა პირველი პირის ნაცვალსახელში რომ გამოსარიცხი არ არის, ეს, გარდა ზემოაღნიშნული ფაქტებისა, ჩანს იქიდანაც, რომ სალიტერატურო ქართულში შენ და თქვენ ნაცვალსახელთა -ნ-ც წოდებით ბრუნვაში ჩვეულებრივ იკვეცება ხოლმე. რაც შეეხება დიალექტებს, აქ კი ზოგან სადღეტერმინაციო -ნ სხვა შემთხვევაშიც იკარგება: მაგ.:

— დამაცალე, შე ცულლუტო, დამაცალე! ი. ჭ. II, 96; — გეზიზღები განა, შე კაი კაცო! იქვე, 36; — რა ვიცი, შე დალოცვილო? იქვე, 51; — ნელა, შე ოჯახქორო! ვაჟა, V, 3; — რატომ არა,

⁹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება, გვ. 104 — 105.

¹⁰ თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი: ენიშკის მოამბე, I, გვ. 215.

¹¹ ს. ჟ ლ ე ნ ტ ი, ქართველურ ენათა დიალექტების შეაწკაულის ზოგიერთი საკითხი: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, 1953. ტ. 49, გვ. 135.

¹² დასახ. ნაშრ., გვ. 134.

ბე ქალო? დ. კლდ. 11; თქვე ოჯახაშენებულებო!... შე რა გინდა: ნ. ლომ. 3; ვინ გამოგაგზავნა შე აქანეო! ქრესტ. გურ. 346,40; შე რო კტეზე გარამადღე: ოკრიბ. 165; შე რო ხენწიფი შვილი მოარჩინეო: ჯავახ., — შე რასი გეშინიაო? მთარაჟ. 93; შე გაგვითენე... აე რა გიყიდო; შე რა იცი, მამაჩემო?... თქვე რო მამეცით; თქვე ხო კაად იმგზავრეთ? თქვე ვინ აგირჩიათ?... ჩვე მივდივართ საჩივლელათ; ჩვე ბეერი გიახელით. შდრ. აგრეთვე კუთვენ. ნაცვალსახელები: ნეტი შესა დედასა; მე გავაკეთებ შეს საქმეს; გედიხედე შეს ბელელშიდ; ვაი შეს ტყავს; ვინ ჩავარდა თქვეს ცოდვენი... ჩვე კაცსა რა უშამს; ჩვეს გულში ცეცხლიაო ...ქალი მორხა ჩვესას; თქვესა მოვდივართ¹³.

§ 38. თავის დროზე ნ. მარიც აღადგენდა პირველი პირის ნაცვალსახელში ბოლოკიდურ ნ-ს (მ-ენ), ოლონდ სულ სხვა თვალსაზრისით. ძირეულ თანხმოვნად იგი მ-ს გამოყოფდა, ხოლო ენ-ს ემ-თან ერთად (ჩ-ემ) მრავლობითი რიცხვის აფიქსად მიიჩნევდა¹⁴.

ასეთივე შედგენილობისაა, ნ. მარის აზრით, მეორე პირის ნაცვალსახელი შე ენ¹⁵.

მრავლობითი რიცხვის პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელებს იგი ორმაგი მრავლობითი რიცხვის ფორმებად თვლიდა. ჩვენ, თქვენ ნაცვალსახელებში რიცხვის ორ-ორ მაწარმოებელს გამოყოფდა: ძირეულია ჩ და თქ ელემენტები, ხოლო უ ორივეგან მომდინარეობს ხალხური მრავლობითი რიცხვის ევ || ევ ~ ჯე || ჯე აჟიქსისაგან, რომელსაც ემატება აგრეთვე მრავლობითის არქაული მაწარმოებელი ენ¹⁶.

როგორც პირველი, ისე მეორე მოსაზრება ნ. მარისა თავიდანვე ხელოვნურ შთაბეჭდილებას ტოვებდა და სპეციალურ ლიტერატურაში გაზიარებული არ ყოფილა¹⁷.

§ 39. ახალ ქართულში, უმთავრესად აღმოსავლეთიდან გამოსულ მწერალთა ენაში და დიალექტებში შე ენ, ჩვენ, თქვენ ნაცვალსახელებთან ერთად იხმარება აგრეთვე გავრცობილი შე ენ ა,

¹³ უკანასკნელი მაგალითები, რომელთაც მითითება არ ახლავთ, ზემორაქულშია დადასტურებული, იხ. შ. ძ ი ძ ი გ უ რ ი, ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან. 1954. გვ. 222—223.

¹⁴ Грамматика древнелит. груз. языка, გვ. 87.

¹⁵ იქვე.

¹⁶ იქვე. გვ. 88.

¹⁷ იხ. არნ. ჩ ა ქ ო ბ ა ვ ა ს რ ე ვ ე ნ ზ ი ა ნ. მარის ზემოაღნიშნული შრომის შეაჯებ: მიმოხილველი, I, ტფილისი, 1926, გვ. 311.

ჩვენა, თქვენა ფორმები, რომლებშიც ხმოვანი -ა ახლად გაჩენილი ჩანს ისევე, როგორც ვინა, ესა, ეგა, ისა ნაცვალსახელებში. ამ სახით პირის ნაცვალსახელები ძველმა ქართულმა არ იცის. სათანადო ხმოვანი არც ზანურისათვის არის დამახასიათებელი (შდრ. ს ი-ნ „შენ“, ჩქუ-ნ, ჩქი-ნ „ჩვენ“, თქე-ნ „თქვენ“). პირველად იგი თავს იჩენს საშუალო ქართულში, როცა ემფატიკურმა -ა-მ უკვე დაკარგა განსაზღვრების ფუნქცია, მაგ.:

ეს ვის უქნია, რაც შენა ჰქენო? რუსუდან. 192, 17; ებოცდით ჩვენა: იქვე, 204, 35; გაგვიკვირდა ჩვენა და ვთქვით: ამირანდარეჯ. 12; პასუხი ჩვენა გავსკეთ: დოკ. I, 282, 1724...

ისე როგორც ემფატიკური ხმოვნის მქონე საზოგადო სახელები¹⁸, გავრცობილი შენა, ჩვენა, თქვენა ნაცვალსახელებიც ჩვეულებრივ გვხვდება ფრაზის. წინადადების დასასრულს, ან როცა კითხვისა და ლოგიკური მახვილი უშუალოდ ამ ფორმებზე მოდის. შენა, ჩვენა, თქვენა გვევლინება აგრეთვე განმეორებით ხმარებისას და ზმნის წინა პოზიციაში, როცა ეს უკანასკნელი თანხმოვნით იწყება; მაგ.:

წიგნი და სიგელი მოგეც... შენა: დოკ. I, 282, 1724; ხშირად უნდა გატირებდეს შენა: ი. ჭ. II, 232; ახლა მისდიხარ შენა: დილაქტ. მთ. 59; თუ წამამყვები ცოლადა, უნდა წაგიყვანა შენა: ქრესტ. მოხ. 179, 38; — ხარჯ მოქცემთ შენა: იქვე, მესხ. 232, 18; იარა იმანა და ვიარეთ ჩვენა: რუსუდან. 180, 30; ღმერთმან მშჯღობით გაქმაროსთ ჩუენი ალალი მამული სამკჯღრო თქუენა და თქვენი მამული და ფასი ჩვენა: დოკ. I, 7, 1565; ჰე, ძმანო! ნეტავი ჩვენა: ი. ჭ. I, 36... რა გნებაეს შენა? იქვე, 161; — გივარგი, შენა? ა. ყაზბ. I, 20; — შენა? შენ რა გიშავს: მ. ჯავახ. II, 21; ბრალად ვის დავდვათ, ჩვენა თუ თქვენა? ი. ჭ. I, 97; — ვინა ხართ თქვენა? ა. ყაზბ. I, 46... — ჰო, შენა, შენ დამამუნჯე: მ. ჯავახ. I, 366... აი, შე მასხარავ, შენა! ი. ჭ. II, 96; — აკი არ დამითვლიაო, შე ეშმაკო, შენა! იქვე, 136; შე დამეხილო, შენა! ვაჟა, V, 55; — ჰაი, შე საოხროვ, შენა! იქვე, 126; — შე შენ გიჩვენებ, შენა! მ. ჯავახ. I, 396; თქვე გიაურებო, თქვენა: ა. ყაზბ. I, 51; თქვე კაცის მკვლელებო, თქვენა! ნ. ლომ. 17... ერთს დროს ჩვენა გვეყოლია: ი. ჭ. II, 245; იმისი მსახურები—

¹⁸ თ. ზურაბიშვილი, ემფატიკური -ა ახალ ქართულში: კრებ. სახელის ბუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, გვ. 228.

ჩვენა ვართ: იქვე, 64; „აბა ახლა შენა თქვი ტყუილიო“: გარეკახ. 81...

§ 40. გავრცობილ შენა, ჩვენა, თქვენა ფორმებს იმერულსა, ლეჩხუმურსა და აქარულში შენე, ჩვენე, თქვენე შეფარდება; მაგ.:

შენე მოდი და სადილი ჭამეო: დიალექტ. ზ. იმერ. 443; ახლა შენე ე ჩემი სიტყვა დეისტავლე: იქვე, 441; — აწი უნდა მოქმორდე შენეო: ქრესტ. ზ. იმერ. 299, 22; შენეც კოფიებინდა მომცე: აქარ. 88,3... ჯერ აბაშიძესთან ვიყავით ჩვენე: ზ. იმერ. :00; ამას, შვილო, შაშანდელს უძახით ჩვენე: ხან.-ზეგნ. 118; უნდა მოქვეცე ჩვენეო: დიალექტ. ზ. იმერ. 443 (შდრ. კანონი ვიცით ჩვენცეო: იქვე, 457)... წვილეთ თქვენე ბადეი: ზ. იმერ. 99; გეცოდინებათ თქვენე: ქრესტ. იმერ. 306,7...

ბოლოკიდური ხმოვნის მხრივ ეს ნაცვალსახელები უტოლდებიან ტომარე, დანე, დეიდე, ბალანე და სხვა ამგვარი ტიპის საზოგადო სახელებს. სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ საზოგადო სახელებში ბოლოკიდური -ე მომდინარეობს -ა-საგან სახელობითის ი ნიშანთან რეგრესული ასიმილაციის გზით: ტომარაი → ტომარეი → ტომარე → ტომარე¹⁹. ასევეა მიღებული საკუთარი სახელები იასონე (←იასონი), ვასილე, ტარიელე და სხვ.²⁰ თუ ასეთ პროცესს ვივარაუდებთ შენე, თქვენე, ჩვენე ნაცვალსახელთა მიმართაც, მაშინ მათთვისაც, რა თქმა უნდა, ამოსავალი უნდა იყოს შენა, ჩვენა, თქვენა, რომელთა ბოლოკიდური -ა სახელობითის -ი ფორმანტის დართვის შედეგად ნაწილობრივი ასიმილაციით ე-დ ქცეულა, თვითონ -ი კი დაკარგულა: შენაი → შენეი → შენე → შენე²¹ (შდრ. ყველე ← ყველე → ყველეი ← ყველაი, რომელიცა ხე ← რომელიცა-

¹⁹ შ. ძიძიგური, ხმოვანთა კომპლექსების ფონეტიკურ პროცესთა საერთო საფუძველი ქართულ კილოებსა და ზანურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, 1946, გვ. 22; მისივე, К характеристике нижнемерского говора грузинского языка, 1939, გვ. 125; თ. კახაძე, ა-ზე დაბლოებული ხოგიერთი სახელის ბრუნებისათვის ქვემოიმერულში: იბერ.-კავკას. ენათმ., V, 1953, გვ. 185 — 186; ვ. თოფურია, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში: იბერ.-კავკას. ენათმ., VI, 1954, გვ. 449; პ. გაჩეჩილაძე, იმერული დიალექტის ზანურ-ზეგნური მეტყველება: იბერ.-კავკას. ენათმ., VIII, 1956, გვ. 127.

²⁰ მ. აღავეიძე, ლეჩხუმურის თავისებურებანი: ქუთაისის პედ. ინსტ. შრ., II, გვ. 232.

²¹ ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავი: ქუთაისის პედ. ინსტიტუტის შრ., XI, 1952—53, გვ. 81.

ხეჲ ← რომელიცა ხეი ← რომელიცა ხაი, შენცე ← შენ-
ციეჲ ← შენციეი ← შენცაი).

ზოგ მკვლევარს ასეთი ახსნა არადამაჯგობრებლად მიაჩნია იმის გამო, რომ იმერულში გვხვდება აგრეთვე შენციე, ჩვენციე, ესე, ეგე, ჯერი, დღესე, სულე, ხომე, რომე, რომლებშიც თითქოს სახელობითის დართვა არ იყო მოსალოდნელი²².

მიუთითებენ, რომ რადგანაც ზემოაღნიშნულ ყველა სიტყვას (ბოლო სამის გარდა) ფუძეში ე აქვს, ამიტომ შესაძლებელია ბოლოკიდური -ე-ც მასთან ასიმილაციით იყოს მიღებული (შენა → შენე), რაც შეეხება სულე, ხომე და რომე-ს, ესენი კი ანალოგიის შედეგია²³.

ჩვენ დასაშვებად მიგვაჩნია პირველი გზა, რომლის მიხედვითაც შენე, ჩვენე, თქვენე-ს ამოსავალი ფორმაა შენაი, ჩვენაი, თქვენაი. ა-ზე დასრულებულ სახელთა ბოლოს ეს -ი იმდენადაა გავრცელებული იმერულში, რომ თითქოს არ არის გამორიცხული, რომ იგი დართოდა ჩვენცა, შენცა, თქვენცა, დღესა და სხვა მსგავს სიტყვებს²⁴. ამაზე მიუთითებს ზემოიმერულში დადასტურებული ისეთი შემთხვევები, როგორცაა:

რა არი, გოგო, ეგეი: ზ. იმერ. 537; ყველაფრით კმაყოფილი ვარო შეშის გარდაი: იქვე; წიგნს თურმე ზედე: ზ. იმერ. 99...

ეს ფონეტიკური პროცესი, როგორც ჩანს, ახალი არ არის. მაგალითად, თქვენ ნაცვალსახელი თქვენე-ს სახით გვხვდება იმერეთიდან გამოსულ 1784 წლის ისტორიულ დოკუმენტში, რომელშიც იკითხება:

თქვენეც სისხლათ და ღალატათ მოიკითხეთ: დოკ. II, 443.

საყურადღებო ჩანს ის ფაქტი, რომ უფრო ადრინდელი პერიოდის ამავე კუთხიდან გამოსულ სხვა ისტორიულ საბუთში დასტურ-

²² ლ. ლეჟავა, ზემოიმერულის მასალები ერთი სოფლის მცხოვრებთა მეტყველების მიხედვით: იბერ.-კავკას. ენათმეცნ., IX—X, 1958, გვ. 183.

²³ იქვე.

²⁴ შესწავლა სკირდება საკითხს, ამ გზითა თუ არა მიღებული ზევსურულსა, ფშაურსა და მთიულურში ე-ზე დასრულებული ისეთი ფორმები, როგორცაა: ეეს სიმღერე ყველაზე ძველ სიმღერე უნდა იყოს: ზევს. ტექსტ. 363,33; — ემანდე, ეგ იყო ირემი, ვახსენეთ და ვნახეთ კიდევ! ვაეა, VI, 303... ჩქარე მომეცი... უშველე ჩქარე: მთიულ. 50.

დება აი კომპლექსის ე-ში გადასვლის გარდამავალი საფეხური — ეი; მაგ.:

მისი წვილი კაცი ელეი (←კაციელაი) მოგაბარა: დოკ. II, 435, 1727; ბერუკეი (←ბერუკაი) ფხეიძე: იქვე.

რადგან საქმე ისტორიულ საბუთებზე მიდგა, აქვე შეიძლება აღინიშნოს პირის ნაცვალსახელთა ბოლოკიდურ ხმოვანთან დაკავშირებული სხვა თავისებურებაც.

1709 წლის საბუთში (ყმისა და მამულის წყალობის წიგნში), რომელიც იმერეთიდან არის გამოსული (მიცემულია ზურაბ აბაშიძის მიერ და დაწერილია ვინმე მუსურიძის მიერ), გვხვდება შენა და ჩვენა ნაცვალსახელთა შენუ და ჩვენუ ფორმები, რომელიც ამჟამად ქვემოიმერულში იხმარება; მაგ.:

შენუ ეს ჩვენგანუ ნაბოძები წყალობის წიგნი არ შეგიშალოთ: დოკ. I, 622; ესე წყალობის წიგნი შეგიწყალე და გიბოძე ჩვენუ, აბაშიძე ბატონმა ზურაბ და ჩემმა ძმამ სვიმონუ: იქვე...

§ 41. ხევსურულსა და თუშურში პირველი პირის ნაცვალსახელს როცა -ც და -ვ (←-ო) ნიწილაკი დაერთვის, ნაცვალსახელის ბოლოკიდურ ხმოვანსა და ნაწილაკს შორის ჩნდება ა ხმოვანი: მე ა ც, მე ა ვ (შდრ. შენაც, შენავ, ჩვენაც, ჩვენავ), ხოლო აქედან ეა კომპლექსის ია-დ ცვლის შედეგად ვიღებთ მია ც, მია ვ ფორმებს; მაგ.:

— ერთ დამაკვრიევ, რო მია ც სირცხვილ მამქდასავ: ხევს. ტექსტ. 339,7; „მია ც ა ვ შენსავი(თ) მთხოვარა ვიყავი...“ იქვე: 329,23; მია ც უნდ წავიდევ: თუშ. ტექსტ. 18,2; ცრემ ქალის ქორწილში მია ც ცრემქ ვიყავ: ქრესტ. თუშ. 168,37... „მია ვ წყემსად გამამიყენავ უკენავ!“ ხევს. ტექსტ. 329,2; მია ვ საქართველოში არ წამაოლივ: იქვე, 337,25; შდრ. თ ა ვ-ქ ვ ი ა (-თავქვეა): ხევს. პოეზ. 227,16; დ ღ ი ა რ ი (-დღე არი): იქვე, 584,5...

§ 42. პირველი პირის ნაცვალსახელის ბოლოკიდური ე მომდევნო სიტყვის თავკიდურ ხმოვანთან ურთიერთობაში ფონეტიკურ ცვლილებებს განიცდის ზოგიერთ დასავლურ კილოშიც. მაგალითად, იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნურ მეტყველებაში დასტურდება დისიმილაციის ასეთი შემთხვევა: მი ე რ თ ი - მე ე რ-თ ი თ²⁵ (შდრ. შეიხვეწა-შეიხვეწა, შეიბრაალა-შეებრაალა), ხოლო

²⁵ პ. გაჩეჩილაძე, იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება, გვ. 117.

ოკრიბულში ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაციით მიიღება:
მ ო უ თ ხ ა რ ი ← მ ე უ თ ხ ა რ ი²⁶.

§ 43. როგორც ცნობილია, ჩვენ და თქვენ (აგრეთვე ჩვენი, თქვენი) ნაცვალსახელები ძველ ქართულში ძირეულ მასალად უმარცვლო უ-ს შეიცავენ: ჩტენ, თქტენ, ჩტენი, თქტენი. იგი ამჟამად დაცულია მოხეურსა, გურულსა და რაჭულში; მაგ.:

გქონდა ჩტენა: დიალექტ. მოხ. 39; ჩტენ თაოდ გავთა-
ლითკე: იქვე, 27; მუჟითილე ამ ჩტენ კვტრეფსო: გურ. 54; ჩტენ
ვინც მოგჩყობოდნა: ქრესტ. რაჭ. 365, 12...

ფერეიდნულსა, ინგილოურსა და მესხურ-ჯავახურში ჟე || ვე
კომპლექსი გადადის ო || რ-ში; მაგ.:

თუ ჩონ დღეც მოიდაო: დიალექტ. ფერეიდნ. 254; ჩონ
ყაჭმობაჲ დოაწყოთ: იქვე, ინგ. 230; ჩონ ორნიმი თავ დააქერე-
ლი: ინგ. ტექსტ. 252; ჩონბე ხეარ არ საქნელი: იქვე; ჩონში
თორაღაჲ მამკლქლ კაც არ იქნებ: საინგ. 207; ჩონ თითო სიტყვა
ვილაპარაკოთ: ქრესტ. მესხ. 237, 26... თქონ წათ: დიალექტ.
ინგ. 242, დააბრუნით თქონ მოღებულ რაჲმ: იქვე, 231.

ეს მოვლენა დასტურდება აგრეთვე მთიულურსა და მოხეურ-
ში; მაგ.:

ეს სანთელი ჩონთან დარჩნბა: დიალექტ. მთ. 57; — ჩონ
ვერცრას ვერ გეტყვთ: ქრესტ. მოხ. 169,9; — აი, თქნ საწყლებო:
იქვე, 182, 13; თქონ რას მიჩჩეფთ? იქვე, 169,8: „შაძღება თქონ-
თა მასტლა?“ იქვე, 171, 29...

✓ ფერეიდნულსა და მესხურ-ჯავახურში ზოგჯერ იკარგება
ჟე || ვე კომპლექსის ლაბიალური ელემენტი და თქვენ (თქვენი)
ნაცვალსახელი თქენ (თქენი) სახით წარმოგვიდგება; მაგ.;

თქენ მამულებჩი: ფერეიდნ. 217; ცოლათ აგიყვანთ თქენ!
ქრესტ. მესხ. 223, 23...

ფერეიდნული და ინგილოური (ისტორიის გარკვეულ პე-
რიოდში მესხურ-ჯავახურიც) ისეთი მეტყველების გარემოცვაშია
მრქცეული, რომლისათვისაც სწორედ ამგვარი ფონეტიკური პრო-
ცესებია დამახასიათებელი. ამიტომ ბუნებრივია, რომ აქ ვე-ს
ო || რ-დ და ე-დ ცვლის ხელისშემწყობ ფაქტორად სპეციალურ
ლიტერატურაში მიჩნეულია სპარსული, თურქული და აზერ-

²⁶ თ. კახაძე, ოკრიბულის თავისებურებანი: იბერ.-კავკას. ენათმ., VI,
გვ. 169.

ბიჯნული ენების გავლენა²⁷. მაგრამ მოხეურისა და მთიულურის ფაქტები გვაგარაუდებინებს, რომ უფრო კომპლექსთან დაკავშირებული რეფლექსები ქართულ დიალექტებში შეიძლება იყოს ჩასახულიყო დამოუკიდებლად, სხვა ენის გავლენის გარეშე.

ზოგ დიალექტში ცვლილება მოუდის თქვენ ნაცვალსახელის თავკიდურ თანხმობასაც. მაგალითად, ინგილოურის ალიაბათურ კილოკავში თ სრულიად იკარგება, მესხურში კი იგი გადასმული სახით გვევლინება: თქ → ქთ; მაგ.:

ქონ თუ გინდაყე: დიალექტ. ინგ. ალიაბ. 247; ქონ ბირბაშ სახში წაჰთ! იქვე; თუ ქონ არ იმუშავეთ: იქვე, 248 ... ქთენ წადით...! ქრესტ. მესხ. 216,31; — შვილო, ქთენ დასახლება გინდათო! იქვე, 210, 33...

§ 44. პირის ნაცვალსახელებს მთელი რიგი ფონეტიკური ცვლილებები მოუდის აგრეთვე ზანურსა და სვანურში.

რეგრესული დისიმილაციით ჩქ კომპლექსის შქ-დ შეცვლის გამო პირველი პირის მა ნაცვალსახელის ირიბი ბრუნვებისათვის განკუთვნილი ფუძე ჩქიმ ათინურში წარმოდგენილია შქიმ სახით. აფრიკატ ჩ-ს ადგილს სპირანტი შ იკვრის აგრეთვე პირველი პირის ნაცვალსახელის მრავლობითის ფორმაში: შქუ ← ჩქუ; მაგ.:

ჭუვალა ქომოლით შქიმინდე: ჭან. ტექსტ. II, ათინ. 88, 29 — ტომარა მოიტანეთ ჩემგან... შქუ დოლოხე დოფსქუდით: ი. ყიფ. ათინ. 73,30 — ჩვენ შიგ დავრჩით; შქუთი ვიდათ: ჭან. ტექსტ. II, ათინ. 89,32 — ჩვენც წავიდეთ...

ს-სთან ც-ს შენაცვლების ნიადაგზე ჭანურის არქაბულ კილოკავში მეორე პირის ნაცვალსახელის სქან-ფუძე იშვიათად დასტურდება ცქან-სახითაც²⁸.

მა ცქანდე მაშქურინენ: ს. ჟღ. არქაბ. 48,36 — მე შენგან მეშინია; „მა ანდლა ცქანდე ჟურ ღნოსი ქოდობიჯური...“ :იქვე, 64,17 — მე დღეს შენგან ორი ჭკუა ვისწავლე; მა ცქანდე ქომოფთი: იქვე, 50,13 — მე შენგან მოვედი...

როგორც ცნობილია, ზანურის კილოკავებში ფართოდ არის გავრცელებული უ — ი-ს შენაცვლება: ვიწ-არქაბ. და ათინ. ნუსა

²⁷ არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი: თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის მოამბე, VII, ტფილისი, 1927, გვ. 203, 207.

²⁸ ს. ჟღენტი, ჭანური ტექსტები, არქაბული კილოკავი, ტფილისი, 1938, გვ. XV; მისივე, ჭანურ-მეკრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 155.

(რძალი), ტუბუ (თბილი), დაჩხური (ცეცხლი), დოფსკუდი (დავრჩი)—ხოფ. ნისა, ტიბუ, დაჩხირი, დოფსკიდი²⁹. ყველგან ი მიჩნეულია უ-საგან მიღებულად³⁰.

ამ შესატყვისობის ნიადაგზე განსხვავებული სახით წარმოგვიდგება სათანადო ძირეული ხმოვანი პირველი პირის ნაცვალსახელის მრავლობითი რიცხვის ფორმაშიც: ვიწ.-არქაბ. ჩქუ(ნ), ათინ. შქუ(ნ), ხოფ. ჩქი(ნ): ამოსავალ ფორმას წარმოადგენს ჩქუ(ნ); მაგ.:

ჩქუ ვორეთ: ჭან. ტექსტ. II, ათინ. — ჩვენ ვართ... ჩქი ნ მემიშქვით: იქვე, ხოფ. 141,4—ჩვენ შეგვიშვით...

„უ → ი ზანური ენის სინამდვილეში არა მარტო ჭანურის ხოფურ კილოკავს ახასიათებს, არამედ მეგრულს მთლიანად“³¹. ამიტომ სათანადო ნაცვალსახელი მეგრულშიც, კერძოდ, მის სენაკურ კილოკავში • ხმოვნით არის წარმოდგენილი, ხოლო ზუგდიდურ-სამურზაყანულში ამ ი-ს ნაცვალად გვხვდება ირაციონალური ხმოვანი გ: ჩქი — ჩქე; მაგ.:

ჩქი რკითხენტო: ი. ყოფ. ქრესტ. სენაკ. 4,18 — ჩვენ გკითხავთ; ჩქი დუს მითვობედითი ნი: იქვე, 22,26 — ჩვენ რომ თავში ვისხედით... ნაია, თე ჩქე სოლე მობრთითი: იქვე, ზუგდიდ. 58,1 — ნაია, ეს ჩვენ საიდან მოვედით...

გ. როგავას აზრით, ირაციონალური გ ჩქე და სხვა სიტყვებში (დაჩხური „ცეცხლი“, ჭკედი „მქალი“ და სხვ.) უშუალოდ მომდინარეობს უ-საგან, ხოლო გ თავის მხრივ სენაკურში იძლევა ი-ს, ე. ი. ჩქუ → ჩქე → ჩქი³².

რადგანაც ზანური ჩქუნ (ჩქუნ-ი) ნაცვალსახელის ძირეული უ ხმოვნის შესატყვისად ძველ ქართულში გვაქვს უმარცვლო ჟ (ჩქუნ), ამავე ავტორის აზრით, თითქოს არ იყო მოსალოდნელი ზანურში უ-ს გადასვლა გ-ში, მაგრამ აქ სხვაგვარ ვითარებასთან გვაქვს საქმე. სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ

²⁹ არნ. ჩიქობავა, ჭან. გრამ. ანალიზი, გვ. 24.

³⁰ Н. М а р р, Грамматика чанского языка, გვ. XX; არნ. ჩიქობავა, ჭან. გრამ. ანალიზი, გვ. 24; გ. როგავა, უ-ს რეფლექსები ზანურში და ლაბიალიზებულ კომპლექსთა ისტორიის ზოგი საკითხი ქართველურ ენებში: ენათმეცნ. ინსტიტუტის XVI სამეცნიერო სესია, თეზისები; მისივე, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, 1, ხმოვანთა ისტორიის ზოგი საკითხი ქართველურ ენებში, თბილისი, 1962, გვ. 6—7.

³¹ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

³² ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, გვ. 64.

ძველ ქართულში ყველა უმარცვლო უ არ იყო ერთი და იმავე წარმოშობისა. ზოგი მიღებულია თანხმოვანთა ლაბიალიზებით³³, რიგ შემთხვევებში კი ასეთი უ წარმოადგენს მარცვლიანი უ-ს რედუცირებულ სახეობას მომდევნო ხმოვნის გავლენით³⁴. გ. როგავას აზრით, სწორედ ასეთი უმარცვლო უ უნდა გვექონდეს ძვ. ქართულ ჩ უ ე ნ ნაცვალსახელში: ჩუენ ← ჩუ-ენ, ზან. ჩქუნ ← *ჩქუ-ან; შდრ. ზან. თქვან ← თქე-ან, ქართ. თქე-ენ, ძვ. ქართ. თქუ ენ. ასე, რომ, დასძენს ავტორი: „ძვ. ქართ. ჩ უ ე ნ, ზან. ჩ ქ უ ნ, სვან. გ ჭ ი-ნ გ ჭ ი ფუცებში ძირისეულ თანხმოვანს (ჩ || ჩქ || შგ) ისტორიულად მოსდევდა მარცვლიანი უ, რაც შემოუნახავს ქანურის დასავლურ კილოკავებს. ასეთი უ მეგრულსა და ქანურის ხოფუო კილოკავში გადასულა გ-ში“³⁵.

§ 45. პირველი პირის ნაცვალსახელის ძირეული მასალა მ ყველა ქართველურ ენაში საერთოა. გენეტურად მას ზნის პირველი პირის ნიშანი უკავშირდება. მე ნაცვალსახელის ხმოვანი ელემენტი ეტიმოლოგიურად და ფუნქციურადაც შეიძლება დაუკავშირდეს ე-ს-ე და ე-გ-ე ნაცვალსახელთა ე-ს. არაა გამოსარიცხი, რომ ამ რიგის ხმოვანი გვექონდეს აგრეთვე შ-ე ნ, თქ-უ-ე-ნ, ჩუ-ე- (ბდრ. ჩ-ე-მ) ნაცვალსახელებში.

ნათესაობით ბრუნვაში მე-ს ჩ ე მ-ფუძე ენაცვლება, რომელსაც ქანურში ჩ ქ ი მ- და მეგრულში ჩ ქ ე მ- შეესატყვისება. ათინურში აფრიკატ ჩ-ს ადგილს იჭერს სპირანტი შ: შ ქ ი მ. ამ ფუძეთაგან იწარმოება სათანადო კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ჩ ე მ-ი, ჩ ქ ი მ-ი, ჩ ქ ე მ-ი, ხოლო ამ უკანასკნელთა ეკვივალენტია სვანურში მ ი შ გ უ. როგორც ვხედავთ, პირველი პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ქართულსა და ზანურში აფრიკატებით არის წარმოდგენილი, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ზანურში ჩ აფრიკატის შემდეგ უკანანისმიერი ფშვინვიერი ქ არის განვითარებული; შდრ. აგრეთვე ქართ. ჩვენ, ზან. ჩქუნ(ნ), ჩქი(ნ)³⁶. ამ აოზიციაში უკანანისმიერ ხშულთა განვითარებას იმით ხსნიან, რომ საერთოდ შინა აფრიკატები ჩ, ჯ, ჭ ქანურ-მეგრულში უფრო ველარიზებულია,

³³ ს. ე ლ ე ნ ტ ი, ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა საკითხისათვის ქართველურ ენებში: ენიმკის მონაბე, X, 1941, გვ. 185.

³⁴ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში: იბერ.-კავკას. ენათმ., I, გვ. 82.

³⁵ გ. რ ო გ ა ვ ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 64.

³⁶ გ. რ ო გ ა ვ ა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები: იბერ.-კავკას. ენათმ., IV, თბილისი, 1953,

ვიდრე ქართულში.³⁷ ქართულ ჩ-ს შესატყვისად სვანურში გვევლინება სპირანტი შ, რომელსაც უკანაენისმიერი მელერი გ ახლავს: მი-შგ-უ. ნ. მარი სვანურის ვითარებას (ე. ი. სპირანტულ სახეს) ამოსავლად თვლიდა, ხოლო ქართულისა და ზანურის აფრიკატი სახეობანი სათანადო სპირანტების აფრიკატიზაციის შედეგად ჰქონდა მიჩნეული³⁸. გ. როგავას აზრით, ამ შემთხვევაში სრულიად საწინააღმდეგო პროცესთან გვაქვს საქმე: შ მიღებულია სათანადო აფრიკატის გასპირანტებით, ე. ი. სვანურის ვითარება მეორეულია, მისთვის ამოსავალია ზანურის ვითარება: სვან. მი შ გ ტ ი ← მი ჩ გ ვ ი; შდრ. ზან. ჩ ქ ი მი ი, ქართ. ჩ ე მი ი³⁹.

ა. ცაგარელი პირველი პირის კუთვნილებით ნაცვალსახელეღს ქართველურ ენებში ამგვარად შლიდა: ჩ ე-მი ი, ჩ ქ ი-მი ი, მი შ-გ ტ ი-მისი აზრით, ქართული ჩ ე და ქან.-შეგრ. ჩ ქ ი- პრეფიქს წარმოადგენს, მი ი კი იგივე მი ე, მა პირველი პირის ნაცვალსახელია ბრუნვის დაბოლოების გარეშე. სვანური ხშირად წარმოქმნის მი-საგან ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას მი შ, რომელსაც ემატება -გ ტ ი⁴⁰. ასე აქვს დაშლილი სვანური ნაცვალსახელი იე. ჯავახიშვილსაც: გ ტ ე მარცვალი, რომელიც საერთოა მეორე პირთან (ის-გ ტ ე ე — შენი), დაერთვის მი შ-ს. ეს უკანასკნელი პირველი პირის ნაცვალსახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაა, ბოლოკიდური -შ სწორედ ამ ბრუნვის ნიშანია⁴¹: „1 პირის ნხ. რ. ნათესაობითი ბრუნვის დაიმავე დროს კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმას ძირის ბგერითი მთლიანობა დაცული აქვს და, თუ სახ. ბრ. მი არის, ნათ. ბრ. მი შ-გ ტ ე-ა. მაგრამ მისი ნათ. ბრ. ფორმას სამაგიეროდ მეორე ნაწილად, ამ პირის ნათ. ბრ. კანონიერი ფორმის შემდგომ, რატომღაც გამოურკვეველი წარმოშობილობის გუქმერთვის“⁴². ა. ცაგარლის მსგავსად რ. ლაფონსაც ქართველურ ენათა პირველი პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელი, რომელიც მას პირის ნაცვალსახელის ნათესაობით ბრუნვად მიაჩნია, დაშლალი აქვს ორ ნაწილად: ჩ ე-მი ი, ჩ ქ ი-მი ი, მი შ-გ ტ ი. მას ამ ელემენტთა

³⁷ ს. ჟღენტი, ქანურ-შეგრულის ფონეტიკა, გვ. 90.

³⁸ Н. Марр, Тубал-каинский вклад в сванском, ИАН, 19:2: 83. 1094.

³⁹ გ. როგავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

⁴⁰ Сравнительный обзор морфологии пберийских групп кавказских языков, გვ. 12—13.

⁴¹ ქართული და კავკასიური ენების თაქდაპარველი ბუნება და ნათესაობა, გვ. 453.

⁴² იქვე, გვ. 444.

კვალიფიკაცია მოცემული არა აქვს, თუმცა შენიშნულია, რომ სვან. მი შ გ ჭ-ს მი სახელობითშიც არის დაცული⁴³.

ქართ. ჩემ-ისა და ჭან.-მეგ. ჩქიმ-ის ზემოთ წარმოდგენილი ანალიზი არადამაჯერებელ შთაბეჭდილებას ტოვებს, რადგანაც არა ჩანს რაიმე ისეთი საბუთი, რომელიც ჩემ-ს პრეფიქსობას დაამტკიცებდა, ხოლო მი-ს მე, მა ნაცვალსახელთან დააკავშირებდა. რაც შეეხება სვან. მი შ ფორმას მი შ გ ჭ ი ნაცვალსახელში, იგი, როგორც ზემოთ დავინახეთ, სხვა შედგენილობისაა. ვ. თოფურიას აზრით, მი შ გ ჭ ი ასე იშლება: მი-შ გ ჭ-ი. შ გ ჭ არის ფუძე, რომელიც ქართულ ჩ ჭ || ჩვ-ს ეკვივალენტია (შდრ. ჩ ჭ-ენ || ჩვ-ენ). ეს ფუძე დაცულია აგრეთვე სხვა ნაცვალსახელებში: ბზ. გ უ შ გ ჭ ე ჯ, ბქვ. გ ჭ ი შ გ ე „ჩვენი“ (ჩემი + შენი || თქვენი); ბზ. ნ ი შ გ ჭ ე ჯ, ბქვ. ნ ი შ გ ე „ჩვენი“ (ჩემი + მისი || მათი). მი, გ ჭ ი, და ნ ი თავის მხრივ იშლება ასე: მი-ი, გ ჭ-ი, ნ-ი. შ, გ ჭ, ნ ი გივე ელემენტებია, რაც ზმნაშიც გვხვდება პირის ნიშნებად, ხოლო ი ხმოვანი საერთოს პოულობს ზსვ. ი-ს გ უ, ლშხ. ი-ს გ ჭ-ი, ლნტ. ი-ს კ ჭ-ი („შენი“) და ბზ. ი-ს გ ჭ-ე ჯ, ბქვ. ი-ს გ-ე, ლშხ. ი-ს გ ჭ-ე, ლნტ. ი-ს კ ჭ-ე („თქვენი“) ფორმების ი-სთან⁴⁴.

თ. გამყრელიძემ თავის სპეციალურ შრომაში, რომელშიც ცირითადად პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელთა გენეზისის საკითხებია გაშუქებული⁴⁵, გაითვალისწინა რა სვანურის ვითარება, დასაშვებად მიიჩნია ბაგისმიერი უ ელემენტის არსებობა ამ ნაცვალსახელთა უძველეს საერთო ქართველურ ფორმაშიც. ე. ი. მისი ვარაუდით, თავდაპირველად უნდა გვექონოდა ჩ ჭ ე-მ ფორმა, რომელმაც ქართულში მოგვცა ჩ ე მ-ი, ზანურში --* ჩ ქ უ-მ-ი → ჩ ქ ე-მ-ი || ჩ ქ ი-მ-ი, ხოლო სვანურში — მი-შ გ ჭ-ი (უძველესი უ ელემენტის დაცვით)⁴⁶. ავტორი იზიარებს სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ სვანური შ გ კომპლექსი ქართულ ჩ ფონემას შეესატყვისება და უშუალოდ ჩ ქ კომპლექსიდან მომდინარეობს დენაფრიკატიზაციის გზით.

⁴³ R. Lafon, Sur les pronoms personnels de 1er et de 2e-personnes dans les langues kartvéles, გვ. 155.

⁴⁴ სვანური ენა, I, ზნა, ტფილისი, 1931, გვ. 27, 35შ. 1.

⁴⁵ სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბილისი, 1959.

⁴⁶ იქვე, გვ. 42.

საკიროა აღინიშნოს, რომ რ. ლაფონიცი ჩემ-ი ნაცვალსახელის ამოსავალ ფორმად ჩუ ე-მ-ს ვარაუდობდა. მისი აზრით, ამ უკანასკნელში უ დაკარგული უნდა იყოს (ჩუემ → ჩემ) ლაბიალური მ-ს ღისიპილაციური მოქმედების შედეგად⁴⁷.

§ 46. ქართული მეორე პირის შენ ნაცვალსახელის შესატყვისად ზანურსა და სვანურში გვაქვს ს. ი. ასეთ შეფარდებას ერთგვარი ღისონანსი შეაქვს იმ ცნობილ წესში, რომლის მიხედვითაც ქართულ სისინა ბგერებს ზანურსა და სვანურში შიშინა ბგერები შეესატყვისება. რადგანაც ამოსავალია სისინა ვარიანტი, ამიტომ გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ნაცვალსახელი ს. ი. სინა წრის, ქართული ფენის კუთვნილებას წარმოადგენს, შენ კი, პირიქით, შიშინა წრისას, ე. ი. ზანურისას. არნ. ჩიქობავამ ასეთი ვარაუდი შეუძლებლად მიიჩნია. იგი თავის „ქანურის გრამატიკულ ანალიზში“ წერდა: „ვთქვათ, შენ ზანურიდან შევიდა ქართულში, სი კიდევ ქართულიდან ზანურში (და იქიდან — სვანურში); მაშასადამე, ქართულისა და ზანურის ღიფერენციაცია უკვე მომხდარი ფაქტია. როგორღა შეეძლო ასეთ პირობებში შენ-საგან ნაწარმოებ სახელს (შენი) მოეცა ზანურში სქანე || სკანი? ამ უკანასკნელის არსებობა ქანურსა და მეგრულში იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ქართულისა და ზანურის ღიფერენციაციის პერიოდში შენ უკვე იყო ქართულში და მოგვცა სქანი || სკანი მეგრულსა და ქანურში“⁴⁸.

ამ საკითხს მევლევარი კვლავ დაუბრუნდა თავის „ქანურ-მეგრულ-ქართულ შედარებით ლექსიკონში“ და მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ „შენ ქართულსავე ნიადაგზეა მიღებული სენ (სი-ნ)-ისაგან; სი-ნ, სე-ნ-ში ნ (|| ნა) დეტერმინანტია. ამგვარად, სი მეორე პირის ნაცვალსახელი გამოდის ქართულისა, მეგრულ-ქანურისა და სვანურისათვის“⁴⁹.

სისინობისა და შიშინობის მიხედვით შეუარდებათა კანონზომიერების არათანმიმდევრული ხასიათი ახსნილი იყო იმით, რომ ქართველურ ენებში ადგილი აქვს სისინა სპირანტებისა და ფორიკატების შიშინად ქცევის ერთიან პროცესს, რომელიც არათანაბარი ტემპით მიმდინარეობს ცალკეულ ამ ენაში⁵⁰.

⁴⁷ დასახ. ნაშრ., გვ. 156.

⁴⁸ ქანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ, გვ. 73.

⁴⁹ ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფილისი, 1938, გვ. 8.

⁵⁰ გ. როგავა, ბგერათა ფარდობის ზოგი საკითხი ქართველურსა და ადიღურ ენებში. იხ. თეზისები ენათმეცნიერების ინსტიტუტის VI (XII) სამეცნ. სესიისა, 1955 წ., მისივე, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები, გვ. 43.

ამ საკითხის სხვაგვარი ახსნა წარმოადგინა თ. გამყრელიძემ ზემოთ დასახელებულ შრომაში. მისი აზრით, ის შეფარდება, რომელიც ქართულ შენ-სა და ზანურ-სვანურ ს ი-ს შორის არის, მეორეული, გვიანდელი მოვლენა უნდა იყოს. იგი იმ ფონეტიკურ ცვლილებათა შედეგია, რომელიც ამ ნაცვალსახელის უძველეს ფორმას განუცდია. როგორც ცნობილია, ქართულში მხოლოდ რიცხვის პირველი პირის ნაცვალსახელის გარდა, პირისა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელების ფორმები ერთმანეთს ემთხვევა (შენ -- შენ-ი, ჩვენ -- ჩვენ-ი, თქვენ -- თქვენ-ი). ასეთივე ვითარებაა დაცული ზანურ მრავლ. რიცხვის ფორმებში (ჩქუნ -- ჩქუნ-ი, თქვან -- თქვან-ი). ამ პრინციპიდან გამომდინარე თ. გამყრელიძეს კანონზომიერად მიაჩნია ვივარაუდოთ, რომ მხოლოდ რიცხვის მეორე პირის ნაცვალსახელიც ზანურში არსებითად იგივე იყო, რაც კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმა. სათანადო ზასალის ანალიზის საფუძველზე ავტორი დაასკვნის, რომ ქართველურ ენებში პიროვნული და კუთვნილებითი ნაცვალსახელი მეორე პირისა მომდინარეობს ამოსავალი *შუენ-ფორმიდან, რომლის ბაგისმიერი ფილემენტი მხოლოდ სვანურმა შემოგვინახა ი-ს გუ || ი-ს გუ-ი ნაცვალსახელში. ამოსავალი ფუძის ფონეტიკური ცვლილებები ასე წარმოიდგინება: შუენ-ფუძიდან ფ-ს რედუცირების შედეგად ქართულში მივიღეთ შენ, შენ-ი. იგივე შუენ-ფორმამ მეორე მხრივ ზანურში მოგვცა *სქუენ- → *სქუენ- → *სქუენ-; ხოლო ეს უკანასკნელი უ-ს დაკარგვის გამო გადავიდა *სქუნ || *სქი-ნ-ში. ამოსავალი *შუენ-ფორმა სვანურში წარმოდგა კანონზომიერი *შგუენ- → *სგუენ- → *სგენ სახით. აქედან ბაგისმიერი უ-ს დაკარგვისა და *სგენ-ში უმახვილო ე-ს რედუცირების გამო (ე → ი) მივიღეთ სგ ი. სქ და სგ კომპლექსების გამარტივების შედეგად ზანურსა და სვანურში ჩამოყალიბდა ისტორიულად დამოწმებული ს ი ფორმა⁵¹.

რ. ლაფონს დასაშვებად მიაჩნდა, რომ სვანური ი ს გ უ შესაძლოა ს ი-ს გ უ-საგან მომდინარეობდეს დისიმილაციის შედეგად. რაც შეეხება თავიდან ე- ხმოვანს, მისი აზრით, იგი გენეტივის, კუთვნილებითობის მაწარმოებელი უნდა იყოს, რომელიც საერთო ქართველურზე უფრო აღრინდელ ეპოქაში სიტყვას მოუდიოდა როგორც პრეფიქსად, ისე სუფიქსად⁵².

⁵¹ სიბილიანტთა შესატყვ. და ქართვ. ენათა უძველესი სტრუქტ. ზოგი საკითხი, გვ. 37—39.

⁵² R. Lafon, დასახ. ნაშრომი, გვ. 161.

§ 47. ქართულ ჩვენ ნაცვალსახელს ქანურში კანონზომიერად შეესატყვისება ჩქუნ, მეგრულში—ჩქი, სვანური ნჷჷკი განცალკევებით დგას, რადგანაც მას სათანადო ეტიმოლოგიური შესატყვისი ქართულ-ზანურ ნაცვალსახელებთან არ ეძებნება. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მრავლობითი რიცხვის პირველი პირის ნაცვალსახელური ფორმები საერთო ქართველურში წარმოდგენილი უნდა ყოფილიყო *ნა- (ექსკლუზიური) და *ჩჷე-ნა¹ (ინკლუზიური) ნაცვალსახელების სახით. ამათგან *ნა- შერჩა მხოლოდ სვანურს, ხოლო *ჩჷე-ნა¹ ფორმა, რომლის კვალი სვანურში გუშგჷე-ა || ნ-ი-შგჷე-ა ფორმებში ჩანს, მხოლოდ ქართულმა და ზანურმა შემოინახა.⁵³

ქართულსა და ზანურში მრავლობითი რიცხვის პირველი პირის ნაცვალსახელი და კუთვნილებითი ნაცვალსახელი, როგორც ზემოთ აღენიშნეთ, ერთმანეთისაგან არ განსხვავდება (ქართ. ჩვენ — ჩვენი, ჰან. ჩქუნ — ჩქუნი, მეგრ. ჩქი — ჩქინი), სვანურში კი მასალობრივად სულ სხვადასხვა ოდენობას წარმოადგენს ნჷჷკი (ჩვენ) და გუშგჷე-ა (ჩვენი: ჩემი და შენი || თქვენი), ნიშგჷე-ა (ჩვენი: ჩემი და მისი || მათი). ამ უკანასკნელთა ფუძე შგჷ მთლიანად ემთხვევა მხოლოდობითი რიცხვის პირველი პირის კუთვნილ. ნაცვალსახელის ფუძეს (მ-ი-შგჷ-ი), რომლის ანალიზი ზემოთ იყო წარმოდგენილი. მათ შორის განსხვავებას ქმნის თავკიდური მ და გუ ელემენტები, რომლებიც გენეტურად ზმნის სათანადო პირის ნიშნებს უკავშირდებიან.

§ 48. ქართ. თქვენ-ი კუთვნილებითი ნაცვალსახელის შესატყვისია ზანურში თქენ-ი, სვანურში — ი-სგჷე-ა. სამივე ენის მიხედვით ამ ნაცვალსახელთა ძირითად ნაწილში ქჷე: ქვა: გჷე კანონზომიერი შეფარდებაა. განსხვავება გვაქვს თავკიდურ თანხმონაში. ქართ.-ზანურ თ-ს ადგილას სვანურში სპირანტი ს გვევლინება. სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ქართ. თ-ს სვანურში იგივე თ ბგერა შეესატყვისება (ქართ. თ-ელ-ი, ჰან. თი-თხ-უ, სვან. დ-თხ-ელ; ქართ. თეთრ-ი, სვან. თჷეთნე⁵⁴). ამიტომ თქვენ ნაცვალსახელის თავკიდურ თ-ს ფარდად სვანურშიც თ იყო მოსალოდნელი, მაგრამ სინამდვილეში მის მაგიერ სპირანტი ს- გვაქვს. ეს ფაქტი თ. გამყრელიძეს ახსნილი აქვს ქართულ-სვა-

⁵³ თ. გამყრელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 46.

⁵⁴ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 174, 245.

ნური მეორე რიგის შესატყვისობით: ქართ. თ : სვან. შდ (შდრ. ქართ. ათი, სვან. ჟემდ; ქართ. და-თ-ვ-ი, ჭან. მ-თუ-თ-ი, მეგრ. თუ-ნ-თ-ი, სვან. დ-შდ-ჟ-ი დე-შდ-ჟ-ი...) ⁵⁵, რომლის მიხედვითაც თქმე-ნ ნაცვალსახელის კანონზომიერ შესატყვისად სვანურში უნდა გვქონოდა *შდქმე. ანლაუტში ოთხთანხმოვნიანი ბგერათ-კომპლექსის თავიდან ასაცილებლად ჩავარდა -დ- თანხმოვანი, რის შედეგადაც ჩამოყალიბდა სვანურისათვის მეტად ბუნებრივი დეცე-სიური რიგის -შგ- კომპლექსი, რომელიც მომდევნო ბაგისმიერ ჟ-ს გავლენით შესატყვის სისინა -სგ- კომპლექსში გადავიდა. ან-ლაუტში მოქცეულ სგჟ ← შგჟ- კომპლექსს დაერთო პროთეტული ი- ხმოვანი, რის შედეგადაც მივიღეთ ისტორიულად დამოწმებული ი-ს გჟე- ფორმა... ⁵⁶

ამგვარად ივარაუდება აგრეთვე სგჟა (თქვენ) პირის ნაც-ვალსახელის წარმომავლობაც, რომელშიც, როგორც მიუთითებენ, ჟ-ს გაუჩინარება (*სგჟე → სგჟა) განსაზღვრა პირველი პირის ნჟა (ჩვენ) ნაცვალსახელთან ანალოგიამ ⁵⁷.

§ 49. ზემოთ წარმოდგენილი ანალიზიდან ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ როგორც პირის, ისე კუთვნილებითი ნაცვალსახე-ლები პირველი და მეორე პირისა ორსავე რიცხვში შეიცავს ჟე ელემენტს, რომელიც უშუალოდ მოსდევს თავიდაურ ძირეულ თან-ხმოვანს ან თანხმოვანთა კომპლექსს. თ. გამყრელიძის აზრით, ეს ელემენტი მიჩნეულ უნდა იქნეს ადამიანთა კლასის ექსპონატად ე. ი. იმავე რიგის სტრუქტურულ ელემენტად, რაც სუბსტანტივეშ-ში არის დადასტურებული ⁵⁸. რამდენადაც -ჟე- ელემენტი დასტურ-დება ყველა პირისა და კუთვნილებით ნაცვალსახელში, გარდა პი-რველი პირისა (მე), ავტორს შესაძლებლად მიაჩნია მისი აღდგენა. ამ ნაცვალსახელურ ფორმაშიც. მისი აზრით, უნდა გვქონოდა *მჟე-ნა¹, რომელმაც მ-სთან უშუალო მეზობლობაში უ ფონემის დაკარგვის შედეგად მოგვცა მე-(ნა¹) ⁵⁹. გრამატიკულ კლას-კატეგო-რიათა თანდათანობითმა მოშლამ ქართველურ ენებში განაპირობა ჟე ფორმანტის დანიშნულების დაჩრდილვა, რის შედეგადაც იგი

⁵⁵ ვ. თოფურიძე, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში: მიმოხილველი, გვ. 201 — 202.

⁵⁶ თ. გამყრელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 31.

⁵⁷ იქვე.

⁵⁸ იქვე, გვ. 44.

⁵⁹ იქვე.

უფუნქციო ელემენტად იქცა და სხვადასხვა ფაქტორების ზეგავლენით ზოგიერთ შემთხვევაში მთლად დაიკარგა⁶⁰. საყურადღებო მოსაზრებაა, ოღონდ განმარტებას საჭიროებს ერთი მომენტი. ცნობილია, რომ პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელით მოლაპარაკე და თანამოსაუბრე აღინიშნება. რამდენადაც ამ როლებში ადამიანი გვევლინება, ამიტომ გამართლებული იქნება თუ არა ნაცვალსახელთა აღნიშნულ ფორმებში ადამიანთა კლასის ექსპონატის არსებობა ვივარაუდოთ? რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, იმ ენებში, რომელთაც გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა გარჩევა ახასიათებთ, სათანადო პირის ნაცვალსახელები ამგვარ ექსპონატს ჩვეულებრივ არ საჭიროებენ. მაგალითად, პირის ნაცვალსახელები ხუნძურში დუნ „მე“, მუნ „შენ“, ნიჟ „ჩვენ“ (ექსკლუზიური), ნილ „ჩვენ“ (ინკლუზიური), ნუჟ „თქვენ“ ყველა სხვა ნაცვალსახელისაგან განსხვავებით გრამატიკულ კლას-ნიშნებს არ დაირთავენ⁶¹.

✓**ზემოთ ჩემ—ჩემი** ნაცვალსახელისათვის ამოსავალ ფუნქცია დაშვებული იყო ჩტე-მ, რომელიც პირდაპირ ემთხვევა მრავლობითი რიცხვის ჩუენ || ჩეენ-ნ, ჩუენ-ი || ჩეენ-ი ფორმას⁶². ახსნას მოითხოვს, თუ როგორ უნდა ყოფილიყო განსხვავებული ეს ფორმები რიცხვის მიხედვით. მართალია, ბოლოკიდური მ და ნ ერთგვარ სხვაობას ქმნიან, მაგრამ ესენი ხომ სადეტერმინაციო ელემენტებს წარმოადგენენ! ✓

დაზუსტებას მოითხოვს ისიც, რომ სვანურ ი-სგჷ-ე-ს ამოსავალ ფუნქციის შგჷ კომპლექსი შესატყვისის სისინა კომპლექსში გადადის, ხოლო ეგევე ფუნქცია მი-შგჷ-ი, გუ-შგჷ-ე-ს || ნ-ი-შგჷ-ე-ს ფორმებში უცვლელი რჩება. მართალია, თ. გამყრელიძე ცდილობს ამას ერთგვარი ახსნა მოუძებნოს, როცა შენიშნავს, რომ შგჷ → სგჷ პროცესი აღარ მოქმედებდა სვანურში მას შემდეგ, რაც მასში დეზაფრიკატიზაციის პროცესი დაიწყო, მაგრამ ეს ნაკლებ სარწმუნოდ გვეჩვენება.

მესამე პირის ნაცვალსახელი

1 § 50 პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელი არსებითად განსხვავდება მესამისაგან. ზოგადად რომ ვთქვათ, მესამე პირის

⁶⁰ თ. გამყრელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 45.

⁶¹ არნ. ჩიქობავა, ილ. ცერცვაძე, ხუნძური ენა, თბილისი, 1962, გვ. 208.

⁶² თ. გამყრელიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

ნაცვალსახელის მნიშვნელობა უფრო ფართო და უნივერსალურია, ვიდრე პირველი და მეორე პირისა, რადგანაც იგი ერთდროულად ორ ფუნქციას ითავებს: მას შეუძლია არა მარტო მიუთითოს საგანზე, არამედ აღნიშნოს პირიც. ამიტომაც, რომ რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში ასეთ ნაცვალსახელებს უწოდებენ პიროვნულ მითითების. ეს განსხვავება მესამე პირის ნაცვალსახელისა პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელისაგან შემთხვევითი არაა. საქმე ისაა, რომ სულ სხვადასხვა ტიპის ენებში მესამე პირის ფორმა არსებითად ჩვენებით ნაცვალსახელს წარმოადგენს. სპეციალისტები მიუთითებენ, რომ სლავურ ენებში თავდაპირველად იყო მხოლოდ პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელი. მესამე პირის ნაცვალსახელი უფრო გვიან გაჩნდა ჩვენებითი ნაცვალსახელის საფუძველზე. ჯერ კიდევ ძველი რუსული ენის ეპოქაში მესამე პირის ნაცვალსახელი ჩვენებითისაგან მახვილის მიხედვით განსხვავდებოდა: *онъ, она, оно*, მაგრამ: *онъ, она, оно*⁶³. ყველა სხვა ინდოევროპულ ენაშიც მესამე პირის ნაცვალსახელი წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელია, რომელიც გვიან ჩაერთო პირის ნაცვალსახელთა სისტემაში. ჯერ კიდევ კ. ბრუგმანს შენიშნული ჰქონდა, რომ მესამე პირის ნაცვალსახელი არ შეიძლება გამოიყოს ჩვენებითი ნაცვალსახელისაგან, რომ მას საფუძვლად უდევს საერთო ინდოევროპული ძირი ჩვენებითი ნაცვალსახელისა⁶⁴. ლატვიურში დაცული ვითარება, რომელიც ამჟამად გაარჩევს მესამე პირის პიროვნულ და ჩვენებით ნაცვალსახელებს ერთმანეთისაგან, მეორეულია. თავდაპირველად მესამე პირის ნაცვალსახელს ჩვენებითობის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა⁶⁵. პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელთა მკვეთრი დაპირისპირება მესამე პირის ნაცვალსახელისადმი ყველაზე ნათლად ჩანს იმ ენებში, რომლებიც სქესსა და გრამატიკულ კლას-კატეგორიებს გაარჩევენ. მაგალითად, აფხაზურში პირველი პირის ნაცვალსახელი არ განასხვავებს გრამატიკულ კლასებს, მეორე პირის ნაცვალსახელში გამოიყოფა მხოლოდ ქალთა კლასი, მესამე პირის ნაცვალსახელი კი კლას-კატეგორიების მიხედვით საკმაოდ დეტალიზირებულია. ინდოევროპულ ენებში პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელი სქესის მიხედვით გრა-

⁶³ П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка, Москва, 1954, გვ. 206 — 207.

⁶⁴ Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg, 1909, ტ. II, ნაწ. II, გვ. 306.

⁶⁵ Г. И. Гупицын, Местоимение, გვ. 70.

მატიკულად არ გაირჩევა, მაშინ როდესაც მესამე პირში ასეთი დიფერენციაცია ჩვეულებრივია (იხ, იია, იაი).

§ 51. ქართულ ენაშიც მესამე პირის ნაცვალსახელი ის || იგი ჩვეულებრივია, რომელიც პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელისაგან მორფოლოგიურადაც განსხვავდება. იგი ფორმაცვალებადია, მას მოეპოვება როგორც ბრუნვის, ისე რიცხვის კატეგორია. პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები კი უბრუნველი სიტყვებია.

პირის ნაცვალსახელად ქართულში შეიძლება მოგვევლინოს აგრეთვე ჩვენებითი ნაცვალსახელები ეს, ეგ.

პირის ნაცვალსახელთა ჯგუფში მესამე პირის ნაცვალსახელი ერთიანდება იმით, რომ პირველ და მეორე პირთან ერთად ზოგიერთ ენაში იგი მონაწილეობას იღებს ზმნის პირიან ფორმათა წარმოქმნაშიც მაგალითად, რუსულ ზმნას ნამყოში, როგორც ცნობილია, არა აქვს სათანადო პირის ნიშნები, ზმნის ფორმები განსხვავდება მხოლოდ და მხოლოდ სხვადასხვა ნაცვალსახელის ხმარების მიხედვით. ასეთ შემთხვევაში მესამე პირის ნაცვალსახელი იმავე როლს ასრულებს, რასაც პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელი.

„თ ა ვ ი“ პირის ნაცვალსახელის ფუნქციით

§ 52. თ ა ვ ი არსებითი სახელია, მაგრამ ქართული ენის ისტორიის მთელს მანძილზე იგი ხშირად პირის ნაცვალსახელადაც არის გამოყენებული უკუქცევითობის მნიშვნელობით. რუსული ც е н а-ს მსგავსად თ ა ვ ი სამივე პირის მიმართ იხმარება. იგი შეიძლება შეგვხვდეს სახელობითში, მცემითში, ნათესაობითსა და მოქმედებითში⁶⁵; მაგ.:

ცუდად მოგიმედგრებებს თ ა ვ ი: ხანძთ. მა 14; თ ა ვ ს უდებიეს დათმენა: იქვე, გ 17; უძლურებანი ჩუნნი თ ა ვ ს-ისხნა: მ 8, 17 C;

⁶⁵ აღრინდელ ქართულ გრამატიკებში თ ა ვ ი, თ ვ ი ს ი, თ ვ ი თ ნაცვალსახელთა აღსანიშნავად დამკვიდრებულია ტერმინი კჷლაჲ-მოლებითი || კჷლა-მოლებითი (გ. თირალოვი, პ. იოსელიანი, დ. ჩუბინაშვილი, ს. დოდაშვილი და სხვ.). უკუქცევითი პირველად მათ პ. კვიციანიძემ უწოდა: „რათგან ეს ნაცვალსახელი გვიჩვენებს, რომ რომლისამე პირის მოქმედება მასვე უბრუნდება, ამიტომ იგი იწოდების უკუქცევითად“; ქართული სწორმეტყველება, გვ. 102. ეს ტერმინი, როგორც ცნობილია, ცოტა სახეცვლილი ფორმით ახლაც იხმარება: ა, შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 43.

თავს-იღვა ჩუენთჳს: ბალაჰვარ. 63,25... თავი მხეცთა დავადარე: ვტ 649,4... „როგორ მყავს შენი თავი, მახარაი?“ კ. გამს. III, 21; ვინც მოჰკვდა, თავსა მოუკვდაო: ი. ჭ. II, 325; ვისახელებ თავსა და სამსახურს გაუწევ თემობასა: ა. ყაზბ. I, 18; შდრ. — ცისკარი რომ ამოვა, ჩემთან მოიყარეთ თავი-თავს: ვაჟა, V, 121...

სხვა ნაცვალსახელთაგან განსხვავებით თავი მტკიცედ ჩამოყალიბებულ სახეს ვერ ტოვებს. ალბათ ამითაა გამოწვეული, რომ შას ხშირად თან ახლავს ხოლმე კუთვნილებითი ნაცვალსახელები, რომლებიც ერთგვარად ხელს უწყობენ ნაცვალსახელის ფუნქციის შესრულებაში და ამავე დროს სხვადასხვა პირსა თუ ბრუნვაში მისი გამოყენების მეტ შესაძლებლობას ქმნიან. მეტწილად მას ერთვის თჳსი, თავისი, იშვიათად კი — ჩემი, შენი, ჩუენი || ჩვენი, თქუენი || თქვენნი და მათი კუთვნილებითი ნაცვალსახელები. ასეთ შესიტყვებაში კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ადგილი ჩვეულებრივ ძველ ქართულში პოსტპოზიციურია, ახალში კი — პრეპოზიციული.)

თავი თჳსი: მართალთა თანა შეერაცხა თავი თჳსი: ხანძთ. ო 11; მისცა თავი თჳსი ჳელთა მტერთასა: კიმ. I, 38,27; იტყჳს თავსა თჳსსა ქრისტეანედ: ჰაბო, 68, 34; თავსა თჳსსა განეფთა: მ 12, 26; თავით თჳსით არა ვიტყოდე: ი 12, 49; თავით თჳსით დააწყნარებნ: კიმ. I, 2, 10; შეჩუენებულ ყენეს თავნი თჳსნი: საქმე მოციქ. 23, 21...

„თავით თჳსით“ შესიტყვების ჩვეულებრივი მნიშვნელობაა თჳთ, თჳთონ, თავისი ნებით⁸⁷. მაგალითად, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ეს ადგილი „არამედ თავით თჳსით დანიელ წინაჲსწარმეტყუელისა სიტყუასა იტყუნ“ (ბ 53) ნ. მარს ასე აქვს თარგმნილი: „Напротив, он сам от себя говорил слова пророка Даниила“ (იხ. გვ. 84).

თავისი თავი: ყველას, ჩემო დაო, თავისი თავი აბარია: ი. ჭ. II, 343; შამებრალა თავისი თავი (= ჩემი თავი) და ტირილი დავიწყე: ვაჟა, V, 28; იმავე დამეს... თავის, თავს ჰკითხა: მ. ჯავახ. II, 246; თავის თავს ელაპარაკება: კ. გამს. II, 65; რომ შემოვიდოდა ოთახში, თავის-თავის კმაყოფილებით ეტყოდა ხოლმე ცოლსა: ი. ჭ. II, 139; წყალში თავისი თავის მაგივრად ღროხა დაინახა: შ. არაგვ. I, 211; მამასახლისმა თავის-თავის უკადრისობად ჩათვალა: ვაჟა, V, 39...

⁸⁷ ა. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა იოვანეს და ეფთვიმეს ცხოვრების მიხედვით, ლექსიკონი, გვ. 103.

თავი ჩემი, თავი ჩუენი: აწ უკუე ვიშენო თავისა ჩემისა სახლი: დაბ. 30,30; განვიზრახე თავით ჩემით: კიბ. 1, 19, 14... ვიშენოთ თავისა ჩუენისა გოლოლი: ეს. 9,10...

ჩემი თავი, ჩვენთავი: — ნება მომეცით, — მითხრა მან რუსულად, — გაგაცნოთ ჩემი თავი: ი. ქ. II, 13; ეს რომ ჩამეწვეთა ყურში, ჩემი თავი ველარ ვიციანი: ა.წ. IV, 53; ვკითხე ჩემს თავს: ი. ქ. II, 12... „ჩვენი თავი ჩვენადვე გვეყუდნესო“ — სტევი შენ და მე გავიგონე: იქვე, 30...

თავი შენი, თავი თქუენი: განიკურნე თავი შენი: ლ 4,23; ნუ რას შეიძთხუეე თავსა შენსა ბოროტსა: საქმე მოციქ. 16, 28; ოქრო და ვერცხლი შენი შენ თანავე იყავნ წარსაწყმედელად თავისა შენისა: ჰაბო, 69, 34 — 35; წარვედ და დაადგინე თავისა შენისა მსტუარი: ეს. 21, 6... ეკრძალენით თავთა თქუენთა კაცთა ამათოვს: საქმე მოციქ. 5,35...

შენი თავი, თქვენთავი: დამრჩა მხოლოდ შენი თავი და პატიოსნება: მ. ჯავახ. II, 401; შენს თავს განგებნუ იბერებ, ჯერ კიდევ გამოადგები შენს თავსა ც და ქვეყანასაც: მ. ჯავახ. იქვე, 437... ეხლა თქვენს თავს თვითონ თქვენ მოუარეთ: ვაჟა, V, 18.

ძველ ქართულში თავთან ერთად უკუქცევითი ნაცვალსახელის ფუნქციით იშვიათად სულიც გვევლინება⁶⁸. ერთიცა და მეორეც პარალელურად გვხვდება ოთხთავის ორსავე რედაქციაში; მაგ.:

მწყემსმან კეთილმან თავი თვის დადვის საცხოვართა თვსთა ზელა: ი 10, 11 C — მწყემსმან კეთილმან სული თვის დადვის ცხოვართა თვსთათვს: DE

სომხ. *Հովիւ քաջ գանձն իւր զնէ ի վերայ ոչխարաց*
ბერძნ. *ὁ ποιμὴν ὁ ἁλὸς τῆς ψυχῆς ἀντὶ τῆς ψυχῆς* ἵππερ
τῶν προβάτων.

აწვე თავი ჩემი დავღვა შენ ზელა: ი 13, 37 C — აწ სული ჩემი შენთვს დავღვა: DE

արդէն գანձն իմ իսկ სդից ի վերայ ք
τῆς ψυχῆς μου ἵππερ σὺν τῆς ψυχῆς.

⁶⁸ Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, гв. 96; ა. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა, ლექსიკონი, გვ. 137.

უკუეთუ შეიძინოს სოფელი ყოველი და ს უ ლ ი თვისი წარიწყ-
მიდოს: მრკ 8,36 DE

ხქც ჟაჯიარის ამინაჲს ჯაჲსიჲს, ხ ჟ ა ნ ჰ ნ ჯ რ თაძისიჲს

èñ ჰეძიჲთუ თბ ჯბჲთი მღთი, ჯა: ჴჟჟაჲთჳ თჳ ფ ს ჯ ო ა ნ თბთბ.

რომელსა უნდეს თ ა ვ ი ს ა თვისისა ცხორებაჲ: მრკ 8,35 C —
რომელსა უნდეს ს უ ლ ი თვისი განრიგებად: DE

მჳ ი რ ჴამქჳსი საჳრთიჲსანსი ჟ ა ნ ჰ ნ ჯ რ

მჯ ჯბჲ ჰ ნ მქლჳ თჳ ფ ს ჯ ო ა ნ თბთბ თბთბ.

მსახურებად და მიცემად თ ა ვ ი ს ა თვისისა საჯსრად მრავალთა წილ: მ 20,28 C — მსახურებად და მიცემად ს უ ლ ი თვისი საჯსრად მრავალთა: DE

ხ თაჲ ჟ ა ნ ჰ ნ ჯ რ ქრქანის ქრქანისი მარქანთ

ჯა: ბთნაჲ თჳ ფ ს ჯ ო ა ნ თბთბ სტჲთი ბთნ პოჲლჳნ.

სომხური და ბერძნული ოთხთავის შესატყვისი ადგილას ყველგან გვაქვს *ახძხ* და *ფსჯჳ*. ორივე ნიშნავს ს უ ლ ს (*αυλα*) და უკუქცევითი ნაცვალსახელის დანიშნულებითაც იხმარებიან. სომხურსა და ბერძნულშიც ქართულის მსგავსად ამ სიტყვებს, როგორც წესი, თან ახლავს ხოლმე კუთვნილებითი ნაცვალსახელი *ქრ*, *აბთბ* (= თვისი).

უკუქცევითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობით ს უ ლ ი ქართულში დამოუკიდებლად ჩასახული უნდა იყოს.

დამაჯერებელი არა ჩანს ნ. მარის მიერ ს უ ლ-ის თ ა ვ-თან დაკავშირება. მისი აზრით, თუ ძირი, რომელიც თ ა ვ სიტყვიდან მომდინარეობს, ფონეტიკური პროცესის შედეგად (ს → ც → თ) იძლევა ცუ-ს, ეს უკანასკნელი კი სუ-ს, რომელიც წარმოადგენს *უსечениннн вид основннн грузинского слова* სულ-ი „*აუა*“⁶⁹.

უნდა შევნიშნოთ, რომ ნ. მარი ამ თუ-ს, რომელიც, მისი აზრით, თუთ-ის შეკვეცილ სახეს წარმოადგენს, ამავე ღროს მეგრ. დუდ-ის („თავი“) ქართულ ვარიანტად მიიჩნევდა⁷⁰.

მეგრულში დ უ დ ი (თავი) მხოლოდ ზოგ გამოთქმაში ასრულებს უკუქცევითი ნაცვალსახელის როლს; მაგ.:

— ირ ნერო დ უ დ ი გაიმორსი: მ. ხ. მ. ტ. 222, 16 — ყოველნაირად თ ა ვ ი გამოიცადე.

„ბოში, დ უ დ ი მუთთ მიიყოთია?...“: ი. ყიფ. ქრესტ. 30,6 — „ბიქო, თ ა ვ ი რად დაიკარგო?...“

⁶⁹ Грамматика древнелитературного грузинского языка, გვ. 96.

⁷⁰ იქვე.

მუშ დ უ ს (← დუდს) კოჩი ლოლანსუ ნი, ინა ტერს ვა ალო-
ლენია: იქვე, 046 — კაცი თავის თავს რომ უზამს, მას მტერი
ვერ უზამს.

§ 53. ჰანურშიც თავის შესატყვისად დუდი გვაქვს, მაგ-
რამ უკუქცევითი ნაცვალსახელის ფუნქციით იგი ჩვეულებრივ არ
იხმარება. ამ მნიშვნელობით ზოგჯერ შეიძლება შეგვხვდეს თი,
რომელიც: როგორც წესი, კუთვნილებით ნაცვალსახელებთან ერ-
თად არის წარმოდგენილი.

I თი ჩქიმი	თი ჩქუნი
II თი სკანი	თი თქვანი
III თი მუში	თი მუთეფეში ⁷¹

§ 54. უკუქცევითი ნაცვალსახელის დანიშნულებით იშვიათად
იხმარება აგრეთვე სვანური თხვიმ; მაგ.:

თხვიმ უწვრად ნომ(ა) ამციერნა! სვან. პოეზ. I, 3, 39—
თავი სისხლალულებლად არ დამატოგებინო! *

თხვიმ ლახსისგზნ: იქვე, 46, 36 — თავი შესტულდა.

ამგვარად, ეს ფაქტები მოწმობენ იმას, რომ ქართული თავ-
ვის შესაფერისი უკუქცევითი ნაცვალსახელი სხვა ქართველური
ენებისათვის საზოგადოდ დამახასიათებელი არ არის. მართალია,
ზოგან იგი სპორადულად გვხვდება, მაგრამ ახლადჩასახული ჩანს
ქართულის უშუალო გავლენით და მას ჯერ კიდევ განვითარების
შესაფერისი დონისათვის ვერ მიუღწევია.

თავი, როგორც უკუქცევითი ნაცვალსახელი, ქართულშიაც
შედარებით გვიანდელი წარმონაქმნი ჩანს. მას დღესაც არა აქვს
მოპოვებული გამოკვეთილი მთლიანი სახე, როგორიც სხვა ნაცვალ-
სახელებს ახასიათებთ.

პირის ნაცვალსახელთა და ზმანში პირის ნიშანთა განიხილვი
ურთიერთობისათვის

§ 55. პირის ნაცვალსახელებს, როგორც ცნობილია, აქვთ.
პირის გამოხატვის უნარი, რითაც ისინი არსებითად განსხვავდე-
ბიან ყველა სხვა სახელისაგან. მთელ რიგ ენებში ზმნის უღვლილე-
ბისას, როცა ნაცვალსახელი აუცილებელია, იგი სახელთან ერთად
ქმნის სინტაქსურ ჯგუფს, ზმნის არაორგანულ ფორმებს ანუ
უღვლილების ნაცვალსახელურ წყობას.

⁷¹ Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматией и словарем, გვ. 27.

* გამოკვეთილი სვანური ტექსტების გარდა გამოკვეთილია ენათმეც-
ნიერების ინსტიტუტის ქართველურ ენათა განყოფილებაში დაცული მასალები.
ვსარგებლობდი უფრ. მეცნ. თანამშრ. მ. ქალდანის კონსულტაციებით.

ზმნური ფორმების წარმოქმნისას პირის ნაცვალსახელთა როლი მნიშვნელოვანია განსაკუთრებით ზოგიერთ ენაში. მაგალითად, რუსულში ნამყო დროისა და კავშირებითის ფორმები უღვლილებისას ურთიერთისაგან განსხვავდება მათთან ხმარებული ნაცვალსახელების წიხედვით. ამ შემთხვევაში, რა თქმა უნდა, პირის ნაცვალსახელები ასრულებენ ზმნის პირის ნიშნების როლს და ამდენად პირის გრამატიკულ მნიშვნელობას ღებულობენ.

სინთეზური ტიპის ენიდან ანალიზურად გადაქცევის გამო ინგლისურში პირის ნაცვალსახელები ავლენენ განსაკუთრებულ სინტაქსურ ფუნქციებს. ზმნაში პირის ნიშნების უქონლობის წყალობით სუბიექტის გამომხატველი ნაცვალსახელი აქ იძენს დამოუკიდებელ ადგილს წინადადებაში. დამახასიათებელია, რომ ნაცვალსახელთა უმრავლესობას ინგლისურში დღემდე შემონახული აქვს ბრუნვათა ფორმები, რაც სუბიექტისა და ობიექტის ფორმალური დიფერენციაციის⁷² საშუალებას იძლევა, მაშინ როდესაც არსებით სახელებს ასეთი გარჩევის უნარი მთლიანად დაკარგული აქვთ⁷².

ზმნის მრავალპირიანობისა და ორგანული წარმოების წყალობით ქართულ ენას არ ახასიათებს პირის ნაცვალსახელების ისე ხშირი ხმარება, როგორც ეს შეინიშნება, მაგალითად, რუსულსა ან კიდევ ინგლისურში. მიუხედავად ამისა, ძველ ქართულში, უმთავრესად ნათარგნ ძეგლებში გვხვდება ნაცვალსახელთა ხშირი ხმარების შემთხვევები, რაც იმ ენების ერთგვარი გავლენის შედეგი შეიძლება იყოს, საიდანაც ეს ძეგლებია ნათარგმნი. დავასახელებთ რამდენიმე მაგალითს:

ხოლო მე ვსძულ, რამეთუ მე ვწამებ მისთვის: ი 7,7 DE; შდრ. ხოლო მე ვსძულ, რამეთუ ვამხილებ მას: C; რამეთუ შეგაქირებენ შენ და შენ იტყუ: მრკ. 5, 31 DE; შდრ. რამეთუ შეგაიწრებენ შენ და იტყუ: C; მიავლინე შენ იოპედ და მოიყვანე შენ სიმონ: საქმე მოციქ. 11,13 ა; შდრ. მიავლინე იოპედ და მოიყვანე შენ სიმონ: გ; აღადგინა იგი, და იგი აღდგა: მრკ 9, 27 DE; შდრ. აღადგინა იგი და აღდგა: C და სხვ.

ამ მხრივ საყურადღებოდ გვეჩვენება პ. კვიციარიძის ასეთი შენიშვნა: „რადგანაც ქართული ზმნის მიმოხრის მავითარებელი ნიშანი არის ნაცვალსახელი, ამისთვის წინადადებაში ეგ უკანასკნელი გამოიშვების, თუნდაც იგი უმთავრეს წევრს (საუბნს) შეადგენდეს... ეგ კიდევ ქართულის ენის განსაკუთრებული თვისებაა

⁷² Л. Л. Иофник, Образование современной системы личных местоимений в английском языке: Ученые записки ЛГУ, вып. 14, Ленинград, 1949, гв. 223.

მოკლ-სიტყვაობის მაჩვენებელი, რასაც ბევრი სხვა ენა მოკლებულია. იქ პირდაპირ უნდა დასახელდეს ნაცვალსახელები“⁷³.

ამაზე ამახვილებს ყურადღებას აგრეთვე თ. ჟორდანიას. იგი თავის გრამატიკაში წერს: „ზმნებში პიროვან ნაცვალ-სახელთა მაგირი იხმარება სხვადა-სხვა ნაკვთები... როდესაც ეს ნაკვთები დაერთვის ზმნებს, საჭირო არ არის პიროვან ნაცვალ-სახელთა დაწერა, თუ არ მეტად ლოგიკურად საყურადღებო შემთხვევაში, მაგალითად, უნდა ითქვას: „პანლური მეწყინება“ და არა: „პანლური მე მეწყინება“, აგრეთვე: „წიგნსა გწერ“ და არა: „მე შენ წიგნსა გწერ“, „დამინთე ცეცხლი“ და არა: „შენ მე დამინთე...“⁷⁴

წ 56. ზმნის პირის ნიშანთა თავდაპირველი ბგერითი სახისა და ბუნების გასარკვევად არსებითი მნიშვნელობა აქვს ნაცვალსახელთა გათვალისწინებას, რადგანაც, როგორც ცნობილია, ბევრ ენაში პირის აღმნიშვნელი აფიქსები სათანადო ნაცვალსახელებიდან მომდინარეობენ. პ. კვიციანიძეს თავის „სწორმეტყველებაში“ აღნიშნული ჰქონდა, რომ „ზმნის მიმოხრის მავითარებელი ნიშნები არის იგივე ჩვენებითი, თუ პიროვნებითი ნაცვალსახელები.. პირველნი ჩანან მხოლოდ მიჩემებითს ზმნებში, ხოლო უკანასკნელნი — ყველგან... ზმნებში: იური, იწყლვი, იკელი და მისთ. უნდა მუშაობდეს თავში მეგრულ-სვანური ნაცვალსახელი „სი“, რომელიც ქართულად არის „შენ“... ასე რიგათ რომ ჩაუკვირდე, დარწმუნდები, რომ არ არის ისეთი ზმნა, რომელშიც ნაცვალსახელი და მწეობითი ზმნა არ მიიკვლეოდეს“⁷⁵.

პირის აფიქსები რომ ნაცვალსახელური წარმოშობისაა, ამის ნათელ ილუსტრაციას იძლევა რიგი მთის იბერიულ-კავკასიური ენები. მაგალითად, აფხაზურ-ადიღური ჯგუფის ენებში პირის აფიქსები თითქმის ყველგან ემთხვევა პირისა და ჩვენებით ნაცვალსახელებს⁷⁶. აფხაზურში პირველსა და მეორე პირში ზმნა იყენებს პირის ნაცვალსახელთა ძირეულ მასალას ფორმანტებად, რომლებიც მიუთითებენ სათანადო პირსა და რიცხვზე: სარა („მე“) სტოატი (მივდივარ), ჭარა' („შენ“ მამაკაცი) უტოატი (მიდიხარ),

⁷³ ქართული სწორმეტყველება, გვ. 134.

⁷⁴ ქართული გრამატიკა, გვ. 116.

⁷⁵ ქართული სწორმეტყველება, გვ. 128—129.

⁷⁶ გ. რ. თ. გ. ა. ვ. ა, კუთვნილებითი აფიქსი • ქართველურ ენათა ზმნისა და სახელის მორფოლოგიურ კატეგორიებში (ქცევასა და ბრუნვებში), I: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, III, № 2, 1942, გვ. 210.

ბარს („შენ“ დედაკაცი) ბცოატ (მიდიხარ), ჰარა („ჩვენ“) ჰცოატ (მივდივართ), შიარს („თქვენ“) შიცოატ (მიდიხართ) ⁷⁷.

სპეციალურ ლიტერატურაში აგრეთვე შენიშნულია, რომ დარგულსა და ტაბასარანულში პირის მიხედვით ზმნის უღვლილება განვითარდა პირის ნაცვალსახელების საფუძველზე. ამ ენებში ზმნის პირის ყველა ნიშანი აშკარა ნაცვალსახელური წარმოშობისაა. მაგალითად, ტაბასარანულში პირველი ორი პირის ფორმანტი, რომელიც ყოველთვის სუფიქსად გვევლინება, წარმოადგენს პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელს მცირეოდენი სახესხვაობით, მესამე პირი კი დღემდე ამორფულადაა დაცული. ამით ეს ენა განსხვავდება მონათესავე ლაკური ენისაგან, სადაც ზმნის პირის ნიშნები პირის ნაცვალსახელთაგან არ მომდინარეობენ ⁷⁸.

პირის ნაცვალსახელები	პირის ნიშნები სუფიქსად
უზუ „მე“	-ზა
უჰუ „შენ“	-ჰა
უხუ „ჩვენ“ (ინკ.)	-ხა
უჩუ „ჩვენ“ (ექსკ.)	-ჩა
უჩჰუ „თქვენ“	-ჩჰა

ამასთანავე ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ტაბასარანულში ნაცვალსახელური პირის ნიშანი ზმნაში ჩვეულებრივ იმ ბრუნვის ფორმითაა წარმოდგენილი, რომელშიც სუბიექტი ან ობიექტია მოსალოდნელი ⁷⁹.

ამგვარადვეა ბაცბურში:

აჰჰ ვ-ალო-ჰჰ — შენ მოდიხარ მამაკაცი (აჰჰ — ერგატივი, სახელ. ჰაო — „შენ“)

ათხ ბ-ალო-თხ — ჩვენ მოვდივართ მამაკაცები (ათხ — ერგატ., სახელ. თხო — „ჩვენ“)

⁷⁷ ქ. ლ მ თ ა თ ი ძ ე, კახუხატივის კატეგორია აფხაზურში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მუშაბე, VI, № 1, 1945, გვ. 94; არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის, გვ. 92; მისივე, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ზმნის უღვლილების ზოგი საკითხი ძველ ქართულში: იბერ.-კავკას. ენათმ., V, 1953, გვ. 55 — 56.

⁷⁸ Л. И. Жирков, Табасаранский язык, Москва—Ленинград, 1948
 А. А. Магомедов, Местомименная аффиксация в глаголах табасаранского языка: იბერ.-კავკას. ენათმ., VII, 1955, გვ. 362.

⁷⁹ А. А. Магомедов, დასახ. ნაშრ., გვ. 381.

აღშ ბ-ალუ-აშ — თქვენ მოდიხართ მამაკაცები (აღშ- ერგატ., სახელ. 'მუ—„თქვენ“) ⁸⁰.

უღურში პირის ნიშნები გენეტურად სათანადო პირის ნაცვალსახელებს წარმოადგენენ. ზნაში პირის ნიშნებად გვხვდება შესატყვისი ჩვენებითი ნაცვალსახელები იმ ბრუნვის ფორმით, რომელიც რეალურ სუბიექტს ახასიათებს: ზოგჯერ უცვლელად, ზოგჯერ კი — გარკვეული ფონეტიკური ცვლილებებით ⁸¹. ნე და ტუ(ხ) (< * ტე-უხ) ნაცვალსახელი, რომელიც ზნაში III პირის აღმნიშვნელად გამოიყენება, სათანადო კონსტრუქციის ნიშნებში ბრუნვაცვალებად ფორმად გვევლინება ⁸².

§ 57. ამ მხრივ რთული ვითარება გვაქვს ქართველურ ენებში. მართალია, ამ ენებში ზნა პირების მიხედვით იცვლება, რაგონამ ნაცვალსახელებსა და ზნის ფორმანტებს შორის ისეთი კავშირი, როგორიც, მაგალითად, ზემოთ დასახელებულ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებშია, ყოველთვის არ დასტურდება ან. ყოველ შემთხვევაში, ეს ხელშეშახებად არა ჩანს. ამ მდგომარეობის გამო იყო, რომ თავის დროზე ივ. ჯავახიშვილი, რომელიც თავის კანონიკურ შრომაში „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“ ფართოდ მიმოიხილა და საეტიკო-ლიტერატურას და ყოველმხრივ ცდილობდა დაესაბუთებინა გენეტური ურთიერთობა ნაცვალსახელებსა და ზნის პირის ნიშნებს შორის, მთელ რიგ სიძნელეებს წააწყდა ამ მიმართულებით. იგი ერთმანეთს უდარებდა რა ზნის პირველი პირის ვ-, მ- ნიშნებსა და მე ნაცვალსახელს, სათანადო ანალიზის შედეგ იმ დასკვნაზე მივიდა, რომ არც ვ და არც მ პირველი პირის ნაცვალსახელის თავდაპირველ ძირად არ შეიძლება ყოფილიყო. ამ დანიშნულების გამოძახატველად უნდა გვექონოდა ჩ ბგერა, რომელიც ჩვენ პირის ნაცვალსახელსა და კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ჩემ- ფუძეს აქვს დაცული ⁸³. მისი აზრით, რადგანაც მეორე პირის ვენ ნაცვალსახელს ძირად მ ბგერა აქვს, ზნაში კი მეორე პირის უძველეს თავსართად ხ ჩანს, ამიტომ ქართულ-ქართველურ ბგერათა

⁸⁰ რ. გაგუა, ზნის ცვლა გრამატიკული კლას-კატეგორიის მიხედვით ბაბუღურ ენაში: იბერ.-კავკ. ენათმ., IV, თბილისი, 1953, გვ. 134.

⁸¹ ვლ. ფანჩვიძე. პიკემით სუბიექტიანი ზნები უღურ ენაში: ენიციის მონაბე, XII, თბილისი, 1942, გვ. 72.

⁸² ევგ. ჯეირანიშვილი, კითხვითი ნაცვალსახელები ლეზგიური ჯგუფის ენებში: იბერ.-კავკ. ენათმ., VII, თბილისი, 1955, გვ. 352.

⁸³ გვ. 446.

შენაცვლების წესის მიხედვით მეორე პირის ნაცვალსახელის ძირად ხ უნდა იქნეს პირველად მიჩნეული, შ კი შესაძლებელია მისი მხოლოდ მერმინდელი შენაცვლების შედეგი იყოს⁸⁴.

არნ. ჩიქობავას აზრით, ნაცვალსახელოვანი ელემენტები და პირის ნიშნები უმეტეს შემთხვევაში ერთმანეთს არ უკავშირდება: „S₁ და O₁ - გ, შ ბუნებრივად მიმართავს ჩვენს ყურადღებას მე ნაცვალსახელისაკენ, თუმცა აქაც მდგომარეობა არაა მთლად ნათელი. ვ-საიდან მივიღეთ? მაგრამ არც S₂ (ბ) არც O₂ (გ) შენ ნაცვალსახელამდის არ დაიყვანება; ეგვევ ითქმის S₃ (ნ) და O₃ (ბ) პრეფიქსების შესახებ“⁸⁵. იგი დასძენს, რომ: „ან აქ ნაცვალსახელე-ბია შეცვლილი მას შემდეგ, რაც ზმნაში პირის ნიშნები გაჩნდა (ეთქვათ, ისე, როგორც ეს S₂ მოხდა: იყო იგი, ახლა გვაქვს ის(ი). ანდა ე. წ. პირის ნიშნები არაა დაკავშირებული ნაცვალსახელთან და მაშინ კითხვა ისმის: რატომ?“⁸⁶.

რამდენადაც ასე თუ ისე ერთგვარი მატერიალური კავშირი არსებობს ქართველურ ენათა მე, მა, მი ნაცვალსახელსა და ობიექტური პირველი პირის მ- პრეფიქსს შორის, პრინციპში მათი გენეტური ერთიანობა, ვფიქრობთ, გამორიცხული არ უნდა იყოს. შესაძლებელია ობიექტური მეორე პირის გ- პრეფიქსიც წარმოშობით ე-გ-ე ნაცვალსახელოვან ელემენტს დაუკავშირდეს⁸⁷.

უფრო ნათელი ვითარება გვაქვს სვანურში. აქ ზმნის პირველი პირის მრავლობითში პრეფიქსი ნ- მოიპოვება. მას, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გენეტური კავშირი აქვს შესაბამის ნ ა (= ჩვენ) ნაცვალსახელთან⁸⁸. ნ- პრეფიქსი ისეთსავე დამოკიდებულებაშია ნ ა ნაცვალსახელთან, როგორც აფხაზური ჰარა (= ჩვენ) ჰა, ჰ პრეფიქსთან: ჰარა ჰა-ყოუპ (ჩვენ ვართ), ჰარა ჰ-ცოატ (მიედი-ვართ); შდრ. სვან. ნა ნ-აყა (= ჩვენ გვყავს)⁸⁹. ასევე ცნობილია, რომ მ-ი-შგჷ-ი (ჩემი) და გჷ-შგჷ-ეა (ჩვენი) ნაცვალსახელთა მ-, გჷ-იგივე ელემენტებია, რაც ზმნაშიც გვხვდება პირის ნიშნებად⁹⁰.

⁸⁴ იქვე, გვ. 449.

⁸⁵ არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ზმნის უღვლი-ლების ზოგი საკითხი, გვ. 55 — 56.

⁸⁶ იქვე.

⁸⁷ არნ. ჩიქობავა, გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ნიშნების ეტიმოლოგიისათვის ქართველურ ენებში, გვ. 452; მისივე, გრამატიკული კლას-კატეგორია და ზმნის უღვლ. ზოგი საკითხი, გვ. 60.

⁸⁸ ვ. თოფურია, სვანური ენა, ზმნა, გვ. 27.

⁸⁹ არნ. ჩიქობავა, მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის, გვ. 120.

⁹⁰ ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრ., გვ. 27

§ 58. კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ჩამოყალიბების პროცესი ქართველურ ენებში უშუალოდ პირის ნაცვალსახელებთანაა დაკავშირებული, რადგანაც ისინი, როგორც ცნობილია, წარმოსაქმნელად ამ უკანასკნელთა ნათესაობითი ბრუნვისათვის განკუთვნილ ფორმას იყენებენ⁹¹:

ქართ. ჩემ- — ჩემ-ი, შენ- — შენ-ი, ჩუენ- || ჩვენ- — ჩუენ-ი || ჩვენ-ი, თქუენ- || თქვენ- — თქუენ-ი || თქვენ-ი.

ჭან. ჩქიმ- || შქიმ- — ჩქიმ-ი || შქიმ-ი, სკან- — სკან-ი, ჩქუნ- || ჩქინ- || შქუნ- — ჩქუნ-ი || ჩქინ-ი || შქუნ-ი.

მეგრ. ჩქიმ- || ჩქემ- — ჩქიმ-ი || ჩქემ-ი, სქან- — სქან-ი, ჩქინ- || ჩქენ- — ჩქინ-ი || ჩქენ-ი, თქვან- — თქვან-ი.

სვან. მიშგუ — მიშგუ-ი, ისგუ — ისგუ-ი, ისგუე — ისგუე-ა.

ქართულისა და ზანურისაგან განსხვავებით მრავლობითი რიცხვის პირველ პირში სვანური გაარჩევს ორგვარ ფორმას: გუშგუე-ა, ნიშგუე-ა. პირველი ინკლუზიური ფორმაა (ნიშნავს „ჩემი + შენი ან თქვენი“), მეორე კი — ექსკლუზიური („ჩემი + მისი ან მათი“).

§ 59. სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ წარმოების ფორმის თვალსაზრისით კუთვნილებითი ნაცვალსახელები არ განსხვავდებიან ე. წ. გენიტიურ სახელთაგან, როგორცაა, მაგალითად, მანგლისი შეინდისი და სხვა, მაგრამ მათთან შედარებით ეს სახელები თავისებურებას ავლენენ მნიშვნელობის მხრივ. მათ ამჟამად აღარა აქვთ ორმაგი ბრუნვის (ნათ.-სახ.) გაგება, რის გამოც ჩემ, შენ, ჩვენ, თქვენ საწარმოებელ ფუძეებს წარმოადგენენ ჩემი, შენი, ჩვენი, თქვენი კუთვნილებითი ნაცვალსახელებისათვის, ხოლო მისი, მათი, ამისი, მაგისი, ამათი, მაგათი ფორმებში შემავალი -ის და -თ წარმოქმნის ელემენტებად გვევლინება⁹².

კუთვნილებითი ნაცვალსახელი სინტაქსურადაც განსხვავდება ნაგენიტივარი სახელისაგან. ეს უკანასკნელი „შეიძლება საზღვრულიც იყოს და მსაზღვრელიც (ჩველი მანგლისი“, „მანგლისის ტყე“), ნაგენიტივარი ნაცვალსახელი კი — მსაზღვრელი („ჩვენი მანგლისი“)⁹³.

⁹¹ ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 115.

⁹² იქვე, გვ. 116.

⁹³ იქვე, გვ. 117.

სხვაგვარად წარმოგვიდგენს საერთოდ კუთვნილებით ნაცვალსახელთა წარმოშობას გ. როგავა. იგი, რა თქმა უნდა, არ უარყოფს კუთვნილებით ნაცვალსახელთა პირის ნაცვალსახელებიდან მომდინარეობას, მაგრამ მათი შედგენილობა სხვაგვარად აქვს გააზრებული. მას თავის შრომაში „კუთვნილებითი აფიქსი ი ქართველურ ენათა ზნისა და სახელის მორფოლოგიურ კატეგორიებში“⁹¹. რომელიც სხვა მხრივაც იქცევს ყურადღებას, აღნიშნული აქვს, რომ შენ-ი, თქვენ-ი, ჩვენ-ი კუთვნილებით ნაცვალსახელებში, რომლებშიც ი გაგებულია სახელობითი ბრუნვის ნიშნად, ფაქტობრივად კუთვნილების გამორჩაბტველი აფიქსი უნდა იყოს, რომელიც მომდინარეობს ოდესღაც არსებული კუთვნილებითი ნაცვალსახელისაგანქ „შენ-ი, თქვენ-ი, ჩვენ-ი კუთვნილებითი ნაცვალსახელები შედგენილი უნდა იყოს პიროვნებით ნაცვალსახელთან ი კუთვნილებითი აფიქსის, resp. კუთვნილებითი ნაცვალსახელის დართვით. შენ პიროვნებითი ნაცვალსახელი: შენ-ი კუთვნილებითი ნაცვალსახელი, შენ-ი, ე. ი. „შენ-თავისი“⁹². გ. როგავას აზრით, სახელობითის -ი აფიქსის ჩამოყალიბების შედეგად კუთვნილებითობის ეს -ი აფიქსი აირია სახელობითის -ი აფიქსში ისევე, როგორც -ი-ზე დაბოლოებული ფუძეების -ი (ბასილ-ი, გრიგოლ-ი). ამჟამად ყველა ამ შემთხვევაში -ი სახელობითის ნიშნადაა გაგებული⁹³. ანალოგიური ვითარება ავტორს შენიშნული აქვს სხვა ენებშიც და, ამდენად, კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ამგვარი წარმოშობა ქართულში არც ჩვენ გვეჩვენებოდა შეუძლებლად, რომ დაზუსტებული ყოფილიყო ერთი საკითხი: ჩემ, შენ და სხვა პირის ნაცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვის ფუძეს წარმოადგენს, რომელიც თავისთავად შეიცავს კუთვნილებითობის მნიშვნელობას, როგორც შეიძლება, რომ ასეთი მნიშვნელობის მქონე ნაცვალსახელურ ფუძეს კვლავ ამავე მნიშვნელობის აფიქსი ან, როგორც თვით ავტორი აღნიშნავს, კუთვნილებითი აფიქსი, resp. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი დართოდა?⁹⁴

§ 60. რადგანაც კუთვნილებით ნაცვალსახელთა შედგენილობა პირის ნაცვალსახელებთან ერთად განვიხილეთ, აქ წარმოვადგენთ მხოლოდ ისეთ განსხვავებულ ფორმებს, რომლებიც ქართულისა, ზანურისა და სვანურის კილო-თქმების მიხედვით დასტურდება.

⁹¹ საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, III, № 5.

⁹² იქვე, გვ. 500.

⁹³ იქვე.

⁹⁴ იხ. ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, სახელთა ბრუნება, გვ. 517.

მოხეურსა და აქედან ალ. ყაზბეგის ნაწარმოებების პერსონაჟთა დიალოგებში კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ჩემი მოფერებით მიმართვისას შემოკლებული ჩე-სახით იხმარება; მაგ.:

— კარგია-ლა, ჩე! — უპასუხა დედამ: ა. ყაზბ. 1, 2; — კარგია-ლა ჩე... არ გიცნობ, რაიცა ხარ? იქვე, 11; — სუ-ლა ჩე! ნახავ, როგორ მალე მორჩები: იქვე, 126...

აქვე გვხვდება შენაი, თქვენაი, რომლებიც ასევე ერთგვარ საალერსო-მოფერებით ფორმებს წარმოადგენენ; მაგ.:

— არა, შენაი ჭირაიმე: იქვე, 82; — ოსი არაა, შენაი ჭირაიმე... უპასუხა ერთმა: იქვე, 11; — საქმე როგორ-ლა არა მქონდა, თქვენაი ჭირაიმეთ: იქვე, 208...

რაქულში I და II პირის კუთვნ. ნაცვალსახელს მსახლერულად ხმარებისას მიცემით ბრუნვაში ეკვეცება ფუძის ბოლოკიდური -მ და -ნ თანხმოვნები; მაგ.:

— ვაი ჩე პირს, რო ვიტყვი: ქრესტ. რაჭ. 279, 32... შე სანე-ფოში შემომიძღვა კვალიო: მთარაჭ. 92; გული არ მემოწმება შე სიკვდილზეო: იქვე, 94; შეს შეილსა ჰგავსაო: დიალექტ. რაჭ. 513; — ვაჟ შეს მამასაო: მთარაჭ. 94; შეს ქალობაზეო ბევრი ჯათა გამივლიაო: ქრესტ. რაჭ. 261, 10...

ფერეიდნულსა და ჩნგილოურში ჩჷენი || ჩვენი და თქჷენი || თქვენი კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ფუძისეული ჳე || ვე კომპლექსი იძლევა ო || ო, ე-ს. ფერეიდნულში ზოგჯერ სრულიად უკვალოდ იკარგება თქვენ ნაცვალსახელის თავკიდური თ თანხმოვანი; მაგ.:

მოგროვდით ჩონ ჳემწიფი კარზე: საინგ. 197; ბევრია ჩონ (=ჩვენი) ქართველი: ფერეიდნ. 215; — ჩონი... ზღაპარი თქვენ რაისთვი დაგითოლოთ? დიალექტ. 54; ჩენ ქჷყანას აღუზჷბდა: საინგ. 208... თქენი იყოს, აიღეთო: დიალექტ. ფერეიდნ. 267... თქონსა მუალავ: ინგ. ტექსტ. 254... — ქენ საქმე არ არი ჳაჩიგა ჩასვლაო: დიალექტ. ფერეიდნ. 266; მე მოვალ ქენსაო: იქვე, 261...

§ 61. პირველი პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ჳანურის ვიწურ-არქაბულ და ხოფურ კილოკავებში ჩქიმი სახით იხმარება. ათინურში ამ ნაცვალსახელის ჩქკომპლექსი რეგრესული დისიმილაციით შქ-ში გადადის: ჩქიმი → შქიმი. ხოლო ეს უკანასკნელი პროგრესული დისიმილაციური გამკვეთრების ნიადაგზე ამავე კილოკავში ზოგჯერ იძლევა მეორე ვარიანტს, რომელშიც კომპლექსი შქ → შკ: შქიმი ← შქიმი ← ჩქიმი⁹⁸.

⁹⁸ შდრ. ს. ქლენტო, ჳანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 136.

ჩქიმი: „ჩქიმი ოხოი იქვენ!“ ჭან. ტექსტ. II, 88,6 — „ჩემი სახლი იწვის“; ჯუმა ჩქიმი ვა ბიჩინამ-ა: იქვე, 33,32 — ჩემი ძმა ვერ ვიცანიო; ბოზო ჩქიმი-თი ნა-ტუ-სტეი ივას: იქვე, 47,30 — ჩემი ქალიშვილიც რომ იყო, ისეთი იქნება...

შქიმი || შქიმი: შქიმი ოთხო ტურბა ალთუნი ნაქ ონუ? იქვე, 88,19 — ჩემი ოთხი ტომარა ოქრო სად არის? „ოხოი შქიმი იქვენ!“ იქვე, 88,2 — „ჩემი სახლი იწვის“; თუთუნი შქიმი ხომულანუ: იქვე, 105,33 — ჩემი თამბაქო ხმელია... ფარა შქიმი, მუ-თი მილუნ: ი. ყიფ. ათინ. 72,18 — ჩემი ფული, რაც მაქვს... „ჰამფერი ნიშანლი შქიმი მიცონუნ!“ ჭან. ტექსტ. II, ათინ. 138,5.

ჭანურში მეორე პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ძირითადი ფორმაა სქანი, მაგრამ სამსავე კილოკავში პარალელურად იხმარება აგრეთვე სქანი. ს-სთან ც-ს შენაცვლებით არქაბულში იშვიათად დასტურდება ცქანი-ც⁸⁸; მაგ.:

სქანი: ბოზო სქანი ბერე ჩქიმის მეფჩათე! ჭან. ტექსტ. II, 62,18 — შენი ქალიშვილი ჩემს ბიჭს მიცვთ! დულაა სქანის ოწკელი! ჭან. ტექსტ. I, 3,16 — შენს საქმეს მიხედე; პაპული სქანი შენ მიგნაფუნ-ქი: ი. ყიფ. ხოფ. 7,28 — პაპაშენისაგან გამიგონია...

სქანი: ოხოი სქანი შე მენდემიონი-ა: ჭან. ტექსტ. II, 92, 7 — შენი სახლიდან წამიყვანეო; „აჲა ჭურკი სქანი ქლოინუ“-ა: ჭან. ტექსტ. I, 12,16 — ეს შენმა ქვაბმა მოიგოო...

ცქანი: „ჲა ცქანი ბორე“: ს. ელ. არქაბ. 50,15 — „მე შენი ვარ“; ბოზო ცქანი მა ებჭოფარე: იქვე, 50,2 — შენს გოგოს მე წაფიყვან... ნანა ცქანის კითხი: იქვე, 49,5 — დედაშენს კითხე... ბაბა ცქანი ში ბერე ვარე! იქვე, 49,6 — მამაშენის ბიჭი არ არის...

მრავლობითი რიცხვის პირველი პირის კუთვნი. ნაცვალსახელის ამოსავალი ფორმა ჩქუნი დატულია ვიწურ-არქაბულში, სხვა კილოკავებში კი მას ცვლილება მოუღის როგორც ძირეული ხმოვნის, ისე თავკიდური თანხმოვნის მხრივ. უ-სთან ი-ს შენაცვლების ნიადაგზე ხოფურისათვის დამახასიათებელია ჩქინი (←ჩქუნი). ათინურში კი აფრიკატი ჩქ-ს წინ რბილდება და შ-დ იქცევა. აქვე შქ კომპლექსი ზოგჯერ შქ-შიც გადადის: ჩქუნი → შქუნი → შკუნი; მაგ.:

⁸⁸ ს. ელენტი, ჭანური ტექსტები, არქაბული კილოკავი, გვ. XV; მისი-ჟე, ჭანურ-მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 155.

ჩ ქ უ ნ ი: ბერე ჩ ქ უ ნ ი ქომობთუ! ჭან. ტექსტ. II, 48,18 — ჩენი ბიჭი მოვიდა; ნჯუმუ ჩ ქ უ ნ ი მკოლიქ იფხორს: ს. ჟღ. არქაბ. 6,33 — ჩენს მარილს კალია ჭამს; ნანა ჩ ქ უ ნ ი არ ზენ-გინიქ მენდოაონუ: იქვე, 83,15 — დედაჩენი ერთმა მდიდარმა წაიყვანა...

ჩ ქ ი ნ ი: ჩ ქ ი ნ ი ალანი წანა მარტი რენ: ი. ყიფ. ხოფ. 7,26 — ჩენი ახალი წელი მარტია; მანძაგეე ჩ ქ ი ნ ი ს არ კარდა-ლა პაგუწული! ჭან. ტექსტ. I, 11,26 — ჩენს მეზობელს ერთი ქვა-ბი გამოართვი!...

შ ქ უ ნ ი ო შ ქ უ ნ ი: ოხლი შ ქ უ ნ ი ობჰვიით! ჭან. ტექსტ. II, ათინ. 89,17 — ჩენი სახლი დავწვიით!... ნანა შ ქ უ ნ ი ცილა შკო-მასენ! იქვე, 122,35 — დედაჩენმა უსათუოდ უნდა შეჭამოს; ჩო-ბანეფე შ ქ უ ნ ი ოქუმე იდანენე: ი. ყიფ. ათინ. 80,32 — ჩენი მწყემსები ხვალ წავლენ.

ჭანურის ყველა კილოკავში დაცულია მრავლ. რიცხვის მეორე პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ერთადერთი ფორმა თ ქ ვ ა ნ ი; მაგ.:

თ ქ ვ ა ნ ი ათმაჯაფექ ბულდუჯინი ქოფუმს: ჭან. ტექსტ. II, 12,20 — თქვენი მიზინოები მწყერს იქერენ („იჭერს“); ნანა თ ქ ვ ა ნ ი სო რენ-ა: ს. ჟღ. არქაბ. 83, 15 — დედათქვენი სად არისო...

§ 62. მეგრულში პარალელური ფორმები მხოლოდ მრავლ. რიცხვის პირველი პირის კუთვნილებით ნაცვალსახელს მოეპოვება: სენაკ. ჩ ქ უ ნ ი, ზუგდიდურ-სამურზ. ჩ ქ ჯ ნ ი. სხვა კუთვნილებითი ნაცვალსახელები თითო-თითო ფორმითაა წარმოდგენილი; მაგ.:

ჩ ქ ი მ ი: ჩ ქ ი მ ი რაში მიდევკონია: ი. ყიფ. ქრესტ. 30,23 — ჩემი რაში წაიყვანეო; სოლე იდესუ ჩ ქ ი მ ი ჯიმაღეჭი: იქვე, 59,8 — საით წავიდნენ ჩემი ძმები; ჩ ქ ი მ ი ჯორს გინი მოყუნ-დუა: იქვე, 43,30 — ჩემს ჯორს ხბო მოყვებოდაო...

ს ქ ა ნ ი: ს ქ ა ნ ი ოსურქ ვარენო ოგონათალო ვეგერგასკდა: მ. ხ. მ. ტ. 17,23 — თუ შენი ცოლი წასაყვანად არ გამოგადგეს; ს ქ ა ნ ი სუმარს ართითი ვო უჭკომუნია: ი. ყიფ. ქრესტ. 41,31 — შენს სტუმარს ერთიც არ შეუჭამიაო; თე ხამი ს ქ ა ნ ი რენიავო? იქვე, 26,12 — ეს დანა შენი არისო?...

ჩ ქ ი ნ ი ო ჩ ქ ჯ ნ ი: დუუმტკიცათია ჩ ქ ი ნ ი ქონებავა: იქვე, 78,16 — დავუმტკიცოთო ჩენი ქონებაო; ჩ ქ ი ნ ი ჯიმაქ მორთუა: იქვე, 29,20 — ჩემი ძმა მოვიდაო... გაჭირება რე ჩ ქ ჯ ნ ი: მ. ხ. მ. ტ. 288,11 — გაჭირებება ჩენი; ჩ ქ ჯ ნ ი კუნტა ხანი: ი. ყიფ. ქრესტ. 56,2 — ჩენი მოკლე ხანი...

§ 63. რამდენიმე ფონეტიკური ვარიანტით დასტურდება კუთ-
ვნილებითი ნაცვალსახელები სვანურში. დიალექტების მიხედვით
პირველი და მეორე პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ყველა-
ზე გავრცელებული ფორმებია: მი შ გ უ, მი შ გ ვ ი (ჩემი) და ის გ უ,
ის გ ვ ი (პენი). ლენტეხურ კილოში ორივე ნაცვალსახელის შგ,
სგ კომპლექსები ასიმილაციის ნიადაგზე იცვლება შესაბამისად
შკ და სკ-დ. წარმოდგენილი ან რედუცირებული ი ხმოვნის წინ
ლახამულურში მი შ გ უ-ს უ, როგორც წესი, ყველგან უმლატუ-
დება: მი შ გ უ¹⁰⁰; მაგ.:

მი ი მი შ გ უ აფხნეგ ჩოსგურდად: პროზ. ტექსტ. II, 85, 22 —
მე და ჩემი ამხანაგი დავსხედით; — მი შ გ უ-ისგუ ლიხეხვჳშს დემეგ
ხაყა: იქვე, 102, 22 — ჩემი-შენი დაცოლქმრება არ ვარგა; ეშ მწდე,
მი შ გ უ ლახება: პროზ. ტექსტ. I, 168, 23 — ასე არა, ჩემო ძმებო;
მი შ გ უ მესკედ ღ'ჳჳგეს: იქვე, 347, 14 — (ვიდრე) ჩემი ბექელი არ
მოგივიდეს; ჰატ, ლკჩევ ლი ბედი მი შ გ ვ ი! სვან. პოეზ. 3.43 —
ჰა, ნეტავი ჩემს ბედს! მი შ გ უ ჟაბემ ქა მაწვენე: იქვე, I, 8, 186
— ჩემი ჟაბეში (რომ) მაჩვენე!... დედე მი შ გ ვ ი, ყორ ლენ ლამ-
კარ: იქვე, 6, 20 — დედაჩემო, კარი გამილე; მი შ გ ვ ი უდილ —
ჩემო დაო... ეჩქას მი მამაედა ის გ უ ლიშედ: პროზ. ტექსტ. I,
347, 5 — მაშინ მე შემიძლია შენი შევლა; დემად მაწგხ ის გ უ
ლგროლ! პროზ. ტექსტ. II, 23, 15 — არაფრად მესაჭიროება შენი
კვერცხები! ის გ უ როქ შიმი ნწფიშედ მიცხა: იქვე, 72, 14 — შენ-
გან მიჩვენია ხელის გახსნაო; ის გ უ ნაბ ლი! სვან. პოეზ. I, 27, 14
— შენი ნებაა!... ის გ ვ ი მარე: იქვე, 27, 16 — შენი კაცი; ის გ ვ ი
ყვიაჟ'ესერ — შენი ღვიძლიო; მაგ ამჩედლი მარე ის გ ვ ი: იქვე,
7, 12 — ყველა წასულა შენი კაცი...

პარალელური ფორმები მოეპოვება აგრეთვე მრავლობითი
რიცხვის I და II პირის კუთვნილებით ნაცვალსახელებს. ბალსქვე-
მოურში გავრცელებულ ნ ი შ გ ვ ე || ნ ი შ გ ე („ჩვენი“ ექსკლ.),
გ ვ ი შ გ ვ ე || გ ვ ი მ გ ე („ჩვენი“ ინკლ.), ის გ ვ ე || ის გ ე („თქვე-
ნი“) ნაცვალსახელებს ბალსქვემოურში შეესაბამება: ნ ი შ გ ვ ე ა,
გ უ შ გ ვ ე ა || გ ვ ი შ გ ვ ე ა, ის გ ვ ე ა. ყველგან ამოსავალი ბალსზე-
მოური ფორმები უნდა იყოს. ა დაშავალ დიფთონგებში და-
კარგული ჩანს. ეგვეე ივარაუდება ზოგიერთ კილოში დაცული
ნ წ (← ნ წ ა) „ჩვენ“ და ს გ ა (← ს გ ა) „თქვენ“ ნაცვალსახელებში,

¹⁰⁰ მ. ქ ა ლ დ ა ნ ი, სვანური ენის ლახამ. კილოვების ფონეტ. თავისებურე-
ბანი, გვ. 150.

რომლებშიც **ჟ** (← ი)-ს კვალი უმლაუტის სახით დარჩენილია¹⁰¹.
ლენტეხური კილო თავის ვარიანტებს გვიჩვენებს მრავლ. რიცხვის
ფორმებშიც: გუ შკვე, ისკვე; მაგ.:

ნი შ გ ვ ე ა, ნი შ გ ვ ე, ნი შ გ ე: ლხჭვედლა ნი შ გ ვ ე ლე-
ჟერს: პროზ. ტექსტ. I, 27,15 — ჰკითხა ჩვენს ვაჟებს; ალა ნი შ-
გ ვ ე ა ხო მწლს ათხზრუნახ: იქვე, 27,4 — ეს ჩვენს უფროსებს სწყე-
ნიათ... ეო, საბრელა ბაპარ ნი შ გ ვ ე: სვან. პოეზ. I, 7,46 — ო,
საბრალო ჩვენო მღვდლებო... ალი ნი შ გ ე ნაყილ ღერი ღერთა-
რე ნაყილ ირი: პროზ. ტექსტ. II, 125,3 — ეს ჩვენი ნაშიერი კი
არა, ღმერთების შთამომავალი იქნება; ნი შ გ ე კარვ სურუ ჯო-
დიას ლი: იქვე, 85,7 — ჩვენი კარავი ძალიან შორსაა...

გუ შ გ ვ ე ა, გვი შ გ ვ ე ა, გუ შ გ ვ ე, გვი შ გ ე: თი აგვეშლდნეს
ამხვარედ გუ შ გ ვ ე ა: სვან. პოეზ. I, 5,40 — დაგვთვალეს ჩვენმა
მტრებმა... გვი შ გ ე გეზლირ ისგა ოგკადხ? პროზ. ტექსტ. II,
103,14 — ჩვენი შვილები მოგვივიდნენ?... გუ შ კ ვ ე მენწირ ჩუ მა-
მა არდა: ლნტ. — ჩვენი მომრევი არაფერი იყო...

ის გ ვ ე ა, ის გ ვ ე, ის გ ე: ნომ' ათხზრად სოფელ ის გ ვ ე ა:
სვან. პოეზ. I, 39,56 — არ გაახართ თქვენი სოფელი... ლისგლი
ისგვე სამოთხი: იქვე, 4,7 — თქვენი მზერა სამოთხე(ა)... ლუსდგვარ
ის გ ე: იქვე, 31,52 — თქვენი ნაწნავი...

§ 64. კუთვნილებით ნაცვალსახელთა მეორე წყება ჩვენებით
ნაცვალსახელთაგან იწარმოება. ამ შემთხვევაშიც საწარმოებელ
ფუძედ გამოყენებულია ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა, რომელსაც
სახელობითი ბრუნვის ნიშანი -ი დაერთვის: ამისი, მაგისი,
მისი || იმისი, ამათი, მაგათი, მათი || იმათი. თავი,
სხვა, ვინ და რა ნაცვალსახელთა ნათ. ბრუნვის ფორმიდანაა
წარმოქმნილი თჯსი || თავისი, სხვისი, ვისი, რისი || რისა.
ორ უკანასკნელს ჩვეულებრივ ცალკე ჯგუფად გამოყოფენ ხოლმე;
მაგალითები:

ამისი: ხოლო ჩუენ უსაკუთრესი მამული ამისი ზენაჲ
იერუსალმში უწყით: ცხ. იოვ. ზედაზნ. 13,18 გ; „ნეტარ რა უმძიმს,
რა სკიბისო?“ შექმნეს ამისი ცილობა: ვტ 56,4; ამისი ქონება...
უსარგებლო არისო: ვისრ. 147,34; ამისი ღვირფასი მეუღლე:
ი. კ. II, 130...

¹⁰¹ თ. შარაძენიძე, სვანური ენის ცხუმარული კილოკავის ძირითადი
თავისებურებანი: იბერ.-კავკას. ენათმ., IX — X, გვ. 230.

ამათი: ნუ რაჲ ყენება არს ნათლის-ცემაჲ ამათი: საქმე მოციქ. 10,47; ამათი ცოლები შაპროსასა იყენეს: ვისრ. 21,10—11; ჰნახეს, რომ ამათი ალაგი არ არის: ი. ჭ. II, 190...

მაგისი: არა ჯერ-არს შენდა ცოლებჲა მაგისი: მ 14,4 C; მაგისი კული მიინც მომეციოთ! სიბრძნე სიცრ. 40; კაი კაციც იყო მაგის ქმარი: ი. ჭ. II, 67...

მაგათი: შენ ელ-გეწიფების მაგათი განკითხვაჲ: ქრესტ. 162,22; ნუ რომელსა დიაცსა უჩუენოს მაგათი პირი: ვისრ. 15, 35; რა მაგათი საქმეაო: ი. ჭ. II, 230...

§ 65. მესამე პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ორი სახისაა: მისი, მათი და იმისი, იმათი. უკანასკნელი წყვილი ძე. ქართულში არ გვხვდება. იგი თავს იჩენს საშუალო ქართულის ადრინდელი პერიოდის ძეგლებში. თანამედროვე სალიტ. ენაში გაბატონებულ ფორმას მისი, მათი წარმოადგენს, მაგრამ იშვიათად იმისი, იმათი-ც იხმარება. მე-19 საუკუნის სამწერლო ენაში ამ მხრივ მდგომარეობა ცოტა სხვაგვარია. ქართლ-კახეთიდან გამოსულ მწერალთა ენაში, პირიქით, გაბატონებული ჩანს იმისი, იმათი. მისი, მათი შედარებით ნაკლებად გვხვდება, დასავლეთ საქართველოდან გამოსული მწერლები კი მეტწილად ამ უკანასკნელს ხმარობენ; (მაგ.)

მისი: შეუღდა მას მწფშ მისი იაკობ: საბა ასურ. 8,21; ზავსაც უნდოდა მათი წამოსვლა, რომე მისიცა სახელმწიფო და სახლი ეჩვენებინა: რუსუდან. 134,23; სასახლეში მისი ყველას ეშინოდა: ა. წ. IV, 21; მისი სიცივე ჰსუსხავს: ი. ჭ. II, 21...

მათი: მიუღებიეს სასყიდელი მათი: მ 6,16; მან გამომგზავნა, დაეგდე პატრონი, მათი მშობელი: ვტ 1263,4; მათმა... ლაპარაკმა საქართველო მომაგონა: კ. გამს. II, 37...

იმისი: აწე იმისი უნახაობა ჩემგან არ ეგების: ამირანდარეჯან. 3; იმისი სისხლი და ხორცი ვარ: ი. ჭ. II, 12; ყველას უნდოდა იმისი ნახვა: ა. ყაზბ. I, 41; იმისმა ბატონმა... არაფერი არ იცოდა: მ. ჯავახ. II, 243...

იმათი: არცა იმათი პირი ნახა: რუსუდან. 471,30; გულს ხომ ისევ ეტყობა იმათი სიტბო: ი. ჭ. II, 64; იმათი მამა არის დასაფლავებული: ვაჟა, V, 18...

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ამ სხვადასხვა ფორმათა გამოყენების მხრივ მტკიცე ზღვარის დადება არ შეიძლება. არის შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე მწერალთან, ზოგჯერ ერთსა და იმავე კონტექსტშიც კი, მისი და იმისი პარალელურად გვხვდება; მაგ.:

დავიჭირე მისი ცხენი... ცხენის მეტი მე იმისი არა გამო-
ვიყოლე-რა: ი. ჭ. II, 118... აღარაფერი მოსწონდა თავის ცოლისა:
არც იმის ხელით დაგვილი ოთახები, არც იმის ხელით დამზა-
დებული საკმელი, არც მისი ხმა: მ. ჯავახ. II, 306...

კუთვნილებითი ნაცვალსახელი ამისი და იმისი ჩვენებითი
ნაცვალსახელების ნათ. ბრუნვის გავრცობილ ფორმათა ანალოგიით
ზოგჯერ შეიძლება ამისა, იმისა სახით წარმოვიდგეს; მაგ.:

თქმა ამისა და იმისი გაბრუნება ერთი იყო: ი. ჭ. II, 59;
ამისაც თანახმა ხარო, ხომე? ე. ნინ. 50... ნახევარი ქალაქი
იმისა გახლათ: ვაეა, V, 138...

კუთვნილებით ნაცვალსახელთა მრავლობითი რიცხვის ფორ-
მები გურულსა და აჭარულში იმავე ჩვენებითი ნაცვალსახელების
ნარიანი მრავლობითის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებს წარმო-
დგენენ: აგინის || აგენის, მაგინის || მაგენის, იგინის
|| იგენის; მაგ.:

მაგინის გვარმა გეარა: ქრესტ. აჭარ. 367,25... წეიყვანეს...
იგინის ატამანის სანახავათ: ქრესტ. გურ. 333,8... იგენის
ჭიღობა: გურ. 125...

§ 66. კუთვნილებით ნაცვალსახელთა მეორე წყება ზანურშიც
ჩვენებით ნაცვალსახელთა ნათ. ბრუნვის ფორმიდან იწარმოება.
კილო-თქმათა მიხედვით ასეთ ფორმებს ვიღებთ:

ჭან. ამუში || ჰამუში, ჰაჰაში „ამისი“; ემუში || ჰემუში, ჰეაში
|| ჰიმუში „იმისი“, მუში „მისი“, „თავისი“; ანთეფეში || ჰამთეფეში
|| ჰათეფეში || ჰათეფეში || ჰანიში „ამათი“; ენთეფეში || ჰემთეფეში,
ჰეთეფეში, ჰეთეფეში || ჰინიში „იმათი“, მუნეფეში „მათი“, „თავი-
ანთი“.

მეგრ. ეში || თეში || ათეში „ამისი“; იში || თიში || ეთიში „იმი-
სი“, მუში „მისი“, „თავისი“; ენეფეში || თენეფეში || ათენეფეში
„ამათი“; ინეფეში || თინეფეში || ეთინეფეში „იმათი“, მუნეფეში
„მათი“, „თავიანთი“.

§ 67. სვანურში ამ ტიპის ნაცვალსახელები უშუალოდ ჩვენე-
ბით ნაცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებს წარმოად-
გენენ:

ამიშ || შმიშ || ამშა „ამისი“; ეჩა (← ეჯ-შა) || ეჩი „იმისი“, მიჩა
(← მიჯ-შა) „მისი“ „თავისი“; აღაჰრეშ „ამათი“, ეჯაჰრეშ „იმა-
თი“, მინე „მათი“, „თავიანთი“.

§ 68. ცალკე უნდა გამოიყოს ქართულში თჯსი || თავისი
ნაცვალსახელი, რომელსაც რეფლექსური მნიშვნელობა აქვს. იგი

შილებულია უკუქცევითი ნაცვალსახელის თავეი-ს ნათესაობითის ფორმისაგან¹⁰². ძველ ქართულში თჯსი ნაცვალსახელს შეუძლია სამივე პირის კუთვნილება გამოხატოს¹⁰³. ასეთ შემთხვევაში იგა რუს. СВОИ-ს მსგავსია, რომელიც თანაბრად სამივე პირის მიმართ იხმარება.

ქართ. თჯსი || თავეისი-ს შესატყვისი უკუქცევითი ნაცვალსახელი არც ზანურმა და არც სვანურმა არ იცის. ზანურში ამ ფუნქციით იხმარება მუში (მრავლობითში მუნეფიში), ხოლო სვანურში — მიჩაჲ (მრავლობითში მინე). მუში მესამე პირის ნაცვალსახელის (მუქ) ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას წარმოადგენს, სვანური მიჩაჲ კი მიჯ-შა-საგან მომდინარეობს, რომელშიც ჯ მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელის ეჯი-ს ძირეული ელემენტი ჩანს, -შაჲ კი ზანური წარმოშობის ნათესაობითი ბრუნვის -იშ, -ეშ ფორმანტის ვარიანტს წარმოადგენს¹⁰⁴ (ზღრ. ეჩა ← ეჯ-შა „იმიისი“).

რეფლექსური მნიშვნელობით მუში იმდენადაა გავრცელებული მთელს ზანურში, რომ მისი ინტენსიური გავლენის შედეგად ეს ნორმა გაბატონებულია მომიჯნავე ქართული ენის დიალექტებშიც¹⁰⁵; მაგ.:

დათაავა გოგვიამ მისი ამბავი: დიალექტ. გურ. 422; დარჩა სუნელს ე ოქრო და მისი ძმანების ქონება: დიალექტ. ქვ. იმერ. 471; დედოფალმა... იცნო, რომ მისი ქმარია: იქვე, რაჭ. 514...

ზანური ნორმის მიხედვითაა აგებული ამ დიალექტებში მამამისი, დედამისი და სხვა ამ ტიპის შესიტყვებანი, რომელთაც სალიტერატურო ენასა და აღმოსავლურ კილოებში შეესატყვისება თავეისი მამა, თავეისი დედა და სხვ.

რადგანაც დასავლურ კილოებში მისი ნაცვალსახელი იხმარება როგორც его ს, ისე свои-ს მნიშვნელობით, ეს ხშირად გაუგებრობასაც იწვევს. მაგალითად, ამ ფრაზას „ადგა და დაწუა მისი სახლი დიდმა გოგვიამ“ (გურ. 105,23) თუ სალიტ. ენის ნორმის მიხედვით მივეუდგებით, ჩანს, რომ გოგიას ვიდაც სხვისი სახლი დაუწევას, მაგრამ თუ თქმელის თვალსაზრისიდან ამო-

¹⁰² ა. შანიძე, გრამატ. საფუძვლები, გვ. 115.

¹⁰³ ა. შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა, ლექსიკონი, გვ. 105; ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 518.

¹⁰⁴ ვ. თოფურია, ბრუნების სისტემისათვის, გვ. 344.

¹⁰⁵ არნ. ჩიქობავა, დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“, გვ. 215.

ვალთ, სინამდვილეში გოგიამ თავისი სახლი დაწვა და არასხვისი. ასეთ გაუგებრობას ზოგჯერ ადგილი აქვს აღმოსავლურ კილოებშიც თავისი ნაცვალსახელის ხმარებისას.

„მისი“ და „თავისი“ ნაცვალსახელთა შორის გარკვეული განსხვავება არსებობს: „ორივე აღნიშნავს საგნის განკუთვნილებას მფლობელისადმი, მხოლოდ სხვადასხვანაირად: პირველში, მისი, — საორიენტაციო პუნქტი მეტყველია; ამ პუნქტიდან რისიმე მფლობელი აღინიშნება მესამე პირის ნაცვალსახელით: იგი; საგნის განკუთვნილება ამ თვალსაზრისით ხდება: ესა და ეს იმისიაო, მეორეში კი, თავისი, — მეტყველი, როგორც საორიენტაციო პუნქტი, არა ჩანს: მეტყველება მფლობელის თვალსაზრისით ანუ აქებს სინამდვილეს და აღნუსხავს: ესა და ეს თავისია, ე. ი. მფლობელისააო“¹⁰⁶.

ძველ ქართულში ამ მხრივ ერთგვარობა არ არის დაცული. იხმარება როგორც მისი, ისე თვისი. ხშირია შემთხვევები, როცა რეფლექსური მნიშვნელობით აქ მისი და მათი ნაცვალსახელია გამოყენებული¹⁰⁷. სურადლებას იქცევს ისეთი შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე კონტექსტში ერთი და იმავე დანიშნულებით ხშირად ორივე ნაცვალსახელი გვხვდება პარალელურად; მაგ.:

და შვა ძე იგი თვისი პირმშოა: ლ 2,7 C — და შვა ძე მისი პირმშოა: DE; შეიყვანა თავადი სახიდ თვისა: ლ 10,38 C — ჰე იყვანა თავადი სახლსა მისსა: DE; და არავე დაუტევა... ქველის მოქმედებაა იგი თვისი: საქმე მოციქ. 14,17 ა — და არავე... დაუტევა ქველის მოქმედებაა იგი მისი: გ; რამეთუ ეუწყა მას... განსლვაა თვისი ჯორცთაგან: ცხ. დავით გარეჯ. 185, 11 — 12 ბ — ცნა მამაძან დავით განსლვაა მისი ჯორცთაგან: ა...

§ 69. როგორ უნდა შეფასდეს ძველი ქართული ენის ზემოაღნიშნული ფაქტები? რადგანაც ამჟამად თავისი ნაცვალსახელის ნაცვლად მისი-ს ხმარება რიგი დასავლური კილოების ნიშანდობლივი თვისებაა, რომელიც თავის მხრივ ზანურ ნორმად ითვლება, ამიტომ ბუნებრივი ხომ არ იქნებოდა, რომ ძველ ქართულშიაც ეს მოვლენა სალიტ. ენაზე კილოთა გავლენის შედეგად მიგვეჩნია, ანდა მასში ზანური ენობრივი ფენა დაგვენახა? პრინციპში ამგვარი შესაძლებლობის გამორიცხვა შეუძლებელია, მაგრამ ნაკ-

¹⁰⁶ არნ. ჩიქობავა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად, გვ. 80.

¹⁰⁷ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშ., გვ. 80; მისივე, დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“, გვ. 221; ირ. ასათიანი, მისი ნაცვალსახელის ფუნქციისათვის ძველ ქართულში: იხ. ენის ინსტიტუტის III სამეცნიერების თეზისები, 1946 წ.

ლებ მოსალოდნელია, რადგანაც თქსი ნაცვალსახელის ნაცვლად მისი-ს ხმარება აქ არც დიალექტიზმის შთაბეჭდილებას ახდენს და არც სხვა რომელიმე ენობრივი ფენის შემონატანი ჩანს. მოსალოდნელი არაა აგრეთვე მათი პარალელური ხმარება იმდროინდელი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში არსებულ სხვადასხვა ლიტერატურული და ფილოლოგიური სკოლებისათვის მიგვეწერა. უნდა გამოირიცხოს უცხო ენების გავლენაც.

თქსი ნაცვალსახელის ნაცვლად მისი ხშირად გვხვდება IX — XI საუკუნეების როგორც ნათარგმნ, ისე ორიგინალურ ძეგლებში და ეს მოვლენა თვით იმდროინდელი სალიტერატურო ენის კუთვნილებას წარმოადგენს, რასაც სხვა, უფრო ზოგადი მოვლენა უნდა ედოს საფუძვლად.

საზოგადოდ, შეიძლება ითქვას, რომ ნაცვალსახელთა საშუალებით რეფლექსურობის გამოხატვა ქართულში გვიანდელი მოვლენაა¹⁰⁸. როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, თავი უკუქცევითი ნაცვალსახელი შედარებით ახალი წარმონაქმნია. მისი შესაფერისი სახელი სხვა ქართველურ ენებშიც ახლად ჩასახულია ქართული ენის გავლენით. უფრო ახალი ჩანს თავიდან ნაწარმოები თქსი კუთვნილებითი ნაცვალსახელი რეფლექსური მნიშვნელობით ქართულში და მუჟი და მიჩა ამავე ფუნქციით ზანურსა და სვანურში.

თქსი და მისი ნაცვალსახელთა პარალელური ხმარების ის შემთხვევები, რომლებიც ზემოთ იყო წარმოდგენილი, ქართული ენის განვითარების იმ პერიოდს ასახავს, როცა ეს ნაცვალსახელები საბოლოოდ ჯერ კიდევ მთლიანად არაა განსხვავებული მნიშვნელობის მხრივ და არც გარკვეული წესია შემუშავებული, რომელიც მტკიცედ გამიჯნავდა მათი გამოყენების სფეროებს.

აქ გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ თქსი და მისი ნაცვალსახელთა შორის განსხვავება, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ფსიქოლოგიური ხასიათისაა, რაც თავისთავად საშუალებას იძლევა საგნის კუთვნილება მფლობელისადმი სხვადასხვა შემთხვევაში სხვადასხვაგვარად და სხვადასხვა თვალსაზრისით იყოს წარმოდგენილი. ამის გამოა, რომ არა მარტო ქართულში, არამედ ისეთ ენებშიც კი, როგორიცაა რუსული, ბერძნული და სომხური,

¹⁰⁸ შთაბეჭდილება ისეთია, თითქოს უკუქცევითი ნაცვალსახელები თავი, თავად ი, თუთ, თქსი პირველად ლიტერატურულ ენაში უნდა ჩასახულიყო და აქედან ქართული ენის კილოებშიც გავრცელებულიყო.

სადაც მნიშვნელობის მხრივ ასე თუ ისე მტკიცედაა გამოიჯნული *erо* და *свoи*, *აბრც...* და *ჰმასრც...* *ქლქ* და *ნიოყ*, არა ერთი და ორი შემთხვევა გვხვდება, როცა ეს ნაცვალსახელები ერთიმეორის მონაცვლედ გამოდიან¹⁰⁸.

ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ძირეული ჩვენებითი ნაცვალსახელები

§ 70. ჩვენებით ნაცვალსახელთაგან პირველ რიგში უნდა განვიხილოთ ძირეული ნაცვალსახელები. ესენია: *ესე* || *ეს*, *ეგე* || *ეგ*, *იგი* || *ისი*. ძე. ქართულში, როგორც წესი, სრული სახით გვხვდება *ესე*, *ეგე*. ჩვენი მასალების მიხედვით V—X საუკუნის ძეგლებში არც ერთი შემთხვევა არ დასტურდება ბოლომოკვეცილი *ეს*, *ეგ* ფორმების ხმარებისა. „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში“ ორიოდე ადგილას *ესე* ნაცვალსახელის ბოლოკიდური ხმოვანი მერვე ენითაა წარმოდგენილი; Vმაგ.:

ეს უწყოდეთ თქუენ: გ₂₁; *ეს* იყო შვილი წარჩინებულთა: ბ₂₇. ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ *ესე* აქ ჩვენებითი ნაცვალსახელი კი არაა, *ესრ* შმნისართის გამარტივებული ფორმაა? ასეთი შესაძლებლობა, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, პრინციპში გამოსარიცხი არაა, მაგრამ ამ შემთხვევაში რომ *ესე* ნაცვალსახელი უნდა იყოს, *ეს* ჩანს, ჯერ ერთი, კონტექსტის მიხედვით. მეორეც, ცნობილია, რომ ზემოდასახელებულ ძეგლს საერთოდ ახასიათებს *ე-ს* მაგიერ *ე-ს* ხმარება, რაზედაც საგანგებოდ ყურადღება გამახვილებული აქვს მის გამოძცემელს ნ. მარს თავის ენობრივ მიმოხილვაში. დაბოლოს, გასათვალისწინებელია აგრეთვე ის გარემოება, რომ ძველ ქართულში *ესრ* შმნისართი რ-ს გარეშე ძალზე იშვიათია. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან *ესე* სისტემატურად რომ ყოფილიყო გამოყენებული შმნისართის ფუნქციით, მაშინ ერთიმეორისაგან ძნელი გასარჩევი იქნებოდა ჩვენებითი ნაცვალსახელი და შმნისართი. ფაქტობრივი მასალა მოწმობს, რომ *ესრე* შმნისართში რ თავის ადგილას იყო მანამ, სანამ ჩვენებითი ნაცვალსახელი *ესე* ფორმით არსებობდა. ამ ორ მეტყველების ნაწილს შორის ფორმის მხრივ განსხვავება შენარჩუნებულ იქნა შემდგომაც, როცა *ესე* ნაცვალსახელს ე მოეკვეცა (*ეს*), ხოლო

¹⁰⁸ ვრცლად იხ. ჩვენი: კუთვნილებით-უკუქცევითი ნაცვალსახელები ქართველურ ენებში: იბეკდება იბერ.-კავკას. ენათმეცნიერების XIV ტომში.

ეს რე ზმნისართში რ დაიკარგა (ესე) ან იგი ასე ზმნისართმა შეცვალა. საინტერესოა, რომ ეს ე-ს მსგავსად ბოლოკიდური ე მოეკვეცა ეგე ჩვენებით ნაცვალსახელსაც. თითქოს მოსალოდნელი იყო ეს რე ზმნისართის ბედი გაეზიარებინა სათანადო ეგრე ზმნისართსაც, ე. ი. მასშიც რ დაკარგულიყო, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. მთელი ქართულის მანძილზე ეგრე ზმნისართი, როგორც ცნობილია, უცვლელად შემოგვენახა.

§ 71¹ ესე და ეგე ჩვენებითი ნაცვალსახელი სრული სახით გვხვდება საერო ლიტერატურის ადრინდელ ძეგლში „ვის-რამიანში“. მეტწილად ამგვარადვეა „ვეფხისტყაოსანში“, „ამირანდარეჯანიანში“, „შაჰნამე“-სა და ზომღვენო პერიოდის ძეგლებშიც; მაგ.:

ესე: შაჰრომ რა ესე წაიკითხა... ათრთოლდა: ვისრ. 16,23; ვინ ყოფილან ესე ქაბუკნი: ამირანდარეჯ. 4; რა ესე საუბარი ესმა: შაჰნ. II, 378; ესე არაოდეს მოგეწალოს: დოკ. I, 3,1465... ეგე სნეულთა სამოსია: ვისრ. 10,20; წეგე არ მიმძიმს, ვაზირო, ესეა, რომე მწყენია...“ ვტ 62,1¹ სხვათა თანა ეგე უგვანია: სიბრძნე სიცრ. 46...

ესე და ეგე ზოგჯერ გვხვდება ი. ქავეყანადის ლექსებსა და პოემებში. აგრეთვე ვაჟა-ფშაველას ნაწარმოებების პერსონაჟთა დიალოგებში; მაგ.:

თუ ესე არის, ნეტა მას: ი. ჭ. I, 103... სასიხარულოდ ეგე ექნება?! იქვე, 139; წავა ეხლა ეგე და დაგლოცავს: ვაჟა, V, 55..

ეს ნაცვალსახელები ძველი სახით შემოგვრჩა მთელ რიგ დი. ალექტებში; მაგ.:

ესე (=ეს) გამოგვექცა მინდვრისყე: დიალექტ. თიან. 153; სამი ზადსაც გეტყვიო. ერთი ესეო, რო... იქვე, ფერეიდ. 262... მე ეგე არ მამაგონდებოდაო: ხევს. ეთნ. III, 6,10; ფშაურია ეგე, გენაცვლე: დიალექტ. ივრისხ. 148; ეგეო ქვე გადარჩებაო: დიალექტ-გლოლ. 538...

ზემო იმერულის მიმართ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ესე, ისი შესაძლოა არქაიზში კი არ იყოს, არამედ ესა, ისა-ს ასიმილაციის შედეგი ¹¹⁰.

¹¹⁰ ლ. ლექვაეა, ზემოიმერულის მასალები ერთი სოფლის მცხოვრებთა ნეტყველების მიხედვით: იბერ.-კავკას. ენათმ., IX — X, 1958, გვ. 183.

§ 72. მე-13 საუკ.-იდან მოკიდებული უკვე თავს იჩენს ამ ნაცვალსახელთა გამარტივებული ფორმები: ეს, ეგ. ორივე რაზდენ-ჯერმე გვხვდება „ვეფხისტყაოსანში“, საერო ლიტერატურის სხვა ძეგლებში კი მათი ხმარების შეზღუდვები მეტ-ნაკლებად უკრო ხშირია. რაც შეეხება ისტორიულ დოკუმენტებს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ცელი ქართულის საფუძველზე აგებულ ტრადიციულ გამოთქმებს, აქ უკრო ქარბადაა წარმოდგენილი ეს, ეგ, ვიდრე მათი ცელი ვარიანტები ესე, ეგე; მაგ.:

ვისცა ეს სრულად არა სკირს, აკლია მიჯნურთ ზნეობა: ვტ 23, 4^წ მიზეზი ჩემი ეს არის: სიბრანე სიცრ. 20: სამოურაო ეს გედვას: დოკ. I, 524, 1696... ეგ საუბარი ჩაწინ ხანს, თუცაღა ვიკო ცნობასა: ვტ 886, 2^წ ეკ ჩენგან ვით იქნების: რუსულან. 119, 5...

§ 73. „ხილიხანიანში“ დასტურდება ჩვენებითი ნაცვალსახელის ეს ი ფორმა; მაგ.:

სხვა ძე არა მყავს, მეფეო, მართ მარტო ოდენ ეს ია: 54. ქმარად შევიროთო ეს ია? 140...

ხომ არ შეიძლება დაეუწვათ, რომ ასეთი ფორმა ლექსის წყობით არის გამოწვეული? ეს ია შეერთმა სიტყვებს: წესია უცხელესია და სხვ. ან იქნებ სიტყვის ბოლოს ეა კომპლექსის ია-დ ცვლასთან გვაქვს საქმე? ამ მიზნების გათვალისწინება ბუნებრივი იქნებოდა, რომ ამ სახით ეს ნაცვალსახელი სხვაგან არ გვხვდებოდეს. ქართლიდან გამოსულ მე-17 საუკუნის ისტორიულ დოკუმენტში ვკითხულობთ: ეს ი დიცი, პირი და წიგნი მოგეც მე: დოკ. I, 136, 1695. ხოლო იმერეთიდან გამოსულ ერთ-ერთ საბუთში ნახვარია: ეს ი ები ყველა დაესთმეთ: დოკ. II, 453, 1809.

ამებამდ ეს ფორმა ახასიათებს ხევსურულს, ინგილოურს, ზემო და ქვემოინერულს, ლეჩხუმურსა და რაჭულს. გვხვდება ვაჟაფშაველას ნაწარმოებების პერსონაჟთა დიალოგებშიც. ზოგის აპირით, ეს ი და ეგ ი-ში -ი სახელობითი ბრუნვის ნიშანი უნდა იყოს¹¹¹, მაგრამ, ვფიქრობთ, ასეთი რამ გამოსარიცხია, რადგანაც სხვა ფუძისეული ხმოვნების მსგავსად იგი სახელს მრავლობითშიც გადაჰყვება: ეს ი-ნი (შლრ. ეს ე-ნი, ის ი-ნი). ეს ი, ეგ ი ჩვეულებრივ თავს იჩენს ისეთ დიალექტებში, რომლებშიც ამავე დროს

¹¹¹ ფ. მაკალათია, ხევსურულის ძირითადი მორფოლოგიური თავისებურებანი არხოტის მეტყველების მიხედვით: თბილ. სახ. უნივერსიტეტის სტუდ. სამეცნ. შრომების კრებული, 8, 1958, გვ. 259.

ისი იხმარება. ამიტომ ორივე ამ უკანასკნელის ანალოგიით უნდა იყოს მიღებული ¹¹²; მაგ.:

ესი ას საჯღნედ ტყავის გაზელაი: დიალექტ. ხეს. 6; მემრ ამ გაბურმ მაიგონ ესი: ხევს. მას. 155,16; ესი მოგიტანა გრი-შანა: ზ. იმერ. 76; დააბალახა ესი ცხენი: მთარაჭ. 92; ქაჩალმა ესი ც მოკლა: დიალექტ. ინგ. 237... ესინი კი ამდგარან: ქრესტ. ზ. იმერ. 302,3; თუ ესინი გაყიდე: ქრესტ. რაჭ. 283,8... რაი ყოფილა ეგი: ვაჟა, V, 365; ეგი ც ჩემი საგონია: ხევს. პოეზ. 371,4; შენ ეგი ც არა იცოდდიო: ხევს. ტექსტ. 427,6; რა გიქნია ეგიო? დიალექტ. ქვ. იმერ. 470; მეეწონაო ეგიო: იქვე, ზ. იმერ. 400...

§ 74.¹ ქართლ-კახეთიდან გამოსულ მე-17 საუკუნის ისტორიულ დოკუმენტებში ჩვენებით ნაცვალსახელთა ნუსამე ვარიანტიც დასტურდება. ეს არის ესა და ეგა, მაგ.:

დაიწერა ბძანება და ნიშანი ესა გიორგობისთვეს: დოკ. I, 563, 1738... ვერც შვილმა და ვერც შვილისა-შვილმა შენა ეგა ნასყიდობა ვერ მოგიშალოს: იქვე, 282, 1724...

ამ სახით ეს ნაცვალსახელები ხშირად გვხვდება ი. ჭავჭავაძის, ვაჟა-ფშაველას, ა. ყაზბეგის, ნ. ლომოურის, ს. მგალობლის, შ. არაგვისპირელისა და სხვათა თხზულებებში; მაგ.:

მითხრა ესა და კიდევ გამომიწოდა ხელი: ი. ჭ. II, 13; აბა სად ესა და სად ისა: ვაჟა, V, 399; — სთქვა ესა და გაშორდა მეგობრებს: მ. მრევლ. 148; — ესა ც არ მათავისუფლებს: შ. არაგვ. I, 210... — ესლა რატომ აღარ არის ეგა? ი. ჭ. II, 26; — რაი სთქვი ეგა? ა. ყაზბ. I, 84; ვინ გითხრა ყველა ეგა? ნ. ლომ. 28; სადაურია ეგა! ს. მგალ. 331; დაახჩე რალა ეგ წუწკი, ეგა? მ. ჯაფახ. I, 10...

ისა ვარიანტი მეტწილად ზმნის წინა პოზიციაში გვხვდება; მაგ.:

რაც შეგვეძლოს, ჩვენ ისა ვქნათ: ი. ჭ. II, 59; შენ აცლევ, მე ვაძლევ, ისა, და წავიდა და გაკეთდა კაცი: ს. მგალ. 355...

ესა, ეგა, ისა ფორმების ხმარება ახასიათებს უმთავრესად აფხაზულურ დიალექტებს. დასავლური კილოებიდან ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს რაჭული; მაგ.:

იგი ესა და ეს ქალი ვარ: ქრესტ. კახ. 50, 1 — 2; საცა მოხდიან ჭურებს, ესა სვამს: იქვე, რაჭ. 260,26... შვიდი წელი აშე-

¹¹² ქ. ძოწენიძე, ზემოიბერული კილოკავი, გვ. 82; ლ. ლეჟავა, დასა. ნაშრ., გვ. 183.

ნეს ეგა: იქვე, მოხ. 175,27; — მე შენი მეზობელი ღარიბი რო ვიყავი, ისა ვარო: იქვე, ქართლ. 25,8...

ეს ა ხშირად გამოვლინდება ხოლმე -ც(ა) ნაწილაკის დართვისას; მაგ.:

ესა ც მოიტანა: ქრესტ. მესხ. 227,12; ისა ც გაიძმობილა: დიალექტ. მთ. 70; ისა ც უწყლოულად არიანო: იქვე, გუდამაყრ. 91; ისა ც უკენ დაუბრუნა: იქვე, მოხ. 42; მოიყვანეს ისა ც: ჯავახ., ისა ც მოვიდა: კახ. 77...

ესი ო ესა, ეგი ო ეგა, ისა მეორეული ფორმებია. უფრო ძველი და სრული სახე ამ ნაცვალსახელებისა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დაცულია სალიტერატურო ენასა და არქაული ტიპის დიალექტებში: ეს ე, ეგ ე, ის ი; ეს ე-ც; ეგ ე-ც, ის ი-ც; ეს ე-ნ-ი, ეგ ე-ნ-ი, ის ი-ნ-ი.

§/75. V მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელი ორი ვარიანტით არის წარმოდგენილი: ის, ი გ ი. ესენი ერთი მნიშვნელობისა და ერთიმეორის ბადალი სიტყვებია, მაგრამ წარმომავლობით სხვადასხვა დიალექტური ერთეულებია¹¹³. ხმარების მხრივ თანამედროვე სალიტ. ქართულში შეუდარებელი უფრო ხშირია ის, შედარებით იშვიათია ი გ ი¹¹⁴. ეს იმითაც არის გამოწვეული, რომ ის დამოუკიდებლადაც გვხვდება და მსაზღვრელადაც, ი გ ი კი მსაზღვრელად ამემად არ იხმარება¹¹⁵ აღმოსავლეთ საქართველოს კილოებს და ამ კუთხიდან გამოსულ მწერალთა ენას ჩვეულებრივ ის ახასიათებს, ხოლო დასავლეთ საქართველოს კილოებში და აქედან გამოსულ მწერალთა ნაწერებში უფრო მეტად ი გ ი არის გავრცელებული¹¹⁶ სპეციალისტები მიუთითებენ, რომ, მაგალითად, ხევსურულისათვის ი გ ი ნაცვალსახელი სრულიად უცნობია¹¹⁶.

ის ხმარების მხრივ სტაბილური მდგომარეობა გვაქვს აგრეთვე სხვა მთის კილოებსა, ფერეიდნულსა, კახურსა და ქართლურის დიდ ნაწილში.

თანამედროვე სალიტ. ენაში ეს სხვაობა ნაკლებ თვალსაჩინოა, მაგრამ მე-19 საუკ.-ის სამწერლო ენაში იგი შედარებით მკვეთრად იგრძნობა. მაგალითად, ი. ჭავჭავაძის თხზულებებში ი გ ი-ს ხმარებას უმეტესად გარკვეული სტილისტიკური საჭიროება

¹¹³ არნ. ჩიქობავა, დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსანში“: ვნიშვის მოამბე, III, 1938, გვ. 221.

¹¹⁴ იქვე, 215.

¹¹⁶ აღ. კინკარაული, ხევსურულის თვისებურებანი, 1960, გვ. 60.

განსაზღვრავს. პროზაში, სადაც პერსონაჟთა ურთიერთობაა გად-
მოცემული, იგი ძალზე იშვიათად გვხვდება, პოეტურ და პუბლი-
ცისტურ ნაწერებში კი შედარებით ხშირად იხმარება; მაგ.:

იგი არ იყო შიშის ტრეოლა, შინის კანკალი: 1, 3; ვიხილე
სატრფო: იგი ცრემლს ჰღვრიდა: იქვე, 26; ვაჟკაცად იგი მიქია,
ვინცა უბედურთ ჩხსნელია: იქვე, 107 (წდრ. სად არს ის ღმერთა,
იგი გრძობა, ის სიყვარული? იქვე, 51)... იქნება იგი ჩვენს სტა-
ტიაში ერთს ჭკვიანურს განხილვას ელოდა: IV, 26...

უფრო იშვიათად გვხვდება იგი ნაცვალსახელი ვაჟა-ფშავე-
ლას, ა. ყაზბეგის, ს. მგალობლიშვილის, შ. არაგვისაპირელის და
სხვათა მხატვრულ ნაწარმოებებში.

§ 76. მიუხედავად იმისა, რომ ანჟამად იგი და ის ნაცვალ-
სახელი ერთი და იმავე მნიშვნელობისაა და ერთმანეთის პარალე-
ლურად იხმარება, მაინც მათ სრულ სინონიმებად ვერ მივიჩნევთ¹¹⁶,
რადგანაც არის რამდენიმე ისეთი შემთხვევა, როცა ესენი ერთ-
მანეთს ემიჯნებიან: როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მსაზღვრელად
მარტოოდენ ის ნაცვალსახელი გვხვდება, იგი ამ ფუნქციით თა-
ნამედროვე სალიტერატურო ენის თვალსაზრისით დიალექტიზმად
არის გაანურებული¹¹⁷. სამაგიეროდ - ვე ნაწილაკის დართვისას მხო-
ლოდ იგი იხმარება (იგივე)¹¹⁸, თუმცა ირიბ ბრუნვებში ამავე
ნაწილაკთან ის ნაცვალსახელის მონაცვლე ფუძეა გამოყენებული
(იმავე). არის ზოგი შესიტყვება, რომელშიც მხოლოდ იგი -ს შე-
საფერისი ირიბი ბრუნვის ფორმაა ნახმარი. მაგალითად, მი თ
უფრო, მი თ უკეთესი (იმით უფრო, იმით უკეთესი არ არსე-
ბობჯს):

არა, მყინვარი არ მიყვარს, მი თ უფრო, რომ მიუკარებლად
მალაღია: ი. ჭ. II, 21; ახლა მი თ უფრო საქოკმანოდ მიიჩნია:
კ. განს. III, 17... მი თ უკეთესი ჩემთვის: ლ. ქიაჩ. 11...

ზოგ შესიტყვებაში კი, პირიქით, იგი ის ნაცვალსახელს ვერ
შესცვლის. ასეთია, მაგალითად, გაორკეცებული ის-ის ფორმა იყო
ზნნასთან შეწყობილი:

¹¹⁶ არნ. ჩ ი კ ბ ა ვ ა, მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპი-
სათვის ქართული ზნის უღვლილების სისტემაში: იბერ.-კავკას. ენათმ., I, გვ. 104.

¹¹⁷ არნ. ჩ ი კ ბ ა ვ ა, დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსან-
ში“, გვ. 216: მ ი ს ი ე ვ ე, მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისა-
თვის ქართული ზნის უღვლილების სისტემაში, გვ. 104.

¹¹⁸ არნ. ჩ ი კ ბ ა ვ ა, დიალექტიზმების საკითხისათვის..., გვ. 215.

ის-ის იყო, მამა-ჩემი თვალთ ველარა ვნახე: ი. ჯ. II, 42; ის-ის იყო, გადმოდგა დიასახლისმა: ვაჟა, V, 78; ის ის იყო კარის შეღებას აპირებდა: ჯ. გამს. I, 115.

ის და იგი ნაცვალსახელთა გამოყენების მხრივ ის ერთგვარი სხვაობა, რომელიც ზემოაღნიშნულ შემთხვევებში შეინიშნება, სულ ახალი მოვლენაა. ძველსა და საშუალო ქართულში, როგორც ცნობილია, იგი იხმარება დამოუკიდებლადაც და მსაზღვრელადაც. საშ. ქართულში ჩვეულებრივია აგრეთვე ის ნაცვალსახელის გამოყენება -ვე ნაწილაკის დართვისას; მაგ.:

ვერ შეატყობდა კაცი, თუ ის ივ თავისი ფეხი არ არისო: რუსუდან. 99,25; არ ის ივ ბილწი დევნი იქნებიან? იქვე, 289,1...

§ 27¹ მესაზე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელი ის ახალ ქართულში შეკვეცილი სახითაა დაცული. მისი თავდაპირველი ფორმა ის იქვე დველ ქართულში X საუკუნემდე ჩვენებ. ნაცვალსახელის ეს ვარიანტი არ დასტურდება. ვარაუდობენ, რომ ისი თვით უძველეს ქართულშიც უნდა გვექონოდა ყველა შესაძლო ფორმით, მაგრამ „იგი ხმარებიდან აღრე გამოდევნა მისმა ბადალმა იგი-მ, რომელიც შინააღსით მისგან არც განსხვავდებოდა“¹¹⁹. ჩვენი აზრით, პირიქით, ისი ნაცვალსახელი ლიტერატურულ ენაში გვიან წარმოქმნილი ჩანს, ყოველ შემთხვევაში იგი X საუკუნეზე უფრო აღრინდელი არ უნდა იყოს. ისი, როგორც მსაზღვრელი ნაწევარი, რამდენჯერმე გვხვდება მე-10 საუკ. ერთ-ერთ ხელნაწერში, რომელშიც აღწერილია წმიდათა ცხოვრება; მაგ.:

ამას იტყვს ყორანი ისი: წმიდ. ცხ. 127 r; ვინ თქვენგანმან იცის, რასა იტყვს ყორანი ისი? იქვე; მე ვიცი, რასა იტყვს ყორანი ისი: იქვე.

ამ ფუნქციით იგი გვხვდება აგრეთვე XII საუკ.-ის იანთ ძეგლში, როგორიცაა „ცხოვრებაჲ დავით გარეჯელისაჲ“ და „ცხოვრებაჲ შიოხისი და ევაგარჲი“; მაგ.:

რად მოჰკალ ვეშაბი ისი: ცხ. დავით გარეჯ. 161, 23 ა; მთნდა აღგილი ისი საყოფელად ჩემდა: ცხ. შიოხისი და ევაგრ. 84,28; მალნარ არს... მთაჲ ისი: იქვე, 55,8 გ...

ისი ნაცვალსახელის დამოუკიდებლად და მსაზღვრელ ნაწევრად ხმარების რამდენიმე შემთხვევა დაცულია საშუალო საუკუნეების ცნობილ ძეგლში „ბალავარიანში“; მაგ.:

¹¹⁹ ი. იმნაიშვილი, ნაწევარი ძველ ქართულში: თბილ. სახ. უნივერსიტეტის შრომები, 61, 1956, გვ. 258.

აპა ეგერა ესოდენტა პატიეთა მიემთხვა ისი: ცხ. და მოლუაწ. ბალაპვარისი, 67,18 ა; კაცი ისი... არა არს სჯულისა შენისა: იქვე, 12, 15—18 ბ; კიდობანნი ისი... ჩუენ ვართ: იქვე, 34, 17—18; მედგო, სენი ისი ზანდანისი არა არს სნეულებისაგან: ცხ. და მოლუაწ. იოდასადისი, 90,22 ბ; და იკითხა: რა არიან ისი? იქვე, 123,25 ბ.

ამ ბოლო მაგალითში მოსალოდნელი იყო სათანადო ნაცვალსახელი მრავლობითი რიცხვის ფორმით. ამაზე მიუთითებს მომდევნო კონტექსტი, როცელიც პასუხს წარმოადგენს დასწულ კითხვაზე: ხოლო მათ ჰრქუეს: ეშმაკნი არიან.

ა რედაქციაში ეს ადგილი მთლიანად ასე იკითხება: და იკითხნა დედანიცა იგი, ხოლო მათ ჰრქუეს: ესე ეშმაკნი არიან. აქ ისი-ის ადგილას იგი არის ნახმარი, რომელიც მსაზღვრელ ნაწევარს წარმოადგენს. არ არის გამორიცხული, რომ ზ რედაქციაშიც ისი (რამ არიან ისი?) მსაზღვრელი ნაწევარი იყოს, რომლის წინ რომელიღაც სახელი შეიძლება ვივარაუდოთ ჩავარდნილად: რამ არიან დედანიცა ისი?

უფრო ხშირია ამ ნაცვალსახელის ირიბ ბრუნვათა ფორმები როგორც მხოლოდობითში, ისე მრავლობითში; მაგ.:

რამ აღმოთქუა ყორანმან იმან? წმ. ცხ. 126 ვ; რომელნი არიან სამარხოსა იმას შინა: Sin-62,35 r; ვდ მხიბავისა იმის მიერ ბოროტი რამე მოიწია თქნ ზა: Опис. 48... განუმზადე პური მოგზაურთა იმათ: A - 188, 176 r...

საყურადღებოა, რომ ირიბ ბრუნვათა ფორმები დაცულია აგრეთვე ისეთ ძველ ძეგლებში, როგორიცაა „ოთხთავი“, „საქმე მოციქულთა“ და სხვა, მაშინ როდესაც ამ ძეგლებში არც ერთი შემთხვევა არა გვაქვს ისი ნაცვალსახელის ხმარებისა; მაგ.:

მიგუავლინენ ჩუენ ლორებსა იმას: მრკ 5,12 C; მიედ და შეეახლე შენ ეტლთა იმათ: საქმე მოციქ. 8,29; მტურეთა იმათ და ნაცართა ლთად ჰხადია? Sin-62,44 r¹²⁰.

ეს ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ მოთხრობითისა და ირიბ ბრუნვათა ფორმები ენაში უფრო ადრეა ჩამოყალიბებული, ვიდრე სახელობითისა, რომ ბრუნების ერთ პარადიგმაში მათი მოქცევა გვიანდელი მოვლენაა. იმისათვის, რომ ერთმანეთისაგან გამიჯნულიყო იგი და ისი ნაცვალსახელთა ბრუნება, ამ უკანასკნელს

¹²⁰ სხვა მაგალითები იხ. ივ. იმნაიშვილი, ნაწევარი ძველ ქართულში, გვ. 258.

დაუკავშირდა და მისი ბრუნების ცხრილში მოექცა ენაში უკვე არსებული მა ფუძე, ოღონდ მას თავში დაერთო ი ჩვენებითი ნაწილაკი (მღრ. ი გ ი — მ ა ნ, ი ს ი — ი-მ ა ნ, ე ს ე — ა-მ ა ნ). 4

§ 78. მე-13 საუკიდან მოკიდებული ისი ნაცვალსახელის პოზიციები უკვე საკმაოდ ცლიერდება. ნისი ხმარების არა ერთი და ორი შემთხვევა დასტურდება საერო მწერლობის ისეთ ცეგლებში, როგორცაა „ვეფხისტყაოსანი“, „ვისრანიანი“, „ამირანდარეჯანიანი“, „შაანამეს ვერსიები“ და სხვ.

ისი დ ა მ ი ო უ კ ი დ ე ბ ლ ა დ: ვაზრობ, იგიცა დაწმაგდენ, თუ ბრძენთა ნახონ ისი სად: ვტ 985,3; მიბძანა ვითა -- გესმის ისიო? ამირანდარეჯან. 32; ისი ხვალე მიამბე: შაპნ. II, 370; ისი ექნათმეთქი: რუსუდან. 171,4; სიზნად მეჩვენა ისი მე: ზილიხან. 135; მე გასაძლებლად დაწვერე ხან ისი, ხან ეს რამეო: თეიურაზ I, შამი-ფარავნ. 13; რა ისი შეეშაამე, მაშინვე ერთ წამე თვალთ ამეხილა: დ. გურამ. 241...

ისი მსაზღვრელად: ისი დიაცი აქა ზის: ვტ 1092,1; მომგუწრეთ ისი საძულველი: ვისრ. 88.10; ვნახო ისი კარავი ვისი არისო: ამირანდარეჯან. 11; მივიდა ისი გრძეული დევი: შაპნ. II, 371...

ამავე პერიოდიდან იწყება ისი ნაცვალსახელის გამარტივება. სახელობითში მას ეკვეცება ფუძის ბოლოკიდური ი ხმოვანი და ამ სახით მკვიდრდება ახალ სალიტ. ენაში; მაგ.: ვარდი დამპნარი ეკალთა შუა, შორს-მყოფი, ახ, ისა: ვტ 688,4; აწ შენ ის გვეგონე: ამირანდარეჯან. 12...

§ 79. ისი ამეამად გვხვდება ქართული ენის როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ კილოებში. აღმოსავლურ კილოთაგან პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ხევსურული, შემდეგ ფშაური, იგრიხეული, გუდამაყრული, თუშური. ფერეიდნული და ნაწილობრივ კახური და ქართლური. დასავლურ კილოთაგან ამ ნაცვალსახელის ხმარება ზემოიმიერულის ნიშანდობლივი მოვლენაა, თუმცა იგი დასტურდება აგრეთვე შუაიმიერულსა, რაჭულსა და აჭარულშიც; მაგ.: შენ ისი გგონავა: ხევს. მას. 130,11; ისი მკითხე: დიალექტ. ფშ. 127; ისი უხემდა: ფერეიდნ. 211; მე ვარ ისიო: კახ. 76; შეწვა ისი: დიალექტ. ზ. იმერ. 447; ისი კაცი: ქრესტ. რაჭ. 262,10; ერგება ისი: აჭარ. 116,1...

§ 80. რამ შეუწყო ხელი სალიტერატურო ენაში ი გ ი-ს პარალელურად ისი ნაცვალსახელის წარმოჩენას? ხომ არ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ, როცა ენაში ისი მკვიდრდებოდა, მას ი გ ი-სთან შედარებით რაღაც განსხვავებული ფუნქცია ეკისრებოდა?

როგორც ცნობილია, იგი თავისი დანიშნულებით ჩვენებითი ნაცვალსახელია, მაგრამ ამავე დროს მას ევალგბოდა მესამე პირის ნაცვალსახელის ფუნქციის შესრულება. ასეთ ვითარებაში, ვთქვათ, ხომ არ გაჩნდა საჭიროება. რათა ეს ორი შინაარსი ერთმანეთისაგან გამიჯნულიყო, რისთვისაც ენამ გამოიყენა რომელიღაც დიალექტურ ფენაში დაცული ისი ნაცვალსახელი. ასეთი რა? მეტყველებელი არ არის, მაგრამ ფაქტობრივი მასალის მიხედვით ჩანს, რომ თავიდანვე იგი და ისი ნაცვალსახელთა შორის როგორც მნიშვნელობის, ისე გამოყენების თვალსაზრისით არსებითი განსხვავება არ უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ისინი თავისუფლად ენაცვლებიან ერთმანეთს.

ქველ ქართულში იგი ფუნქციურად საკმაოდ დატვირთული ნაცვალსახელი იყო. იგი ჩვენებით ნაცვალსახელთან ერთად ასრულებდა პირის ნაცვალსახელისა და მსაზღვრელი ნაწივერის როლს. ამავე დროს მას ექისრებოდა -ც(ა) ნაწილაკის შესაფერისი ფუნქციის გადმოცემა. ასეთმა ვითარებამ, როგორც ჩანს, ერთგვარად ხელი შეუწყო ლიტ. ენაში ისი ნაცვალსახელის დამკვიდრებას და ამავე დროს იმ ხაზის გასწორებას, რომელიც ესე ნაცვალსახელთან ერთად ძირეულ მასალად მესამე პირთან ახლოს მყოფისათვის ს-ს ვარაუდობს (შდრ. ეგე — იგი, ესე — ისი)./ეს პროცესი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ძვ. ქართულში დაიწყო და ახალ ქართულში დასრულდა.

შემოთ აღვნიშნა, რომ თანამედროვე სალექს. ქართულში ისი გამარტივებული (ის) სახითაა დაცული, ხოლო მისი სადალი იგი ნაცვალსახელი კი დავდაპირველი, სრული ფორმითაა წარმოდგენილი. რადგანაც ისი ნაცვალსახელი ჩვეულებრივ სხვა სახელის მსაზღვრელად გვევლინებოდა პრეპოზიციულად, ფაქტობრივად, ამან შეაპირობა მისი ბოლოკიდური -ი ხმოვნის მოკვეცვა. ამ მხრივ ისი ცალკე არ დგას. როგორც ცნობილია, ამავე მიზეზით ისტორიულად ასეთივე გამარტივება განიცადა ესე (→ ეს), და ეგე (→ ეგ) ნაცვალსახელებმაც. ამათი გავლენით საშუალო ქართულში. ერთხანობას, ეს პროცესი იგი ნაცვალსახელსაც შეეხო. საერო ლიტერატურის ძეგლებში იგი-ის გვერდით სრულიად კანონზომიერად იგი ვარიანტიც გამოყვლინდა, მაგრამ ეს პროცესი შეჩერდა, ცვლილება ბოლომდე ვერ იქნა მიტანილი ალბათ იმიტომ; რომ ახალი ქართულის აღრინდელი პერიოდიდან მოკიდებული იგი მსაზღვრელის ფუნქციით უკვე აღარ იხმარება; მაგ.: თვარა მე ჩემდა, იგი მისდა; ვტ 1488,4; ტარიელ მოტება, ღმრთისავე

მსგავსად იგ წაღმართულია: იქვე, 1615,1; იგ უც ილოდ წადიერად ყურსა სმენად მიუპყრობდეს: თეიმურაზ I, ვარდ-ბულბ. 5; იგ უთუვოდ დევი არი: ზილიხან. 33...

ეს მაგალითები პოეტური ნაწარმოებებიდანაა და ამიტომ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იგ ლექსთწყობით არის გამოწვეული, მაგრამ იგი პარონაულ ნაწარმოებებშიც გვხვდება; მაგ.,

იგ დაიქერს... შაჰ-შაჰრიერობასა: შაჰნ. II, 379...

სხვათა შორის, იგ რამდენჯერმე ნახმარი აქვს ი. ჭავჭავაძეს „მგზავრის წერილებში“, სადაც მოხევის ნაამბობია გადმოცემული, მაგრამ, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, ამ სახით ეს ნაცვალსახელი მოხეურში არ დასტურდება: იგ მისთვის ვარგობს: ი. ჭ. II, 25; არაგვთ ერისთავა იგ ამცნეს: იქვე, 29...

ღიალექტებიდან მხოლოდ აჭარულში გვხვდება შეკვეცილი იგ ფორმა; მაგ.:

იგ ზე გავლა აცალული იყო: აქარ. 112,4; პირველათ იგ ზე დნდგამს ფეხ: იქვე, 116,4...

§ 83. ეს, ეგ, ის, იგ ი ჩვენებით ნაცვალსახელთა მონაცვლე ფუძეებია ამა, მაგა, იმა, მა. ამათგან ყურადღებას იქცევს ამა, რადგანაც მთელ რიგ ღიალექტებში მას ემა ენაცვლება, ე. ი. ჩვენებითი ნაწილაკის ფუნქციას იგივე ხმოვანი კისრულობს, რომელიც სახელობითში გვაქვს, ეს, რა თქმა უნდა, ახალი მოვლენაა; ემა ფუძე გვხვდება აგრეთვე ვაჟა-ფშაველას, ა. ყაზბეგისა და ზოგი სხვა მწერლის ნაწარმოების პერსონაჟთა დიალოგებში; მაგ.: ემან მაგლიჯა: ქრესტ. მოხ. 182,20... სამანს ეიახიან ემასა: ღიალექტ. მოხ. 45; მე ემას გავიკეთებ: ხევს. მას. 175,26; ემას გვაყვედრიან: ვაჟა, V, 8; წააყვე ემასა: ა. ყაზბ. I, 11.

ე ხმოვნიანი ვარიანტი (ემა, ემ) უშთავრესად აღმოსავლურ კილოებს ახასიათებს (ქართლურს, კახურს, ხევსურულს, მოხეურს ფშაურს, ფერეიდნულს, განსაკუთრებით კი ინგილოურს). მაგრამ იშვიათად გვხვდება ზოგიერთ დასავლურ კილოშიც.

§ 84. გურულსა, იმერულსა და სხვა დასავლურ კილოებში სამივე რიგში გაბატონებულია გ ძირის შემცველი ნაცვალსახელები: აგო, მაგო, იგო. ეს, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, თითქოს ამ კილოებისათვის უცხო იყოს ს-თანხმოვნიანი ნაცვალსახელები ეს და ის. ასეთი ფორმები, როგორც ზემოთ დავინახეთ, აქაც გვხვდება, მაგრამ მათი ხმარების არც საკმაოდ შეზღუდულია. ზემოდასახელებულ ნაცვალსახელთაგან შედგენილობის თვალსაზრისით

ყურადღებას იქცევს მაგ ი, რამდენადაც სახელობითის მისაღებად იგი ირიბ ბრუნვათათვის განკუთვნილ ფუძეს იყენებს (შდრ. ეგე — მაგ ა-ნ, მაგ ა-ს...), მაგ ი-ს სხვა ვარიანტებია მაგ ე და მეგ. პირველი ქვემოთმწერულში (აგრეთვე ფერეიდნულში) დასტურდება, ზეორე კი აჭარულში¹²¹ იხმარება. ორივე მიღებული ჩანს ეგე || ეგ და მაგ ი ფორმათა კონტამინაციით. აგ ი, მაგ ი, იგ ი ჩვენებით ნაცვალსახელებში ორ ხმოვანს შუა სშირად იკარგება ძირეული გ თანხმოვანი და შედეგად ვიღებთ აი || აჲ, მაი || მაჲ, იი || ი-ს; მაგ.: ცინოდა აგ ი: ქრესტ. გურ. 347,4; აგ ი მართუმსო: დიალექტ. ქვ. იმერ. 473... აღარ უქნია აი ასე: იქვე, გურ. 419; აჲ ამბავი: ქრესტ. აჭარ. 358... მაი კაჲო: იქვე, 365,40... მაგ ე ტყვილი ამბავია: ქვ. იმერ. 243... მეგ ენი მეჲყუჲ: აჭარ. 36... იი საყვირი: დიალექტ. გურ. 423, ილომი: გურ. 102...

ზემოთ დამოწმებულ ფორმათაგან ზოგი გვხვდება დასავლეთ საქართველოდან გამოსულ მწერალთა ენაშიც (პერსონაჲთა მეტყველებაში); მაგ.: აგ ი ვინ არ იცის: ე. ნინ. 185... მეც მაგ ი არ მიკვირს? ცისკარი, 1960, 1, 134... იი ეკუცა: ე. ნინ. 129...

~~§ 84. თუშურსა, ფერეიდნულსა, მოხეურსა და ნაწილობრივ კახურში ჩვენებით ნაცვალსახელთა თავკიდურ ხმოვნებს ახასიათებს ძლიერი შემართვა, რომელიც სპეც. ლიტ.-ში ა, ყ ნიშნებითაა გადმოცემული¹²²; მაგ.: — ყეყს... ყეყმისეულ მაქე: თუშ. ტექსტ. 1,8; ყემ კაცს: გარეკახ. 82... ყის უნდა გაგვეპატივა: დიალექტ. მოხ. 28... ეჲმათ ადგეს: ფერეიდნ. 217...~~

იმ კილოებში, რომელთაც ფშვინვიერი შემართვა ახასიათებთ, ჩვენებით ნაცვალსახელებს თავში დაერთვის სპირანტი ზ ან მისი რეფლექსი ჰ; მაგ.: — ჰეეგ... ჰუსწაელები: საინგ. 197; ჰეეგენ... ამააგდებენ: იქვე, 203; ჰემ სიმღერას: ქრესტ. იმერხ. 380,2... ჲამ ზღვაში: ქრესტ. თუშ. 167,32; ჲემ აგ დილით: ინგ. ტექსტ. 267...

§ 85 ჩვენებით ნაცვალსახელებს როცა წინ ახლავს მნიშვნელობის გამაძლიერებელი აი ჩვენებითი ნაწილაკი, ამ უკანასკნელის ბოლოკიდური ი მომდევნო ხმოვანთან შეხვედრის გამო ხშირად იკვეცება და უშუალოდ შეერწყმის ნაცვალსახელებს¹²³: აეს, აეგ, აის ||

¹²¹ შ. ნიქარაძე, ზემოაჭარულის თავისებურებანი, ბათუმი, 1957, გვ. 36.

¹²² არნ. ჩიქობავა, გარე-კახეთი დიალექტოლოგიურად: არილი, გვ. 63; თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, 1960, გვ. 10.

¹²³ ა. შანიძე, ხევსურული მასალების ლექსიკონი: ქართული საენათმეცნიერი საზოგადოების წელიწდეული, I—II, ტფილისი, 1923—1924, გვ. 259.

აისი, აამ, აემ, აიმ... ეს მოვლენა განსაკუთრებით ფართოდაა გავრცელებული ხევსურულსა, ინგილოურსა, ფშაურსა, თუშურსა,¹ მოხეურსა, მთიულურსა და კახურში. ზოგჯერ იგი თავს იჩენს ვაეა-ფშაველას, ილია ქავჭავაძისა და სხვა მწერალთა მხატვრული ნაწარმოებების პერსონაჟთა დიალოგებშიც; მაგ.:

აეს დრო: ხევს. მას. 126, 17—18... სუ აამ მუტლებითა მცემ-
და: დიალექტ. მოხ. 50... აეგ არ დაბერებულა: ხევს. მას. 218, 17...
აის მამულები... ვაეა, V, 43; აიმ ფიცარზედ: ი. ქ. II, 134; აი-
მას¹²⁴...უქნავის: დიალექტ. ხევს. 12...

ამ პოზიციაში სხვადასხვა დიალექტში ამავე დროს თავს იჩენს სხვადასხვა ფონეტიკური პროცესი: ხევსურულსა და ინგილოურში სრული რეგრესული ასიმილაციის ნიადაგზე თავკიდური აე კომპლექსი გადადის ეე-ში: აეს → ეეს, აემ → ეემ. ინგილოურში ის და იმ ნაცვალსახელთა თავკიდური ი- ხმოვანი მახვილიანი ა ნაწილაკის გავლენით სუსტდება და მასთან ერთად ქმნის დიფთონგს: აის → აეს, აიმ → აემ. მესხურ-ჯავახურშიც ჯერ ასიმილაცია ხდება: აეს → ეეს, აემ → ეემ და შემდეგ კი — დისიმილაცია: ეეს → იეს, ეემ → იემ. თუშურში ფუძის ა ხმოვანთან ჩვენებითი ა ნაწილაკის შერწყმის ნიადაგზე ვიღებთ გრძელ ხმოვანს აა → ა-
ზოგჯერ შერწყმას წინ უძღვის სრული რეგრეს. ასიმილაცია აე →
ეე → ე¹²⁵; მაგ.: ეეს თას: ხევს. მას. 127, 5; ეემ ქალმა: დიალექტ.
ინგ. 236.!. აემ ეკლით: საინგ. 194... იეს უთხრა: ჯავახ., იემ
ხეს: ქრესტ. მესხ. 221, 32... ცნესნ ცნემ დიდობეს... ეთქვ: თუშ.
ტექსტ. 40, 17—18...

ზემოაღნიშნულ შემთხვევებში დასავლურ კილოებში მესამე პირის ნაცვალსახელთან ა-ს ადგილას ჩვენებით ნაწილაკად ე გვევლინება. იგიც, თითქოს, აი ნაწილაკის ნაშთი ჩანს, რომელსაც სახე უცვლია მომდევნო ხმოვანთან ურთიერთობაში: აი ის → აის → ეის; აი იმას → ა იმას → ეიმას; მაგ.: ე ის ქვა აწია: ქრესტ. შ. იმერ. 311, 28; ე იმას რაეა გავატანო? დიალექტ. შ. იმერ. 463; ეიმ კაცს: იქვე, 643, ეიმ ცინეში: ჯავახ....

§ 86. ზემოთ ჩვენ ა ნაწილაკი აი-საგან მომდინარედ მივიჩნით. ამასვე დავუკავშირეთ აგრეთვე თავკიდური ე ხმოვანი. მითითებული მასალა ამის ილუსტრაციას წარმოადგენდა, მაგრამ

¹²⁴ ა ი მ ა ს — ა ი მ ა ს. სხვაგვარი დაშლა (ა ი მ ა ს) გამორიცხულია, რადგანაც ამ დიალექტებისათვის მან, მას... დამახასიათებელი არ არის.

¹²⁵ თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, გვ. 11.

არის სხვა რიგის ფაქტებიც, რომლებიც გვაფიქრებინებს, რომ ა და ე თვითონ წარმოადგენენ დამოუკიდებელ ჩვენებით-განსაზღვრებით ნაწილაკებს. ამგვარი ვარაუდის საფუძველს იძლევა არქაული ტიპის დიალექტებიდან ცნობილი ისეთი შემთხვევები, როცა ეს ნაწილაკები უშუალოდ დაერთვის თანხმონით დაწყებულ ნაცვალსახელებს, ზმნისართებს და არსებით სახელებსაც კი; მაგ.:

ამაგის მეტი აღარვინ დარჩა: ხევს. მას. 172,22; რაიო? ამაგაა(დ) მითრებოდითავე აქავე: ხევს. ტექსტ. 338,23...

ეს ამაშინ მაკედებისავე: ხევს მას. 151,15; ამაგარ... ვინახავდით: ინგ. ტექსტ. 258... ამანდ შაუკრნეს: იქვე, 232,13 (შდრ. აბეჩავე, ჩემო კირიმო: იქვე, 194,22).

ყველა ამ მაგალითშიც ააი ნაწილაკის ნარჩენად რომ მივიჩნით, რაზედაც ინგილოური მასალა მიუთითებს, მაშინ საკითხი მაინც ე-ს შესახებ დაისმის: ემაგ ჩაღლებმა: ა. ყაზბ. I, 118; ემაგ... დიდებასა: ი. ჭ. I, 37; ემაგაე გვეჯიბრო: ატენ. 276; ემაგის მეტი: ვაჟა, V, 180... ემანდ არის: ქრესტ. მოხ. 175, 29... ემაგარ ეყო: საინგ. 204.

ინგილოურში სათანადო ხმოვანს ფშენიციერი შემართვა (ჰ) ახლავს, რომელიც ზოგჯერ ა-ში გადადის; მაგ.: ჰემაგ ქლეოვას: ინგ. ტექსტ. 251; ჰემაგა (=ემაგას) გებნებოდი: საინგ. 203; აემაგ დილით: ინგ. ტექსტ. 267...

არქაულ კილოებში დასტურდება მოსალოდნელი მესამე რიგის ი ჩვენებითი ნაწილაკიც; მაგ.: იმაშინ დადგა: ფერეიდნ. 217; იმაშინ... იგრე ქენ.ო: დიალექტ. ფერეიდნ. 263; იმაშინსუკან შენ მოჰკდო: ინგ. ტექსტ. 251; ყრემაშინას... დასცენიყრ: თუშ. ტექსტ. 32,33...

ა, ე და ი ფუნქციის მიხედვით სხვადასხვა ოდენობებს წარმოადგენენ. ინგილოურისა და ქანურის ვითარებიდან თუ ამოვალთ, მათი თავდაპირველი სახე უნდა ყოფილიყო ჰა, ჰე, ჰი, რომელთაც სათანადო ნაცვალსახელებში ჩვენებითი ნაწილაკის მნიშვნელობა ეკისრებოდათ. ამ ნაწილაკთა დამოუკიდებელ მნიშვნელობაზე მიუთითებს დიალექტებში ფართოდ გავრცელებული მოვლენა, როცა მსაზღვრელად გამოყენებისას ნაცვალსახელთა თანხმონის მოკვეციის გავო ჩვენებითობას მარტოოდენ ხმოვანილა გადმოსცემს.

§ 87. ქანური განსაკუთრებით მღიდარია ჩვენებით ნაცვალსახელთა პარალელური ფორმებით, რომლებშიც გამოიყოფა ძირითადი ანუ პირველადი ფორმები მერმინდელისა და მეორეულისაგან.

ქართული ეს ნაცვალსახელის ეკვივალენტი ქანურში სამი ერთეულითაა წარმოდგენილი, ესენია ჰაჰა, აჰა და ჰამ. სამი ვარიანტი გვაქვს აგრეთვე ის || ი გი ნაცვალსახელის შესატყვისად: ჰეა, ია, ჰიმ. ორივე შემთხვევაში ამ ფორმათა შორის განსხვავება მხოლოდ კილოკაურია: ჰაჰა, ჰეა ვიწურ-არქაბულია, აჰა, ია (ეა) ხოფურში იხმარება, ჰამ, ჰიმ კი — ათინურში¹²⁶.

§ 58. თავისი სტრუქტურით ქანური ჩვენებითი ნაცვალსახელები ერთგვარად განსხვავდებიან ქართულისაგან. ისინი ორი ნაწილისაგან შედგებიან. პირველ ნაწილს წარმოადგენს ჰა- || ა-, ჰე- || ჰი- || ი-. როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, ჩვენებითობა ამ ნაწილთან არის დაკავშირებული¹²⁷. უნდა ვიფიქროთ, რომ ოდენ-ხმოენიანი ვარიანტენი (ა, ი) მეორეულია, მიღებულია ჰ-ს დაკარგვის შედეგად. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ქართულში ჩვენებით ნაცვალსახელთა სათანადო ხმოვნებსაც თავდაპირველად ჰ უნდა ხლებოდა. მაშინ ქართულისა და ქანურის ეს მასალა საერთო აღმოჩნდება.

ჩვენებით ნაცვალსახელთა მეორე ნაწილია -ჰა, -ა და -მ. ვიწურ-არქაბულისა და ხოფურის -ჰა, -ა, არნ. ჩიქობავას აზრით, იმავე ლირებულების უნდა იყოს, როგორიც სადეტერმინაცია -ნ || -ნა პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელისა (მა-ნ, სი-ნ) და -ნა მეგრ. ჩვენებითი ნაცვალსახელებისა: თე-ნა (ეს), თი-ნა (ის). რაც შეეხება ათინურ მ ს (ჰა-მ, ჰი-მ), ის იმავე რიგის ნაცვალსახელური ძირია, როგორცაა ქართული ს (ე-ს), გ (ე-გ) და მა (მა-ნ, მა-ს...) ¹²⁸. რადგან ჰამ, ჰიმ-ში -მ ნაცვალსახელურ ძირად მიიჩნევა, ხომ არ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ ფუნქციის თანხმომიანი ელემენტი ჰაჰა, აჰა და სხვა ნაცვალსახელებშიც გვექონდა, რომელიც დროთა ვითარებაში ან სრულიად დაიკარგა, ანდა სათანადო რეფლექსი შემოგვინახა ჰა-ს სახით?

§ 59. ქანურის კილოკაულების მიხედვით დიდი სხვაობა შეიმჩნევა აგრეთვე მრავლობითი რიცხვის წარმოგებისას. ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში მხოლოდებითი რიცხვის ფორმათაგან მრავლობითში მხოლოდ ჩვენებითი ნაწილაკებილა რჩება, ესენია: ა- || ჰა- და ე- || ჰე-. ამ ნაწილაკებს მოსდევს ძირეული მასალა -თ-, რომელსაც თავის მხრივ დაერთვის ჯერ მრავლობითი რიცხვის ნიშანი

¹²⁶ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 73.

¹²⁷ იქვე.

¹²⁸ იქვე.

ეფ-, ხოლო შემდეგ — სახელობითი ბრუნვის დაბოლოების -ე. ამგვარადაა მიღებული ა-თ-ეფ-ე (ხოფ.), ჰა-თ-ეფ-ე (ვიწ.-არქაბ.) „ესენი“ და ჰე-თ-ეფ-ე „ისინი“. ამავე კილოკავებში უფრო ხშირად იხმარება ნარიანი და მანიანი ფორმები: ხოფ. ა-ნ-თ-ეფ-ე, ე-ნ-თ-ეფ-ე, ვიწ.-არქაბ. ჰა-ნ-თ-ეფ-ე || ჰა-მ-თ-ეფ-ე, ჰე-ნ-თ-ეფ-ე || ჰე-მ-თ-ეფ-ე. სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ ეს -ნ- და -მ- თანხმოვნები ფონეტიკურადაა განვითარებული -თ-ს წინ¹²⁹. ხოლო რაც შეეხება თვით ძირისეულ -თ-ს, იგი იმავე მასალად არის მიჩნეული, რაც მეგრულ ჩვენებით ნაცვალსახელებს მოგვბოვებათ მხოლოდობითი რიცხვის ფორმებში: თ-ე || ა-თ-ე (ეს), თ-ი || ე-თ-ი (ის). ეს -თ- დასტურდება ნამუ კითხვითი ნაცვალსახელის მრავლობითშიც: ნამ-თ-ეფ-ე (=რომელნი). მხოლოდობითში ჩვენებითი ნაცვალსახელების ეს თანიანი ფორმები ჰანურში, როგორც ჩანს, დაიკარგა. მათი ადგილი დაიჭირა ჰა-ჟა, ა-ჟა, ჰე-ა, ი-ა'მ, ხოლო მხოლოდობითში დაკარგული თ მრავლობითში შემორჩა¹³⁰. ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს მუ (ის თვითონ) ნაცვალსახელშიც, რომლის მრავლობითის ფორმაში „ჩნდება“ ნ: მუნ-ეფ-ი (ისინი თვითონ). მხოლოდობითმა დაკარგა ბოლოკიდური -ნ (რომელიც თ-ს ეკვივალენტი ჩანს), მრავლობითმა შეგვიანება ხმოვნების წინ (შდრ. აგრეთვე: ჯიმა „ძმა“ — ჯიმა-ლ-ეფ-ი „ძმები“)¹³¹.

ჰანურ-მეგრულ თ-ს (რომელიც ქართული გ, ხ-ს ფარდია: ე-გ-ე, ი-გ-ი, ე-ს-ე, ი-ხ-ი) უკავშირებენ აგრეთვე სვანურ მასალას, რომელიც, როგორც ნაცვალსახელური ძირი, დე || თა-ს სახით დაცულია მნ-დე, მრ-დე (=არა) უარყოფით ნაწილაკსა და დე-თა-ჟ (ლმხ.) || დე-თა-ჟ (ლნტ.) კავშირში¹³². მაგალითები ტექსტებიდან: „აჟა მუ რენ“: ი. ყიფ. ხოფ. 4,27 — „ეს რა არის“; „სო ძირომთ ჰაჟაჟ“ ჰან. ტექსტ. II, ვიწ.-არქაბ. 50,3 — „სად ნახეთ ეს?“ ჰა მ მუჟადერი კოჩ ონუ: იქვე, ათინ. 97,4 — ეს რანაირი კაცია... ია მჩხუი: ჰან. ტექსტ. I, 1,10 — ის ცხვარი, ჰე ა ირიშენ კაი რენ: ს. ჟღ. არქაბ. 79,27 — ის ყველაფრისათვის კარ-

¹²⁹ იქვე. გვ. 82.

¹³⁰ არნ. ჩიქობავა, ჰან. გრამ. ანალიზი, გვ. 82; მისივე მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისათვის კართველურ ენებში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, X, 1939, გვ. 171.

¹³¹ არნ. ჩიქობავა, მთარაობითი ბრუნვის გენეზისისათვის, გვ. 171

¹³² თ. შარაძენიძე, უარყოფითი ნაწილაკები სვანურში: იბერიულ-კავკაზ. ენათმ., I, 1946, გვ. 312 — 313.

გია... ა ნ თ ე ფ ე ქ... თქვეს-ოტი: ი. ყიფ. ხოფ. 3,29 — ამათ თქვეს, რომ... ჰამთეფე (ო)რენან: ჰან. ტექსტ. II, ათინ. 108,26 — ესენი არიან... ჰათეფე უნონ: იქვე, 80,31 — ესენი უნდა... ენთეფე¹³² სთეი დოსქვას: ჰან. ტექსტ. I, ხოფ. 2,29 — იმათსავით დადოს.

§ 90. ი. ყიფშიძის კლასიფიკაციიდან რომ ამოვიღეთ, ჩვენებითი ნაცვალსახელები მეგრულში მარტივიცაა და რთულიც. ორივე ტიპის ნაცვალსახელებს აქვთ ორ-ორი ფორმა: სრული და შეკვეცილი. მარტივ ნაცვალსახელთა სრული ფორმაა: თენა (ეს, ეგ) და თინა (ის, იგი). შეკვეცილი ფორმებია თენა-საგან — ენა, თე, ე, ხოლო თინა-საგან — ინა, თი, ი. რთული ჩვენებითი ნაცვალსახელები მიიღება თენა, თინა-საგან თავში ა- და ე-ხმოვნების დართვით: ათენა (ეს, აი ეს), ეთინა (ის, აი ის). ამათი შეკვეცილი სახეა ათე ← ა + თე და ეთი ← ე + თი¹³³.

თე-ნა, თი-ნა, ათე-ნა, ეთი-ნა-ს ბოლოკიდურ ნაწილს -ნა წარმოადგენს¹³⁴, რომელიც მატერიალურად იგივე სადეტერმინაციო ელემენტი ჩანს, როგორც პირის ნაცვალსახელებში გამოიყოფა: მე-ნ(ა), შე-ნა, ჩე-ნა, თქვე-ნა¹³⁵. მარტივ თენა, თინა ერთეულებს ბოლოკიდური -ნა რომ ჩამოეაცილოთ, რჩება თე და თი. ხმოვანი ელემენტები ე და ი ჩვენებითი ნაწილაკებია და ეტიმოლოგიურად ქართული ე-ს-ე და ი-გ-ი ნაცვალსახელების სათანადო ხმოვნებს უკავშირდება. თანხმოვანი თ კი ნაცვალსახელური ძირია, რომელიც ფუნქციურად ქართულში დაცული ს-სა და გ-ს ბადალია¹³⁶. რთული ჩვენებითი ნაცვალსახელების (ათენა, ეთინა) თავკიდური ხმოვნებიც ჩვენებითი ნაწილაკებია, ოღონდ ყველა ნიშნის მიხედვით ჩანს, რომ გვიან გაჩენილია ქართულის უშუალო გავლენით.

მიუხედავად იმისა, რომ მეგრული ჩვენებითი ნაცვალსახელები სტრუქტურულად ქართულისას გავს, განსხვავებაც თვალსაჩინოა: თენა || ათენა, თინა || ეთინა ნაცვალსახელებს -ნა დეტერმინანტი მოეპოვებათ, ქართულში კი ასეთი ელემენტი არა გვაქვს. ამ მხრივ ქართ. ჩვენებით ნაცვალსახელებთან უფრო ახ-

¹³² Грам. мингр. языка, გვ. 042.

¹³³ არნ. ჩიქობავა, ჰან. გრამ. ანალიზი, გვ. 74.

¹³⁴ ნ. მარისაზრით, ეს -ნა უკავშირდება აფხაზურ ნაცვალსახელურ -ნა ელემენტს, რომელიც დასტურდება რთული ა-ნა (=ის) ნაცვალსახელის შედგენილობაში: О полож. аҧхазск. языка средн. яфетическихл, გვ. 23.

¹³⁵ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 82.

ლოს იგას მეგრ. ნაცვალსახელების შექვეცილი ვარიანტები ა-თ-ე (ე-ს-ე), ე-თ-ი (ი-გ-ი), მაგრამ სხვაობა აქაც საგრძნობია: ქართულში დაცულია თავკიდურ და ბოლოკიდურ ხმოვანთა ჰარმონია, მეგრულს კი ეს არ ახასიათებს. შრდ. ქართ. ე-ს-ე, ი-გ-ი და მეგრ. ა-თ-ე, ე-თ-ი. რაც შეეხება თ-ე-ნა, თ-ი-ნა-ს, აქ კი ჩვენებითი ნაწილაკი ერთეულის სახითაა წარმოდგენილი: ე, ი. საილუსტრაციო მასალა: თ ე ნ ა ოკო:ღ ე სითი: ი. ყიფ. ქრესტ. 17,32 — ეს უნდოდა მასაც... ე ნ ა ხენწიფექ იხუ: იქვე, 34,1 — ხელწიფემ იუკადრისა... გე-ეკოფუ თ ი ნ ა: იქვე, 21,31 — აილო იგი... ი ნ ა მუსუ ბლოლანს? იქვე, 41,12 — ის რას მიზამს? ა თ ე ნ ა ქიმეჩეს: მ. ხ. მ. ტ. 2,18 — ეს მისცეს... ე თ ი ნ ა ქომიჯონია: ი. ყიფ. ქრესტ. 81, 11 — ის მოიყვანო...

§ 91. სვანურში ძირეულ ჩვენებით ნაცვალსახელთა ორი ერთეულია დაცული: ალ ა „ეს“, ეჯ ი „ის“. კილოების მიხედვით ზიჯველი ჩვენებითი ნაცვალსახელი რამდენიმე ვარიანტით არის წარმოდგენილი: ალ ა, ალ ი, ალ ი, ალ ე. თავკიდურ და ბოლოკიდურ ხმოვანთა ჰარმონია დაცულია მარტოოდენ ალ ა-ში, სხვა ფორმები, რომელთაც ამჟამად ბოლოკიდური ხმოვანი განსხვავებული აქვთ (ა-ლ-ი, ა-ლ ე), მეორეულ ვითარებას გვიჩვენებენ.

ალ ა-ში გამოიყოფა ხმოვანი ელემენტი ა, რომელიც ჩვენებითი ნაწილაკია. იგი უკავშირდება შესაბამის ქართულ ხმოვანს, რომელიც ა-მ-ა-ნ (ა-გ-ი) ნაცვალსახელში გვაქვს. ლ ძირეული თანხმოვანია. იგი ორ ხმოვანს შორის ზოგან იკარგება ხოლმე: აი (← ალი), აის (← ალის)¹³⁷. ამ ნაცვალსახელის მოთხრობითისა და ირიბ ბრუნვათა ფუძე, რომელიც სრული სახით მიცემითის ა მ ა ს ვარიანტშია მოსალოდნელი, მთლიანად ემთხვევა სათანადო ქართულ ფორმას ა მ ა ს¹³⁸. ეს მეორე ფუძეც ორივე ენაში იშლება ხმოვან და თანხმოვან ელემენტებად: ა-მ-ა. თანხმოვანი ძირეული ელემენტი, ხმოვანი კი დეიქტურ ნაწილაკს წარმოადგენს.

მეორე ჩვენებითი ნაცვალსახელის ორი ძირითადი ფორმა მოიპოვება: ეჯ ი, ეჯ ა. ხმოვანთა ჰარმონია არც ამ შემთხვევაშია დაცული. მართალია, უშუალოდ გვაქვს აჯ ა, მაგრამ იგი გვიანდელი ჩანს. თუ მოსალოდნელ ბოლოკიდულ ხმოვანს გავითვალისწინებთ, ისტორიულად უფრო ადრინდელი ფორმა უნდა

¹³⁷ თ. შ ა რ ა ძ ე ნ ი ძ ე, ცხუმარული კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი, გვ. 227.

¹³⁸ გ. ნ ა კ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, ბრუნვების ერთი ტიპის გენეზისისათვის სვანურში, გვ. 99.

იყოს ეჯე. ე ჩვენებითი ნაწილაკია, რომელიც შეეფარდება ქართულ *ი-ს* (*ი-გ-ი*, *ი-ს-ი*). ბალსქვემოურსა, ლენტეხურსა და ლაშხურში ძირეული ჯ პალატალიზაციის შედეგად სუსტდება *ა-ღ*¹³⁹ როგორც ეჯი ნაცვალსახელში, ისე მისგან ნაწარმოებ ნაცვალსახელებსა და ზმნისართებში: ე ა ნ ე მ (იმან), ე ა მ ი ნ (ისინი), ე ა კ ა ლ ი ბ (იმისთანა), ე ა ზ უ მ, ე ა მ ა გ (იმდენი), ე ა თ ა ნ ა შ (იმისთანა)... ე ა ე ი (ისე, იმგვარად), ე ა ლ ე თ (იმ ლამეს), ე ა ხ ე ნ (იმ მხარეს) და სხვ.

დასტურდება აგრეთვე *ჯ-ს* სრულიად დაკარგვის შემთხვევებიც: ე ი (← ეჯი), ე გ ვ ა რ (← ეჯგვარ) „ისეთი“ და სხვ.

რამდენიმე მაგალითი ორივე ნაცვალსახელისათვის:

სგა ადიებ ალა ქორთე: სვან. პოეზ. I, 8, 192 — შეიყვანეს ეს სახლში; ალი აჩად: პროზ. ტექსტ. II, 104, 1 — ეს წავიდა... ალე ხაქვე—ეს უთხრა... ეჯა ეჯას მად ხოშგედა: სვან. პოეზ. I, 11, 48 — ის მას არ უქადრებია... ეჯი ესერ ჯილი: პროზ. ტექსტ. 99, 37 — ის მე ვარო („ის ის არისო“)... აჯა მაშგვემ — ის მთხოვე...

§ 92. ზემოთ განხილული ყველა ჩვენებითი ნაცვალსახელი სამივე ენის მიხედვით ერთად რომ წარმოვადგინოთ, ასეთ სურათს მივიღებთ:

ქართ. ესე ესი ესა ეს ეა ეი აი აა ჰაა
ეგე ეგი ეგა ეგ მაგი მაი მაა მაგე მეგე
ისი ისა ის იგი იი ია ი

ჰან. ჰააა ააა ჰამ ჰა აა ა
ჰეა ია ჰიმ ჰე ჰი ი

მეგრ. ათენა თენა ენა თე ე
ეთინა თინა ინა თი ი

სვან. ალა ალი პლი ალე ალ ა
ეჯი ეა ეჯა აჯა ეჯ ე

ამათგან ძირითადი (ამოსავალი) ფორმებია:

ქართ. ესე ეგე იგი || ისი

ჰან. ჰააა || ჰამ ჰეა || ჰიმ

მეგრ. ენა || თენა ინა || თინა

სვან. ალა ეჯი

¹³⁹ ს. უღენტო, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, 1949, გვ. 175; თ. შარაძენიძე, ცხუმარული კილოვების ძირითადი თავისებურებ-

§ 93. როგორც ვხედავთ, ამ ნაცვალსახელთა შორის შედგენილობის მხრივ არის როგორც მსგავსება, ისე განსხვავებაც. პირველ რიგში ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ ქართულში ნაცვალსახელთა სამი რიგი არსებობს, ჭანურ-მეგრულსა და სვანურში კი — ორი (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ). ქართულში ძირეულ მასალას ს და გ თანხმონები წარმოადგენენ: ე-ს-ე — ი-ს-ი, ე-გ-ე — ი-გ-ი. ესენი პირის მიხედვით უცვლელია, ხმოვნები კი განსხვავებულია: ე — ი, მაშასადამე, ჩვენებით ნაცვალსახელებში მითითების ფუნქციის მქონე ოდენობა ხმოვანია; მისათითებელი ობიექტი სივრცეში განსხვავებული ხმოვნით აღინიშნება: ეს სახლი — ის სახლი. ქართულისათვის დამახასიათებელი ეს წესი დარღვეულია მხოლოდ ერთ შემთხვევაში, როცა გვაქვს ეს ე და ე გ ე ნაცვალსახელთა დაპირისპირება. აქ, პირიქით, ხმოვანი უცვლელია, ორივეგან ე არის, თანხმოვანი კი განსხვავებულია. ეს გარემოება იმაზე მიუთითებს, რომ მითითების მნიშვნელობით ძირეული თანხმოვანიც შეიძლება მოგვევლინოს.

ჭან. ჰაჲა და ჰეა-ში ძირეული მასალა არ ჩანს. ათინ. ჰა მ — ჰი მ-ში კი ასეთი თანხმოვანია მ, რომელიც გენეტურად მ-ა-ნ ნაცვალსახელის მ-ს უკავშირდება. ჩვენებით ნაწილაკად ჭანურშიც ხმოვანი გვევლინება, რომელსაც თავში ფშვინვიერი შემართვა (ჰ) ახლავს. ჭან. ჰა-ს ამჟამად ქართ. ე შეეთარდება, ისტორიულად და დიალექტურად კი — ა¹⁴⁰ (აგი, აგრე, ასრე). ქართ. ი-ს შესატყვისად ვიწურ-არქაბულსა და ხოფურში გვაქვს ჰე, ათინურშიც ჰე იყო მოსალოდნელი (ჰემ), მაგრამ ფაქტობრივად დაცულია ჰი (ჰიმ). ჭანურის ეს მონაცემები და აგრეთვე ქართულ კილოებში დადასტურებული ამ რიგის ფაქტები გვაგვარაუდებინებს, რომ ასეთი ჰ თავდაპირველად ქართულ ჩვენებით ნაცვალსახელებსაც უნდა ჰხლებოდა ხმოვანთა წინ.

მეგრულში ნაცვალსახელური ძირია თ (← დ). იგი ფუნქციურად ქართული ს, გ-ს ბადალია. ხმოვანი ელემენტები ქართულისა და მეგრულისა მთლიანად ემთხვევა ერთმანეთს: ე-ნა — ე-ს, ი-ნა — ი-ს.

ბანი, გვ. 225 — 226; მ. ქალ დანი, ლახამულური კილოკავის ფონეტიკური თავისებურებანი, გვ. 142; მისივე, სვანური ენის ლენტეხური კილოს ზოგიერთი თავისებურება: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, გვ. 169.

¹⁴⁰ არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამ. ანალიზი, გვ. 73.

სხვაგვარი გახმოვნებით გვევლინება ჩვენებითი ნაცვალსახელის მეორე ვარიანტი ა-თენა და ე-თინა. ესენი მეორეული ფორმებია. მათი თავკიდური ა და ე ხმოვნები აი ჩვენებითი ნაწილაკის ფუნქციის მქონე ელემენტებია.

როგორც თავის ადგილას აღინიშნა, ჭან. ჰა აა —ჰჰა სა და მეგრ. თე-ნა — თი-ნა-ში -აა || -ა და -ნა სადეტერმინაციო ელემენტებია, რომელთა მსგავსი რამ ქართულ და აგრეთვე სვანურ ჩვენებით ნაცვალსახელებს არ გააჩნიათ.

სვან. ნაცვალსახელთა ხმოვანი ელემენტები ჭანურისას ემთხვევა: ა-ლ-ა —ჰა-აა (შდრ. ქართ. დიალექტ. ა-გი, ზმნისართი ა-გრე, ა-სრე), ე-ჯ-ი —ჰე-ა. ძირეულ თანხმოვანთაგან სვან. ლ ქართ. ს, გ, მ-ს ეკვივალენტია. ეჯ ი-ს ჯ კი ქართულ გ-ს შეესატყვისება¹⁴¹, უფრო ზუსტად, იგი იგივე გაპალატალებული გ-ა¹⁴².

როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, გ-ს ცვალება ჯ-დ, საზოგადოდ, ფართოდ გავრცელებული მოვლენაა სვანურში¹⁴³.

ქართულ ჩვენებით ნაცვალსახელთა შედგენილობა ისეთია, რომ ძირეულ თანხმოვანს ერბი და იგივე ხმოვანი დაერთვის როგორც წინ, ისე შემდგომ (ე-ს-ე, ე-გ-ე, ი-გ-ი, ი-ს-ი), ე. ი. ადგილი აქვს თავკიდურ და ბოლოკიდურ ხმოვანთა პარამონიას¹⁴⁴ეს სისტემა ზანურში დაცული არ არის. სვანურში ალა და ეჯი ნაცვალსახელი ამ მხრივ განსხვავებულ ვითარებას წარმოგიდგენს; პირველში თავკიდური და ბოლოკიდური ხმოვანი ერთმანეთს ემთხვევა, ეჯ ი || ეჯ ა-ში კი განსხვავებულია. თუ ვივარაუდებთ, რომ ამ ნაცვალსახელის უფრო ადრინდელი ფორმა ეჯ ე უნდა იყოს, მაშინ ისტორიულად სვანური გვერდში ამოუდგებოდა ქართულს.

ნ ა წ ა რ მ ო ე ბ ი ჩ ე ვ ე ბ ი თ ი ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ე ბ ი

§ 94. ახლა განვიხილოთ ნაწარმოები ჩვენებითი ნაცვალსახელები. ამ ჯგუფში შემოდის ასეთი || აგეთი, ესეთი || ეგეთი, ისე-

¹⁴¹ А. Ц а г а р е л и, Сравнительный обзор, გვ. 13.

¹⁴² ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ფონეტ. დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, გვ. 203.

¹⁴³ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 209; მისივე, რედუქციონათვის ქართველურ ენებში: იბერ.-კავკას. ენათმ., I, გვ. 81; ა. შანიძე, ჯ ბგერის წარმოშობის წყაროები ქართველურ ენებში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. საზოგად. მეცნ. განყ-ის მოამბე, № 2, 1960, გვ. 226.

თი || იგეთი; ამგვარი, მაგვარი, იმგვარი; ამნაირი, მაგნაირი, იმნაირი; ამისთანა, მაგისთანა, იმისთანა; ამღენი, მაგღენი, იმღენი და სხვ.

ასეთი, ესეთი, ისეთი

§ 95. ეს ნაცვალსახელები ზმნისართული წარმოშობისაა. აღოსავალ ფუძეს წარმოადგენს ასრე, ესრე და ისრე ზმნისართები. ამათგან ძველ ქართულში მეორე გვხვდება (რამეთუ ესრე წერილ არს წინაწარმეტყუელისა მიერ: მ 2,5), საშუალო ქართულში კი სამივე ვარიანტი დასტურდება; მაგ.: ✓

ასრე ფიცხლად წავიდა: ვისრ. 18, 7 — 8... გამომართა ესრე: იქვე, 35,16... ისრე საზარო რომ დაიძახენ? შპან. II, 377...

ამ ზმნისართთა მოქმედებითი ბრუნვის ფორმა, რომელიც ჩვეულებრივ გამარტივებული სახით გვხვდება, ფორმანტის ხმოვანი ელემენტის დაკარგვის გამო (ესრმთ → ესრეთ), ფუძედ არის გამოყენებული ასრეთი || ასეთი, ესრეთი || ესეთი, ისრეთი || ისეთი ჩვენებით ნაცვალსახელთა საწარმოებლად. ✓ ეს ნაცვალსახელები ძველმა ქართულმა არ იცის, ჩაისახა საშუალო ქართულში, რომელმაც, ცხადია, უფრო ძველი ფორმები შემოგვიინახა ასრეთი, ესრეთი, ისრეთი-ს სახით. თანამედროვე სალიტ. ენაში დამკვიდრდა გამარტივებული ფორმები ასეთი, ესეთი, ისეთი, რომლებიც მიღებულია რე. ნაწილაკის რ თანხმოვნის დაკარგვით: მაგ.: ასრეთი ზრიალი: რუსუდან. 49,10... სხვა-გახარება ასეთი: ვტ 483,2, ასეთი ქმარი: ი. ჭ. II, 325... ესრეთი კაცი: სიბრძნე სიცრ. 31... ესეთი ხელმწიფე: ვისრ. 72,14; ესეთი პირობა: ქრესტ. მოხ. 176, 24; ესეთ-ესეთ ხალხიაო: იქვე, ფშ. 152.5... ისეთი სიტყვა: რუსუდან. 125,15; ისეთი კაცი: ი. ჭ. II, 22...

ახალ სალიტ. ენაში ესეთი ჩვეულებრივ არ იხმარება. ამ მნიშვნელობით გაბატონებულია ასეთი. ესეთი უმთავრესად ი. ჭავჭავაძის ნაწერებში გვხვდება. იგი გავრცელებულია აღმოსავლურ კილოებში: მოხეურსა, მთიულურსა, ფშაურსა, თიანურსა და თუშურში. ხევსურულსა, მოხეურსა, გუდამაყურულსა, ფშაურსა და აქედან ვაეას ნაწერებშიც ისეთი-ს ნაცვლად გვხვდება ისეთი, რომელიც ნაწარმოები ჩანს ან უშუალოდ ისი ნაცვალსახელიდან, ანდა მიღებულია ისეთი-სა და ისი ნაცვალსახელის კონტამინაციის შედეგად. ისეთი ზოგჯერ ბოლოში ის მაგიერ დაირთავს

ა-ს, რომელიც მსგავსების მნიშვნელობის მქონე მაწარმოებელი უნდა იყოს; მაგ.: ისითი გამოიდა: დიალექტ. გუდამაყრ. 90; ისით წეს იყვის: ქრესტ. ფშ. 154,13... ისითა ადგილს: ვაჟა, V, 382.

ასეთი, ესეთი და ისეთი ნაცვალსახელის მნიშვნელობის მქონეა დასავლურ კილოებში ამფერი, მაგფერი, იმფერი ხოლო ინგილოურში — ამჟურა, იმჟურა. ჩვენებით ნაცვალსახელთა შეკვეცილ ამ, იმ ფუძეს მაწარმოებელ ელემენტად პირველ შემთხვევაში დაერთვის ფერი, მეორე შემთხვევაში კი — ჟურა (← ჯურა); მაგ.: ამფერი კაი: გურ. 101, ამფერ ვაჟიკაცს: ქრესტ. აჭარ. 367,30... მაგფერი შეძლებულია: დიალექტ. გურ. 423... — იმფერი ნიჭიერი: გურ. 106,19... ამჟურა: დიალექტ. ინგ. 230 (შდრ. აჟჟურა: იქვე, 249, სხოჟურა: ინგ. ტექსტ. 280)...

ასეთი და ისეთი-ს შეერთებით მიიღება ასეთ-ისეთი, რომელიც სალანძღავი სიტყვების ნაცვლად იხმარება ხოლმე¹⁴⁴; მაგ.: დაამწყვდიეთ ეგ ასეთ-ისეთიო: ვაჟა, V, 39; ასეთ-ისეთის ქმარი ხარო: ე. ნინ. 182 (შდრ. ეს ასეთ-აგეთი: ა. ყაზბ. I, 194)...

აგეთი, ეგეთი, იგეთი

§ 96. ✓ გ-ძირიანი ნაწარმოები ნაცვალსახელებიც სამი ერთეულითაა წარმოდგენილი: აგეთი, ეგეთი, იგეთი. სამივე პირველად გვხვდება საშუალო ქართულში, რომელშიც დასტურდება აგრეთვე ის ზმნისართები (აგრე, ეგრე, იგრე), საიდანაც ეს ნაცვალსახელებია ნაწარმოები. ამ ნაცვალსახელთა თავდაპირველი სახეა აგრეთი, ეგრეთი, იგრეთი. ✓ ზოგი ამათგანი, მართალია, საშუალო ქართულში დასტურდება, მაგრამ ამ პერიოდის სამწერლო ენისათვის უფრო მეტად გამარტივებული ფორმებია დამახასიათებელი. აგეთი, ეგეთი, იგეთი თანამედროვე სალიტ. ენაში იშვიათად იხმარება, რადგანაც ისინი დიალექტურ ფორმებად არის გააზრებული; მაგ.: აგეთი რა წაგეკიდა...? ვისრ. 16,34; აგეთი ხუმრობა: მ. ჯაფახ. I, 361, აგეთ სიტყვებს: მ. შრეგლ. 164... ეგრეთი მივიდა: რუსუდან. 466,1... ეგეთი არა უნახავს რა: ამირანდარეჯან. 4; რა გპირს ეგეთი? ვისრ. 117,28; ეგეთი არის: ი. ჭ. I, 217; ეგეთი ხევი: ა. ყაზბ. I, 24..

¹⁴⁴ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, არნ. ჩიქთბაძეს საერთო რედაქციით, I, 1950, გვ. 605.

იგეთი სიკეთე: რუსუდან. 22,35, იგეთი გემრიელი: ვაჟა, V, 376, იგეთივე ბავშვი: შ. არაგვ. I, 258...

აგეთი, ეგეთი და იგეთი ფართოდ არის გავრცელებული აღმოსავლურ კილოებში. ზოგან მათი ძველი ფორმაც არის დაცული; მაგ.: აგეთი იყო: ქრესტ. კახ. 48,16... ეგრეთი ამბავი: დიალექტ. თიან. 162; ეგრეთი ვარო: ქრესტ. ქართლ. 5,21... ეგეთი არვინ არიო: გარეკახ. 86; ეგეთი ფოლადი: დიალექტ. მოხ. 28... იგეთი ჭა იყო: იქვე, ფერეიდნ. 261...

ვაჟა-ფშაველას ნაწარმოებების პერსონაჟთა მეტყველებაში გვხვდება აგეთა, ეგეთა, სადაც ა ისეთივე ნაწარმოებელია, როგორც ისითა-ში (იხ. აქვე ზემოთ). ხევისურულსა და მოხეურში ეგეთ ნაცვალსახელს ზოგჯერ -ურ II -ურა სუფიქსები დაერთვის და გვაქვს ეგეთური და ეგეთურა; მაგ.: რა იყვა აგეთაი? ვაჟა, V, 361; ეგეთა არიან: იქვე, 7... ეგეთური არა ვიცი რა: დიალექტ. მოხ. 50; ეგეთურა: ხეეს. ტექსტ. 331, 27...

ესეგვარი, ეგეგვარი, ამგვარი, მაგვარი, იმგვარი, ამნაირი, მაგნაირი, იმნაირი

§ 97. ზემოთ განხილულ ნაცვალსახელთა მნიშვნელობის მქონეა ესეგუარი II ესეგვარი, ეგეგუარი II ეგეგვარი, რომლებიც მხოლოდ საშუალო ქართულში გვხვდება. ნაცვალსახელთა ამ ჯგუფს მესამე წევრი (იგივეგვარი ან ისიგვარი) არ მოეპოვება. ერთი შეხედვით, თითქოს წარმოქმნილია უშუალოდ ესე და ეგე ჩვენებითი ნაცვალსახელებიდან გვარი ნაწარმოებელი ელემენტის დართვით, მაგრამ ფაქტობრივად ამოსავალი ფუძე ესრე და ეგრე ზმნისართები უნდა იყოს, რაზედაც მიუთითებს „ვისრამიანსა“ და ზოგ სხვა ძეგლში დაცული ესრეგუარი და ეგრეგუარი ფორმები; მაგ.: ესრეგუარსა იგონებდის: ვისრ. 40,17... ესეგვარი საზრახავი: ვტ 1091,1... ეგრეგვარსა: სიბრძნე სიცრ. 53... ეგეგვარი სიტყვა: ამირანდარეჯან. 13...

ამ ტიპის ნაცვალსახელები ახალ ქართულში შეიცვალა ამგვარი, მაგვარი, იმგვარი ნაცვალსახელებით, რომელთაც სამივე ვარიანტი მოეპოვებათ; მაგ.: აი, ამგვარი იყო: ი. ჭ. II, 149; ამგვარი ბევრი რამ მაგონდება: ა. წ. IV, 40... მაგგვარი ნაბდის ქული: ლ. ქიაჩ. 4... იმგვარი ჩაცმულობა: ა. წ. IV, 59...

პარალელურად იხმარება აგრეთვე ამნაირი, მაგნაირი, იმნაირი, რომელთა შედგენილობა ნათელია: აღებულია ჩვენებით ნაცვალსახელთა შეკვეცილი ფუძეები ამ, მაგ, იმ, რომელთაც

დაერთვის მაწარმოებელი „ნაირი“; მაგ.: ამნაირს დათეს: ვაჟა, V, 118, ამნაირი კაცია: დიალექტ. მთ. 72... მაგნაირი დღე: ვაჟა, V, 98, იმნაირმა სიხარულმა: ი. ქ. II, 93...

ამისთანა, მაგისთანა, იმისთანა || მისთანა

§ 98. თანა-ს საშუალებით ძირეულ ჩვენებით ნაცვალსახელთა ნათ. ბრუნვის ფორმიდან მხოლოდობითსა და მრავლობითში იწარმოება ამისთანა (|| ემისთანა), მაგისთანა, იმისთანა || მისთანა. თანა ამ შემთხვევაში მსგავსებას აღნიშნავს (ამავე მნიშვნელობისაა იგი საზოგადო სახელებთანაც: შვილისთანა, დედისთანა).

ა. შანიძის აზრით, იგი სპარსული წარმოშობისაა: „მსგავსის“ მნიშვნელობით მეგრულში იხმარება „ცალი“, რომელიც ქართულიდან არის გადასული: ჩქიმი-ცალი („ჩქიმისთანა“), თი-ცალი, ი-ცალი („იმისთანა“)... „ცალ“-ის აღსანიშნავად კი „მარცვლის“ აღმნიშვნელი სიტყვა არის ხოლმე გამოყენებული ზოგიერთ ენაში (სპარსულში, თურქულში, სომხურში)... ამიტომ ვფიქრობდი, რომ ქართული „თანა“ („მეზობლისთანა“ და „ამხანაგისთანა“-ში) არის სპარსული დანა („მარცვალი“) იმ გამოთქმით, რომელიც თურქულშია დადასტურებული და იმ მნიშვნელობით, რომელიც სათანადო სიტყვას სომხურში აქვს მიღებული-მეთქი“¹⁴⁵. ავტორი ითვალისწინებს მეორე გარემოებასაც, რომ ეს თანა წარმოშობით შესაძლოა იგივე თანა თანდებული იყოს, რომელიც ძველ ქართულში ნათესაობით ბრუნვასთან იხმარებოდა: „თანა თანდებულისაგან „მსგავსის“ მიღება შეუძლებელი არ არის, მაგრამ ნათელი არაა სემანტიკური განვითარების გზები“¹⁴⁶. რადგან ნაცვალსახელთა ზემოაღნიშნული ჯგუფი საშუალო ქართულში აღმოცენდა, თითქოს შეუძლებელი არ უნდა იყოს ამ პერიოდში სპარსული ან თურქული ენის ისეთი რიგის გავლენა გვევარაუდებინა, როგორცაა თანა ელემენტის სესხება. მაგრამ თანა თანდებულისათვის „მსგავსის“ მნიშვნელობის მიღება შესაძლებელია თვით ქართულ ნიადაგზედაც, რამდენადაც სწორედ საშუალო ქართულში ეს თანდებული ამ ფუნქციითაც არის გამოყენებული. როგორც ჩანს, ძველ ქართულში ორ ბრუნვასთან ხმარებული თანა შემდგომში მიცემით ბრუნვასთან ინარჩუნებს ძველ ფუნქციას, ხოლო ნათესაობითთან

¹⁴⁵ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 119. 1953
¹⁴⁶ იქვე.

ახალს ივითარებს¹⁴⁷; მაგალითები: რამცა ეუთხარ ამისთანა! ეტ 392,4; ამისთანა შემახვედრე: ი. ჭ. II, 133 (შდრ. ემისთანა ბიჭი: ნ. ლომ. 30)... მაგისთანა კაცი: რუსუდან. 196,31; რა არის მაგისთანა? ა. წ. IV, 88... იმისთანა სიმღერას: სიბრ-
ცნე სიცრ. 52; იმისთანა ვაჟიკაცი: ს. მაგალ. 332... მისთანა სახლი: რუსუდან. 139,20; მისთანა აჯანყება: ა. წ. IV, 20...

ამ ნაცვალსახელთა ანალოგიით ახალ ქართულში მივიღეთ პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელიდან ნაწარმოები ფორმები: ჩემ-ის-თანა, შენ-ის-თანა, ჩვენ-ის-თანა, თქვენ-ის-თანა. ჩვეულებრივ მოსალოდნელი იყო გვქონოდა „ჩემ თანა“ და მისთ.¹⁴⁸

ამისთანა, მაგისთანა, იმისთანა ნაცვალსახელებს დიალექტებში მოუდის ორი რიგის ფონეტიკური ცვლილება. გურულსა და იმერულში ს-ს მეზობლად -თანა თანდებულის თ იკარგება, ქართლურსა, კახურსა და რაჭულში კი, პირიქით, თ-სთან ნათესაობითი ბრუნვის -ხ ელემენტი სუსტდება და იკარგება; მაგ.: ამისანა ყმაწვილები: დიალექტ. გურ. 422, ამისანე ხე: ქრესტ. ქვ. იმერ. 312,11... მისანა ადგილზე: დიალექტ. ზ. იმერ. 445... ამითანე ღონიერი: მთარაჭ. 97... მაგიჟთანაი: ქრესტ. ქართლ. 6,15, მითანა ბალახში: დიალექტ. მთარაჭ. 526...

ესევეთარი, ეგევეთარი, ესემლევანი, ეგემლევანი

§ 99. ზემოთ განხილული ნაწარმოები ჩვენ ნაცვალსახელები ძვ. ქართულში არ დასტურდება. მათ ნაცვლად იქ გვაქვს ესევეთარი, ეგევეთარი, რომელშიც გვარი, ფერი, ნაირის ადგილს იჭერს ფართოდ გავრცელებული სიტყვა ვითარი¹⁴⁹. ძვ. ქართულში ამ რიგის ნაცვალსახელია აგრეთვე ესემლევანი¹⁵⁰, ეგემლევანი; მაგ.: ესევეთარი... არა დავიწყებულ იქნას: ცხ. იოვ. და ეფთ. 118,1; ესევეთარი ფრიად ასწავა: ცხ. იოვ. ზედაზნ. 38,1 ბ; ნუ შეხვალ... ესევეთარსა საქმესა: დამასკ. 266,17... ეგევეთარი კაცი: ცხ. იოვ. და ეფთ. 16,6.

ძვ. ქართულში ეს ნაცვალსახელი ორი ერთეულითაა წარმოდგენილი: ესევეთარი, ეგევეთარი. ორ ერთეულს წარმოგვიდგენს აგრეთვე ესემლევანი (=ასეთი, ამისთანა) და ეგე-

¹⁴⁷ ა. მარტიროსოვი, თანდებული ქართულში: იბერ.-კავკას. ენათმ., I, გვ. 222.

¹⁴⁸ ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 119.

¹⁴⁹ ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 120; ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 503.

მღევანი (მაგეთი, მაგისტანა); მაგ.: რომელიც ესემღევან
არიდ: სინ. მრავალთ. 113,29; ესემღევანი თა... ნაყოფითა:
იქვე, 113, 22... ეგემღევანისა მის ერისა: იქვე, 66, 1 (შდრ.
უკრთუ მშკდლოთ მიმაწიოს მეფესა ესემებერ სიტყუა: კიმ. 1,
82,13)...

ამდენი, მაგდენი, იმდენი

§ 100. ნაწარმოებ ჩვენებით ნაცვალსახელთა წყებაში შემო-
დის აგრეთვე ამდენი, მაგდენი, იმდენი. გვხვდება მხოლოდ
საშუალო და ახალ ქართულში. ძირეულ მასალად მარტივ ჩვენებით
ნაცვალსახელთა ამ, მაგ, იმ ფუძეებს შეიცავს. მათ დაერთვის
ოდენობის მაწარმოებელი ელემენტი -დენ, რომელიც თავის მხრივ
-ოდენ-ისაგან მომდინარეობს (შდრ. ესოდენი → ესდენი, ეგოდენი
→ ეგდენი, ისოდენი → ისდენი, რაოდენი → რადენი → რამდენი):
მაგ.: ვნახე ამდენი ჭირიო: რუსუდან. 191,1; ამდენი სცა
სიბრძნე სიცრ. 41; ამდენი უცემია: ი. ჭ. II, 153... არც მაგ-
დენი ძილი ვარგა: მ. ჯავახ. II, 37... იმდენი დაამზადეთ;
ა. წ. IV, 90...

თანამედროვე სალიტ. ენაში ამდენი, მაგდენი, იმდენი
რაოდენობას აღნიშნავს, ამოდენი, მაგოდენი, იმოდენი კი
ჩვეულებრივ სიდიდეზე, ზომაზე მიუთითებს. ასეთი დიფერენცია-
ცია მეორეული მოვლენაა. პირველი მნიშვნელობით საშუალო და
ახალ ქართულში ამოდენი || ამოდენა, მაგდოდენი || მაგო-
დენა, იმოდენი || იმოდენა-ც იხმარება; მაგ.: ამოდენა
ხალხი აღარ უნახავს: მ. ჯავახ. II, 403... მაგოდენი ჭირი უნა-
ხავს: სიბრძნე სიცრ. 12... იმოდენა ხილ-ხული: ი. ჭ. 242...

დიალექტებსა და ნაწილობრივ ლიტ. ენაშიც დასტურდება
ამდენი, მაგდენი, იმდენი ნაცვალსახელების ფონეტიკურად
სახეცვლილი ვარიანტებიც: ამთენი, მაგთენი, იმთენი, ამდონი ||
ამთონი, მაგდონი || მაგთონი, იმდონი || იმთონი; ამთვენი, მაგთვე-
ნი || მაქთენი || მაქტენი, იმთვენი; მაგ.: ამთენი აღამიანი: რუსუ-
დან. 335,5... იმთენი კამეჩი: გარეკახ. 87; ამდონ ოქროს:
დიალექტ. ქვ. იმერ. 471, ამთონ ეზება: საინგ. 193... იმთვენი
მეყოლების: მ. ჯავახ. II, 509... ემაქთენი: დიალექტ. ფერეიდნ.
262... მაქტენი იყოსო: ქრესტ. მესხ. 232, 21...

ინგილოურსა და ფერეიდნულში გვაქვს აქთენი || აქთონი,
ექთენი || ექთონი, იქთენი || იქთონი; მაგ.: აქთონ ფიქრ ეწევა:
ინგ. ტექსტ. 255... ექთონ ყურულ იქნევისა? იქვე, 258... ექთე-

ნი ხალხმა: დიალექტ. ფერეიდნ. 261... ორი იქთენი მისცა: იქვე, 260...

ერთი შეხედვით, ამ ფორმებში ამოსავალ ფუძედ შეიძლება ა მ, ე მ, ი მ მივიჩნიოთ, ე. ი. ვივირაუდოთ მ-სთან კ-ს შენაცვლება (შდრ. ამავე დიალექტში რ ა ქ თ ე ნ ი ← რ ა მ თ ე ნ ი). მაგრამ უფრო სწორი ჩანს მეორე გზა: აგდენი → აგთენი → აქთენი, ეგდენი → ეგთენი → ექთენი... (შდრ. მაქთენი ← მაგთენი ← მაგდენი, მაქტენი). ჩვენებით ნაცვალსახელთა ამ ტიპის წარმოება ცნობილია (შდრ. ასდენი, ეგდენი, ისდენი). რაც შეეხება რ ა ქ თ ე ნ -ს, ი გ ი ა ქ თ ე ნ ი, ე ქ თ ე ნ ი, ი ქ თ ე ნ -ის ანალოგიით უნდა იყოს მიღებული.

საშუალო ქართულში გვხვდება შესიტყვება ა მ დ ე ნ ე რ თ ი, ი მ დ ე ნ ე რ თ ი, რომელთა შეერთება-შერწყმისა და რ-ს დაკარგვის შედეგად ჩანს მიღებული ზოგ დიალექტში დაცული ა მ დ ო ნ ე თ ი, ი მ დ ო ნ ე თ ი. ახალ ქართულში ამ შესიტყვების შემადგენელ ერთეულთა რიგი შეიცვალა, გვაქვს ე რ თ ი ა მ დ ე ნ ი, ე რ თ ი ი მ დ ე ნ ი და ა. შ. მაგ.: ამდონერთა: ს. მგალ. 354, ამდონეთი გაქვირება: ქრესტ. გურ. 345, 3... ი მ დ ო ნ ე თ ი ი ყ ო: დიალექტ. ქვ. იმერ. 467... ი მ დ ო ლ ე თ ი ე ჩ ი ჩ ი ნ ა: ი ქ ვ ე, გ უ რ. 427 (შდრ. ე რ თ ი მ ა გ დ ე ნ ი სამეფო: სიბრძნე სიცრ. 67... ერთი იმოდენა: ი. ქ. II, 64)...

ესოდენი, ეგოდენი, ისოდენი; აზომი, ეზომი, იზომი

§ 101. გარდა ზემოთ განხილულისა, საშუალო ქართულში დაცულია ამავე მნიშვნელობის მქონე სხვა რიგის ჩვენებითი ნაცვალსახელები, ესენია: **ესეოდენი || ესოდენი || ესდენი, ეგეოდენი || ეგოდენი || ეგდენი, ისოდენი || ისდენი; ასდენი || ასდონი; აზომი, ეზომი, იზომი.** ამათგან ძველ ქართულში გვხვდება მხოლოდ **ესოდენი || ესთენი, ეგოდენი; ესეზომი, ეგეზომი.** ნაცვალსახელთა ზემოაღნიშნული ფორმები თანამედროვე სალიტ. ენაში არ დამკვიდრდა, რადგანაც **ამდენი, მაგდენი, იმდენი-ს** გვერდით მათი არსებობა ზედმეტი აღმოჩნდა. ♣

ესეოდენი || ესოდენი || ესდენი, ეგეოდენი || ეგოდენი, ეგდენი, ისოდენი || ისდენი ნაცვალსახელთა საწარმოებლად ფუძედ აღებულია ძირეული ჩვენებითი ნაცვალსახელები, რომლებიც წარმოდგენილია როგორც სრული (**ესე, ეგე**), ისე შეკვეცილი (**ეს, ეგ**) სახით. **ესდენ-სა** და **ისდენ-ში** ზოგჯერ თავს იჩენს ხოლმე ასიმილაცია: ერთი მხრივ, **ს** აყრუებს მომდევნო **დ-ს**

(ესდენი → ესთენი), ხოლო, მეორე მხრით, პირიქით, ეს უკანასკნელი იმსგავსებს წინა ს-ს და ზ-დ აქცევს (ესდენი → ეზდენი).

ასდენ-ისა და ასდონ-ისათვის ამოსავალია ძირეული მასალა ას, რომელიც დაცულია ას-რე || ას-ერ (ზდრ. აგ-რე, აგ-ერ) ზმნისართსა და აქედან ნაწარმოებ ასრეთი || ასეთი ნაცვალსახელში. მისი წარმოქმნა, როგორც ჩანს, შეაპირობა ამ პერიოდის ლიტ. ენაში ესეთი-სა და ეგეთი-ს გვერდით ასეთი-სა და აგეთი-ს არსებობამ; მაგალითები: ასდენსა ლაშქარსა: რუსუდან. 67,12... ასდონი ერთი მოგუცე: შაჰნ. II, 383... ესეოდენი საჭურჭლე: სიბრძნე სიცრ. 3; ესოდენ არა არიან კაცნი: სახისმეტყ. ია 24 — 25... ესთენი ქირნი: რუსუდან. 104,12... ეზდენსა ხანსა: იქვე, 16,27... ეგეოდენი გვიმსახურეთ: იქვე, 72,17... ეგოდენი სცა: სიბრძნე სიცრ. 40... ეგდენსა სიმდაბლესა, რუსუდან. 114,27... ისდენი ნისატანი: იქვე. 53,7; იზდენი სიკეთე: იქვე, 3,36...

აზომი, ეზომი, იზომი მიღებულია ა, ე, ი ჩვენებითი ნაწილაკებისა და ზომ (← ზომა) სიტყვის შეერთებით; მაგ.: აზომი მაქვს: რუსუდან. 7,39... ეზომი დაითმინის: კიმ. I, 57, 14; ეზომი პოეს: ამირანდარეჯან. 3... ვერც მე მივხვდი იზომსა: რუსუდან. 284,16...

თუ ამ ნაცვალსახელებს გამარტივებულ ფორმებად მივიჩნევთ, მაშინ მათი ამოსავალი სახე შეიძლება ყოფილიყო აგზომი, ეგზომი, იგზომი (ზდრ. ასდენი, ესდენი, ისდენი). ამათგან უკანასკნელი ჩვენ სულ არ შეგვხვედრია, აგზომი იშვიათად იხმარება (აგზომცა მასშია: ამირანდარეჯან. 13), ეგზომი აქა-იქ თავს იჩენს ძველ ქართულში, საშუალო ქართულში კი ფართოდ გავრცელებული ნაცვალსახელია; მაგ.: ზედა-გაც ეგეზომი: მამ. სწ. 33,31; ეგზომი მგზავრობა: ვისრ. 145,26, ეგზომი განძი: სიბრძნე სიცრ. 8...

მიუხედავად ასეთი გავრცელებისა, ეზომი შესაძლოა ეგზომის გამარტივებული ვარიანტი არ იყოს, რადგანაც ძველსა და საშუალო ქართულში ეგზომი-ს გვერდით ესეზომი || ესეზომი-ც არსებობდა, რომელსაც უფრო ადვილად შეეძლო ეზომი მოეცა (ზ-ს წინ ს-ს დაქარგვა ქართულისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა): ესეზომნი ლუაწლნი: ცხ. შიოხისი და ევაგრ. 128,28 გ; ესეზომი მხურვალეა: ცხ. იოვ. და ეფთ. 26,8; ესეზომთა: ვტ 1139,3...

თითქოს უფრო ბუნებრივი იქნებოდა, რომ აზომი-სა და იზომი-სათვის თავდაპირველ სახედ სანიანი ვარიანტი მიგვეჩნია: ასზომი, ისზომი. ამას მხარს დაუჭერდა სხვა ამ ტიპის ნაცვალსახელთა წარმოების პრინციპი: ას-დენი, ეს-დენი, ის-დენი, სავარაუდოდ არც ამზომი და იმზომი არის გამოსარიცხი.

როგორც უნდა იყოს ამ ფორმათა წარმომავლობა, ერთი მაინც ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში ა, ე და ი ხმოვნები გვევლინებიან დამოუკიდებელ ჩვენებით ნაწილაკებად, რომელთაც თანხმოვანი ელემენტი თავიდანვე შესაძლოა არც ახლდათ.

§ 102. ზემოთ განხილულ ნაცვალსახელთა ჯგუფები ჩვეულებრივ სამ-სამი ერთეულით არის წარმოდგენილი: ასეთი — ესეთი — ისეთი, აგეთი — ეგეთი — იგეთი, ამისთანა — მაგისთანა — იმისთანა, ამდენი — მაგდენი — იმდენი, აზომი — ეზომი — იზომი და სხვ. საშუალო ქართულში ყველა ეს ფორმა გამოყენებულია განსაზღვრებით-დამოკიდებულ წინადადებაში მისამართი სიტყვის მსაზღვრელად ან კორელატ სიტყვად, მაგრამ ჩვენებითობა, რომელიც ამ ნაცვალსახელთა დამოუკიდებლად ხმარებისას ვლინდება, ამ შემთხვევაში ხელშესახებად არ იგრძნობა. ალბათ ამითაა გამოწვეული, რომ ახალ ქართულში ეს ფუნქცია სამი ერთეულიდან ჩვეულებრივ ერთს აქვს დაკისრებული, ესაა მესამე პირისათვის შესაფერისი ფორმა ისეთი, იმისთანა, იმდენი და სხვ. მაგალითად, საშუალო ქართულიდან ქვემოთ წარმოდგენილ მაგალითებში ასეთი, ესეთი... აგეთი, ეგეთი... ამდენი ახალ ქართულში ყველგან შეიცვლებოდა ისეთი, იმისთანა, იმდენი... ნაცვალსახელებით.

ასეთი სახელოანი კაცი შეიქმნა, რომელ... რუსუდან. 11,11; რა მოგეჩვენა შენ ასეთი, რომე შეშინდი: შაჰნ. II, 377... ესეთი ასული შობა შაჰრომან, რომელ... ბნელი ღამე ნათლად შეიქმნა: ვისრ. 8,12 — 13; ვეფხს ესეთი შიშის ზარი ეცა, გზათა კვალი ველარ გაიგნო: სიბრძნე სიცრ. 59... აგეთი ღრუბელი დადგეს მათსა ქუეყანასა ზედა, რომელ მისისა წუმიისა ღუარი სიკუდილი იყოს: ვისრ. 20, 16 — 17... იტირა ამდენი, რომე ცრემლისა გუბე დააყენა: რუსუდან. 162,22.

§ 103. ქართულის მსგავსად წარმოქმნილი ჩვენებითი ნაცვალსახელები მეგრულშიც დასტურდება მაწარმოებელ ელემენტებად აქ გვევლინება ქართულიდან შესული ცალი, გვარი, ფერი, ზემა (←ზომა), ნერი || ნეერი (←ნაირი) და ჯგურა || ჯგუა.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ცალი მეგრულში „მსგავსის“ ნიშნენლობით იხმარება. იგი დაერთვის მარტივ ჩვენებით ნაცვალსახელთა შეკვეცილ თე, თი ფორმებს და ვიღებთ: თეცალი (ასეთი, ამისთანა, ამგვარი), თიცალი (ისეთი, იმისთანა, იმგვარი).

ამავე ნაცვალსახელებიდან, აგრეთვე რთული ათენა-ს შეკვეცილი ათე ფორმიდან ნერ-ის საშუალებით იწარმოება თენერი. || ათენერი (ასეთი, ამნაირი), თინერი (ისეთი, იმნაირი), შდრ. მუნერი (როგორი). ქართული ნაირი-დან ნერ-ის მიღებისგზა არის ჯერ რეგრესული, ხოლო შემდეგ პროგრესული ასიმილაცია, რომელსაც იდენტურ ხმოვანთა შერწყმა მოსდევს: ნაირი → ნეირი (შდრ. იმერ., გურ. რანეირი კაცია!) → ნეერი → ნერი (შდრ. მაისი → მეისი → მეესი → მესი)¹⁵⁰.

ფერი, გვარი ხშირად უშუალოდ ჩვენებით ნაწილაკებს, ხმოვან ელემენტებს ემატება: ეფერი, ეგვარი (ასეთი, ამფერი), იფერი, იგვარი (ისეთი, იმფერი); მაგალითები:

თეცალი ტყაშა მითოფრთი ნი! ი. ყიფ. ქრესტ. 46,8 — ამგვარ ტყეში რომ შევედი... თიცალი ქიმიოკკეინე: იქვე, 60.6 — ისეთი წამოიყვია... გიაყუნ თენერ ცხოვრებას: მ. ხ. მ. ტ. 40, 34 — გაყევი ასეთ ცხოვრებას... აი ათენერი ხერხით დუშლორებუნა: ი. ყიფ. ქრესტ. 12,15 — აი, ანაირი ხერხით მოუტყუებით... ეფერი მიზეზი ულუ: იქვე, 5,19 — ესეთი მიზეზი აქვს... ეგვარი საქმესე ნემე ბლოლა: ი. ყიფ. ქრესტ. 17,30 — ამგვარ საქმეს ნუ მიზამ...

უფრო მრავალდეროვანი და გავრცელებულია ჯგურა თანდებულით ნაწარმოები ჩვენებითი ნაცვალსახელები: ათეჯგურა || თეჯგურა || ეჯგურა (ასეთი), თიჯგურა (ისეთი). ათე, თე, ე და თი შეკვეცილი ფორმებია ათენა, თენა, თინა-სი. მათ დაერთვის ჯგურა, რომელიც მნიშვნელობით უდრის ქართ. თანა, გვარ მაწარმოებელ ელემენტებს. | ი. ყიფშიძის ცნობით, ჯგურა თანდებულია, ერთვის სახელთა გაუფორმებელ ნათესაობითს, მის წინ ბრუნვის ნიშანი -შ დაკარგულია¹⁵¹. გ. როგავას აზრით, ჯგურა იგივე ჯგირ („კარგი“) სიტყვაა. ზანურისათვის. ამოსავალი ჯგურ-იდან მიღებულია ზუგდ. სამურზ. ჯგჯრ, ხოლო სენაკ. ჯგირ ← ჯგჯრ ← ჯგურ. ამოსავალი ჯგურ შემო-

¹⁵⁰ ს. ჟღენტე, კანურ-მეგრული ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 128.

¹⁵¹ И. Кипшидзе, Грамматический язык, гв. 0122.

ნახულია კომპოზიტებში: ა თ ე-ჯ გ უ რ ა „ასეთი“, სიტყვასიტყვით „ამისთანა კარგი“, თ ი-ჯ გ უ რ ა „ისეთი“, სიტყვასიტყვით „ამისთანა კარგი“¹⁵². გ. კარტოზიას დაკვირვებით, ჯ გ უ რ ა შეიცავს გ უ რ ფუძეს, რომლის ქართული შესატყვისია გ ვ ა რ (შდრ. მეგრ. მა-გ უ რ-ი, ქართ. მა-გ ვ ა რ-ი). ჯ გ უ რ ა-ს ბოლოკიდური - ა იგივეა, რაც გვაქვს შედარების ან მსგავსების გამომხატველ სიტყვებთან ქართულსა და მეგრულში: ქართ. ხელ-ა, ტოლ-ა, ოდენ-ა; მეგრ. ხელ-ა, ზუმი-ა და ა. შ. რაც შეეხება თავკიდურ ჯ-ს, ავტორის აზრით, იგი ნათესაობითი ბრუნვის -შ-ს სახეცვლილი ელემენტია: კ ო ჩ ი ჯ გ უ რ ა ← კ ო ჩ ი შ ჯ გ უ რ ა¹⁵³; მაგ.: — თ ე ჯ გ უ რ ა გაჭირებული რე: ი. ყიფ. ქრესტ. 6,22 — ამგვარი გაჭირვებული არის... ა თ ე ჯ გ უ რ ა დროს ოკოდუო: მ. ხ. მ. ტ. 16,7 — ამგვარ დროს უნდოდა?... ე ჯ გ უ რ ა მუთუნ ვარდუა: იქვე, 38,30 — ასეთი არაფერი იყო... თ ი ჯ გ უ რ ა მოცადინექ იყის: ი. ყიფ. ქრესტ. 3,12 — იმგვარი მონდომებულები იქნენ (შდრ. მ უ ჯ გ უ რ ა)...

გვხვდება რ-დაკარგული ვარიანტიც: თ ე ჯ გ უ ა, თ ი ჯ გ უ ა: გომიტეს თ ე ჯ გ უ ა საქმეა: მ. ხ. მ. ტ. 42,18 — გამიშვეს ამისთანა საქმეზე (შდრ. ს ქ ა ნ ი ჯ გ უ ა ბრელი მიძირგ: იქვე, 50,1 — შენისთანა ბევრი მინახავს)...

მიუხედავად ზემოაღნიშნულისა, ჩვენ მაინც შეუძლებლად არ მიგვაჩნია ჯ გ უ რ ა-ში არაბული ჯ უ რ ა სიტყვა დავინახოთ, რომელიც „მსგავსის“ მნიშვნელობით ქართულშიც იხმარება ჩვენებით ნაცვალსახელებთან: ა მ ჯ უ რ ა, მ ა გ ჯ უ რ ა, ი მ ჯ უ რ ა; შდრ. ინგილოური ე მ ე უ რ ა, ი მ ე უ რ ა (იხ. გვ. 149). შეუძლებელი არაა, რომ მეგრულს ქართულის გზით არაბულიდან შეთვისებულ ჯ უ რ ა სიტყვაში ჯ-ს მეზობლად უკანაენისმიერი გ განევითარებინა¹⁵⁴, რადგანაც, როგორც ცნობილია, სპირანტებთან და აფრიკატებთან გ, ქ, კ-ს გაჩენა დამახასიათებელი მოვლენაა მეგრულისათვის¹⁵⁵.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, გ. კარტოზიას აზრით, ჯ გ უ რ ა-ში ჯ ესაა ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის -შ ელემენტი, მაგრამ სახეცვლილი: შ გ კომპლექსს, რომელიც მეგრულისათვის უცხოა, უნდა მოეცა ბუნებრივი ჯგ კომპლექსი. უკანაენისმიერ მეგრ

¹⁵² გ. რ ო გ ა ვ ა, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, გვ. 62.

¹⁵³ გ. კ ა რ ტ ო ზ ი ა, ერთი თანდებულის გენეზისისათვის მეგრულში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, გვ. 250—251.

¹⁵⁴ შდრ. გ. კ ა რ ტ ო ზ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 250.

¹⁵⁵ გ. რ ო გ ა ვ ა, ქართველურ ენათა ფონეტიკის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის ძირითადი საკითხები, გვ. 46.

გ-ს წინ შიშინა სპირანტი შ შიშინა მეღერ აფრიკატ ჯ-დ იქ-
ცა¹⁵⁶. ფონეტიკური პროცესების მოშველიება ჯ-ს ასახსნელად სულ
არ დაგვეჩივრებოდა, თუ ამოვიდოდით იქიდან, რომ ჯგურა ნა-
თესაობითი ბრუნვის ფორმას კი არ დაერთვის, არამედ სახელობი-
თისას: კოჩი-ჯგურა. ყოველ შემთხვევაში, იმ ნაცვალსახელებიდან,
რომელთაც ახლა ჩვენ ვიხილავთ, ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი
არც ერთს არ გააჩნია¹⁵⁷. მაწარმოებელი ელემენტები უშუალოდ
სახელობითში აღებულ ფორმებს დაერთვის: თე-ცალი — თი-ცალი,
თე-ნერი — თი-ნერი, თე-გვარი — თი-გვარი, ე-ფერი — ი-ფერი, თე-
სხი — თი-სხი, თე-ზმა — თი-ზმა და სხ. ამგვარად ნაწარმოები
ნაცვალსახელები, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ქართულიდანაც
ცნობილია: ეხეგვარი — ეგეგვარი, ეხევითარი — ეგევითარი, ესო-
დენი — ეგოდენი, ეხეზომი — ეგეზომი, ესდენი — ისდენი...

§ 104. ზემოთ განხილულ მეგრულ ჩვენებით ნაცვალსახელთა
მნიშვნელობით ქანურში იხმარება ჰასთერი || ასთერი (ასეთი,
ამისთანა, ამის მსგავსი), ჰისტერი || ისთერი (ისეთი, იმისთანა,
იმის მსგავსი).

ნ მარის ცნობით, ამ ფორმათა მაწარმოებელი ელემენტია
თერი, რომელიც ჩვენებით ნაცვალსახელთა მიცემით ბრუნვას
დაერთვის: ჰას-თერი — ჰის-თერი¹⁵⁸. ასეთი ანალიზი სწორი
არა ჩანს. სინამდვილეში თანდებულია „სთერი“. იგი მნიშვნელო-
ბით ქართ. „ვით“, „თანა“-ს უდრის. დაერთვის ნათესაობითს, რო-
მელსაც ბრუნვის ნიშანი ექარგება¹⁵⁹, შდრ. ჩქიმ-სთერი (ჩემი
მსგავსი, ჩემისთანა), სქანი-სთერი (მენი მსგავსი, შენისთანა).

სთერი თანდებული, როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაში
დაერთვის ჰა და ჰი ჩვენებით ნაწილსაც, რომელიც ზოგ კილოკავ-
ში შეიძლება ოდენ ხმოვნით იყოს წარმოდგენილი სპირანტ ჰ-ს
დაქარგვის გამო; მაგ.: ჰასთერი... ბოზო ბორე; ს. ელ. არქაბ.
70,24 — ასეთი გოგო ვარ... ისთერი ვორსი დაფი ვა უძირამუნ:
ქან. ტექსტ. II, 98, 1—2 — ისეთი კარგი რამეები არ უნახავს...

¹⁵⁶ გ. კარტოხია, დასახ. ნაშრ., გვ. 251.

¹⁵⁷ ი. ყიფშიძისა და გ. როგავას აზრით, ბრუნვის ნიშანი დაქარ-
გული უნდა იყოს: ათე-ზმა — ათეში' ზმა, ათე-ნერი — ათეშ-ნერი (И. К и п-
ш и д з е, Грам. мингр. языка, გვ. 192, 288), ათეჯგურა — ათეშ-ჯგურა, თი-
ჯგურა — თიშ-ჯგურა (გ. როგავა, ქართველურ ენათა ისტ. ფონეტიკის სა-
კითხები, გვ. 62).

¹⁵⁸ Грам. чанского языка, გვ. 146.

¹⁵⁹ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკა. ანალიზი, გვ. 66.

§ 105. ქართული ამდენი და იმდენი ნაცვალსახელთა შესატყვისად მეგრულში გვაქვს ათეზემა || ეზემა || ეზემა (ამდენი, აზომი || ეზონი), თიზემა || იზემა (იმდენი, იზომი). მაწარმოებელი ელემენტი რამდენიმე სახით გვხვდება. ამოსავალი ჩანს ზუმა (← ქართ. ზომა). ფუძისეული უ ხმოვანი ზუგდიდურ-სამურზაყანულში იძლევა ირაციონალურ გ-ს, რომელიც შეიძლება დაიკარგოს ამავე მნიშვნელობისაა თესხი || ესხი და თისხი, რომელშიც გამოიყოფა თე || ე და თი ჩვენებითი ნაცვალსახელები და სხი. სხი მომდინარეობს სხილ-საგან (სხილი → სხიი → სხი), რომელიც ჩვეულებრივ რთულ სიტყვათა შემადგენელ ნაწილად გვევლინება და ოდენობაზე მიუთითებს¹⁶⁰ (შდრ. მუ-სხი „რამდენი“); მაგ.: ეზემა ხანცე: ი. ყიფ. ქრესტ. 61,20 — ამდენ ხანს; ათეზემა მუხებერხებუნი: იქვე, 55,2 — ამდენი რომ მოუხერხებია... თიზემა ქიგეძულუკონი: მ. ხ. მ. ტ. 21,3 — იმდენი რომ ყოფილიყო დადებულიო; იზემა ხანცე... დუთინგ: იქვე, 24,24 — იმდენ ხანს მოუთმინა... თესხისე ქომუბშენქე: ი. ყიფ. ქრესტ. 69,16 — ამდენს ვმუშაობ... თისხი ქიილე: იქვე, 37,9 — იმდენი იარა...

§ 106. მეგრ. თეზემა — თიზემა და თესხი — თისხი-ს შესაფერისი ნაცვალსახელებია ჰანურში ჰაკონარი || აკონარი (ამდენი), ჰეკონარი || ეკონარი (იმდენი). ორ ხმოვანს შუარ-ს დაკარგვის გამო ხოფურსა და ვიწურ-არქებულ კილოკავში გვხვდება აგრეთვე ჰაკონარი || აკონარი → აკონაჲ, ჰეკონარი || ეკონარი → ეკონაჲ. ყველა ამ ფორმაში აშკარად გამოიყოფა ჩვენებითი ნაწილაკები ჰა (← ვიწ. -არქაბ. ჰა-ჲა, ათინ. ჰა-მ „ეს“), ა (← ხოფ. ა-ჲა „ეს“); ჰე (← ვიწ.-არქაბ. ჰე-ა „ის“, „იგი“), ე (← ხოფ. ე-ა „ის“, „იგი“). ამ ელემენტებს მოსდევს -კო, რომელიც გენეტურად აკა (=ერთი) რიცხვით სახელს უნდა უკავშირდებოდეს (შედ. ჰან. აკა=ერთხელ): აკა ჩქიმშიშენი ხოლო ქოკითხი: ი. ყიფ. ქრესტ. 69,18 — ერთი ჩემთვის კიდე კითხე.

რაც შეეხება ბოლო ნაწილს ნარი → ნაი, იგი იგივე ქართული ნაირი სიტყვაა (შდრ. მეგრ. თენერი — თინერი), ე. ი. ჰაკონარი || ჰაკონარი სიტყვასიტყვით ნიშნავს „ამ ერთის ნაირი“ (→ ამ ერთის ოდენი → ამდენი); შდრ. ნა-კო=რამდენი, რა-ერთი: ნა=რა, კო=ერთი.

¹⁶⁰ И. Кипшидзе, Грам. мингр. языка, გვ. 325.

ჰაკონარი || ჰაკონაი || აკონაი, ჰეკონარი || ჰეკონაი || ეკონაი ნაცვალსახელებთან ერთად ქანურში უფრო მეტად გავრცელებულია მათი შეკვეცილი ფორმები: ჰაკო || აკო, ჰეკო || ეკო || ჰიკო (ათინ); მაგ.: ჰაკონაი ტუ: ს. ჟღ. არქაბ. 17, 32 — ამდენი იყო... ღუბალუნ აკონარი: ი. ყიფ. ხოფ. 20,36 — ეყოფა ამდენი... ეკონარი მეგჩაფ: ჰან. ტექსტ. I, 20,13 — იმდენს მოგცემ... აკო ქოთუმეს: იქვე, 2,29 — ამდენ დედლებს... ეკო მსუდი მოთ თქვი? იქვე, 5,25 — იმდენი ტყუილი რატომ თქვი?... ჰიკო ფარა: ჰან. ტექსტ. II, 96,24 — იმდენი ფული...

§ 107. ქართულიდან შესული გვერ (< გვარ-ი) მაწარმოებელი ელემენტის მეშვეობით სვანურში იწარმოება ამგვერ (ამგვერნიშ) „ასეთი“ და ეჯგვერ (ეჯგვერნიშ) „ისეთი“. პირველ შემთხვევაში ამოსავალია ალა ჩვენებითი ნაცვალსახელის მეორე ფუძე ამ, რომელიც მთლიანად ემთხვევა სათანადო ქართულ ფუძეს (შდრ. ქართ. ამ-გვარ-ი). მეორე შემთხვევაში კი გვერ უშუალოდ დაერთვის მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელის შეკვეცილ ფორმას: ეჯგვერ (შდრ. ასევე ნაწარმოები ქართ. ეხე-გვარი, ეგე გვარი, მეგრ. თე გვარი, თი-გვარი). სიტყვის ბოლოს ზოგ კილოში რ ან ჯ-ში გადადის, ან სრულიად იკარგება ხოლმე: ამგვერ → ამგვეჲ → ამგვე, ეჯგვერ → ეჯგვეჲ → ეჯგვე (შდრ. ეგგე < ეჯგვე). ცხუმარულსა და ლახამულურში დასტურდება ჯ-ს ამოფარდნის შემთხვევებიც¹⁶¹: ეჯგვერ → ეგვერ → ეგვე; მაგ.: ამგვერ ამსვალდ: პროზ. ტექსტ. II, 13,37 — ასეთი ადამიანი... ამგვერიშ ჰაბიგეს: იქვე, 106,7 — ასეთი ჰაბუკი... ეჯგვერიშ ქონება დს ხულვანდ: პროზ. ტექსტ. II, 95,14 — იმისთანა ქონება არაეის ჰქინდა (შდრ. ეჯგვეს ილრუხ: იქვე, 340,3 — ისე კარგად მღეროდნენ)...

ნაცვალსახელთა ამ ფორმებს შეიძლება კიდევ დაერთოს ქართულიდან ნასესხები რიგ-ი, რომელიც დამოუკიდებელ მაწარმოებლადაც გვხვდება: ამგვერიგ (< ამგვერრიგ) „ამრიგის“, „ამისთანა“, ეჯგვერიგ (< ეჯგვერრიგ) „იმ რიგის“, „იმისთანა“ (შდრ. ეჯგვერრიგ „იმათთანა“).

მაწარმოებელ ელემენტად გვევლინება აგრეთვე კალიბ და მისი შეკვეცილი ფორმა კალი (< ქართ. ყალიბ-ი): ამკალიბ || ამკალი „ამისთანა“, „ამნაირი“, ეჯკალიბ || ეჯკალი „იმისთანა“, „იმნაირი“. ლენტეხურსა და უშგულურში კ-ს მეზობლად ძირისეუ-

¹⁶¹ თ. შარაძენიძე, ცხუმარული კილოჯავის ძირითადი თავისებურებანი, გვ. 224; მ. ქალდანი, ლახამულური კილოჯავის გრამ. თავისებურებანი, გვ. 162.

ლი ჯ თანხმობანი ასიმილაციის ნიადაგზე ჭ-დ იქცევა ხოლმე: ეჯკპლი → ექქპლი. ცხუმარულში კი ხმოვნებს შორის ლ სუსტ-დება და იკარგვის კიდევ¹⁶²: ეჯკპლიბ → ეჯკპიბ → ეჯკპი; მაგ.: ამკპლიბ ხოჩა: პროზ. ტექსტ. II, 287,26 — ასეთი კარგი... ამკპლი ჭბაბუქი ლიდგარი: ბზ 186,1—ასეთი ჭბაბუქის მოკვლა... ეჯკპლიბ ნჯკდუარს: პროზ. ტექსტ. II, 5,4 — ასეთ ნაქრებს... ეჯკპლი უჩხელი: იქვე, 98,30 — ისეთი წვიმაა...

ზუსტად ქართული ყალიბის მიხედვითაა ნაწარმოები ნაცვალ-სასელები ამწთჳნ (=ამისთანა), ეჩიშთჳნ || ეჩეშთჳნ (=იმი-სიანა). აღებულია მარტივ ჩვენებით ნაცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა ამიშ, ეჩიშ და დაერთვის ქართულიდან შესუ-ლი თანა (→ თან) თანდებული. ზოგჯერ იკარგება ნათესაობითის -შ ელემენტი ან მთლიანად -იშ ფორმანტი და ვიღებთ: ამითჳნ (აქედანაა ნაწარმოები ზმნისართო ამწთჳნდ „ამგვარად“) || ამ-თჳნ, ეჩითჳნ || ეჩთჳნ. ეჩიმთჳნ ნაცვალსახელში ბრუნვის ნიშა-ნი შეიძლება დარჩეს, მაგრამ, სამაგიეროდ, ძირისეული ჩ გაუ-ჩინა ოდეს: ეშთჳნ: მაგ.: ამიშთჳნი ხოჩა: სვან. პოეზ. 8,51 — ამისთანა კარგი... ისნაე ლჳმნსნაე ეჩიშთჳნ: იქვე, 42ს15 — სიზ-ბარი დამესიზმრა იმისთანა (შდრ. ისგვითან = შენისთანა).

ამდენი და იმდენი ს შესატყვისია სვანურში ამშელდ, ეჯშელდ: ამ, ეჯ + შელდ (=რაოდენობა); შდრ. ლიშელდჳ-თვლა). სიტყვისიტყვით ნიშნავს „ეს რაოდენობა“, „ის რაოდენო-ბა“. ამავე მნიშვნელობისაა ჩვენ. ნაცვალსახელი ალამპგ || ალი-მპგ || ალეპგ, ეჯიმპგ || ეჯამპგ || ეამპგ. მიღებულია ალა || ალი || ალე, ეჯი || ეჯა ჩვენ. ნაცვალსახელთა და მპგ განუ-საზღვრელობითი ნაცვალსახელის შეერთებით. სიტყვისიტყვით ნიშნავს: „ეს ყველა“ (ამდენი), „ის ყველა“ (იმდენი). სვანურში მოიპოვება ქართულისა და მეგრულის მსგავსად ზუმ || ზუ || ზე (მეგრ. ზემა || ზმა, ქართ. ზომ-ა) მაწარმოებელი ელემენტით წარმოქმნილი ნაცვალსახელები: ამზუმ || ამზუ || ამზე „ამდენი“ (შდრ. ქართ. ამზომი || აზომი, მეგრ. თეზემა), ეჯზუმ || ეჯ-ზუმ || აჯზუმ || აჯზუ || აჯზე „იმდენი“ (შდრ. ქართ. იზომი, მეგრ. თიზემა); მაგ.: ამშელდ ამახეს! სვან. პოეზ. I, 102,63—ამდენ მტერს... ეჯშელდ კვიდოლ ლი: პროზ. ტექსტ. II, 7,28—იმ-დენი გოდორია... ალიმპგ ხალხ: იქვე, 105,35—ამდენი ხალხი...

¹⁶² თ. შარაძენიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 227.

ში (განსაკუთრებით ირიბ ბრუნვებში), ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნების სისტემა და სხვა, რაც საკმაოდ განსხვავდება ინდოევროპულ ენათაგან, არ შეიძლება აიხსნას კავკასიური ენების გარეშე, რომლებიც არანაკლებ მნიშვნელოვან მასალას იძლევიან სომხურში ნაცვალსახელთა სისტემის განვითარების გარკვევის თვალსაზრისით.

ზემოაღნიშნულ ენათაგან განსხვავებით მთელ რიგ ენებში ჩვენებით ნაცვალსახელთა უფრო რთული დიფერენცირებული სისტემა გვაქვს ობიექტის სივრცეში ლოკალიზაციისათვის. იმ ენებში, რომლებშიც კონკრეტიზაცია საკმაოდ ძლიერად წარმოგვიდგება ენის მთელ ფრონტზე, ჩვენებით ნაცვალსახელთა ფუნქცია უფრო მრავალფეროვანი და კონკრეტულია. სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ, მაგალითად, ესკიმოსურში ჩვენებითმა ნაცვალსახელმა შეიძლება აღნიშნოს: ის — ქვემოთ მყოფი, ის — წყლის ქვეშ ან წყლის ზემოთ მყოფი, ის — ზღვის იქით, ჩრდილოეთისაკენ მყოფი, ის, რომელიც უახლოვდება მოლაპარაკეს, ის, რომელიც იმყოფება მეორე მხარეს. კლდის იქით ან მდინარის იქით, ის — გარეთ მყოფი, ის — გამოსასვლელთან მყოფი, მოლაპარაკესთან შედარებით ზემოთ ან ქვემოთ მყოფი, პორიზონტზე მყოფი, მთაზე მყოფი, რისამე ქვეშ მყოფი, სამხრეთის მხარეს მყოფი, ის, რომელიც არ ჩანს, მაგრამ ცნობილია, ის — რისამე შიგნით მყოფი და სხვა მრავალი¹⁶⁵.

თვალსაჩინო, კონკრეტულ მიმართებათა გამოხატველია ჩვენებითი ნაცვალსახელები აგრეთვე მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებში, რომლებშიც მითითება ხდება არა მარტო ობიექტის სიშორისა და სიახლოვის მიხედვით, არამედ მისი ადგილმდებარეობის მიხედვითაც. მაგალითად, ხუნძურში, ჩვეულებრივი მნიშვნელობის გარდა, შესამე პირის ნაცვალსახელი აღნიშნავს მოლაპარაკესთან შედარებით დაბლა ან მაღლა მყოფს, ნეიტრალურ ადგილას (პირდაპირ) მყოფს და სხვ. ეს ნაცვალსახელი სხვადასხვა ფორმას იღებს აგრეთვე გრამატიკული კლას-კატეგორიების მიხედვით¹⁶⁶.

ნაცვალსახელთა ამგვარი გარჩევა გვაქვს დალესტნის სხვა ენებშიც¹⁶⁷. ლაკურში შესამე პირის ნაცვალსახელით აღინიშნება:

¹⁶⁵ Г. А. Меновщикова, Указательные местоимения в эскимосском языке: Вопросы языкознания, 1955, 1, გვ. 28—29.

¹⁶⁶ არნ. ჩიქობავა, ნაცვალსახელთა ბრუნება ხუნძურში: ენიმკის მოამბე, XII, გვ. 32.

¹⁶⁷ ე. ლომთაძე, ჩვენებითი ნაცვალსახელების აგებულება და ბრუნება დიდოური ჯგუფის ენებში: იბერ.-კავკას. ენათმ., VIII.

ის — დაბლა მყოფი, ის — მაღლა მყოფი, ის — ნეიტრალურ ადგილას მყოფი, როცა ობიექტი თანაბარი მანძილითაა დაშორებული მოლაპარაკისა ან თანამოსაუბრისაგან და სხ.¹⁶⁸ ასეთივე ვითარებაა დარგულში, ლეზგიურსა და ჭამალალურში. ტაბასარანულში შედარებით იშვიათად გვხვდება მითითების ისეთი დაკონკრეტება, როგორც ეს ლაკურშია, მაგრამ აქაც ხერხდება მისათითებელი ობიექტის გარჩევა სიმალის მიხედვით¹⁶⁹.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ნაცვალსახელთა რთული დიფერენცირებული სისტემა, რომელიც დაღესტნის თითქმის ყველა ენაში არსებობს, ადრე უფრო მტკიცედ უნდა ყოფილიყო დაცული. ასეთი სისტემა, როგორც ჩანს, ამჟამად თანდათანობით მარტივდება.

რით აიხსნება ჩვენებით ნაცვალსახელთა მიერ მითითების ასეთი დაკონკრეტება? მთის იბერიულ-კავკასიური ენების მიმართ ლ. ჟირკოვს ეს მოვლენა ახსნილი აქვს მთიანი ადგილმდებარეობის პირობებით¹⁷⁰. ლ. იაკუბინსკის კი საერთოდ გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ ასეთი სისტემა ენაში შედეგია ადრინდელი კონკრეტული აზროვნებისა, რომელიც შედარებით ღარიბი იყო განყენებული ცნებებით და აბსტრაქციის ნაკლები უნარი გააჩნდა. სივრცეში საგნების კონკრეტული ლოკალიზაცია აზროვნების განვითარების ამ ეტაპისათვის დამახასიათებელ მოვლენას წარმოადგენს. აზროვნების განვითარების შედეგად ჩვენებით ნაცვალსახელთა ძველი სისტემა თანდათან კარგავს თავის მნიშვნელობას და იქმნება ამ სახელთა ახალი ტიპი, როგორც განყენებული აზროვნების უდიდესი მიღწევა. მისი აზრით, ჩვენებით ნაცვალსახელთა ყველაზე განყენებულ სისტემას წარმოადგენს ორსაფეხურიანი სისტემა, რომელიც გვაქვს რუსულსა, ფრანგულსა და სხვა ენებში. მასთან შედარებით სამსაფეხურიანი სისტემა ნაკლებ განყენებულია¹⁷¹.

მაგრამ კითხვა ისმის, რატომ არის, რომ ზოგიერთ ენაში ჩვენებით ნაცვალსახელთა განვითარება შეჩერდა სამსაფეხურიან სისტემაზე? ლ. იაკუბინსკის აზრით, ასეთი სისტემა შემორჩა იმ ენებში, რომლებშიც მტკიცე კავშირი დამყარდა ჩვენებით ნაცვალ-

¹⁶⁸ П. К. У с л а р, Лакский язык, 1890, гл. 67—68; Л. И. Ж и р к о в, Лакский язык, Москва, 1955, гл. 71.

¹⁶⁹ Л. И. Ж и р к о в, Табасаранский язык, Москва—Ленинград, 1948, гл. 101.

¹⁷⁰ Лакский язык, гл. 102.

¹⁷¹ Л. П. Я к у б и н с к и й, История древнерусского языка, Москва, 1953, гл. 190.

სახელთა სამსაფეხურიან სისტემასა და პირის ნაცვალსახელთა სამ-
წევროვან სისტემას შორის იმგვარად, რომ ჩვენებით ნაცვალსა-
ხელთა პირველი, მეორე და მესამე რიგი ზუსტად შეესატყვისება
პირთა ნაცვალსახელების პირველ, მეორე და მესამე პირს¹⁷².

§ 109. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ახალ ქართულში ძირეულ
ჩვენებით ნაცვალსახელთა სამი რიგი გაირჩევა: ეს (აქ მყოფი), ეგ.
(მანდ მყოფი), ის || იგი (იქ მყოფი).

სულხან-საბა ორბელიანს თავის ცნობილ ლექსიკონში ამ ნაც-
ვალსახელთა ასეთი დახასიათება აქვს მფუცემული: „მკითხვიდეს
რა კაცი, ვითარმედ: ვინ გითხრა, ანუ გიყო, უკუეთუ მოქმედი
მასთან არის, მიუგებთ: მაგ კაცმა კმნა, ხოლო მიღმა მდევისათვის
ვიტყუთ: მან მითხრა და ჩვენთანა მდევისათვის ვიტყუთ: ამან მით-
ხრა, თუ კმნა, თუ მომცა და მისთანა“ (მდრ. აგრეთვე: ესე —
ახლოსავით ითქმის, ხოლო ისე — მიღმასავით).

სამ-სამი ერთეულითაა წარმოდგენილი აგრეთვე ნაწარმოები
ჩვენებითი ნაცვალსახელები, როგორიცაა: ასეთი — მაგეთი —
ისეთი (აგეთი — მაგეთი — იგეთი), ამისთანა — მაგისთანა —
იმისთანა, ამნაირი — მაგნაირი — იმნაირი, ამ-
გვარი — მაგგვარი — იმგვარი, ამდენი — მაგდენი — იმ-
დენი, ამზომი — მაგზომი — იმზომი...

§ 110. ბ. ფოჩხუამ ერთ-ერთ შრომაში „ხმოვანთავსართული
ზმნისართები“¹⁷³ წამოაყენა დებულება, რომ ნაცვალსახელებსა და
ზმნისართებში ა, ე, ი ხმოვნების ერთდროული ხმარება მეორე-
ულია. ავტორის ვარაუდით, ქართულში გვაქვს ორწევრიანი სისტე-
მა, მიღებული ამ ელემენტთა სხვადასხვაგვარი კომბინაციით: ა — ე,
ე — ი, ა — ი, რომელთაგან აღრინდელია და საკუთრივ ქართული
ე — ი (ეგე, ესე — იგი, ისი); შემდეგია ზანური ტიპი ა — ე (აგრე,
ასრე || ასე — ეგრე, ესრე || ესე...); გვიანდელია, იქნებ ნარევიც,
ა — ი (აქა — იქი). ძველ ქართულში, მართალია, არსებობს მითი-
თებით ნაცვალსახელთა სამი სახე: ესე, ეგე, იგი, მაგრამ, ავტო-
რის აზრით, ესენი ჰეტეროგენურნი არიან — აღნაგობით სამწევ-
რიან სისტემას არ კმნიან. მათი ერთ სისტემაში მოქცევა არც
ფუნქციის მიხედვითაა გამართლებული: მითითების სამი ვარიანტი
შინაარსობრივად უნდა ვარაუდობდეს მისათითებელ ობიექტთა სამ-

¹⁷² Л. П. Якубинский დასახ. ნაშრ., გვ. 191.

¹⁷³ ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, I, გვ. 81-89.

წვერიან სისტემას, ხოლო ქართული ნაცვალსახელები გენეტურად ასეთ სისტემას არ ავლენენ¹⁷⁴.

§ 111. რომ გაირკვეს — ქართულისათვის სამწვერიანი სისტემა დამახასიათებელი თუ ორწვერიანი — ამისათვის, ჩვენი აზრით, არსებითი მნიშვნელობა აქვს იმას, თუ რა თვალსაზრისით მივუდგებით აქ დასმულ საკითხს.

რიგ ენებში ობიექტის კონკრეტიზაცია სივრცეში ხმოვანთა საშუალებით ხერხდება, ზოგ ენაში კი, მაგალითად, სომხურში ნაცვალსახელთა და ზმნისართთა სისტემა წარმოდგენილია ცირეული თანხმოვნების მეშვეობით, ხმოვნები კი უცვლელია: *აა, ეა, ია; ააჟ, ააქ, ააწ*. არაა გაზოროცხული ე. წ. ნარევი სისტემა, როც სათანადო ნაცვალსახელთა დაჯგუფებაში მონაწილეობას იღებს ხმოვანთან ერთად თანხმოვანიც. მაგალითად, სპეციალურ ლიტერატურაში მიუთითებენ, რომ ლათინურის მსგავსად საერთო სლავური ენისთვისაც თავდაპირველად დამახასიათებელი იყო ჩვენებით ნაცვალსახელთა სამსათფეხურიანი სისტემა, რომელიც დღემდე შემორჩა სერბიულში. ასეთი სისტემა გაარჩევდა არა მარტო საერთოდ ახლობელ ან დაშორებულ საგანს, არამედ აგრეთვე ისეთ ობიექტს, რომელიც გარკვეულ მიმართებაში იყო მოლაპარაკესთან ან თანამოსაუბრესთან¹⁷⁵. საამისოდ იხმარებოდა შერეული ერთეულები *съ, тъ* და *оу*. დროთა განმავლობაში *оу* ნაცვალსახელთა თანდათანობით დაკარგა ჩვენებითობის მნიშვნელობა, მასთან განმტკიცდა ქვემდებარისა და დამატების ფუნქცია და ახალ რუსულში მოგვევლინა მხოლოდ *т-რიგის* ორი ნაცვალსახელი: *этот* და *тот*¹⁷⁶.

ქართულში, თუ მტკიცე ფონეტიკურ პრინციპს დავადგებით, ჩვენებით ნაცვალსახელთა ერთ სისტემაში მოქცევა, მართლაც, გაჭირდებოდა, რადგან თანხმოვანთა მიხედვით დაჯგუფებისას ეს ე, ე გ ე, ი გ ი სამეულში ეს ე ზედმეტი აღმოჩნდებოდა. სამწვერიანი სისტემა ნაკლულად წარმოგვიდგებოდა. ერთი გარკვეული სისტემა არ გვექნებოდა აგრეთვე ხმოვნების მიხედვით დაჯგუფებისას, მაგრამ საკითხის ამგვარად დასმა ჩვენ სწორად არ მიგვაჩნია. განვი-

¹⁷⁴ ბ. ფოჩხუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 85, 88.

¹⁷⁵ А. Мейе, Общеславянский язык, Москва, 1951, გვ. 353.

¹⁷⁶ П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка. Морфология, Москва, 1953, გვ. 134 — 136.

ბილოთ ამ მხრივ ჯერ ძირეული ნაცვალსახელები და რე ნაწილა-
კით ნაწარმოები ზმნისართები ძველ ქართულში¹⁷⁷.

§ 112. უძველეს ქართულში ს ძირის მქონე ნაცვალსახელი
მხოლოდ ერთი ერთეულითაა წარმოდგენილი: ეს ე, გ-თანხმოვნი-
ანი კი ორ რიგს გაარჩევს: ეგ ე — იგ ი. X საუკუნიდან მოკიდე-
ბული ეს სხვაობა იშლება; ხ-ძირიანი ნაცვალსახელის მესამე ვარი-
ანტიც ჩნდება: ეს ე — ის ი. ეს ნაცვალსახელური ძირები ანუ
მარტივი ფუძეები სალიტერატურო ქართულის ისტორიაში სხვა-
დასხვა ხნოვანობისაა (ძველი ჩანს გ-ს შემცველი მასალა), წარმო-
შობით ისინი სხვადასხვა დიალექტურ ფენას უნდა უკავშირდე-
ბოდნენ¹⁷⁸.

თაკვიდურ ხმოვანთაგან ერთმანეთს უპირისპირდება ე და ი
(ეს ე — ის ი, ეგ ე — იგ ი). ერთ-ერთი ამათგანი, კერძოდ ე, ორ ნა-
ცვალსახელშია წარმოდგენილი: ეს ე, ეგ ე, რომლებიც ერთიმე-
ორისაგან ძირეული თანხმოვნების მხრივ განსხვავდებიან. ასეთივე
მდგომარეობაა ეს რ ე, ეგ რ ე ზმნისართებშიც. როგორია მათ შო-
რის ფუნქციური მიმართება? ცველ ქართულში დასტურდება შემთხ-
ვევები, როცა ეს ე — ეგ ე ნაცვალსახელი და მსაზღვრელი ნა-
წევარი, აგრეთვე ეს რ ე — ეგ რ ე, ეს ე რ ა — ეგ ე რ ა ზმნისართები
პარალელურად იხმარება ერთი და იმავე მნიშვნელობით¹⁷⁹. ეს
კარგად ჩანს განსხვავებული რედაქციების ურთიერთშედარებიდან.

ოთხთავი

C ეს ე

DE ეგ ე

რამეთუ არა მოკულა ქალი ეს ე: რამეთუ არა მომკულარ არს
მ 9, 24 ყრმა ეგ ე

ყოველი ეს ე დამიმარხავს: იქვე, ეგ ე ყოველი დამიმარხავს
19,20

არა ყოველთა დაიტიან სი- არა ყოველთა დაიტიონ სიტყუა
ტყუა ეს ე: იქვე, 19,11 ეგ ე

დაწერა მცნება ეს ე: მრკ 10,5 დაწერა მოსე მცნება ეგ ე

¹⁷⁷ ზანურსა და სვანურს ამ შემთხვევაში არ ვეხებით, რადგანაც აქ სა-
კითხი მარტივად დგას; გვაქვს ნაცვალსახელთა და ზმნისართთა მხოლოდ წყვი-
ლულები.

¹⁷⁸ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ა, დიალექტიზმების საკითხისათვის „ვეფხისტყაოსან-
ში“ 4, გვ. 221; მ ი ს ი ვ ე. მოთბობითი ბრუნვის გენეზისისათვის, გვ. 171; მ ი ს ი ვ ე,
მრავლობითობის აღნიშვნის ძირითადი პრინციპისათვის, გვ. 104 — 105.

¹⁷⁹ ეს ე — ეგ ე, ეს ე რ ა — ეგ ე რ ა ფორმათა მონაცვლეობის რამდენიმე
შემთხვევა დადასტურებული აქვს ჰ. შ უ ხ ა რ თ ს ხანმეტ ლექციონარში: H. S c h u -
c h a r d t, Mittheilungen aus georgischen Handschriften: ტფილისის უნი-
ვერსიტეტის მოამბე. VIII, 1928, გვ. 368. იხ. აგრეთვე: ივ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი,
ნაწევარი ძველ ქართულში, გვ. 256 — 257.

ამ მაგალითების მიხედვით C-ში ნახმარ ეს ე-ს DE-ში ე გ ე ენაცვლება, მაგრამ შეუდარებელი უფრო ხშირია საწინააღმდეგო შემთხვევები (მაგალითები იხ. ქვემოთ).

ბალავარიანი

ა რედაქც. ეს ე

ბ რედაქც. ე გ ე

უკუეთუ ჰყო ეს ე: 53,21 — 22

უკუეთუ ჰყო ე გ ე

ეს ე სახე არს მეფისაჲ მის: 49,2

ე გ ე სახე არს მეფობისაჲ მის

მიიწვევის ყრმაჲ ეს ე 9,35 — 36

მიიწვევის ყრმაჲ ე გ ე

ვითარ იტყუთ ა მ ა ს: 17,19

ვითარ იტყუთ მაგ ა ს

საქმე მოციქულთა

ა ეს ე

გ ე გ ე

რომელნი არიან შენ თანა ნავსა

რომელნი არიან შენ თანა ნავსა

ა მ ა ს: 27,24

მაგ ა ს

ერთნაირ კონტექსტში ასევე თავისუფლად ენაცვლებიან ხოლმე ეს რ ე || ეს რ შ თ და ე გ რ ე || ე გ რ შ თ ზმნისართები.

ოთხთავი

DE ეს რ შ თ || ეს რ ე თ

C ე გ რ ე

ეს რ შ თ იყოს: მ 13,49

ე გ რ ე იყოს

ეს რ შ თ არს ნებაჲ: იქვე, 18,14

ე გ რ ე არა ნება არს

რამეთუ ეს რ შ თ არს შჯული:

რამეთუ ე გ რ ე არს შჯული

იქვე, 7,12

ეს რ ე თ არს ყოველი: ი 3,8

ე გ რ ე ც ა ყოველი

C ეს რ ე თ || ეს რ ე

DE ე გ რ ე თ || ე გ რ ე

მე ეს რ ე თ ვჰგონებ: ლ 7,43

მე ე გ რ ე ვჰგონებ

რამეთუ ეს რ ე თ სათნო-იყო: იქ-

რამეთუ ე გ რ ე სათნო-იყო

ვე, 10,21

ეს რ ე თ შეამკო: ლ 12,28

ე გ რ ე თ შეამკო

ვერ უძლოს ეს რ ე: მრკ 9,3

ვერ ჰელ-ეწიფების ე გ რ ე თ

ეს რ ე ვ ე ვ კეთილსა უყოფდეს:

ე გ რ ე ვ ე ვ კეთილსა უყოფდეს

ლ 6, 26

საქმე მოციქულთა

გ ეს რ ე თ

ა ე გ რ ე

ვითარმედ: ეს რ ე თ არს: 12,15; ვითარმედ: ე გ რ ე არს 24,9

ძირითადად ამგვარსავე სურათს წარმოგიდგენს აჰა-ესე-
რა — აჰა-ეგერა, ესოდენ — ეგოდენ ზმნისართები და ესე-
ვითარი — ეგევითარი ნაცვალსახელები:

აჰა-ესერა სამნი კაცნი დგანან გარეშე: საქმე მოციქულთა,
10,19 ა — აჰა-ეგერა სამნი კაცნი გეძიებენ შენ: გ... რაჲსა ესო-
დენ მოშიშ ხართ? მრკ 4,40 DE — რად ეგდენ გულმედგარ-
ხართ: C... რომელი არასადა იქმნა ესე ვითარი დასაბამითგან:
მრკ 13,19 DE — რომელ არა ყოფილ არს ეგევითარი დასაბა-
მითგან: C...

§ 113. მიუხედავად ამგვარი ფაქტებისა, ეს მასალა საშუალე-
ბას არ იძლევა დავასკვნათ, თითქოს ძველ ქართულში ესე — ეგე,
ნაცვალსახელებსა და ესრე — ეგრე, აჰა-ესერა — აჰა-ეგერა
ზმნისართებს შორის არავითარი ზღვარი არ იყო დადებული სიე-
რცეში დეტერმინაციის თვალსაზრისით, რომ ისინი ფუნქციურად
არ უპირისპირდებოდნენ ერთმანეთს და გამოხატავდნენ ერთსა და
იმავე მნიშვნელობას. საქმე ისაა, რომ ზემოთ დამოწმებული ყველა-
ძეგლი ნათარგმნია. თარგმნილია სხვადასხვა ენიდან და სხვადასხვა
პირის მიერ. ასეთ შემთხვევაში კი ფაქტობრივი ვითარების გათვა-
ლისწინებისათვის არსებითი მნიშვნელობა აქვს იმას, თუ რა კონ-
ტექსტს ემყარება და თვით რა თვალსაზრისიდან ამოდის მთარგმნელი.
ქვემოთ დამოწმებული მასალების მიხედვით ირკვევა, რომ, მაგალი-
თად, აღიშის ძეგლი ჩვენებით ნაცვალსახელად, მსაზღვრელ ნაწიე-
რად და მიმართებით ნაწილაკად ჯრუჭ-პარხლის ესე-ს საპირისპი-
როდ სისტემატურად ხმარობს რა ეგე-ს, ამით ყველა შემთხვევაში-
საერთოს პოულობს სომხურ ოთხთაგთან, რომელშიც ასევე შესა-
ფერისი ჩვენებითი ნაცვალსახელი ან ნაწილაკია წარმოდგენილი.

DE ესე C ეგე
ესე არა იცია? ი 3,10; 6,7 ეგე არა იცი?

ვ ა ქ ე ი ჯ გ ჩ ხ ხ

ვითარ შესაძლებელ არს ესე ვითარ ეგების ეგე ყოფად?
ყოფად? იქვე, 3,9

შ ჩ ა რ ე მ ა რ ი ჩ ა კ ე მ ქ რ ხ ქ

ესე დაგაბრკოლებს თქუნენ? იქ- ეგე დაგაბრკოლებს თქუნენ?
ვე, 6,61

შ ქ ე ვ ა ქ მ ა ქ ლ ს ე ი ე თ ა ნ ჯ გ ბ ხ ე

ესე აბრაჰამ არა ქმნა: იქვე, ეგე აბრაამმან არა ქმნა
8,40

ყ ა ქ ე სტრანამ იჯ' არაჲ

უკუეთუ ესე განუტევო: იქვე, ეგეთუ განუტევო
19,12

ხმტ ვ რ ა არბასხა

საკვრველ ესე არს: იქვე, 9,30 ეგევეე საკვრველ არს

ს ქ ე ხსკ ხნ აქანჯხქტე

უკუეთუ ამას იქმ: იქვე, 7,4 უკუეთუ მაგას იქმ

ხმტ ვ ა ქ ე ფორბხა

და ეტყოდა მათ: იხილეთ, რა ე- იგულეთ, რა ე-ეგე გესმის
ესე გესმის: მრკ 4,24

სხატ'ე ვ ხნჯ ლტტე

ესე — ეგე, ეს რე — ეგრე-ს პარალელური ხმარების შემთხ-
ვევები რომ არ გამოდგება მათი ერთი და იმავე მნიშვნელობის
დასამტკიცებლად, ეს ჩანს იქიდანაც, რომ ძე. ქართულში ასევე
ხშირად გვხვდება სხვა ჩვენებით ნაცვალსახელთა და კუთვნილებით
ნაცვალსახელთა შენაცვლების ფაქტები; მაგ.:

ოთხთავი

DE ესე

C იგი

გარდამოვიდა ესე: ლ 18,14

გარდამოვიდა იგი

კმა არს ამათა: ი 6,7

ვერ ეყოს მათ

ესევეე საქმენი წამებენ ჩემოჯს:
იქვე, 5,36

იგივეე საქმენი... წამებენ ჩემ-
ოჯს

ძმ ესე შენი მოვიდა: ლ 15,30

მოვიდა ძმ იგი შენი

ნუვის უთხრობთ ხილვასა ამას:
მ 17,9

ნუვის უთხრობთ ხილვასა მას

სერობისა ამისგან: ლ 14,24

სერობისა მისგან

ნათესავისა ამის თანა: იქვე,
11,32

ნათესავისა მის თანა

და მისოჯს იქმნებიან: მ 14,2

და ამისოჯს... იქმნებიან

ქელთაგან ამისთა: მრკ 6,2

ქელთა მისთაგან

DE იგი

C ეგე

მივსცე იგი: ლ 4,6

მივსცე ეგე

იგი არს ელია: მ 11,14

ეგე თავადი არს ელია

არა ვპოვოთ იგი? ი 7,35
იგივე ყვინ? მ 5,47

ვერ ვპოვოთ ეგე?
ეგრევე ყვინ?

DE ეგე

C იგი

არამცა მიგეცით შენ ეგე:
ი 18,30

არამცა მიგეცით იგი შენ

წარწყმიდა ეგე: მრკ 9,22

წარწყმიდა იგი

DE მისი

C მაგისი

იოვანე არს სახელი მისი:
ლ 1,63

იოვანე არს სახელი მაგისი

შეაცუთ ბეჭედი ჭელსა მისსა:
იქვე, 15,22

მიეცით ბეჭედი ჭელსა მაგისსა

DE ამისი, მაგისი

C მისი

მსგავსი ამისი: მრკ. 12,31

მსგავსი მისი

საკმე მოციქულთა

ა ეს

გ იგი

იხილა ესე: 3,9

და იხილა იგი

დაუკვრდა ხილვაჲ ესე: 7,31

დაუკვრდა ხილვა იგი

ვითარ ჩუენებაჲ ესე იხილა: 16,10

ვითარცა ჩუენებაჲ იგი იხილა

ა იგი

გ ესე

მას ესმნეს სიტყუანი იგი: 14,9

ამას ესმნეს სიტყუანი იგი

სიტყუასა მას შინა: 8,21

სიტყუასა ამას შინა

სისხლი მის კაცისაჲ: 5,28

სისხლი კაცისაჲ ამის

ა ამისი, მაგისი

გ მისი

რამეთუ სული ამისი თანა-ლა
არს: 20,10

რამეთუ სული მისი თანა-ლა
არს

ესაჲე მაგისი მიძღუნებაჲ: 25,25

ესაჲე წარვლინებაჲ მისი

ამავე რიგისაა შემდეგი მაგალითები სხვა ძეგლებიდან: სა-
ცთური ესე: ბალაჭვარ. 13,37 ა — საცთური იგი: ბ; მთაჲ ესე
ცხ. იოვ. ზელაზნ. 48,21 -- მთაჲ იგი: ბ... მოწუელენ ირემნი ესე: ცხ.
დავით გარესჯ. 156,36 ბ — მოწუელენ ირემნი ისი: ა; წარვედ,
მშაო, რქასა ამის კლდისასა: ცხ. დავით გარესჯ. 166,31 ა — აღ-
ვედ რქასა იმას კლდისასა: ბ ლა სხე.

სხვათა შორის, ამ რიგის მაგალითების მიხედვითაც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ადინის ძეგლი ჯრუჭ-პარხლისას უპირისპირდება და ძალიან ხშირად უშუალოდ გასდევს სომხურ ტექსტს.

DE ე ს ე
ეს ე იხილა: ი 5,6

C ი გ ი
ი გ ი ვითარცა იხილა

ღ ნ ა ხ რ კ ხ ი ხ ი

ჩემი კამადი ეს ე არს:
იქვე, 4,34

ჩემი საკმელი ი გ ი არს

ქ ა მ ს ი რ ა ს ი

ნუუკუე ეს ე არს: იქვე, 4,29

ნუუკუე ი გ ი იყოს

ა მ ა ნ ა ც ხ ვ ე ნ ო ს

ამ ან აცხოვნოს იგი: ლ 9,24

მ ა ნ პ ო ო ს ი გ ი

ს ს გ ი ო ს ე ტ ე ო ნ ა

ამ ა ს ეს მა, ვითარმედ: ი 4,47

მ ა ს ვ ი თ ა რ ც ა ეს მა

შ ა ხ რ კ ლ ო ა ლ

ამ ა ს დ ი ლ ე რ ქ ე ა ს: მ 5,19

მ ა ს დ ი ლ ი ე რ ქ ე ა ს

ნ ა მ ი ბ კ ი ვ ხ ა გ ხ

ამ ა ს ე გ უ ლ ე ბ ო ლ ა მი ც ე მ ა მ ის ი:
ი 6,71

რ ა მ ე თ უ მ ა ს ე გ უ ლ ე ბ ო ლ ა მი ც ე -
მ ა მ ის ი

ნ ა ხ ა ს მ ა თ ა ნ ს ი ვ ე რ ო ნ ა

და დაუკვრდებოდა ამ ა ს ზ ე ლ ა: დაუკვრდა მათ მ ა ს ზ ე ლ ა
მ რ კ 12,17

კ ვ ა რ მ ა გ ა ნ ო ნ ი ნ ა

რ ა მ ე თ უ ო რ ტ ვ ე ნ მ ო წ ა ფ ე ნ ი
მ ის ნ ი ა მ ი ს თ ვ ს: ი 6, 61

ვ ი თ ა რ მ ე ლ ო რ ტ ვ ე ნ ე ნ მ ი ს თ ვ ს
მ ო წ ა ფ ე ნ ი ი გ ი მ ის ნ ი

ს ქ ე თ ო რ ა ნ ე ს ნ ო ა მ ა ნ ა ქ ა ო რ ქ ი ა ჯ ა ს კ რ ო ტ ე ნ ზ ო რ ა

ეს ე ნ ი მ ო უ ტ ლ ე ს ფ ი ლ ი ბ ე ს: იქვე,
12,21

ი გ ო ნ ი მ ი უ ტ ლ ე ს ფ ი ლ ი ბ ე ს

დეთ მაგას და ნუ შრომასა შეამთხუვეთ მას: მრკ 14,6; აჰა
ამათ იციან, რასა-იგი ვეტყოდე მათ: ი 18, 21 DE (შდრ. აჰა
მათ უწყიან, რაჲ ვარქუ მათ: C)...

§ 115. როგორც ზემოთ წარმოდგენილი მაგალითებიდან ჩანს, ძველ ქართულში საკმაოდ ბევრია შემთხვევები, როცა ერთი მეორის ნაცვლად გვხვდება აგრეთვე ესე და იგი, ეგე და იგი ნაცვალსახელები და სხვ. როგორც ეს მასალა არ გამოდგება ამ ერთმანეთის მიმართ მკვეთრად დაპირისპირებულ ნაცვალსახელთა ერთი და იმავე მნიშვნელობის დასადგენად, ასევე ესე — ეგე ნაცვალსახელთა პარალელური ხმარების შემთხვევებით შეუძლებელია ვამტკიცოთ, რომ ესენი ფუნქციურად ერთი და იგივე ოდენობაა. ეს ორი სიტყვა, რომელიც წარმოშობით სხვადასხვა დიალექტური ფენის კუთვნილებას წარმოადგენს, უძველეს ქართულშივე სხვადასხვა მნიშვნელობის მქონე ერთეულია: ესე მიუთითებს პირველ პირთან ახლომყოფობაზე, ეგე კი გამოხატავს მეორე პირთან სი-ახლოვეს. სათანადო მაგალითები დიდი რაოდენობით შეიძლებოდა წარმოგვედგინა, მაგრამ, ვფიქრობთ, ესეც საკმარისია დასაპირისპირებლად:

ვითარმედ ესევეთ არნი ესე კაცნი ესრეთ აღაშენებენ ეკლესიასა: ზარზ. 167,8; შდრ. მელა მომეც ყრმაჲ ეგე და მე ვასწაო მაგას: კიმ. I, 117, 4 — 5; და ესე რა ესრეთ იქმნა, განგრძელდა საქმე ესე სამ წელ: ზარზ. 173,32 — 33; აჰა-ესე რა ქალაქი ესე ახლოს არს: დაბ. 19,20; აჰა-ესე რა ვდგა მე წყაროსა ამას ზედა წყლისასა: დაბ. 24,13 და სხვ.

§ 116. ამგვარად, მიუხედავად იმისა, რომ ესე და ეგე ნაცვალსახელებში ხმოვანი ე საერთოა, მისი კომბინაცია განსხვავებულ ს, გ ძირეულ მასალასთან საშუალებას იძლევა შედგენილობით და ფუნქციურადაც გამოეყოთ ორი ერთმანეთისაგან განსხვავებული ერთეული, რომლებიც თავის მხრივ შესამუს უპირისპირდებიან და ამგვარად ქმნიან ჩვენებით ნაცვალსახელთა სამწევრიან სისტემას.

ძველ ქართულში თუ მაინც გვხვდება ისეთი შემთხვევები, როცა პირველი და მეორე პირის ჩვენებით ნაცვალსახელთა შორის განსხვავება ფუნქციურად თითქოს ვერ ხერხდება, ეს ჩვეულებრივ ან კონტექსტით აიხსნება, ანდა თვით სამწევრიანი სისტემის სისუსტის შედეგია, რადგანაც სივრცეში ლოკალიზაციის მხრივ მე-

ორე პირი საზოგადოდ პირველი პირის მყოფობის არეში იგულისხმება.

§ 117. თუ ამოვალთ ჩვენებით ნაცვალსახელებში თავკიდურ და ბოლოკიდურ ხმოვანთა იგივეობის პრინციპიდან და გავითვალისწინებთ ძირითად შესაძლებელ ფორმებს როგორც ხმოვნის, ისე თანხმოვნის მხრივ, მივიღებთ ასეთ სქემას:

ნაცვალსახელები:	*ასა	ესე	ისი
	*აგა	ეგე	იგი
ზმნისართები:	ასრე	ესრე	ისრე
	აგრე	ეგრე	იგრე ¹⁸⁰

ამათგან *ასა და *აგა ნაცვალსახელი ამ სახით არც ძველ ქართულში დასტურდება და არც ახალში, მაგრამ მათი აღდგენა შეიძლება ზმნისართებისა და დიალექტური ფორმების საშუალებით. აგა-ს მსგავსი აგი ცნობილია დასავლური კილოებიდან. მას გვერდში უდგას აგრეთვე აგრე ზმნისართი. ასრე ზმნისართი კი თავის მხრივ კავშირს აბამს მოსალოდნელ ასა ფუძესთან.

ბ. ფორმებს ზემოდასახელებულ სტატიაში ა-ხმოვნიანი ნაცვალსახელი ქართულში მეორეული რიგის დაქტად არის მიჩნეული¹⁸¹. მეორეულადაა ნაგულისხმევი აგრეთვე ზმნისართებში დაცული ა — ე გახმოვნება (აგრე — ეგრე), რომელიც გაბატონებულია ზანურში და ამიტომ ზანური ტიპის სისტემად არის ჩათვლილი¹⁸².

ა — ე სისტემის მეორეულობას, ჩვენი აზრით, მხარს ვერ დაუჭერდა ესე ჩვენებითი ნაცვალსახელის მონაცვლე ფუძე ამა (ამა-ნ, ამას...), რომელსაც ა გახმოვნება ახასიათებს. ეს ფუძე დასტურდება უძველესი ქართული ენის ძეგლებში და იგი, როგორც საწარმოებელი ფუძე, ამავე პერიოდში გამოყენებულია აგრეთვე ზმნისართების წარმოსაქმნელად. მაგალითად, ძვ. ქართულში ამიერ და იმიერ ზმნისართები (შდრ. მაგიერ) წარმოიქმნება სწორედ ამ ნაცვალსახელური ფუძის იმ ფუძესთან დაპირისპირების საფუძველზე (ამიერ — იმიერ). ამ და იმ ფუძეებში კი, როგორც ცნობილია, გამოიყოფა ა და ი ხმოვნები, როგორც მითითებითი ნაწილაკები.

¹⁸⁰ იხ. ვ. თოფურია, ნ და ხ ფენებისათვის ქართველურ ენებში: საქსსრ მეცნ. აკად. მოამბე, II, № 1 — 2, 1941, გვ. 194.

¹⁸¹ ხმოვანთავსართული ზმნისართები, გვ. 83.

¹⁸² იქვე, გვ. 87.

როცა ჩვენებით ნაცვალსახელთა ორფუძიანობაზე ვლაპარაკობთ, უნდა გავითვალისწინოთ შემდეგი: ეს და მისი მონაცვლე ამ (ასევე ეგ — მაგ, ის — იმ) იმდენად განსხვავებული ფუძეებია, რომ ესენი თავდაპირველად ერთი ნაცვალსახელის ორი ფუძე კი არ იყო, არამედ სულ სხვადასხვა სიტყვას წარმოადგენდნენ. ამ ორი სხვადასხვა სიტყვის მოქცევა ბრუნების ერთ პარადიგმაში და მათი ერთ ლექსიკურ-გრამატიკულ კატეგორიად გადაქცევა ენის განვითარების გვიანდელი ფაქტია. ესე და ამ ფუძეთა დამოუკიდებლობით აიხსნება ის გარემოება, რომ ორივე თითქმის თანაბრადანა გამოყენებული ნაწარმოებ ნაცვალსახელთა და ზმნისართთა წარმოქმნისას (მდრ. ესეთი — ამგვარი, ამნაირი, ესოდენი !! ესდენი — ამდენი, ესზომი — ამზომი და სხ.)... ასევე შემთხვევითი არაა, რომ, მაგალითად, გურულში მაგ ი, რომელიც მაგ ფუძეს შეიცავს, სახელობითში გვევლინება როგორც მეორე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელი. მხედველობაში მისაღებია ისიც, რომ საერთოდ ჩვენებით ნაცვალსახელთა ზეორე ფუძე (ამა, მაგა, იმა, მა) გაცილებით უფრო ძველია, ვიდრე სახელობითისა (ეს, ეგ. ის, იგი), რადგან იგი გამოყენებულია უძველეს ბრუნვებში, როგორცაა მიცემითი და ნათესაობითი, და აგრეთვე მოთხრობითში, რომელიც, მართალია, სახელობითთან ერთად გენეტურად ერთ ჯგუფს შეადგენს, მაგრამ დროული თანამიმდევრობის მიხედვით უფრო ძველია.

ამა ფუძეს მხარში უდგას აქა ზმნისართი, რომელსაც აგრეთვე ანიანი გახმოვნება ახასიათებს. ეს ა მითითებითი ნაწილაკია, ახლომყოფობაზე მიუთითებს და უპირისპირდება ი-ს, რომელიც იქი ზმნისართში გვაქვს. ბ. ფოჩხუას აზრით, აქ(ა) ზმნისართი „ზანურიდან... ნასესხები ჩანს. თავდაპირველად მას ალბათ „იქ“ ზმნისართი არ უპირისპირდებოდა, მაგრამ შემდეგ გაიჩინა. ამგვარად, აქ — იქ წარმოადგენს გახმოვნების მესაძე სისტემას, სადაც ა ზანური წარმოშობისაა (ა — ე სისტემიდან), ხოლო ი საკუთრივ ქართულის ძველი ფონდიდანაა მოტანილი (ე — ი სისტემიდან)“¹⁸³.

ჩვენ რთულად გვეჩვენება ის სურათი, რომელიც ზემოაღნიშნული მსჯელობის მიხედვით გვესახება. გამოდის, რომ თავდაპირველად ქართულში აქა ზმნისართი არ არსებულა. ქართულმა იგი ზანურიდან ისესხა ჯერ კიდევ მაშინ, როცა იქი არ არსებობდა.

¹⁸³ ბ. ფოჩხუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 87 — 88.

ეს უკანასკნელი შედარებით გვიან გაჩნდა ქართულის ნიადაგზე და ამგვარად დაუბირისპირდა აქა ზმნისართს. ნათელი არაა აგრეთვე, თუ რანაირად შეიძლება, რომ ზანური წარმოშობის ა — ე სისტემიდან ქართულს ესესხა ა, დაეპირისპირებინა მისთვის საკუთარი ძველი (ა — ი) სისტემიდან ი და ამგვარად მიგველო ე. წ. ნარევი სისტემა ა — ი. რატომ უნდა მივიჩნიოთ აქა ზმნისართი ზანური წარმოშობისად, მაშინ როდესაც ი ქი-სთან. ერთად მას სათანადო გენეზისი ეძებნება თვით ქართულ მასალაზე (ამის შესახებ ქვემოთ), ან კიდევ: რატომ უნდა ჩავთვალოთ ა ზანური წარმოშობის ა — ე სისტემიდან მიღებულად, როცა ეგვევ ხმოვანი სათანადო ფუნქციით, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ა-მ ნაცვალსახელში გვაქვს, დასტურდება აგრეთვე ზმნისართებში (ა მიერ, შდრ. ი-მიერ; ა-წ, შდრ. ხევს. ეწ, ა-ხლა, შდრ. ე-ხლა) და როგორც გარკვეული დანიშნულების ცოცხალი მაწარმოებელი ელემენტი სემანტიკურად ი ხმოვანს უპირისპირდება თვით უძველეს ქართულშივე.

§ 118. ბ. ფოჩხუას აზრით, მითითებით ნაცვალსახელთა სამი სახე ეს ე, ე გ ე, ი გ ი სამწევრიან სისტემას ვერ ქმნის არა მარტო აღნაგობით, არამედ ფუნქციითაც. იგი წერს: „მითითების სამი ვარიანტი წინაპირობად უნდა ვარაუდობდეს მისათითებელ ობიექტთა სამწევროვან სისტემას, ხოლო ქართული ნაცვალსახელები (მენა, შენა — ი გ ი) გენეტურად ასეთ სისტემას არ ავლენენ: პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელები მესამე პირისას მკვეთრად უპირისპირდებიან ფუნქციითაც (პირისა — მითითებითს) და აღნაგობითაც (-ნა ელემენტიანი — უამისოს)... ამას ემატება ზმნებში პირთა არათანმიმდევარი გამოხატვაც: ნ₃ რიგი სუფიქსებითაა წარმოდგენილი, მაშინ როცა პირები ჩვეულებრივ პრეფიქსებით გაპოიხატება...“¹⁸⁴

ჩვენ ვვიჭრობთ, რომ არც ეს საბუთები გამოდგება მითითებით ნაცვალსახელთა სამწევრიანი სისტემის უარსაყოფად: მართალია, იგი წარმოშობით მითითებითი ნაცვალსახელია, მაგრამ უძველეს ქართულში ამავე დროს იგი პირის ნაცვალსახელის როლსაც ასრულებს და ამდენად მე და შენ-თან ერთად სამწევრიან სისტემას ქმნის. ასეთ პირობებში არ შეიძლება, რომ მე ნა და შენა-საგან განსხვავებული გენეზისის მქონე ი გ ი დაბრკოლებად წარმოვიდგეს ჩვენებით ნაცვალსახელთა დაჯგუფებისას. სამწევრიანი

¹⁸⁴ ბ. ფოჩხუა, დასახ. ნაშრ., გვ. 85.

სისტემის უარსაყოფად არც ის საბუთი გვეჩვენება სარწმუნოდ, რომ მენა და შენა - ნა ელემენტანია, იგი-ს კი ეს არ ახასიათებს, რომ ზმნაში სუბიექტური ნიშანი III პირისა სუფიქსითაა წარმოდგენილი, I და II პირისა კი პრეფიქსებით გამოიხატება.

ამგვარად, თუ გავითვალისწინებთ ძველი ქართული ენის ვითარებას და დავდგებით თუნდაც იმ პოზიციაზე, რომ ქართული სათავის დამახასიათებელია ორწევრიანი სისტემა, აღმოჩნდება, რომ უძველეს ქართულში ერთდროულად ჩვენ გვაქვს ნაცვალსახელთა და ზმნისართთა ჯგუფები ორგვარი გახმოვნებით: ე — ი, ა — ო. ორივე ეს ვარიანტი საკმაოდ ძველია და წარმოქმნილია ქართულ ნიადაგზე. ამის საფუძველზე უნდა მოიხსნას ზანურის ყოველგვარი გავლენა ქართულში ა — ი ტიპის ჩამოყალიბებაში.

§ 119. ჩვენი აზრით, ქართულში ჩვენებით ნაცვალსახელთა სისტემის დადგენისას უნდა ამოვიღეთ შემდეგი პრინციპიდან: ამ მეტყველების ნაწილში მითითებითი ნაწილაკის ფუნქციას ხმოვანი ასრულებს და სათანადო სისტემაც ძირითადად მისი საშუალებით უნდა დადგინდეს, მაგრამ ამის კვალობაზე ყოველთვის შეიძლება ერთი გარკვეული სისტემა არ გვექონდეს, აღნაგობით სათანადო ერთეულები შეიძლება ერთი პრინციპით არ დაუპირისპიროდნენ ერთმანეთს. ასეთ პირობებში სათანადო ერთეულების გამოყოფისას გარკვეულ როლს ასრულებს შერეული ფაქტორიც — ხმოვანთანხმოვან ელემენტთა სხვადასხვაგვარი კომბინაცია, რომელიც ურთიერთსაპირისპირო ვარიანტებს ქმნის. მთავარია სათანადო ნაცვალსახელები ფუნქციურად ქმნიდნენ სივრცესა და დროში ობიექტის კონკრეტულობის მწყობრ სისტემას, თუნდაც სხვადასხვა ელემენტთა კომბინაციით.

ამ პრინციპიდან გამომდინარე, რა თქმა უნდა, ქართულისათვის ძირითადი იქნება სამწევრიანი სისტემა, თუმცა ამ ენის განვითარების სხვადასხვა პერიოდში ამავე დროს შეიძლება გვექონდეს ნაცვალსახელთა წყვილულები.

ჩვენებით ნაცვალსახელთა და ბრუნვის ფორმანტთა ურთიერთობისათვის

§ 120. ბრუნვის ნიშანთა შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ისინი წარმოშობით ნაცვალსახელები უნდა იყვნენ. ეს განსაკუთრებით ნათლად ჩანს სახელობითისა და მოთხრობითის მიხედვით.

გარკვეულია, რომ სახელობითი ბრუნვის ნიშანი -ი ი გ ი ნა-
წევრის (resp. ჩვენებითი ნაცვალსახელის) ნაშთია¹⁸⁶. დროთა ვი-
თარებაში „ნაწილაკი შეკვეცილა, დაუკარგავს დამოუკიდებლობა
და შეპრწყმია სახელს: კაც იგი → კაც იი → კაცი. ამ სახით წარ-
მომდგარი ფორმა ჯერ კიდევ განსაზღვრული ნომინატივი იყო.
მაგრამ იგი თანდათანობით განუსაზღვრელად ქცეულა და საჭირო
გამხდარა, ხელახლად დაპროდა ნაწევარი: კაცი იგი“¹⁸⁶.

სვანურს ამჟამად სახელობითის ფორმა არ მოეპოვება, მაგ-
რამ, ა. შანიძის აზრით, სავარაუდოა, რომ მას ქართულის მსგავსად
წრფელობითისა (განუსაზღვრელი ნომინატივისა) და სახელობითის
განსხვავებაც ჰქონოდა და შემდეგ დაეკარგოს: „სვანურად იგი
არის ეჯი ანუ ეჯა, და ამიტომ სვანურშიც სახელობითის ნიშნად
ამ ეჯი-ს ანუ ეჯა-ს შემოკლებაა მოსალოდნელი, თითქოს ე“¹⁸⁷.

ძველ ქართულში მოთხრობითის ფორმანტი მთლიანად აღე-
ბული იგივე მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელია, რომელიც
უშუალოდ დაერთვის სახელის ფუძეს და, ამგვარად, აღწერთად
აწარმოებს სათანადო ბრუნვის ფორმას¹⁸⁸: კაც-მან. ახალ ქართულ-
ში ეს ფორმანტი, როგორც ცნობილია, გამარტივებული სახით
დამკვიდრდა: -მა — ფუძეთანხმოვნის სახელებთან, -ში კი — ხმო-
ვანფუძიანებთან: შვილ-მა, დედა-ში.

მსგავსი წარმომავლობის მიუხედავად, უნდა აღინიშნოს, რომ
ძველ ქართულში ჩვენებითობის სემანტიკა მოთხრობითის -მან-
ფორმანტში შედარებით უფრო მეტად იგრძნობოდა, ვიდრე სახე-
ლობითის -ი ნიშანში¹⁸⁹. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან იმ პერიოდში
მოთხრობითის -მან მატერიალურად ჯერ კიდევ არაფრით არ გან-
სხვავდებოდა სათანადო ნაცვალსახელისაგან, სახელობითის ნიშანი
კი გვევლინებოდა როგორც ნაწილაკი ნაცვალსახელური ფუძისა¹⁹⁰.

§ 121. ცნობილია, რომ ემფატიკური -ა, რომელიც ერთვის
მიცემით, ნათესაობით და მოქმედებით ბრუნვებს, ფუნქციით გან-

¹⁸⁵ ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში: არილი, პროფ. ი. ჯავახიშვი-
ლისადმი მიძღვნილი კრებული, ტფილისი, 1925, გვ. 219.

¹⁸⁶ ა. შანიძე, გრამატ. საფუძვლები, გვ. 640.

¹⁸⁷ ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში, გვ. 218, 219.

¹⁸⁸ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის, გვ. 168.

¹⁸⁹ Г. А. Климов, Склонение в картвельских языках в сравни-
тельно-историческом аспекте, Москва, 1962, гв. 55.

¹⁹⁰ იქვე, 67.

საზღვრული ნაწიერის ბადალია¹⁸¹. ჯერ კიდევ ნ. მარმა აღნიშნა, რომ იგიც ნაცვალსახელური წარმოშობისაა, მომდინარეობს ჩვენებითი ნაცვალსახელიდან ჰა¹⁸². ეს აზრი სპეციალურ ლიტერატურაში გაზიარებულია¹⁸³. მართალია, ქართულში ასეთი ნაცვალსახელი არ არის შენახული, მაგრამ ჰა, როგორც დამოუკიდებელი ჩვენებითი ნაწილაკი, ამჟამად ინგილოურში დასტურდება (ახვა დიალექტებში ამ ფუნქციით ა გვევლინება ხოლმე). იგი ცოცხალი მაწარმოებელი ელემენტია აგრეთვე ქანურის ჩვენებით ნაცვალსახელებში.

რადგანაც სახელობითი ბრუნვის ფორმანტი -ი მიღებულია იგი ნაცვალსახელისაგან, ამიტომ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მიცემითსა, ნათესაობითსა და მოქმედებითში ხმარებული მავრცობი -ა წარმომდგარი უნდა იყოს ესე ნაცვალსახელის მეორე ფუნქციდან: კაც-ს ამა-ს → კაც-ს-ა, კაც-ის ამ-ის → კაც-ის-ა, კაც-ით ამ-ით → კაც-ით-ა¹⁸⁴.

რადგანაც ემფატიკური -ა ნაცვალსახელური წარმოშობისაა (მსაზღვრელი ნაწიერის ნაშთია), ამიტომ საზოგადო სახელებისაგან განსხვავებით ნაცვალსახელებს იგი არ დაერთვის. ამ მხრივ ნაცვალსახელები მსგავსებას ავლენენ საკუთარ სახელებთან, რომლებიც ასევე მავრცობ -ა-ს, როგორც წესი, არ მიიღებენ¹⁸⁵.

ამგვარად, სახელობითის -ი, მოთხრობითის -მან და ემფატიკური -ა ნაცვალსახელური წარმოშობისაა. ესენი ერთი და იმავე ფუნქციის ოდენობაა: სამივე განსაზღვრებაა, დეტერმინაცია. ამის მიხედვით ქართული ენის ისტორიაში განასხვავებენ ორი ტიპის ბრუნვებს: 1. მარტოოდენ მსაზღვრელნაწილაკიანი ბრუნვები (სახ. და მოთხ.) და 2. ბრუნვის ნიშნისა და მსაზღვრელი ნაწილაკის

¹⁸¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა, I, მორფოლოგია, გვ. 24; მისივე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 48; არნ. ჩიქობავა, ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის ქართულ ბრუნვათა შორის: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, III, № 6, 1942, გვ. 621.

¹⁸² Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 22.

¹⁸³ К. Дондуа, К вопросу о родительном эмфатическом в древнелит. грузинском языке, კრებული: სახელთა ბრუნება ქართველურ ენებში, I, გვ. 217; არნ. ჩიქობავა, ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის, გვ. 621.

¹⁸⁴ ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 133.

¹⁸⁵ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა, გვ. 239.

მქონე ბრუნვები (მიც, ნათ., მოქმ.). პირველი უახლესი ფორმაციისაა, მეორე წყება შეუდარებელივ ძველია¹⁹⁶.

კითხვითი ნაცვალსახელები

ვინ, მი(ნ), აზრ

§ 122. კითხვით ნაცვალსახელთა ჯგუფში შედის ვინ, რა, რომელი, როგორი, რაბამი, რარიგი, რანაირი, რაოდენი, როდინდელი, რამდენი, რაერთი, რადარა... ამათგან ვინ და რა ძირეული ნაცვალსახელებია, სხვები კი ნაწარმოებია. პირისა და ჩვენებით ნაცვალსახელებთან ერთად ვინ და რა ქართული ენის უძველესი ფენის კუთვნილებაა. ამ ნაცვალსახელებით ქართულში გამოხატულია პირისა და საგნის დაპირისპირებულობა: ვინ კითხვით ნაცვალსახელზე მიუგებს ადამიანის კატეგორიის აღმნიშვნელი სახელები, კითხვა რა კი არაადამიანის მიმართ იხმარება, სხვა ენებში, როგორც ცნობილია, ეს ყველგან ასე არ არის. რუსულში, მაგალითად, КТО დაესმის კითხვად როგორც ადამიანს, ისე ცხოველს. ზემოაღნიშნული წესი თვით ქართულშიაც ყოველთვის დაცული არ არის. მაგალითად, რა ნაცვალსახელი ზოგჯერ ადამიანთა მიმართაც იხმარება; მაგ.:

რა ქალი გინდა, რომელი? ვტ 1173,1; მე, გლახ, რა ვარ, მიწა ცუდი... იქვე, 1051,2; ძმაო, შენ ვეზირისა რა ხარ-მეთქი? რუსუდან. 23,14...

ადამიანისა და არაადამიანის სახელები გარჩეული არ არის ვითარებით ბრუნვაში, რადგანაც ვინ ნაცვალსახელს ამ ბრუნვის ფორმა არ გააჩნია, კითხვაზე რად? თანაბრად მიუგებს როგორც ვინ, ისე რა კატეგორიის სახელები (რად იქცა? — ქვად, რად დანიშნეს? — მასწავლებლად). მაშინაც, როცა კონტექსტში იგულისხმება როგორც ადამიანის, ისე არაადამიანის სახელები, ხშირად მათ მიმართ რა ნაცვალსახელი იხმარება. ეს ბუნებრივიცაა, რადგან განზოგადება უფრო ხშირად ნივთის სახელისა ხდება.

§ 123. ცნობილია, რომ საზოგადო სახელებში ი-ზე დასრულებული ფუძეები კარგა ხანია გადაშენდა. ბოლოკიდური -ი ძველიდანვე სახელობითი ბრუნვის ნიშნად იქნა გაგებული და სხვა ბრუნვებში იგი მოიკვეცა. ბოლოკიდური -ი შერჩა ერთადერთ სა-

¹⁹⁶ არნ. ჩიქოაძე, რიტორიკულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის, გვ. 622.

ხელს ვინ-ს და ისიც იმიტომ, რომ თაქტობრივად იგი ბოლოკიდური არაა, მას მოსდევს უკვე ფუძეს შეხორცებული მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანი -ნ¹⁸⁷.

რა შეიძლება ითქვას ვი ფუძის შესახებ? მას ზანურში მი(ნ) შეესატყვისება, სვანურში კი სულ სხვა ფუძე გვაქვს, ესაა ჯ ო რ. იმ ტიპის შეფარდება, რომელიც ქართულსა და ზანურში გვაქვს, შეინიშნება თვით ქართულსა და მის ზოგიერთ დიალექტს შორის. მაგალითად, ინგილოურში ვინ ნაცვალსახელი მინ სახითაა წარმოდგენილი ამ კილოსათვის დამახასიათებელი ფონეტიკური მოვლენის გამო, რომელიც გულისხმობს გ — მ თანხმოვნების სუბსტიტუციას.

ქართულისაგან განსხვავებით კითხვითი ნაცვალსახელი ჰანურში -ნ-ს დაირთავს. მეგრულში ეს -ნ ჩვეულებრივ იკარგება, მაგრამ მრავლობითში ყოველთვის აღდგება ხოლმე (მინეფი). ნ ისეთივე დეტერმინანტი სუფიქსია, როგორიც გვაქვს ქართ. მე-ნ, ჩვე-ნ, თქვე-ნ და თვით ჰან. მა-ნ, სი-ნ პირის ნაცვალსახელებში. მეგრულში დასტურდება მი-ს სხვა ვარიანტებიც: მინჯ, მინი. მაგალითები:

ქართ. ვინ იყო კაცი იგი: ზარზმ. 154,3 — 4; ვინ ხარ შენ? რუთ. 3,9; ვინ იქმს სოფლისა თმობასა: ვტ 26,4; მაშ ვინ აცხოვრებს? ი. ჭ. II, 34...

ჰან. „სი მინ ორე? შუ გჯოხუნს?“ ს. ჟლ. არქაბ. 16,3 — შენ ვინ ხარ? რა გქვია? „მინ მოხთასერტუ-ია!“: ი. ყიფ. ათინ. 77,34 — ვინ უნდა მოსულიყო! „მინ ორენ სქანდენ დიდი?“ ჰან. ტექსტ. II, 42,24 — ვინ არის შენზე დიდი?...

მეგრ. — მინ რე ღო სონი რენია თე ცირა? ი ყიფ. ქრესტ. 46,22 — ვინ არის და საიდან არისო ეს ქალიშვილი? მი იშველანქიე ქუაშევა? იქვე, 28,26 — ვინ ამოიღებს ქვიდანო?... მინი ნებითუ ღო მინი ნძალითუ: იქვე, 65,2 — ვინ ნებითა და ვინ ძალით...

ამგვარად, ქართ. ვი და ზან. მი მასალობრივად ერთი და იგივეა. ამ ფუძეთაგან თანხმოვნითი ნაწილი ეტიმოლოგიურად ზმნის პირის ნიშანსაც რომ დაუკავშირდეს, ფუძისეული ი ხმოვნის საკითხი მაინც აუხსნელი დარჩებოდა. ხომ არ არის იგი ისეთი ელემენტი, რომელსაც კითხვითობის გამოხატვა ევალებოდა? საკითხის ამგვარად დასმის შესაძლებლობას იძლევა ის, რომ რა კითხ-

¹⁸⁷ ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 67; არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942, გვ. 3.

ვით ნაცვალსახელში ბოლოკიდური ხმოვანი თავდაპირველად თიტქოს ამგვარი დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო.

სვანურში კითხვითი ნაცვალსახელი უშლაუტიანია აზრ. ცხუმარულ და ბეჩოურ კილოკავებში თავკიდურ ა-ს ნაცვლად ღ არის დადასტურებული: ღზრ ← აზრ „ვინ“, ღზს ← აზს „ვის“. ა-ს მაგიერ ღ სხვა იოტირებული შემართვის მქონე ნაცვალსახელებშიც გვხვდება: ღერვალე ← აერვალე „ვილაც“, ღერხი ← აერხი „ზოგი“¹⁹³.

ცხუმარულში ა-ს ი-ც ენაცვლება: აზრ: როგორც ჩანს, თავკიდური ა, ი, ღ ელემენტები ფუძისეული არაა. მიუთითებენ, რომ მათი მონაცვლეობა მორფოლოგიური ხასიათისა უნდა იყოს¹⁹⁴. მაგ.:

— აზრ ესერ ლი? პროზ. ტექსტ. II, 126,31 — ვინ არისო? — აზრ ჯეროლე? სვან. პოეზ. I, 27,20 — ვინ გეყოლება?... მიჩა სგიმდ ესერ გვერე ღზს ესერ ოშშკადა? — ჩემი მგავე წყლისათვის ტყავი ვის მიუჭედებიაო? — დია, ღზრ ესერ ოთფიშკადა ეჯ ლარ. დათეისგა? — დედა, ვინ შეგიშვია იმ ოთხშიო?²⁰⁰

ძველ ქართულში ვინ კითხვითი ნაცვალსახელი ფუძედ არის გამოყენებული ვინააჲთ || ვინააჲ (საიდან?) ზმნისართის საწარმოებლად. ჩვენი მასალების მიხედვით ზოგიერთ ძველში გვხვდება რამდენიმე შემთხვევა, როცა კონტექსტის მიხედვით ჩანს, რომ ვინააჲ ვინ კითხვითი ნაცვალსახელის ადგილას არის ნახმარი; მაგ.:

ვინააჲ არს აქა მზრდელი და ნუგეშინის-მცემელი შენი? და მიუგო მან და ჰრქუა: რომელსა-იგი მე ვესაჲ და თაყუანის-გსცემ, იგი არს მზრდელი და ნუგეშინის-მცემელი ყოველთა შექმნულთა: ცხ. დავით გარესჯ. 169,12 — 17 ა; ჰრქუა: ვინააჲ ხარ შენ? მიუგო მან სომხურითა ენითა: მე კაცი ვარ ცოდვილი მონაჲ უჟულისა ჩუენისაჲ: იქვე, 168,22 (შდრ. აქვე: ვინ ხარ შენ, ჰ კაცი, და სადაჲთ მოწევნული: 169,1 ბ).

ვინააჲ კონტექსტის მიხედვით შეუსაბამო ჩანს აქა ც:

ხოლო ჰეროდე თქუა: იოვანეს მე თავი მოვჰკუთე, ხოლო ესე ვინააჲ არს, რომლისათჳს ესევეთარი მესმის, არა ვიცი: ლ 9,9 C.

¹⁹³ თ. შარაძენიძე, სვანური ენის ცხუმარული კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი, გვ. 246; მ. ქალღანი, ბეჩოურის ფონეტიკური თავისებურებანი, გვ. 204.

¹⁹⁹ თ. შარაძენიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 246.

²⁰⁰ მიუთითებელი მაგალითები დამოწმებულია თ. შარაძენიძის ზემოთ დასახელებული შრომიდან, გვ. 246.

DE თედაქციაში და სომხურ ტექსტში ვინ კითხვითი ნაცვალსახელია ნახმარი: ხოლო ესე ვინ არს, რომლისათვის ესევეითარი მესმის, არა ვიცი — *ჩას ას იქ ჩგ...*

საერო მწერლობის ზოგიერთ ძეგლში დასტურდება ვინ ნაცვალსახელის ვინე სახეობა; მაგ.:

ნეტარ შენ ვინ და მე ვინე? ზილიხან. 189 (ვინე შეერთმულია სიტყვებთან: დამახევინე, დამაწვევინე); შენ არიცი და მე ვიცი, სადაური ვარ, ვინეო: თეიმურაზ I, ვარდბულბულ. 51 (შერთმულია სიტყვებთან: მოვილხინეო, მოვივლინეო)...

რადგანაც ვინე პოეტურ ნაწარმოებებში გვხვდება, ამიტომ, ერთი შეხედვით, შეიძლება გვეჩვენოს, რომ იგი ლექსის წყობით არის გამოწვეული. მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ, რომ ქართული ენის დასავლურ კილოებში ამჟამად ჩვეულებრივია პირის ნაცვალსახელთა 'მენე, ჩვენე, თქვენე სახეობა, მაშინ მოსალოდნელია, რომ ვინე-ც დიალექტური ფორმა იყოს: ვინაი → ვინეი → ვინე ('შდრ. შენაი → შენეი → შენე).

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ვ-სთან მ-ს შენაცვლების ნიადაგზე ინგილოურსა და ფერეიდნულში გაბატონებულია ვინ ნაცვალსახელის მინ სახეობა²⁰¹, რომელიც გარეგნულად სრულიად ემთხვევა ამავე ნაცვალსახელს ქანურში; მაგ.: მინ გამგიზგაენუა? დიალექტ. ინგ. 231; — ე მინ მოგიყონია? საინგ. 197; მინ არიცი: იქვე, 199; მინ იცის: ინგ. ტექსტ. 254... მის მიათხოვა: დიალექტ. ფერეიდნ. 264...

მავერცობიანი ფორმა ვინ ნაცვალსახელისა ჯერ კიდევ ძველ ქართულში დასტურდება: ვინა-ჲ, მაგრამ მას ზმნისართული მნიშვნელობა აქვს. ნაცვალსახელი კი ვინა სახით საშუალო ქართულიდან მოკიდებული გვხვდება; მაგ.: ვინა ხარ, ეგრე გასული რისაგან: ვტ 1147,2; ჰკითხა — ვინა ხარო: ამირანდარეჯან. 11; თვარა შენ ვინ და ტირილი ვინაო?! რუსუდან. 165,2...

ახალ ქართულში ვინა სახეობა თავს იჩინს მეტწილად თანხმონით დაწყებულ ზმნათა წინა პოზიციაში და ნაცვალსახელის განმეორების შემთხვევაში, ხმონით დაწყებულ ზმნებთან კი ნაცვალსახელი ყოველთვის გაუვრცობელი სახითაა; მაგ.:

²⁰¹ არნ. ჩიქობავა, ფერეიდნულის მთავარი თავისებურებანი, გვ. 201; მ. ჯანაშვილი, საინგილო: ძველი საქართველო, II, 1911 — 13, გვ. 178.

მაგას ვინა სჩივის: ი. ჭ. II, 228; — ვინა ჰქნა ეს? ქ. გამს. II, 93; აბა ვინ გითხრა, ვინა? ა. ყაზბ. II, 398; შდრ. ვინ არის? ე. ნინ. 242; გუშინ ვინ იყო და ხვალ ვინ იქნება: ვაჟა, V, 204...

ხეცსურულში, თუშურში და სხვაგანაც ეს ა გამოვლინდება აგრეთვე -ლ ნაწილაკის დართვისას; მაგ.: ვინალ მაიგონებდ? ხეცს. მას. 190,33; ტყავს ვინალ იკადრებს? თუშ. ტექსტ. 23,12; შდრ. აგრეთვე: ვინაც ძალიან მდიდარ... ყოფილას; ხეცს. მას. 125,16...]

რამა || რა, მუ, მნა

§ 124. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ რა ნაცვალსახელი ჩვენამდე თავდაპირველი სახით არ არის მოღწეული. იგი „ან ფონეტიკური სახეცვლაა და- || -ნა-სი... ანდა, თუ პირველადი სახითაა დაცული, ქართველურ ენათა წრის კუთვნილებად მას ვერ დავსახავთ: | რ თანხმოვანი თავკიდურად ამ ენებს ეუცხოებათ... რ-ძე ← ხ-ძე... რ ო-კაპ-ი ← ნო-კაპ-|| დო-კაპ-?“²⁰²

რა ნაცვალსახელის ფუნქციურ ეკვივალენტად ქართულში მიჩნეულია ნაცვალსახელური ფუძე ხა, რომელიც შენახულია ხა-და... დიალექტ. ხა-ნა, ხა-ნა-მ ზმნისართებში²⁰³. ხა და რა-ს ურთიერთ-მიმართების თვალსაზრისით აღსანიშნავია, რომ ოკრიბულში, როგორც მიუთითებენ, ლიტერატურული სანამდე ზმნისართის შესატყვისად ამჟამად აბსოლუტურად გაბატონებულია -მდი თანდებულებანი რა ნაცვალსახელი: რამდი (=სანამდე) უცადრ? რამდი გინდა ასე იყრ? ²⁰⁴.

ნ. მარის აზრით, ფუძე რა მერმინდელია. ნარნარა რ ცვლის თავდაპირველ ხ-ს, რომელიც თავის მხრივ სპირანტულ შტოში იძლევა ჰ-ს: ხა—*ჰა²⁰⁵. ასეთი ვარაუდი სპეციალურ ლიტერატურაში გაზიარებულია; ანალოგიური ვითარება დასტურდება სხვა ქართველურ ენებშიც. ქართული ხა-ს შესატყვისი ჭანურში, კერძოდ, მის ხოფურ კილოკავში გვაქვს ხო „სად“, აქედან ნაწარმოებია.

²⁰² არნ. ჩიქობავა, გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ნიშნების ეტიმოლოგიისათვის, გვ. 451.

²⁰³ Н. Марр, Древнегрузинско-русский словарь к 1 — 2 главам евангелия Марка. СПб, 1913, გვ. 20.

²⁰⁴ ო. კახაძე, ოკრიბულის თავისებურებანი: იბერ.-კავკას. ენათმ., VI, 83. 171.

²⁰⁵ Н. Марр, Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 103.

სო-ნ-ურ-ი „სადაური“, სო-ქ-ელ-ე „საიდან“. ათინურ კილოკავში სო ფუძეს ნა შეეფარდება: ნა-ქ „სად“, ნა-ქ-ონ-ურ-ი „სადაური“, ნა-ქ-ელ-ე „საიდან“. ამვე ნა-ს შეიცავს ათინ. ნა-კო „რამდენი“ და ჰან.-მეგრ. ნა-მუ „რომელი“¹⁰⁰, ე. ი. ქართ. რა ისევე ეფარდება სო-ს (სა-დ), როგორც ზანური ნა -- სო-ს.

ამგვარად, სა, სო, რა, ნა მნიშვნელობით ერთი და იგივე ოდენობაა, ოღონდ სხვადასხვა დიალექტური თუ ენობრივი წრისა.

§ 125. ქართ. რა-ს შესაფერისი კითხვითი ნაცვალსახელი სვანურში არის მა-ჟ (რა-ჟ). მისი ქანონზომიერი ვარიანტი ჩანს ზანური მუ, რომელიც მო-საგან უნდა იყოს მიღებული.

ქართ. რა (|| სა) და სვან. მა ფუძეში ხმოვანი ელემენტი ა საერთოა. იგი ეტიმოლოგიურად უშუალო კავშირში ჩანს კითხვით ა ნაწილაკთან, რომელიც ისტორიულად ძველ ქართულს ახასიათებდა, ამჟამად კი მთის კილოებში გვხვდება. იქნებ ამგვარი სემანტიკური დატვირთულობის გამოა, რომ უძველეს ქართულში რა ნაცვალსახელზე ბრუნვის ნიშნის დართვა, როგორც წესი, ბოლოკიდური ა ხმოვნის რედუქციას ვერ იწვევს. აქ თითქმის არც ერთი შემთხვევა არა გვაქვს ფუძეკვეცადი რ ი ს ა, რ ი თ ა ფორმების ხმარებისა, რადგანაც, როგორც ჩანს, ასე თუ ისე ჯერ კიდევ იგრძნობოდა ბოლოკიდური ა ხმოვნის თავდაპირველი ფუნქცია.

თუ ქართ. რა-ს ამოსავლად, მართლაც, სა-ს მივიჩნევთ, მაშინ კითხვითი ნაცვალსახელის თანხმოვანი ელემენტი გენეტურად ჩვენებითი ნაცვალსახელის სათანადო მასალას დაუკავშირდებოდა.

რა-ს თავდაპირველი სახის აღდგენისათვის, ვფიქრობთ, გარკვეული მნიშვნელობა აქვს იმ ფაქტს, რომ ინგილოურში ამ ნაცვალსახელის თანხმოვანი ელემენტი ჩვეულებრივ ჰ-ს სახით არის წარმოდგენილი (გამოცემულ ტექსტებში ეს ბგერა ‘ნიშნითაც აღინიშნება). ეს ხომ არ არის იმ სპირანტული შტოს ვარიანტი, რაზედაც ნ. მარი მიუთითებდა? თუ ასეა, მაშინ ასეთი მიმართება უნდა ვივარაუდოთ: ჰა || სა → რა. რამდენიმე მაგალითი ინგილოურიდან: ხუალ ჰაჟ საქნევართა? (= ხვალ რა ვიქნებით?): ინგ. ტექსტ. 253; ‘აჟ გინდა შენ ექვ? იქვე, 260; ‘ა კაჟ ქალია? იქვე. 263; ‘ა ბე (← ‘ა + ბე = რისთვის) მოსულხარა? იქვე, 260...

სვანურში ჩვენებითი ნაცვალსახელის ერთ-ერთი ფუძე ამა, განუსაზღვრელობითი მა და კითხვითი ნაცვალსახელი მჟა წარმო-

¹⁰⁰ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 450.

შობით ერთი და იგივეა²⁰⁷. მასალობრივად სრულიად იდენტურ ოდენობას წარმოადგენს აგრეთვე მეგრული მესამე პირის (უკუქცევითი) ნაცვალსახელი მუ და კითხვითი ნაცვალსახელი. ამ სიბრტყეზეა დასმული საკითხი აგრეთვე ქართული ვინ, რა, სადა კითხვითი სიტყვების შესახებ, რომელთათვის კითხვითობის გამოხატვა ზოგი მკვლევარის მიერ მეორეულ მოვლენად არის მიჩნეული²⁰⁸.

§ 126. ჭანურში კილოკაეების მიხედვით კითხვითი ნაცვალსახელი წარმოადგება მუ^ნ || მუ და მუ-ა სახით. ეს უქანასკნელი ათინურისთვისაა დამახასიათებელი²⁰⁹ -ა ელემენტი ფუნქციურად მსგავსი ჩანს -ნ დეტერმინანტისა (შდრ. მუ-ნ).

მეგრულში მუ ხშირად ა-ს დაირთავს, რაც სახელობითის ო-ს რეფლექსი ჩანს²¹⁰: მუ-ა ← მუ ი (შდრ. ძვ. ქართ. რა-ა, სვან. მპ-ა); მაგ.:

ჭან. „მუნ ორენ“-ა: ჭან. ტექსტ. II, 49,2 — რა არისო?... მუ ა იღუშუნამ? ი. ყიფ. ათინ. 71,14 — რას ფიქრობს? „მა... მუ ა პა!“ ჭან. ტექსტ. II, 99, 17 — მე რა ვუყო! მუ ჯოხონს: ი. ყიფ. ხოფ. 8,14 — რა ქვია...

მეგრ. მუ გილუნა? ი. ყიფ. ქრესტ. 4,16 — რა გაქვთ? მუ გოკონია ჩქინდევა? მ. ხ. მ. ტ. 204,17 — რა გინდა ჩვენგანო? მუ ტარიელენქ იპუათი ჩქია: იქვე, 3,5 — რა ტარიელები ვიქნეთ ჩვენო...

მეგრულში მუ ნაცვალსახელს როცა ო-თი დაწყებული მეშველი ზმნა ო რე მოსდევს, თავს იჩენს სრული რეგრესული ასიმილაცია, რომელსაც შემდეგ მოსდევს იდენტურ ხმოვანთა შერწყმა: მუ ო რ ე → მო ო რ ე → მო რ ე²¹¹. ი. ყიფშიძის აზრით, მეგრულთან მეზობლობის მეოხებით ამ ტიპის ფონეტიკური მოვლენები თავს იჩენს იმერულ კილოშიც: „აშკარაა მეგრულის გავლენა, როცა ამბობენ: რე იქნა „რა იქნა“, რო უყავი“²¹².

²⁰⁷ თ. შარაძენიძე. უარყოფითი ნაწილაკები სვანურში, გვ. 310, მწმ. 2.

²⁰⁸ ფ. ერთელიშვილი, ვინ, რა, სადა კითხვით სიტყვათა ბუნებისათვის: იხ. თბილისის სახ. უნივერსიტეტის ასპირანტთა მე-5 სამეცნ. კონფერენციის მოხსენებათა თეზისები, 1951, გვ. 12.

²⁰⁹ არნ, ჩიქობავა, ჭან. გრამ. ანალიზი, გვ. 83.

²¹⁰ იქვე; ი. Кипшидзе, Грам. мингрельского языка, გვ. 047.

²¹¹ ი. Кипшидзе, Грам. мингрельского языка, გვ. 047.

²¹² ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი ქართულსა და მეგრულში: ტფილისის უნივერსიტეტის მთამბე, № 1, ნაკვ. 1, ტფილისი, 1919, გვ. 7.

სვანურ კითხვით ნაცვალსახელს ბოლოში დაერთვის **ჲ**, რომელიც ზოგჯერ იკარგება ხოლმე; მაგ.: ჭემნჯრა მჲჲ ლჲსვე; პროზ. ტექსტ. II, 3,21 — ჭერი რა იყო; მჲჲ ჩეემინე; სვან. პოეზ. I, 8,199 — რა ვქნა... მჲ ლი? პროზ. ტექსტ. II, 88,33 — რა არის? — ლვე მჲ ხეჲა? იქვე, 20,9 — მერე რა უთხარი?

მჲჲ ნაცვალსახელი ნაწილობრივი ასიმილაციის ნიადაგზე ბეროურში ნეჲ სახითაა წარმოდგენილი; შდრ. აქვე: მე ი ($\leftarrow$ მჲჲ $\leftarrow$ მიწი) „მეც“, სე ი ($\leftarrow$ სჲი $\leftarrow$ სიწი) „შენც“, ჯე ი ($\leftarrow$ ჯჲი $\leftarrow$ ჯიწი) „იგიც“²¹³.

ჲ

რომელი, ნამუ, ხედა Ⴊ ხადა

§ 127. ვინ და რა-სთან შედარებით კითხვითი ნაცვალსახელი რომელი იშვიათად იხმარება. ეს ითქმის განსაკუთრებით ძველი ქართულის შესახებ, სადაც უნაწილაკო რომელი უფრო ხშირად მიმართებითი ნაცვალსახელის ფუნქციით გვევლინება. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ისიც, რომ მნიშვნელობის სიახლოვის გამო ძველსა და ახალ ქართულშიც მას ხშირად ვინ ნაცვალსახელი ენაცვლება ხოლმე/როგორც ზემოთ დავინახეთ, არც თუ იშვიათია აგრეთვე მის მაგიერ რა-ს ხმარება.

რომელი ნაწარმოები კითხვითი ნაცვალსახელია. მისი პირველი შემადგენელი ნაწილია რო. ნ. მარის აზრით, იგი ამოსავალი რა ნაცვალსახელის თავისებური ფორმაა, რომელიც თავის მხრივ რა ვ-საგან მომდინარეობს²¹⁴. ნაცვალსახელის მეორე შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს ნაწილაკი -მელ, რომელიც მენ ვარიანტი-თაც დასტურდება (რო-მელ, რო-მენ), მაშასადამე, რომელ $\leftarrow$ რა ვ-მელ. სპეციალურ ლიტერატურაში არის სხვაგვარი ახსნის ცდაც. მაგალითად, შ. ძიძიგურის აზრით, რომელ-ში Ⴊ შეიძლება მიღებული იყოს მომდევნო მ-სთან ა-ს ასიმილაციის პირობებში: რა-მელ $\rightarrow$ რო-მელ. ასეთი შემთხვევა, როცა მ ავიწროებს წინამაველ ხმოვანს, ავტორის მითითებით, ქართულში სხვაც არის ცნობილი: რომ $\rightarrow$ რუმ, ხომ $\rightarrow$ ხუმ, რატომ $\rightarrow$ რატუმ, ვითამ $\rightarrow$ ვითომ²¹⁵.

ამ კითხვითი ნაცვალსახელის ამოსავალი რომ რა უნდა იყოს, ეს ექვს არ იწვევს. ამდაგვარი შედგენილობისაა სხვა კითხვითი ნაცვალსახელებიც; რა-გებრი, რა-ოდენი (რავდენი $\rightarrow$ რამდენი),

²¹³ მ. ქალდანი, ბეროური კილოკავის ფონეტიკური თავისებურებანი, გვ. 199.

²¹⁴ Гр. д. древнелит. грузинского языка, გვ. 103.

²¹⁵ ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიისათვის, გვ. 286.

ზა-ერთი და სხვ. ამაზე მიუთითებს ზანურის სათანადო ნაცვალსახელის შედგენილობაც: ჭან. ნამუ || ნაა, მეგრ. ნამუ²¹⁶. ნა-მუ-ში -მუ მესამე პირის ნაცვალსახელური ფუძეა, ნა- კი უდრის „რა“-ს. ამ მნიშვნელობით იგი გვხვდება ნაკო-ს შედგენილობაშიც²¹⁷: ნა-კო „რამდენი“, სიტყვასიტყვით ზა-ერთი (შდრ. მუ-კო). ნა ჭანურში გვევლინება აგრეთვე როგორც რთული წინადადების კავშირი = რ ო მ, თ უ. იგი ენკლიტიკური ნაწილაკის მსგავსად მიერთვის წინადადების ამა თუ იმ წევრს, ზოგჯერ წინაც უძღვის მათ. მიუთითებენ, რომ მისი პირდაპირი მნიშვნელობა უნდა იყოს რა. მეგრულში მას ნი შეეფარდება²¹⁸; მაგ.: ცხენის-ნა მობუნ, მუჟა ონუ: ჭან. ტექსტ. II, 89 — ცხენს რომ კილია, რა არის? ნა-მოსქიდასენ? დობტახშუმ: იქვე, 80 — რაც დარჩება, მოგტეხთ...

თუ სვანურ ხე და || ხ ჳ და „რომელი“ ნაცვალსახელის ამოსავლად ჰა და სპირანტულ სახეობას მივიჩნევდით, მაშინ მასშიც ქართ. რა || სა-ს შესაფერისი ძირეული მასალა გამოიყოფოდა.

§ 128. მთელი რიგი ფონეტიკური ცვლილებები მოუდის რომელი ნაცვალსახელს ქართული ენის დიალექტებში. ეს ცვლილებები ერთნაირად შეეხება როგორც -მელ ნაწილაკს, ისე ძირეულ რა (← რა) ნაწილს.

ხვესურულში და აქედან ვაჟა-ფშაველას და აგრეთვე ზოგი სხვა მწერლის ნაწარმოებების პერსონაჟთა მეტყველებაში ხშირად თავს იჩენს რომელი ნაცვალსახელის რომენი ვარიანტი; მაგ.: მანდ რომენი-ლა დახვალ...? ვაჟა, V, 373; ვინა? რომენი? იქვე, 369; რომენ ხატ გიწყურების?! მ. ჯავახ. II, 480; რომენის სოფლისაი: ხვეს. ტექსტ. 370,6...

ნარიანი ფორმა დამახასიათებელია ინგილოურისთვისაც, მაგრამ აქ ამავე დროს მას მოუდის სხვა ცვლილებაც: რომენი-საგან სრული რეგრესული ასიმილაციით ვიღებთ რემენი-ს (შდრ. როგორი ← რა-გორი ← რა-გვარი). რემელი (|| რველი) დამახასიათებელია აგრეთვე გურულ-აჭარულისათვის, ხოლო იმერულში რებელი-ც დასტურდება²¹⁹; მაგ.:—რემენ დღე მააღებევარა

²¹⁶ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა , ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, 1938, გვ. 226.

²¹⁷ Н. М а р р , Грам. чанского языка, გვ. 172.

²¹⁸ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა , ჭან. გრამ. ანალიზი, გვ. 184.

²¹⁹ მ. ა ლ ა ვ ი ძ ე , ქართული დიალექტური ლექსიკონიდან: აღ. წულუკიძის სახ. ქუთაისის სახელმწ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, XXIV, 1962, გვ. 285.

ხურჟინს? დიალექტ. ინგ. 231; იცი ეს 'ემენ ადგილია? ინგ. ტექსტ. 260... რემელი იყო: გურ. 51; რემელი, ესე? აქარ. 36. გურულსა და აქარულში ძირეული ო მ-ს მეზობლად დავიწროვებულია უ-დ: რომელი → რუმელი (შდრ. რომ → რუმ, ხომ → ხუმ, რატომ → რატუმ); მაგ.: რუმელ მიწაზე იკეთეფ: გურ. 53; რუმელია: დიალექტ. ზ. გურ. 431; რუმელი ძარალი ამქს: ქრესტ. აქარ. 368,38; რუმელი რუმელს აჯობებს: იქვე, 369,23.

**რამდენი, რაერთი, რაზომი, მუჟო, ნაკო, მუსხნი,
მუზემა, ვოშა, მამაზუმ**

§ 129. ძველ ქართულში დაცულია ამოსავალი ფორმა რაოდენი, რომელიც წარმომდგარია რაკითხვითი ნაცვალსახელისა და ოდენობის აღმნიშვნელი -ოდენ ნაწილაკისაგან. ნ. მარის აზრით, ამ უკანასკნელის მნიშვნელობაა „ერთი“, „მხოლოდ“, „მარტო“, „Буквально რა-ოდენი значить „сколько единиц“, как ново-г. რა-ერთი“²²⁰. ეს ნაწილაკი დაერთვის აგრეთვე ჩვენებით ნაცვალსახელებს და გვაქვს ესეოდენი || ესოდენი, ეგეოდენი || ეგოდენი; შდრ. ამოდენი, მაგოდენი, იმოდენი. ო-ს ნაწილობრივი რედუქციით ძველ ქართულშივე თავს იჩენს რავდენი, ხოლო ზოგ ძეგლში გვხვდება კონტამინირებული თუ ხმოვნებს შუა ვ-გაჩენილი ფორმაც: რავოდენი; მაგ.: ო, რაოდენ არს საბრძოლვე: შუშ. III, 82... რავდენი გოდორი აღიღეთ? მ 16,9 C... რავოდენი... წარჯდა? ექუსთა დღ. 70,13.

რაოდენი და რავდენი ფორმებთან ერთად საშუალო ქართულში ჩნდება ამ ნაცვალსახელის ახალი ვარიანტებიც: რამდონი || რამთონი. უფრო ხშირია შემთხვევები, როცა ამ ნაცვალსახელის ძირეული ნაწილი მიცემითშია დასმული. ამასთან, ბრუნვის ნიშანი -ს მომდევნო დ-სთან ასიმილაციას განიცდის: ხდ → ზდ; მაგალითები: რაოდენი აქა გამიხარებია: ვისრ. 139, 27... რამდონი დღენი: რუსუდან. 29,19... რამთონი იარის: იქვე, 338,38... შამბი იყო თუ რასდენი: ვტ 219,3; რასდენი ათასი: შაჰნ. II, 385...

ახალ სალიტერატურო ენაში გაბატონებული ფორმაა რამდენი (← რავდენი ← რა-ოდენი²²¹), იშვიათად შეიძლება შეგვხვდეს

²²⁰ Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 104,78.

²²¹ ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 158.

რავდენიც. ი. ჭავჭავაძისა და ვაჟა-ფშაველას ნაწერებში რამდენის მნიშვნელობით დასტურდება რათა, რომელიც რაკითხვითი ნაცვალსახელის მოქმედებით ბრუნვის გავრცობილი ფორმა ჩანს: რათა (რაითა) ხანია. ამავე კონტექსტში ვაჟა-ფშაველას ნახმარი აქვს აგრეთვე კითხვითი ზმნისართი როდის; მაგ.: მე რათა ხანია გული მითხრობდა: ი. ჭ. II, 208; გვაწვალებთ რათა ხანია: ვაჟა, II, 38... შდრ. როდის ხანია (რამდენი ხანია, დიდი, ხანია) ვყლაპაო: იქვე, 233...

ჭანსაკუთრებით ნაირ-ნაირი ფონეტიკური ვარიანტებით წარმოგვიდგება რამდენი ნაცვალსახელი დიალექტებში: რაოდენი, რავდენი, რამდენი, რამდენი, რამდონი, რამტენი, რამტონი, რამთენი, რამთონი, რამთენი, რამტელი, რამტოლი...

საინტერესოა ფერეიდნულში დაცული ფორმა რაკითენი, რომელიც თითქოს მიღებული ჩანს უშუალოდ რამთენი-საგან მანთან ქს შენაცვლებით (შდრ. აქთონი), თუმცა ამ შემთხვევაში რაკითენი (← მაგთენი ← მაგდენი) ნაცვალსახელთან ანალოგიატ შეიძლება მოქმედებდეს; მაგ.: ეხლა რაკითენ წელიაო: დიალექტ. ფერეიდნ. 267; რაკითენ დღეს რო იარეს: იქვე: 261; რაკითენ... წავიდეს: ფერეიდნ. 215; რაკითენ მეთოფეთა: იქვე, 212...

ეს ფორმა სხვა ვარიანტით გვხვდება ინგილოურშიც: რაკითონ || 'აკითონ; მაგ.: ერ რაკითონ უტარნი: ინგ. ტექსტ. 268; რაკითონ მიწასაც დაეტარებს: დიალექტ. ინგ. 249; შდრ. ფეჟი 'აკითონ დღე გაუწევა? ინგ. ტექსტ. 261...

§ 130. რამდენი ძირითადი ერთეულია კითხვით-რაოდენობითი ნაცვალსახელისა, მაგრამ ამავე მნიშვნელობით გვხვდება აგრეთვე სხვა შედგენილობის ნაცვალსახელები: რა-ერთი, რა-ზომი, რა-ძალ-ი. სამივე საშუალო ქართულში დასტურდება, ახალ ქართულში კი მხოლოდ რაერთი იხმარება. ეს უკანასკნელი დიალექტებში ფონეტ. ცვლილებებს განიცდის: ასიმილაციის ნიადაგზე თავს იჩენს რეერთი, აქედან რ-ს დისიმილაციური დაკარგვით დასავლურ დიალექტებში მიიღება რეეთი, ხოლო ხმოვანთა შერწყმით — რეთი; მაგალითები: რაერთი ბიჯი წავდგა: ვისრ. 114,5; რაერთი ხანია...? რუსულან. 181,2 (შდრ. ამისი რაიათი რაც მოსავალი არის ამ მამულში, ის სულ მალეუჯათისა არის: დოკ. II, 38, 1735); ფული რაერთი აქვს, ფული? ი. ჭ. II, 376... „რეეთია, ბოშო, საათი დაღამებამდი?“...²²² რეთი ხანია:

²²² ვ. ბერიძე, სიტყვის-კონა იმერულ და რაკულ თქმათა, СПб, 1912, გვ. 36.

ე. ნინ. 166... რაზომი სრა-საჯდომია: ვტ 564,1; რაზომსა
ჭირსა: ვისრ. 215,23... რა ძალი ლაშქარი არის: რუსულან.
123, 34...

ხევესურულში რამდენი-ს ნაცვლად იზმარება აგრეთვე ვინ
ნაცვალსახელის მოსალოდნელი ზოქმედებითი ბრუნვის გავრცობი-
ლი ფორმა ვითა, რომელიც თუნურში ვითაჟრ-ს სახეს იღებს:—
ვითაის წლისა იქნებნ ეხლა? ხევეს. ტექსტ. 341,16...

§ 131. ქართ. რამდენი-ს ეკვივალენტია ქანურში მუკო
(ნაკო). ორივე რთული სახელია: პირველი შემადგენელი ნაწილი მუ
და ნა „რა“ კითხვით ნაცვალსახელს წარმოადგენს, კო კი აკა-ს
რეფლექსი ჩანს. ზანურში აკა დამოუკიდებლადაც გვხვდება. მეგ-
რულში იგი ნიშნავს „ერთს“:

ჯიმა ჩქიმი, აკა ლვინი ქდმახვამი!— ჩემო ძმაო, ერთი
ღვინო გადმომილოცე შდრ. აკა ხვალე „ერთი მხოლოდ“, აკაშა,
აკაშა ხე „ერთხელ“²²⁴.

ი. ყიფშიძეს თავის მეგრულის ლექსიკონში დამოწმებული
აქვს აგრეთვე რამდენიმე რთული სახელი, რომელშიც აკა გვევლი-
ნება როგორც პირველი შემადგენელი ნაწილი: აკა-ბურცხა || აკა-
ბუცხა „ცოტა“ (შდრ. ერთი ფინჩხა), აკა-წილი სიტყვასიტყვით
„ერთი ნაწილი“ (შდრ. აკა წუნს „ერთ წუს“, „ერთ წამს“)²²⁵.

ქანურში იგი აკო-ს სახით დასტურდება. აკო ათინურში ნიშ-
ნავს „ერთხელ“. შდრ. აგრეთვე ხოფ. აკონაჟ „ამდენი“ (სი-
ტყვასიტყვით „ერთი რა“, „რაერთი“), ათინ. ჰაკუ „ამდენი“,
ვიწ. ჰაკო „ცოტა“, „მცირე“²²⁶.

ზან. აკა || აკო ეტიმოლოგიურად უკავშირდება აფხაზურში
ერთი-ს აღმნიშვნელ სიტყვას აკჷ || ← აკბ (ნივთთა კლასში)²²⁷,
რომლიდანაც მომდინარეობს აგრეთვე ერთეულის ცნების გამომ-
ხატველი აფხ. სუფიქსი -კ²²⁸.

²²⁴ И. К и п ш и д з е, Грам. мингрельского языка, გვ. 193.

²²⁵ იქვე, გვ. 210, 379, 382.

²²⁶ Н. М е р р, Грам. чанского языка, გვ. 125, 238.

²²⁷ არნ. ჩ ი ქ ბ ა ე ა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკო-
ნი, გვ. 61; ქ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, „ერთი“ რიცხვითი სახელის ისტორიისათვის
ქართველურსა და აფხაზურ-ადილურ ენებში: იბერ.-კავკას. ენათმ., XIII, 1962,
გვ. 69.

²²⁸ ქ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, ერთეულის კატეგორია და მისი მაწარმოებლები
აფხაზურში: ენიმკის მოამბე, X, 1941, გვ. 197.

სპეციალურ ლიტერატურაში მიუთითებენ, რომ კა, როგორც ძირეული მასალა, შედის სახელში კაკალ-ი (შდრ. გურ. კაკალი კაცი). ნაწილაკად კი „ცალი“-ს, „ერთი“-ს მნიშვნელობით იგი გვხვდება სხვა ქართულ სიტყვებშიც: მარტო-კა „მარტო ცალი“, „მარტო ერთი“, ყველა-კაი „ყველა ცალი“, „ყველა ერთი“, ასიმილაციით ყველა-ყაჲ²²⁹.

სათანადო მასალა დადასტურებულია ნახური ჯგუფის ენებშიც. მაგალითად, ბაცბურში ცნობილია ნაწილაკი კა', რომლის მნიშვნელობაა „ცოტა“, „ოღნავ“, „მცირე“. აქვე გვხვდება მისი მეორე ვარიანტი -კ, რომლის ფუნქციაა „მხოლოდ“. ამ ელემენტს უკავშირდება აგრეთვე კინობითის მაწარმოებლები გ, კ²³⁰.

ამგვარად, თუ გავითვალისწინებდით ჭანური მუკო-სა და ნაკო-ს შედგენილობას, მაშინ უფრო ზუსტი იქნებოდა, რომ მათ ქართულ შესატყვისად რა ერთი მიგვეჩნია.

მეგრულში სათანადო ნაცვალსახელი მუსხი-სა და მუზუ-მა || მუზმა-ს სახით წარმოგვიდგება. მუზმა ქართ. რაზო-მის-ს შესატყვისია: მუ = რა + ზმა (← ქართ. ზომა); შდრ. თეზმა (ამდენი), თიზმა (იმდენი). მუ კითხვითი ნაცვალსახელი გამოიყოფა აგრეთვე მუ-სხი-ში, სხი კი ქართული „ოღენი“-ს ბადალია (მუსხი = რა + ოღენი). იგი აქ გამარტივებული სახითაა წარმოდგენილი. მიღებულია სხილი-საგან ხმოვნებს შორის ლ-ს დასუსტება-დაკარგვისა და იდენტურ ხმოვანთა შერწყმით: სხილი → სხიო → სხი. ეს ელემენტი სხვა ნაცვალსახელთა შედგენილობაშიც დასტურდება, მაგ., თე-სხი || ე-სხი „ამდენი“, თი-სხი „იმდენი“, სქანი-სხეი „შენოდენი“²³¹. რამდენიმე მაგალითი ტექსტიდან:

მუკო დულაა ულუნ? ჭან. ტექსტ. II, 26, 19 — რამდენი საქმე აქვს? მან მუკო-ნა მემაჩენ: ჭან. ტექსტ. I, 20, 12 — მე რამდენი მიმეცემა... შვია მუსხი გაშვენე: მ. ხ. მ. ტ. 4, 21 — დალიე რამდენის დალევა შეგიძლიაო... მუზმა ვერსი რე...? ი. ყიფ. ქრესტ. 2, 13 — რამდენი ვერსი არის?...

§ 182. ქართული რამდენი ნაცვალსახელის ფარდია სვანურში ვოშა. გვხვდება აგრეთვე მეგრ. მუზუმა-ს ტიპის ნაცვალ-

²²⁹ გ. როგავა, ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადიღეურ ენებში: იბერ.-კავკას. ენათმ., I, გვ. 9; ქ. ლომთათიძე, „ერთი“ რიცხვითი სახელის ისტორიისათვის, გვ. 76 — 77.

²³⁰ დ. იმნაიშვილი, ერთი სუფიქსის გენეზისისათვის ჩანური ჯგუფის ენებში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, VI, № 6, 1945, გვ. 485.

²³¹ И. Книшндзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 325.

სახელიც: მ ა ჯ უ მ || მ ა ჯ უ მ || მ ა ჯ უ : მ ა || მ ა || მ ა = რ ა + ჯ უ მ
(ქართ. ზომ-ა); მაგ.:

მ ა ჯ უ მ ხ ა ნ მ ე დ , მ ა მ მი წ ე წ ა ნ დ ა : ს ე ა ნ . პ ო ე ზ . I , 46,93 -- რ ა მ -
დ ე ნ ი ხ ა ნ ი ი ე ყ ო , ა რ მ ე ნ ა ხ ა ... მ ა ჯ უ მ ი რ ი ი ე დ ე ვ ო შ ა : ი ქ ე ვ ,
105,40 — რ ა მ დ ე ნ ი ი ქ ე ნ ბ ა დ ა ა ნ რ ა მ დ ე ნ ი ა ... მ ა ჯ უ : პ რ ო ზ . ტ ე ქ ს ტ .
II , 10,4...

როგორი, რარიგი, რანაირი, ვითარი, რაბამი, მუფერი,
მუქომი, მუნერი, მაგვარ

§ 133. როგორი კითხვითი ნაცვალსახელი ძველმა ქარ-
თულმა არ იცის. აქ ამ მნიშვნელობით იხმარება ვითარი და
რაბამი (იხ. ქვემოთ).

როგორი წარმომდგარია რა კითხვითი ნაცვალსახელისა და
გვარი (роща, овраг) სახელის შეერთებით: რაგვარი-ი, აქედან ვა-
კომპლექსის ო-ში შერწყმით — როგორი-ი, შემდეგ რეგრესული
ასიმილაციით — როგორი-ი. ამავე ნაცვალსახელთან დაკავშირებუ-
ლია სხვა ხასიათის ფონეტიკური მოვლენებიც: ამოსავალ ფორმა-
ში გ-ს დაკარგვის შედეგად მიღებულია რაგვარი, ხოლო აქედან
დისიმილაციით გვაქვს რაგვალი, ფუძის ბოლო თანხმოვნის მო-
კვეციით კი — რაგა²³². ამ ნაცვალსახელის თანდათან განვითარე-
ბის ყველა ეს სახეობა დასტურდება დოკუმენტალურად. მაგალი-
თად, ამოსავალი ფორმა რაგვარი გვხვდება „ვეფხისტყაოსანსა“
და საერო ლიტერატურის სხვა ძეგლებში:

ესე სენი რაგვარია? ვტ 352,1... ზ მ ნ ი ს ა რ თ ა დ : რ ა -
გ ვ ა რ ი ქ ე ნ ბ ი ს ...? შ ა პ ნ . II , 378...

დასრულებულ (როგორი) ფორმასთან ერთად „რუსუდანინსა“
და მე-19 საუკუნის I ნახევრის ისტორიულ დოკუმენტებში, რომლე-
ბიც უმთავრესად გურიიდან არის გამოსული, იხმარება აგრეთვე
რაგვარი და რაგა (ზმნს.):

როგორი ვეშაპი ყოფილა: რუსუდან. 169,17; შენ იცი,
როგორი მტერი ვარ შენი: სიბრწნე სიცრ. 21... ეს რაგვარი
საქმე არის: დოკ. II, 467, 1834; შდრ. რაგვარ იქნება? იქვე...
რაგა უნდა, თქვენ იგი ქმენ: რუსუდან. 64,9...

თანამედროვე სალიტ. ენაში გაბატონებულია როგორი. მთის
კილოებს ახასიათებს რაგვარი-ი, რაგორი-ი, რაგგვერი-ი.

²³² ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 28; გ. ახვლედიანი,
ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, 1949, გვ. 203.

დასავლურ დიალექტებში გავრცელებულია რ ა ვ ა რ ი || რ ა ვ ა ლ ი || რ ე ვ ე ლ ი. ფერეიდნულში გვაქვს როგოი (← როგოლ-ი ← როგორ-ი), ინგილოურში კი სახელობითის -ის მოკვეციტ როგო || ოგო; დავიმოწმით რამდენიმე მაგალითი: რ ა გ ვ ა რ ს სას-ჯელს მიაღწევს: ა. ყაზბ. 1, 39... რ ა ვ ა რ ი კაცებია: ე. ნინ. 70; რ ა ვ ა რ ი ამბავი იყო? ქრესტ. რაჭ. 288, 20; რ ა ვ ა რ ი ხეები იყო: დიალექტ. ქვ. გურ. 477... რ ა ვ ა ლ ი ა ო: ქრესტ. რაჭ. 271, 30... როგოი კაცი იყო: დიალექტ. ფერეიდნ. 260... — ე რ ო გ ო დევ კაცებია: საინგ. 202...

§ 134. როგორი-ს მნიშვნელობით ქართულში გვხვდება სხვაგვარად ნაწარმოები კითხვითი ნაცვალსახელები, როგორიცაა რ ა რ ი გ ი, რ ა ნ ა ი რ ი, რ ა ფ ე რ ი, რ ა ხ ე ლ ი, რ ა ჯ უ რ ა || რ ა ე უ რ ა. რთული სახელების პირველ შემადგენელ ნაწილად ამ შემთხვევაშიც რ ა არის, მაგრამ მეორე ელემენტად გ ვ ა რ ი-ს ნაცვალად გვევლინება რ ი გ ი, ნ ა ი რ ი, ფ ე რ ი, ხ ე ლ ი, ჯ უ რ ა. პირველი ორი ლიტ. ენაშიც იხმარება, სხვები კი დიალექტებისთვისაა დამახასიათებელი; მაგ.: მერე რ ა-რ ი გ ი! ი. ქ. II, 153... აბა რ ა რ ი გ ი ხმა გიძეთ, რ ა რ ი გ ი სიმღერა იცით...! ვაჟა, V, 179; რ ა ნ ა ი რ ი ხერხით დაიხსნიდა: მ. ჯავახ. II, 400... რ ა ნ ე რ ი (← რ ა ნ ა ი რ ი) საქციელია? დ. კლდ. 95; რ ა ნ ე რ ი სამი? ქრესტ. ქვ. იმერ. 312, 15... რ ა ჯ უ რ ა ღამეა? ს. მგალ. 357... ‘ ა ე უ რ ა სახ-კარ აქავ: ინგ. ტექსტ. 257... სიტყო რაისფერია? დიალექტ. გუდამაყრ. 87...

როგორი ნაცვალსახელის მაგიერ ძველ ქართულსა და ნაწილობრივ საშუალო ქართულში იხმარება ვ ი თ ა რ ი და რ ა ბ ა მ ი. ორივე ჩვეულებრივ სხვა სახელის მსაზღვრელად გვხვდება. რადგანაც ვ ი თ ა რ ი წარმოქმნილია ვ ი ნ ნაცვალსახელისაგან, რ ა ბ ა მ ი კი — რ ა-საგან, ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ესენი თავდაპირველად ფუნქციურადაც განსხვავებული ერთეულები იყო? ვთქვათ, ვ ი თ ა რ ი ადამიანის აღმნიშვნელი სახელების მიმართ იხმარებოდა, რ ა ბ ა მ ი კი ნივთის გამომხატველ სახელებთან იყო დაკავშირებული. ძველი ქართული ენის მასალის მიხედვით ამგვარი დიფერენციაცია არ შეიმჩნევა. პირიქით, მსგავსი ფუნქციის გამო ვ ი თ ა რ ი და რ ა ბ ა მ ი ხშირად ერთმანეთის მონაცვლედ გვევლინება; მაგ.:

ვ ი თ ა რ ი სახლი მიშენოთ მე: საქმე მოციქ. 7, 49 გ (მღრ. რ ა ბ ა მ ი სახლი მიშენოთ: ♣); ვ ი თ ა რ ი ს ა ბ ე ლ ის ა ი ქ მ ე ბ ა: რუსუ-

დან. 325, 33 -- 34... ვინ და რაბამი დედაკაცი შეეხების მას: ლ 7,39; მოძღუარ, იხილე, რაბამი ქვეები არს და რაბამი შენებულებაა: მრკ 13,1...

რაბამი შეიტავს რა კითხვით ნაცვალსახელსა და ბამს. ეს უკანასკნელი დაცულია აგრეთვე ზმნისართში ერთბამად (ერთად), დამოუკიდებლად კი არ იხმარება: მთესვარსა და მომქალსა ერთბამად უხაროდის მის თანა: ი 4,36.

ნ. მარის მიხედვით ვითარი (качественное местоимение) ვინ ნაცვალსახელის მოქმედებითი ბრუნვის გავრცობილი ფორმაა, რომელსაც რ (← რე) ნაწილაკი ერთვის²³³. ამგვარი ახსნა აქვს მოცემული აგრეთვე თ. ყაუხჩიშვილს²³⁴. ამ ფორმის ცოტა სხვაგვარი ანალიზია წარმოდგენილი თ. შარაძენიძის სპეციალურ გამოკვლევაში „ვით-ან-საგან-არ-ის დართვით მიღებულია ვითარი. „ვითარცა“ კი იმავე ვითარ-ს წარმოადგენს -ცა ნაწილაკდართულს“²³⁵.

ამგვარად, ავტორის აზრით, სუფიქსად -არ გამოიყოფა და არა -რ (← რე).

§ 135. როგორი ტიპის კითხვითი ნაცვალსახელებია ზანურში მუფერი და მუჭომი. ორივეს ძირეული მასალაა მუ (=რა), ფერი ქართულიდან შესული სიტყვაა, ე. ი. მუფერი = რა-ფერი. რაც შეეხება მუ-ჭომი-ს მეორე ნაწილს, მისი ეტიმოლოგია ჩვენთვის ნათელი არ არის. ი. ყიფშიძის აზრით, მუჭომი ნაწარმოებია მუ-ს დანიშნულებითი ბრუნვის ფორმიდან მუჭო „через подъем შ ხ ჭ“²³⁷.

ათინურში ორ ხმოვანს მუა რ-ს დაკარგვის გამო მუფერი → მუფეი. ამავე კილოკავში იხმარება აგრეთვე მუაფერი.

მუფერი = სა და მუჭომი-ს გარდა მეგრულში გვაქვს აგრეთვე მუნერი || მუნერი, რომელშიც რთული სახელის მეორე ერთეულად ნერ || ნერ გვევლინება. იგი ქართულიდან შესული ნაირ-ი სიტყვის სახეცვლილი ფორმაა: ნაირ-ი → ნერი-ი → ნერი, ე. ი. მუნერი = ქართ. რანაირი; მაგ.: სი მუფერი კოჩი რე: ჭან. ტექსტ. I, 7,30 — შენ როგორი კაცა ხარ? ... „ჰა მუფეი

²³³ Грам. древнеинт. груз. языка, გვ. 104.

²³⁴ ზოგი ნაწილაკისა და კავშირის წინშეწვლობისათვის ძველ ქართულში, გვ. 279.

²³⁵ თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, X, 1939.

²³⁶ თ. შარაძენიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 156.

²³⁷ И. Кипшидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 047.

ვორსი ღვის ფხერ“-ღვი! ჭან. ტექსტ. II, 98,3 — ეს როგორ კარგ მხარეზე ვზივარო... „მუჰომი წკართე ნახუმ“ იქვე, 83,16 — როგორი წყლით რეცხავ? ...მუჰომი მოსავალი რ'ო'რღუ წი თა-ქინე? ი. ყიფ. ქრესტ. 1,12 — როგორი მოსავალი იყო წელს აქ?

§ 136. ქართული როგორი ნაცვალსახელის მსგავსად არის ნაწარმოები სათანადო კითხვითი ნაცვალსახელი სვანურში: მაგ-ვარ. მპ „რა“ კითხვითი ნაცვალსახელია, გვარ კი ქართულიდან შესული იგივე გვარია. როგორც ჩანს, მაგვარ სვანურში მაშინ არის წარმოქმნილი, როცა მას ქართულში რაგვარი-ი შეესატყვი-სებოდა; მაგ.: მაგვარ ესერ გზარობ ხარენა? პროზ. ტექსტ. II, 12,19 — როგორი მგზავრობა გქონდაო? მაგვარ ლადელს სვა ეჯტყვიფე! სვან. პოეზ. I, 35,25 — როგორ დღეს დაგაყრი!

✓ კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

§ 137. კითხვით-კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ჯგუფში შე-ღის ორი ნაცვალსახელი: ვისი? რისი? (რისა?). ესენი ნაგენიტი-ვარი სახელებია, იწარმოება გან-და-რა-კითხვითი ნაცვალსახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმიდან. ღვ. ქართულში რისი (რისა) საერთოდ არ ვხვდებთ. იხმარება მხოლოდ ვისი, ისიც უმთავრესად სახელობითსა და ვითარებითში: ვის-ი, ვის-და → ვის-ა. საშუალო ქართულიდან მოკიდებული ვისი და რისა ნაცვალსახელთა გამო-ყენების არე ერთგვარად გაფართოვდა, მაგრამ მათ ხმარებაში ახ-ლაც იგრძნობა გარკვეული შეზღუდულობა; მაგ.: ვისი არს შეილი ეგე? კიმ. I, 116,25... ვისა მივიდეთ? ი 6,68... ვისი ჰგავს ტა-ნი საროსა და ვისი გული რკინასა: ვტ 975,2; — ეგ გოგო ვისია? ი. ჭ. II, 87... გადი, რისა გეშინიან: იქვე, 212... რისი მოწმობა? ა. წ. IV, 24; რისი მეშინია: ცისკარი, 1960, I, 137...

ზანურსა და სვანურში კითხვით-კუთვნილებით ნაცვალსახე-ლებს ქართულის მსგავსად ნაწარმოები საკუთარი ფორმა სახელო-ბითში არ გააჩნიათ. აქ მი(ნ), მუ და ხპრ, მპჲ კითხვით ნა-ცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა ამავე დროს გამრყე-ნებულია კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობით: ზან. მიში (ვისი), მუში (რისა), სვან. იშა (ვისი), იმშა || იმემ ← იმემიმ (რისა); მაგ.: მიში ბოზო მეფჩათ? ჭან. ტექსტ. II, 30, 10 — ვისი ქალიშვილი მიეცეთ?... თენა მიში სოფელი რენია? ი. ყიფ. ქრესტ. 29,12... ხეხე იშა ჰასვიშლი? სვან. პოეზ. 76 ხ 24 — ცოლი ვისი ასულია? იშესერ ირი: პროზ. ტექსტ. II, 338,

22 — ვისი იქნებაო? მიჩ ესერ იმემ იმედ ხარ: იქვე, 98,3 — მას რისი იმედი აქვსო; ლედი იმშა სივ ჯეროლე? სვან. პოეზ. I, 4,57 — რისი დარდი გექნება?...

მიმართებითი ნაცვალსახელები

§ 138. მთელ რიგ ინდოევროპულ ენებში მიმართებითი ნაცვალსახელი გარეგნულად მთლიანად ემთხვევა კითხვით ნაცვალსახელს, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, დიდ სირთულეს როდი წარმოადგენს იმის დადგენა, რომ ამ ენებშიც კითხვითი ნაცვალსახელი უფრო ადრინდელ ეტაპზეა წარმოშობილი, ვიდრე მიმართებითი, რადგანაც პირველი თავისთავად გულისხმობს მარტივი წინადადების არსებობას, მეორე კი რთული წინადადების წარმოქმნასთან არის დაკავშირებული. ეს უკანასკნელი, როგორც ცნობილია, მეორეული მოვლენაა. იგი ენის განვითარების მალალ საფეხურს შესაბამება.

ამ თვალსაზრისით ძველ ქართულ ენას, რომელშიც უკვე საკმაოდ არის განვითარებული ჰიპოტაქსი, შემოუნახავს ქართული ენის ისტორიისათვის მეტად საინტერესო და საყურადღებო მასალები.

რომელი, რაჲ || რა, ვინ, რაოდენი || რაჲდენი, ვითარი

§ 139. როგორც ცნობილია, ახალ ქართულში მიმართებითი ნაცვალსახელები იწარმოება კითხვით ნაცვალსახელებზე - ც(ა) ნაწილაკის დართვით. დაერთვის რა ეს ნაწილაკი კითხვით ნაცვალსახელს ბოლოში, კითხვის ძალას უკარგავს მას და რელატიურად (მიმართებითად) აქცევს ხოლმე: ვინ — ვინც(ა), რა — რაც(ა), რომელი — რომელიც(ა), რამდენი — რამდენიც(ა), როგორი — როგორიც(ა)...²³⁸ ეს წესი ძველ ქართულშიც მოქმედებს, მაგრამ ერთგვარი შეზღუდვით. ამ პერიოდის ლიტერატურულ ენაში, მართალია, გვხვდება ნაწილაკიანი მიმართებითი ნაცვალსახელები, მაგრამ აშკარად ჩანს, რომ ნაწილაკდართული კითხვითი ნაცვალსახელის გამოყენება მიმართებით ნაცვალსახელად მეორეული მოვლენაა²³⁹. უძველეს ძეგლებში ამ ფუნქციით ჩვეუ-

¹³⁸ ა. შანიძე, გრამატ. საფუძვლები, გვ. 43.

²³⁹ გ. როგავა, ჰიპოტაქსის საკითხისათვის ქართულში: ქუთაისის პედ. ინსტ. შრომები, VIII, 1948, გვ. 378; კ. დონდუა, დამოკიდებული წინადადების განვითარების ისტორიიდან ძველ ქართულში: თბილისის ს.ხ. უნივერსიტეტის შრომები, 37, 1949, გვ. 202 — 203.

ლუბრივ კითხვითი ნაცვალსახელი გვევლინება ყოველგვარი ნაწილაკის გარეშე. მიმართებითი ნაცვალსახელის ეს სახეობა, რა თქმა უნდა, უფრო აღრინდელია და ენის განვითარების ძველი საფეხურის ამსახველია.

უნაწილაკო მიმართებითი ნაცვალსახელებიდან ძველ ქართულში ყველაზე ხშირად გვხვდება რომელი, შემდეგ რაა და რაოდენი, ვინ და ვითარი კი შედარებით იშვიათად იხმარება. მაგალითებს წარმოვადგენთ ასეთი თანამიმდევრობით:

რომელი (= რომელიც): და ხასწავებდით მათ დამარხვად ყოველი, რომელი გამცენ თქუენ: ხანმეტი ლექც. მ 28,20; ვინ არს ესე, რომელი იტყუს გმობასა? ლ 5,21; მოღებულ არს უღელი, რომელი დადებულ არს მათ ზედა: ეს. 9,4...

უნაწილაკო ნაცვალსახელი რომელი საშუალო ქართულშიც იხმარება. გარკვეულ შემთხვევებში იგი დღესაც შეიძლება შეგვხვდეს; მაგ.: რომელი უჯობდეს..., იგი ქენით: რუსუდან. 80,15; ჰყო ყოველივე, რომელი... უთხრა: სიბრძნე სიცრ. 21; საღმრთოდ ღიიღე სისხლი, რომელ ამ ხალხს უღვრია: ი. ჭ. I, 149; რომელი უმაღ მოხვალთ, ამ ქუდ მოქცემთ: დიალექტ. ზ. იმერ. 448...

რაა, რა (=რაც): განყიდა ყოველი, რაა აქუნდა: კიმ. I, 68,14; აწ იგი მიყავ, რა მმართვეს: ვტ 583,2; რაშია ტყავს ზელენ, ჳიმური ხქვიან: დიალექტ. ხევს. 6; რასა ინატრებ, შესრულდებოდა: ქრესტ. რაჭ. 265,30...

ვინ (-ვინც): ვის აქუს ოქროჲ, გამოიღენ: გამოსლვ. 32,24; ვინ ამაში მოდავე მოგადგეს, პასუხის გამცემი ჩვენ ვიყო: დოკ. II, 456,1815; ვისა მთიბელნი ხყვანდეს, გამასწურავს არაყს: დიალექტ. ხევს. 6; ვის მოველოდით, მოვიდაო: ქრესტ. რაჭ. 251,4...

რაოდენი || რაოდენი || რავდენი (=რამდენიც): განუჩინა ყოველნი, რაოდენი უქმდეს: ზარზ. 176,15... ყოველი, რაოდენი მესმა..., გაუწყებ თქუენ: ი 15,15... რავდენი ესმეს, იტყოდის: იქვე, 16,13 C...

ვითარი (=როგორიც). ეს ნაცვალსახელი (ასევე -ცა ნაწილაკიანი „ვითარიცა“) დამახასიათებელია ძველი და საშუალო ქართულინათვის. ახალ ქართულში მისი ფარდია „როგორიც“; მაგ.: შეეპმოსოთ სამოსელი, ვითარი უნახავს: ცხ. იოდასაფ. 93, 15 ბ; ვითარი სწაღდა, ეგეთი ყოფნა პოვა: ვისრ. 142,20; ვითარი ცხენი იყო, იარაღიცა მისი საკადრისი იყო: რუსუდან. 283,24...

§ 140. უნაწილაკო ფორმებთან ერთად, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ძველ ქართულში იხმარება აგრეთვე ნაწილაკიანი მიმართებითი ნაცვალსახელები. პირველ რიგში აქ უნდა აღინიშნოს ესე, ეგე, იგი ჩვენებითი ნაცვალსახელები (იგივე მსაზღვრელი ნაწევრები), რომლებიც მიმართებით ნაცვალსახელთა წარმოებისას ნაწილაკის ფუნქციას ასრულებენ და, ბუნებრივია, ბრუნვისა და რიცხვის მიხედვით არ იცვლებიან²⁴⁰: რომელი-იგი, რომელმან-იგი, რომელსა-იგი, რომლისა-იგი... რომელნი-იგი, რომელთა-იგი... -ც(ა) ნაწილაკთან შედარებით ესე, ეგე, იგი-ს ის უპირატესობა აქვთ, რომ მათ ამავე დროს შეუძლიათ სივრცეში საგნის ადგილმყოფობა გამოხატონ. ამგვარად ნაწარმოები მიმართებითი ნაცვალსახელები მხოლოდ ძველი ქართულისათვის არის დამახასიათებელი; მაგ.: რომელი-ესე შენ გიყუარს, სნეულ არს: ი 11,3C... განვედ შენ და ყოველი ერი შენი, რომელსა-ეგე შენ იტყვ: გამოსლვ. 11,8... არა ესე არსა, რომელი-იგი ზინ და ითხოვნ? ი 9,8; რ-ლი იგი²⁴¹ მწადის, იგი შევიძინო: კიმ. I, 54,30... უწყითა, რაჲ-ესე ყვავ თქუენდა მიმართ? ი 13,12...არა აღმოვიკითხავსა, რაჲ-იგი ყო დავით? მ 12,3... ვინიგი გვონიე მე ყოფად, მე არა იგი ვარ: საქმე მოციქ. 13,25... უთხართ... რაჲ-დენი-ესე იხილეთ: დაბ. 45,13...

რომელიცა || რომელიც. რაჲცა || რაც, ვინცა || ვინც, რაოდენიცა, რამდენიც, რაერთიც, რაგორიც...

§ 141. ძველ ქართულში შედარებით ნაკლებად იხმარება მიმართებითი ნაცვალსახელი -ცა ნაწილაკით. ასეთი ფორმა უფრო მეტად გზას იკაფავს საშუალო ქართულში, როცა ხმარებიდან სრულიად გამოდის ესე, ეგე, იგი ნაწილაკები, ხოლო ახალ ქართულში იგი, როგორც ცნობილია, აბსოლუტურად გაბატონებულ მდგომარეობას აღწევს.

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ -ცა ნაწილაკიც თავდაპირველი ჩვენებითი ნაცვალსახელის ერთ-

²⁴⁰ ა. შანიძე, ძველი ქართული ენა, გვ. 252.

²⁴¹ ადრე გამოცემულ ძეგლებში ესე, ეგე, იგი ნაწილაკები რომელი, რაჲ, ვინ, რაოდენი ნაცვალსახელებისაგან დეფისით არ არის გამოყოფილი. დამოწმებისას ჩვენც ასე ვტოვებთ.

ერთი სახეობა უნდა ყოფილიყო²⁴². ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს როგორც ზემოთ განხილული შემთხვევები, როცა ძველ ქართულში ნაწილაკის ფუნქციით ჩვენებითი ნაცვალსახელი გვევლინება, ისე სხვა ქართველურ ენათა მონაცემები.

ზანურში ქართული -ცა ნაწილაკის მნიშვნელობით -თი იხმარება. ორივე ეს ნაწილაკი საერთო მასალად არის მიჩნეული. ისინი ისეთსავე მიმართებაში არიან, როგორც ქართ. თიკანი და ციკანი, ქართ. ზარმაცი და მეგრ. ზარმათი²⁴³; შდრ. აგრეთვე მეგრ. თირუა და ქართ. ცვლა²⁴⁴.

როგორც ქვემოთ დავინახავთ, მეგრ. -თი ქართ. -ც(ა) ნაწილაკის ფუნქციით გვევლინება. დაერთვის რა კითხვით ნაცვალსახელს, მიმართებითად აქცევს მას: მი-თი = ვინც, მუ-თი = რაც, ნანუ-თი = რომელიც, მუზმა-თი = რამდენიც...

ეგვე თი მეგრულში ჩვენებითი ნაცვალსახელია, რომელშიც გამოჰყოფენ -ი ხმოვანს, როგორც ჩვენებითობის გამომხატველ ელემენტს²⁴⁵: თი ← თი-ნა („ის“), შდრ. თე ← თე-ნა („ეს“). ე.ი. მეგრ. მიმართებით ნაცვალსახელს, ისევე როგორც ქართულში, დართული აქვს ჩვენებითი ნაცვალსახელი თი. მეგრ. ნამუ-თი = ძე. ქართ. რომელი-იგი²⁴⁶. აქედან გამომდინარე სათანადო დასკვნა კეთდება ქართული -ცა ნაწილაკის მიმართაც, რომ იგი წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელია: ცა ← თა, რომლის ხმოვანი -ა ისეთივე ელემენტი უნდა იყოს, როგორიცაა მეგრულ -თი ნაწილაკში -ი, ე. ი. ცა ← თ-ა = ეს²⁴⁷.

წარმოვადგენთ -ცა ნაწილაკიან მიმართებით ნაცვალსახელთა ხმარების მაგალითებს:

რომელიცა, რომელიც: განმტკიცებულ იყვნეს... საქმესა მას, რომელიცა აღასრულეს: საქმე მოციქ. 14,26 გ; სწულდა ქვეყანა, რომელიცა მას ეპყრა ხელთა: ი. ჭ. I, 145... განცეულობა, რომელიც... სკივრში იყო ჩაწყობილი, მაინც არსად არ სჩანდა: მ. ჯავახ. II, 315...

²⁴² გ. როგავა, ჰიპოტაქსის საკითხისათვის, გვ. 377.

²⁴³ არნ. ჩიქობავა, კანურის გრამატ. ანალიზი, გვ. 67.

²⁴⁴ გ. როგავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 377.

²⁴⁵ მ. ხუბუა, თე ნაწილაკის ბუნებისა და მნიშვნელობისათვის მეგრულში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, III, № 7, 1942, გვ. 750.

²⁴⁶ გ. როგავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 377.

²⁴⁷ იქვე.

ხევსურულსა, მოხეურსა, მთიულურსა და ფშაურში რომელიც ნაცვალსახელთან ერთად დასტურდება -ენ სუფიქსიანი ვარიანტიც: რომენიც. ხმოვანთა სრული ასიმილაციით ინგილოურში მიიღება რემენიც (← რომენიც), ქვემოგურულსა და ჯავახურში — რემელიც (← რომელიც); მაგ.: რომენიც მსუქანიაო: ხევს. ტექსტ. 326, 11 — 12; რომენიც ზაით აღიოდა: დიალექტ. მოხ. 41; რომენიც... იყვის: იქვე. ფშ. 127... რემენიც ზოვდა: საინგ. 208... ზითურე ჭადი რემელიცაა: დიალექტ. ქვ. გურ. 480; რემლებიც დარჩნენ: ჯავახ...

რაეცა, რაცა, რაც. პირველი ძე. ქართლისთვისაა დამახასიათებელი, ანუამდ ინგილოურნი გვხვდება. იგი სრული ხმოვნითაა წარწოდგენილი ხევსურულსა და მოხეურში. ინგილოურში ცვლილება მოუდის თავკიდურ თანხმოვანს: რაეც → ჰაეც, 'აეც. თუშურში პარალელურად დასტურდება რაყიც და რაყიც. თანამედროვე ლიტ. ენაში დამკვიდრებულია რაც; მაგ.: (ბ)უთხრეს... ყოველი ესე, რაეცა ხიქმნა: ხანმეტ. ლექც. მ 28, 11... რად აყინებს, რაცა სწულსა?: ვტ 30, 3; ისეთი რამ ვიცო, რაც შენ არ იცი: მ. ჯავახ. II, 329... რაეც არის: დიალექტ. ინგ. 197; შენ მე ჰაეც მითხრო: ინგ. ტექსტ. 150... რაყიც დავქვლეთ: თუშ-ტექსტ. 4, 9...

საშუალო ქართულში რაცა ნაცვალსახელს შეიცლება-ღა ნაწილაკიც დაერთოს, მაგრამ მას ნაცვალსახელის მნიშვნელობაში რაიმე ახალი ნიუანსი არ შეაქვს; მაგ.: იგივე მითხარ, ... რაცაღა გეცნას ამბავი: ვტ 1212, 2; რაცაღა დავგემართოს, სამთავ სწორად დავგემართოსო! სიბრწნე სიცრ. 59...

რისი კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელიდან ნაწარმოები მიმართებითი ნაცვალსახელია რისიც || რისაც. მთის კილოებისათვის დამახასიათებელია უკუმშველი ფუძე: რაისიც || რაისაც; მაგ.: რისიც ღირსი იყო, მივანიქე! ა. წ. IV, 25... რაისიც ღირსი იყო: ა. ყაზბ. I, 87... რაისაც კარზე ორთავ! დიალექტ. ხევს. 8...

ვინცა, ვინც, ვინაც. ცველ ქართულშია ვინცა. საშუალო ქართულში თავს იჩენს ვინც და ვინაც. ახალ ქართულში ყველავის ვარიანტი შეიძლება შეგვხვდეს, მაგრამ ლიტ. ენაში გაბატონებულია ვინც; მაგ.: და მოკლეს ყო, ვინცა იყო... რაითს: კიმ. I, 31, 9; მას ვაქებ, ვინცა მიქია: ვტ 19, 1; ვინცა ვარ, ის ვიქნები: ი. ჭ. II, 108... არ გავამხილე, ვინც ვიყავი: კ. გამს. I, 22... ვინაცა... ჩემი ასული იხსნას: რუსუდან. 50, 38; ვინაც.

მე მომიყვანავ: ქრესტ. თუშ. 167,18... მინც (← ვინც) ამ გზაზე წაჰტლა: საინგ. 206...

ვისი კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელიდან ნაწარმოები მიმართებითი ნაცვალსახელი იქნება ვისიცა||ვისიც; მაგ.: ვისიცა ცეცხლი გვწვიდეს: ეტ 222,2... ნეტა მის ბედსა, ვისიც ხარ შენა! ი. ჭ. I, 52...

რაოდენიცა || რავედენიცა, რამდენიც. პირველი ორი ფორმა ძველ ქართულში გვხვდება, რამდენიც კი ახალ ქართულს ახასიათებს. საშუალო ქართულში ამასთან ერთად დასტურდება სხვა ვარიანტებიც: რამთონიც, რასდონიც, რასთენიც. დიალექტებიდან ცნობილია რამთენიც, რამთენიც, რომთენიც, რამტელიც, რაქთენიც, რაქთონიც, 'აქთონიც; მაგ.: წარიღე საფასე, რაოდენიცა გნებავეს: ბალაჰ-ვარ. 81,10 ბ... რავედენცა უამი განგრძობილ იქმნას, ეგოდენცა განვიშორნეთ: მამ. სწ. 31,25... რამდენიც გენებოთ: კ. გამს. II, 42... რასდონიცა ექმენ: ვისრ. 274,29... რამთონიც დღის მიწა ჰქონდეს: დოკ. I, 172, 1703... ლულ რამთვენიც გინდათ: ხეც. მას. 124,7... რამტელიც მოვიდეს: ქართლ. 152... რაქთონსაც ათავენეს: ქრესტ. ინგ. 78,34...

ამავე მნიშვნელობისაა რაერთიც, რომლისაგანაც სრული რეგრესული ასიმილაციით მიიღება რეერთიც (შდრ. გურ. რეთიც ← რეთიც ← რეერთიც ← რაერთიც); მაგ.: რაერთსაც ჩვენ მას მიუწყავთ: გურამ. 66... რეერთიც უნდა გამოერთოს: დოკ. II, 404, 1824...

ახალ ქართულში მიმართებით ნაცვალსახელს წარმოადგენს აგრეთვე როგორიც და რანარიც. ძვ. ქართულმა ეს ნაცვალსახელები არ იცის. მათი მნიშვნელობით აქ და ნაწილობრივ საშუალო ქართულშიც იშვიათად იხმარება ვითარიც; მაგ.: როგორიც შენა გაქვს: ი. ჭ. II, 74; როგორიც სვიმონი იყო: ა. ყაზბ. I, 147; შდრ. ვითარიცა მინდეს: ცხ. შიოხსი და ევაგრ. 76,5 გ; ვითარიცა ქორწილობა ხამს: ვტ 1640,2...

კითხვითი ნაცვალსახელი როგორი პირველად საშუალო ქართულში ჩაისახა. ამ პერიოდის ენაში იხმარება როგორც თვით თავდაპირველი ფორმა რაგვარი, ისე აქედან მიღებული როგორი. მაგრამ სათანადო მიმართებითი ნაცვალსახელი რაგვარიც || როგორიც, როგორც ჩანს, იმდენად იშვიათია, რომ ჩვენს მასალებში არ შეგვხვდრია. სამაგიეროდ დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი მიმართებითი ზმნისართები რაგვარაცა || რაგვარაც, როგორაცა || როგორაც. აი რამდენიმე მაგალითი:

რაგვარაცა... ბრძანა, იმა რიგითა იყენეს: შაპნ. II, 399; რაგვარაცა პირველ მამათა... აღუშენებია: იქვე, 396... პირი — როგორაცა ვარდი — აუყვავდა: იქვე, 389.

რომელი-რაჲ, რაოდენი-რაჲ, რაჲ-ძი, ვინ-ძი

§ 142. ესე, ეგე, იგი ნაცვალსახელთა მსგავსად -ცა ნაწილაკის ფუნქციით ძველ ქართულში გამოყენებულია აგრეთვე რაჲ ნაცვალსახელი²⁴⁸. იგი ჩვეულებრივ დაერთვის რომელი და რაოდენი კითხვით ნაცვალსახელებს და მათ მიმართებითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობას ანიჭებს. თუ გავითვალისწინებთ, რომ რაჲ ნაცვალსახელსაც გენეტურად ჩვენებით ნაცვალსახელს უკავშირებენ²⁴⁹, მაშინ იგი (ესე, ეგე) და -ცა-ს პარალელურად მისი ნაწილაკის ფუნქციით გამოყენება ბუნებრივი იქნებოდა; მაგ.: რომელი-რაჲ ებრძანის ვისგანმე, არა სიტყუა-უგებნ მასჯამამ. სწ. 237, 11; რომელი რაჲ გრქუან თქუენ ბნელსა შინა, თქუენ თქუთ ნათელსა შინა: მ 10,27 DE... რაოდენი-რაჲ მომცეს მე, ათეული მიგცე შენ: დაბ. 28,22; რაოდენი-რაჲ იყოს მას შიდა, არაწმიდა არს იგი: ლევიტ. 11,33... რავედენი-რაჲ იყო ველსა ზედა, წარმოიღეს: დაბ. 34,28...

უძველეს ძეგლებში ამავე ფუნქციით -ძი ნაწილაკი გვევლინება რაჲ და იშვიათად ვინ კითხვით ნაცვალსახელებთან. დადგენილია, რომ ასეთ შემთხვევაში ძი-ს მნიშვნელობა იგივეა, რაც თუ ნაწილაკისა²⁵⁰; მაგ.: რაჲთა იხილოს, რაჲ-ძი შეემთხვოს მას. (=რაჲთა იხილოს, თუ რა შეემთხვევა მას): გამოსლვ. 2,4; და ვიხილოთ, რაჲ-ძი იყოს ჩუენებაჲ იგი მისი: დაბ. 37,20; გამოვიდეს ხილვად, რაჲ-ძი არს: მრკ 5,14 DE (შდრ. გამოვიდეს იგინი ხილვად, რაჲ-იგი ქმნულ იყო: C — *ს ხქინ სისაანხლ ვქნჯ სენ ირ-ვირბსყაღს*)... და უნდა ხილვად იესუჲსი, ვინ-ძი არს: ლ 19,3...

§ 143. უნაწილაკო და ნაწილაკიან ფორმებთან ერთად ძველ ქართულში შედარებით იშვიათად გვხვდება ორმაგნაწილაკიანი მი-

²⁴⁸ ფ. ერთელიშვილი, მიმართებითი ნაცვალსახელების შემცველ წინადადებათა ქვეწყობა ძველ ქართულში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, 65, 1957, გვ. 225; ე. ბაბუნაშვილი, ნაწილაკები ძველ ქართულში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, 67, 1957, გვ. 25.

²⁴⁹ ფ. ერთელიშვილი, ვინ, რა, სადა კიახვით: სიტყვათა ბუნებისათვის, გვ. 12.

²⁵⁰ ვ. თოფურია, ძი ნაწილაკი ქართულში: ვნიშკის მოამბე, XIV, გვ. 117 — 177.

მართებითი ნაცვალსახელებიც. ამ ნაწილაკთა თანამიმდევრობა ჩვეულებრივ ასეთია: ჯერ არის -ცა, მას მოსდევს ი გი (|| ესე, ეგე) ²⁵¹; მაგ.: რომელიცა-ი გი მოკლეს საქმე მოციქ. 10,39; იხილა მოწაფე იგი, რომელიცა-ი გი მიეყრდნა... მკერდსა მისსა: ი 21, 20 DE... მომეც მე, რაჲცა-ი გი თანა-გაც: მ 18,28C...

§ 14 ზემოთ წარმოდგენილი მაგალითებიდან აშკარად ჩანს, რომ როგორც ნაწილაკიანი, ისე უნაწილაკო ფორმები, რომლებიც ისტორიულად უფრო ადრინდელია, თანაბრად ასრულებენ მიმართებითი ნაცვალსახელის ფუნქციას. ეს უფრო ნათლად ჩანს ისეთი შემთხვევებიდან, როცა ერთსა და იმავე კონტექსტში ორივე პარალელურად გვხვდება. ამაზე მიუთითებს აგრეთვე ისეთი მაგალითები, რომლებშიც მოსალოდნელი ორი მიმართებითი ნაცვალსახელიდან ერთი უნაწილაკოდ გვევლინება, მეორე კი — ნაწილაკით:

რომელი-ი გი მოკუდა: ი 8,53 C — რომელი მოკუდა: DE; ეგე თავადი არს ელია, რომელი-ი გი მოსლვად არს: მ 11,14C — იგი არს ელია, რომელი მოსლვად არს: DE; რომელი-ი გი მაქუს, გცეთ შენ: საქმე მოციქ. 3, 6 ა — რომელი მაქუს, გცეთ შენ: იქვე, გ; ხოლო რომელი-ი გი... აღადგინა, მან არა იხილა: იქვე, 13,37 ა — ხოლო რომელი... აღადგინა, არა იხილა: იქვე, გ... და რაჲ-ი გი მესმა მისგან, მას ვიტყვ სოფელსა შინა: ი 8, 26 DE — და მე რაჲ მესმა მისგან, მას ვეტყვ სოფელსა ამას: C; ყოველი რაჲცა გაქუს, განყიდე: ლ 18,22 DE — ყოველი, რაჲ გაქუს, განყიდე: C... არა რომელი მე მნებაეს, მას ვიქმ, არამედ რომელი-ი გი მძულს, მას ვყოფ: ცხ. იოვ. ზედაზნ. 34,11 — 12 ა...

ასეა ეს ძველ ქართულში. ასეთივე ვითარება გვაქვს საშუალო ქართულშიც. ამიტომ დაზუსტებას მოითხოვს სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება, თითქოს „რუსთაველის პოემაში -ცა-ნაწილაკიანი მიმართ. ნაცვალსახელი ფუნქციურად განსხვავებულია ისტორიულად უფრო ადრინდელის, უ-ცა-ნაწილაკო მიმართებითი ნაცვალსახელისაგან: პირველი (ცა-ნაწილაკიანი) ფორმა თითქმის კოველთვის განუსაზღვრელობას, ზოგადობას, უცნობობას და მისთ. აღნიშნავს, ნეორე — უმთავრესად განსაზღვრულობას, ცალკეულობას, ნაცნობობას (ნაცნობი საგნისადმი დამოკიდებულებას) და მისთ.“ ²⁵²

²⁵¹ ფ. ერთელიშვილი, მიმართებითი ნაცვალსახელების შემცველ წინადადებათა ქვეწყობა, გვ. 225.

²⁵² კ. დონდუა, „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი შესავალი სტროფის ლინგვისტური ანალიზისათვის: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, IV, № 9, 1943, გვ. 926.

ამ დებულების საილუსტრაციოდ იმოწმებენ შემდეგ ადგილებს:
ცა-ნაწილაკიანი:

ვინცა იყოს უარესი, თავ-შიშველი სამ დღეს ვლიდეს: 69,4;
ვინცა მოკვდეს მეფეთათვის, სულნი მითნი ზეცას რბიან: 440,3.

უ-ცა-ნაწილაკო:

მის გამო (=ნესტანის გამო) კოცნა მომინდა, ვინ მწვავს ცეცხლითა ცხელითა: 911,2; შემოვიქცევი, შევისძლობ (იგულისხნება: ნესტანს), ვინ ცისა მზედ ნაქებია...

ეს მაგალითები, ვფიქრობთ, რაიმე დიდერენციაციის საშუალებას არ იძლევიან.

§ 145. ამგვარად, ძველმა ქართულმა შემოგვინახა მიმართებით ნაცვალსახელთა სამი სახე: უნაწილაკო, ნაწილაკიანი და ორ-მაგნაწილაკიანი: რომელი, რომელი-იგი || რომელი-ცა, რომელი-ცა-იგი. როგორია ამ ფორმათა თანამიმდევრობა წარმოშობის მხრივ? საზოგადოდ აღიარებულა, რომ პირველადი და ამავე დროს ყველაზე ხშირი ხმარებისა არის უნაწილაკო ფორმა, რომელიც ასახავს ქართული ენის განვითარების იმ ადრინდელ საფეხურს, როცა ჯერ კიდევ არ იყო ფუნქციური და ფორმალური გარჩევა კითხვით და მიმართებით ნაცვალსახელებს შორის²⁵³. ე. ი. ამ ეტაპზე გვექონდა დაახლოებით ის ვითარება, რომელიც ამჟამად ინდო-ევროპული ენებისთვისაა დამახასიათებელი.

ჰიპოტაქსის განვითარების შემდგომ საფეხურზე, როგორც ჩანს, საჭირო ხდება მთავარ და დამოკიდებულ წინადადებათა შორის მიმართების გაძლიერება, მეტი კონკრეტულობისა და განსაზღვრულობის შეტანა, რისთვისაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ჩვენებით ნაცვალსახელეს. ესენი მკვიდროდ უკავშირდებიან საკავშირებელ სიტყვებს და მათ ნამდვილ რელატიურ მნიშვნელობას ანიჭებენ. მიმართებით ნაცვალსახელებს ნაწილაკის ფუნქციით უკვე დაერთვის ჩვენებითი ნაცვალსახელები ეს ე, ეგ ე, ი გ ი, რომლებიც აზუსტებენ და მკვეთრად გამოავლენენ ქვეწყობილი წინადადების დამახასიათებელ თვისებებს²⁵⁴. ამ ნაწილაკთა ფუნქცია თავდაპირველად, აშკარაა, დროსა და სივრცეში საგნის ადგილმყოფელობის განსაზღვრა უნდა ყოფილიყო. ამ პერიოდის ტიპობრივ მაგალითად შეიძლება ჩაითვალოს ასეთი ნიმუში:

²⁵³ კ. დონდუა, დამოკიდებული წინადადების განვითარების ისტორიიდან, გვ. 202.

²⁵⁴ იქვე, გვ. 203 — 204; გ. როგავა, ჰიპოტაქსის საკითხისათვის ქართულში, გვ. 378.

მოპფინა ესე, რომელსა თქუნ ჰხედავთ და გესმის: საქმე მოციქ. 2, 33 ა; შდრ. მოპფინა, რომელსა-ესე აწ თქუნ ხედავთ და გესმის: იქვე, გ.

ამავე დროს ენაში ჩნდება ენკლიტიკური ნაწილაკი -ცა, რომელიც შემდეგ აბსოლუტურად ბატონდება ჰიპოტაქსურ წყობაში.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ძველ ქართულში თავს იჩენს აგრეთვე მიმართებითი ნაცვალსახელის ორმაგნაწილაკიანი ფორმა (რომელიცა-იგი), რომელიც სპეციალურ ლიტერატურაში რატომღაც რომელი-იგი და რომელიცა ფორმათა შორის გარდამავალ სახეობად მიაჩნიათ. სინამდვილეში რომელიცა-იგი ყველაზე გვიანდელია, რადგან იგი შეიძლებოდა გაჩენილიყო მხოლოდ რომელი-იგი და რომელიცა ფორმათა არსებობის შემდეგ. ამ ნარევი ფორმის წარმოშობის მიზეზი შეიძლება იყოს არა ის, თითქოს -ცა „...უკვე აღარ ესმით ნაწილაკად. მას დაკარგული აქვს ნაწილაკური მნიშვნელობა...“²⁵⁵ ანდა „...მარტო ცა ნაწილაკის დართვა ჯერ კიდევ არ არის საკმარისი, კითხვითს ნაცვალსახელს მიმართებითობა მიანიჭოს...“²⁵⁶, არამედ რომელიცა ფორმაზე იგი-ის (|| ესე, ეგე-ს) დართვა საჭირო გახდა იმიტომ, რომ -ცა ნაწილაკს თვითონ არ შეეძლო სივრცეში საგნის ლოკალიზაცია და როცა ეს აუცილებელი იყო, -ცა-სთან ერთად უკვე ნაწილაკად ქცეული იგი (ესე, ეგე) ნაცვალსახელი გვევლინებოდა²⁵⁷. ეს ახალი ნიუანსი თუ არა, სხვაგვარად გაუგებარი იქნებოდა კითხვით ნაცვალსახელზე ერთდროულად ორი ნაწილაკის დართვა. ჩვენი აზრით, ამაზე მიუთითებს ის ფაქტიც, რომ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ორი ნაწილაკიდან -ცა-ს ყოველთვის პირველი ადგილი უჭირავს.

ესე, ეგე, იგი ნაწილაკთა წარმოჩენას ხელს უწყობს ის გარემოება, რომ ამ პერიოდში ისინი აგრეთვე წარმოადგენენ ნაწილებს, რომლებიც სახელის განსაზღვრებასთან ერთად სივრცეში საგნის მიმართებასაც ვადმოსცემენ. დროსა და სივრცეში საგანთა კონკრეტისაცა, რომელიც ასე დამახასიათებელია ძველი ქართული სათავის, თანდათან სუსტდება. ამის შედეგად მცირდება ჩვენებითი ნაცვალსახელებიდან მომდინარე ესე, ეგე, იგი ნაწილაკთა გამოყენების სფეროც. თანდათან ხმარებიდან გამოდის აგრეთვე

²⁵⁵ ივ. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 361.

²⁵⁶ იქვე, 521.

²⁵⁷ შდრ. იქვე.

ესე, ეგე, იგი, როგორც მსაზღვრელი ნაწევარი. ასეთ ვითარებაში მტკიცედ გზას იკაფავს -ცა ნაწილაკიანი მიმართებითი ნაცვალსახელი, რომელიც ახალ ქართულში სრულიად ბატონდება. #

მითე, მუთი, ნამუთი, მუზმათი...

§ 146. მეგრული მიმართებითი ნაცვალსახელები აგებულებით ქართულის მსგავსია, მიიღება კითხვით ნაცვალსახელებზე -თი (=ცა) ნაწილაკის დართვით: მი — ვინ, მითი — ვინც; მუ — რა, მუთი — რაც; ნამუ — რომელი, ნამუთი — რომელიც; მუზმა — რამდენი, მუზმათი — რამდენიც; მაგ.: მით პუნდუე: მ. ხ. მ. ტ. 39, 38 — ვინც მყავდაო... მუთ შეულებუდუ ნი: ი. ყიფ. ქრესტ. 9, 11 — რაც რომ შეეძლო; მუთი ქიილუ ნი: იქვე, 23, 8 — რაც რომ იარა... ნამუთი თის გურზუდუნი: მ. ხ. მ. ტ. 1, 18 — რომელიც იმას გაუძლებდა; ნამუქუთი მიირლუ: ი. ყიფ. ქრესტ. 47, 3 — რომელიც გაიზარდა... ნამუსუთი დათა ჯოხო: იქვე, 15, 6 — რომელსაც დათა ქვია...

ქანურში მიმართებითი ნაცვალსახელები არაა განვითარებული. ჩანასახის სახით ზოგჯერ გვხვდება მითი (ვინც), მუთი (რაც) და ნაკოთი (რამდენიც); მაგ.:

— მითი თქვასენ: ი. ყიფ. ვიწ. 65, 29 — ვინც იტყვის... მუთი ძეგაქოფასერე: ჭან. ტექსტ. 11, 96, 4 — რის აღებასაც შეძლებ... ნაკო-თი მიშქუნ, გიწვარე: იქვე, 95, 11 — რამდენიც ვიცი, გეტყვი...

ძერვჭა, მწაგჭა, ხედვჭა, მაზუმვჭა, ვოშვჭა

§ 147. სვანურში გვაქვს შენდევგი ზიზართებითი ნაცვალსახელები: ძერვჭა (= ვინც), მწაგჭა (= რაც), ხედვჭა (= რომელიც), მაზუმვჭა, ვოშვჭა (რამდენიც)²⁵⁸. აგებულებით ეს ნაცვალსახელები ქართულისა და სვანურის მსგავსია. თითოეული მათგანი იწარმოება კითხვითი ნაცვალსახელისაგან -ვჭა ნაწილაკის დართვით. ეს უკანასკნელი ქართული -ც(ა) ნაწილაკის ეკვივალენტიანია. იგი რთული შედგენილობისაა. მასში გამოიყოფა ნაწილაკი -ძ (← ი = „ც“), რომელიც ლაზურში დამოუკიდებლად აწარმოებს მიმართებით ნაცვალსახელებს: ხედ-წ (= რომელიც), ძარ-წ (= ვინც), ვოშ-ძ (= რამდენიც) და სხვ. -ვა- კი ნაცვალსახელური ძირია.

²⁵⁸ მიმართებითი ნაცვალსახელები და მიმართებითი ზნისართები სვანურში შესწავლილია ნ. აბესაძის მიერ. იხ. მისი „ჰიპოტაქსის წევრ-კავშირები და კავშირები სვანურში“: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 93, 1960.

ე. ი. მიმართებითი ნაცვალსახელების წარმოების მხრივ სვანურში ისეთივე ვითარება გვაქვს, როგორც ძველი ქართული ენის გარდა-
მაგალ საფეხურზე დასტურდება, როცა მიმართებითი ნაცვალსახე-
ლის საწარმოებლად ერთდროულად გამოყენებულია როგორც -ცა
ნაწილაკი, ისე ესე, ეგე, იგი ნაცვალსახელები ნაწილაკის ფუნ-
ქციით. ვა-ს ნაცვალსახელურ წარმომავლობას მხარს უჭერს ის გარე-
მოება, რომ ზოგ მიმართებით ნაცვალსახელში-მის ადგილას გვხვდე-
ბა -მა დაბოლოება: მწა-მა (= რაც), რომელიც აშკარად ნაც-
ვალსახელურ ძირს წარმოადგენს. ამ ძირს შეიცავს პირველი პი-
რის ნაცვალსახელი მ-ი, ჩვენებითი ნაცვალსახელი ა-მა, განუსაზღ-
ვრელობითი ნაცვალსახელი ესა-მა, კითხვითი ნაცვალსახელი მწა-ა,
უარყოფითი ნაცვალსახელი დნსა-მა და სხვ. თ. შარაძენიძის აზ-
რით, ყველა ამ ნაცვალსახელში -მა წარმოშობით ერთი და იგივე
ოდენობაა²⁵⁹.

ამგვარად, აგებულების მიხედვით სვანური მიმართებითი ნაც-
ვალსახელები წარმოგვიდგენს ქართული ენის განვითარების სამი
სხვადასხვა საფეხურის შესაბამის ფორმებს (კითხვითი ნაცვალსახე-
ლის ფუძე + ჩვენებითი ნაცვალსახელი ნაწილაკის ფუნქციით, კითხ-
ვითი ნაცვალსახელის ფუძე + მიმართებითი ნაწილაკი, კითხვითი
ნაცვალსახელის ფუძე + ორივე ნაწილაკი ერთად)²⁶⁰.

კილოების მიხედვით აერვწა შემდეგ ფონეტიკურ სახესხვა-
ობებს იძლევა:

ბალსზემოური — აერვწა, ერვწა, აერვწ, აპრვა (უშგ.).

ბალსქვემოური — აერვწ (ლზმ.), აერვა (ჩუბ.), ერვწ, ერვა,
აერვწა (ბერ.), ერვწა.

ლენტეხური — აერვწა, აერვწი, ერვწა, ერვი.

ლაშხური — აერვაა, აერვწა, აარწ.

ხედვწა, მაზუმვწა და ვოშვწა ასეთი ვარიანტებით წარ-
მოგვიდგება:

ბზ. ხედვწა, ბერ. ხედვწა, ჩზზ., ლზმ. ხედვა, ლზზ. ხედვწა.

ბზ. მაზუმვწა, უშგ. მაზუმვწა, ლზზ. მააზუმვწა.

ბზ. ვოშვწა, ლზზ. ვოშვწა.

მაგალითები: ერვწა ესერ ხოშამ ოხუმბწვის ცინგლწარს: პროზ.
ტექსტ. II, 6, 5—6—ვინც მეტს უამბობსო ზლაპრებსო; მუფშედე აერ-
ვწ ლასვ: იქვე, 289,9—მსროლეღი ვინც იყო; ლგზელ ერვწა

²⁵⁹ უარყოფითი ნაწილაკები სვანურში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიე-
რება, I, გვ. 310, შწშ.

²⁶⁰ ნ. აბესაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 120.

იროლ: იქვე, 5,11 — შვილიანი ვინც იქნებოდა; ერევანში მიწ მრდ ხეჭემს! პროზ. ტექსტ. I, 21,10 — ვინც მას არ მიჰყევს (მიჰყევბო-დეს)... ხედვანა ეჩქას ეს პლწინილ: სვან. პოეზ. I, 14,59 — რომელიც მაშინ მოვერევიტ; ხედვანა ესერ ვხწინიხ: პროზ. ტექსტ. I, 22,20 — რომელიც აჯობებსო; ხედვანა ფოყთე ვწკდენოლ, ეჩხავ ხოჩა ზანას ოხლელიდად: პროზ. ტექსტ. II, 4,23 — 24 — რომელ მხარი-სკენაც მოვიდოდა, იქით კარგ მოსაგალს მოველოდით...

ასეთია საერთო სურათი ნაწილაკის საშუალებით მიმართებით ნაცვალსახელთა წარმოებისა სვანურში. მაგრამ უნდა ითქვას, რომ ამ ტიპის ნაცვალსახელები შედარებით ახალი წარმოქმნილი ჩანს, რის გამოც მათი ხმარება რამდენადმე შეზღუდულია. ნაწილაკიან ნაცვალსახელთა ჩამოყალიბება-განვითარებაში, როგორც ჩანს, დიდ როლს ასრულებს ქართული ენის გავლენა.

შეიძლება ითქვას, რომ ამჟამადაც სვანურისათვის უფრო და-მხასიათებელია მიმართების გადმოცემა უნაწილაკოდ; მაგ.:

მა ჰაჯ ჯეკევეს, ეჯი ჰაჯი მი ქა მაშვეემნ: სვან. პოეზ. I, 91b, 42 — 43 — რაც აჯა გინდოდეს, ის აჯა მე მთხოვე... მანა ლიმზურ ქა იქვიდა: პროზ. ტექსტ. II, 4,30 — რაც ლოცვა კი ითქმოდა... მაზუმს სგვებდი ესლერი, ეჩუმს ლევზგდი ტეხენილა: სვან. პოეზ. I, 56 b, 5 — რამდენსაც წინ მიღიხარ, იმდენს უკან იხევ...

ურთიერთობითი ნაცვალსახელები

§ 148. ძველ ქართულში ურთიერთობითი ნაცვალსახელის სა-ში ფორმა მოიპოვება, ესენია: ერთიერთსა (ერთიერთისა), ერთმანერთი და ურთიერთას. სამივე წარმოდგარია ერთი რიცხვითი სახელის ფუძის გაორკეცებით. გაორკეცებისას პირველ-ში სათანადო ფუძე უცვლელადაა წარმოდგენილი. ამგვარადვეა აგრეთვე ერთ-მან-ერთ-ში, ოღონდ აქ კომპოზიტის პირველი წევრი მოთხრობით ბრუნვაშია დასმული. მესამე ფორმა კი მიღებულია თხზული სახელის პირველ კომპონენტში ფუძისეული ხმოვნის შენაც-ვლებით (ე — უ)²⁶¹. ყველაზე ძველი ჩანს ერთიერთსა, რომლის ორივე წევრი ხმოვანშეუცვლელადაა დაცული²⁶². რამდენიმე მაგა-

²⁶¹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართ. გრამატ. საფუძვლები, გვ. 152; მისივე, ხანშეტი მრავალთავი: თსუ მოამბე, VII, 1927, გვ. 117.

²⁶² ივ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, სახელთა ბრუნება, გვ. 524.

ლითი: ერთი-ერთსა ნუგეშინის სცემდეს: კიმ. I, 36,27; უხდებოდეს ერთი-ერთსა: კიმ. II, 25,9; მრავალნი ქალაქნი არიან მახლობელად ერთიერთსა: საბა ასურ. 5,3... ერთმან-ერთი განკუთენეს: კიმ. I, 71,34; გუჯულს ერთმან-ერთი: Sin-43,50r... ნებაჲ ურთი-ერთას შეზავეთ: ხანძთ. ობ. 44.

გვხვდება შემთხვევები, როცა ზოგიერთ ძეგლში, ერთსა და იმავე წინადადებაშიც კი იხმარება როგორც ძველი ერთიერთსა, ისე ამ ნაცვალსახელის გვიანდელი ფორმა ურთიერთას; მაგ.: აღუვარებდით ურთიერთას ცოდვათა და ულოცვედით ერთიერთსა, რაჟთა განიკურნეთ: კათ. ეპისტ. 016,16; ურთიერთას ეტყოდეს და ერთიერთსა უბრძანებდეს: სინ. მრავლთ. 120, 14 — 15²⁶³...

ურთიერთას თავისებური გააზრების შედეგად ძვ. ქართულშივე თავი იჩინა ამ ნაცვალსახელის „ურთიერთარს“ ფორმამ, რომელშიც არს გაგებულია როგორც მეშველი ზმნა²⁶⁴; მაგ.: ურთიერთარს გამოეცხადნეს: ცხ. იოვ. და ეფთ. 14,2 — 3; ინებეს ზღუათა მათ ურთიერთარს შეკრებაჲ: ბასილი, 43,35; არა ჯერ არს ჩნდა... უზნობაჲ ურთიერთარს: A - 188,17r; იცილებოდეს ურთი-ერთარს: წმ. ცხ. 113 r (შდრ. რა არა შეეხნენ ორთიერთარს: Опис. 156)...

„სახისმეტყველში“ ერთგან იკითხება: უკუე კეთილად... თქუა სახისმეტყუელმან ქმნულებაჲ სახისაჲ ურთიერთას თესლთაჲ: ა 33 — 34.

როგორც ნ. მარს აქვს შენიშნული, ამ კონტექსტში ურთიერთას ნახმარია თითოეული-ის (ბერძნ. *ἕκαστος*) მნიშვნელობით, რაც კარგად ჩანს სომხური ტექსტიდან²⁶⁵: *ქսანს არուასნი ქლ-რას დას ჳ ქლ რ ასღყაყ*.

²⁶³ „სინური მრავალთავის“ გამომცემელი ა. შანიძე ამ ძეგლის ენობრივ მიმოხილვაში შენიშნავს, რომ ოთხთავის ენამ „ურთურთას“ იცის. სინურ მრავალთავში ეგვეც იმარება, მაგრამ მას წმირად „ერთიერთსა“ ენაცვლება: გვ. 337.

²⁶⁴ ვ. თოფურია, ბრუნების სისტემათვის სვანურში... გვ. 340.

²⁶⁵ „... грузинский писатель употребил его в значении греческого *ἕκαστος* каждый, так как переводил с армянского, где „каждый“ передано *խրաբանիւր իւրգանիւր*: грузинский переводчик в армянском слове усмотрел слово, составленное из повторения одной и той же основы (*խր իւր*), и потому передал его родным словом, также составленным из повторения одного и того же корня (ურთი-ერთას *ur-i-erbas*): TP, VI, გვ. 51 — 52.

XI საუკუნიდან მოკიდებული მივიწყებას ეძლევა ურთიერთობითი ნაცვალსახელი ერთიერთსა, სამაგიეროდ საშ. საუკ. ლიტ. ენაში თანდათან გზას იკაფავს და სრულ გაბატონებას აღწევს ძვ. ქართულში შედარებით იშვიათად ხმარებული ერთმანერთი. „ვისრამიანსა“, „რუსუდანიანსა“ და ზოგ სხვა ძველში ეს ნაცვალსახელი პარალელურად გამარტივებული სახითაც იხმარება; მაგ.: ერთმანერთი არ გაეწიროთ: ვტ 664,4... ერთმანერთსა დაემორჩილნენ: ვისრ. 30,1... მოეხვივნენ ერთმანეთსა: რუსუდან. 84,29; მოყურობა ერთმანეთსა არ გაერევის: ვისრ. 29,36; ღმერთმან თქუნენ ერთმანეთისანი გყვენსო: იქვე, 276,25...

სულხან-საბა ორბელიანის კლასიკურ ნაწარმოებში „სიბრძნე სიცრუისა“ უკვე გვაქვს ჩანასახი მეორე სახის ურთიერთობითი ნაცვალსახელის ჩამოყალიბებისა:

ამას ცდილობდნენ, ერთი მეორესა წაეხდინა: 21...

§ 149. ახალ სალიტერატურო ქართულში საბოლოოდ მკვიდრდება გამარტივებული ფორმა ერთმანეთი, მაგრამ ამის გვერდით ზოგი მწერლის ენაში (ვაჟა-ფშაველა, ალექსანდრე ყაზბეგი და სხ.) არქაული ფორმაც შემორჩა; მაგ.: ერთმანეთს შეეჩვივნენ: ი. ჭ. II, 42; ჩვენ ერთმანეთისანი ვართ: შ. არაგვ. I, 236; შდრ. ხალხი ირეოდა ერთმანერთში: ვაჟა, V, 23; ისინი იყვნენ ერთმანერთთან უმოწმოდ: ა. ყაზბ. I, 3...

ერთმანეთს თავში კვლავ ერთი დაემატა და ახ. ქართულში მივიღეთ გაორკეცებული ფორმა ერთი-ერთმანეთი (|| ერთი-ერთმანერთი): ერთი-ერთმანეთს არ ვუთმობთ: ი. ჭ. II, 32; მიერეკებოდნენ ერთი-ერთმანეთს: ნ. ლომ. 31; ერთი-ერთმანეთზე უფრო ჭუჭყიანი: მ. ჯავახ. II, 360...

XII საუკუნიდან მოკიდებული აგრეთვე ხმარებიდან გამოდის ძველი ქართულისათვის დამახასიათებელი ფორმა ურთიერთას. სამაგიეროდ ახ. ქართულში მკვიდრდება მისი მეორე ვარიანტი — ურთიერთს: აყვნენ ურთიერთს ცხენები: კ. გამს. I, 10...

ახალ ქართულშივე წარმოიქმნა ერთუროთი, რომელიც მიღებულია ფუძისეული ხმოვნის შენაცვლებით (ე → უ) თხზული სახელის მეორე კომპონენტში. იგი იხმარება უმთავრესად მთაში და აქედან ვაჟა-ფშაველსა და ყაზბეგის ნაწერებში²⁶⁶; მაგ.: ვბოცეთ

²⁶⁶ ა. შანიძე, ქართ. გრამატ. საფუძვლები, გვ. 152.

ერთ-ერთი: ვაჟა, V, 370; ეჯავრებოდა ერთ ერთი: იქვე, 23...
ერთ ერთს... უქნევენ: ვაჟა, I, 87; ერთ ერთს სკამდნენ: ა. ყაზბ. I, 132...

ახალ ქართულში დამკვიდრდა აგრეთვე ურთიერთობითი ნაცვალსახელი ერთიმეორე, რომლის მეორე კომპონენტად რიგობითი რიცხვითი სახელი გვევლინება: ერთიმეორეს ჰკითხავდა: ვაჟა, V, 112; ერთიმეორეს არც დაჰშორებიან: მ. ჯავახ. II, 436; დავშორდი ეწერში ერთიმეორეს: კ. გამს. II, 55...

§ 150. ურთიერთობითი ნაცვალსახელი ნაირ-ნაირი ვარიანტებით წარმოგვიდგება ქართული ენის დიალექტებში. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია მთის კილოები, კერძოდ, ხევსურული, მოხეური და დასავლური კილოებიდან გურული.

არქაული ფორმა ერთმანერთი დასტურდება მთიულურსა, გულამაყურსა, ფერეიდნულსა და რაჭულში/მაგ.: გაუძმობილდნენ ერთმანერთსა: მთიულ. 51; ერთმანერთს უტევენ: დიალექტ. გულამაყრ. 88; ერთმანერთს: ფერეიდნ. 218; წაიკრა ჩექმა ერთმანერთზე და: ქრესტ. რაჭ. 244, 35...

ინგილოურში ეს არქაული ფორმა ერთმერთი-ს სახით გვევლინება, რომელშიც მ შესაძლოა მოთხრობითი ბრუნვის -მან ფორმანტის შეკვეცილი სახე იყოს, მაგრამ გამოსარიცხი არაა ამ ფორმის ასეთი წარმოება: ერთმერთს ← ერთ-მეერთს ← ერთ-მეერთს, მით უფრო, რომ ლიტერატურულ ენასა და დიალექტებში იხმარება ერთიმეორეს (შდრ. იმერ. ერთიმორეს); მაგ.: ერთმერთს ეზახიან: საინგ. 198; ერთმერთს მინაგავართ: ინგ. ტექსტ. 261 (შდრ. ეემას ელაპარაკებოდნენ ერთმერთს: იქვე, 199; აუბლავლებდიან ერთმერთს: იქვე, 210)...

ხევსურულსა და მოხეურში გვხვდება ერთ ერთს, რომლის შემადგენელ ნაწილებს სალიტერატურო ენაში შებრუნებული რიგი აქვს: ერთი ერთს; მაგ.: ეუბნებიან ერთ ერთსა: ხევს. ტექსტ. 373, 19; ერთ ერთს ვკოცნიდით: დიალექტ. მოხ. 33.

ეს ნაცვალსახელი მეტწილად ფონეტიკურ ცვლილებებს განიცდის: ერთ ერთს → ერთ უთს → ერთ უც (შდრ. ერთმანეც ← ერთმანეთს); ეგრე იყვნეს ერთ უთს: დიალექტ. მოხ. 47... ქისტებ. ეტყოდეს ერთ უც: ხევს. მას. 175, 7; შდრ. დასჭრიან ერთმანეც: იქვე, 140, 3...

ხევსურულში მოიპოვება მესამე ტიპიც, ესაა ერთ ცხვა. მიღებულია ერთ + ს ხე ა-ს შეერთებით (აქაც თხ → ც²⁰⁷): არ შაიდლებოდ

²⁰⁷ აღ. კინკარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, გვ. 22.

იმათ ერცხვა ენახ: დიალექტ. ხეგს. 11; იცნობდეს ცოლ-ქმარნ ერცხვას: იქვე; ნუ ჩავაჯოციებავ ერცხვასავ: ხეგს. ტექსტ. 338,31...

მხოლოდ თუშურისთვისაა დამახასიათებელი ურთიერთობითი ნაცვალსახელი ერთკვადს: გადაზ-გადმოზძახეს ერთკვადს: თუშ. ტექსტ. 15,22... ჩვენამეგ ერთკვადისა რაყებ ვართავ? იქვე, 48,10...

იმერულსა, გურულსა და რაჭულში რეგრესული ასიმილაციის ნიადაგზე ერთიმეორე-საგან მიღებულია ერთიმეორე, ხოლო ხმოვანთა შერწყმით — ერთიმეორე; მაგ.: ისთე დააძვამბილეს ერთიმეორე: ქვ. იმერ. 244... ერთიმეორეს უთხრეს: დიალექტ. რაჭ. 507...

გურულსა, იმერულსა, რაჭულსა და ლეჩხუმურში გავრცელებულია ურთიერთობითი ნაცვალსახელის რამდენიმე ვარიანტი: ერთქმანეთი, ერთქამეთი²⁶⁸, ერთქანეთი, ერთქანეც (← ერთქანეთს), ერთქვანეთი; მაგ.: ერთქმანეთს ნაჯობლარან: ქრესტ. ქვ. იმერ. 312,8; გეგებჰობოდენ ლაპარაკში ერთქმანეთს: დიალექტ. ქვ. გურ. 468; ეჯიბრებოდენ ერთქამეთს: გურ. 99; გადიეხვიენ ერთქამეთს: დიალექტ. გურ. 424; მივიდენ ერთქამეთთან: ქრესტ. გურ. 338,21... დუუწყეს კოცნა ერთქანეც მამა-შვილმა: ქრესტ. გურ. 338,21... უსაყვედურეს ერთქვანეთს: დიალექტ. ლეჩხ. 496...

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ერთქამეთი წარმოადგენს კონტამინაციურ ფორმას: ერთმანეთი → ერთქამეთი: ერთქამეთი. თვით ერთქამეთი თ-სთან კ-ს შენაცვლების ნიადაგზე მიღებულად მიაჩნიათ²⁶⁹. თუ ამოსავალ ფორმად ვიგულებთ ერთქმანეთ-ს, მაშინ კ შეიძლება განვითარებულად მიგვეჩნია თ-ს მეზობლად. აქედან, ერთი მხრით, მოთხრობითი ბრუნვის -მან სუფიქსის მ თანხმოვანთან გ-ს შენაცვლებით, ხოლო, მეორე მხრით, მ-ს სრულიად დაკარგვით მივიღებდით ერთქვანეთ-ს და ერთქანეთ-ს. რაც შეეხება უფრო გავრცელებულ ფორმას ერთქამეთ-ს, იგი შეიძლება წარმომდგარიყო ნ-ს დაკარგვითა და თანხმოვანთა თავმოყრის გამო ა ხმოვნის მ-ს წინ გადანაცვლებით.

²⁶⁸ ვ. ბერიძე, სიტყვის-კრთა იმერულ და რაჭულ თქმათა, გვ. 13.

²⁶⁹ ივ. ქავთარაძე, ეგნატე ნინოშვილის ენის ძირითადი საკითხები: მნათობი, 1959, № 7, გვ. 134.

ყველა ეს შესაძლებლობა რთულ ფონეტიკურ პროცესებს ვარაუდობს, ამიტომ უფრო სწორი ჩანს მოსაზრება, რომლის მიხედვითაც ერთქამეთ-ში ქზანური მოთხრობითის ნიშანია²⁷⁰.

ურთიერთობითი ნაცვალსახელის საინტერესო ფორმა გვაქვს აქარულში, ესაა ერთმანეთ, ერთმანეთში. როგორც ჩანს, აქლიტ. ერთმანეთის (←ერთმან-ერთ-ი) მეორე ნაწილი სულ არ არის წარმოდგენილი. -ეფ მიღებულია -ეზ სუფიქსისაგან, რომლის ბოლოკიდური ბდაყრუებულია სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში და -ში თანდებულის წინ: ერთმანებ → ერთმანეთ, ერთმანებში → ერთმანეთში; შდრ. ერთმანების; მაგ.: ერთმანეთ არ მჭერიდოთ: აქარ. 78,3; ერთმანეთ გედნებვოდენ: იქვე, 113,36... ბრძოლობდენ... ერთმანეთში: იქვე, 75,18...

§ 151. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ძვ. ქართ. ურთიერთას მიღებულია ფუძისეული ხმოვნის შენაცვლებით, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში ყველას ეს სააწმუხნოდ არ მიაჩნია. მიუთითებენ, რომ სიტყვის თავში ხმოვანთა ასეთი მონაცვლეობა (ე → უ) ფუძის გაორკეცებისას ქართულისათვის დამახასიათებელი არ არის და ამიტომ სათანადო ფაქტი სხვაგვარად უნდა აიხსნას²⁷¹. ურთიერთშეპირისპირებით ერთ-სა და ერთში გამოყოფენ არაძირეულ თავკიდურ ე, უ ხმოვნებს²⁷², როგორც გარკვეული მნიშვნელობის მქონე ელემენტებს, რომელთაც თავდაპირველად ჩვენებით-კუთვნილებითის ფუნქცია უნდა ჰქონოდათ²⁷³.

გამოთქმულია აგრეთვე მოსაზრება, რომ ურთიერთას უნდა მომდინარეობდეს ერთი-ერთისაგან დისიმილაციის გზით²⁷⁴.

სრული სურათის წარმოსადგენად, ვფიქრობთ, ინტერესს მოკლებული არ იქნება გავითვალისწინოთ ურთიერთობითი ნაცვალსახელის შედგენილობა ძველ სომხურში, რადგანაც იგი სრულ ანალოგიას პოულობს ქართულთან.

²⁷⁰ არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 2.2.

²⁷¹ ქ. ლომთათიძე, „ერთი“ რიცხვითი სახელის ისტორიისათვის ქართველურსა და აფხაზურ-ადიღურ ენებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XIII. 1962, გვ. 78.

²⁷² ივ. ქავთარაძე, ზმნის ძირითადი კატეგორიების ისტორიისათვის ქართულში, თბილისი, 1954, გვ. 292, 321; ქ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 78.

²⁷³ ქ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 79.

²⁷⁴ მ. ძიძიშვილი, ფონეტიკური პროცესები ძველ ქართულში, თბილისი, 1950, გვ. 60.

ნ. მარის აზრით, ძვ. სომხური ურთიერთობითი ნაცვალსახელის ფუძეა *სარ, ხრ. სარ* წარმოადგენს არიულამდელ სომხურ სიტყვას, რომელიც მატერიალურად უშუალო კავშირშია ქართულ ერთთან (ზღრ. დიალექტ. ერთი, ვეგრ. ართ-ი, ჭან. არ ← ართ-ი)²⁷⁵.

ქართულის მსგავსად ეს *სრ, სარ* ფუძის გაორკეცებითა და თავიღური ხმოვნის შენაცვლებით (*ა — ხ*) იძლევა *ქრსარა-ს* (*ხრ-ს-სარ-ა*), რომელიც ქართ. ურთიერთას უდრის (*ა* ბრალდ. ბრუნვის ნიშანია). საყურადღებოა, რომ სომხური ურთიერთობითი ნაცვალსახელის მეორე ფორმაც ასევე ქართულის მსგავსად არის ნაწარმოები: *მქანსანა ← მქ-მქ-ან-ა. მქ* (resp. *მქ*) არის ერთი, რომლის ხმოვანი ელემენტი გაორკეცებისას მეორე ფუძეში *ს*-დ იცვლება (ზღრ. ქართ. ერთ-ურთ-ი); მაგ.: *მქანჯს რახსაქ ქ მქმსანე ქსენ* — ვე ემოვრნიან ურთიერთას: სახისმეტყ. დ.

ეს ფაქტები, ჩვენი აზრით, თითქოს უურო სარწმუნოს ხდის იმ მოსაზრებას, რომ როგორც ერთ-ურთ-ი, ისე ურთიერთას ქართულში მიღებული უნდა იყოს ფუძისეული ხმოვნის შენაცვლებით.

ზუსტად ურთიერთას ტიპის ფუძეგაორკეცებული კომპოზიტები ქართულში შეიძლება მართლაც არ გვქონდეს, მაგრამ ერთ-ურთ-ის მსგავსი ფორმები საერთოდ ცნობილია: ხევ-ხუვი, ბერ-ბური, ძველ-ც(ვ)ული (ზღრ. აგრეთვე: ახალ-უხალი და სხვ.)²⁷⁶ თუ დავუშვებთ, რომ ერთ-ურთ-ი ხმოვნის შენაცვლებითაა ნაწარმოები, მაშინ პრინციპში გამოსარიცხი არ არის ამგვარად იყოს მიღებული აგრეთვე ურთიერთას.

როგორც ცნობილია, -ურთ თანდებულიც რიცხვით სახელს ერთ-ს უკავშირდება²⁷⁷. ნ. მარი განიხილავს რა „სახისმეტყველში“ რა ადრე ერთით ფორმას, მას არქაულად თვისის და შენიშნავს, რომ «*онo вoсхoдит ещe к тoму врeмeни, кoгда урთи, resp. *vexiþi, являлось заместителем ерти*»²⁷⁸.

ჩვენი აზრით, -ურთ თანდებული ურთიერთას ნაცვალსახელთან შედარებით უფრო გვიანდელი უნდა იყოს, რადგანაც იგი წარმოქმნილი ჩანს ამ უკანასკნელის ბაზაზე.

როგორც ქვემოთ დავინახავთ, სვანურშიც ურთიერთობითი ნაცვალსახელი ერთი რიცხვითი სახელიდან იწარმოება თავიღური ხმოვნის შეცვლით: უშხვარ (ზღრ. ეშხუ „ერთი“).

²⁷⁵ Н. М а р р, Грамматика древнеармянского языка, СПб, 1903, гл. 157.

²⁷⁶ ა. შ ა ნ ი ძ ე, გრამატ. საფუძვლები, გვ. 152.

²⁷⁷ Н. М а р р, Грам. древнелит. груз. языка, гл. 75.

²⁷⁸ ТР, VI, гл. XLIII.

§ 152. ქანურში ურთიერთობითი ნაცვალსახელი წარმოადგენს ართი („ერთი“) რაოდენობითი რიცხვითი სახელის გაორკეცებულ ფორმას²⁷⁸. ქართულის მსგავსად ამ კომპოზიციის პირველი ნაწილი მოთხრობითშია: ართიქ-ართი (ერთმან-ერთი). ბრუნვის ნიშანი ქოთხსავე კილოკაეში ზოგჯერ კ-ში გადადის: ართიკართი. აქედან ასიმილაციის გზით ათინურში მიიღება ართიკარტი. ხშირად თხზული სახელის მეორე ნაწილის რ-ც იკარგება და ამგვარად ეს ნაცვალსახელი ქანურში ასეთი ვარიანტებით წარმოგვიდგება: ართიკართი, ართიკართი, ართიკარტი, ართიკათი, ართიკათი; მაგ.: ართიქ-ართი ჭიკონის: ი. ყიფ. ხოფ. 13,27 — ერთმანეთი დაწიწკნეს... ართიკათი ოქკომეს: ს. ჟღ. არქაბ. 31,5 — ერთმანეთი შეჭამეს... ართიკარტი ქეჭოფეს: ი. ყიფ. ათინ. 71,10 — ერთმანეთი აიყვანეს... ართიკართის ტუჭელეფე ოტკოჩეს: ჭან. ტექსტ. 11, 22,5 — ერთმანეთს თოფები ესროლეს...

მეგრულის ურთიერთობითი ნაცვალსახელი შედგენილობით ქანურისაგან განსხვავდება. იგი წარმოადგენს ართი რიცხვითი სახელის ზედსართაულ ფორმას: ართიანი (ართი + სუფ. ანი ← იანი). იშვიათად თავს იჩენს გაორკეცებული ფორმა: ართიანი-ართიანიც (შდრ. ქართ. ერთი-ერთმანეთს).

მეგრულს მოეპოვება აგრეთვე მეორე, ქართულისებურად ნაწარმოები ნაცვალსახელი ართი-მაჟირა, ხმოვნებს შუა რ-ს დაკარგვით ართი-მაჟია (= ერთიმეორე). ამ კომპოზიციის პირველი წევრი ჩვეულებრივ სახელობითის ფორმითაა, იშვიათად კი ფუძის სახითაც გვხვდება; მაგ.: მარა მუჟო ართიანი ქოძირეს ნი: ი. ყიფ. ქრესტ. 30,5 — მაგრამ როგორც კი ერთმანეთი ნახეს... სალაში ქუწის ართიანიც (← ართიანს): მ. ხ. მ. ტ. 214,25 — სალაში უთხრეს ერთმანეთს... ართი-მაჟირას ქიმუსქუუ: ი. ყიფ. ქრესტ. 65,4 — ერთიმეორეს შიბაბა... ოხვარჯდათ ართი-მაჟიას: იქვე, 79,7 — ეხმარებოდეთ ერთიმეორეს...

§ 153. ურთიერთობითი ნაცვალსახელი სვანურში ეშხუ რიცხვითი სახელიდან იწარმოება თავკიდური ხმოვნის შენაცვლებით (ე → უ): უშხვ-არ, უშხვ-არ, უშხვ-არ. ლაშხურში თავკიდური ხმოვანი უცვლელადაც არის დაცული: ეშხვ-არ. ლახამულურში გვხვდება ქართული ერთიმეორე-ს მსგავსად ნაწარმოები ეშვი-მეგრმე.

²⁷⁸ Н. Марр, Грам. чанского языка, гл. 28.

სვანური ურთიერთობითი ნაცვალსახელი ყურადღებას იქცევს იმ მხრივ, რომ ქართულისაგან განსხვავებით უ შ ხ ვ ა რ-ში ფუძის გაორკეცება არ ხდება. სამაგიეროდ მას კანონზომიერად დაერთვის მრავლობითი რიცხვის მაწარმოებელი -არ, რადგანაც თვით ნაცვალსახელი თავისი ფუნქცია-მნიშვნელობით ერთზე მეტ პირს გულისხმობს. ქართულში ურთიერთობით ნაცვალსახელს, როგორც ცნობილია, ასეთი მაწარმოებელი სუფიქსი არ მოეპოვება და ეს ბუნებრივიცაა, რადგან მრავლობითობის ფუნქციას (აფიქსის მაგივრობას) აქ რედუბლიკაცია ანუ ფუძის გაორკეცება ასრულებს; მაგ.: უ შ ხ ვ ა რ ხეწადხ: პროზ. ტექსტ. II, 9,15 — ერთმანეთი ნახეს... უ შ ხ ვ ა რ ხარგანდხ: იქვე, 126,26 — ერთმანეთს ელაპარაკებიან; ეჩქად ჩიგარ ლიცვალ ხნდხ უ შ ხ ვ ა რ ნესგა: პროზ. ტექსტ. I, 22,36 — მინამ ყოველთვის ჩხუბი ჰქონდათ ერთმანეთში...

განსაზღვრებითი ნაცვალსახელები

განსაზღვრებით ნაცვალსახელთა ჯგუფში შედის თ ზ თ, თ ვ ი თ, თ ვ ი თ ო ნ, თ ა ვ ა დ ი ო თ ა ვ ა დ, თ ი თ ო ე უ ლ ი, კ ა ც ა დ კ ა ც ა დ ი, ყ ო ვ ე ლ ი, ყ ვ ე ლ ა, ყ ვ ე ლ ა ფ ე რ ი, ს ხ ვ ა.

თ ზ თ, თ ვ ი თ, თ ა ვ ა დ, თ ვ ი თ ო ნ, მ უ ქ, ჯ ი, მ ი ნ.

§ 154. თ ზ თ, თ ვ ი თ „თავი“ სიტყვიდან მომდინარეობს და მისი მოქმედებითი ბრუნვის ფორმას წარმოადგენს²⁸⁰: თ ა ვ ი თ → თ უ ი თ → თ ზ თ → თ ვ ი თ: თ ზ თ ვ მსახურო თავსა ჩემსა: ხანდთ. ვ მ ნ; მ ა ნ თ ზ თ ი ც ო ლ ა, რ ა ე ი ყ ო კ ა ც ი ს ა მ ის თ ა ნ ა: ი 2,25... შე თ უ ი თ ს ი კ უ დ ი ლ ის ა თ უ ის თ ა ვ გ ა ნ წ ი რ უ ლ ი ვ ა რ: ვ ის რ. 49,18...

თ ა ვ ა დ-ი მიღებულია იგივე „თავ“ სიტყვის ვითარებითი ბრუნვის ფორმიდან: თ ა ვ-ა დ-ი²⁸¹ (შ დ რ. გ უ ლ-ა დ-ი, ყ ო ფ-ა დ-ი). ახალ სალიტერატურო ქართულში თ ა ვ ა დ ძალზე იშვიათად გვხვდება, რადგანაც მას ამჟამად სიტყვახმარებაში არალიტერატურული იერი გადაჰკრავს: და თ ა ვ ა დ ი დედაკაციცა იგი მიუთხრობდა: შუშ. XI, 48; თ ა ვ ა დ ი დავით ეტყუს მას: მ რ კ 12,37 C (შ დ რ. თ ზ თ ი გ ი დ ა ვ ი თ... ჰხადის მას: D E)... თ ა ვ ა დ რ ა ი ლ ა ი ქ ნ ა? ა. ყ ა ზ ბ. I, 15... შუაში ჩავჯექ თ ა ვ ა დ ა: ვ ა ჟ ა, I, 131...

ეს ნაცვალსახელი შემორჩენილია უმთავრესად არქაულ კილოებში თ ა ვ ა დ (მთიულური, თუშური, ფშაური), თ ა ვ ა თ ა (მოხეუ-

²⁸⁰ ა. შ ა ნ ი ძ ე, გ რ ა მ ა ტ. საფუძვლები, გვ. 43.

²⁸¹ იქვე.

რი), თავათ (რაჭული) სახით. ხევსურულში ვა კომპლექსი ო-ში გადადის: თავად → თაოდ; მაგ.: მე თავად არ დავდიროდი: დიალექტ. მთ. 55; პასუხ იმათ თავად გასცეს: ქრესტ. ფშ. 154,27... ნახევარს დაიქვრდა თავათა: დიალექტ. მოხ. 33... თავათ ქვე დადგა: ქრესტ. რაჭ. 287,3... თაოდ იფიქრეთ... ხევს. მას. 123,27; თაოდ მახმკიან, ძნასა თაოდ მახყრიან: დიალექტ. ხევს. 5.

ამ ნაცვალსახელის საწარმოებლად იმერულში ვითარებითის მაგიერ მოქმედებითი ბრუნვის ფორმა აღებული; მაგ.:

ჯერ თავით ეწუდა დედაბერი ზოპროთან: ქრესტ. 374,32; ჩამოტუდა თავით: იქვე, 373,37; წეწუდა თავით ჩობანმა: იქვე, 374,22; თავით ხანუმესთან დაწვა: იქვე, 379,25...

§ 155. თვითონ ნაცვალსახელი ძველ ქართულში არ იხმარება. იგი საშუალო ქართულში წარმოიქმნა თვით მან-ისაგან: თვით მან → თვითვან → თვითონ²⁸². თანდათან განვითარების ყველა ეს საფეხური დასტურდება დოკუმენტალურად. განსაკუთრებით საყურადღებოა ზოგან შენახული ამ ნაცვალსახელის გარდამავალი ფორმა, თვითვან; მაგ.: თვითვან გამაგდებინა: თიმს. 168; ვიხილე თვითვან: დიალექტ. გუდამაყრ. 88; თვითვან... მოუწყო: ოკრ. 165; თვითვან... ამეილო: ქვ. იმერ. 243... თვითვენ გაფრინდა: ქრესტ. აპარ. 364,8...

უფრო ხშირია თვითან, რომელიც მძილებულია თვითვან ფორმიდან მეორე მარცვალში ვინის დაკარგვით; მაგ.:

მივიდა თვითან: რუსუდან. 50,9; თვითან შეჯდა: შაჰნ. I, 388; თვითან ზის; თეიმურაზ I, 51; თვითან... აღარ ვიქნებით: ე. ნინ. 5; თვითან წავიდა: ქრესტ. ქართლ. 18,39; მე თვითან იქ ვიყავ: დიალექტ. გუდამაყრ. 82...

ზემოიმერულში გვაქვს საწინააღმდეგო პროცესი: ნაცვალსახელის ამ ნაწილში ვინი შერჩენილია, ხოლო პირველ მარცვალში— დაკარგული (თანხმოვნის შემდეგ ვი → თ): თითვან ცხენმა უთხრა: ქრესტ. 300,11 (შდრ. თითან კი... აღარ ასულა ზევითაო: დიალექტ. ფერეიდნ. 262...).

თვითონ || თითონ: თვითონ ჩადრი წამოისხა: თიმს. 188; თვითონ მას: თეიმურაზ II, 37, თვითონ: ვახტანგ VI, 106;

²⁸² ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 43.

თ ვ ი თ ო ნ ვ ი ყ ი დ ი: ვ ა ჯ ა, V, 29; თ ვ ი თ ო ნ ვ ე ე ნ ა ხ ა ე: მ. ჯ ა ვ ა ხ. II, 235... ეს თ ი თ ო ნ მ კ ი თ ხ ე ე ლ მ ა გ ა მ ო ი ც ნ ო ს: ი. ჭ. II, 124; თ ი თ ო ნ მ კ ი თ ხ ა ვ ი ყ ო დ ი ლ ა: ნ. ლ ო მ. 27...

ინგილოურსა და ჯავახურში ამ ნაცვალსახელის ჭი || ვი კომპლექსი ჩვეულებრივ უ-ს იძლევა; მაგ.: თ უ თ ა ნ გ ა დ ი ს: ინგ. ტექსტ. 253; თ უ თ ა ნ შ ი ნ დ ა ბ რ უ ნ დ ა: საინგ. 193; კ ა ც ი თ უ თ ა ნ მ ე ბ ა დ უ რ ი ი ყ ო: ქ რ ე ს ტ. ჯ ა ვ ა ხ. 239,24.

იშვიათად დასტურდება ასეთი ვარიანტებიც:

თ ვ ი ო ნ ე რ თ ი რ ა შ ი ც ხ ე ნ ი ჰ ყ ა ე დ ა: ქ რ ე ს ტ. მ ე ს ხ. 228,27; მ ე თ ი თ ო მ კ ი ქ ა რ თ უ ლ ი წ ი გ ნ ი ვ ე რ ვ ი ს წ ა ვ ლ ე: დ ი ა ლ ე კ ტ. ყ ი ზ. - მ ო ზ დ. 168...

§ 156. სხვა ქართველურ ენებში თ ვ ი თ, თ ვ ი თ ო ნ ტ ი პ ი ს ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი ა რ მ ო ი პ ო ვ ე ბ ა, გ ა ნ ს ა ზ ლ რ ე ბ ი თ ი ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი ს რ ე ფ ლ ე ქ ს უ რ ი ფ უ ნ ჭ კ ი თ ა მ ე ნ ე ბ შ ი გ ა მ ო ი ყ ე ნ ე ბ ა მ ე ს ა მ ე პ ი რ ი ს ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ი.

სვანურში უკუქცევითობას გადმოსცემს **ჯი** (ჯა, ჯეა), რომელიც გენეტიურად ჩვენებით ნაცვალსახელს ეჯა-ს უკავშირდება. იგი სამივე პირის მიმართ იხმარება და მნიშვნელობით ქართულ თ ვ ი თ ო ნ -ს უდრის; მაგ.: **ჯ ი რ ო ქ ლ ი სა ბ რ ა ლ მ ა რ ე: პ რ ო ზ. ტ ე ქ ს ტ. II, 9,10** — თ ვ ი თ ო ნ (მ ე) ვ ა რ ო სა ბ რ ა ლ ო კ ა ც ი; **ჯ ი ა ნ ლ რ ი ე ი თ ა ვ რ ა რ თ ე ჟ ი: ი ქ ე ე, 314,1** — თ ვ ი თ ო ნ ა მ ო დ ი ს თ ა ვ რ ა ლ ა მ დ ე; **ჯ 'ე ს ე რ ჩ უ ბ ა ე ლ რ ი: ი ქ ე ე, 87,14** — თ ვ ი თ ო ნ (მ ე) ქ ე ვ ე ი თ წ ა ვ ა ლ ო; — ი ა ნ ა დ ხ **ჯ ი ზ ი მ ი ზ ა მ ე რ მ ე მ უ ხ ე ბ ე: ი ქ ე ე, 333,27** — და წ ა ვ ი დ ნ ე ნ თ ვ ი თ ო ნ და მ ი ს ი მ ე ო რ ე ძ მ ა...

თ ვ ი თ ო ნ -ის მნიშვნელობით გამოყენებულია აგრეთვე მ ი ნ: მაგ.: **ლ ე ვ ა შ ე რ მ ჯ ყ მ ი ნ ჩ ვ ა თ პ ე ე ა ხ: ს ვ ა ნ. პ ო ე ზ. I, 13,17** — ლ ე ვ ა ა ნ თ ა ს თ ვ ი თ ო ნ დ ა მ ა ლ ვ ი ა ნ; მ ი ნ დ ე შ ლ რ დ ა ხ: **პ რ ო ზ. ტ ე ქ ს ტ. II, 15,8** — თ ვ ი თ ო ნ ვ ე ლ ა რ მ ი დ ი ო დ ნ ე ნ.

სვანურში ამავე დროს ზოგჯერ თავს იჩენს ხოლმე ქართულიდან შემოსული თ ვ ი თ და თ ვ ი თ ო ნ ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ე ბ ი; მაგ.:

თ ვ ი თ მ ი ნ ს ხ ო ზ ზ ა ხ: ს ვ ა ნ. პ ო ე ზ. I, 13,74 — თ ვ ი თ მ ა თ მ ო უ გ ზ ა ვ ე ნ ი ა თ; თ ვ ი თ ა ნ ლ ა ხ ე ბ ა ს ე ი ლ ა ხ ე ა ც ხ ე ნ ხ: ი ქ ე ე, 25,54 — თ ვ ი თ ო ნ ძ მ ე ბ ს გ ა მ ო ე ლ ვ ი ძ ა თ.

ივ. ჯავახიშვილს გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ თვით სვანური ჩვენებითი ნაცვალსახელი ეჯა-ც თავდაპირველად „ეს თითონ“ ან „თითონ ეს“-ის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

რადგანაც ჯა ნიშნავს თვითონ, ხოლო ე (ე-ჯა), მისი აზრით. ჰე-საგან წარმომდგარი მითითებითი ნაცვალსახელია²⁸³.

თუ დავუშვებთ, რომ ჩვენებით ნაცვალსახელს თავიდანვე რეფლექსური მნიშვნელობა ჰქონდა, მაშინ ამავე დანიშნულებით ჯი II ჯა-ს ცალკე, დამოუკიდებლად ხმარება თითქოს საჭირო აღარ უნდა ყოფილიყო, პირიქით, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს ზემოაღნიშნული ფუნქცია ჯი II ჯა-ს შემდეგ აქვს მოპოვებული, როცა იგი სათანადო ნაცვალსახელს გამოეყო.

§ 157. ჰანურს მოეპოვება III პირის ნაცვალსახელი მუქ, რომელიც ამ ფორმით სახელობითშიც იხმარება. მას დაკისრებული აქვს აგრეთვე რეფლექსური ფუნქცია²⁸⁴. იგი თავისი მნიშვნელობით ქართულ თვითონ-ს უტოლდება.

მეგრულში ამ სახელს სახელობით ბრუნვაში ქ არა აქვს²⁸⁵, მაგრამ მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა (მუქ) აქაც ჩვეულებრივ რეფლექსური დანიშნულებითაა გამოყენებული. მაგალითები: ხოჯაქ მუქ ქანოქკირუ: ჰან. ტექსტ. I, 1,20 — ხოჯამ თვითონ დაქლა; მუქ ხოლო მიწუ-ქი: ი. ყიფ. ხოფ. 8,18 — თვითონ მან კიდევ მომიგო („მოთხრა“); მუქ გეგნოდირთუ ტახტიშე: მ. ხ. მ. ტ. 6,34 — (მან) თვითონ გადადგა ტახტიდან.

მეგრულში ამავე დროს გვაქვს ქართულიდან შესული ნაცვალსახელი, რომელიც უმთავრესად იხმარება პირეელი პირის ნაცვალსახელის მსაზღვრელად, მაგ.:

— მა გაყუნუქ თვითონ: იქვე, 10,36 — მე გამოგყვები თვითონ...

ივ. ჯავახიშვილი ვარაუდობდა, რომ სევანურის მსგავსად მეგრულში ჩვენებითი ნაცვალსახელი თინა თავდაპირველად ჩვენებითი კი არა, უკუქცევითი ნაცვალსახელი უნდა ყოფილიყო: „თვით თინა ორი ნაწილისაგან შედგება, რომელთაგან პირველი თი-ა, მეორე კი ნა. თი... ჰანურად თავსა და თითონ-ს ნიშნავს, ხოლო ნა ისეთივე ფორმანტია, როგორიც თუთონ, თითონა-ს ონ და ონა-ა, ე. ი. თინა უდრის თითონ-ს, ეთინა-კი ნიშნავს „ეს თითონ“, „თითონ ეს“²⁸⁶.

²⁸³ ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, გვ. 442.

²⁸⁴ არნ. ჩიქობავა, ჰანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებითურთ, გვ. 74, 76.

²⁸⁵ იქვე, გვ. 76.

²⁸⁶ ქართული და კავკასიურ ენების თავდაპირ. ბუნება და ნათესაობა, გვ. 441.

თუ გავიზიარებთ შეხედულებას, რომ ქართული თვითონ, თითონ მომდინარეობს თვით მან (თვითვან → თვითონ) ფორმიდან²⁸⁷, მაშინ მეგრული -ნა ქართული -ონ-ის შესაფერისი ვერ აღმოჩნდებოდა. არნ. ჩიქობავას აზრით, მეგრ. -ნა ისეთივე სადეტერმინაციო ელემენტია, როგორც ქართ. მე-ნა, შე-ნა, ჩე-ნა, თქვე-ნა პირის ნაცვალსახელებში გამოიყოფა²⁸⁸. თ (← დ) ელემენტი კი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართ. ხ-სა და გ-ს ბადალია (ე-ს-ე, ე-გ-ე).

თითოეული

§ 158. თითოეული თითო-საგან-ეულ სუფიქსით ნაწარმოები ნაცვალსახელია (ზღრ. ღირს-ეულ-ი, შორ-ეულ-ი, ას-ეულ ი). ძველ ქართულში იგი სხვადასხვა დაწერილობით გვხვდება. ზოგიერთ ძველში, როგორცაა, მაგალითად, „ექუსთა დღეთა“, ხელნაწ. A-188 და სხვ., სისტემატურად თვითოეული იხმარება. „ქილეტრატის იადგარში“, რომელშიც ჯ ჩვეულებრივ ოჯი ჯგუფით გადმოიცემა, ეს ნაცვალსახელი თოჯითოეული-ს სახითაა წარმოდგენილი. ზოგან კი დასტურდება თჯითჯეული (Sin-43,61r) და თითეული ო თითეოლი-ც (Оиис. 156). უმარცვლო უ-ს გადასმით თჯთეულ-იდან მიღებულია თითუეული, ხოლო აქედან — თითოეული, რომელშიც გ გადასმული უმარცვლო უნის რეფლექსი უნდა იყოს: თუითეული → თითუეული → თითოეული (თითოეულად: ქება-ქებათა, 27,4; არიმათ. 23,3).

ამ ნაცვალსახელის ნაირ-ნაირი ფორმების არსებობა გამოწვეული ჩანს თითო ძირეული მასალის მნიშვნელობის დაჩრდილვით, რაშიაც ანალოგიას გარკვეული როლი უნდა შეესრულებინა. კერძოდ, თჯთ ნაცვალსახელთან ანალოგიითა წარმომდგარი თუითეული და თჯთეული (ზღრ. შეიპყრნა და თუითო-თუითოსა ციხესა შესუა: ცხ. მეფ. მეფ. 24,33). ანალოგიას შეიძლება ხელი შეუწყოს იმან, რომ ძველ ქართულში თითო საერთოდ იშვიათად გვხვდება. იგი მხოლოდ საწარმოებელ ფუძედ გვევლინება ორიოდ სახელში (პატივცემულ არიან თითოებითა თჯითა: მამ. სწ. 176, 32... რამეთუ მსგავს არიან ძალთა თითოეერთა: ბალაჰვარ. 44,1 — 2).

ახალ სალიტ. ქართულში ამ ნაცვალსახელის ორი ფორმაა დატული: თითოეული, თვითეული, დიალექტებში კი გვხვდე-

²⁸⁷ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 43.

²⁸⁸ კანურის გრამ. ანალიზი, გვ. 74.

ბა აგრეთვე თითოეული, თითოეული; მაგ.: თითოეული მისი სიტყვა ლახვარივით გულზე ესობა: ვაჟა, V, 87; თითოეულს... შემოგვაჩეხა ხელში: კ. გამს. II, 52... თვითოეული ცალკე: ი. ქ. II, 128; თვითეულს კომლს: ნ. ლომ. 33... თითოეულ ცხენზე: დიალექტ. ზ. იმერ. 460... თითეულათ დენახსოვრა: აქარ. 102,7...

კაცად-კაცად

§ 159. კაცად-კაცადი მიღებულია კაცი არსებითი სახელის ვითარებითი ბრუნვის ფორმიდან ფუძის გაორკეცების გზით²⁸⁹: კაცად-კაცადი (შდრ. ბერძ. *ἕξατος* სომხ. *խրաքանչ(իր)*). იგი მხოლოდ ძველ ქართულში იხმარება. ლეჩხუმურში დასტურდება ამ სახელის სხვაგვარი წარმოება: კაცი და კაცი, მაგრამ მას სხვა მნიშვნელობა აქვს: ბრველს უჭირდა, მარა კაცი და კაცი (=ზოგიერთი) კარქა ცხოვრობდა²⁹⁰.

კაცად-კაცადის მნიშვნელობა იგივეა, რაც თითოეულსა, ოღონდ ერთი განსხვავებით: ეს უკანასკნელი ყველაფერზე ითქმის, კაცად-კაცადი კი მხოლოდ ადამიანის აღმნიშვნელი სახელების მიმართ იხმარება²⁹¹. მსგავსი მნიშვნელობის გამო ესენი ხშირად ერთიმეორის მაგივრად გვევლინებიან ხოლმე; მაგ.: შიეგების თითოეულსა საქმეთაებრ თვსთა: ცხ. დავით გარესჯ. 153, 9 ზ — შიეგებვიან კაცად-კაცადსა კეთილნი საქმეთა მათთაებრ: ა; და მოუწოდა თითოეულად: ლ 16,5 C — და მოუწოდა კაცად-კაცადსა: DE...

როცა კონტექსტში თითოეული ან კაცად-კაცადი ორჯერაა მოსალოდნელი, ზოგჯერ განმეორების თავიდან ასაცილებლად ერთ შემთხვევაში თითოეულია ნახმარი, მეორე შემთხვევაში კი — კაცად-კაცადი; მაგ.: იწრაფეს და გარდაჰჰადეს კაცად-კაცადმან ტურთი თუსი და განჰჰსნა თითოეულმან ძაძა თუსი: დაბ. 44,11; არა თუ სახელითა არს კაცად-კაცადისა გამოცდილებაჲ, არამედ თითოეულისა გონების ძალი და საქმე გამოიჩინების: კიმ. II, 47,14...

იშვიათად თითქოს ადგილი აქვს ტაქტალოგიასაც: ერთსა და იმავე დროს ორივე ნაცვალსახელი ერთად იხმარება. ასეთ შემთხ-

²⁸⁹ Н. М а р р, Грам.-древнелит. груз. языка, გვ. 106.

²⁹⁰ მ. ალავიძე, მასალები ლეჩხუმური ლექსიკონისათვის: ქუთაისის პედ. ინსტიტუტის შრომები, XIII, გვ. 46.

²⁹¹ ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 529.

ვევაში, როგორც წესი, ჯერ თითოეულია წარმოდგენილი, შემდეგ კი — კაცად-კაცადი. იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს პირველი მსაზღვრელის ფუნქციას ასრულებდეს, მეორე კი — საზღვრულისას; მაგ.: დაადგრა თითოეულსა კაცად-კაცადსა მათსა: საქმე მოციქ. 2,3; ესმოდა თითოეულსა კაცად-კაცადსა მათსა თჳსი სიტყუაჲ: იქვე, 2,6...

ყოველი, ყველა, ყველაფერი

§ 140. 5. მარის აზრით, ყოველი ნაცვალსახელი ზმნური წარმოშობისაა. ეს არის სრული ფორმა მოქმედებითი გვარის მიმღობისა, რომელიც თავის მხრივ ნაწარმოებია არშენახული ზმნის ყვლ (= соиhrать) ფუძისაგან²⁹². თუ ვივარაუდებთ, რომ საზოგადოდ ქართულში ო ხმოვანი მეორეული წარმოშობისაა, იგი პეტწილად მიღებულია ვა, ვე კომპლექსების შერწყმის შედეგად, მაშინ ყოველი ნაცვალსახელის ამოსავალი ფორმა შეიძლება იყოს ყუაველი || ყვეველი, რომელიც ზოგიერთ კილოშია შენახული (შდრ. ყვაველ ლამ... იგზაენების: ი. ქ. II, 27... ყვეველი... დანაფასია: ზილიხან. 204; ყვეველსა ფერსა: იქვე, 176, ყვეველის კაცისა: იქვე, 165), თუმცა ადვილი მოსალოდნელია, რომ ორივე შემთხვევაში ვა და ვე კომპლექსი, პირიქით, ო-ს დაშლის შედეგად იყოს მიღებული. ძველსა და საშუალო ქართულში გვხვდება ო-ს მეზობლად ფუძისეული ვ-ს დაკარგვის შემთხვევები: ყოველი → ყოელი, ყოვლად → ყოლად; მაგ.: სამეფო ჩენი ყოელი: ვტ 514,2; ყოელს ქვეყანასა: შაპნ. II, 375... ნეტარ ხარ კაცთა შორის, ყოლად ქებულა: სასულ. პოეზ. რით 121...

საშუალო ქართულში, აგრეთვე ი. ჭავჭავაძის თხზულებებში -ელ სუფიქსის ე ხმოვანი ზოგჯერ ამოღებულია არა მარტო ნათესაობითსა, მოქმედებითსა და ვითარებითში, არამედ სხვა ბრუნვებშიც: ყოელი, ყოვლმან, ყოვლსა: მისგან არს ყოელი ხელმწიფე: ვტ 1,4; ყოელი ლხინი: ვისრ. 126,7; სად ყოელი ნიჭი მაცდურებაა: ი. ქ. I, 207...

გურულისათვის დამახასიათებელია შესიტყვება ყოლიკაცი, რომელიც ჩვეულებრივ ერთ სიტყვად აღიქმება ხოლმე. იგი მიღებულია ფონეტიკური ცვლილებების შედეგად: ყოლიკაცი ქვას და ჯოხს ეძიფს: დიალექტ. გურ. 426; ატყუიფს ყოლიკაცსო: იქვე,

²⁹² Грамматика древнелит. груз. языка, გვ. 107.

419... ყოოლიკაცმა: იქვე, 426; შდრ. ყოოლდღე დადიოდა: იქვე, 423...

ა.ს მეტათეზისისა და მისი ე-სთან ასიმილაციით მთელ რიგ დიალექტებში გვაქვს ყვეელთვის, ყვეელდღე, ყვეელსა-ლაამოს და მისთ. ხოლო აქედან ვე ხმოვანთა შერწყმის ნიადაგზე წარმომდგარია ყველთვის, ყველდღე, ყველსალაამოს: ყველთვინ ასრულებდა: აქარ. 79,7; ყველსალაამოს: ქრესტ. ქვ. იმერ. 317,5; შდრ. ყოლ (← ყველ) მინუნი ფიქრავდა: იქვე, გურ. 335,28... ასე ჩივოდენ ყოლგან (← ყველგან): იქვე, 335,7 ...

§ 161. ძველ ქართულში ნაცვალსახელი ყუელა არ მოიპოვება. იგი წარმოიქმნა საშუალო საუკუნეების ლიტერატურულ ენაში ყოველი ნაცვალსახელიდან ა.ს რედუქციისა და ბოლოში -ა მაწარმოებლის დართვით. ჟა II ვა კომპლექსის ცვლის შედეგად ამ პერიოდის ენაში ეს ნაცვალსახელი დასტურდება სამი ვარიანტით: ყუელა, ყვალა, ყველა. ამათგან ახალ სალიტ. ენაში მხოლოდ ყველა დამკვიდრდა, პირველი ორი კი დიალექტებში გვხვდება; მაგ.: მე ყუელა ვიცი: ვისრ. 4,22... მან გვიყო ყვალაო? ამირანდარეჯან. 25... ყველა მოგაქსენოთ: შაპნ. II, 369...

შენ ყველა გაქებს: ი. ჭ. I, 164; ყველას სჯეროდათ: ა. წ. IV, 35... ყუელას შევლას შეთხოვდა: დიალექტ. ზ. გურ. 431... ყვალა გაგროზგოთო? იქვე, ქვ. გურ. 425; შდრ. ყვალთი (← ყვალთი) თხმელე არის: იქვე, ქვ. იმერ. 479... აგრემც ძალდ იქნება თქვენის ყვალთისადავ! ხევს. ტექსტ. 338,24... ყრლა სოფელში ხყვანდა: ქრესტ. მოხ. 175,38...

გურულსა, იმერულსა და ლეჩხუმურში დაცულია ამ ნაცვალსახელის ყველე ვარიანტი, რომელიც მიღებულია ორგვარი ფონეტიკური პროცესის შედეგად: ყველაი → ყველეი → ყველე (შდრ. შენე, ჩვენე, თქვენე): დაკლა ყველეი: დიალექტ. ქვ. იმერ. 470; ეგენი ყველეი უხუთი იყო: იქვე, 467... ყველე უნდა მიეტყუებია: იქვე, გურ. 419; ეველით ყველე ზეით: ქრესტ. ქვ. იმერ. 317,17; ნასტავლია ყველე: დიალექტ. ლეჩხ. 485...

ინგილოურში ყველა ნაცვალსახელის მნიშვნელობით იხმარება აგრეთვე ჰარ. მ. ჯანაშვილი მას მეგრულ ირ-ს (=ყველა) უკავშირებს, რაც საეჭვო უნდა იყოს:

ჰარ რაამი (=ყოველი რამის, ყველაფრის) ენი ნაცოდნ კაც: საინგ. 196.

„ვეფხისტყაოსანში“ გვხვდება ყველაკა, ზოგ სხვა ძეგლში კი დაცულია მისი მეორე ვარიანტიც ყველაყა. ორივე ეს ფორმა

დასტურდება კახურსა, მთიულურსა, გურულსა და რაჭულში: ბრძანა: წადით ყველაკაი: ვტ 171,1; ყველაკა დამცინიან ამასო: დიალექტ. რაჭ. 518; ყველაკამან თაყვანი-სცა: ვტ 176,4; მას დღე გასცემს ყველაკასა: იქვე, 53,1; ანათებს ყველაკას: დიალექტ. მთარაჭ. 525; ბატარაი ყველაყაი საყორელია: დიალექტ. მთ. 55; ჭამეს ირემი ყველაყამ! გარეკახ. 86; ყველაყამ გაყენ... ქრესტ. გურ. 335,2...

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ -კა (ასიმილაციით- ყა) „ცალი“-ს, „ერთი“-ს შემცველი ელემენტი უნდა იყოს: ყველაკაი || ყველაკა = „ყველა ცალი“, „ყველა ერთი“²⁹³. რადგან ყველა ნაცვალსახელს საზღვრულად ხშირად კაცო არსებითი სახელი ახლავს (შდრ. გურული „ყოლიკაცი“), ამიტომ, ჩვენი აზრით, თითქოს არც ისაა გამოსარიცხი, რომ კაკაცი-ის შეკვეცის ნიადაგზე მიღებული თავკიდური მარცვალი იყოს: ყველაკა ← ყველაკაცი. იქნებ ამგვარ წარმომავლობისად მივიჩნიოთ აგრეთვე მარტოკა (← მარტოკაცი)²⁹⁴.

ყველა-ს ორივე რიცხვში წინ შეიძლება დაერთოს სულ (← სრულ) ან შეკვეცილი სულ ზმნისართი, როგორც ნაცვალსახელის მნიშვნელობას ერთგვარად აძლიერებს: სულ ყველა დაბალი და სუსტი ყოფილა: კ. გამს. II, 19; სულ ყველანი დაითხოვეს: ი. ჭ. II, 54... მე სუყველა-ვიცი კარგა: ვაგა, V, 374; სუყველამ სიცილი ასტება: ა. წ. IV, 16; სუყველე შეჭამა: დიალექტ. ქვ. იმერ. 476...

§ 162. როგორც ყოველი, ისე ყველა ნაცვალსახელიდან ფერი საწარმოებელი ელემენტის საშუალებით იწარმოება ყოველიფერი და ყველაფერი (შდრ. არაფერი). ლიტერატურულ ენაში ამჟამად მხოლოდ ყველაფერი იხმარება, ყოველიფერს კი მე-19 საუკ. ლიტერატურის კლასიკოსებთან ვხვდებით; მაგ.: ყველაფერი იცოდა: მ. ჯავახ. II, 298... ჩავიბარე ყოველიფერი: ი. ჭ. II, 80; ისინი იგონებდნენ ყოველიფერს: ა. წ. IV, 35...

„ვეფხისტყაოსანში“ დაცულია ნაცვალსახელის ყოველიფერი-მიდან ნაწარმოები ყოველიფერი (მუნ აბჯარი ყოველიფერი:

²⁹³ გ. როგავა, ფარინგალურ ზმულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადიღურ ენებში: იმერ.-კავკას. ენათმ., I, გვ. 9; ქ. ლომთათიძე, ერთეულის კატეგორია და მისი მაწარმოებლები აფხაზურში, გვ. 76 — 77.

²⁹⁴ გ. როგავას აზრით: მარტო-კა = „მარტო ცალი“, „მარტო ერთი“: დასახ. ნაშრ., გვ. 9.

ვტ 1367,3). დასავლურ კილოებში გავრცელებული ყოლიფერიის ამოსავალი ფუძეა ყოლი (← ყოვლი); შდრ. ყოლიკაცი. ყოლიფრიდან ამავე დიალექტებში მეტათეზისის გზით მიღებულია ყოლიფელი → ყორფელი: ყოლიფერი მეუცხოვებოდა: ა. წ. IV, 10; შენს ხელშია ყოლიფერი! დ. კლდ. 29; ეყურება თურმე აი ყოლიფერი: დიალექტ. გურ. 419; ყორიფელი... მემართება: დ. კლდ. 29; დაამთავრა ყორფელი: დიალექტ. ქვ. იმერ. 472...

აქარულში გ-ს წინ მ ვითარდება (ყველამფერი), რაჭულში კი თანხმოვნის შემდეგ ვე კომპლექსის გამარტივება ხდება (ყველამფერი): ხედავს ყველამფერს: აქარ. 101,36... გაჩაა ყელამფერი: დიალექტ. რაჭ. 516...

ლენხუნურსა, რაჭულსა და გურულში. ამ ნაცვალსახელის პირველი ნაწილი ყველა ზოგჯერ წარმოდგენილია ნათესაობითის ფორმით: ყველამფერი, ყოლისფერი, ყორისფელი: ყველამფერი მოგედის: დიალექტ. ლენხ. 487... და ზოუყვა ყოლისფერს: მთარაჭ. 84... იწერენ ყორისფელს: დიალექტ. გურ. 428...

არძო || არძა, ირი, კათთა, მწგ || მაგ

§ 163. ქართული ყოველი, ყველა ნაცვალსახელთა მნიშვნელობისაა ზანურში არძო || არძა და ირი. არძო, არძას შედგენილობა ჩვენთვის ნათელი არაა, თუმცა ამ ნაცვალსახელის არ ნაწილი შეიძლება დაგვეკავშირებინა არ || ართი („ერთი“) რიცხვით სახელთან. თითქოს ამგვარი ეტიმოლოგიისა ჩანს აგრეთვე ირი || ირ. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ისე როგორც ქართულში ერთ-ის პარალელურად გვაქვს ურთ, ზანურშიც ართი || არ-ის პარალელურად უნდა გვექონოდა ირი. ამის საფუძველს იძლევა ჰანურსა და შერულში ირი განსაზღვრებითი ნაცვალსახელის არსებობა: ირი = ყოველი, ყველა ← „მთელი“ ← „ერთი“²⁹⁵. ამ მოსაზრებას მხარს დაუჭერდა ძვ. სომხ. *իրխար* („ერთი-ერთსა“, „ერთმანეთი“) ნაცვალსახელის *իր* ფუძეც, რომ იგი სომხურ ნიადაგზე *ირ || არ*-ისაგან არ იყოს მიღებული ხმოვნის შენაცვლებით. ირი-ის პარალელურად შერულში გვხვდება შეკვეცილი ირ ფორმა, რომელიც ხშირად შეერწყმის ხოლმე მომდევნო საზღვრულს²⁹⁶; მაგ.: არძო უქვი დლაში ნაკეთებუ რენია: ი. ყიფ. ქრესტ. 13,31

²⁹⁵ ქ. ლომთათიძე, „ერთი“ რიცხვითი სახელის ისტორიისათვის, გვ. 79.

²⁹⁶ И. Кипшидзе, Грам. мингр. языка, გვ. 049.

— ყველა უქმი დღის გაკეთებული არისო; არძოქ ცარიელო ქუ-
დოხვადუ: მ. ხ. მ. ტ. 7,29 — ყველა („ყველამ“) ცარიელი დახვდა;
არძოშ უნჩაშიქ ქემორთუ: იქვე, 303,12 — ყველაზე უფროსი
მოვიდა... არძა გახარებული ორდეს: იქვე, 13,5 — ყველა
გახარებული იყო („იყვნენ“)... ირი მექარე: ი. ყიფ. არქაბ.
32,2 — ყველას მოგცემ; ირი ხოლო ქონიმიფინენ-აა: ჭან. ტექსტ. I,
7,32 — ყველაფერი დაიფინებაო; ირი კოს... მეეწონე: ი. ყიფ.
ქრესტ. 44,29 — ყველა კაცს მოეწონა... ქვდაახუნეთია ირკოჩი:
იქვე, 93,8 — დასვითო ყველა კაცი; აშქურინე ირკოცე (← ირ-
კოსე ← ირკოჩსე): იქვე, 97,25 — შეეშინდა ყველა კაცს...

ჭანურში იხმარება აგრეთვე ბერძნულიდან შემოსული სიტყვა
კათთა (=ყოველი, ყველა). ათინურში იგი ზოგჯერ კათა-ს სახეს
იღებს. ამავე კილოკავსა და არქაბულში ასიმილაციით ვიიღება კა-
ტა: კათთა თუთა ეჭოფით: ჭან. ტექსტ. II, 26,11 — ყოველ თვე
აიღეთ... კათა ნდლას გულუნ: იქვე, 96,10 — ყოველ დღე დადის...
კატა კიბირი: ს. ელ. არქაბ. 4,34 — ყველა კიბილი.

ჭანურში დაცულია ქართულიდან ნასესხები სიტყვა მთელი ო
თელი-ც (=ყოველი, ყველა, ყველაფერი): მთელი ქომექჩაპტი:
ჭან. ტექსტ. I, 20,21 — ყველას მოგცემდი... თელი დიშქვიდეს-აა:
ჭან. ტექსტ. II, 17,21 — ყველა დაიხრჩოო...

ქართ. ყველაფერი ნაცვალსახელის მსგავსადაა ნაწარმოები
მეგრულში ირიფელი ორიფელი²⁹⁷, რომელიც მიღებულია პროგ-
რესული დისიმილაციის გზით. ირი + ფერა-საგან²⁹⁷ (ზღრ. მუფე-
რი = როგორი, რაფერი). სენაკურში დისიმილირებული ლ შეიძლება
დაიკარგოს კიდევ; მაგ.: ირიფელი დომწყვი: ი. ყიფ. ქრესტ.
6,8 — ყველაფერი დავაქციე... ქიმკანწყუ ყუდეს ირიფელი: იქვე,
79,23 — მოაწყო სახლში ყველაფერი... ირიფეს მუნიმარღვანსე:
იქვე, 23,26 — ყველაფერს შემოყრის...

აქვე გვხვდება აგრეთვე ქართულიდან შესული თითო (=თი-
თოული) და თითოული: თითოულ ვერსის: მ. ხ. მ. ტ. 36,23 —
თითოეულ ვერსზე...

§ 164. ყველა, ყველაფერი სვანურში გადმოიცემა მზგ ო
მაგ ნაცვალსახელით. იგი შეიძლება დაიშალოს შა და გ ნაწილებად.
შათუ იგივე ფუძე აღმოჩნდება, რომელიც ჩვენებით და კითხვით ნაც-
ვალსახელებში დასტურდება (ა-მ-ნ-ემ ← ა-შა-ნ-ემ, მშ ო მშ-ა), მაშინ გ
დაუქავშირდებოდა იმ მასალას, რომელიც ამე-გ (=აქ), იმე-გ (=სად?)

²⁹⁷ ი. ყიფ შიძე, ასიმილაციისა და დისიმილაციის წესი, გვ. 8.

ზმნისართებში გვაქვს; მაგ.: მ ა გ ე'ანხვიტხ: პროზ. ტექსტ. II, 82, 18 — ყველანი ამოწყვიტეს; მ ა გ ლაჩქურა! სვან. პოეზ. I, 3,27 — ყველა უღეჩაქო!... მ ა გ ა ჩუბენ მიდაგარა: იქვე, 26,14 — ყველა ქვემოთ მომიკლავს...

სხუაჲ, სხვა, შხვა, ჩქვა, იშგენ, მწრმე

§ 165. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი სხვა ძვ. ქართულში უმარცვლო უ-ს შეიცავს. იგი უმარცვლო უნითაა წარმოდგენილი ამჟამადაც ინგილოურსა, ქვემოგურულსა, აქარულსა და ნაწილობრივ მოხეურში, ახალ სალიტერატურო ქართულში კი ძირეულ თანხმონად ვინი გვაქვს: რაჲ სარგებელ არს შენდა სხუაჲ? მამ. სწ. 146,30... სხუა ხომ ადერი აქ გასაკეთებელი? აჭარ. 90,18; სხუაჲ ყორიფელი: გურ. 96,1, ცხუებთან: დიალექტ. მოხ. 40... სხვაც რომ დაენახა: ა. წ. IV,50...

მთიულურსა, გუდამაყურსა, ინგილოურსა, ფერეიდნულსა და მოხეურში (აქედან ა. ყაზბეგის ნაწერებშიც) ამ ნაცვალსახელის უა || ვა კომპლექსი ჩვეულებრივ ო-ს იძლევა: ცხო რაი? ა. ყაზბ. I, 11... სხო დავკოცით: დიალექტ. გუდამაყრ. 85; სხო გზა აღარ იყო: იქვე, ინგ. 247; სხომ მაჩუქა: მთიულ. 44... გავიდეს სხო-გან: ფერეიდნ. 217...

დიალექტებში ცვლილება მოუდის თავიიდურ სხ თანხმონთან კომპლექსსაც. იგი თუშურსა და მოხეურში (აქედან ა. ყაზბეგის ნაწერებშიც) ცხ-დ არის ქცეული; მაგ.: ცხვა ამხანაგებ: თუშ. ტექსტ. 5,13; ცხო არვინ ღნახე? დიალექტ. მოხ. 27... ცხვები რალად გინდა? ა. ყაზბ. I, 28...

§ 166. სხვა ნაცვალსახელს მეგრულში შხვა შეესატყვისება, ჭანურში — ჩქვა. თავიიდური თანხმონის მხრივ ქართულსა და მეგრულს შორის სრული შეფარდებაა: ქართ. ს: მეგრ. შ. ჭანური ჩ მეორეულია, მიღებულია შ-საგან (შდრ. მ-ჩხუ ← მ-შხუ „მსხალი“). ბოლოკიდური -ა საერთოა²⁹⁸. როგორც სპეციალურ ლიტერატურაში მიუთითებენ, ჩქვა ჭანურში „სხვას“ აღნიშნავს შედარებით იშვიათად, უფრო ხშირად კიდევ ზმნისართს უდრის და კიდევ უფრო ხშირად ნაწილაკის როლში გამოდის²⁹⁹; მაგ.: შხვათ თენერო მიჯინე: ი. ყიფ. ქრესტ. 7,11 -- სხვაც ამგვარად მიყურებს; შხვა

²⁹⁸ არნ. ჩიკობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარ. ლექსიკონი, გვ. 246.

²⁹⁹ იქვე.

კოს ვემეჩანა: მ. ხ. მ. ტ. 21,37 — სხვა კაცს არ მისცემენ... ჩქვა მუ გინონან? ჭან. ტექსტ. — სხვა კიდეც რა გინდათ?

ჭანურში ჩქვა-ს პარალელურად გვხვდება აგრეთვე ბაშქა, რომელიც თურქულიდანაა შემოსული და ნიშნავს „თავს“. აქვე „სხვა“-ს მნიშვნელობით ზოგჯერ იხმარება მაეურა-ც (= „მეორე“): „მა-ნა ბძირა ბაშქა რენ, ბაშქა ქ-ნა ძირას, ბაშქა ენ“-აა! ჭან. ტექსტ. I, 13,20 — მე რომ ვნახო სხვა არის, სხვამ რომ ნახოს სხვაო...

მაეურა კოჩეფეთიქ თქვეს-ნი: ჭან. ტექსტ. II, 90,3 — სხვა კაცებმაც თქვეს, რომ... მაეურა ფენა ენ, ვა უწუმეს: იქვე, 32, 19 — სხვები („მეორეები“) რომ არიან, არ ეუბნება; აწი ერ ოხორი რენ, მაეურა ფე მინდახტეს: ი. ყიფ. ხოფ. 14,4 — ახლა ოცი მოსახლეა, სხვები წავიდნენ...

§ 167. სხვა ნაცვალსახელს სვანურში უშუალო შესატყვისი არ მოეპოვება. ამ ცნების გადმოსაცემად აქ იხმარება იშგენ, რომელიც ლენტეხურ კილოში იშკენ-ის სახითაა წარმოდგენილი. ძვ. ქართულისა და ჭანურის მსგავსად ამ დანიშნულებით გვხვდება აგრეთვე მწრმე („მეორე“); ნაგ.: იშგენ შიხ ჩუ შიხალ: პროზ. ტექსტ. II, 7,22 — სხვა მეც ქე ვიცი; მერმე სწვჳარ ვე ჯიხვიტახ: სვან. პოეზ. I, 5,73 — სხვა სავები ამოგიხოცავთ...

§ 168. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ თავდაპირველად სხუა-ს ერთი-ს მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა³⁰⁰. ეს მოსაზრება დამყარებულია მთელ რიგ ფაქტებზე, რომლებიც ძვ. ქართულიდან არის ცნობილი. ადრე ნ. მარს შენიშნული ჰქონდა, რომ ძვ. ქართულში „Иногда вместо ერთი... употребляется ссхуаа дрыгои“³⁰¹. მართლაც, ამგვარ ფაქტებს ჩვენ ხშირად ვხვდებით, მაგალითად, ოთხთავის რედაქციებში: მაშინ შევიდა სხუაეცა იგი მოწაფჳ: ი 20,8 DE; შდრ. მაშინ მოვიდა ერთი იგიეცა მოწაფჳ: იქვე, C; გამოვიდა პეტრე და სხუაე იგი მოწაფჳ: ი 20,3 DE; შდრ. გამოვიდა პეტრე და ერთი იგი მოწაფჳ: იქვე, C³⁰².

ორსავე ადგილას სომხურ ოთხთავში გვაქვს *მჩლს*, რომელიც ძვ. სომხურში ასევე *սլ* („სხვა“) ნაცვალსახელის პარალელურად იხმარება: *მანჭამ ხმითა ღ მჩლს აჯასკრან; სლ მსორის ღ მჩლს აჯასკრან*. *მჩლს* სიტყვის შედგენილობა ცნობილია: *მჩ* არის ერთი (შდრ. აგრეთვე *მჩსსანს* „ერთმანეთი“), *ლს* კი ნაწილაკია³⁰³.

³⁰⁰ ფ. ერთელიშვილი, „სხვა“ სიტყვის ეტიმოლოგიისათვის: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის სტუდ. სამეცნიერო შრომების კრებული, V, 1950, გვ. 212.

³⁰¹ Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 167.

³⁰² ეს და სხვა მაგალითებიც იხ. ფ. ერთელიშვილის დასახ. ნაშრომში, გვ. 211.

³⁰³ A. Meillet, Altarmenisches Elementarbuch, Heidelberg, 1913, გვ. 197.

სხუა ნაცვალსახელში ერთი-ს აღმნიშვნელად ხ ძირს ვა-
რაუდობენ. მას გენეტურად უკავშირებენ იმ ხ-ს, რომელიც ნა-ხ-
ევ-არ-ში გვაქვს. ამავე მნიშვნელობის ძირად მიიჩნევენ ხ-ს აგრეთ-
ვე მხოლო-მი³⁰⁴ (შდრ. მეგრ. ხვალე, ჭან. ხვალა || ხტალა „მარ-
ტო“), რომელიც ძვ. ქართულში „მარტო ერთ“ აღამიანს ნიშნავ-
და³⁰⁵: მ-ხოლო-: ხოლ ← ხტ-ალ ← ხ-ტა-ალ (შდრ. ს-ხ-ტა)³⁰⁶.

განსაზღვრებითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობით გვევლინება
აგრეთვე მ ა ვ ა ნ ი, ფუძის გაორკეცებით მ ა ვ ა ნ - მ ა ვ ა ნ ი. იგი იხ-
მარება, როცა არ უნდათ ვისიმე ან რისიმე დასახელება³⁰⁷ ანდა
საჭირო შემთხვევაში მთქმელს ვერ მოუგონებია სათანადო სახელი;
ამ დანიშნულებით მესხურ-ჯავახურში გვხვდება ა მ ო მ ა ვ ა ლ ი ||
ა მ ა მ ა ვ ა ლ ი; მაგ.: შენ, მ ა ვ ა ნ ო, მკითხაობა მიჩუქებია შენთვის
ი. ქ. II, 214... მ ა ვ ა ნ ს ა და მ ა ვ ა ნ კ ა ც უ ნ და მიძცე: დიალექტ.
თიან. 158; მ ა ვ ა ნ ა ლ ა გ ა მ ო გ ი კ ი თ ხ ე ს: ქრესტ. კახ. 49, 35... ა მ ო -
მ ა ვ ა ლ (= მ ა ვ ა ნ) ა დ გ ი ლ ა ს ი ყ ე ნ ე ნ: ქრესტ. მესხ. 223. 32... ა მ ა მ ა -
ვ ა ლ ხ ე ნ წ ი ფ ის შ ვ ი ლ მ ა უ თ ხ რ ა: ჯავახ....

განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები

§ 169. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელებია: ვ ი ნ მ ე, რ ა -
მ ე, რ ო მ ე ლ ი მ ე, რ ა მ დ ე ნ ი მ ე, რ ო გ ო რ ი მ ე; ვ ი ლ ა ც, რ ა -
ლ ა ც, რ ო მ ე ლ ი ლ ა ც, რ ო გ ო რ ი ლ ა ც; ზ ო გ ი, ზ ო გ ი ე რ თ ი,
ე რ თ ი. ამათგან ძველ ქართულში იხმარება მხოლოდ ვ ი ნ მ ე, რ ა მ -
მ ე, რ ო მ ე ლ ი მ ე, რ ა ო დ ე ნ ი მ ე, ზ ო გ ი ლ ა ე რ თ ი.

განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები შედგენილობის მიხედ-
ვით ორი ტიპისაა: ზ ო გ ი და ე რ თ ი ძირეულ ნაცვალსახელებს.
წარმოადგენენ, რომელთაც განუსაზღვრელობის საწარმოებლად რ ა -
იმე მაწარმოებელი არ დაერთვის. სხვები კი მიღებულია კითხვითი
ნაცვალსახელებიდან -მე ან -ლაც ნაწილაკთა დართვით.

ზოგი

§ 170. ზ ო გ ფუძეს სხვა ქართველურ ენებში სათანადო შე-
სატყვისი არ მოეპოვება. მიუთითებენ, რომ აგებულებითაც იგი

³⁰⁴ ფ. ერთელიშვილი, დაახ. ნაშრ., გვ. 216.

³⁰⁵ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძვ. აგებულება, გვ. 156.

³⁰⁶ ფ. ერთელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 217.

³⁰⁷ ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 43.

ქართულს არ გავს: „ფუძის ბოლოკიდურად - გ ქართულს არ მოუ-
დის (და სათანადო სიტყვები: ნიადაგ-ი, ფარდაგ-ი, დილეგ-ი...
ნასესხებია)“³⁰⁸. შესაძლებლად არის დაშვებული ზოგ ფუძის აფხა-
ზურ ზა და ხუნძურ ც^ო-სთან (ერთი) დაკავშირება³⁰⁹.

ზოგ ფუძიდან ახალ ქართულში მიღებულია: ზოგ იერ თი,
ზოგ ი ვინ მე, ზოგ ი რამ მე, ზოგ-ჯერ, ზოგ-ად-ი, გან-ზოგ-
ად-ება... ზოგ-ავ-ს... სა-ზოგ-ად-ო, სა-ზოგ-ად-ო-ება³¹⁰.

როგორც ზემოთ აღენიშნეთ, სიტყვა ზოგ ი-ს თავდაპირვე-
ლი მნიშვნელობაა ერთი, ნახევარი (ე. ი. ორი თანაბარი ნა-
წილიდან ერთი), ნაწილი (ე. ი. მრავლიდან ერთ-ერთი)³¹¹. ერ-
თის მნიშვნელობის ბაზაზე ძველ ქართულში ჩნდება ზოგ ი განუ-
საზღვრელობითი ნაცვალსახელი; მაგ.: და მე გითხრა ზოგ ი სა-
კურველი: Sin- 43,42r... ზოგნი ილოცვიდეს... და ზოგნი ერთი-
ერთსა ნუგეშინის-სცემდეს: სინ. მრავალთ. 273,28 — 30...

ასეთ კონტექსტში ზოგნი სრულიად კანონზომიერად შემ-
დეგში იცვლება სიტყვებით „ერთი“, „სხვანი“.

საშუალო ქართულში ზოგ ი მხოლოდ ნაცვალსახელად იხმა-
რება. ამ დანიშნულებით გვხვდება იგი ამჟამადაც: ზოგ ი ხელს
ეხვევა, ზოგ ი მუხლს: რუსუდან. 49,9; ზოგ ი ქალბატონს წარმო-
ადგენდა, ზოგ ი ვითომ ვაებატონი იყო: ა. წ. IV, 15...

ფუძის გარკვევების გზით მიღებულია ზოგ-ზოგ-ი, რომელ-
საც თავისი ებ-იანი მრავლობითის ფორმაც გააჩნია. ნიშნავს იმას-
ვე, რასაც „ზოგიერთი“. ხევსურულში მეორე კომპონენტად ზოგ-
ჯერ რ იგა გვევლინება: ზოგ-ზოგის ფლიდობა: ი. ქ. I, 93 (შდრ.
ზოგ ი და ზოგ ი ტყვიამ მოკლა: ე. ნინ. 94); ზოგს ყმას გაენდო,
ზოგ ზოგ თან კაცი გაგზავნა მალეები: დიდმოურავ. 11... მაგრამ
ზოგ-რიგა ისრევ ჩადის ამ საქმეს: ხევს. მას. 134,3...

კონტექსტში განმეორებით ხმარების შემთხვევაში ზოგ ი ჩვეუ-
ლებრივ -ც ნაწილაკს დაირთავს ხოლმე. შეინიშნება, რომ ასეთ შემთხ-
ვევაში ვაჟა-ფშაველა განმეორებას არ მიმართავს, მეორე ზოგ-ს
სხვა ნაცვალსახელით ცვლის; მაგ.: ზოგი იყიდა, ზოგი ც და-
ლით ჩაიგდო ხელში: მ. ჯავახ. II, 353... ზოგს ამხანაგების შემ-
წევობით, ზოგსაც ჩემით ვსწავლობდი: ა. წ. IV, 44...

ზოგი ხელებს უკოცნიდა, სხვა — ფეხებს: ვაჟა, V, 115;—ზოგი
ტაფობს ამბობთ, სხვა სოროს: იქვე, 119; ზოგმა ჩიბუხი გააჩა-
ლა, სხვამ პურს დაუწყო ლოღნა: იქვე, 125.

³⁰⁸ არნ. ჩიქობავა, სიტყვა „ზოგი“-ს ეტიმოლოგიისათვის, გვ. 52.

³⁰⁹ იქვე.

³¹⁰ იქვე, გვ. 48.

³¹¹ იქვე, გვ. 53.

ზოგიერთი

§ 171. ზოგიერთი ძირითადად იმავე მნიშვნელობის ნაცვალსახელია, როგორც ზოგი. მათ შორის განსხვავება შეინიშნება უმთავრესად გამოყენების მხრივ. ზოგი ჩვეულებრივ დამოუკიდებლად იხმარება, ზოგიერთი კი, პირიქით, მეტწილად სხვა სახელის მსაზღვრელად გვევლინება.

ზოგიერთი რთული სახელია, მიღებულია ორი განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელის შეერთებით: ზოგი + ერთი. იგი, როგორც დამოუკიდებელი ნაცვალსახელი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, ჩვენ თვალწინ ჩამოყალიბდა. ძველმა ქართულმა ასეთი ნაცვალსახელი არ იცის. მისი ჩასახვის ნიშნები საშუალო ქართულში ჩნდება, თუმცა ამ რთული სახელის შემადგენელი ერთეულები აქ ჯერ კიდევ დამოუკიდებელ მნიშვნელობას ინარჩუნებენ, იბრუნვიან როგორც მსაზღვრელ-საზღვრული; მაგ.: ზოგი ერთი ვეცადე, ზოგი მეორე, მანამდი ვქენ, მოვაბრუნე; რუსუდან. 167... ზოგს ერთს ალაგს ტყვის სყიდვა გამოჩდა: დოკ. I, 209, 1712...

მსაზღვრელ-საზღვრული ერთმანეთს შეერწყა და ამგვარად ახალ ქართულში მივიღეთ ზოგიერთი.

ერთი

§ 172. ერთი რიცხვითი სახელია, მაგრამ თავისებური მნიშვნელობის წყალობით იგი ამავე დროს განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელია.

ერთი ყველა ქართველურ ენაში გვაქვს სათანადო შესატყვიანებით: ქართ. ერთ-ი, მეგრ. ართ-ი, ჭან. ართ-ი || არ, სვან. ეშხუ³¹² (შდრ. აგრეთვე: ქართ. ერთმანერთი, ჭან. ართიქართი, მეგრ. ართიანი, სვან. უშხეწარ).

თავკიდური ხმოვნების მხრივ ქართულსა და ზანურში სრული შეფარდებაა: ქართ. ე: ზან. ა, ქართულ-სვანურში კი მასალა საერთოა: ქართ. ე: სვან. ე. არნ. ჩიქობავა ქართულ-ზანურ ერთ-თ || არ-თ ფუძეში თ-ს გამოყოფს და მას ცალკე ფუძედ მიიჩნევს, რომელიც ეტიმოლოგიურად შესაძლოა თი-თ-სიტყვას დაუკავშირდეს³¹³. ქლომთათიძის აზრითაც, ერთი სახელის ფუძეში თ არაძირეულია, ერთის გაგებას უნდა გადმოსცემდეს ერ, რასაც ადასტურებს, ერთი მხრით, ჭანური, რომელშიც მეგრ. ართ-ი ჩვეულებრივ არ სახით

³¹² არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 212.

³¹³ იქვე, გვ. 212, 216, 61.

არის წარმოდგენილი და, მეორე მხრით, ქართულ დიალექტებში დადასტურებული ფორმა ერ-ი³¹⁴. ამ კონტექსტში იგი ყურადღებას ამახვილებს აგრეთვე ძვ. ქართ. ერ გა ს ი-ზე („ასის ნახევარი“), რომელშიც ერ-ი ერთის აღმნიშვნელი ფუძეა, გ კი არაძირეული მასალაა: ერ-თ — ერ-გ. ორსავე შემთხვევაში ერთის აღმნიშვნელი ძირია რ, გ და თ-ს ფუნქცია კი განსაზღვრულობა უნდა ყოფილაყო. ეს თ, ავტორის აზრით, ეტიმოლოგიურად შეიძლება წარმოადგენდეს ქართულ ც(ა) ნაწილაკის ამოსავალ თ(ა) სახეობას, რომელიც დაცული აქვს დღემდე ზანურს და თავის მხრივ ჩვენებით ნაცვალსახელებს უკავშირდება: ქართ. კაცი-ც, მეგრ. კოჩი-თ(ი), ქართ. რომელი-ც(ა), მეგრ. ნამუ-თ(ი); შდრ. თი-ნა (ის), თე-ნა (ეს)³¹⁵.

ქ. ლომთათიძის აზრით, ძირეული არ უნდა იყოს თავკიდური ხმოვნებიც: ერ-თ || ა-რთ (შდრ. ურთიერთას, ერთურთი). იგი იზიარებს სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ სომხ. *խրատ* („ურთიერთი“) ფუძედ შეიცავს ქართველური ენებიდან ნასესხებ არ-ს და ამას იყენებს ერ-თ-ში თ-ს არაძირეულობის დასამტკიცებლად³¹⁶. სომხ. *խրատ*, რა თქმა უნდა, საყურადღებო ფაქტია ქართულ ერ-თ-ში თ-ს გამოყოფის თვალსაზრისით, მაგრამ, ვფიქრობთ, რომ იგი მტკიცე საბუთად ვერ გამოდგება ამის დასამტკიცებლად, რადგანაც თვით სომხურმა ეს არ ელემენტი, როგორც ჩანს, ისესხა ზანურის იმ კილოდან, კერძოდ, ჰანურიდან, რომელშიც ერთი რიცხვითი სახელის გავრცელებული სახეა თ-მოკვეცილი არ. ჩვენი აზრით, სხვაგვარად უნდა დაისვას აგრეთვე ერ-თ-ისა და ურთიერთობითი ნაცვალსახელის (ურთიერთას, ერთურთი) თავკიდური ხმოვნის მონაცვლეობის საკითხი (იხ. გვ. 217). ახსნას მოითხოვს ერთი გარემოებაც: თუ თ-ს თავდაპირველი ფუნქცია განსაზღვრულობა იყო, მაშინ როგორ შეეუთავსოთ მას ის ფაქტი, რომ ქართული ენის უძველეს პერიოდში ერთი, პირიქით, გვევლინება როგორც განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი და განუსაზღვრელი ნაწევარი, რომელიც განსაზღვრულ სახელს განუსაზღვრელად აქცევდა ხოლმე; მაგ.: აქა კაცი ერთი არს ჩუენისა რჩულისაგანი: ქრესტ. 161,1; და იყო ყრმაჲ ერთი ჭაბუკი: საბა ასურ. 9,18; დადგა ადგილსა ერთსა ველსა: ლ 6,17 C...

³¹⁴ ქ. ლომთათიძე, „ერთი“ რიცხვითი სახელის ისტორიისათვის ქართველურსა და აფხაზურ-ადიღურ ენებში: იბერ.-კავკას. ენათმ., XIII, 1962, გვ. 75.

³¹⁵ ქ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 77—78.

³¹⁶ იქვე, გვ. 79.

§ 173. ქართული ზოგი, ზოგიერთი ნაცვალსახელის მნიშვნელობით ქანურში იხმარება არაბული სიტყვა ბაზი²¹⁷. ერთ-ის შესატყვისია მეგრულში ართი, ქანურში — არ || ართი. ორივეგან იგი ჩვეულებრივ სხვა სახელის მსაზღვრელს წარმოადგენს; მაგ.: ბაზი თემბელი რენ: ი. ყიფ. არქაბ. 46,29 — ზოგი ზარ-მაცი არის; ბაზი ბოზო ჰაშო რენ: იქვე, 46,24 — ზოგი ქალიშვილი ასე არის... ართი დიდი ტყაქე ქუხუვად: ი. ყიფ. ქრესტ. 35,17 — ერთი დიდი ტყე შეხვდა; ართი კუპეცი რდ: მ. ხ. მ. ტ. 37,31 — ერთი ვაჭარი იყო... არ კოჩი გოლიტუ: ქან. ტექსტ. II, 8,18 — ერთი კაცი გადიოდა...

§ 174. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები ვინმე, რამე, რომელიმე, რამდენიმე, როგორიმე იწარმოება კითხვითი ნაცვალსახელებიდან -მე ნაწილაკის დართვით. ძველი ქართული ენის მასალიდან ჩანს, რომ თავდაპირველად განუსაზღვრელობის მნიშვნელობა -მე ნაწილაკთან არ იყო დაკავშირებული, რადგანაც ძველად ამ ფუნქციას თვით კითხვითი ნაცვალსახელი ასრულებდა ყოველგვარი ნაწილაკის გარეშე. ნაწილაკდართული განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელების ჩამოყალიბება, ამგვარად, შედარებით გვიანდელი, მეორეული მოვლენაა, მას წინ უსწრებს უნაწილაკო ფორმები²¹⁸. როგორც ზემოთ აღინიშნა, თავდაპირველად ნაწილაკის გამოყენება აუცილებელი არ იყო აგრეთვე მიმართებითი ნაცვალსახელის მისაღებად. ამ შემთხვევაშიც კითხვითი ნაცვალსახელი გვევლინებოდა მიმართებითი ნაცვალსახელის როლში. ე. ი. ერთი და იგივე ვინ, რა... სხვადასხვა პირობებში წარმოადგენდა როგორც კითხვით, ისე მიმართებით და განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელს. მათ შორის ფორმის მხრივ არავითარი განსხვავება არ იყო და შინაარსობრივი დიფერენციაცია მხოლოდ კონტექსტის საშუალებით ხერხდებოდა. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელის უნაწილაკო ფორმები საშუალო ქართულშიც გადმოვიდა.

ვინ (=ვინმე), რაა (=რამე)

§ 175. ვინ = ვინმე: არცა თანა-ექმოდა ვინ: სინ. მრავალთ. 33,16; არს-მე ვინ ადგილისა მის ღირს: ბალაჰვარ. 52,10 — 11 ზ; არცა ვინ ნახა: ვისრ. 324,22... სადაცა ვის უცხოს ნახედის: სიბრძნე სიცრ. 4...

²¹⁷ Н. М а р р, Грам. чанского языка, гл. 129.

²¹⁸ ფ. ერთელიშვილი, ვინ, რა, სადა კითხვით სიტყვათა ბუნებისათვის. კრებული: ასპირანტთა მე-5 სამეცნ. კონფერენცია, 1951, გვ. 12; ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 535.

რ ა ე = რ ა ე მე: არლასადა რ ა ე მომეცა: დაბ. 18,12; ვითარცა ფუტკარმან რ ა ე შეკრიბის: ლიმონ. 2,5; არამედ შენცა გუეც რ ა ე: გამოსლვ. 10,25; ნუმცა რ ა ე გაქუს: კილ-ეტრატ. 143; თუცა რ ა მისი გამიგო: სიბრძნე სიცრ. 53; არა თუ სხუასა რ ა ს გამოაცხადებს: ქება-ქებათა, 27,10...

არქაული ანუ უნაწილაკო ფორმა განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელისა თანამედროვე სალიტ. ენამ არ იცის. იგი გვხვდება მხოლოდ მთის კილოებში, კერძოდ, ხევსურულსა, ფშაურსა, თუშურსა და მოხეურში. თუშურში ვინ (= ვინმე) ნაცვალსახელს შეიძლება ახლდეს აგრეთვე რ ა (= რამე), ე. ი. გვეკონდეს რ ა ვინ. ამჟამად ორივე ერთად ვინ მე-ს ნიშნავს, მაგრამ ძველად შესაძლოა გაიაზრებოდა როგორც „რამე, ვინმე“; მაგ.: თუ ვინ სოფელში ჭირის პატრონია: ხევს. მას. 145,3; ავად რო ვინ გაქდება: თუშ. ტექსტ. 49,33; რაც ვის მალგონდების: ხევს. მას. 127,33... თუ შემხვდ რ ა ვინ გზაშიავ, თოფს არ დავსცლივ: თუშ. ტექსტ. 42,40 (= თუ შემხვდა რ ა მე 'ან' ვინ მე გზაშიო, თოფს არ დავსცლიო); შდრ. ხევს. ყველა სოფლის ქალი და კაცი ზიდავს თავის საღონს, რაც ვის რ ა (= რაც ვისმე რამე) სოფელში ან მეზობელთას აქვ დამრჩალი: ხევს. მას. 150,2—3... რომენსაც დაქარგული აქვ რ ა ი: იქვე, 138,25; ჯორო არავის რ ა ს შაარჩენდა: დიალექტ. ფშ. 142; არც პურით შასწუბდა, არც რ ა ი თა: იქვე. მოხ. 41...

§ 176. მიუხედავად იმისა, რომ ვინ და რ ა განუსაზღვრელობითი მნიშვნელობით არც თუ იშვიათად გვხვდება, ძველი ქართლისათვის ძირითადი მაინც ნაწილაკიანი ფორმებია. განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთა ეს სახეა გაბატონებული საშუალო და ახალ ქართულშიც. განუსაზღვრელობით ნაწილაკად გვევლინება -მე. იგი დაერთვის კითხვით ნაცვალსახელებს და ზმნისართებს და მათ განუსაზღვრელად აქცევს³¹⁹: ვინ — ვინ-მე, რ ა — რ ა-მე, რომელი — რომელი-მე, როგორი — როგორი-მე, რამდენი — რამდენი-მე (ასევე: სად — სად-მე, ოდეს — ოდეს-მე, ვიდრე — ვიდრე-მე...).

ძველ ქართულში ცნობილია -მე-ს მეორე მნიშვნელობაც. ესაა კითხვითობის გადმოცემა. ამ დანიშნულებით იგი შეიძლება კითხვით ნაცვალსახელებსა და ზმნისართებთანაც მოგვევლინოს³²⁰ (ვინ-მე, რასა-მე, სად-მე...).

³¹⁹ ა. შ ა ნ ი ძ ე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 44.

³²⁰ N. Marr et Brière, La langue géorgienne, Paris, 1931, გვ. 367—368; თ. ყ ა უ ხ ი ი შ ვ ი ლ ი, ზოგი ნაწილაკისა და კავშირის მნიშვნელობისათვის ძველ ქართულში: იბერ.-კავკას. ენათმ., I, გვ. 287; ე. ბ ა ბ უ ნ ა შ ვ ი ლ ი, ნაწილაკები ძველ ქართულში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, 67, გვ. 238.

რომელია -მე ნაწილაკის ადრინდელი ფუნქცია: კითხვითობის გამოხატვა თუ განუსაზღვრელობის გადმოცემა? ძველი ქართული ენის მასალების მიხედვით ჩანს, რომ მე-ს, როგორც კითხვითი ნაწილაკის, ფუნქცია უკვე საკმაოდ შერყეულია, რის გამოც ხშირად მას ერთვის კითხვითი ნაწილაკი -ა (მეა), რომელიც უფრო მოქმედი და ცოცხალი ჩანს ამ პერიოდში. შედარებით უფრო გამყვირვალა: ამ ნაწილაკის მეორე მნიშვნელობა — განუსაზღვრელობა. მიუხედავად ამისა, გადაჭრით რისამე თქმა ძნელია. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ზემოაღნიშნული ფუნქციებიდან პირველადი უნდა იყოს კითხვითობის აღნიშვნა; განუსაზღვრელობის ფუნქცია -მე ნაწილაკს მას შემდეგ დაეკისრა, რაც კითხვითობის გამოსახატავად სხვა საშუალებები იქნა გამოყენებული³²¹.

ნ. მარს -მე ნაწილაკის ამოსავლად -მედ მიიჩნდა, რომელიც არამედ და ვითარმედ-ში დასტურდება: მე ← მელ ← (მენ) მედ (არა-მედ, ვითარ-მედ, რო-მელ, რაა-მე)³²². მედ-ში -დ თითქოს ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი ჩანს და ამიტომ იგი უნდა იზღებოდეს ასე: -მედ (არა-მე-დ, ვითარ-მე-დ³²³). ნ. მარსი -მე ნაწილაკს სრულიად სამართლიანად უკავშირებდა მეგრულ მუ-ს, სვანურ მჷ-სა და აფხაზურ შა-ს³²⁴, რომელიც უსუფიქსის პარალელურად იხმარება ზმნის დადებით-კითხვით ფორმებში³²⁵.

-მე ნაწილაკის ფუნქციით ძველ ქართულში იშვიათად გვხვდება აგრეთვე -გე ნაწილაკი. ამ დანიშნულებით იგი გამოყენებულია რომელიმე ნაცვალსახელშიც³²⁶; მაგ.:

არა ჯერ-არს მისდა განრისხებაჲ ვისთჳსვე (=ვისთჳსმე): მამ. სწ. 77,33; რაჲთა სათნო-მეყო და დამიფარო საქმე მისი ვისგანვე (=ვისგანმე): ბალაჰვარ. 28,2 — 3...

წარმოვადგენთ -მე ნაწილაკიან ნაცვალსახელებს ცალ-ცალკე:

ვინმე

§ 177. ლიტერატურულმა ენამ ძველი ქართულიდან მოკიდებული დღემდე იცის ამ ნაცვალსახელის ერთადერთი სახე

³²¹ ე. ბაბუნაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 243.

³²² Древнегрузинско-русский словарь... გვ. 14.

³²³ გ. როგავა, ჰიპოტაქსის საკითხისათვის, გვ. 369; შდრ. შ. ძიძიგური, ქართ. სალიტ. ენის ისტორიისათვის, გვ. 293.

³²⁴ К вопросу о положении абхазского языка среди яфетических. გვ. 26.

³²⁵ ქ. ლომთათიძე, კითხვითი ფორმები აფხაზურში: აკად. მოამბე, III, № 9, 1942, გვ. 315.

³²⁶ ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 538 — 539.

ვინმე; მაგ.: იყო ვინმე ტომისაგან ლევისა: გამოსლვ. 2,1; ნახეს უცხო მოყმე ვინმე: ვტ 84,1; მოდი დავეწვი ვისმე: ი. კ. II, 235...

ვინმე რამდენადმე ცვლილებას განიცდის ინგილოურსა და ხევსურულში. ინგილოურში ვ-სთან მ-ს სუბსტიტუციის შედეგად გვაქვს მინმე (ვ → მ თავდაპირველად თვით კითხვით ნაცვალსახელშია მომხდარი: ვინ → მინ). ხევსურულში -მე-ს ზოგჯერ ხმოვანი -ე ეკვეცება, სამაგიეროდ ნაწილაკის წინ ა გაჩნდება ხოლმე: ვინამ. ეს მოვლენა შედარებით იშვიათად თავს იჩენს ინგილოურშიც. ფშაურში -მე ნაწილაკი -მა-ს სახითაა წარმოდგენილი; მაგ.: სახში მინმე აღარ არის: დიალექტ. ინგ. 247; მინმეც რამეს ვერ ებნებაყე: იქვე, 246...

ყოფილას ერთ ვინამ გაბური: ხევს. მას. 155,4; ვინამ დიაც წაუტანს: დიალექტ. ხევს. 6; სახლში შაასლქლა მინამს (=ვისმე) არ ჰუშებენ: საინგ. 196... იმის გერი გაუტაცებაჲ კი ვისამა, არ ვი: დიალექტ. ფშ. 144...

ძველ ქართულში დასტურდება მრავალი შემთხვევა, როცა უნაწილაკო ვინ და ნაწილაკიანი ვინმე ფორმები თავისუფლად ენაცვლებიან ერთმანეთს. დავიმოწმებთ რამდენიმე მაგალითს:

ვინ თქუნგანი ზრუნვიდეს: მ 6,27 C — ვინმე თქუნგანი ზრუნვიდეს: DE; არა თუ ვინ იშვეს ზეგარდამო: ი 3,3 C — უკუეთუ ვინმე არა იშვეს მეორედ: DE; უკუეთუმცა ვინ ეძიებდა, პოამცა: საქმე მოციქ. 17,27 ზ — უკუეთუმცა ვინმე ეძიებდა, პოვა: ა...

კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელიდან ნაწარმოები განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელიც ორგვარი (უნაწილაკო და ნაწილაკიანი) ფორმით დასტურდება; მაგ.: არც ვისი მემკვიდრე ვიყავ, არცა ვისი ნასყიდი და არცა ვინ მომდევარი მყვანდა: დოკ. I, 220, 1713... ნუთუ მოსვლა ვისიმე სწადდესო: რუსუდან. 38,1; ან ვისიმე მიჯნურია: ვტ 1183,3...

რამე, რამე

§ 178. ძველ ქართულში გვხვდება რამე. თითო-ოროლა შემთხვევაში დასტურდება აგრეთვე რამე. ეს უკანასკნელი გაბატონებული ფორმაა ახალ სალიტერატურო ქართულში, ზოგჯერ ბარალელურად იხმარება რაიმე-ც. ორივეს მოეპოვება თავ-თავისი შეკვეცილი ფორმა რამ და რაიმ, ხოლო ი. ჭავჭავაძისა და ვაჟა-ფშაველას ნაწერებში რამ ნაცვალსახელის რამა ვარიანტიც

გვევლინება. სამივე ეს ფორმა (რამ, რაიმ, რაჲა) რამე-ს პარალელურად თავს იჩენს ჯერ კიდევ საშუალო ქართულში; მაგ.: ვლ რაჲმე ხიყოს: ხანმ. მრავალთ. 2ა 19; მაქუს რაჲმე შენდა სიტყუად: ბოლნ. 13... მითხარი რამე: ი. ჭ. II, 84... გამოგონებული რაიმე: ა. წ. IV ... მისი რამ მითხარ: ვტ 233,3; ცოტა რამ გამოძკითხა: კ. ვამს. II, 33... სხვა რაიმ ელანა: ვაჟა, V, 54... რამშენიერი რამა ხარ...! ი. ჭ. II, 23...

ამ ნაცვალსახელის თითქმის ყველა ზემოაღნიშნული სახეობა მოიპოვება მთის კილოებსა და ინგილოურში. ხევსურულს, ფშაურსა და თუშურს ახასიათებს შეკვეცილი რაიმ ან რაიმჲა, ინგილოურში გვაქვს რაჲმ. ამ ფორმას მ ნაწილაკის მომდევნოდ ზოგჯერ შეიძლება ახლდეს ხმოვანიც, ოღონდ არა ე, არამედ ი (რაჲმი). ამავე კილოში გვხვდება აგრეთვე რამ, რომლის მიცემითი ბრუნვის ფორმაა რამს; მაგ.: ბევრ რაიმ იციან: დიალექტ. ხევს. 9... პატა რაჲმ წყალ: თუშ. ტექსტ. 49,55... ნაცხოვრ რაჲმ ეყო: ინგ. ტექსტ. 250... მემრე ის იციან რაიმჲა: დიალექტ. ფშ. 136... სწორ რაჲმი: ინგ. ტექსტ. 251... რამს არ აქმევდა: დიალექტ. ინგ. 238...

მარტო მთიულურში რამე ნაცვალსახელი შეიძლება მოგვევლინოს სამი სახით: რაჲმე, რამჲა, რამ: რაჲმე აჩუქვეთო: მთიულ. 60... რაც რამჲა ქონდა: დიალექტ. მთ. 72... თუ რამ ვნცი: იქვე, 54...

ძველი ქართულიდან შეიძლება დავიმოწმოთ რამდენიმე მაგალითი, რომელშიც უნაწილაკო რაჲ და ნაწილაკიანი რაჲმე ერთი და იმავე ფუნქციით გვევლინებიან: ზრახვიდეს ურთიერთას, უკუეთუმცა უყვეს რაჲ: ლ 6,11 C — განიზრახვიდეს ურთიერთას, უკუეთუმცა უყვეს რაჲმე: DF; ნუუკუე გიგმს რაჲ აწ? ბალაჰვარ. 14, 6ა — ნუუკუე გიგმს რაჲმე აწ? ბ...

რომელიმე

§ 179. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი რომელიმე ძველ ქართულში უნაწილაკოდ არ გვხვდება. აქ შე-სთან ერთად ზოგჯერ გამოყენებულია აგრეთვე -ვე ნაწილაკი. ეს უკანასკნელი ამ დანიშნულებით იშვიათად დასტურდება ქვემოიშვრულშიც: რომელიმე დავარდა გზასა ზედა: მ 13,4; მათ უღებუყვეს და წარვიდეს: რომელიმე აგარაკსა თუსსა, რომელიმე სავაქროსა თუსსა: იქვე, 22,5; ხელში ეჭირა რომელიმე იარალი: ა. ყაზბ. I, 96... და არა შეეხოს მათ რაჲთურთით რომელიმე შემაწუხებელთაგანი: ცხ. იოვ. ზედაზნ. 3,2 გ; არარაჲ გპირს შენ რომლისათვისც: მრკ 12,14 C... მეზობლობაში თუ რემელ-

ვეს (=რომელიმეს) ლაპარაკი მოუდიოდა, ბიძიას ვიყვანდენ გამ-
რიგეთ: დიალექტ. ქვ. იმერ. 468...

რაოდენიმე, რამდენიმე

§ 180. ძველ ქართულში ძირითადი სახე ამ ნაცვალსახელისა
არის რაოდენიმე (წრფელობითში რაოდენმე, რაოდენმე). აქე-
დან ო-ს გ-დ დავიწროებით თვით ძველ ქართულშივე მივიღეთ რა-
დენიმე, რომელმაც თავის მხრივ უფრო გვიან მოგვცა რამდე-
ნიმე (გ → მ). ახალ ქართულში გაბატონებულ რამდენიმე ფორ-
მასთან ერთად იხმარება აგრეთვე რაოდენიმე, რავდენიმე
და რამოდენიმე; მაგ.: რა დაადგრენ მათ თანა დღე რაოდენ-
მე: კიმ. I, 4,4... იყვენეს ესრეთ ჟამ რაოდენმე: ზარზ. 169.30...
და იყავ მის თანა დღე რავდენმე: დაბ. 27,44; ის რაოდენი-
მე სინინდის ყანებიც... გაყვითლებულიყვენენ: ე. ნინ. 39... გავიდა
რამდენიმე დრო: ი. ჭ. II, 61... რამოდენიმე ჭყიანაო შე-
მომაკვდა გზადაგზა: კ. გამს. II, 32... მოისმა რავდენიმე ადა-
მიანის ფეხის ხმა: ნ. ლომ. 16...

ფუძისეულ ღ-სთან ამავე რიგის ყრუ თანხმოვნების შენაცვ-
ლებით დიალექტებში ეს ნაცვალსახელი ასეთი ვარიანტებითაც წარ-
მოგვიდგება: რამთენიმე (როსთენიმე), რამტენიმე, რამტეენიმე, რამ-
ტელიმე; მაგ.: იცხოვრეს... რამტენიმ ხანი: თუშ. ტექსტ.
50,266... როსთენიმე კაცი: დიალექტ. მოხ. 29; როსთენიმე
ხანი: იქვე, 34... რამტეენიმე ხალხი: იქვე, გუდამაყრ. 87...
რამტელიმე გაათავა: ქრესტ. მთ. 192,35...

განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელებიდან ვინ, ვინმე და
რაამე ძველ ქართულში ხშირად ჩაერთვის ზმნისწინსა და
ზმნის ფუძეს შუა და ე. წ. ტმესსა ქმნის: არცა გან-ვინ-ვიდეს ზიერ:
Опшс. 5,2... აჰა მო-ვინმე-უქდა მას კაცი ერთი: მ 19,16 DE (ზღრ.
და აჰა ერთი ვინმე მოუქდა მას: C)... გან-რაამე-აინოს პირი-
თა თჳსითა: ლევიტ. 5,4; ნუ უკუე წარ-რაამე-ვწყმიდო: კიმ. I,
44,25...

ვილაც(ა), რალაც(ა), რამდენილაც, როგორილაც

§ 181. განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთა მესამე უკუფი-
ლაც(ა) ნაწილაკის დართვით იწარმოება: ვილაც(ა), რალაც(ა),
რამდენილაც, როგორილაც. მნიშვნელობით ესენი ჩვეულებ-
რივ არ განსხვავდებიან სათანადო-ში ნაწილაკიანი ნაცვალსახელები-

საგან. მაგალითად, ქვემოთ წარმოდგენილ შემთხვევებში ვინმეს მაგიერ თავისუფლად შეიძლება ვილა ც გვეხმარა:

აშკარა იქნებოდა, რომ ყუთის თავი აუხდია ვისმე: ი. ქ. II, 18; ეძახდა ვისმე: ვაეა, V, 24; თითქოს სამარეს უმზადებდა ვისმე: ა. ყაზ. I, 78; თითქოს ელისო ვისმე: მ. მრევლ. 83 (შდრ. ქართველებს ვინმე ჩოლოყაშვილი გამოუშვიათ, აფხაზებს ვილა ც ემხვარი: კ. გამს. I, 25)...

ეგვე ითქმის რამე და რალა ც ნაცვალსახელთა შესახებ: უგუნებოდ რასმე ვარ (= რალა ც უგუნებოდ ვარ): ა. ყაზბ. II, 141; გული რასმე მიღონდების: ა. ყაზბ. I, 2; — მცევა, მაჯრეოლებს რასმე: იქვე, 154... ჯვარისად რაიმე შუწყენავ: ხეცს. მას. 185, 32...

-ლაც(ა) ნაწილაკიანი ნაცვალსახელები ძველ ქართულში არ იხმარება. საშუალო ქართულში ამ ნაცვალსახელთა ორგვარი ვარიანტია დაცული. საერო ლიტერატურის ადრინდელ ძეგლებში, მაგალითად, „ვეფხისტყაოსანსა“ და „ვისრამიანში“ საწარმოებელ ნაწილაკად ცა + ლა გვევლინება (ვინცალა, რაცალა), „რუსუდანიანში“ კი ამ ორი ნაწილაკის შებრუნებული — ლაც(ა) (ლამცა) — რიგია გაბატონებული (ვილაცა, რალაც). ეს თანამიმდევრობაა დაცული აგრეთვე ახალ ქართულში. ვინლაცა-ში ნ ჩვეულებრივ ამოღებულია. ფუძის გარკვევების გზით მიიღება ვილა ც-ვილა ცა, ვილა ც-ვილა ცე ბი; მაგ.: ვინცალა ჰკადრებს: ვტ 817, 4; ვინცალა მოყუარენი იყენეს: ვისრ. 169, 3... რასაცალა მოუტუნვებხარ: იქვე, 178, 7... ვინლაცა დარჩების: რუსუდან. 326, 22; ვილა ცა მოჰყავთ: ი. ქ. II, 231... მუდმივ ვილა ც-ვილა ცას ეკამათებოდა: მ. ჯავახ. II, 256... რალაც იყო: რუსუდან. 163, 15; დაიბადა ერთი რალაც დათვისბელა: ა. წ. IV, 10... აკრიახდა რომელილა ც ლამის ფრინველი: კ. გამს. II, 53... ბეწვი როგორილა ც სხვანაირი ესხა: ვაეა, V, 398...

მთელ რიგ დიალექტებში მაწარმოებელი ნაწილაკი ცა + ლა რიგით გვევლინება: ვინცალა || ვინცალ, რაცალა || რაცალ (შუა ხმოვნის ამოღებით რაცლა), რომელიცალა || რომელიცალ. ასეთ შემთხვევაში ვინ ნაცვალსახელის -ნ თითქმის ყოველთვის თავის ადგილას არის. დასავლურ დიალექტებში, უმთავრესად გურულსა და იმერულში, ვინცლა, რაცლა და რომელიცლა-ნაირ-ნაირ ფონეტიკურ პროცესებს განიცდის: ყრუფშვინვიერ ც-ს მეზობლად პროგრესული ასიმილაციის ძალით მტლერი ლ ხ-დ იქცევა ხოლმე და ვიღებთ ვინცხა, რაცხა-ს²²⁷. ამ მოვ-

²²⁷ ვ. თ. თ. ფ. რ. ი. ა, ფონეტიკური დავიკრეხბანი, I: მიმოზილველი, I, გვ. 205; ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 107.

ლენას ადგილი აქვს მაშინაც, როცა შუა ხმოვანი ა თავის ადგილასაა: ვინცალა → ვინცახა, რაცალა → რაცახა, რომელიცალა → რომელიცახა. ზემოიმერულში დასტურდება რეგრესული ასიმილაციის შემთხვევებიც: ლ იმგავსებს წინა ყრუ ცს და მას ძ-დ გადააქვევს ხოლმე. საყურადღებოა, რომ ეგვევ პროცესი თავს იჩენს ფერეიდნულში, სადაც გვაქვს რაძლა. ზემო-და შუაიმერულში დაცულია -ლაც ნაწილაკიან ნაცვალსახელთა მესამე ვარიანტიც — ვინძახა, რაძახა, რომელიძახა, რომელიც მიღებულია ვინცახა, რაცახა, რომელიცახა და ვინძალა, რაძალა, რომელიძალა ნაცვალსახელთა კონტამინაციის ნიშნად³²⁸; მაგალითები: ვინცალა ხყავ: დილექტ. ხევს. 12... ვინცალ ბძანდებიო: ქრესტ. რაჭ. 243,32... რაცალა ვიცოდი: დილექტ. რაჭ. 516... რაცლა ამბავი: გარეკახ. 84... რაიცალ ალაგია: ხევს. მას. 190,12... რომელცალას დაარქვა: ქრესტ. რაჭ. 282,7... მონახა ვინცხა: ქრესტ. გურ. 332,20; ვინცხა არისო: იქვე, ზ. იმერ. 299,32... რაცხა იყო: ქრესტ. შ. იმერ. 311,28; რაცხეები (← რაცხაები) იქადაგა: იქვე, გურ. 345,15... რომელცხას ეწერა: იქვე, 339,4... რემელცხე უფრო მართალი იყო: დილექტ. ქვ. იმერ. 468... ვინცახას მეხებრხებია: იქვე, 469... რაცახა ბჭყვიალობდა: იქვე, რაჭ. 508... რომელიცახე... იყო: ქრესტ. ქვ. იმერ. 316,15... რაძალა იყო: ზ. იმერ. 100; რაძლა ჰყვანდაყე: დილექტ. ფერეიდნ. 261... ვინძახა მპარამს: იქვე, ზ. იმერ. 455... რაძახა მინდაო: იქვე, 456... რომელიძახა შეხვდა: იქვე, რაჭ. 520...

მათი, მუთო, მითინი, მუთუნო, ნამუთინი

§ 182. მეგრულში სხვა განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები ქართულის მსგავსად კითხვითი ნაცვალსახელებისაგან იწარმოება. ძირითად საწარმოებელ ელემენტად აქ -თი (=ცა) ნაწილაკი გვევლინება.

ქართული ვინმე ნაცვალსახელის შესატყვისად მეგრულში გვაქვს მითინი, რომლის ვარიანტებია მითინე, მითინეე. ში კითხვითი ნაცვალსახელია (=ვინ), მას დაერთვის ნაწილაკი -თი, ბოლო -ნი ელემენტი კი კავშირია (=რომ, როცა)³²⁹.

³²⁸ ქ. ძოწენიძე, ზემოიმერული კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი, გვ. 538; პ. გაჩეჩილაძე, იმერული დილექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება, გვ. 129.

³²⁹ И. Книшидзе, Грам. минг. языка, გვ. 049.

მუთუნი (=რამე) ნაცვალსახელის შედგენილობაც ზუსტად ასეთია: მუ (რა) კითხვით ნაცვალსახელს წარმოადგენს, -თუ იგივე -თი ნაწილაკია, რომლის ხმოვანი ი ელემენტი წინამავალ უ-სთან ასიმილაციით უ-შია გადასული³³⁰. ბოლოს დართული -ნი კავშირია.

ნამუთინი || ნამუთინე ქართ. რომელი მე-ს უდრის. მას-ში გამოიყოფა ნამუ (რომელი) კითხვითი ნაცვალსახელი, -თი ნაწილაკი და -ნი კავშირი.

ჭანურში -თი ნაწილაკიანი განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები მითი (ვინმე) და მუთი (რამე) იშვიათად გვხვდება; მაგ.: „სი მითიქ გკითხა-ში...!“ ს. ჟღ. არქაბ. 11,10 — შენ ვინმემ (სიტყვისიტყვით ვინცაშ) გკითხოს... ვარ მათქვინენ მითი შა: ი. ყფ. არქაბ. 41,33 — ვერ ვეტყვი ვინმეს... მუთუ თქუ-ეგერე-ნა: ჭან. ტექსტ. I, 1,24 — თუ რამე თქვა; მუთუ ბელა თის მოგიღამს: ჭან. ტექსტ. II, 5,15 — რამე უბედურებას მოგიტანს.

მითხანი, მუთხანი, ნამუთხანი, მიღვა, მუღვა, ნამუღვა

§ 163. ჭანურში გაბატონებულია ქართული -ლაც(ა) ტიპის მსგავსი წარმოება. ამ სახეობას ეკუთვნის მითხანი || მინთხანი (ვილაც, ვილაცა), მუთხანი || მუნთხანი (რალაც, რალაცა), ნამუთხანი (რომელილაც). ამათში გამოიყოფა კითხვითი ნაცვალსახელები მი || მინ, მუ || მუნ და ნამუ. მათ დაერთვის ჯერ -თ ნაწილაკი, შემდეგ კი — ხა, იგივე ქართ. -ლა ნაწილაკი, რომლის თანხმოვანი ელემენტი დაყრუებულია თ-ს მეზობლად (შდრ. ქართ. კილ. ვინც-ხა, რაც-ხა). რაც შეეხება ბოლოკიდურ -ნი-ს, იგი როგორც ჩანს, ისეთივე ელემენტია, როგორც მეგრ. მითი-ნი, მუთუ-ნი ნაცვალსახელებში გვაქვს. ეს -ნი ჭანურში ნაცვალსახელს შეიძლება არც დაერთოს. ამგვარად, ჭანური განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელების ერთი წყება ძირითადად ქართული ვინცლა (→ ვინცხა), რაცლა (→ რაცხა), რომელიცლა (→ რომელიცხა)-ს აგებულებისაა; მაგალითები: მუთხანი სესი დიყუ: ჭან. ტექსტ. I, 20,1 — რალაც ხმა შეიქნა; არ დიდი მუნთხანი ქონაგუ: ს. ჟღ. არქაბ. 4,30 — ერთი დიდი რალაცა გაიგო; შდრ. მუთხა გიჩქინ: ჭან. ტექსტ. II, 27,2 — რალაც იცი...

ამ ტიპის განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები მეგრულშიც გვაქვს. ესენია: მიღვა (ვილაცა), მუღვა (რალაცა). ნამუღვა.

³³⁰ И. Кипшидзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 049.

(რომელიდაც). მი, მუ, ნამუ კითხვით ნაცვალსახელებს დაერთვის -დ- და -გა ნაწილაკები. პირველი იგივე -თ (=ც) ნაწილაკია, რომელიც გამეღვრებულა მომდევნო გ-ს მეზობლობაში, -გა კი ქართული ლა-ს შესატყვისია³³¹. თანხმოდანთ გასაყარად დ-სა და გ-ს შუა ზოგჯერ ჩაერთვის ირაციონალური გ ან ი ხმოვანი: მი-დ ჯგა, მუ დ ჯგა || მუ დ ი გ ა. დასახელებულ ნაცვალსახელებში ნაწილაკთა თანამიმდევრობა ქანურისებურია: დ + გა (ც + ლა), ე. ი. ქართულთან შეფარდებით რომ ავილოთ, დაცულია ნაწილაკთა ის რიგი, რომელიც უმთავრესად დამახასიათებელია დასავლური კილოებისათვის: მი დ გ ა—ვინ ც ლ ა, მუ დ გ ა—რ ა ც ლ ა, ნამუ დ გ ა—რომელი ც ლ ა. მაგრამ ზოგჯერ ეს ნაწილაკები ადგილს იცვლიან³³² და გვაქვს: მი-გი-და —ვი-ლა-ცა, მუ-გი-და—რ-ა-ლა-ცა, ნამუ-გი-და—რომელი-ლა-ცა. მი დ გ ა || მი გ ი დ ა, მუ დ გ ა || მუ გ ი დ ა-ს შეიძლება ბოლოს დაერთოს კავშირი -ნი, რომელიც მითი-ნი, მუ-თუ-ნი-ში გვაქვს, მაშინ ეს ნაცვალსახელები ასეთ 'ახეს მიიღებენ: მი დ გ ე ნ ი || მი გ დ ე ნ ი, მუ დ გ ე ნ ი || მუ გ დ ე ნ ი || მუ გ ი დ ე ნ ი: მი დ გ ა ქირსიანეში სქუა რეკი: ი. ყიფ. ქრესტ. 57,25 — ვილაც ქრისტიანის შვილი ხარ... ენა მუ დ გ ა რე ნი: იქვე, 56,28 — ეს რა-ლაც რომ არის... შდრ. კარდილას მუ დ ი გ ა რღ ნი, იხაშუულუ: იქვე, 21,22 — ქვაბში რალაც რომ იყო, იხარშებოდა...

მი დ გ ე ნ ი შივა ხენწიფექ მუჩინუ: მ. ხ. მ. ტ. 1,11—ვილაც სხვა ხელმწიფემ შემოუთვალა... ქოძირუ მი გ დ ე ნ ი: ი. ყიფ. ქრესტ. 10,12 — ნახავილაც... სი მუ დ გ ე ნ ი შხვა ჭკუას რეკი: იქვე, 4,1—2 — შენ რალაც სხვა ჭკუაზე ხარ... ქომეურსუ მუ გ დ ე ნ ი: იქვე, 35, 19 — მოდის რალაცა; იყუუ მუ გ ი დ ე ნ ი ანბექ ძალამქე: იქვე, 27, 23 — შეიქნა რალაც დიდი ამბავი...

აერვალე, ხედვალე, მრლე... აერ || აერხი

§ 184. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები სვანურში იწარმოება კითხვით ნაცვალსახელებზე -ვალე ან -ლე ნაწილაკის დართვით. -ლე-ს დაირთავს მხოლოდ მოლე (=რამე, რალაც) ნაცვალსახელი, სხვები კი მიიღებენ -ვალე ნაწილაკს: აერ-ვალე (ბქ.), ერ-ვალე (ლნტ.), ერ-გვალე (ბზ., ლშხ.), ლერ-ვალე (ბერ.) = „ვინმე,“ „ვილაცა“; ხედვალე (ბქ.), ხედ-ვალე (ლშხ.), ხნდ-ვალე (უშგ.) = „რომელიმე“ „რომელიდაც“. ამ უკანასკნელს ზოგჯერ წინ დაერთვის ე შ ხ უ ||

³³¹ И. К и п ш и д з е, დასახ. ნაშრ., გვ. 049.

³³² იქვე.

შხვი (=ერთი) და ვილებთ: ეშხუ-ხედვალე (ჩბხ.), ეშხვი-ხედვალე (ლზმ.) = „ერთი რომელიმე“; შდრ. ამავე მნიშვნელობით ეშხუ-ხედრა (ბზ.), ეშხუ-ხედრ (ლზხ.). მოლე-ს ნაცვლად ზოგ დიალექტში თავს იჩენს მპ-საგან ნაწარმოები განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი მპვალე (უშგ.). ქართული რამდენიმე-ს შესატყვისი ნაცვალსახელი სვანურში არ მოიპოვება. ამ დანიშნულებით გამოყენებულია აღწერითი ფორმა.

ძველი ქართულის მსგავსად უნაწილაკო განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები სვანურშიც გვხვდება. პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ აჰრ (ვინმე) და მპ (რამე), აგრეთვე აერე (ზს.), აქრე (ბზ.), ერე (ლზხ.), ერე (უშგ.) = „ვილაცა“; შდრ. ესმა მპ (ბქ.) „თუ კირამე“.

ქართული ზოგი-სა და ზოგიერთი-ს მნიშვნელობით სვანურში გვაქვს აერ და აერხი. პარალელურად დიალექტებში გვხვდება ერ (ბზ., ლზხ.), ერხი (ბზ., ლზხ., ფარ.), აერეხი || ერეხი (ლზტ.), ლერხი (ბეჩ.)... ერხელ (კინი.), გაორკეცებით: აერხი-აერხი „ზოგ-ზოგი“. ყველგან აერ, ერ კითხვითი ნაცვალსახელის ფუძეს წარმოადგენს. ნაცვალსახელზე ხ-ს დართვა, როგორც ჩანს, ყოველთვის სავალდებულო არ არის. რამდენიმე მაგალითი: ერევალე სი თვეფსი ჯჷდა: სვან. პოეზ. I, 102ხ, 52 — ვინმე შენ თოფს მოგარტყამდა... აერევალ' ერე რამპარად ე'ხხელი: პროზ. ტექსტ. I, 25, 19 — ვინმეს მოსამზადებლად გამოადგებაო (შეხვდებაო)... მუ მირდა აჰრ მი? იქვე, 23, 17 — შამა შყავდა ვინმე მე? ეშგუ ესერ აჰრ დლოხვდებ: იქვე, 21, 17 — (ნეტა) წამალიმც' ჩაგვიდვას ვინმემო... ერ ლენქერას შმჩედღლიხ: სვან. პოეზ. I, 13, 86 — ზოგი ლეხერაში წასულა... ერხის ხონდახ ქორთე ლიქდე, ალა ერხიდ მადე ჩვემინხ: იქვე, 23, 6 — 7 — ზოგს უნდოდა შინ წაყვანა, ეს ზოგმა არ ქნა...

სვანური ენის ზოგ დიალექტში აერხი-ს მნიშვნელობით შეიძლება შეგვხვდეს ეშხუფა (ბქ.), ეშვიფა ← ეშხუფა (ლზმ.). შედგენილობა ასეთია: ეშხუ (ერთი) + ფა (ცალი, წყება). ამ დანიშნულებით იხმარება აგრეთვე ქართულიდან შესული სიტყვარი: ეშვიფა ნპრეს ხეთილხ — ზოგი ჩიტსაც გამორჩება... რიგს ხაცულა ტანი ჰავეჯ, რიგს ხაცულა ნაბდი ქაფარ: სვან. პოეზ. I, 7, 39 — 40 — ზოგს ეკილა აბჯარი, ზოგს ეკილა ქეჩის ტვირთები...

უარყოფითი ნაცვალსახელები

§ 185. უარყოფითი ნაცვალსახელები მიიღება ვინ და რა კითხვით ნაცვალსახელებზე უარყოფითი ნაწილაკების დართვით³³³.

უარყოფითი ნაწილაკის სამი ძირითადი სახე არსებობს: არ || არა, ვერ || ვერა, ნუ || ნურა. როცა ამათ -ც(ა) და -ლარა ნაწილაკები ემატება, ვიღებთ პარალელურ ფორმებს: არცა || არც, ვერცა || ვერც, ნუცა... არლარა || აღარა, ვერლარა || ველარა, ნულარა. ამ ნაწილაკებითაა შედგენილი უარყოფითი ნაცვალსახელები: არავინ || არვინ, ვერავინ || ვერვინ, ნუვინ || ნურავინ... არარა → არა, ვერარა → ვერა, ნურარა → ნურა... არცავინ || არცვინ, ვერცავინ || ვერცვინ, ნუცავინ... აღარავინ || აღარავინ, ვერლარავინ || ველარავინ, ნურლარავინ || ნულარავინ... აღარა (← აღარა), ველარა (← ველარა).
ნუს-ს გარდა ყველა უარყოფითი ნაწილაკი წარმოშობით რთულია. არა: ა + რა, ვერ || ვერა: ვე + რა, ნურა: ნუ + რა, აღარა: ა + ლა + რა, ველარა: ვე + ლა + რა და ა. შ. ამ ნაწილაკებს მეორე შემადგენელ კომპონენტად რა ნაცვალსახელი მოუღის, რომელსაც დროთა ვითარებაში დამოუკიდებლობა დაუკარგავს და ნაწილაკს შეზრდია. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ანალოგიური ვითარება გვაქვს სვანურშიც.

ქართულში ნაწილაკის ადგილი მყარია. იგი, როგორც წესი, კითხვით ნაცვალსახელს თავში დაერთვის. ძვ. სომხურში კი, სადაც უარყოფით ნაცვალსახელთა აგების ქართულისებური პრინციპი გატარებული (ნაწილაკი + კითხვითი ნაცვალსახელი), ასეთი თანამიმდევრობა ყოველთვის არ არის დაცული. იქ ნაწილაკმა შეიძლება ადგილი იცვალოს და კითხვითი ნაცვალსახელის შემდეგ მოექცეს; მაგ.:

არარაჲ აქუნდა: მრკ 8,1 — *ჩნչ ი'ჯ ონქჩრ*

არარაჲ ავნო მას: ლ 4,35 C — *ჩნչ ი'ჯ ქნასსაყ ნამა*

უარყოფითი ნაცვალსახელია (*იჯჩნჯ (ი'ჯ=არა, ჩნჯ=რა)*), რომლის შემადგენელი ელემენტები ამ მაგალითებში შებრუნებული სახითაა წარმოდგენილი *ჩნჯ ი'ჯ*; შდრ. *იჯჩ'ნჯ ოსაა ყაოთა-აქსანჩ* — არას მიუგება? მრკ 14,60; *ი'ჯჩნჯ ჳ ქსე ქიქიმ* — არას

³³³ ა. შანიძე. ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 44; ვ. თოფფურიია, ორმაგი უარყოფა ქართულში: ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწდეული, I — II, 1923 — 1924, გვ. 114.

პზრუნავა: იქვე, 4,38...

ნაცვალსახელი ნაწილაკს შეიძლება ქართულშიც მოსცილდეს, მაგრამ თანამიმდევრობა (ჯერ ნაწილაკი და შემდეგ კითხვითი ნაცვალსახელი) არ შეიცვლება. განვიხილოთ თითოეული ნაცვალსახელი ცალ-ცალკე.

არავინ, არვინ

§ 186. ძვ. ქართულში ერთადერთი ფორმაა არავინ. XII — XIII საუკ.-დან მოკიდებული მის პარალელურად უკვე ჩნდება შეკვეცილი ფორმა არვინ. სისტემატურად ამ სახითაა ეს ნაცვალსახელი ხევესურულსა, მოხეურსა და ფშაურში. ძვ. ქართულის ზოგი ძველი მიდრეკილებას იჩენს — არა ნაწილაკის შემდეგ ლინმაროს; მაგალითები: არავინ აღდგა: გამოსლვ. 10,23; არავინ დარჩა: ვისრ. 6,35; არავინ იცის: ი. ჭ. II, 34... არავინ არს: Опис. 146... არვინ შეპყვა: ვტ 101,2; არვინ იცის: ვისრ. 4,25 არვინ მაეკიდების: ხეგს. მას. 139,18; სხვა არვინაო: ქრესტ. ფშ. 153,17...

ვ-სთან მ-ს შენაცვლების გამო ფერეიდნულში გვაქვს არამინ ო არმინ ქვემოიმერულსა, ლეჩხუმურსა და რაჭულში არა ნაწილაკის ბოლოკიდური ა ე-თი იცვლება: არევინ. ამის მიზეზი შესაძლოა, ანალოგია იყოს ვერევეინ ნაცვალსახელთან, რომელიც ზემოაღნიშნულ დიალექტებში გვხვდება და რომელიც თავის მხრივ მიღებული ჩანს ასიმილაციის შედეგად: ვერავინ → ვერევეინ; მაგ.: არამინ არ ამოსულა: დიალექტ. 263; არმინ: ქრესტ. 92,20... არევინ არ აღფეს: ქრესტ. ქვ. იმერ. 313,38; არევინ ხავდა: დიალექტ. ლეჩხ. 485; მასხარათ არევინ ეიგდოს: ქრესტ. რაჭ. 283, 19 (შდრ. ვერევეინმა ვერ ნახა: ხან.-ზეგ. 129).

აჭარულში ფუძისეული რ ზოგჯერ გაუჩინარებულია, ხოლო თავკიდური ა დაგრძელებულია: ავინ (← აავინ ← არავინ): ავინ ყავდა: აჭარ. ტექსტ. 100,8...

ხანურ-ზეგნურში დასტურდება აროვინ, აროვის ფორმები, რომლებიც, როგორც მიუთითებენ, ინდივიდუალური ხასიათისა ჩანს³³⁴: ნეტი აროვინ იყო... ქეც აროვის გოუგია: 129...

საშუალო საუკუნეების საერო მწერლობის ძეგლებსა და ისტორიულ დოკუმენტებში არავინ ნაცვალსახელს არ ნაწილაკის

³³⁴ კ. გაჩეჩილაძე. იძულებული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, VIII, 1956, გვ. 129.

შემდეგ -ცა ნაწილაკი ემატება და ვიღებთ არცავინ ფორმას; მაგ. არცავინ... მარგებელი მიჩანს: ვისრ. 27,20; არცავის ეგეთი ომი უნახავს: ამირანდარეჯ. 20... არცვის თქუნეს მეტი ჯელი ჰქონდეს: დოკ. 1, 518,1669 (შდრ. არცავის ვეყმო, არცჩემი სამკვიდრო მამული მინდოდეს: იქვე, 281,1723 — 38; არას იქმოდის და არცრას იგონებდის: რუსულ. 24,10)...

არ არის გამორიცხული, რომ ზოგიერთ ამ მაგალითში უარყოფითი ნაცვალსახელი კი არ გვექონდეს, არამედ არცა უარყოფითი ნაწილაკი და ვინ (ვის) განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი -მე ნაწილაკის გარეშე, ე. ი. „არცავის უნახავს“ ნიშნავდეს „არცა ვისმე უნახავს“ ანდა „არცავისი ჯმა მოისმინოს“ გაგებულ იქნეს როგორც „არცა ვისიმე ჯმა მოისმინოს“ და ა. შ. მაგრამ ყველა მაგალითის მიმართ ამას ვერ ვიტყვი.

გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ ხევსურულსა, მობურსა და მთიულურში (ნაწილობრივ ფერეიდნულშიც) დღესაც იხმარება როგორც არცვინ || არცვინა, ისე არცრაი || არცრაა || არცრა, ვერცვინ, ვერცრა. ამასთან აღსანიშნავია, რომ უარყოფა ყოველთვის ორმაგია; მაგ.: არცვინ არ გაიგებდ: დიალექტ. ხევს. 11; არცვინ არა შქამს: დიალექტ. მთ. 56; არცვისად არ გაუგებებავ: ხევს. მას. 183,8... სხვა არცრა არ მლონებსავ: ხევს. ტექსტ. 340,22, არცრა არ ჰქონდა: დიალექტ. ფერეიდ. 260; — რაა გაშინებს შენ? — არცრაა არ მაშინებსკე: ქრესტ. მოხ. 183.30; ვერცრას ვერ გახჯდა: ქრესტ. მოხ. 169,4...

ამგვარ ფორმებს ეხვდებით ალ. ყაზბეგის ნაწერებშიც: ჯერ არცვინ დაწოლილა: ა. ყაზბ. I, 181... მე შენს თავს არცვის დავანებებ (შდრ. არცრაი არა სჯობს: იქვე, II, 30; არცრაით არ დაიწუნების: იქვე, I, 176)...

სალიტერატურო ენაში ზემოთ აღნიშნულ შემთხვევებში -ც ნაწილაკი ნაცვალსახელს ჩვეულებრივ ბოლოს დაერთვის ხოლმე: არავისაც არ ვეძებ: მ. ჯავახ. I, 270...

§ 187. როგორც ცნობილია, ზოგ დასავლურ დიალექტში (უმთავრესად გურულში) არავინ ნაცვალსახელის როლში ზოგჯერ გვევლინება არაკაცი || არიკაცი: არაკაცი არ მუშაობდა: დიალექტ. გურ. 424... ზართალცარ ეტყოდა არიკაცს: იქვე, 419...

ერთი შეხედვით ეს შეიძლება ნეოლოგიზმად მოგვეჩვენოს, მაგრამ ფაქტობრივად ამ ფორმას საკმაოდ დიდი ხნის ისტორია აქვს. არაკაცი გვხვდება „ვეფხისტყაოსანსა“ და საერო მწერლობის სხვა ძეგლებშიც, ოღონდ კომპოზიტად ჯერ კიდევ არ არის

ქცეული: უარყოფითი ნაწილაკი არა და კაცი, როგორც დამოუკიდებელი ერთეულები, ცალ-ცალკე იბრუნვიან და შესაძლოა ესენი გათიშულიც იყვნენ სხვა სიტყვებით: უგანგებოდ არა კაცი არ მოკვდებიან? ვტ 903,2; ღვთის მეტი ჩვენს თავს არაკაცი არა გეცილებოდეს: დოკ, I, 25,1628... ასეთს ალაგს შეინახეო, რომ არამ კაცმა არ იცოდესო: რუსულ. 163,17; არას კაცსა არ იახლებ: ვტ 272,3... არას ჩემს მონათესავეს კაცს მაგასთან ხელი არა ქონდეს: დოკ. I, 282, 1724...

არ არის გამორიცხული, რომ არაკაცი მომდინარეობდეს შესიტყვებიდან: არავინ კაცი, რომელიც ჯერ კიდევ ძველ ქართულში გვხვდება; მაგ.: რაათა არავინ კაცი შევჰრაცხო ბილწად: საქმე მოც. 10,28 გ; რაათა არა უთხრობდენ სახელითა ამით არავის კაცსა: იქვე, 4,17 ა...

ვერვინ, ვერავინ

§ 188. ძველ ქართულში არა, ვერა, ნურა ნაწილაკებს უარყოფით ნაცვალსახელთა შედგენილობაში ბოლოკიდური აყოველთეის ახლავს (არა-ვინ, არა-რა, ვერა-რა, ნურა-რა), მაგრამ ვერვინ ნაცვალსახელში ნაწილაკი, როგორც წესი, ვერ სახითაა წარმოდგენილი. ამგვარადა იგი ახალი ქართულის ადრინდელ პერიოდშიც, ოღონდ პარალელურად აქ უკვე ჩნდება აგრეთვე ვერავინ, რომელიც გაბატონებულ ფორმას წარმოადგენს თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში. (ვერავინ არავინ-ის ანალოგიით მიღებულად მიაჩნიათ²²⁵, მაგრამ გამორიცხული არაა, რომ იგი დამოუკიდებლადაც გვექონოდა, რადგან თვით ვერ ნაწილაკი შედგენილობით რთულია და შეიცავს რა-ს:) ვერ ← ვერა (შდრ. ვერა-რა); მაგალითები: ვერვინ... შემძლებელ არს: მამ. სწ. 5,22; ავსა კარგად ვერვინ შესცვლის: ვტ 185,4; ვერვინ მოჰხილვიდა: ვისრ. 9,10... ვერავინ დაუდგების: ამირანდარეჯ. 5; ვერავინ დაეხზავს: სიბრძნე სიცრ. 30... ვერავის ენდობოდა: ა. ყაზბ. I, 17.

ჩვეულებრივ არქაული სახით იხმარება ეს ნაცვალსახელი ხვესურულსა, მოხეურსა და ფშაურში, აგრეთვე ფერეიდნულშიც, ოღონდ ამას გარდა აქ თავს იჩენს ვინ ნაცვალსახელის გ-სთან მ-ს შენაცვლება: ვერვინ → ვერმინ; მაგ.: ვერვინ დაიჭირა: ხვეს. მას. 146,8; ვერვინ შავ: დიალექტ. ხვეს. 8... ვერვის ვსცნობო: იქვე, მოხ. 35... ვერმინ ვერ გაიარისყე: ფერეიდნ. 217...

²²⁵ იგ. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები, გვ. 540.

საერო მწერლობის ზოგიერთ ძეგლში ვერვინ ო ვერავინ ნაცვალსახელის მნიშვნელობით იხმარება ვერარომელი. აქედან მცირედენი ფონეტიკური ცვლილებით მიღებულია ვერომელი (← ვერარომელი ← ვერარომელი), რომელიც ამჟამად რაჭულში გვხვდება. ამავე მნიშვნელობისაა ვერაკაცი და ვერცერთი → ვერცეთი: ვერარომელმან აჯობა: რუსუდ. 179,34; ვერარომელმან დაასკვნა: სიბრძნე სიცრ. 62... ვერომელსა ვერასტაცა: ქრესტ. რაჭ. 246,13... ვერაკაცმა ვერნახა: აქარ. 84,6... ვერცეთმა ვერმუახვედრა ცელი: დიალექტ. გურ. 422; ვერცეთს ვერ შეეძლო: იქვე, ქვ. იმერ. 468...

ნუვინ, ნურავინ

§ 189. ძველ ქართულში ამ ნაცვალსახელის ერთადერთი სახეა ნუვინ, რომელიც ამჟამად მხოლოდ მთის კილოებს ახასიათებს. რთული ნურა ნაწილაკით ნაწარმოები ნურავინ ნუვინ-ის პარალელურად საერო მწერლობის ენაში ისახება და ახალ სალიტერატურო ქართულში სრულ გაბატონებას აღწევს; მაგ.: ნუვინ აღაშწნებს: ხანძთ. ო 55; ნუვინ მიშლით: ვტ 646,4; ნუვინ გააჯავრებთ: ხევს. მას. 124,8... ნურავინ შემოხვალთ: სიბრძნე სიცრ. 41; ნურავინ ნუ დაიჩემებს: ა. წ. IV, 67... ნურვინ ემდურის: ი. ჭ. I, 119; ნურვის დამანებებ: ა. ყაზბ. I, 228...

არარაჲ, არარა

§ 190. ძველ ქართულში იხმარება არარაჲ. არარა ახალ ქართულში გაუთიშავი სახით მხოლოდ სახელობით ბრუნვაში გვხვდება და ისიც იშვიათად. ახალი ქართულის ადრინდელი პერიოდიდან მოკიდებული ამ ნაცვალსახელის შემადგენელი ერთეულები (არა და რა) ჩვეულებრივ გათიშულია ერთმანეთისაგან ზმნით. ეს მოვლენა ყოველთვის თავს იჩენს ისეთ ტრაფარეტულ გამოთქმებში, რომლითაც ჩვეულებრივ ზღაპრები იწყება ხოლმე; მაგ.: არარაჲ ვის ხუთხრეს: ხანმ. ლექტ. მრკ 16,14... არარა აქენდა: სიბრძნე სიცრ. 48; სხვა... არარა გამიგონია: ი. ჭ. I, 90... არა ჭამა რა: სიბრძნე სიცრ. 30; არა მიუგო რა: ქ. გამს. III, 18; არა გასქიკებია რა: მ. მრველ. 21... იყო და არა იყო რა!...

ვერარაჲ, ვერარა

§ 191. ძველ ქართულში ჩვეულებრივია ვერარაჲ. აქვე იშვიათად დასტურდება გარდამავალი ფორმა, რომელშიც შუა ხმოვანი ა ამოღებულია, მაგრამ ორივე რ ჯერ კიდევ თავის ადგილასაა.

ახალ ქართულში ვერარა გაუთიშავად იშვიათად იხმარება. არარა-ს მსგავსად ამ ნაცვალსახელის შემადგენელი ერთეულები ზმნით არის გათიშული ხოლმე; მაგ.: ვერარაჲ ძალ ედვა ქმნად: შუშ. XIII, 12... რომლისათჳს გულითად ვერარაჲ მაქუს: საქმე მოციქ. 25, 26 ა (შდრ. აქვე: ვერარაჲ მაქუს: გ); რამეთუ ვერარას ჰპოებდეს: იქვე, 4, 21... თავის მტერს ვერარა დააკლეს: ე. ნინ. 69... შიშით ვერა თქვეს რა: შაჰნ. II, 375; ვერა გაიგეს რა: სიბრძნე სიცრ. 24... მე ჩავლუნე თავი და ვერა ვუთხარი რა ი. ქ. II, 55.

ვერარა ნაცვალსახელის მნიშვნელობით ზოგჯერ იხმარება ვერა რომელი: ვერა რომელი გააღო: სიბრძნე სიცრ. 9... ვერ ამომგლეჯენ გულიდან ვერა რომელი (=ვერარა, ვერავითარი) ხერხითა: ვაჟა, II, 121...

ნურარაჲ, ნურარა

ნურარაჲ გაქუნ გზასა ზედა: ლ 9, 3 C... ფიქრი ნურა აქეს რა: დოკ. II, 37, 1723... სხვა ნურა დამაყვედროს-რა: ი. ქ. II, 78...

უკანასკნელად განხილული სამი უარყოფითი ნაცვალსახელი არარა, ვერარა, ნურარა, როგორც აღვნიშნეთ, ახალ ქართულში იშვიათად იხმარება. მათ მაგიერ ლიტერატურულ ენაში დამკვიდრებულია გამარტივებული არა, ვერა, ნურა ფორმები. ესენი მიღებულია შუა ხმონის ამოღებით და ორი რ-საგან ერთის დაკარგვით: არარა → არრა → არა; ვერარა → ვერრა → ვერა; ნურარა → ნურრა → ნურა. უარყოფით ნაცვალსახელთა გამარტივება ჯერ კიდევ ძველ ქართულში დაიწყო. აქ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შემონახულია გარდამავალი ფორმებიც (ვერარაჲ ← ვერარაჲ).

არაჲ, ვერაჲ, ნურაჲ

რამეთუ გლახაკთა არაჲ აქუს: ხანძთ. კზ 71; რაჲთა არაჲ მიიღონ: მრკ 6, 8 C (შდრ. რაჲთა არარაჲ მიიღონ: DE); მე არაჲ ბოროტი ვქმენ: საქმე მოციქ. 28, 17 გ (შდრ. მე არარაჲ ბოროტი ვქმენ: იქვე, ა)... ვერაჲ გარგოს შენ: Sin-62, 41 v... ნურაჲ გაქუნ: ლ 9, 3...

შეიმჩნევა, რომ გამარტივებულ ფორმებს შედარებით ხშირად მიმართავენ „ოთხთავის“ ადიშური და „საქმე მოციქულთა“-ს გრედაქციები. არაჲ ნაცვალსახელის ანალოგიით ხშირად თვით არა, ვერა უარყოფით ნაწილაკებსაც უჩნდება; მაგ.: შეიწყნარნა იგინი...

არაღ ვითარცა მოწაფენი, არამედ ვითარცა უზეშთაესნი: ხანძთ
 ე 29—30; არაღ თუ მას... უკმდა: ბოლნ. 17; არაღ უდაბნოსა
 ქადაგებენ... აღ ზეცისასა აქებენ გლბსა: Опис. 4,5 (864 წ. ხელნაწ.);
 არაღ დაგიტევენე თქუენ ოზლად: ჭილ-ეტრატ. იადგ. 232,5—6...
 არაღ უწყოდა: ბალაპვარ. 13,37³³⁶...

უარყოფითი ნაწილაკის ამ სახით ხმარება ახასიათებს IX—XI
 საუკუნის ძეგლებს. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა ჭილ-
 ეტრატის იადგარი. სპეც. ლიტ-ში შენიშნულია, რომ ხშირად ჭირს
 ხოლმე გარკვევა—არაღ, ვერაღ უარყოფით ნაწილაკს წარმოად-
 გენს თუ უარყოფით ნაცვალსახელს, რადგანაც შესაძლებელია რო-
 გორც ერთი, ისე მეორე გაგებაც³³⁷.

არა, ვერა, ნურა

§ 192. გამარტივებული არა, ვერა, ნურა ფორმები ახალ
 ქართულში უფრო ხშირია, ოღონდ ძველი ქართულისაგან განსხვავ-
 ვებით არა ჩვეულებრივ მიცემით ბრუნვაში იხმარება, ვერა, ნურა
 კი სახელობითშიც შეიძლება შეგვხვდეს; მაგ.: არას გარგბ-
 სო: ვისრ. 30,5; არას იგონებდეს: შაან. II, 376; არასა ვკით-
 ხავდით: ა. წ. IV, 46... ვერა შეიტყო: სიბრძნე სიცრ. 24; სხვას
 ვერასა იქ: ი. ჭ. II, 79... მისგან კიდევ ნურა უნდა: ვტ 18,4, ნურა
 დამაკლოს: ვისრ. 96,3; ნურას მეტყვიით: კ. გამს. II, 131...

§ 193. არარა || არა, ვერარა || ვერა, ნურარა || ნურა
 ნაცვალსახელთა ხმარების სფერო თანამედროვე სალიტ. ენაში ერთ-
 გვარად შეზღუდულია, რადგანაც მათ ადგილს თანდათან იკავებს
 შედარებით ახლად წარმოქმნილი არაფერი, ვერაფერი და
 ნურაფერი, რომლებშიც რა ნაცვალსახელის მაგივრობას ფერა
 ასრულებს³³⁸. დასავლურ კილოებში ეს ნაცვალსახელები ფონე-
 ტიკურ ცვლილებებს განიცდიან. იმერულში გვაქვს არაფელი,
 გურულში კი — აფერი. ასეთსავე შესატყვის ფორმებს იძლევა ვე-
 რაფერი. უარყოფით ნაცვალსახელთა შედგენილობაში რა-ს მაგიე-
 რობას ზოგჯერ ვითარი-ც ეწევა; მაგ.: არაფერი არ აღმოჩ-
 ნდა: მ. ჯავახ. II, 239; არაფერს არა ვხედავთ: ი. ჭ. IV, 3... ვე-
 რაფერი აკვაგებინე! მ. ჯავახ. II, 519... ნურაფერს ეტყვი: დ.

³³⁶ ამ ძეგლის გამომცემელს ილ. აბულაძეს შენიშნული აქვს, რომ
 არაღ-ში ფონემურ მნიშვნელობას მოკლებულია.

³³⁷ ვ. თ. ფ. რ. ი., ორმაგი უარყოფა ქართულში, გვ. 82—83, 85-86. 2.

³³⁸ ა. შაანიძე, ქართული გრამატი. საფუძვლები, გვ. 44; ვ. თ. ფ. რ. ი.,
 დასახ. ნაშრ., გვ. 79.

კლდ. 32... არაფელი არაკლია: დიალექტ. ზ. იმერ. 447... აფერი იცოდენ: იქვე, გურ. 425... ვეფერი დააკლო: იქვე, 428... არავითარი იღუმალი აზრი... არ მქონია: მ. ჯავახ. 1, 468...

**არლარავინ, აღარავინ, ვერლარავინ, ველარავინ,
ნურლარავინ, ნულარავინ**

§ 194. რთული არლარა, აღარა და ვერლარა, ველარა ნაწილაკების საშუალებით ნაწარმოებია უარყოფითი ნაცვალსახელები არლარავინ → აღარავინ, ვერლარავინ → ველარავინ, ნურლარავინ → ნულარავინ. ამოსავალი ფორმები ძვ. ქართულშია დაცული, გამარტივებული კი ახალ ქართულში იხმარება. ფშაურისათვის დამახასიათებელია აღარავინ, ველარავინ, ფერეიდნულში გვხვდება აღარამინ; მაგ.: არლარავინ იკადრებს: წმ. ცხ. 105 v... აღარავინა მყავს: ი. ჭ. II, 38... აღარავინ დაზღვეს: ქრესტ. ფშ. 153, 30... აღარამინ აღარასულა: დიალექტ. ფერეიდნ. 262... ვერლარავინ შემძლებელ არს: მამ. სწ. 95, 30... ველარავინ გიხსნის: ა. ყაზბ. I, 49...

მოსალოდნელი რა-ს შემცველი შესაბამისი ნაცვალსახელები აღარარა, ველარარა, ნულარარა არ იხმარება. ახალ ქართულში სამივე შეიძლება შეგვხვდეს გათიშული ან აღარა, ველარა, ნულარა-ს სახით: აღარა დარჩა რა: დოკ. II, 32, 1723... აღარა ესმის რა: მ. ჯავახ. II, 425... ველარა დაეხელებინა რა: სიბრძნე სიც. 43; ველარას წაიღებენ: ნ. ლომ. 43... ნულარას მოელი: ვტ 514, 4...

§ 195. რადგანაც ორმაგი უარყოფის საკითხი სპეციალურად არის შესწავლილი ქართულისა და მისი მონათესავე ენების სათანადო მასალის ანალიზის საფუძველზე³³⁹, ამიტომ ჩვენ მხოლოდ ზოგადად აღვნიშნავთ შემდეგს: გარკვეულია, რომ ძველ ქართულში გვექონდა მხოლოდ ერთმაგი უარყოფა, ე, ი. წინადადებაში თუ უარყოფითი ნაცვალსახელი (ან ზმნისართი) იხმარებოდა, იქ მეორე უარყოფითი ნიწილაკი საჭირო აღარ იყო³⁴⁰. ახალ ქართულში ერთმაგი უარყოფის ნაცვალად ორმაგი უარყოფა დამკვიდრდა. მისი დასაბამი X — XI საუკუნიდან იწყება. იგი პირველად კილოებში ჩაისახა და შემდეგ სამწერლო ენაშიც გავრცელდა. ორმაგი უარყოფა ზანურსა და სვანურს არ ახასიათებს. იგი ქართულ-

³³⁹ ვ. თოფურია, ორმაგი უარყოფა ქართულში.

³⁴⁰ იქვე, გვ. 114.

ში მეორეული მოვლენაა ქართულსავე ნიადაგზე აღმოცენებული³¹¹.
 დავიმოწმებთ რამდენიმე მაგალითს: ვერ განვჭკსენით ვერა
 რაა თ? მამ. სწ. 145,8, არცაღა მამაჲ შჯის არავის: ი 5,22 DE
 (შდრ. და არცა მამაჲ შჯიდეს ვის: C)... არავისაც არ ვეძებ:
 მ. ჯავახ. I, 270; არავისზედ არ გასცვლიდა: ა. ყაზბ. I, 91;
 არვის არ გუგონია: ქრესტ. აქარ. 363,8... ვერავინ ვერ იცის:
 დიალექტ. მთ 58... ჩემსა ნუვინ ნუ დაჰმალავს: ვტ 53,4...

მითი ვა(რ), მუთუ ვა(რ), მითა, მუთა, მითინი ვა, მუთუნი ვა

§ 196. ქართულთან და სვანურთან შედარებით ზანური ლა-
 რიბია უარყოფითი ნაცვალსახელების ფორმებით. აგებულებისა და
 ხმარების მხრივაც ზანური უარყოფითი ნაცვალსახელები საკმაოდ
 განსხვავდებიან ქართულისა და სვანურისაგან. ძირითადი მიხედვით
 რომ უარყოფითი ნაწილაკი ქართულსა და სვანურში ნაცვალსახელ-
 თანაა დაკავშირებული და მას წინ უძღვის, ზანურში კი იგი ზმნის
 განუყოფელ კომპონენტს წარმოადგენს. ჰანურში ორი უარყოფითი
 ნაცვალსახელია. ესენია: მითი („არავინ“) და მუთუ („არარა“,
 „არაფერი“). მითი-ს შედგენილობა ასეთია: მი („ვინ“) კითხვით
 ნაცვალსახელს წარმოადგენს, -თი კი ნაწილაკია (უღრის ქართულ
 „ც“-ს). მუთუ-ში ეს თე სახეცვლილია წინა უ ხმოვანთან ასიმი-
 ლაციის გამო: მუთი → მუთუ. ამგვარად, მითი = ვინც, მუთუ =
 რაც, ე. ი. ნაცვალსახელები შედგენილია ისე, რომ სათანადო უარყო-
 ფითი ნაწილაკი მასში წარმოდგენილი არ არის. მაგრამ სამაგიე-
 როდ ზმნა უარყოფით ფორმაშია, მას წინ ალავს უარყოფითი ნა-
 წილაკი ვარ || ვა. უარყოფა ყოველთვის ერთმავალია; მაგ.: მითი-
 ვარ ვიჩინი: ი. ყიფ. ხოფ. 20,22 — ვერავინ ვერ ვიცანი; მითი ვა
 ამოშქუმეს-მა: ჰან. ტექსტ. II, 34,9 — არავინ არ შემოუშვესო... მუ-
 თუ ხაბერი ვარ ულუნ: იქვე, 16,11 — არაფერი ამბავი არა მაქვს...

უარყოფითი ნაცვალსახელები მეგრულში მითა-სა და მუ-
 თა-ს სახით წარმოგვიდგება. ჰანურისაგან განსხვავებით მეგრულში
 ამ ნაცვალსახელებთან ზმნა ყოველთვის დადებით ფორმაშია³¹²; მაგ.:
 მა მუთა პუნსუნ: მ. ხ. მ. ტ. 221,37 — მე არაფერი არ მყავს; მუ-
 თა ძირუ: ი. ყიფ. ქრესტ. 38,26 — ვერაფერი ნახა; მუთა ქ ეშვე-
 ლუ: იქვე, 17,17 — არაფერი ეშველა...

³¹¹ ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრ., გვ. 115.

³¹² И. К и п ш и д з е, Грам. мингр. языка, გვ. 0145.

იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს მი თ ა-სა და მ უ თ ა-ს შე-
მცველ წინადადებებში უარყოფითობის მაწარმოებელი არაფერი
გვაქვს. მაგრამ ეს, რა თქმა უნდა, შეუძლებელია. როგორც სპეცი-
ალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, მი თ ა-ს და მ უ თ ა-ს ბოლო-
კიდური -ა ხმოვანი უარყოფითი ვა ნაწილაკიდან უნდა მომდინა-
რობდეს. მი თ ა უნდა იშლებოდეს ასე: მი = „ვინ“ (კითხვითი ნაც-
ვალსახელი) პლუს თი = „და“, „ც“ (კავშირი) პლუს ა ← ვა (უარ-
ყოფითი ნაწილაკი), ე. ი. მი თ ა ← მი-თი-ვა; ასევე მ უ თ ა: მუ = „რა“
(კითხვითი ნაცვალსახელი) პლუს თუ (← თი) პლუს ა ← ვა (უარ-
ყოფითი ნაწილაკი), ე. ი. მ უ თ ა ← მუ-თუ (← თი)-ვა³⁴³.

ამ ნაცვალსახელთა ასეთი ანალიზი, ჩვენი აზრით, სწორი უნდა
იყოს. თავის მხრივ დადგენთ, რომ უარყოფითობის გადმოცემის
თვალსაზრისით მეგრულშიც იგივე ვითარება უნდა გვექონოდა, რაც
ქანურშია. უარყოფითი ნაწილაკი ვა თავდაპირველად ზმნასთან
იყო დაკავშირებული, შემდეგ, დროთა ვითარებაში იგი ნაცვალ-
სახელს მიეკედლა და ხმოვნის სახით წარმოგვიდგა.

§ 197. მეგრულში უარყოფითი ნაცვალსახელის როლში გვევ-
ლინება აგრეთვე მი თ ი ნ ი და მ უ თ უ ნ ი. ესენი, როგორც ზემოთ
აღვნიშნეთ, განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელებია, მაგრამ უარ-
ყოფითი ნაწილაკის მქონე ზმნებთან უარყოფითი ნაცვალსახელის
ფუნქციას ასრულებენ: მი თ ი ნ ი ვა რე — „არავინ არის“ (სიტყვა-
სიტყვით „ვინმე არ არის“); მ უ თ უ ნ ი ვა ცოფე — „არაფერი ყოფილა“
(სიტყვასიტყვით: „რამე არ ყოფილა“)³⁴⁴. მაგალითები ტექსტებიდან:
ინენს მი თ ი ნ ი ვა მერიებულღ: ი. ყიფ. ქრესტ. 22,16 — იმათ ვერა-
ვინ ვერ მოერეოდა... მი თ ი ნ ც 2 (← მითინსუ) ვე შულებულღ: იქვე,
59,1 — არავის არ შეეძლო; მი თ ი ნ ც ვა უჩქღღ: იქვე, 56,14 —
არავინ არ იცოდა... დლას მ უ თ უ ნ ი ვახვარუ ის: მ. ხ. მ. ტ. 4,4 —
არასოდეს არაფერი ეშველება...

შედგენილობისა და გამოყენების მხრივ მეგრული ეს ნაცვალ-
სახელებიც თითქოს არსებითად განსხვავდება ქართულისა და სვა-
ნურისაგან, მაგრამ ქართულში დაიძებნება რიგი ისეთი ფაქტები,
რომლებიც ერთგვარ მსგავსებას ავლენენ მეგრულ უარყოფით ნაც-
ვალსახელთა თავისებურ წარმოებასთან. მაგალითად, ძველ ქარ-

³⁴³ დ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, უარყოფითი ნაცვალსახელები და უარყოფითი
ზმნისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერ-
ება, IV, 1953, გვ. 67.

³⁴⁴ ი. ყ ი ფ შ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 0145.

თულში გვხვდება შემთხვევები, როცა არავინ ნაცვალსახელის პარალელურად გარკვეულ კონტექსტში განუსაზღვრელობითი ვინ (=ვინმე) ნაცვალსახელი გვევლინება, რომელსაც უარყოფითი ნაწილაკი ახლავს. შდრ. არავინ არლარა იკადრა კითხვად მისა: მრკ 12,34 C — არლარა ვინ (=ვინმე) იკადრა კითხვად მისა: DE... არცაღა მამაა შჯის არავის: 05,22 DE — არცა მამაა შჯიდეს ვის (=ვისმე): C (შდრ. ვერვინ სადა იხილა: ი 1,18 C — არასადა ვინ იხილა: DE)...

ასეთი მონაცვლეობა, როგორც ჩანს, შემთხვევითი არ არის, რადგანაც არავინ და აგრეთვე არარა ნაცვალსახელის მნიშვნელობით ძველსა და ახალ ქართულშიც გვხვდება აგრეთვე არცა ერთი || არც ერთი³⁴⁵, სადაც ერთი ასევე განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელია; მაგ.: არავინ წარვწყმილო მათგანი: ი 18,9 C — არა წარვწყმიდე მათგანი არცა ერთი: DE... ვერ შემძლებელ არს კაცი მოლებად თავით თუსით არარაჲ: ი 3, 27 C — ვერ პელეწიფების კაცსა მოლებად თუსით არცა ერთი რაჲ: DE... მე არც ერთი ვიცოდღი: სიბრცნე სიცრ. 35; ვერც ერთმან ვერა გაიგეს რა: იქვე, 24...

ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ზოგიერთი უარყოფითი ნაცვალსახელის თავისებური შედგენილობა ინგილოურში. აქ ზოგჯერ უარყოფით ნაწილაკად გამოყენებულია აზერბ. ჰეჩ (= „არა“), ხოლო ვინ და რა-ს მაგიერ საწარმოებლად აღებულია მინამ ($\leftarrow$ ვინამ $\leftarrow$ ვინმე) და რამ || რაჲმ განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები; მაგ.: ემ ღუნუაზე ჰეჩმინამს („არავინმეს“ = „არავის“) არ აქ: ინგ. ტექსტ. 257... ჰეჩრამს („არარამეს“ = „არარას“, „არაფერს“) აღარ შჰამს: იქვე, 257... მე ჰეჩრაჲმ იგნი („არარაჲ-მესგან“ = „არაფრისაგან“) არ მეშნიანავ: იქვე, 256 (შდრ. აქვე: ჰეჩსაღამ არა — „არსად არა“: 267)...

ამ ტიპის წარმოება სხვა კილოებშიც გვხვდება. მაგალითად, ფშაურსა და აქედან ვაეას ნაწერებში იხმარება არ-რადმე, რომელშიც არ უარყოფითი ნაწილაკია, რადმე კი — განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი: არ-რადმე (= არაფრად) გეჰაშნიკება ვარდის გაფურჩქენა დილითა: ვაეა, I, 54...

ქართველურ ენათა ამ რიგის ფაქტები ბევრ საერთოს პოულობენ მთის იბერიულ-კავკასიური ენების სათანადო მონაცემებთან. ცნობილია, რომ მთის იბერიულ-კავკასიურ ენებს, გარდა ბაცბუ-

³⁴⁵ დ. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 69.

რისა³⁴⁶, უარყოფითი ნაცვალსახელები ამჟამად არ მოეპოვებათ. საჭიროების შემთხვევაში ეს ენები მიმართავენ აღწერით კონსტრუქციას, რომელიც შეიცავს განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელს ან განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობის მქონე სიტყვებსა და ზმნის უარყოფით ფორმებს³⁴⁷.

ღწრ, ღწსამა, ღეშაარ, ღეშსამა, ნწრ, ნწსამა...

§ 198. სვანურში უარყოფით ნაცვალსახელთა აგების იგივე წესი მოქმედებს, რაც ქართულშია: კითხვით ნაცვალსახელს თავში დაერთვის უარყოფითი ნაწილაკები და ვიღებ უარყოფით ნაცვალსახელებს. უარყოფა სვანურში ერთმადია³⁴⁸.

უარყოფითი ნაცვალსახელებია: ღწრ (ბზ.), ღწარ (ლზბ.), ღწარ (ლნტ.) „არავინ“; ღეშწარ || ღეშწარ || ღეშაარ (ბზ., ლნტ.), ღეშერ (ლზბ.) „ვერავინ“; ნწრ (ლზბ.) „ნურავინ“; ღწსამა || ღეშსამა || ღეშსამა (ლნტ.) „არარა“, „არაფერი“; ღეშსამა, ღეშმა (ზს.), ღეშმა (ლზბ.), ღეშმაგვეშ, ღეშმა (ქს.) „ვერარა“, „ვერაფერი“, ნწსამა ლზბ.), ნწმაგვეშ „ნურარა“, „ნურაფერი“.

ღწრ ნაცვალსახელში გამოიყოფა ღე- („არ“) უარყოფითი ნაწილაკი და აწრ || აარ („ვინ“) კითხვითი ნაცვალსახელი: ღე + აწრ → ღწრ. თვით ღე- ნაწილაკი სვანურში ღერ სახითაც გვხვდება. რ აქ კითხვითი ნაცვალსახელის ნაშთია: ღერ ← ღე + (ა)ერ, ე. ი. ღერ („არ“) ნაწილაკი და ღწრ („არავინ“) უარყოფითი ნაცვალსახელი ერთი და იმავე შედგენილობისა ყოფილა, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ღერ უფრო ადრინდელია, რადგანაც მასში ნაცვალსახელს დამოუკიდებელი მნიშვნელობა დაუკარგავს და შერწყმია ნაწილაკს³⁴⁹.

ღეშსამა შედგება ღეშა („არა“) უარყოფითი ნაწილაკისა და შა („რა“) კითხვითი ნაცვალსახელისაგან, მის მაგიერ ბალსქვემოურში

³⁴⁶ მიუთითებენ, რომ უარყოფითი ნაცვალსახელები და უარყოფითი ზმნისართები ბაბუურში ქართულის გავლენით ჩამოყალიბდა. საკუთარი მასალისაგან ამ ენამ იმგვარად ააგო სათანადო ფორმები, როგორც ეს ქართულშია: კითხვით ნაცვალსახელს წინ პრეფიქსის სახით მიერთვის ცო (=„არ“) და შა (=„ნუ“) უარყოფითი ნაწილაკები: დ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 58.

³⁴⁷ იქვე, 53 — 54.

³⁴⁸ ე. თ. ო. ფ. უ. რ. ი. ა, ორმაგი უარყოფა ქართულში: წელიწადეული, გვ. 104, შნშგ.

³⁴⁹ თ. შ. ა. რ. ა. ძ. ე. ნ. ი. ძ. ე, უარყოფითი ნაწილაკები სვანურში: იბერიული-კავკასიური ენათმეცნიერება, I, გვ. 312.

იხმარება მადმაგვეშ || მამაგვეშ; შდრ. მამგვეშ || მამაგვეშ (ბზ.): მამ = არა, გვეშ = საქმე, ე. ი. არასაქმე.

დე შ ი წ რ || დე შ ა რ, დე შ ე რ-ში გამოიყოფა დე შ („ვერ“) უარყოფითი ნაწილაკი და იგივე ა რ || ა ე რ („ვინ“) კითხვითი ნაცვალსახელი. ხოლო დე შ ს ა მ ა შეიცავს დე შ ს ა („ვერ“) ნაწილაკსა და მ ა („რა“) კითხვით ნაცვალსახელს. ნ რ რ, ნ რ ს ა მ ა, ნ რ მ ა გ ვ ე შ ნაცვალსახელებიც ასე დაიშლება: ნ რ-რ, ნ რსა-მა, ნ რმა-გვეშ (ნ რმა = ნურა, გვეშ = საქმე, ე. ი. ნურასაქმე).

თ. შარაძენიძემ, რომელმაც სპეციალური შრომა უძღვნა უარყოფით ნაწილაკებს სვანურში, გაარკვია, რომ თვით ისეთი უარყოფითი ნაწილაკები, როგორცაა დეშა, დრმა, მამა, მრმა (ნემა), ნრმა რთული შედგენილობისაა: დე, დრ, მამ, მრ მარტივი უარყოფითი ნაწილაკებია და ქართულ „არ“-ს შეესატყვისებიან. მათ რომ მეორე მარცვლად შა მოუდის, იგი კი წარმოშობით ნაცვალსახელია. შა ნაცვალსახელი დროთა ვითარებაში მნიშვნელობისაგან დაცლილა და ნაწილაკად ქვეული შერწყმია დე, დრ, მამ, მრ-ს³⁴⁶.

რა ნაცვალსახელია ეს შა? ავტორის აზრით, მამ-მა, დე-მა, დრ-მა, ნრ-მა შედგენილი ნაწილაკების მეორე კომპონენტად უნდა გვექონდეს მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელი, რომელსაც მხ. რიცხვის სახელობითი ბრუნვა არა აქვს, მაგრამ იხმარება სხვა ბრუნვებში და შედგენილ ნაცვალსახელებში: ამის, ამნემ...³⁴⁶. თუ ეს ვარაუდი სწორია, — განაგრძობს მკვლევარი, — მაშინ მოსალოდნელი იყო, რომ შა-ს წინ ხმოვანი ჰქონოდა, რადგანაც დეშა, დრ-მა, ნრმა-ში ხმოვნები გრძელია (დე, დო, ნო ნაწილაკებს საერთოდ მოკლე ხმოვნები აქვთ!). ავტორს უძნელდება დანამდვილებით თქმა იმისა, თუ რა ხმოვანი უძლოდა წინ შა-ს და დასძინს, რომ „ა იქნებოდა თუ ე, წინა ხმოვანთან შერწყმით ერთსა და იმავე შედეგს მოგვეცემდა“-ო³⁴⁷.

თუ ვივარაუდებთ, რომ რთული ნაწილაკების მეორე კომპონენტი შა წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელია, მაშინ ბუნებრივი იქნებოდა იგი ალა ჩვენებითი ნაცვალსახელის მეორე ფუძედ მიგვეჩნია (ამნემ ← *ამა-ნ-ემ, ამის ← ამა-ის), რომლის თავკიდური ა ნაწილაკის ბოლოკიდურ ხმოვანთან შერწყმით გრძელ ხმოვანს მოგვეცემდა.

³⁵⁰ თ. შარაძენიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 309 — 310.

³⁵¹ იქვე, გვ. 310.

³⁵² იქვე, გვ. 311.

რთულ ნაწილაკებში შა-ს ნაცვალსახელურ წარმომავლობას ადასტურებს პირველ რიგში ისეთი ნაწილაკები, როგორცაა დემის || დემის, დომის || დომის, ნომის || ნომის (ბზ., ლნტ.). ლაშხურში ამ ნაწილაკთა ნაცვლად გვხვდება დემამ. როგორც მიუთითებენ, მნიშვნელობა ყველას ერთი და იგივე აქვს: „არ“, „არარა“. ბალსზემოურსა, ბალსქვემოურსა და ლენტეხურში ჩვენ. ნაცვალსახელის მიცემითის ფორმას წარმოადგენს ამის, იმის, ხოლო ლაშხურში მამ განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელია, უდრის რამეს. ნაცვალსახელის სწორედ მიცემითის ეს ფორმაა დაცული ზემოთ წარმოდგენილ უარყოფით ნაწილაკებშიც: დემის ← დე-ამის, დემამ ³⁴⁸.

რთული შედგენილობისაა ის ნაწილაკებიც, რომლებიც დესამა, დეშიზრ || დეშაზრ უარყოფით ნაცვალსახელებში გვხვდება. დესანაწილაკის მეორე ელემენტს -სა- წარმოადგენს. რადგან იგი იმავე პოზიციიში გვევლინება, როგორშიც -შა, თ. შარაძენიძის აზრით, აქაც ნაცვალსახელურ ს ძირთან უნდა გვქონდეს საქმე (შდრ. ე-ს-ე, ი-ს-ი). მართალია, ამჟამად იგი მხოლოდ ქართულს აქვს შემონახული, მაგრამ არც სხვა ქართველური ენებისათვის უნდა ყოფილიყო უცხო, რამდენადაც ზმნის სუბექტური მესამე პირის ნიშანი -ხ ამ ნაცვალსახელიდან მომდინარე დითვლება ³⁴⁹.

რადგან რთული ნაწილაკების მეორე კომპონენტს ისტორიულად ნაცვალსახელი წარმოადგენს, ალბათ ამის გამოა, რომ ხშირად ეს ნაწილაკები დამოუკიდებლადაც ნაცვალსახელის როლში გვევლინებიან. სპეციალურ ლიტერატურაში დადასტურებულია, რომ, მაგალითად, მამა ნაწილაკი ზოგჯერ ნიშნავს „არაფერ“-ს. ჩვეულებრივ ამავე მნიშვნელობისაა ლაშხურში დემამ || დემამ („არ“) ნაწილაკი. უარყოფით ნაცვალსახელებადაც გვევლინება აგრეთვე რთული ნაწილაკები: დემის („არაფერს“), დეშმა („ვერაფერი“), მოდმა („არაფერი“), დომის („არაფერს“), ნომმა („ნურაფერი“) ³⁵⁰.

³⁴⁸ თ. შარაძენიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 311.

³⁴⁹ იქვე, გვ. 312.

³⁵⁰ იქვე, გვ. 296, 298, 305.

ნაცვალსახელების, სმნისართებისა და კაჰშირების ურთიერთმიმართებისათვის

§ 199. ნაცვალსახელთა შედგენილობის განხილვასთან ერთად საჭიროა მოკლედ მაინც წარმოვადგინოთ ადგილისა, დროისა და ვითარების ზოგი ზმნისართის, კავშირისა და წინდებულ-თანდებულის ანალიზი. ამ მხრივ პირველ რიგში გასათვალისწინებელია ხმოვან-თავსართული, ანუ ე. წ. ძირეული ზმნისართები, რომელთაც ფუძისეული მასალა საერთო აქვთ სათანადო ნაცვალსახელებთან¹.

ეს, ეგ, იგ, ის საერთო მასალა გამოიყოფა ესე, ეგე, იგი, ისი ჩვენებით ნაცვალსახელებსა და ესრე, ეგრე, ისრე, იგრე ვითარების ზმნისართებში. თუ ნაცვალსახელთა ძველი ვითარებიდან ამოვალთ, ამ ზმნისართთა უფრო აღრინდელი სახე შეიძლება ყოფილიყო ესერე, ეგერე და ა. შ. ერთ-ერთ ხელნაწერში მართლაც გვხვდება ასეთი ფორმა: ესერჴთ იტყუინ: Siu-43,5 r, მაგრამ ეს გადამწერის შეცდომა ჩანს, რადგანაც, როგორც წესი, ამ ტიპის ზმნისართები ასეთი გახმოვნებით არ დასტურდება.

ძველ ქართულში გვხვდება ძირეულ ზმნისართთა ორი ერთეული: ესრე, ეგრე. საშუალო ქართულში მათი რიცხვი ექვსამდე ადის და ვიღებთ როგორც ს-ს, ისე გ-ს რიგის სამეულებს ა, ე, ი გახმოვნებით: ასრე, ესრე, ისრე; აგრე, ეგრე, იგრე. ყველა ეს ფორმა ახალ ქართულშიც იხმარება; მაგ.: ასრე გამხიარულდა: რუსუდან. 99,33; ასრე იქნა: ქრესტ. მესხ. 238,3; ესრე მამცნო მე: ლევიტ. 8,35; გამოემართა ესრე: ვისრ. 36,16; ესრე წავალ: მთიულ. 54; ისრე მოშორვებისათვის: რუსუდან. 7,28; ნამდვილად ისრეა: ვაჟა, V,64; ეგე აგრე არ იქნების: ვტ 527,3; აგრე იყოს:

¹ ზმნისართები ვრცლად მიმოხილულია სპეციალურ შრომებში: გ. შალამბერიძე, ზმნისართი ძველ ქართულში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, I; ბ. ფოჩხუა, ხმოვანთავსართული ზმნისართები: იქვე.

ო. ჭ. II, 222; ეგრე იტყოდეს: მამ. სწ. 87, 11; ეგრე მოეწყო: ო. ჭ. II, 23; რად იგრე გასულხარ...? რუსუდან. 61,20; იგრეა... გაკეთებული: ქრესტ. კახ. 51,30...

ძველ ქართულში **ესრე** და **ეგრე** ზმნისართი უფრო ხშირად მოქმედებითი ბრუნვის ფორმით იხმარება მავრცობის გარეშე: **ესრჲთ** || **ესრეთ**, **ეგრჲთ** || **ეგრეთ**. პარალელურ ფორმათაგან უფრო ძველია პირველი, რადგან ბრუნვის ნიშანი მასში სრული სახითაა წარმოდგენილი, მეორე კი მერმინდელია, მიღებულია ბრუნვის ნიშნის გამარტივების გზით; მაგ.: იკითხა... **ესრჲთ**: ხანძთ. ოე 9; **ესრეთ** განაწესა: ცხ. იოვ. და ეფთ. 2,5; **ეგრჲთ** შთააგდეს: ჰაბო, 70,2; ყო **ეგრეთ**: საქმე მოციქ. 12,8 გ...

ასრე, **ესრე**, **ისრე**, **აგრე**, **ეგრე**, **იგრე**-ში **-რე** მაზმნისართებელი ნაწილაკია. საბას განმარტებით „რე ესე არს ართრონი სიტყვათა მშუენიერ ძყოფელი“. მნიშვნელობით იგი უდრის რუსულ **инъ-а-с-**. პეტრიწის შრომებში ეს ნაწილაკი ნახმარია ზედსართავებსა და ზმნისართებთან შედარებითი ხარისხის აღსანიშნავად². ადვილი მოსალოდნელია, რომ **-რე** ნაცვალსახელური წარმოშობისა იყოს. ამის კვლობაზე რ ეტიმოლოგიურად დაუკავშირდებოდა სახელთა დეტერმინანტ **-რ** სუფიქსს, რომელიც ასევე ნაცვალსახელური წარმოშობისა ჩანს.

-რე ღღემდე შემორჩა გ-ძირის შემცველ ზმნისართებს, ს-ს მქონე ზმნისართებთან კი საშუალო ქართულში ამ ნაწილაკის რ თანხმოვანი დაიკარგა და მივიღეთ გამარტივებული ფორმები **ასე**, **ესე**, **ისე** (შდრ. ამავე პოზიციაში რ-ს დაკარგვის ანალოგიური შემთხვევა: **სრულ** → **სულ**: მოსრული → მოსული); მაგ.: ასე შეუშინებია: ამირანდარეჯან. 12; რად არის ეს ასე: ს. მგალ. 336; ესე ვიყავით: ო. ჭ. II, 170; ისევე ისე არიანო: ვაჟა, V, 23...

მთის კილოებში **-რე** ნაწილაკის რ **ესრე**, **ისრე** ზმნისართებში ჩვეულებრივ დაცულია, მაგრამ ბოლოკიდური ე როგორც ამ, ისე **აგრე**, **ეგრე** ზმნისართებში ხშირად მოკვეცილია: **ასრ**, **ესრ**, **ისრ**, **აგრ**, **ეგრ**, **იგრ**; მაგ.: **ესრ** აუშენებენ: დილექტ. ხევეს. 5; **ისრი** მამზადებულიყო: იქვე, მოხ. 36; **ეგრ** თუ იშულღეს: ხევეს. მას. 124,18...

ინგილოურში **აგრე** ზმნისართი **-რე** ნაწილაკს ან სრულიად არ დაირთავს, ანდა დართვის შემთხვევაში იგი ოდენ ხმოვნითაა

² Н. М а р р, Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 51.

³ ს. ყ ა უ ხ ი ა შ ე ი ლ ი, იოანე პეტრიწის ენა: იოანე პეტრიწის შრომები, I, 1940, გვ. LX—LXII.

წარმოდგენილი; მაგ.: აგ (= აგრე) მგონი: ინგ. ტექსტ. 260; ა გ ე ჰუკრაეს, რუმ: საინგ. 195.

ამავე ზმნისართს ზოგ დიალექტში გ-ს წინ ნ თანხმოვანი უჩნდება: ან გ რ ე იყო: დიალექტ. თიან. 165; ან გ რ ე უნა მოა-ხერხოო: ქრესტ. მესხ. 238, 24.

ზემოიმერულში, კერძოდ, ტყემლოვანას ზეტყველებაში და-დასტურებულია ეახე: ეახე იცის პორქიკი; ეახე იპორქიკეფს. მიუთითებენ, რომ იგი შეიძლება ესე-ში ა-ს ჩართვით იყოს მიღებული ან არადა ე და ისე გვქონდეს შეერთებული და ე-ს მე-ზობლად ი იყოს დასუსტებული⁴. ჩვენ დასაშვებად უფრო მეორე შესაძლებლობა მიგვაჩნია: ა-ისე → ეისე → ეახე.

დასავლურ კილოებში ხმოვანთავსართულ ზმნისართებში -რე ნაწილაკის ადგილს იჭერს -თე ან მისი ვარიანტი -ტე: ასთე — ისთე, ასტე — ისტე. ისთე-დან გ-ლე (← ეე-ლე) ნაწილაკების დართვით მიიღება ისთეფლე (შდრ. ისეფლე, ისოვლე, ისოლე): ასთე ვშობი: დიალექტ. ზ. იმერ. 462; ისთე დააწყო: იქვე, გურ. 423; ისტე არ ვარგა: იქვე, იმერ. 481...

გ. ერისთავის კომედიებში გვხვდება ისდე-ც... რადგანაც იგი დიალექტებში დაცული არაა, ხელოვნურ ფორმად არის მიჩნეული⁵. ნ. მარის აზრით, თ -თე-ში დ-ს დაყრუებული ვარიანტია. იგი მიღებულია რეგრესული ასიმილაციის შედეგად: ხდ → ხთ (ასდე → ასთე). ამოსავალი -დე თავის მხრივ წარმომდგარია -დენ ელემენტიდან: *ას-დენ → *ას-თენ → ას-თე → ასე, *ის-დენ → *ის-თენ → ის-თე → ისე⁶.

ზანურსა და სვანურში მხოლოდ ს ძირის შესაფერისი ხმო-ვანთავსართული ზმნისართები მოიპოვება. ქართ. ასრე || ასე — ისრე || ისე-ს ქანურში შეეფარდება ჰაშო || აშო — ჰეშო || ეშო, მეგრულში — აში — ეში, სვანურში — აშ — ეშ. სამსავე ენაში შესატყვისობა დაცულია ძირეული თანხმოვნების მიხედვით: ქართ. ხ: ზან., სვან. შ. თავკიდური ხმოვნების მხრივ ერთნაირი განხოვნებისაა ასრე || ასე და აშო, აში, აშ ზმნისართები, ისრე || ისე და ეშო, ეში, ეშ კი განსხვავებულ ხმოვნებს გვიჩვენებენ: ქართულშია ი, ზანურსა და სვანურშია ე. აში — ეში-ს პარალელურად მეგრულში იხმარება აგ-რეთვე რთული ათ-აში || თ-აში — ეთ-ეში || თ-ეში ზმნისართები, რომლებშიც ათ-, ეთ- ისეთივე ელემენტებია, როგორიც ათ-ენა (შდრ.

⁴ ლ. ლეჟავა, ზემოიმერულის მასალები, გვ. 174.

⁵ ო. ურიდი, გიორგი ერისთავის კომედიების პერსონაჟთა მეტყველება: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, 67, გვ. 268.

⁶ Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 010, 115.

თ-ენა || ენა), ეთ-ინა (შდრ. თ-ინა || ინა) ჩვენებით ნაცვალსახელებში გვაქვს. ზანურ და სვანურ ზმნისართებში ქართ. -რე-ს შესაფერისი ნაწილაკი არ დასტურდება. თუ არ ჩავთვლით მეგრულში იშვიათად ხმარებულ -ნე ნაწილაკს: ათაშინე—ეთეშინე; მაგ.:

ჰან. ჰაშო დოთქვეს: ჰან. ტექსტ. II, 124,15—ასე დათქვეს; აშო იყვენ: ჰან. ტექსტ. I, 17,25—ასე იქნება; ჰეშო უწუმელან: ჰან. ტექსტ. II, 4,28—ისე ეტყვიან; ეშო ვა რენ: ჰან. ტექსტ. I, 13,20—ისე არ არის...

მეგრ. ეში კოს მუთუნსუ ნუ ოთხინქია: ი. ყიფ. ქრესტ. 23,22—ისე კაცს ნურადფერს ნუ ათხოვებო; ათაშიე ჩქიმი საქმე: მ. ხ. მ. ტ. 16,31—ასეა ჩემი საქმე; ქუუძირუ თაში: ი. ყიფ. ქრესტ. 62,20—უნახავს ასე; ეთეშ გინირთეს: იქვე, 3,14—ისე გადაიქცნენ; თაში—თეში გილაყუნა: იქვე, 54,32—ასე-ისე დაყავთ...

სვან. აშ ხობინა: სვან. პოეზ. I, 3,23—ასე დაუწყია; ეშ ლაჯქარვი: იქვე, 8,120—ისე გაგაქროლებთ; მარქეს ხაგალუნეში აშ: პროზ. ტექსტ. II, 306,21—მაქოს აგზავნის (ადვრენს) იქით-აქეთ (შდრ. ეში აშთეშ რაგანდ—ზურგს უქან ლაპარაკი)...

სვანურს ახასიათებს აგრეთვე სხვაგვარად ნაწარმოები ვითარების ზმნისართები, ესენია: აშჟი „ასე“, ეჯჟი (|| ეჯჟინ || ეჩი || ეჩინ) „ისე“. ორივე მიღებულია აშ და ეჯჟი (→ეჩ) ნაცვალსახელური ფუძეებიდან -ჟი თანდებულის დართვით. ეჯჟი სრული ასიმილაციის ნიადაგზე ზოგ დიალექტში იძლევა ეჯჯი-ს: მაგ.: ამჟი ვეშგლ ესჟონენ: პოეზ. I, 27, 89—ასე უქან გააბრუნა; ეჯლა სგოხსყებ უშხვარ ალ ლახვბად ეჯჯი: პროზ. ტექსტ. II, 82,25—ამიტომ შეუწყვეს ერთმანეთს ამ ძმებმა ისე...

§ 200. ეს და ეგ საერთო ნაცვალსახელურ-ზმნისართულ ფუძეს შეიცავს ძველი ქართული აჰა-ესერა და აჰა-ეგერა. პირველი შემადგენელი კომპონენტი აჰა მითითებითი ნაწილაკია, რომელიც ზმნისართს ზოგჯერ არც ახლავს ხოლმე. ეს ზმნისართები საშუალო ქართულში ჩვეულებრივ შეკვეცილი სახით გვხვდება: ასერ, ესერ, აგერ, ეგერ; მაგ.: და აჰა-ესერა დედაკაცი ვინმე... მოუჭდა: მ 9,20; მე ესერა დატეგებულ ვარ უშვილოდ: დაბ. 15,2; ესერ უქან მოგვდევენო: რუსუდან. 372,8; ასერ ახლო დგანანო: იქვე, 525,21; რამეთუ აჰა-ეგერა ილოცავს: საქმე მოციქ. 9,11; იხილეთ ეგერა ადგილი მისი: მრკ 16,6 C; აგერა ჰხედავთ მინდორთა: ვტ 1510, 3; აგერ თითონაც გამობძანდა: ი. ჭ. II, 48; ეგერ მოდის! დ. კლდ. 7; იგერ არი: ქრესტ. იმერხ. 378,36; აგე (←აგერ), თუ არა გჯერა: ი. ჭ. II, 70...

დასავლურ კილოებში ე-ხმოვნიათი ვარიანტი ეგერ მიუთითებს ადგილზე, რომელიც, მართალია, დაშორებულია I და II პირისაგან, მაგრამ მაინც მტკმელის მხედველობის არეშია. ამ ფუნქციით შედარებით იშვიათად იხმარება აგრეთვე იგერ ႁ აიგერ, ე-გერ (←ეიგერ).

აღმოსავლურ კილოებში აგე-ს სხვა ვარიანტებია ანგე (შდრ. ანგრე)⁷ და ანდე. ამ უკანასკნელს თავში დაერთვის აჰა ჩვენებითი ნაწილაკი და ვიღებთ აჰაანდე-ს (=აი აგერ); მაგ.: ანდე, ა იმ ტყეში: დიალექტ. მთიულ. 61... შენ-კი გაქრი, აჰაანდე! ვაჟა, VI, 301...

მეგრული ამარ (აგერ), ემარ (ეგერ) ზმნისართებიც შეიცავენ ნაცვალსახელურ ამ, ემ ფუძეს. სვანურში ამ მნიშვნელობით ამე, ამეჩუ და ეჩე, ეჩეჩუ იხმარება; მაგ.: ამარი რე: ი. ყიფ. ქრესტ. 14,13—აგერ არის; იჩიებუნა დუდი ელაღირი კათა ამარ, ემერი: მ. ხ. მ. ტ. 18,23—საუბრობს თავაღებული ხალხი აგერ, ეგერ... ამე ლეჟა კვიცროლ ანღრი: სვან. პოეზ. I, 93 ხ, 5—აგერ ზემოთ შუნი მოღის...

§ 201. ჩვენებით ნაცვალსახელთან საერთო მასალას ავლენენ აჰა და იჰი ზმნისართები: მომეც მე აჰა: მ 14,8; მიიხილა აჰა და იჰი: გამოსღე. 2,12...

აჰა ზმნისართი ჩვეულებრივია მოქმედებით ბრუნვაში უთანდებულად და თანდებულთაც (აჰათ, აჰათგან), მაგრამ ცალკეულ შემთხვევაში იგი შეიძლება მოგვევლინოს ნათ. ბრუნვის ფორმითაც. ასეთ შემთხვევაში იგი მსაზღვრელია და შეთანხმებულია მომდევნო საზღვრულთან ბრუნვასა და რიცხვში: რ აჰა მიმიწოდოს აჰა აჰსა ამის ცხრბისგან (=ამქვეყნიური ცხოვრებისაგან): A-188, 186 r; რ ქყნა ესე არა ვიცი და არცა აჰათა (=აჰაურ) კაცთა ენა: Sin-43,28 v...

აჰა და იჰი ადგილის ზმნისართებია, მაგრამ თუ მათ -მდე (მო-მდე) თანდებული დაერთვის, დროსაც აღნიშნავენ: არლასადა რაჰა მომეცა მე აჰამომდე: დაბ. 18,12...

აჰა ჩვენებითი ნაცვალსახელის როლში გვევლინება, როცა იგი ახლავს -მდე თანდებულთან ფორმას უამამდე: აჰაუამამდე=ამ დრომდე: ვიდრე აჰა უამამდე ვიყავ მარხული: საქმე მოციქ. 10,30 გ; მოაჰაჰამამდე ვილოცევედ მე: იქვე, ა...

⁷ ორივეგან ნ თანმოვანი განვითარებულია: გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, 1956, გვ. 178.

ახალ ქართულში ჩვეულებრივ შეკვეცილი აქ, იქ იხმარება. თავდაპირველი სახით ეს ზმნისართები დაცულია უმთავრესად წარმოქმნილ ფორმებში: იქი-აქა დიდი ტყე იყო: დიალექტ. მოხ. 41; აქაა თი და იქია თთი: იქვე, ინგ. 243; იქიურთა მეპატრონეთაგან: რუსუდან. 160,7; იქიველი კაცი: დიალექტ. მოხ. 27; საიქიოს (შდრ. სააქაო) თანწყაოლილი ნუგეში: კ. გამს. II, 93...

დასავლურ კილოებში ბოლოკიდური ხმოვნები შემონახულია -ნა, -ნე ნაწილაკის დართვისას: აქანა || აქანე (← აქანეა ← აქანაა ← აქანაი), იქინა || იქინე (← იქინეა ← იქინაა ← იქინაი). „ვეფხისტყაოსანში“ ასეთი ფორმები მხოლოდ -მდის თანდებულიანია: ჩამოაგდო აქანას: ზ. იმერ. 95; იქინე არის: გურ. 95; აქანამდის ჩემგან შორს ხარ დანამჭირად: ვტ 127,2...

როგორც აღმოსავლურ, ისე დასავლურ კილოებში ახლადაჩასახული აქა, იქი-ს მესამე ვარიანტი ექე || ექა || ექ და მისგან ნაწარმოები სხვა ფორმები: თოფ ექ მემეცივ: ინგ. ტექსტ. 252; ექით არამინ არ ამოსულა: დიალექტ. ფერეიდნ. 263; მეიტანეს ექიდან: დიალექტ. ზ. იმერ. 459; ექანა ამოჭიკინობს: იქვე, რაჭ. 503...

აღმოსავლურ დიალექტებში აქა და ექა შინაარსობრივად მსგავსი ერთეულებია. თავკიდური ხმოვნების მხრივ მიმართება ისეთივეა, როგორც აგრე — ეგრე, ახლა — ეხლა, აწ — ეწ, აგებ — ეგებ ზმნისართებს შორის. დასავლურ დიალექტებში კი, კერძოდ, ზემოიმერულში ექა || ექ უპირისპირდება როგორც აქა-ს, ისე იქა-ს. იგი მანდ ზმნისართის მნიშვნელობით იხმარება⁸.

აქა და იქი ზმნისართებში ხმოვანთა საკითხი ნათელია. ა და ი მითითებითი ნაწილაკებია (შდრ. ამან — იმან, აგრე — იგრე, ასრე — ისრე, ამიერ — იმიერ, აწ, ახლა და სხვ.). ქ საერთო ძირეული თანხმოვანია. სპეც. ლიტერატურაში იგი იმ გ-საგან მიღებულად მიაჩნიათ, რომელიც აგა (შდრ. კილ. აგი), იგი, ეგე ჩვენებით ნაცვალსახელებსა და აგრე, იგრე, ეგრე ზმნისართებში გვაქვს. ნ. მარის აზრით, ცირეულმა გ-მ თვით იგ ნაცვალსახელშივე მოასწრო დაყრუება და ქ-ში გადასვლა, რის შედეგადაც მივიღეთ გაქვავებული ფორმა იქ ზმნისართისა. ამგვარადვეა წარმომდგარი აქ და მაქ ზმნისართები. ნ. მარი იგი-ს ამოსავლად იგ-ს ვარაუდობდა. იგი ბოლოკიდურ ი-ს სახ. ბრუნვის ნიშნად გულისხმობდა, აქა, მა-

⁸ კ. ძო წე ნ ი ძე, ზემოიმერული კილოკავი, გვ. 95.

ქა, იქა ზმნისართებში კი ა მიცემითი ბრუნვის ნიშნად მიაჩნდა. ცოცხალ მეტყველებაში იგი ჩვეულებრივ იკარგება: აქ, მაქ, იქ. ამ უკანასკნელთ ხელმეორედ დაერთვის მიცემითის სრული ა-ნა და ნათესაობითის ი-ნე დაბოლოება და ვიღებთ ფორმებს: აქ-ა-ნა || აქ-ა-ნე, მაქ-ა-ნა || მაქ-ა-ნე, იქ-ი-ნე⁹.

ზემოაღნიშნულ ზმნისართთა ასეთ ანალიზს ის დაბრკოლება ელობება, რომ ძველ ქართულში არც ერთი შემთხვევა არა გვაქვს შეკვეცილი არც იგ ნაცვალსახელისა და არც იქ ზმნისართის ხმარებისა. როგორც ზემოთ აღინიშნა, იგი, მართალია, სახელობითში გვხვდება, მაგრამ ბოლოკიდური ი ფორმანტს არ წარმოადგენს. იგი მთლიანად ფუძეა, რასაც ადასტურებს მრავლ. რიცხვის წარმოებაც (იგი-ნ-ი). აღოსავალში გინდაც რომ იგ ვარიანტი ვივარაუდოთ, იგი თითქოს ვერ მოგვეცემა იქ ფორმას, რადგანაც ძველ ქართულს საერთოდ არ ახასიათებს სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოში მქლეერთა დაყრუება (ახალი ქართულის საპირისპიროდ ამ პერიოდის სალიტ. ენაში, ჰიროქით, შეიმჩნევა ტენდენცია ყრუ თანხმოვანთა გამქლერებისა). გასათვალისწინებელია აგრეთვე ის სპეციფიკა, რაც საერთოდ ჩვენებით ნაცვალსახელთათვის და ზოგიერთი ტიპის ზმნისართებისათვის არის დამახასიათებელი. ესაა ერთნაირი ფუნქციის მქონე ერთი და იმავე ელემენტის გამოყენება თავშიც და ბოლოშიც, ანუ თავკიდურ და ბოლოკიდურ ხმოვანთა ჰარმონია (ე-ს-ე, ე-გ-ე, ი-გ-ი, ა-ქ-ა, ი-ქ-ი). რაც შეეხება აქანა და იქინე-ს, ამ ფორმებში ა-ნა და ი-ნე მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვების ნიშნებად ვერ ჩაითვლება¹⁰ იმ ცნობილი ფაქტის გამო, რომ -ნა აქ ისეთივე ნაწილაკია, როგორიც გვაქვს მენა, შენა... ზენა, ქუნა, შინა (შდრ. ში-და) ნაცვალსახელებსა და ზმნისართებში, -ნე კი იგივე -ნა ელემენტია, რომლის ბოლოკიდური ა ფორმანტი -ი-ს დართვის შედეგად ნაწილობრივი ასიმილაციით ე-დ ქცეულა, თვითონ -ი კი დაკარგულა (აქანაი → აქანეი → აქანე).

საკითხის დასმის წესით უნდა შევნიშნოთ აგრეთვე შემდეგი: აქა, იქი ზმნისართთა ძირეული თანხმოვანი ქ, რა თქმა უნდა; გენეტურად საერთო ნაცვალსახელურ-ზმნისართული ელემენტია, მაგრამ ხომ არ შეიძლება, რომ იგი უშუალოდ გ-დან მომდინარედ კი არ ჩავთვალოთ, არამედ თავდაპირველ ძირეულ მასალად მივიჩნიოთ (შდრ. ქუე, ქუმო, მუნ-ქ-უესევე). აქა, იქი-ში ქ-ს პირ-

⁹ Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 98, 108.

¹⁰ გ. შალაშვილიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 17.

ველადობას მხარს დაუჭერდა ზანური ზმნისართები, რომლებიც ძირეულ მასალად ასევე ქ-ს გამოავლენენ (ჰან. ჰაქ, მეგრ. თაქ). ამ ქ-ს უშუალოდ დაუკავშირდებოდა აგრეთვე ზანური მოთხ. ბრუნვის ნიშანი -ქ, რომელიც სპეც. ლიტერატურაში გ-დან მომდინარედ ითვლება¹¹. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ზოგ ზმნისართში კ-ც დაიძებნება (შდრ. უკუნან), მაშინ სამეულთა რიგიდან სამივე ერთეული (მელერი, ფშინვიერი, მკვეთრი) უნაკლოდ იქნებოდა წარმოდგენილი ნაცვალსახელთა და ზმნისართთა ძირეულ მასალაში. მაგრამ ამგვარ ვარაუდს ვერ გაამართლებს სვანური სათანადო ზმნისართები, რომელთაც ქართ. ქ-ს შესატყვისად გ დაუცავთ: ამეგ (|| ამე) „აქ“, ერეგ (|| ერე) „იქ“. ერე წარმომდგარია ეჯა, ეჯი (←*ეჯე) ჩვენებითი ნაცვალსახელის ირიბ ბრუნვათათვის განკუთვნილი ფუძიდან, რომლის ძირეული ჩ მიღებულია ჯ-დან ფონეტიკურად: ჰშდრ. ეჯა „ის“ — ეჩა (←ეჯ-შა) „იმისი“. ჩ-ს ამგვარ წარმომავლობას ნათელს ხდის ასეთი პარალელური ფორმები: ეჯგეშ (←ეჯაგეშ) || ერგეშ, ერგია „იქაური“ (შდრ. ამგეშ „აქაური“), ეჯაბუასდ, ეჯაბასდ || ეჩაბუასდ, ეჩებუას „საიქიო“ (შდრ. ამაბასდ, ამაბუასდ „სააქაო“). ასევე ალა (ეს) ნაცვალსახელის მიცემითი ბრუნვისათვის გამოყენებული ამ (←ამა) ფუძეა აღებული ამეგ (|| ამე) „აქ“ ზმნისართის საწარმოებლად¹². ამეგ და ერეგ-ში გ ადგილის აღმნიშვნელი ელემენტია (←აჯი: აერხი აჯის = ზოგ ადგილას). იგი დაცულია სხვა ზმნისართებშიც. როგორცაა: იმეგ „სად?“ დემეგ „არსად“¹³ (შდრ. ჩიავ „ყველგან“).

ჰანურში კილოკავების მიხედვით ადგილის ზმნისართები ასეთი სახით წარმოგვიდგება: ჰაქო || ჰაქ (ვიწ., ათინ.), აქ (ხოფ.) „აქ“; ჰაქოლე || აქოლე „აქეთ“, ჰაქოლენდო || აქოლენდო „აქეთკენ“ (შდრ. აგრეთვე: ჰაქონი || აქონი „აქაური“)... ჰექო || ჰექ (ვიწ.-არქაბ.), ექ (ხოფ.), ჰიქო || ჰიქ (ათინ.) „იქ“; ჰექოლე || ექოლე „იქით“, ჰექოლენდო || ექოლენდო || ჰიქოლენდო „იქითკენ“ (შდრ. აგრეთვე: ჰექონი || ექონი „იქაური“); მაგ.: ჰაქ... გომდინასენ: ჰან. ტექსტ. II, 16, 17 — აქ დამკარგოს; აქ გამათთა, ექ ამათთა: ჰან. ტექსტ. I, 2123 — აქ გამოვიდე, იქ გამოვიდე; ჰექ რენ: ი. ყიფ. 1, 28 — იქ არის; ექ ნოკისს: ჰან. ტექსტ. I, 10, 30 — იქ აბია.

არქაბულ კილოკავში ჰაქ ზმნისართის ძირეული თანხმოვანი ზოგჯერ გ-ს სახითაა წარმოდგენილი: ჰაგ-მა. როგორც სპეც.

¹¹ არნ. ჩიქობავა, მოთაროებითი ბრუნვის გენეზისისათვის, გვ. 173.

¹² Г. Н. Качаравა, паречие в сванском языке, автორეფერატი, 1955, გვ. 5.

¹³ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 174; Г. Качаравა, იქვე.

ლიტერატურაში მიუთითებენ, ქ-ს გამეღერებას იწვევს სხვათა სიტყვის -ა ნაწილაკის დართვა¹⁴.

მეგრულში ეს ზმნისართები რამდენიმე სახისაა: ათაქი || ათაქ, თაქი || თაქ || თაქჲ, აქ || აქჲ „აქ“—ეთექი || ეთექ, თექი || თექ || თექჲ, ექ || ექჲ „იქ“. აქ || ექ-ის გარდა ყველა რთული შედგენილობისაა: ათ, თ, ეთ, თ ნაცვალსახელური ძირია, რომელიც ჩვენებით ნაცვალსახელებსა და სხვა ზმნისართებშიც დასტურდება (შდრ. ათ-ენა || თ-ენა „ეს“, ეთ-ინა || თ-ინა „ის“, ათ-აში || თ-აში „ასე“, ეთ-ეში || თ-ეში „ისე“). აქი, აქ, ექი, ექ კი ქართულთან და ჰანურთან საერთო მასალას წარმოადგენს. მეგრულში მოიპოვება აგრეთვე -ნე ნაწილაკიანი ფორმები: ათაქინე || ათაქნე, თაქინე || თაქნე—ეთექინე || ეთექნე, თექინე || თექნე (შდრ. დასავლ. კილ. აქანე — იქინე); მაგ.: ათაქი მითილჲ ნი: ი. ყიფ. ქრესტ. 35,17—აქ რომ შევიდა; თაქ გინილენს: მ. ხ. მ. ტ. 36,24—აქ გადავა; თექი ვორდი: ი. ყიფ. ქრესტ. 24,32—იქ ვიყავი; თექინე ლურელირე: მ. ხ. მ. ტ. 36,15—იქ მკვდარი არის...

სვანურში ამე || ამეგ, ეჩე || ეჩეგ ზმნისართებთან ერთად ფართოდ არის გავრცელებული თანდებულისანი ფორმები: ამე-ჩუ — ეჩე-ჩუ, ე-ს რედუქციით ამ-ჩუ—ეჩჩუ... ამ-ხან „აქედან“—ეჩხან „იქიდან“, ამ-თე „აქეთ“, „აქეთკენ“—ეჩთე „იქით“, „იქითკენ“, ამ-თე-ქა „აქამდე“—ეჩ-თე-ქა „იქამდე“. ზოგიერთ ამათგანს შეიძლება დაერთოს -ნ(ა), -ნე ელემენტი, რომელიც ქართულ და ზანურ სათანადო ზმნისართებშიც დასტურდება: ამეჩუნ-ნა || ამჩუნ-ნ, ამეჩუნ-ენ (შდრ. ქართ. კილ. აქა-ნა, მეგრ. ათაქი-ნე); მაგ.: სიამეგ დემის აჯცვირე: სვან. პოეზ. 4,58—შენ აქ არ დაგტოვებ... ამეჩუნ... ლეშვიგხ: პროზ. ტექსტ. 11, 8,3 — აქ სახლებულან; ამ თე, ანლრიხ: იქვე, 72,9—აქეთკენ მოდიან; ეჩეგ-ამეგ აგრვჲ ... უღრომულ: იქვე, 304,26—აქა-იქ თუ ვინმე გადაიხდიდა ...ეჩჩუნ ხოდახ: სვან. პოეზ. I, 13,16 — იქ დაუდვიათ...

§ 202. აქა და იქი-ს შესაფერისი საშუალო საფეხური ქართულში გადმოიციემა მანდა || მანდ ზმნისართის საშუალებით, რომელიც მეორე პირთან ახლოს მყოფობის არეს გულისხმობს. მანდა აქა და იქი ზმნისართისაგან განსხვავებული ფუძეა, მაგრამ იგიც ნაცვალსახელური წარმოშობისაა: ნ. მარს მანდ მიციემითი ბრუნვის გაორკეცებულ ფორმად მიაჩნდა: მ-ან-დ (← მა-ან-დ)¹⁵,

¹⁴ ს. ქ დ ე ნ ტ ი, ჰანური ტექსტები, არქაბული კილოკავი, გვ. XV.

¹⁵ Грам. древнелит. груз. язика, გვ. 108.

მაგრამ, როგორც ცნობილია, არც -ან და არც -ლ მიცემითი ბრუნვის ნიშანი არ არის. არნ. ნიქობავას ვარაუდით, მანდ „მიღებულა ან მან || შად-ის კონტამინაციით, ანდა დ-ს წინ ნ-ს განვითარებით ფონეტიკურ ნიადაგზე“¹⁶. მანდა-ში ძირეულ მან-ს გარდა გამოიყოფა ორი საერთო ნაცვალსახელურ-ზმნისართული ელემენტი — -ნა და -ლა (მა-ნა-ლა → მა-ნ-ლა → მანდ; შდრ. სა-და-ნა¹⁷), რომლებიც ცალ-ცალკე და ერთადაც გვხვდება ადგილის სხვა ზმნისართებშიც: სანა — სადა, ქუნა — ქუნდა, ზუნა — ზუნდა, შინა — შინდა, გარნა (← გა-რე-ნა) — გარდა (← გა-რე-და).

§ 203. ნაცვალსახელურ ძირებს წარმოგიდგენს ამიერ, მაგიერ, იმიერ || მიერ ადგილის ზმნისართები: გარდავედ ადრე ამიერ: გამოსლვ. 32,7... აღმოყვანება შენი მაგიერ: პართ. 30,13... წიაღჯუყვანეს იმიერ: ცხ. შიოჯსი და ევაგრ. 85,50 გ... მე მიერ ვარ: მსაჯ. 19,18.

სივრცეში მიმართება უფრო კონკრეტულად გვესახება, როცა ერთ კონტექსტში ეს ზმნისართები გვხვდება როგორც დაპირისპირებული ერთეულები: რომელნი წერილ იყვნეს ორ კერძოვე, იმიერ და ამიერ: გამოსლვ. 32,15.

მიერ (აგრეთვე ამიერ, მაგიერ) ძვ. ქართულში ხშირად გვხვდება აგრეთვე ჩვენებითი ნაცვალსახელის (resp. მსაზღვრელი ნაწევრის) ფუნქციით¹⁸. ასეთ შემთხვევაში იგი, როგორც წესი, ყოველთვის უძღვის საზღვრულ სახელს; მაგ.: განიყვანე ამიერ ადგილით (=ამ ადგილიდან):¹⁹ დაბ. 19,12... გარდამოტეღ მაგიერ ჯუარით (=მაგ ჯვარიდან): მრკ 15,30; აღმოტღა მიერ წყლით: მ 3,16 C (შდრ. აღმოვიდოდა წყლისა მისგან: DE).

ასეთ კონტექსტში რომ მიერ-ს განსაზღვრული ნაწევრის მნიშვნელობა ჰქონდა, ამაზე მიუთითებს ძველი სომხურიც, რომელიც ჩვეულებრივ უშუალოდ ჩვენებით ნაცვალსახელებს მიმართავს; მაგ.: რაჟამს გდევნიდენ თქუნე ამიერ ქალაქით: მ 10,23—*իրძამ რაკახხუნნ ებსე ჯ დაღსდჳს იაკამჩქ*; განიკურნა... მიერ ჟამითგან: იქვე, 9,22 — *ირცხვოს 'ჩ ძამჩნ იაკამანტ...*

¹⁶ მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის, გვ. 174.

¹⁷ გ. შალამბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 24.

¹⁸ H. M a p, დასახ. ნაშრ., გვ. 62—63; ა. შანიძე, ხანმეტი ლექციონარის სიმფონია, გვ. 039—040; ივ. იმნაიშვილი, ქართული ოთხთავის სიმფონია-ლექსიკონი, გვ. 338; გ. შალამბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 19; დ. მაჭავარიანი, მიერ სიტყვის გრამატიკულ მნიშვნელობათათვის ძველ ქართულში: ქუთაისის პედ. ინსტიტუტის შრომები, XXIII, 1961, გვ. 312.

ამიერ და იმიერ გვევლინება -გან თანდებულიანი მოქმედებითი ბრუნვის ფორმითაც. ასეთ შემთხვევაში ესენი მხოლოდ დროს აღნიშნავენ: ამიერითგან=ამას იქით, ამის შემდეგ; მიერიითგან=იმ დროიდან, იმ ხნიდან, მას შემდეგ. ამ ფორმითა და ფუნქციით მაგიერ და იმიერ ზმნისართები ჩვეულებრივ არ გვხვდება: რამეთუ არა ვარ ამიერიითგან არსენის ცხოვარი (Что отъяне я не овца Арсения, ნ. მარის თარგმანით); ხანძთ. მზ 46; ამიერიითგან გნატრიდენ შენ: შუშ. X,15—*ქაქაძისათხ სრანჩხენქლქ*.

მიერიითგან კეთილად შეიცვალა იგი (С тех пор она переменилась, ნ. მარის თარგ.): ხანძთ. მზ 23...

ძვ. ქართულში დროს გადმოსცემს აგრეთვე ზმნისართი მუნე-რითგან, რომელიც ისევეა ნაწარმოები, როგორც მიერიითგან: მუნი-ერიითგან (←მუნ-ივ-ერიითგან): მუნიერიითგან არლარა გუასმიეს სიტყუაჲ ესევეთარი: ბალაჰვარ. 77,28 ბ; შდრ. მიერიითგან არლარა გუასმიეს: იქვე, ა.

მიერ ზმნისართის პირვანდელი მნიშვნელობა ნაწილობრივ დაჩრდილულია თანდებულად მისი წამოყენების დროს¹⁹. იგი სახელს მართავს ნათესაობით ბრუნვაში და აღნიშნავს —ვისგან ან რისგან ხდება მოქმედება, ვისი საშუალებით წარმოებს მოქმედება, მიუთითებს მოქმედების ჩამდენზე; მაგ.: რამეთუ ესრე წერილ არს წინაწარმეტყუელისა მიერ: მ 2,5; ვარსკულავისა მიერ ეუწყა: სას. პოეზ. ოე 163...

ნ. მარის აზრით, მიერ-ში მი- ჩვენებითი ნაცვალსახელისა და მსაზღვრელი ნაწევრის შეკვეცილი ნათესაობითი ბრუნვის ფორმაა. მას ერთვის -ერ (←*ჰერ || *ჲერ) თანდებული, რომელიც სახელს მართავს ნათესაობითში. თავისთავად -ერ თანდებული პროტოტიპია ჯერ სიტყვისა, რომელიც დასტურდება სვანურ მე-ჯარ-ში და ეკვივალენტია, ქართული ჯელ-ისა²⁰. ამიერ, მაგიერ, იმიერ, მიერ ზმნისართები შეიცავენ ჩვენებით ნაცვალსახელთა ირიბ ბრუნვებში მონაცვლე ამ, მაგ, იმ, მ ფუძეებსა და • (←ივ), ერ სუფიქსებს²¹ (შდრ. ზეც-იერ, დასაბამ-იერ, ქუეყნი-ერ, ჟამ-იერ, თუნ-იერ, ძლ-იერ←ძლ-ივ-ერ). შედგენილობის მიხედვით სათანადო ზმნისართები ძვ. სომხურშიც ქართული ყალიბისაა. აქაც გვაქვს სამი ერთეული: *აა-თქ*, *აქ-თქ* (← *აქოთქ*), *ან-თქ*. სამივეგან გამოიყოფა *აა* (←*აქა*), *აქ* (←*აქრ*), *ან* (*აქნ*) ჩვენებით

¹⁹ გ. შალამბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 19.

²⁰ Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 32, 34.

²¹ არნ. ჩიქთბავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება, გვ. 90.

ნაცვალსახელთა ფუძეები და სუფიქსი -*თქ*: *ქისქისა⁷კასათქ ანაქ*—
მიიცვალე ამ იერ იქი: მ 17,20... *ჩნაყჩხნ ზიღა ანათქ*—წარვიდეს
იგინი მიერ: იქვე, 2,13...

ამიერ და **იმიერ** ზმნისართები ერთმანეთს უპირისპირდება
თავკიდური ხმოვნების მიხედვით. ამასთან დაკავშირებით კითხვა
ისმის: თავდაპირველად მხოლოდ მიერ ზმნისართი გვექონდა, რო-
მელსაც შემდგომ ა, ი ჩვენებითი ნაწილაკები დაერთო და მივი-
ღეთ ამიერ—იმიერ, თუ ორივე შემთხვევაში გამოყენებულია ჩვენე-
ბით ნაცვალსახელთა ირიბ ბრუნვებში მონაცვლე მთლიანი ფუძე
ამ და იმ? პირველი შესაძლებლობა ზემოაღნიშნულ ზმნისართთა
წარმოსაქმნელად, ვფიქრობთ, გამოსარიცხი არაა, მაგრამ მეორე
გზა უფრო ბუნებრივად გვეჩვენება. თუ ეს ასეა, როგორ მოხდა,
რომ ძველი ქართული ენის ადრინდელ ძეგლებში უკვე გვხვდება
იმ ფუძის შემცველი იმიერ ზმნისართი, მაშინ როდესაც იმ ნაც-
ვალსახელის ის ფორმა, რომელიც სახელობითისათვის ივარაუდე-
ბა (ისი) შედარებით უფრო გვიან გვევლინება? როგორც ზემოთ
აღინიშნა, ის და იმ (ისე როგორც ეს და ამ, ეგ და მაგ) ერთმა-
ნეთისაგან დაშორებული ფუძეებია. უნდა ვიფიქროთ, რომ თავდა-
პირველად ესენი სრულიად განსხვავებულ ნაცვალსახელებს წარ-
მოადგენდნენ როგორც გენეტურად, ისე წარმოშობის დროის მიხედ-
ვითაც. ამიტომ იმ ფუძის გამოყენება იმიერ ზმნისართის წარმოე-
ბისას შესაძლებელი იყო იმ პერიოდშიც, როცა ისი ფუძე არც კი
არსებობდა.

§ 204. ჩვენებითი ნაწილაკი ა გამოიყოფა აწ ზმნისართში.
რადგანაც ჩვენებით ნაცვალსახელებს და ზოგიერთ ადგილისა და
დროის ზმნისართს თავკიდურ-ბოლოკიდურ ხმოვანთა ჰარმონია
ახსიათებს, ამიტომ თითქოს მოსალოდნელი იყო გვექონოდა *ა-წ-ა
და მისი საპირისპირო *ი-წ-ი. თუმცა საბას თავის ლექსიკონში
აწე-ს-გვერდით შეტანილი აქვს აწა-ც, მაგრამ არც იგი და არც
იწი დოკუმენტურად არ დასტურდება²². ხევსურულში აწ-ის მნიშვნე-
ლობით გვხვდება ეწ: ეწ გადავლანათ მთანიო: ხევს. პოეზ. 41,3;
ე ე წ ი ნ დ ე ლ ე ბ ს (←აეწინდელებს) ახლებსა ძველები ჯობდეს
კდითაო: იქვე, 512,2...

აწ-ში ა ხმოვანი ეტიმოლოგიურად ისეთივე ელემენტია, რო-
გორც გამოიყოფა ამ (ამან, ამას) ნაცვალსახელსა და ამიერ, აქა და
სხვა ზმნისართებში. რაც შეეხება წ-ს, იგი ს, მ, გ, ქ, ღ, ნ-ს

²² გ. შალამბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 19.

ტოლფარდი ძირეული თანხმობანია. ეს წ იგივე ჩანს, რაც წინ (უწინ), წინაშე ზმნისართებში გვაქვს²³. მას შეიძლება დაუკავშირდეს ის წ-ც, რომელიც წარ-პრევერბში ზოიპოვება. ამ უკანასკნელში რ-ს გამოყოფა ყოველ შემთხვევაში ადვილად ხერხდება, რადგანაც იგი ნარჩენია -რე ნაწილაკისა²⁴, რომელიც მთელ რიგ ზმნისართებსა და თანდებულებში დასტურდება: გარე, გარეშე, გარემო, გარშემო (←გარეშემო), გარდა (←გარედა), გარნა (←გარენა), ზერე, ქვემორე და სხვ.

აწ დროის ზმნისართია, ნიშნავს „ახლა, აქამად“²⁵: სადა-ეგე ხარ შენ აწ: დაბ. 13,14; აწ მე განვიწმიდე: უფშ. VII, 13;...

საშუალო ქართულში თავს იჩენს ამ ზმნისართის მეორე ვარიანტი აწე: აწე ჩემი იმელი... შენ ხარ: ვისრ. 60,26; აწე შენ შემოგვეხვეწე: დოკ. I, 105, 1684...

უფრო გვიან (მე-18 საუკ.) ჩნდება მესამე--აწი--ვარიანტიც. მაგალითად, იმერეთიდან გამოსულ 1784 წლის ერთ-ერთ ისტორიულ დოკუმენტში იგი გვხვდება ისეთივე მნიშვნელობით, როგორც ამ ზმნისართს აქამად აქვს დასავლურ კილოებში: აწი — „ამიერიდან, ამის შემდეგ“²⁶: აწი უმფრო ერთგული ვიქნეთ: დოკ. II, 443.

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ აწი-ს ბოლო-კიდური ე ნათესაობითი ბრუნვის ფორმანტის თანხმობანდაკარგულ ვარიანტი უნდა იყოს აწი ← აწის²⁷. თუშეცა ლიტ. ენაში (ძველი ქართულიდან მოკიდებულ დღემდე) ამ ზმნისართის სათანადო ფორმა -ინ დაბოლოებით არის წარმოდგენილი: აწინდელი ← აწინდელი.

სათანადო ზმნისართი ზანურში ქართულთან საერთო მასალას გამოავლენს. იგი ორი ვარიანტით დასტურდება. ვიწურ-არქაბულსა და ათინურში თავკიდურ ხმოვანს ჩვეულებრივ სპირანტი ჰ ახლავს — ჰაწი (=ახლა, შდრ. ჰაწიშ-კულე = ამის შემდეგ, ჰაწინერი

²³ ა. მ ა რ ტ ი რ ო ს ო ე ი, ზმნისწინების შედგენილობა და მათი პირველადი ფუნქციები ძველ ქართულში: იბერ.-კავკას. ენათმ., V, გვ. 86; მ ი ს ი ე ე, წინდებულისა და თანდებულის ისტორიული ურთიერთობისათვის ქართულში: იბერ.-კავკას. ენათმ., VIII, გვ. 40-41.

²⁴ ა რ ნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ა, წარ-პრევერბის მნიშვნელობისათვის ქარაულში: ენიმკის მოამბე, I, გვ. 45.

²⁵ ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I, გვ. 862.

²⁶ იქვე, გვ. 872.

²⁷ გ. შ ა ლ ა მ ბ ე რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 19.

=ახლანდელი), ხოფურში კი გვაქვს აწი (შდრ. აწიშ-კულე, აწინე-რი). ეს ზმნისართი მეგრულშიც ორი ვარიანტითაა წარმოდგენილი: აწი, აწი. ამავე მნიშვნელობისაა მეგრულში ასე; მაგ.: ჰაწი წკაი მამინენ: ჰან. ტექსტ. II, 3,33 — ახლა წყალი მომწყურდება; აწი მუ პა? იქვე, 142,14 — ახლა რა ვქნა? აბა, დრო რე აწი: მ. ხ. მ. ტ. 40,1 — აბა, დრო არის ახლაო; ასე ოკო ქრფრე: იქვე, 292,31 — ახლა უნდა ვთქვა...

აწ (ახლა) ზმნისართის ფარდია სვანურში ათხე. მასშიც გამოიყენება ა ჩვენებითი ნაწილაკი, ძირეული თ კი ეტიმოლოგიურად შეიძლება იმ რიგის ნაცვალსახელურ-ზმნისართული ელემენტი იყოს, რომელიც მეგრულის ჩვენებით ნაცვალსახელებში მოიპოვება: თ-ე „ეს“, თ-ი „ის“ (შდრ. აგრეთვე: ჰან. მუთეფე „ისინი თვითონ“, ჰათეფე „ესენი“). მეგრულსა და ჰანურში ეს თ დ-დან მიღებულად ივარაუდება²⁸, სვანურშიც მისი ადრინდელი სახე უნდა ყოფილიყო დ, რომელიც ხ-ს მეზობლად დაყრუებულა; მაგ.: ათხ' ემწეხენ — ახლა დამჭირდა; ათხე პასუხ ქა ხოტიხახ: სვან. პოეზ. I, 13.52 — ახლა უპასუხიათ.

§ 205. აქა, ამიერ, აწ ზმნისართთა წყებაში შემოდის ახლო || ახლოს. ამ ზმნისართს ეტიმოლოგიურად კავშირი აქვს ახალ სიტყვასთან, რომელიც ჰანურში აღნე (აღანი) სახით არის წარმოდგენილი: ახლო = „არა შორს“ (საბა) — ახალი = „ახლო მყოფი დროში“²⁹: ახლოს არნ ზაფსული: მ 24,32; რომელმან გამოიღის საუნჯისაგან თვისა ძეელი და ახალი: იქვე, 13,52... აღნე კიცის თოლი ვარ მატას: ი. ყიფ. ხოფ. 8,15 — ახალ კეცს თვალი არ ეცეს.

ახალ სიტყვაში გამოიყოფა ახ ძირი და -ალ სუფიქსი³⁰. ასეთი შედგენილობისაა ახ-ლ-ო (←ახ-ალ-ო) ზმნისართიც. ახ ძირს შეიცავს აგრეთვე ზმნები: ახლავს, მიეახლა, ეახლა (←ეახელა; შდრ. ვეახელ), ახან, მიახდა || მიახნდა³¹: მიეახლა ბქეთა ქალაქისათა: ლ 7,12 C; ახან მქად: ი 4,35 C; მიეახდა (მიახნდა: DE) სიკუდილ: ი 4,47 C...

ახ ძირი იშლება ხმოვან და თანხმოვან ელემენტებად. ა იმავე რიგის ნაცვალსახელური მითითებითი ნაწილაკი ჩანს, როგორც

²⁸ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის, გვ. 171.

²⁹ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება, გვ. 28.

³⁰ იქვე.

³¹ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 28; ვ. თოფურიძე, ზმნის უძველესი სუფიქსაციისათვის ქართულში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, III, № 5, 1942, გვ. 492; მისივე, მესამე ტომის ვნებითის წარმოება ქართულში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, III, № 9, გვ. 970.

გვაქვს აქა, აწ ზმნისართებში. ამგვარი დასკვნის შესაძლებლობას იძლევა აგრეთვე სალიტ. ენაში დამკვიდრებული ფორმები ახლა და ეხლა³², რომელთაც ზოგიერთ დიალექტში განსხვავებული სემანტიკური ელფერი დაჰკრავთ: — ახლა შენ მითხარი, ივანე: მ. ჯავახ. II, 349; ის არ უნდა ყოფილიყო, რაც ეხლა არის: ი. ჭ. II, 37; ეხლა დააკვირდა: მ. ჯავახ. II, 248...

ზანურში სათანადო ზმნისართს თავიკიდური ხმოვანი არ მოეპოვება: ხოლო =ახლო, ხოლოს =ახლოს.

§ 206. თავიკიდური ხმოვნის მიხედვით თითქოს ახლოს აგებულიებისა ჩანს დროის ზმნისართი ადრე. ძველ ქართულში მისი მნიშვნელობაა „მაღე“, „ჩქარა“: ადრე მოავლინე წყალობაჲ შენი: კიმ. I, 293,24; ადრე წარვედით: მ 28,70...

ამ მნიშვნელობით ეს ზმნისართი გვაქვს ქანურშიც, ოღონდ აქ დრ თანხმოვნები გადასმული სახითაა დაცული: ორდო „მაღე“, „ჩქარა“, „სწრაფად“. ერთგვარად განსხვავებულ შინაარსს წარმოგვიდგენს მეგრული ორდო || ოდრო, რომელიც „დილას“ აღნიშნავს (მაჟირა ო რ დ ო ს გვედირთ: ი. ყიფ. ქრესტ. 38,25 — მეორე დილას ადგა). სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ ამ მნიშვნელობით ორდო-ს გამოყენება მეგრულში მეორეული მავლენა უნდა იყოს³³. ადრე-ს და დრო-ს თანხმოვნური მასალა ერთი და იგივე ჩანს. არაა გამორიცხული, რომ ამ ზმნისართის თავიკიდური და ბოლოკიდური ხმოვნები ა — ე (ა-დრ-ე) საწარმოებელი ელემენტები იყოს.

§ 207. ამიტომ, იმიტომ, მიტომ ზმნისართები პირველ შემადგენელ ერთეულად ჩვენებით ნაცვალსახელთა მოქმედებით ბრუნვის ფორმას შეიცავენ. გამოთქმულია სავარაუდო მოსაზრება, რომ ამით || მით, ამითა || მითა „დაირთავდა -მე ნაწილაქს, რომელიც ცნობილი აუცილებელი ელემენტია კავშირებისა: ამითამე || მითამე. ე-ს დაკარგვით და მ-სთან წინამავალი ა-ს დავიწროებით მივიღებდით: ამითომ || მითომ. თ-ს განუცდია გამკვეთრება და, ამრიგად, მივიღეთ ამიტომ, მიტომ კორელატი“³⁴. ჩვენ უფრო სარწმუნოდ ის მოსაზრება მიგვაჩნია, რომლის მიხედვითაც ამიტომ, იმიტომ, მიტომ მიღებული უნდა იყოს მოქმედებით ბრუნვაში და-

³² გ. ახვლედიანის აზრით, ეხლა მიღებულია ახლა-დან დისიმილაციის გზით: ზოგადი ფონეტიკის შესავალი, გვ. 164.

³³ არნ. ჩიქობავა, ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 199—200.

³⁴ შ. ძიძიგური, კავშირები და საკავშირებელი სიტყვები, გვ. 313—314.

სმულ ჩვენებით ნაცვალსახელთა და რომ კავშირის შერწყმის შედეგად³⁵. ამით რომელ → ამით რომე → ამით რომ → ამიტომ, იმით რომელ → იმით რომე → იმით რომ → იმიტომ, მით რომელ → მით რომე → მით რომ → მიტომ (ასევე კილ. მაგით რომ → მაგიტომ). მიუხედავად იმისა, რომ ამ შექმნევაში აუხსნელი რჩება თ-ს გამკვეთრების მიზეზი, ფაქტობრივი მასალა სწორედ ამას უჭერს მხარს. ამოსავალი და გარდამავალი ფორმები საშუალო ქართულშია დაცული, უკანასკნელის წინა საფეხური კი არქაული ტიპის დიალექტებში (ხევსურულსა და ფშურში) დასტურდება; მაგ.: ნაქმართა მისთა მოთვლა ყოლა არ ეგების, ამით რომელ გაგრძელები: ამირანდარეჯან. 10; მუნ არცა მიჭამია და არცა მისუამს, მით რომელ... ჩემად ომად მიჩნდა: ვისრ. 19,30—31; არვინ ნამკედარას ომში, იმით რომ... ყველას ჯაჭვი სცივ: ხეფს. მას. 164,12; ამიტომაც ზედ დავატანე: ი. ჭ. II, 94; იმიტომ ვამბობ: ა. წ. IV, 6...

ამიტომ, იმიტომ ზმნისართთა ამგვარ წარმომავლობას მხარს უჭერს სათანადო მეგრულ ზმნისართთა შედგენილობაც: თეშენი „ამიტომ“, თიშენი „იმიტომ“. თეშე და თიშე თენა და თინა ჩვენებით ნაცვალსახელთა დაშორებითი ბრუნვის ფორმაა, ნი კი „რომ“ კავშირის წარმოადგენს: თეშენი ნამუდა თიში შური ყოფე თურმე თენა: ი. ყიფ. ქრესტ. 35,28—ამიტომ, რომ მისი სული ყოფილა თურმე ეს; თიშენი ქემეჩე მათიათი: იქვე, 27,10 — იმიტომ მისცა მეორეც...

სვანურში ეს ზმნისართები იწარმოება ამ და ეჯ ჩვენებით ნაცვალსახელთაგან -ლა თანდებულის დართვით: აშლა—ამიტომ, ამისთვის; ეჯლა — იმიტომ, იმისთვის (შდრ. იშლა? — რატომ?).

§ 208. ჩვენებითი ნაცვალსახელის ფუძე ამა || ამ გამოყენებულია პირველ კომპონენტად კომპოზიტური შედგენილობის ზმნისართში აშლამ || აშლამ. კომპოზიტად ქცევამდე ნაცვალსახელი მსაზღვრელ სახელს წარმოადგენდა, რომელიც თავდაპირველად მიცემითი ბრუნვის ფორმით გვხვდება ლაშე საზღვრულთან. ორი სახელის შერწყმის შედეგად შემდეგში ბრუნვის ნიშანი -ს დაიკარგა. მოიკვეცა ლაშე სახელის ბოლოკიდური მ-ც და მივიღეთ აშლამ → აშლამ (შდრ. დიალექტ. ამელამ³⁶, ამაზლამ ← ამასლამ, ამეზლამ ← ამესლამ): ამას ლამე ნუ მოხვალო: ვტ 1097,3; ამას ლამე

³⁵ გ. როგავა, ჰიპოტაქსის საკითხისათვის, გვ. 372.

³⁶ მიღებულია აშლამ-იდან დისიმილაციის გზით: გ. ახელედიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 164.

ლხინი ენახოთ: შაჰნ. II, 3655; ამაღამ ტალა შენდა არისო: ამირანდარეჯან. 16; ამაღამ... ბინა მიეცი: ი. ჭ. II, 71; ამეღამ მათხოვე: ე. ნინ. 46; ამაზღამე წაე: დიალექტ. გლოლ. 537; მოვიდეს ამაეზღამო: ქრესტ. აჭარ. 360, 11...

ამგვარადაა შედგენილი ეს ზმნისართი ზანურშიც: ჭან. ჰამსერი || ამსერი || ამსეი „ამაღამ“; შდრ. ჰიმსერი || ჰიმსეი „იმ ლამეს“: ჰამ || ამ—„ამ“, ჰიმ || იმ—„იმ“ + სერი — „ლამე“; მეგრ. ამუსერი || ამუსერი || ამსერი „ამაღამ“; შდრ. იმუსერი || იმუსერი || იმსერი, თიმუსერი || თიმუსერი || თიმსერი „იმ ლამეს“. ამ, იმ (ამ-სერი, იმ-სერი) იგივე ქართ. ეს და ის ჩვენებითი ნაცვალსახელის მეორე ფუძეა. მეგრულში იგი დამოუკიდებლად არ გვხვდება. დასტურდება მხოლოდ რთულ სიტყვებში პირველ შემადგენელ ნაწილად³⁷; მაგ.: ჰამსერი... ქომემაჩქინუ: ს. ჟლ. არქაბ. 8, 19 — ამაღამ (ლამე) შემომიჩნდა; ამსერი გიჰანდეფ: ი. ყიფ. 17, 13 — ამაღამ გეწვევი; მა გომიტეთ ამუსერი ჯიხაზე: მ. ხ. მ. ტ. 16, 37 — მე გამიშვით ამაღამ ციხიდან (შდრ. იმუსერი... მიდართ: ი. ყიფ. ქრესტ. 26, 30 — იმ ლამეს წავიდა; თიმუსერს გამოეცხადე: იქვე, 45, 5 — იმ ლამეს გამოეცხადა)...

ამავე ფუძიდანაა ნაწარმოები ჭან. ჰანდლა (← ჰამდლა) || ანდლა და მეგრ. ამულა || ამგლა || ამდლა „დღეს“ (შდრ. იმულას „იმ დღეს“); მაგ.: ჰანდლა მენდაფთი: ჭან. ტექსტ. II, 55, 34 — დღეს წავედი; ანდლა... ვა რენ: ჭან. ტექსტ. I, 1, 19 — დღეს არ არის; ამულა აშ ქომოვრთი: ი. ყიფ. ქრესტ. 12, 17 — დღეს აქ მოვედი; ამდლა უქვი რე: იქვე, 12, 24 — დღეს უქვია...

§ 209. დროის ზმნისართი მათინ შედგება ჩვენებითი ნაცვალსახელის მა ფუძისა და შინ(ა) თანდებულისაგან³⁸. უფრო ძველი ფორმა ამ ზმნისართისა უნდა ყოფილიყო მასშინ, რომელიც არ შენახულა, რადგან მიცემითი ბრუნვის ნიშანი -ს შ-ს მეზობლად აღრევე დაკარგული ჩანს: მათინ ← მასშინ ← მას შინა. ამ ზმნისართის ამგვარ წარმოშობას კითხვის ქვეშ აყენებდა ნ. მარი და უფრო შესაძლებლად მიიჩნევდა გამოეყო ფუძე მათ, რომლიდანაც -ინ და -ა ფორმანტთა საშუალებით იწარმოება ნათესაობითი მაშ-ინ (тогда) და მიცემითი მაშ-ა (следовательно)³⁹.

³⁷ И. Кипшидзе, Грам. мингр. языка, გვ. 194, 242.

³⁸ ა. მარტიოტსოვი, თანდებული ქართულში, გვ. 219.

³⁹ Грам. древнеинт. груз. языка, გვ. 116.

ზოგ დიალექტში ბოლოკიდური-ნ იკვეცება და გვაქვს: მაში, მა-
შივე, მაშითავე (შდრ. აგრეთვე მაშთავე); მაგ.: ეს მაში იქნებო-
და: დიალექტ. ხევს. 10; მაში იმას დასჯაბნის: იქვე, მოხ. 35; მა-
შივე თავს გაანებებენ: ხევს. მას. 125, 11; მაშითავე ჩაუკე-
თემდით: დიალექტ. რაჭ. 516; გააგორა მაშთავე: ქრესტ. შ.
იმერ. 306,10...

ძველ ქართულში მაშინ ზმნისართს ხშირად მუნქუესხვე ენაც-
ვლება ხოლმე, რომლის ამოსავალია მუნ ზმნისართი: მაშინ
ყოველი იგი ქალაქი განოვრდა: მ მ, 34 DE; შდრ. მუნქუსევე
ყოველი იგი ქალაქი გამოეგებოდა: C...

სევანური სათანადო ზმნისართის შედგენილობა მთლიანად ქარ-
თულისას ემთხვევა: ეჩქა „მაშინ“. იგი მიღებულია რეგრესული ასი-
მილაციით ეუქა-დან (ეუჯ ჩვენ. ნაცვალსახელი + ქა თანდებული).
გვხვდება მიცემით ბრუნვაშიც: ეჩქას (შდრ. ეჩქად „მანამდე“); მაგ.:
ეჩქა ხოსგოჯა: სვან. პოეზ. 1, 3,76 — მაშინ უბრძანებია... მორეზრ
ეჩქასი ხეკვადხ: პროზ. ტექსტ. II, 288,9 — შუაკაცები მაშინაც
საჭირონი იყვნენ...

მეგრ. თიწყუმა-ში (= მაშინ) გამოიყოფა თი ჩვენებითი ნაცვალ-
სახელი და წყუმა (= „თან“) თანდებული; შდრ. აგრეთვე თიდროს,
თიუამს || თიუანს.

იორბ ბრუნვათათვის განკუთვნილ ნაცვალსახელურ ფუძეს
შეიცავს ჭან. ჰემინდორას || ჰემინდოს (= მაშინ, იმ დროს), რო-
მელშიც ღორას || ღოს იგივე ქართ. დრო არის. ათინურში დას-
ტურდება ამ ზმნისართის მეორე ფორმაც ჰინდოს, აქედანაა ნა-
წარმოები ზედსართავი ჰინდონერი „მაშინდელი“ (შდრ. ვიწ-არ-
ქაბ. ჰემინდონერი): ჰემინდორას ჩალანდარეფეს უწუ-ქი:
ს. ელ. არქაბ. 34,29 — მაშინ ჩალანდრებს უთხრა, რომ...

§ 210. თანდებულიანი მას შინა ფორმიდან -ც ნაწილაკის
დართვით მიღებულია მაინც. როგორც ჩანს, ჯერ შ-ს მეზობლად
მიცემითის ნიშანი -ხ დაკარგულა და შემდეგ შ-ც გაუჩინარებულა:
მასშინაც → მაშინც → მაინც. მეორე საფეხური შემონახულია „რუ-
სულანიანში“; მაგ.: თუ იმ ქალმა გაუძლო, კოშკი მაშინც ვე-
ლარ გაუძლებსო: 183,35; თუ ერთის ისრით სამსავე ვერ მოვკლა-
ვო, თითოს ისრით თითოს მაშინც მოვკლაო: 31,22...

აგებულიებით ქართულ მაინც ზმნისართს გავს სევანური ეუჯ-
ღაი || ეუჯლაჲ, რომელიც შეიცავს. ეუჯ ჩვენ. ნაცვალსახელს, -ლა-
თანდებულსა და ი → ჯ (= ც) ნაწილაკს: მინ ეუჯღაი დემის იჩრევიხ:
პროზ. ტექსტ. II, 98,31 — თვითონ მაინც არ შეჩერდებია; ნა ეუჯ-
ღაი მეხვატ ღალ ლიდ: სვან. პოეზ. 1, 31,69 — ჩვენ მაინც ამოსა-
წყვეტი ვართ...

§ 211. ცნობილია, რომ მუნ არის მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა, ასე ვთქვათ, „მეგრული გახმოვნებით“. შდრ. ქართ. მან, მეგრ. მუ ← მუნ (მრავლ. მუნეფი). მუნ-ში მ ნ. მარსაც ნაცვალსახელურ ძირად მიაჩნდა, ოღონდ იგი უფრო შორს მიდიოდა. მისი აზრით, მეტყველების პალეონტოლოგია საშუალებას იძლევა მუ ძირში დავინახოთ არსებითი სახელი *mur, რომელიც თავს აღნიშნავს, შდრ. ბასკ. bur-ი „თავი“, რაც შეეხება ნ-ს, რომელიც მუნ-ში გვაქვს, მას ნ. მარი ნა-დან მომდინარედ თვლიდა⁴⁰. მუნ-ის ნაცვალსახელურ წარმომავლობას მხარს უჭერს მისი ფუნქციაც. ძველ ქართულში იგი ადგილის ზმნისართია, მაგრამ ხშირად გამოყენებულია აგრეთვე ჩვენებითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობით⁴¹. ზმნისართად ხმარებისას მუნ ნიშნავს „იქ“. მუნით—„იქიდან“. ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანს, როცა ერთ კონტექსტში მუნ სემანტიკურად უპირისპირდება აქა ზმნისართს; მაგ.: აქაჲ შიმშილი მუნ განჰმზადებს: კიმ. I, 21, 11; მაჲა გრიგოლ არა მუნ იყო: ხანძთ. მბ 18...

მუნ-ს შეიძლება დაერთოს შინა, -მდე და გამო თანდებული. -მდე თანდებულის დართვისას იგი დროის ზმნისართად გვევლინება. სხვა მნიშვნელობა აქვს მუნ-ს, როცა იგი ზედსართავად გვხვდება. ასეთ შემთხვევაში იგი ბრუნვაში ეთანხმება საზღვრულს და ნიშნავს „იქაურს“; მაგ.: ეპისკოპოსი მუნი აღსრულებულ იყო: კიმ. I, 16, 16... მუნათა მათგან სატანჯველთა გამოგჰჰსნენს: ტიმ. ანტიოქ. 110, 11...

ჩვენებითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობით მუნ გვევლინება მაშინ, როცა იგი მსაზღვრელადაა. ასეთ შემთხვევაში საზღვრულად ჩვეულებრივ მას ახლავს ვითარებით ბრუნვაში დასმული -მდე თანდებულიანი ზმნისართები დღემდე, ჟამადმდე; მაგ.: რამეთუ არღარა ვსუა... მუნ დღემდე (=იმ დღემდე): მრკ 14, 25; რამეთუ მუნ ჟამადმდე (=იმ დრომდე) უვნებელ იყო იგი: ხანძთ. ნ ვ 27...

ჩვენებითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობა აქვს მას აგრეთვე მუნ-ქუესვე-ში, რომელიც დროს გამოხატავს (=მაშინვე, იმ წამსვე): მუნ-ქუეს-ვე: მათ მუნქუესვე დაუტენეს: მ 4, 20 C; შდრ. მუნ-თქუესვე აღდგა: საბა ასურ. 10, 26...

§ 212. შედგენილობის მხრივ ყურადღებას იქცევს მეზრ ზმნისართი: დედაკაცი მეზრვე (=სრულებით) არა ეხილვა: ქრესტ. 298, 27; რამეთუ უსწავის მეზრ (=სრულიად) არა: ი 7, 15 C; დაგუავიწყდა მეზრთუ ქუეყანასა ზელა ვართ ჩუნ: ხანძთ. კბ 40

⁴⁰ H. M a p p, Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 109; იხ. იქვე, წინასიტყვაობის მაგიერ, გვ. V.

⁴¹ გ. შალამბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 25.

(M W K A K H X ვანჟლი—ნ. მარის თარგ.). მე ბ რ ი ა დ (← მე ბ რ ი ა დ) სპეტაკ არს: ქრესტ. 280,32...

მთელი ქართულის მანძილზე ებრ-ის პარალელურად მებრ გვხვდება თანდებულადაც: ს ი ტ ყ ჯ ს ა მ ე ბ რ მაგის ძალი რაჲ არს: კიმ. I, 77,12; შ ჯ უ ლ ის ა მ ე ბ რ: ხანმ. ტექსტ. 382...

რას წარმოადგენს მ, რომელიც მებრ-ში გვაქვს? ვიდრე კითხვაზე პასუხს გავცემდეთ, ჯერ განვიხილოთ -ებრ თანდებულის შედგენილობა. ნ. მარს იგი დაშლილი აქვს ორ ნაწილად: ებ (= cy-шаи) + რ (resp. რე = одрѣ)⁴². ერ-ში რ-ს (←რე) გამოყოფა, ერ-თი შეხედვით, თითქოს სწორი ჩანს, რადგან -რე ნაწილაკი ბევრ სხვა თანდებულისა და ზმნისართის შედგენილობაშიც გვხვდება, მაგრამ რას წარმოადგენს თვით -ებ- ან რას შეიძლება დაუკავშირდეს იგი, ნათელი არაა. მ. ბრიერთან ერთად ფრანგულად გამოცემულ ქართული ენის გრამატიკაში ნ. მარი ზემოაღნიშნულ აზრს უფრო ავითარებს და აღნიშნავს, რომ ებრ მიღებულია ბერ-იდან ბგერათა გადასმის საფუძველზე. აქვე შედარებულია ბერ →ებრ ხალხურ ფერ-თან და ამავე კონტექსტში მოყვანილია უ-ებრ-ო⁴³. ებრ თანდებულის დაკავშირება ბერ თან, ჩვენი აზრით, შეუძლებელია, რამდენადაც ბგერათა ისეთი გადასმა, რომ ბერ ს ებრ მოეცა, სათანადო მასალით არ დასტურდება. ებრ-ის გამოყოფა უ-ებრ-ო, უებარ-ში კი გასაზიარებელია. მ. ანდრონიკაშვილი ებრ-ს ებარ-იდან მომდინარედ თელის და ასე ულის: ე-ბრ ← ე-ბარ⁴⁴. მისი აზრით, ე ნაშთია ეს ჩვენებიტი ნაცვალსახელისა, ბარ კი იგივეა, რაც სიტყვებში: თანაბარი (თანასწორი), ბარიბარი. თავისთავად ასეთი ანალიზი საგულისხმო ჩანს, მაგრამ მისი გაზიარებაც კირს, რადგანაც, ჯერ ერთი, დასაბუთებას მოითხოვს ებრ-ში ე-ს, როგორც ეს ჩვენ. ნაცვალსახელის ნაშთის გამოყოფა და, მეორეც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, უფრო მიზანშეწონილია ებრ-ის უ-ებრ-ო-სთან დაკავშირება, ვიდრე იმ ფუძესთან, რომელიც გვაქვს თანაბარ-სა და ბარიბარ-ში. საბუთიანი ჩანს აგრეთვე ებრ-ის დაკავშირება *ქრქ-*თან, რომელსაც ცვ. სომხურში ვითარცა კავშირის მნიშვნელობა აქვს და აღნიშნავს აგრეთვე მხგავსებას⁴⁵.

⁴² TP. VI, გვ. 97.

⁴³ La langue géorgienne, Paris, 1931, გვ. 628.

⁴⁴ ებრ სუფიქტი „ვეფხისტყაოსანში“ (წაკითხულია ნოხსენებად სტუდ. საენათმეცნ. წრის სხდომაზე 1941 წ.).

⁴⁵ ჰრ. აკაროიანის მტკიცებით, ებრ სომხურიდან არის შემოსული ქართულში, რადგანაც, მისი აზრით, ე ბ რ ი ვ-ში ოვ მომდინარეობს ხ-იდან, რომელიც ინდოევროპული წარმოშობისაა (Հայկերէն սրբագրութեան բարձրագույն, III, 1930, გვ. 62-63). ოვ-ის დაკავშირება სომხ. ხ-თან საეჭვოა.

ნ. მარს-მებრ-ში მ განუსაზღვრელი მე (შდრ. ვინმე) ნაწი-
ლაკის ნარჩენად მიაჩნდა⁴⁶, რაც, ჩვენი აზრით, გასაზიარებელი
არ არის. როგორც ცნობილია, ძვ. ქართულში, როცა არსებით
სახელს მსახლერელი ნაწევარი (იგივე ჩვენ. ნაცვალსახელი) ახლდა,
თანდებული -ებრ ჩვეულებრივ ამ უკანასკნელს ერთოდა. რადგან
იგი საერთოდ სახელს ნათესაობით ბრუნვაში მართავდა, გვქონდა
ასეთი ფორმა: კაცისა მისებრ, რასაც შეკვეცის ნიადაგზე შეეძლო
მოეცა კაცისამებრ. ამგვარად, მებრ-ში მ ჩვენებითი ნაცვალსახე-
ლის ძირეულ ელემენტს წარმოადგენს.

§ 213. მთელი რიგი ზმნისართებისა და კავშირების საწარმოე-
ბელ ფუძედ გამოყენებულია აგრეთვე კითხვითი ნაცვალსახელები.
ვინ კითხვითი ნაცვალსახელის მოქმედებით და ვითარებით ბრუნ-
ვათა ფორმებიდან -რე, -ცა, -მე ნაწილაკების დართვით წარმო-
ქმნილია ვითარ, ვითარცა, ვითარმედ, ვიდრე ზმნისართები და
კავშირები: ვითარ ვყო მე: ლიმ. 10,1; და ვითარცა მზმ აღ-
მოჰქდა: მრკ 4,6; ვითარმე შეეპრაცხოთ ჩნ: კიმ. 1, 53,38;
ვითარმედ წარმავალ არს: მამ. სწ. 191,26; წარიბარეს იგი,
ვიდრე (=სანამ) ჩუენ მეძინა: ხანმ. მრავალთ. მრკ 28,13;—ვიდ-
რე (=სად, საით) გნებაეს... წარსლვის, მაუწყე მე? ლიმ. 2,27
(შდრ. აგრეთვე: ნუვიდრე = ნურსად, არავიდრე = არსად)...

საშუალო ქართულში თავს იჩენს ვიდრე-ს ვირ, ვირე, ვირემ
ვარიანტებიც. ამ უკანასკნელში -მ შეიძლება -მდის თანდებუ-
ლის ნაშთი იყოს: ვირემდის → ვირემ, შდრ. მანამ ← მანამდის⁴⁷; მაგ.:
ვირ მეფე იყო ცნობილი: ვტ 1476,4; ვირე ცოცხალ იყოს: ვისრ.
25,38; ვირემ უჩნდათ ერთმანერთი: ვტ 950,3; ცრემლსა ვირემ-
დი მადენ? ვისრ. 291,9...

§ 214. როგორც ცნობილია, ვინაჲ ძვ. ქართულში ადგილის
ზმნისართს წარმოადგენს. მისი ძირითადი მნიშვნელობაა სად ან
საიდან, შემდეგში აქედან ვითარდება ამ ზმნისართის მეორე ფუნქ-
ცია, ესაა მიზეზის მნიშვნელობის გამოხატვა; მაგ.: არა უწყოდეს,
-თუ ვინაჲ აღაშწნონ ტაძარი: არიმათ. 45,1—2 (He зная, где
построить храм — ნ. მარის თარგ.); ვინაჲ არს ესე ამისა: მრკ
6,2—*ისაჩქაძე ამა აკა* (შდრ. უარყ. ფორმა არავინაჲ = არსაიდან:
არავინაჲ არს მისა ცხოვრება: ლიმ. 9,28).

⁴⁶ TP. VI, გვ. 97.

⁴⁷ შ. ძიძიგური, დასახ. ნაშრ., გვ. 299.

გვხვდება ამ ზმნისართის თანდებულებიანი ფორმაც ვინაჲთგან, რომელსაც დროისა და მიზეზის გარემოების მნიშვნელობა აქვს⁴⁸: რაოდენი ჟამი არს, ვინაჲთგან ყოფილ არს ეგე მაგის თანა? მრკ 9,21...

ვინაჲ ზმნისართი ფორმაჲცვლელი სიტყვაა, მაგრამ როცა იგი წარმომავლობას აღნიშნავს, ერთგვარად ფორმაცვალებადობის უნარს იჩენს, გარჩევს მხოლოდობითისა და მრავლობითის ფორმებს: ვინაჲ ხარ — ვინანი ხართ⁴⁹; მაგ.: მოუწოდა მათ და ჰრქუა: ვინანი (=სადაურები) ხართ თქუენ: კიმ. II, 21,38; არა გიცნი თქუენ ვინანი ხართ: ლ 13,25...

რა წარმოშობისაა ა ვინაჲ-ში? კაცი იფიქრებდა, რომ იგი არის მოქმედებითი (resp. დაწყებითი) ბრუნვის -ჲთ ფორმანტის -თ-მოკვეცილი ვარიანტი: ვინა-ჲთ (შდრ. სადა-ჲთ) → ვინაჲ, მაგრამ ამგვარ შესაძლებლობას სპეც. ლიტერატურაში გამორიცხავენ იმ მიზეზის გამო, რომ ბოლოკიდული -თ ძვ. ქართულში საერთოდ არ იკვეცება. ვარაუდობენ, რომ „აქ -ნ არის მოკვეცილი: ვინაჲ ← ვინაჲნ“⁵⁰. თუ ეს ასეა, მაშინ პასუხი უნდა გაცეს კითხვას: რა წარმოშობისაა ეს -ნ და შესაძლებელი იყო თუ არა მისი მოკვეცა ძვ. ქართულში?

ვინაჲ || ვინაჲთგან ზმნისართი ადგილის მნიშვნელობით ძველ ქართულშივე გამოვიდა ხმარებიდან და მისი ადგილი დაიჭირა ხაჲ, სადაჲთ ზმნისართმა; შდრ. რაჲ ხარ, ანუ ვინაჲ: ცხ. შიოშისი და ევაგრ. 99,23 ბ — ვინ ხარ და სადაჲთ: გ...

§ 21ნ. სა ნაცვალსახელური ძირი გამოიყოფა სადა-ში, რომელიც ადგილის ზმნისართს წარმოადგენს. არა, ნუ, ვერ ნაწილაკების დართვით მიღებულია უარყოფითი ზმნისართები არასადა, ნუსადა, ვერსადა; მაგ.: სადა არს სარა, ცოლი შენი? დაბ. 18,9; სადაჲთ არს ნუგეშინის ცემაჲ: შუშ. III,91 (შდრ. სადაჲთ გნებაეს სლვაჲ? ზარზ. 159,15).

ადრე ჯერ კიდევ ნ. მარს ჰქონდა აღნიშნული, რომ სა კითხვითი და მიმართებითი ნაცვალსახელის ფუძეა. სა და რა პარა-

⁴⁸ არნ. ჩიქობავა, ზოგი სიტყვის მნიშვნელობის განვითარებისათვის ძველ ქართულში: ფსიქოლოგია, III, გვ. 490; ქ. ძოწენიძე, გან თანდებულებიანი მოქმედებითი ბრუნვის ფუნქციისათვის ძველ ქართულში: იბერ.-კავკას. ენათმ., I, გვ. 199.

⁴⁹ ა. მანჯგალაძე, -ურ სუფიქსისათვის ძველ ქართულში: იბერ. კავკას. ენათმ., V, გვ. 482.

⁵⁰ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 486.

ლელორი ფორმებია, ოღონდ რა მერმინდელია, ნარნარა რ ცვლის თავდაპირველ ს-ს⁵¹, არნ. ჩიქობავას აზრით, სა, რა, ნა მნიშვნელობით ერთი და იგივე ოდენობაა, ოღონდ სხვადასხვა დიალექტობრივი თუ ენობრივი წრისა⁵². რა არის -და, რომელიც სადა-ში გვაქვს? ნ. მარს იგი (ასევე -ნა სა-ნაში) მეორე მიცემითის ფორმანტად მიაჩნდა⁵³. შ. ძიძიგურის დაკვირვებით, სადა-ში -დ ვითარებითი ბრუნვის ნიშანია, ა კი — მავრცობი⁵⁴. არნ. ჩიქობავას აზრით, დ ნაცვალსახელური ძირია, რომელიც თვით ნაცვალსახელელებში არ დასტურდება. იგი სევანური მოთხრობითის მაწარმოებელი უნდა იყოს⁵⁵. -და ჩვენ მიგვაჩნია იმ რიგის ელემენტად, რომელიც გვაქვს მანდა, ქუედა, შიდა, ზედა ზმნისართებში.

სა-ს კითხვითნაცვალსახელურ წარმომავლობას მხარს უჭერს სევანურიც. აქ სათანადო ზმნისართის შედგენილობა ასეთია: იმეგ. იმ არის მშა კითხვითი ნაცვალსახელის მიცემითის ფუძე, გ კი ადგილის აღმნიშვნელი ელემენტია (შდრ. ამეგ „აქ“, ეჩეგ + „იქ“). ამავე ფუძიდან იწარმოება: იმთე „საით“, იმხან (ბზ.), იმხენ (ბქ.) „საიდან“, იმსგიშ (ბზ.), იმსგეშ (ლაშ.), იმგიაშ (ლხმ.), იმგიშ (ჩხხ.), იმსგია (ბქ.), იმსკია (ლნტ.) „სადაური“, იმგვაშ || იმგვა „სადაც“, იმგვათე „საითაც“ და სხვ. რამდენიმე მაგალითი: იმეგ ხარი? სევან. პოეზ. I, 30, 12 — სად ხარ? იმთე ესლრი? იქვე, 28, 31 — საით მიხვალ? იმხენ ნაჭედ ხვი: პროზ. ტექსტ. II, 16, 6 — საიდან მოსული ვარ; იმსგეშ ხი? სევან. პოეზ. I, 46, 99 — სადაური ხარ?

§ 216. რა კითხვითი ნაცვალსახელი წარმოადგენს დამოკიდებული წინადადების რიგი შედგენილი კავშირების პირველ კომპონენტს. ასეთებია, მაგალითად, რაჟამს, რაწამს, რახან, რახელ, რაკი, რაზომ და სხ.⁵⁶

რა კითხვით ნაცვალსახელს ემატება მიცემითში დასმული ჟამს და ვიღებთ დროის კავშირს რაჟამს. მისი არქაული სახეა

⁵¹ Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 103.

⁵² გრამატიკულ კლას-კატეგორიათა ნიშნების ეტიმოლოგიისათვის, გვ. 451.

ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ა. ყაზბეგის ენისათვის დამახასიათებელი ერთი მოვლენა, როცა რა კითხვითი ნაცვალსახელიდან ნაწარმოები როგორ, როგორღა-ს საით ზმნისართი ენაცვლება: შენ გიპირებდნენ სიკვდილს და საით მოვითმენდა: II, 145; კაცი იმის ქებას საით იტყვის? II, 408; შენ მიყვარდი და შენ-კი ცხო... საით-ღა მეყოცხლა? I, 126...

⁵³ Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 110.

⁵⁴ კავშირები და საკავშირებელი სიტყვები, გვ. 297.

⁵⁵ მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის, გვ. 174.

⁵⁶ იხ. შ. ძიძიგური, დასახ. ნაშრ., გვ. 288.

რასუამს, რომელმაც პირველი კომპონენტის გამარტივების შედეგად მოგვცა რასუამს. ძვ. ქართულში გვხვდება აგრეთვე რასუამს: რასუამს ხიხილით ესე: ხანმ. მრავალთ. მ 24,33; რასუამს... სახელ გდვა: სასულ. პოეზ. ნა 142; რასუამს ჰპოოთ: მ 2,8 (შდრ. რას წამს ჩენი კაცი... მოგვიდეს: რუსუდან. 15,4)...

ამგვარივე შედგენილობისაა მეგრული მუჟამს ← მუჟანს: მუ „რა + ჟამს → ჟანს) შდრ. ჰან. მუნდას || მუნდეს ← მუ-ნ-დას „რო-ლის“, „რაჟამს“); მაგ.: მუჟამს მურს: მ. ხ. მ. ტ. 304,22 — რო-ლის (რაჟამს) მოვა; მუჟანს ჯ კოძირეს: ი. ყიფ. ქრესტ. 35,7 — რაჟამს ნახეს; მუჟამს (← მუჟამს) ნდემი ქუმურცი: იქვე, 58,12 რაჟამს დევი მოლის (შდრ. თეჟანს „ამ დროს“, თიჟანს „იმ დროს“).

ახალ ქართულში დროის კავშირის როლში გვევლინება რაკი (რა + კი ნაწილაკი). მისი ამოსავალი მნიშვნელობაა „როცა“, „როგორც კი“, აქედან — „რადგანაც“ (შდრ ინერულში რაღაი); მაგ.: რაკი დათიკოს სკოლაში გავისტუმრებდი..., მთელი დღე ისე... ვიჯექი: ი. ჯ. 11, 43; რაკი ყუთს თავს ახდიდა, ბუზები მაშინვე ამოფრინდებოდნენ: იქვე, 18; რაკი ის ფანჯარაც დაკეტეთ ფარდაც ჩამოაფარეთ: იქვე, 16 (შდრ. რაღაი მასე შეგძულდათ: ქრესტ. ზ. იმერ. 300,38)...

ამავე მნიშვნელობისაა რა-დან ნაწარმოები რახან || რახანს (რა + ხან-ს): ვითამც არ დავკარგულვარო, რახან შენ შეგყარეო: რუსუდან. 168,5 (შდრ. ნახან შეიძლოს, პატრონმან დაიხსნას: დოკ. I, 379, 1737); რახან ეგრეა,... წავიდეთ: ნ. ლომ. 60; რახა ჯვარის ყანა მაინას, თავ-თავისას წავლენ: დიალექტ. ხევს. 7...

რახან კაშირი ქართულიდან მეგრულშია შესული, აქ მისი მეორე (რალან) ვარიანტიც დასტურდება: რახან თეჯგურა სამართალიში კვათუა გიჩქნიევე: ი. ყიფ. ქრესტ. 43,13 — რადგანაც ასეთი სამართლის გაქრა იციო; რალან სიცოცხლეს ვე ელიდნი: იქვე, 34,14 — რადგან სიცოცხლეს არ ელოდა (შდრ. რადგანაც ეჯგუა ჯგირობუა ქობლოლიე: იქვე, 72,5 — რადგანაც ასეთი სიკარგე მიქენიო)...

სპეც. ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ რატომ ნაწარმოებია ამიტომ, იმიტომ კორელატთა ანალოგიით⁵⁷. ამ შემთხვევაში ანალოგია თითქოს გამოსარიცხია, რადგანაც რატომ მიღებულია დამოუკიდებლად მოქმ. ბრუნვაში დასმული რაკითხვითი ნაცვალ-სახელისა და რომ კავშირის შერწყმით: რათ რომ → რატომ (შდრ.

⁵⁷ გ. როგავა, ჰიპოთაქსის საკითხისათვის, გვ. 372.

ამით რომ → ამიტომ): სხვათა რატომ დამანება: ზილიხან. 143; რატომ ჩავივარდა... ენა? ი. კ. II, 98.

ზემოიშვრულში რატომ ზოგჯერ რიტო სახითაც გვხვდება. იგი ნაწარმოები ჩანს რა ნაცვალსახელის ფუძეკეცეცადი ფორმიდან: რით რომ → რითომ → რიტომ → რიტო: კაცი რიტო გეზარება შენო: დიალექტ. ზ. იმერ. 453; რიტო ეზარება: იქვე...

ზანურში სათანადო კითხვით ზმნისართს წარმოადგენს მუშენი, სვანურში კი—იმლა: მუშენი გეწყინუა? ი. ყიფ. ქრესტ. 32,9—რატომ გეწყინაო? მუშენი მოხთი? ჭან. ტექსტ. I, 4,34—რატომ მოხვედი?... იმლა ხარი ხოლა გუეი? პროზ. ტექსტ. II, 103,14—რატომ ხარ ცუდ გუნებაზე?

§ 217. უძველესი ქართულიდან მოკიდებული რაი || რა ნაცვალსახელი ამავე დროს გამოყენებულია დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადების კავშირად. მსგავსი მნიშვნელობის გამოძვ. ქართულში იგი ხშირად ენაცვლება ვითარ, ვითარცა, რაჟამხ კავშირებს. ამ უკანასკნელთ წინადადებაში მყარი პოზიცია უკავიათ. სისტემატურად წინ უსწრებენ შემასმენელს და დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადებაც ჩვეულებრივ მთავარი წინადადების თავშია მოქცეული. ამათგან განსხვავებით რაჟ (|| რა) კავშირის ხმარების ადგილი მტკიცედ არ არის განსაზღვრული. ძველსა და ახალ ქართულში იგი უპირატესად მოსდევს შემასმენელს, მაგრამ გვხვდება ინვერსიული რიგიც. საშუალო ქართულში რა ჩვეულებრივ შემასმენლის წინაა. რთულ ქვეწყობილ წინადადებაში რაჟ || რა კავშირიანი დროის გარემოებითი დამოკიდებული წინადადება შეიძლება მოექცეს თავშიც, ბოლოშიც და შუაშიც (შედარებით იშვიათად); მაგ.: იხილნა რაჟ... თქუა ბერისა მიმართ: ცხ. დავით გარესჯ. 159,12 ბ; მე რა მნახა, ცხენსა შეჯდა: ვტ 110; ამბობდა რა ამას..., თან ნაჯახს ატრიალებდა: ვაჟა, V, 129... იხილა ყრმაჟ იგი, ტიროდა რაჟ კილობანსა მას შინა: გამოსლვ. 2,6; და შეძრწუნდა ზაქარია, იხილა რაჟ იგი, და შიში დაეცა მას ზედა: ლ 1,12 DE...

§ 218. ნაცვალსახელური წარმოშობისაა ქართველურ ენებში. მაქვემდებარებელი კავშირი რომ. იგი წარმომდგარია რომელ-ი მიმართებითი ნაცვალსახელიდან ფონეტიკურად გაცვეთის გზით. თავდაპირველად, როგორც ჩანს, თანხმოვანი ლ იკარგება, შემდეგ კი ბოლოკიდური ე იკვეცება: რომელ → რომე → რომ (კილობ-ში: რომ)⁶⁸. სამივე ეს საფეხური საშუალო ქართულში დასტურდ-

⁶⁸ გ. როგავა, ჰიპოტაქსის საკითხისათვის, გვ. 372.

ბა: პირსა შეპბერა, რომელ თუალი არ ეცესო: ვისრ. 12,8; ესეა, რომე მწყენია: ვტ 62,1; რომ არ ითქმის კაცთა ენით: იქვე, 1641,3...

რომ კავშირის ჩამოყალიბების ნიშნები თითქოს ძვ. ქართულ-შივე გვაქვს იმ რიგის მაგალითებში, როგორცაა: რაჲ არს ესოდენი ესე მდულარებაჲ სულისა თქუენისაჲ, რომელ ესრეთ გაიძულა: ზარზ. 162,22—23...

მეგრულში სათანადო კავშირი მიიღება ნამჟ (= რომელი) კითხვით-მიმართებითი ნაცვალსახელიდან და-ს დართვით: ნამჟ-და. ზუგდიდურ-სამურზაყანულში ხმოვანი უ ირაციონალურ გ-ში გადადის ან სრულიად იკარგება: ნამჟუდა → ნამჟდა → ნამდა⁵⁹; მაგ.: ნამჟუდა ცადო დიხა შქას დლას მუთა ნობალუე: ი. ყიფ. ქრესტ. 23,1—რომ ცასა და შიწას შორის არასოდეს არაფერი ჰქონია... ნამდა გოძიციანი ინფეში ძვირაასუ იციირღ: იქვე, 72,30 — რომ მისი გაცილება ძვირფასი იქნებოდა.

§ 219. ოდეს ზმნისართი ძველ ქართულში ნიშნავს „რამეს“, „ოდესაც“: ოდეს მოხუედ აქა? ი 6,25; და ოდეს შევიდეს, აღვიდეს ქორსა მას: საქმე მოციქ. 1,13 (შდრ. არაოდეს). მნიშვნელობისა და სტრუქტურის მიხედვითაც ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ ზმნისართი რაღაც კითხვით-ნაცვალსახელურ ელემენტს უნდა შეიცავდეს. მართლაც, სპეც. ლიტერატურაში ამ ზმნისართში გამოყოფენ ორ კომპონენტს. ო-სა და დეს. დეს მიცემითი ბრუნვის ფორმაა დღე სიტყვისა, მიღებულია დ-ს⁶⁰ დაკარგვით: დღეს → დეს (შდრ. ამ სიტყვის ნათ. ბრუნვის ფორმა მარადის ← მარადღის და თანდ. მღის ← მიღღის⁶⁰). რაღაა ო? ნ. მარს იგი მიაჩნია რა-ს სპირანტულ ნაირსახეობად, ა. შანიძეს კი — „რა“-ს ბაღალი სიტყვის ნაშთად⁶¹.

ნაცვალსახელური ელემენტები გამოიყოფა წინდებულ-თანდებულებშიც. ში- და შო- წინდებულის შ იგივეა, რაც გვაქვს მან, მანდ, მუნ, მიერ- ში. ამ წინდებულთა ხმოვანი ელემენტებიც ნაცვალსახელური წარმოშობისაა. ეს ითქმის პირველ რიგში ი-ს შესახებ (მ-ი). იგი ჩვენებითი აფექსია, გენეტურად უკავშირდება იმ ი-ს, რომელიც იგი, ისი, იმ, იქი ნაცვალსახელებსა და ზმნისარ-

⁵⁹ გ. როგავა, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, გვ. 11,49.

⁶⁰ ა. შანიძე, -მდე თანდებულის გენეზისისათვის, გვ. 360; მისივე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 608.

⁶¹ Н. Марр, Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 103; ა. შანიძე, გრამატ. საფუძვლები, გვ. 608.

თებშია⁶². ეგე, იგი ნაცვალსახელთა და ეგრე, იგრე ზმნისართთა ადგილის აღმნიშვნელ ძირეულ მასალასთან საერთო ჩანს გან წინდებულ-თანდებულის გ, რომელიც დაკულია სხვაგანაც: გამო, გარე, გარეშე, გარემო, გარშემო, გარდა, გარნა, შიგ (← შიგა ← შიგან, შდრ. შიდ ← ში-და)⁶³.

სპეციალურ ლიტერატურაში გარკვეულია მთელი რიგი ნაწილაკების ნაცვალსახელური წარმომავლობა როგორც ქართულში, ისე ზანურსა და სვანურში⁶⁴. ცნობილია აგრეთვე შორისდებულთა და ჩვენებით ნაცვალსახელთა მითითებითი ელემენტების საერთო გენეზისი.

---

⁶² ა. მარტიროსოვი, ზმნისართების შედგენილობა და მათი პირველადი ფუნქციები ძველ ქართულში: იბერ.-კავკას. ენათმ., V, გვ. 81.

⁶³ იქვე, გვ. 88.

⁶⁴ იხ. თ. შარაძენიძე, ნაწილაკები სვანურში; თ. ყაჯხჩიშვილი, ზოგი ნაწილაკისა და კავშირის მნიშვნელობისათვის ძველ ქართულში; ე. ბაბუნაშვილი, ნაწილაკები ქართულში; გ. კაკაჩავა, სხვათა სიტყვის ნაწილაკები ქართულსა და ზანურში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის სტუდ. შრომების კრებული, V, 1950.

ნაცვალსახელთა მორფოლოგიური ანალიზი

ბ რ უ ნ ე ბ ა და რ ი ც ხ ე ი ს წ ა რ მ ო ე ბ ა

§ 220. ისეთი გრამატიკული კატეგორიები, როგორიცაა ბრუნება და რიცხვი (ზოგი ენის მიხედვით სქესიც) დამახასიათებელია არსებითი სახელებისა, ზედსართავებისა და რიცხვითი სახელებისათვის. ამ თვალსაზრისით ნაცვალსახელებს ზემოაღნიშნულ სახელებთან აქვთ მსგავსებაცა და განსხვავებაც. როგორც საერთო ძირითადი განმასხვავებელი თვისება უნდა აღინიშნოს ის, რომ ნაცვალსახელებს არ მოეპოვებათ ერთიანი მორფოლოგიური ყალიბი, გიუხედავად ამისა, სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ გრამატიკული კატეგორიები ნაცვალსახელებში უფრო ადრეა ჩასახული, ვიდრე სხვა სახელებში. ამის დასამტკიცებლად ჩვეულებრივ იმაზე მიუთითებენ, რომ არის ისეთი ენები, რომლებშიც არსებით სახელებს არც ბრუნვის კატეგორია გააჩნია და არც მრავლობითი რიცხვის წარმოება შეუძლია, მაშინ როდესაც ამავე ენებში ნაცვალსახელები იბრუნება და მრავლობით რიცხვშიც იცვლება¹.)

ზემოაღნიშნული დებულება გასაზიარებელი შეიძლება იყოს, თუ ენათა და ნაცვალსახელოა გარკვეული წრით შემოვიფარგლებით, ზოგადად კი მისი გავრცელება ყველა ენისა და ყველა ნაცვალსახელის მიმართ, რა თქმა უნდა, შეუძლებელია, რადგან სხვა ენები, პირიქით, ამის საწინააღმდეგო ვითარებას წარმოგვიდგენენ. მაგალითად, ქართულ ენაში, როგორც ცნობილია, პირის ნაცვალსახელები ბრუნებისა და რიცხვის წარმოების მხრივ დღესაც უცვლელ სიტყ-

¹ ჯ. მანაკაზ, *ქსაკათარ ქერასანიტქიონ ზოიე ქეღქი*, გვ. 8.

ვებს წარმოადგენენ. მათი უბრუნველობა ქართულისათვის თავიდანვე დამახისიათებელი ჩანს, რითაც იგი მკვეთრად განსხვავდება ისეთი ტიპის ენებისაგან, როგორცაა, მაგალითად, თურქული, რომელშიც პირის ნაცვალსახელები იბრუნვიან არსებითი სახელის მსგავსად როგორც ერთფუძიანობის, ისე საწარმოებელი აფიქსების გამოყენების მხრივ.

სულ სხვა ვითარებაა დადასტურებული ისეთ ენებში, როგორცაა სანსკრიტი და ვედების ენა. სპეციალისტები მიუთითებენ, რომ აქ პირის ნაცვალსახელებს ბრუნებისას ჰქონდათ განსხვავებული ბრუნვის ნიშნები, კერძოდ, სახელობითში -m, ბრალდებითში -am, მოქმედებითში ā, მიცემითში -(s)hya(m), დაშორებითში -d (-t), ადგილობითში -i. ეგევე ნიშნები იყო გამოყენებული მრავლობით რიცხვში. მსგავსი მდგომარეობაა დაცული აგრეთვე ხეთურში². სხვა ინდოევროპულ ენებშიც პირის ნაცვალსახელთა ბრუნება ძირითადად განსხვავდება არსებით სახელთა და სხვა ნაცვალსახელთა ბრუნებისაგან³.

ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ანტუან შეიეს მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ამ ენებში თავდაპირველად პირის ნაცვალსახელები უბრუნველი სიტყვები უნდა ყოფილიყო და მათ ბრუნვის ფორმები შემდეგში მიიღეს სხვა სახელების ანალოგიით⁴.

პირის ნაცვალსახელები ქართულში თავიანთი უბრუნველობით ასახავენ იმდროინდელ ვითარებას, როცა ჯერ კიდევ არ იყო განვითარებული ბრუნების სისტემა და ზმნაც თავის მხრივ წარმოადგენდა ნეიტრალურს, რომლის კონსტრუქცია ვერ ახდენდა გავლენას ნაცვალსახელის ცვლილებაზე.

პირის ნაცვალსახელები

§ 221. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართულში პირის ნაცვალსახელებში მე, შენ, ჩვენ, თქვენ ბრუნვაუცვლელი სახელებია, მაგრამ გრამატიკულ ლიტერატურაში ეს საკითხი ყოველთვის ასე არ იყო გაგებული. ქმე-19 საუკუნის I ნახევრიდან მოკიდებული თით-

² В. С. Воробьев-Десятовский, Развитие личных местоимений в индоарийских языках, Москва—Ленинград, 1956, гл. 28—29.

³ А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, Москва—Ленинград, 1938, гл. 339.

⁴ А. Мейе, Общеславянский язык, Москва, 1951, гл. 363.

ქმის მე-20 საუკუნის 30-იან წლებამდე კუთვნ. ნაცვალსახელების ფორმები ჩემით, შენით, ჩემად, შენად, ჩემდა, შენდა ამავე დროს I და II პირის ნაცვალსახელის სხვადასხვა ბრუნვის ფორმებად იყო გამოცხადებული. ამ ნაცვალსახელთა ბრუნების პარადიგმი, ბრუნვათა დღევანდელი სახელწოდებანი რომ ვიხმაროთ, ჩვეულებრივ ასე იყო წარმოდგენილი: სახ. მე, შენ; მოთხ. მე, შენ; მიცემ. მე || ჩემდა, შენ || შენდა; ნათ. ჩემი, შენი; მოკმ. ჩემით, შენით; ვით. ჩემად, შენად. მაგალითად, თ. ჟორდანიას „ქართული გრამმატიკის“⁵ მიხედვით პირის ნაცვალსახელთა ნათ. ბრუნვის ფორმები ჩემი, შენი, მისი კუთვნილებითისაგან განირჩეოდა „ჰაზროვანებითა და ბრუნვითაცა: კუთვნილებითისაში მოხსენებული სიტყვები სახელობითია და არა ნათესაობითი და იკანკლედობა კანონიერად, როგორც „ი“-თა დაბოლოებული სიტყვები... გარდა ამისა კუთვნილებითნი იხმარებიან განმმართველად სხვა სიტყვებისა, პიროვანი კი განმმართველად არ დაიდებიან“ (გვ. 146 — 147). ამავე ავტორის ცნობით, პირის ნაცვალსახელებს მოეპოვებათ მხოლოდ ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფორმები (ჩემი, შენი, ჩემით, შენით). სხვა ბრუნვებში კი „იგინი გამოიცილობებიან შინაგანის (ლიგიკურის) მნიშვნელობით, რომელიც გამოიხატება კითხვებითა, ხოლო გარეგანად — ნიშნებითა: მოთხრობითი — „კლებულით“ ..., შესმენილობითი — „მახვლითა“ წოდებითი — „განკვრევითითა“ და მიცემითი — „ბრჯგუთი“... ჰაზრთა აღურევლობისათჳს ეს ნიშნები უნდა იქმნეს ხმარებული იმ შემთხვევაში მაინც, სადაც ორჭოფობა ჰაზრთა მესაძლებელია“ (გვ. 148).

ამ ტრადიციულ გაგებას, როგორც ჩანს, ვერც ნ. მარი ასცდა. მან 1908 წელს გამოქვეყნებულ თავის „ტაბულებში“ პირის ნაცვალსახელთა ბრუნება ასე წარმოგვიდგინა: სახ. მე, შენ; ნათ. ჩემ-ი, შენ-ი; მიც. მე, შენ-(ა); მიც. არკ. მე, შენ-(ა); მოკმ. ჩემ-ით — ჩემ-ითა, შენ-ით — შენ-ითა; მიმართ. ჩემ-და, შენ-და⁵.

აღსანიშნავია, რომ ს. ხუნდაძემ ჯერ კიდევ 1917 წელს სრულიად სამართლიანად გააკრიტიკა გრამატიკულ ლიტერატურაში ტრადიციულად მომდინარე მცდარი შეხედულება პირის ნაცვალსახელთა ზემოაღნიშნული ფორმების შესახებ. იგი წერდა: „ქართული

⁵ Основные таблицы к грамматике древне-грузинского языка с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семитическими, С. - Петербург, 1908, таб. VIII.

გრამატიკის შემდგენელი ასე აბრუნებენ პირველისა და მეორე პირის პიროვნებით ნაცვალსახელებს: ნათესაობითი — ჩემი, შენი, ჩვენი, თქვენი; მოქმედებითი — ჩემით, შენით, ჩვენით, თქვენით; ვნებითი — ჩემათ, შენათ, ჩვენათ, თქვენათ. — ყველა აქ მოყვანილი ფორმა კუთვნილებითი ნაცვალსახელის ფორმებია და არა პიროვნებითის“ (ქართული გრამატიკა, გვ. 44).

§ 222 ქართულში ბრუნვათა მიხედვით პირის ნაცვალსახელები ასეთ სურათს გვაძლევენ: სახ. მე, შენ, ჩვენ, თქვენ; მოთხ. მე, შენ, ჩვენ, თქვენ; მიც. მე, შენ, ჩვენ, თქვენ; ნათ. ჩემ-, შენ- ჩვენ-, თქვენ-.

როგორც აქედან ჩანს, ოთხივე სახელი ოთხსავე ბრუნვაში უცვლელი სახით წარმოგვიდგება, გარდა მე ნაცვალსახელისა, რომელსაც ნათესაობით ბრუნვაში ჩემ- ფუძე ენაცვლება⁶. არც მე და არც ჩემ- არ არის ერთი და იმავე სიტყვის ორი სხვადასხვა ფორმა, მე-ს თავისი ბგერითი გაფორმებით საერთო არაფერი აქვს ნათესაობიერის ჩემ- ფუძესთან. /ესენი სულ სხვადასხვა ფუძეებია. ერთი შეხედვით, თითქოს მსგავსი მოვლენა გვაქვს ბევრ სხვა ენაშიც. მაგალითად, ცნობილია, რომ ინდოევროპულ ენებს პირის ნაცვალსახელთა ბრუნებისას ახასიათებს სუბლექტურობა, ე. ი. ფუძის მთლიანად შეცვლა. შდრ. ლათინური სახ. ego („მე“) — ნათ. ego, ბერძნ. εγώ — ბრალ. ἐμέ, ნათ. ἐμοί, რუსული სახ. я — ნათეს. меня, სომხ. ես („მე“) — ნათ. իմ და სხვ. მაგრამ ამ შემთხვევაში ქართულის მდგომარეობა მაინც თავისებურია. საქმე ისაა, რომ ზემოდასახელებულ ენებში პირის ნაცვალსახელები ბრუნვაცვალებადია, ქართულში კი ეს სახელები უცვლელი სიტყვებია. მე და ჩემ წარმოადგენს ორ სხვადასხვა ფუძეს და არა ერთი სიტყვის ორი სხვადასხვა ბრუნვის ფორმას / ესენი ერთმანეთისაგან იმდენად განსხვავებული ფუძეებია, რომ წარმოშობის მიხედვითაც სხვადასხვა დროისა ჩანან.

/უცვლელი სიტყვაა აგრეთვე მეორე პირის ნაცვალსახელი შენ და თქვენ. ერთადერთი ცვლილება, რომელიც ბოლოკიდური თანხმონის მოკვეცაში გამოიხატება, შეიძლება მხოლოდ მაშინ მოუვიდეს, თუ მოწოდებისას დაერთო რაიმე განსაზღვრება?; მაგ.: შე დალოცვილო! თქვე ოჯახსაშენებულებო და სხვ.

⁶ ა. შანიძე, გრამატ. საფუძვლები, გვ. 100.

⁷ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკა, I, მორფოლოგია, თბილისი, 1955, გვ. 63.

ჟორმათა უქონლობის გამო პირთა ნაცვალსახელებს ზოგ შემთხვევაში შეიძლება მაგიერობა გაუწიონ და ამგვარად ნაკლი შეუსონ სათანადო კუთვნილებითმა ნაცვალსახელებმა⁸.

ეს სახელები პირის ნაცვალსახელებს მაგიერობას უწევენ უმთავრესად მოქმედებითსა და ვითარებითში, იმ ბრუნვებში, რომლებიც პირის ნაცვალსახელებს სრულიად არ გააჩნიათ. ნაკლის შევსება სდება მიცემითსა და ნათესაობითშიც (უფრო ვრცლად იხ. ქვემოთ).

§ 223. აქამდე ჩვენ ვმსჯელობდით ცალკე აღებული ნაცვალსახელის ბრუნების შესახებ, მაგრამ როგორია მისი როლი ამ მხრივ შესიტყვებაში? მაგალითისათვის ავიღოთ სამი წინადადება ძველი ქართულიდან: წარმავალ ვარ მე თქუენ თანა: დაბ. 23,4; აპა-ესერა მე ვსცე კუერთხითა ამით: გამო.სლ. 7,17; არა მაქუს მე ენაჲ: კიმ. 1, 13,2,...

სამსავე წინადადებაში მე უცვლელად გვევლინება. მას არ გააჩნია არც სახელობითის, არც მოთხრობითისა და არც მიცემითის ნიშანი, მაშასადამე, მორფოლოგიურად მე არც ერთ შემთხვევაში არ მიიჩნევა ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმად. იგი ფაქტობრივად ეტოლება სახელთა ფუძეს, ძველი ქართული ენის მიხედვით, მაგალითად, ადამიანის სახელთა ფუძეს, რომელიც ქმნის ოდენფუძიან ანუ ინდეფინიტურ კონსტრუქციას⁹.

მაგრამ ნიშნავს თუ არა ეს იმას, რომ სამსავე წინადადებაში ეს ნაცვალსახელი ერთსა და იმავე სინტაქსურ ფუნქციას ასრულებს? რა თქმა უნდა, არა. ეს ნათელი გახდება, თუ ყველგან მე-ს ნაცვლად შესამე პირის ნაცვალსახელს ჩავსვამთ: წარმავალ არს იგი თქუენ თანა... აპა-ესერა მან სცეს კუერთხითა ამით... არა აქუს მას ენაჲ...

აქ, რა თქმა უნდა, ზმნის ფორმა შეიცვალა, პირველის მაგიერ მესამე პირში აღმოჩნდა, ხალხი ნაცვალსახელი იგი სახელობითისა, მოთხრობითისა და მიცემითის ფორმით მოგვევლინა. ასეთივე სურათი გვექნება, თუ მესამე პირის ნაცვალსახელის მაგიერ რომელიმე არსებით სახელს ავიღებთ. ამგვარად, ფორმის მხრივ ერთი და

⁸ ა, შ ა ნ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ.. გვ. 63 — 64.

⁹ არნ. ჩ ი ქ თ ბ ა ვ ა, რა თავისებურებები ახასიათებს ქართული ენის აგებულებას? V (შენიშვნები ქართული შესიტყვების აგებულების შესახებ): კულ-ურული აღმშენებლობა, 7 — 8, აპრილი — მაისი, ტფილისი, 1930, გვ 731; მ ი ს ი ვ ე. ერატიული კონსტრუქციის პრობლემა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, I. ნომინატიური და ერატიული კონსტრუქციის ისტორიული ურთიერთობა ძველი ქართული სალიტერატურო ენის მონაცემთა მიხედვით, თბილისი, 1948, გვ. 3.

იგივე მე სინტაქსურად პირველ წინადადებაში სახელობითი ბრუნვის ფუნქციას ასრულებს, მეორეში მოთხრობითისას, ხოლო მესამეში — მიცემითისას. პირის ნაცვალსახელს რომ ამა თუ იმ შესიტყვებაში სხვადასხვა ბრუნვის სინტაქსური როლის შესრულება შეუძლია, ეს ნათლად ჩანს მაშინ, როცა სათანადო ნაცვალსახელს თან ახლავს ამხსნელი სიტყვა, დანართი; მაგ.: მე, გლახაკი ესე... მიმითუალე: ბალაჰვარ. 30, 24 -- 25; მე ამის გამგონმა იქ ვეღარ ვიდგომილე: ი. ჭ. 11, 99; მე გლახაკსა თანამაც: ზარზ. 175, 37.

ყველა ზემოთ წარმოდგენილ მაგალითში მე ნაცვალსახელი ერთნაირი სახითაა წარმოდგენილი, მაგრამ მასთან შეხამებული სახელები გლახაკი, გამგონმა, როგორც ვხედავთ, სხვადასხვა ბრუნვაშია. რა თქმა უნდა, რომ მე ნაცვალსახელსაც დანართთან ერთად სახელობითის, მოთხრობითისა და მიცემითის როლი ეკისრება. პირის ნაცვალსახელთა ამა თუ იმ ბრუნვის ფუნქციით ხმარება გარკვევით ჩანს მაშინაც, როცა წინადადების ერთ და იმავე წევრად ერთდროულად გვევლინება როგორც პირის ნაცვალსახელი, ისე მისგან და კავშირით დაცილებული არსებითი სახელი ან სხვა ნაცვალსახელი, რომელიც რეალურად გამოავლენს ხოლმე ამა თუ იმ ბრუნვის ფორმას; მაგ.: მე და მამაჲ შენი... გეძიებთ შენ: ლ 2, 48; მე და მან... ნათელი მოვიღეთ: ქრესტ. 296, 36; ზრდა დავიწყეს მე და ქალსა: ეტ 325, 1...

წინათესაობითში მე, შენ, ჩვენ, თქვენ პირის ნაცვალსახელები დამოუკიდებლად არ იხმარება. ესენი ყოველთვის გვხვდება ისეთ თანდებულებთან ერთად (-გან, -თვის, -კენ, მიერ), რომლებიც საზოგადოდ სახელს ნათესაობით ბრუნვაში მართავენ.

§ 224/ თანდებულიან ნაცვალსახელს თუ განსაზღვრება ახლავს, ქველ ქართულში თანდებული ზოგჯერ მსაზღვრელ სახელზე გადაინაცვლებს ხოლმე¹⁰. ასეთ შემთხვევაში პირის ნაცვალსახელი, უფრო ზუსტად, პირის ნაცვალსახელის ფუნქცია, როგორც წესი, პრეპოზიციულად იხმარება, მსაზღვრელი სიტყვა კი მას მოსდევს; მაგ. ჩემ ცოდვილისათვის ლოცვა-ყავთ: ცხ. დავით გარესჯ. 178, 30 ა; აღასრულე... ჩემ ცოდვილისაგან წყალობითა შენითა: კიმ. I, 30, 29 — 30; რამეთუ მისა ჰშუენის ჩუენ ყოველთა მიერ პატივი: მამ. სწ. 161, 14.

ასეთი თავისებური შემთხვევები ძველ ქართულში ბევრი არაა, მაგრამ, როგორც ჩვენ მიერ მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ეს

¹⁰ ივ. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 491.

მოვლენა დასტურდება სულ სხვადასხვა ძეგლში. იგი შემდეგშიც კარგა ხანს შემორჩა სამწერლო ენაში.

საზოგადო სახელთა ანალოგიის ნიადაგზე ჩანს აღმოცენებული ახალ ქართულში ისეთი შემთხვევები, როცა პირის ნაცვალსახელის -კენ თანდებულისანი ფორმა ბრუნვის ნიშანს -ს-ს დაირთავს; მაგ.: ძაღლები ყფით გამოჰქანდნენ ჩემსკენ: კ. გამს. II, 81; ყველას ჩვენსკენ უჰყვითა თვალები: ვაჟა, VI, 329.

როცა და კავშირით შეერთებული ორი პირის ნაცვალსახელია, თანდებულს ჩვეულებრივ ორივე მიიღებს, მაგრამ ზოგჯერ იგი შეიძლება რიგით მეორეს დაერთოს, პირველი კი სახელობითის ფორმით მოგვევლინოს; მაგ., — ეს დღე მე და შენთვის მზიანი დღეა: ი. ჭ. II, 53 (შდრ. ჩემ და ქვეყნის შუა ხომ ეხლა ხიდი ჩატეხილია: იქვე, 80)...

-გან თანდებული მოხეურსა და მთიულურში -გა, -გ-ს სახით იხმარება. მოკვეცილია -კენ თანდებულის ბოლოკიდური -ნ-ც:—რა გინდა ჩემგა? ქრესტ. მოხ. 171,3; ჩემგ მეტი: დიალექტ. მთ. 56; შენგამეტი (← შენგან + მეტი = „შენს მეტი“)¹¹: ა. ყაზბ. II, 496 (შდრ. შენს გამეტს: ე. ნინ. 243); ჩემკე წამოვიდა: დიალექტ. მოხ. 37...

იმერულსა და აჭარულში ჩემგან, შენგან.. თანდებულისანი ფორმათა ნაცვალად იხმარება ჩემიდან, შენიდან..., რომელშიც -გან თანდებული მოქმედებითი ბრუნვის ფორმას ვარაუდობს; ჩემით-გან → ჩემიდან → ჩემიდან; შენითგან → შენიდან → შენიდან. ზოგან დასტურდება ისეთი ფორმებიც, რომლებშიც ბრუნვისეული ი (← ით) ხმოვანიც ჩაყარნილია და შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს ჩვენ-, თქვენ- ფუძეებს უშუალოდ ერთოდეს დან; მაგ.: ჩემიდან ყმაყოფილი იყო: აჭარ. 80,24; შენიდან: ზ. იმერ. 527, ჩვენდან: ქრესტ. გურ. 346,21...

§ 225. ყურადღებას იქცევს ძველ ქართულში ჩემდა, შენდა, ჩუენდა, თქუენდა, მისა, მათა ფორმები. ესენი ყველა მორფოლოგიურად ერთი ყალიბის ფორმებია. მათ შორის განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ უქანასკნელ ორ შემთხვევაში -დ- დაკარგულია ფონეტიკურ ნიადაგზე (მისა ← მისდა, მათა ← მათდა)¹², ჩემდა, შენდაში კი იგი შენახულია; მაგ.: იგი არა არს ჩემდა ღირს: მ 10,37 DE; სათნო-არს შენდა: დაბ. 16,6; ყრმა იშვა ჩუენდა: ეს. 9,6;

¹¹ აღ. ყ ა ზ ბ ე გ ი, თხზულებანი, II, 1955, ლექსიკონი, შედგენილი შ. ძიძიგურის მიერ, გვ. 576.

¹² ვ. თოფურია, ზოგიერთი ბრუნვის გენეზისისათვის მეგრულ-ქანურში: ენიმკის მოამბე, I, გვ. 181.

საბაგელ არს ესე თქუენდა: ლევიტ. 11,12; შევედრებულ იყო მისდა: საბა ასურ. 9,35; და შეწირეს მისა: მ 2, 11 DE...

XI საუკუნიდან მოყოლებული ჩემდა, შენდა და მსგავსი ფორმები თანდათან გამოდის ხმარებიდან, მაგრამ საშუალო ქართულის ადრინდელ ძეგლებში მათი გამოყენების შემთხვევები მაინც საკმაოდ გვხვდება. ნაცვალსახელთა ასეთი ფორმები დიალექტებიდან ამჟამად შემორჩენილია უმთავრესად გურულში, აგრეთვე იმერულსა და რაჭულში, ოღონდ დ-სთან ხ-ს ასიმილაციისა და დ-ს დაქარგვის გამო (ისდა → იზდა → იზა) მესამე პირის ნაცვალსახელი ჩვეულებრივ იხმარება მიზა, იმიზა-ს სახით¹³.

ზემოაღნიშნულ ნაცვალსახელთა შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია ორგვარი მოსაზრება: 1. ჩემდა, შენდა, მისა... ნანათესაობითარი ვითარებითის ფორმებია. 2. ამ სახელთა ბოლოკიდური -და არაა ბრუნვის ნიშანი. იგი თანდებულია, რომელიც ერთვის ნათესაობითს.

ზემოთ აღინიშნა და აქ უნდა გავიმეოროთ, რომ პირის ნაცვალსახელები რადგანაც უბრუნველი სიტყვებია, საკუთარ ფორმათა უქონლობის გამო მათ შეიძლება მაგიერობა გაუწიონ და ამგვარად ნაკლი შეუვსონ სათანადო კუთვნილებითმა ნაცვალსახელებმა, რომლებიც ფუძელ იყენებენ პირის ნაცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას¹⁴. ამას ადგილი აქვს როგორც მოქმედებითში (ჩემით, შენით...), ისე მიცემითში (ჩემსა ზედა, წინაშე შენსა, შორის ჩუენსა...). იგი თავს იჩენს აგრეთვე ვითარებითში. ჩემდა, შენდა... კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ვითარებითის ფორმებია, მაგრამ ძველ ქართულში ხშირად პირის ნაცვალსახელთა ფუნქციით გვევლინებიან. მესამე პირის ნაცვალსახელი ჩვეულებრივ მისა (← მისდა) სახით გვხვდება და თავისი შედგენილობით და ფუნქციით ზუსტად ემთხვევა ადამიანის საკუთარ სახელთა ნანათესაობითარი ვითარებითის ფორმებს, როგორცაა დავითისა, იოვანშისა (შდრ. მოვიდა იესუჲსა — მოვიდა მისა, შევიდა შავლშისა — შევიდა მისა), ასეთ პირობებში, ცხადია, არ იქნებოდა სწორი, რომ მისდა → მისა ნაცვალსახელში -და თანდებულად გამოგვეცხადებინა, ხოლო იოვანშისდა → იოვანშისა ნათესაობით-ვითარებითი ბრუნვის ფორმად

¹³ H. M a p p, Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 90; ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 180.

¹⁴ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკა, I. მორფოლოგია, გვ. 38; მისი ე ვ, ქართ. გრამატ. საფუძვლები, გვ. 100; ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ქართული ენა, განაკვეთი III და IV, გვ. 19 — 20.

მიგვეჩნია. ამასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს ძველი ქართული ენის ძეგლებში დადასტურებული ისეთი შემთხვევები, როცა მისა-ს პარალელურად გვხვდება მისსა ფორმაც (მოვიდა მისსა; შდრ. მოვიდა ჩემდა). ჩემდა ნანათესაობითარი ვითარებითია, მისსა კი ნანათესაობითარი მიცემითი ბრუნვის ფორმაა. როგორც ჩანს, ერთსა და იმავე კონტექსტში ერთიც იხმარება და მეორეც. ეს გარემოება ვითარებითისა და მიცემითის სინტაქსურ ფუნქციათა სიახლოვით აიხსნება. მისსა-ში მეორე ხ მორფოლოგიურად და ფუნქციითაც და-ს შეესატყვისება, რომელიც ჩემდა-ში გვაქვს.

ჩემდა, შენდა-ში -და-ს თანდებულობა რომ დაამტკიცონ, ხშირად იმოწმებენ მათ მიერ გამოხატულ შინაარსს, რომ ისინი აღნიშნავენ მიმართულებას და დანიშნულებას, რაც თანდებულობის ნათესაობითაც გადმოიცემა ხოლმე. მართლაც, ჩემდა, შენდა... ჩვეულებრივ მიმართულებას გამოხატავენ, მაგრამ ეს არ გვაძლევს არავითარ საბუთს, რომ ამ ფორმებში -და თანდებულად გამოვაცხადოთ, რადგან სათანადო მნიშვნელობა თვით ამ აცვალსახელთა ნათესაობით-ვითარებითის ფორმას უკავშირდება. სამეცნიერო ლიტერატურიდან კარგად ცნობილია, რომ ვითარებითი ბრუნვის ერთ-ერთი ძირითადი და უძველესი ფუნქციაა მიმართულების აღნიშვნა¹⁵. დანიშნულების შინაარსიც თანდებულთან კი არაა დაკავშირებული, არამედ იგი ნანათ. ვით. ბრუნვის ფორმიდან გამომდინარეობს (ხვალისად = ხვალისათვის, ზეცისად = ზეცისათვის).

-და-ს თანდებულობას ვერ დაამტკიცებს აგრეთვე ძველი ქართულიდან ცნობილი ისეთი შემთხვევები, როცა ჩემდა, შენდა და მსგავს ფორმებს ერთვის მომართ, მიმართ და მო, მი თანდებულები (ჩემდა მომართ, შენდა მიმართ, ჩემდამო, შენდამი). ერთისა და იმავე ბრუნვის ფორმასთან ერთდროულად რომ ორი თანდებული იყოს ნახმარი, ასეთი შემთხვევა სალიტერატურო ქართულმა ენამ არ იცის, იგი არ დასტურდება არც ძველ ქართულში და არც ახალში. მართალია, ზოგიერთ მთის კილოში (მაგალითად, ხევსურულში) ამჟამად გვხვდება ისეთი ფორმები, როგორიცაა ნახვგარ-შიამდი, ჭალაშიამდი¹⁶, მაგრამ, ჯერ ერთი, აქ სხვა ვითარება გვაქვს (ქალაშიამდი ← ქალაშიადმდი, შდრ. ცხენზეით, სოფელშიით), მეო-

¹⁵ არნ. ჩ ა ქ ო ბ ა ე ა, მიმართულებითი ბრუნვის მნიშვნელობისა, წარმოებისა და ისტორიისათვის: ენიშკის მონაბე, I. გვ. 13 — 14; თ. შ ა რ ა ძ ე ნ ი ძ ე, ნოქმეუბითი და ვითარებითი ბრუნვების წარმოება და ფუნქციები ძველ ქართულში, კრებული: სახელის ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, I. გვ. 423.

¹⁶ ა. შ ა ნ ი ძ ე, გრამატ. საფუძვლები, გვ. 77 — 78.

რეცადა, ასეთი რამ დამახასიათებელი. არაა სალიტერატურო
ენისათვის და, ცხადია, ხევსურული ამ მხრივ განცალკევებით დგას
ქართულისაგან.

ჩემდამდე, შენდამდე-ც ნანათესაობითარი ვითარებითის ფორ-
მებია, რომელთაც -მდე თანდებული ერთვის. ამას ადასტურებს
საზღვრულის ჩვენებაც, რომელიც ყოველთვის ვითარებით ბრუნვა-
შია: მოსლვად ჩემდამდე, განმზადებად ჩემდამდე და სხვ.

ჩემდა, შენდა-ს ნაცვლად ახალ ქართულში წარმოიქმნა კუთე-
ნილებით ნაცვალსახელთა ახალი ფორმები, როგორიცაა **ჩემად,**
შენად და სხვ. ამ ნაცვალსახელთა შორის მორფოლოგიურად და
სემანტიკურად არაერთარი განსხვავება არაა (შდრ. გული თქვენი
მიპოვნია, მისი შენდა, შენი მისად: ვტ 250,4). ესენი სხვადასხვა
ეპოქის, მაგრამ ერთისა და იმავე ბრუნვის (ნანათესაობითარი ვი-
თარებითის) ფორმებია. ეს ფაქტიც სწორედ იმის სასარგებლოდ
ლაპარაკობს, რომ **ჩემდა, შენდა...** ფორმებში არ შეიძლება -და
თანდებული ვეძიოთ.

საქმის ვითარება უფრო ნათელი გახდება, თუ ამ მხრივ გა-
ვითვალისწინებთ სხვა ქართველური ენების მონაცემებსაც. ჰანურსა
და მეგრულში მიმართულებით ბრუნვაში პირის ნაცვალსახელები
ასეთ სახეს იღებენ: ჩქიმ-და (ჩემ-და), სქან-და (შენ-და), ჩქინ-და ||
ჩქენ-და (ჩუენ-და), თქვან-და (თქუენ-და). ქართულისა და ზანურის
სათანადო ნაცვალსახელთა შეპირისპირება ცხადყოფს, რომ ქარ-
თული **ჩემდა** და ზანური **ჩქიმდა** ტოლფარდი ფორმებია. ორსავე
შემთხვევაში საწარმოებლად აღებულია სათანადო პირის ნაცვალ-
სახელის ნათესაობითის ფუძე (ჩემ-, ჩქრ-), რომელსაც მიმართუ-
ლებითში (resp. ვითარებითში) ერთვის აბსოლუტურად ერთი და
და იგივე ფორმანტი -და. ხომ არ შეიძლება ეს -და ზანურში თან-
დებულად მივიჩნიოთ? -და რომ ბრუნვის ნიშანია (და არა თან-
დებული), ჩანს იქიდან, რომ დაშორებითში, რომელიც მიმართუ-
ლებითი ბრუნვის ვარიაციას წარმოადგენს, იგი -დე-ს სახით გვევ-
ლინება: ჩქიმ-დე, სქან-დე, ჩქინ-დე || ჩქენ-დე, თქვან-დე. სპეცია-
ლურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ -და და -დე
ფორმანტები მეგრულში ნაცვალსახელებთან ერთად უნდა დართო-
და საზოგადო საივლებსაც (კოჩიშ-და, კოჩიშ-დე; შდრ. ჩქიმ-და,
ჩქიმ-დე), მაგრამ ფონეტიკურ ნიადაგზე (შდ კომპლექსის მიღების
გამო) დ დიკარგა და დარჩა ელემენტი -ა, -ე (კოჩიშ-ა, კოჩიშ-ე)¹⁷.

¹⁷ გ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა, ზოგიერთი ბრუნვის გენეზისისათვის, გვ. 181.

ამგვარად, თუ ეს -და ზანურში მიმართულებითი ბრუნვის ნიშანია, მაშინ ცხადია, რომ იგი ქართულშიც ამავე დანიშნულების აფექსად უნდა მივიჩნიოთ და არა თანდებულად. -და ქართულ-ზანური ერთიანობის ეპოქას შეიძლება მივაკუთვნოთ¹⁸. რაც შეეხება ქართულ ჩემდა და ზანურ ჩქიმდა ფორმათა მნიშვნელობას, ამ მხრივაც მათ შორის სრული თანხედრობა გვაქვს¹⁹.

მ რ ა ე ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ე ი

§ 226. ~~ქ~~არსებით სახელთაგან განსხვავებით პირის ნაცვალსახელებში თავისებურად გამოიყურება რიცხვის გრამატიკული კატეგორია როგორც ფორმის, ისე შინაარსის მხრივ. ჯერ კიდევ ფრანც ბოპს ინდოევროპულ ენებში შენიშნული ჰქონდა, რომ პირველი პირის ნაცვალსახელისაგან არ შეიძლება იწარმოოს მრავლობითი რიცხვი, რადგან ენაში არსებობს მხოლოდ ერთი მე, სიტყვა ჩვენ კი ყოველთვის შეიცავს პირველი პირის ნაცვალსახელის გარდა მეორე ან მესამე პირსაც ან კიდევ ორივეს ერთად²⁰. სპეციალურ ლიტერატურაში ზოგჯერ ეს გარემოება სწორად არ არის გაგებულნი. მაგალითად, პ. სოტნიკიანი, რომელიც ინდივიდუალისტურ კონცეფციას უწოდებს ფრ. ბოპის ამ მოსაზრებას, წერს: „При этой последней никогда невозможно впрыгнуть, в мы, которое постоянно будет представляться состоящим из я и других индивидов. Коллектив — это Иванов, Петров, Сидоров и т. д. И когда мы говорим: мы пишем, мы говорим, это значит: все члены данного коллектива выступают в роли я и поэтому множественное число от я будет мы“²¹. ამ მოსაზრების დასაცავად ავტორი იმოწმებს ვ. ვინოგრადოვის შრომას „Русский язык“, გვ.

¹⁸ Г. А. Климов, Склонение в картвельских языках, გვ. 87.

¹⁹ ვრცლად იხ. ა. მარტიროსოვი, ჩემდა, შენდა... ტიპის ნაცვალსახელთა წარმოება და ფუნქციები ქართველურ ენებში: იბერ.-კავკას. ენათმ., XI.

²⁰ ამ მოსაზრებიდან გამომდინარე თ. ბუსლაევი შენიშნავდა: „Я, собственно, не способно к принятию на себя множественного числа, ибо только одно я и понятие мы содержат в себе не только меня, но и множество других неделимых различного рода“: О преподавании отечественного языка, II, გვ. 80.

²¹ О местоимении: Известия Академии наук Армянской ССР, 1957-№ 3, გვ. 106.

330, მაგრამ ფაქტობრივად ამ უკანასკნელს მის სასარგებლოდ არაფერი აქვს ნათქვამი. პირიქით, დამოწმებულ გვერდზე თვით ვ. ვინოგრადოვი გარკვევით წერს: „Эти местоимения, в сущности, лишены форм числа. Я, ты не имеют множественного числа. Много я, много ты — эти понятия не могут быть непосредственно выражены грамматическими средствами“.

ენათა აბსოლუტურ უმრავლესობაში მხოლოდობითი და მრავლობითი რიცხვის კატეგორია პირის ნაცვალსახელებში თავიდანვე გამოიხატებოდა არა გრამატიკულად, არამედ ლექსიკურად, ფუძის მთლიანად შეცვლის საშუალებით. მაგალითად, ძველ ბერძნულში პირის ნაცვალსახელთა მხოლოდობითი, მრავლობითი და ორობითი რიცხვის გადმოსაცემად არსებობდა სრულიად სხვადასხვა ფუძეები, როგორიცაა ზῆς, ἦμαρ და γῆ. ამ ცნებების გამოსახატავად ასეთი წესია დაცული ზსხვა ინდოევროპულ ენებშიც (ზღრ. ლათ. ego „მე“ და ოვს „ჩვენ“, თხ „შენ“, და რძს „თქვენ“; რუს. я და мы, ты და вы; სომხ. *ես* და *ჩვენ* და სხვ.).

პირის ნაცვალსახელების მხოლოდობითსა და მრავლობითში ორობითი სხვადასხვა ფუძე-ელემენტის არსებობა იმაზე მიუთითებს, რომ ესენი წარმოშობილია სხვადასხვა სიტყვისაგან, რომელთაც ოდესღაც კონკრეტული ლექსიკური მნიშვნელობა ჰქონდათ.

შედარებით მცირეა ისეთი ენები, როგორცაა, მაგალითად, თანამედროვე აღმოსავლური ინდური ენები, რომლებშიც პირის ნაცვალსახელთა მრავლობითი რიცხვი წარმოიქმნება მხოლოდობითი რიცხვის ფუძისაგან სპეციალური აფიქსების დართვის საშუალებით²². მთის იბერიულ-კავკასიური ენებიდან შეიძლება დავასახელოთ დარგუული, რომლის ყველა კილოში I და II პირის ნაცვალსახელთა მრავლობითის ფორმები ასევე იწარმოება მხოლოდობითისაგან სათანადო მაწარმოებლის გამოყენებით²³.

§ 227. ერთმანეთის შეპირისპირებით ქართ. მე, შენ — ჩვენ, თქვენ, ზან. მა, სი — ჩქუნ || ჩქი, თქვა და სვან. ში, ხი — ნაჲ, სგაჲ მხოლოდობით-მრავლობითის სიტყვებად არის მიჩნეული: პირველი

²² В. С. Воробьев-Десятовский, Историческое развитие личных местоимений в индоарийских языках (Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук), Ленинград, 1954, გვ. 5.

²³ შ. გაფრინდაშვილი, ნიშა — „თქვენ“ ნაცვალსახელის ფორმის გენეზისისათვის ზაიდაყურში: იბერ.-კავკას. ენათმ., IV, გვ. 162.

სამი წყვილი მხოლოდითი რიცხვის გამომხატველია, მეორე სამი წყვილი კი — მრავლობითისა. ზმნასთან შეწყობის თვალსაზრისითაც მე, შენ, მა, სი, მი, სი ზმნის მხოლოდითი რიცხვის ფორმას მოითხოვს, ჩვენ, თქვენ, ჩქუნ || ჩქი, თქვა, ნა, სვა კი — მრავლობითისას. ბევრი-სხვა-ენის მსგავსად ქართველურ ენებშიც რიცხვის კატეგორია ფაქტობრივად გრამატიკული საშუალებით კი არაა გამოხატული, არამედ ლექსიკურად. ჩვენ, თქვენ, ჩქუნ, ჩქი, თქვა, ნა, სვა ნაცვალსახელები რიცხვის მიხედვით არავითარ აფიქსებს არ დაერთავენ. მართალია, ზოგიერთ ამათგანს ბოლოში -ნ აქვს, მაგრამ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეს მრავლობითი რიცხვის ნიშნად ვერ ჩაითვლება.

§ 228. რით აისხნება ნაცვალსახელთა მხოლოდით-მრავლობითში სხვადასხვა ფუძის მონაცვლეობა? ზოგიერთი ენათმეცნიერის აზრით, ნაცვალსახელთა სისტემაში სუპლექტური წარმოება იმის შედეგია, რომ პირის აბსტრაქტული გაგება ენაში გამომუშავდა არა ერთბაშად, არამედ თანდათანობით. მაგალითად, პირველი პირის ნაცვალსახელის ირიბი ბრუნვები (მხედველობაშია რუსული ენის მასალა), როგორც ჩანს, გადმოსცემდა ადამიანის დამოკიდებულებას გარე სამყაროსთან, ხოლო სახელობითი ბრუნვის ფორმა გამოხატავდა აზროვნების განვითარების იმ საფეხურს, როცა სხვა პირებთან დამოკიდებულების გაგების გზით ადამიანი მივიდა თავის თავის შეცნობასთან. ასევე არაერთბაშად იქნა აღქმული ჩვენ ნაცვალსახელი, როგორც მე-ს მრავლობითი რიცხვი, რადგან ადამიანისათვის ადრე ჯერ კიდევ ცხადი არ იყო ურთიერთმიმართება მე და ჩვენ ნაცვალსახელებისა, მიუხედავად იმისა, რომ შესაძლებელია მეტაფიზიკურად უპირისპირებდა კიდევ ამ სიტყვებს²⁴.

§ 229. სახელის რიცხვის გაგებისათვის გადამწყვეტია თვით სახელის უნარი, გვიჩვენოს ორი ისეთი სხვადასხვა ფორმა, რომლებიც ერთმანეთის შეპირისპირებით გამოხატავენ ცნებას ერთისას და მრავლისას²⁵. სხვანაირად რომ ვთქვათ, აუცილებელია სახელში რიცხვის კატეგორია მორფოლოგიური საშუალებით — აფიქსით იყოს გამოხატული და არა ლექსიკურად²⁶.

არა მარტო მორფოლოგიურად, შინაარსის მიხედვითაც ჩვენ არ შეიძლება იყოს მე-ს მრავლობითი რიცხვის ფორმა, რადგანაც

²⁴ Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, 1953, гл. 187.

²⁵ ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 99.

²⁶ არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი, გვ. 271.

იგი აღნიშნავს არა რამდენიმე მე-ს, არამედ კონტექსტისდა მიხედვით მოლაპარაკე პირთან ერთად წარმოვიდგენს სულ სხვადასხვა კომბინაციას. ჩვენ ნაცვალსახელს შეუძლია გამოხატოს „მე და შენ“, „მე და თქვენ“, „მე და ის“, „მე და ისინი“ ან კიდევ „მე, შენ და ის“, „მე, შენ და ისინი“ და ა. შ., ე. ი. თითქმის ყველა პირის კომბინაცია, რომლის შეზღვევლობაში შედის მოლაპარაკე პირი.

ანალოგიური მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე თქვენ ნაცვალსახელს. მას შეუძლია აღნიშნოს „შენ და ის“, „შენ და ისინი“, თუმცა იგი მეტწილად გადმოსცემს სათანადო პირის მრავლობითის შინაარსს, ე. ი. აღნიშნავს რამდენიმე თანამოსაუბრეს. ზოგ ენაში თქვენ ნაცვალსახელი მრავლობით რიცხვს გამოხატავს გრამატიკულადაც; შდრ., მაგალითად, სომხ. *ჯო „შენ“ და ჯო-ք „თქვენ“* (ქ მრავლობითის ნიშანია).

თუ რომელ პირთა კომბინაცია ივარაუდება ჩვენ ნაცვალსახელით, ნათლად ჩანს მაშინ, როცა ნაცვალსახელს კონტექსტში ახლავს ამხსნელი სიტყვები, რომლებიც აკონკრეტებენ მის მნიშვნელობას; მაგ.: ჩვენ = „მე და შენ“: ერთს ბედ ქვეშა ვართ, ლაბავ, მე და შენ: ი. ჯ. I, 14; ჩვენ = „მე და თქვენ“: ამას „სუტკენინას“ ეძახოდნენ... ჩვენც (იგულისხმება ავტორი და მკითხველები) ეგრე დაეუძახოთ: ი. ჯ. II, 167... ჩვენ = „მე და ის“: ჩვენ (იგულისხმება ავტორი და ის) მჟუნხენში გავიცანით ერთმანეთი: კ. გამს. II, 22...

ამასთან ერთად ჩვენ ნაცვალსახელს ხშირად აქვს ზოგადი მნიშვნელობა. ასეთ შემთხვევაში მოსაუბრე ან ავტორი გამოდის საზოგადოების წოდებისა თუ კოლექტივის სახელით.

§ 238. **ჩემოთ** ჩვენ განვიხილეთ თქვენ ნაცვალსახელის თავისებური მნიშვნელობა, როცა იგი მორიღებულ, თავაზიან საუბრისას ან ოფიციალურ მიმართვისას ერთი პირის აღსანიშნავად იხმარება. აქ კი ჩვენ გვაინტერესებს ზმნასთან მისი რიცხვში შეთანხმების საკითხი. თავისებური სტილისტიკური ელფერის მქონე თქვენ ნაცვალსახელთან ხმარებული ზმნა ახალ ქართულში, როგორც წესი, მრავლობითშია. ასეთ მეტწილად საშუალო ქართულშიც, მაგრამ ამ პერიოდის ნაერო ლიტერატურის ძეგლებსა და ისტორიულ საბუთებში არც თუ იშვიათად გვხვდება შემთხვევები, როცა ასეთ ნაცვალსახელსა და ზმნას შორის რიცხვში შეთანხმებას ფაქტობრივი ვითარება უღვევს საფუძვლად: რადგანაც თქვენ სინამდვილეში ერთ პირზე მიუთითებს, ზმნაც მას მხოლოდობითში შეეწყობა; მაგ.:

თქვენ მაგისტანა კელმწიფე მოწიფული ფალავანი ხარ: შპნ. II, 369; ჩენი ვალი თქვენ გარდიხადე: დოკ. I, იქვე, 631, 1722; რომელსაც შეელიო და თქვენ ინებო: დოკ. II, 445, 1793; შდრ. თქვენ მამა ხართ ჩემი: რუსუდან. 39 96,11; მოვახსენე ხელმწიფისა შვილსა: თქვენ წადით: იქვე, 185,39...

ის, რაც თქვენ ნაცვალსახელის შესახებ ითქვა, ვრცელდება აგრეთვე ჩვენ ნაცვალსახელზე. ეს უკანასკნელი როცა გამოყენებულია ერთი პირის აღსანიშნავად, ზმნას შეიწყობს როგორც მრავლობითში, ისე მხოლოდობითში; მაგ.: ჩვენ, მეფე კახეთისა... ერეკლე ვამტკიცებ: დოკ. I, 584, 1747; ვამტკიცებ ჩვენ ბატონი კათალიკოზი: იქვე, 113, 1688; ჩვენც მეორეთ შევწირე: იქვე, 581, 1746; მოვაქედინე ხატი ესე... ჩუენ დედოფალმან: ე. თაყ. არხ. მოგზ. II, 12, XII ს... ჩვენ, მთავარეფისკოპოზი კირილე ამის მოწამე ვართ: დოკ. I, 552, 1736.

იშვიათად არის ისეთი შემთხვევებიც, როცა მაღალი წოდების-წარმომადგენელი თავის თავს მე ნაცვალსახელით მოიხსენიებს ხოლმე. მაგრამ ზმნა მაინც მასთან მრავლობითშია შეწყობილი; მაგ., მე, ამილახვარი დიმიტრი ამისი მოწამე ვართ: იქვე, 578, 1745.

§ 231. რადგანაც პირის ნაცვალსახელები უცვლელი სიტყვებია, არც ძველსა და არც ახალ ქართულში -ცა, -მცა, -ვე, -ლა, -მე, -ა ნაწილაკების დართვა ბოლოში არავითარ ცვლილებას არ იწვევს ფორმის მხრივ. შენ, ჩვენ, თქვენ ნაცვალსახელებთან -ცა და -მცა ნაწილაკი ხევსურულსა, თუშურსა, ფშურსა და მთარაქულში სისტემატურად ხმოვან-მოკვეცილი იხმარება. სამაგიეროდ ნაწილაკსა და ნაცვალსახელის ბოლოკიდურ თანხმოვანს შორის ჩნდება ა ხმოვანი (შენაც). ეგევე მოვლენა თავს იჩენს აგრეთვე -ვე ნაწილაკის დართვისას²⁷ (შენავ). ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ნაწილაკების წინ არსებული ა გაჩენილი კი არაა, არამედ -ნა დეტერმინანტის ხმოვანი ელემენტია: შენა-ც, ჩვენა-ც, შენა-ვ, ჩვენა-ვ? ამ შესაძლებლობას მხარს არ უქერს I პირის ნაცვალსახელის ნაწილაკიანი ფორმა მჟაც, რომლის წარმომავლობა შენა-ც ფორმიდან სავარაუდებელი არაა. შენაც, ჩვენაც, შენავ, ჩვენავ ნაცვალსახელებში იგივე ა არის, რომელიც ზემოაღნიშნულ დიალექტებში ხშირად გვხვდება ხოლმე სხვათა სიტყვის -გ (← -ო) ნაწილაკის წინაც; მაგალითები: მოქლან მეცა: კიმ. I, 39,18; მეც მაცხოვრე: ი. ჭ. II, 80; მევე ვიტყვდი: ზარზ. 175, 37; მელა მაბარია: ი. ჭ.

²⁷ ალ. კინკარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, გვ. 64.

II, 54; შენაც იცივ: ხევს. მას. 125,4; ამბობდივ შენაც: ხევს. ტექსტ. 326, 24; მეაც წამოიყვანე: თუშ. ტექსტ. 1,2; შღრ. აგრეთვე: მეაწ (-წ მტკიცებითი ნაწილაკია, ნიშნაქს ზომ, აკი²⁸) ველარ გიცანზ: იქვე, 1,18...

§ 282. სანამ უშუალოდ პირის ნაცვალსახელთა ბრუნებას შევხებოდით ზანურში, საჭიროა აღინიშნოს, რომ ქართულთან შედარებით მეგრულსა და ჭანურში ბრუნვათა რიცხვი მეტია. ძირითად ბრუნვებთან ერთად (სახ., მოთხ., მიც., ნათ., მოქმ., ვითარ.) აქ არის მიმართულებითი — კოჩიშა „კაცისკენ“, დაშორებითი — კოჩიშენ(ნ) „კაცისგან“ და დანიშნულებითი — კოჩიშო(თ) „კაცისათვის“ (მხოლოდ მეგრულში).

როგორც სათანადო შესატყვისი ფორმიდან ჩანს, ქართული მათ ნაცვლად თანდებულიან ნათესაობითს ხმარობს²⁹. მიმართულებითი, დაშორებითი და დანიშნულებითი ზანურში მეორეული ბრუნვებია, ნაწარმოებია უშუალოდ ნათესაობითისაგან და ამიტომ სამივე მის დერივტებად, ვარიაციებად არის მიჩნეული. -იშ- ყველგან ნათესაობითი ბრუნვის დაბოლოებაა. სადიფერენციაციო მასალას წარმოადგენს: -ა მიმართულებითში, -ენ(ნ) დაშორებითში, -იო(თ) დანიშნულებითში. ძველი ქართულის ვითარებას თუ გავითვალისწინებთ, იქ ზოგი ამ ბრუნვის წარმოების ზუსტი ფონეტიკური და მორფოლოგიური ეკვივალენტი მოიპოვება. ასეთია, მაგალითად, მეგრ. დანიშნულებითი და ქართ. ნანათესაობითარი ვითარებითი³⁰: კოჩიშო = კაცისად. ბრუნვის ეს ფორმა თავისი შინაარსით შესატყვისება აგრეთვე ზანურის მიმართულებით ბრუნვას.

თუ ნაწარმოებ (მეორეულ) ბრუნვებს არ ჩავთვლით, პირის ნაცვალსახელები ზანურშიც ფორმაუცვლელი სახელებია. ძირითად ბრუნვებში, როგორცაა სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი შა || მან, სი || სინ ნაცვალსახელები განსხვავებას არ გვიძლევენ, არ იბრუნვიან, ნათესაობითში კი მათ შეენაცვლება ჩქიმ- || შქიმ-, სკან- || სქან- ფუძეები. ნათესაობითის ფუძე თუმცა დამოუკიდებლად არ იხმარება, მაგრამ დაცულია ნათესაობითისაგან ნაწარმოებ ბრუნვებში: მიმართულებითსა, დაშორებითსა და დანიშნულებითში. იგი გვხვდება აგრეთვე თანდებულებთან ერთად, რომლებიც ნათესაობით ბრუნვას მოითხოვენ. რაც შეეხება მოქმედებითსა და ვითარე-

²⁸ პ. ხუბუტია, -წ ნაწილაკისათვის მათუშურში: ვნიძის მოამბე, X, 1941, გვ. 280; თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, გვ. 218.

²⁹ არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამ. ანალიზი, გვ. 51.

³⁰ იქვე, გვ. 52.

ბითს, მათ ამ ბრუნვათა ფორმები სრულიად არ გააჩნიათ. ქვემოთ მოცემულია პირთა ნაცვალსახელების ბრუნების ცხრილი ჰანურსა და მეგრულში.

მ ხ ლ ო ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ვ ი

ჰან.

მეგრ.

სახ.	მა მან	სი სინ	მა	სი
მოთხ.	მა მან	სი სინ	მა	სი
მიც.	მა მან	სი სინ	მა	სი
ნათ.	ჩქიმ- შქიმ-	სკან-	ჩქიმ-	სკან-
მიმართ.	ჩქიმ-და შქიმ-და	სკან-და	ჩქიმ-და	სკან-და
დაშორ.	ჩქიმ-დე(ნ) შქიმ-დე(ნ)	სკან-დე(ნ)	ჩქიმ-დე	სკან-დე
	შქიმინ-დე			
დანიშნ.	—	—	ჩქიმ (ოთ)	სკან-ო(თ)

მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ვ ი

სახ.	ჩქუ ჩქუნ ჩქინ შქუ	თქვა თქვან	ჩქი ჩქე	თქვა
მოთხ.	ჩქუ ჩქუნ ჩქინ შქუ	თქვა თქვან	ჩქი ჩქე	თქვა
მიც.	ჩქუ ჩქუნ ჩქინ შქუ	თქვა თქვან	ჩქი ჩქე	თქვა
ნათ.	ჩქუნ- ჩქინ- შქუნ-	თქვან-	ჩქინ- ჩქუნ-	თქვან-
მიმართ.	ჩქუნ-და ჩქინ-და შქუნ-და	თქვან-და	ჩქინ-და ჩქუნ-და	თქვან-და
დაშორ.	ჩქუნ-დე(ნ) ჩქინ-დე(ნ)	თქვან-დე(ნ)	ჩქინ-დე ჩქუნ-დე	თქვან-დე
	შქუნ-დე შქუნინ-დე	თქვანინ-დე		
დანიშნ.	—	—	ჩქინ-ო(თ) ჩქუნ-ო(თ)	თქვან-ო(თ)

წარმოდგენილ ცხრილიდან პირველ რიგში ყურადღებას იქცევს ჰანურში პირის ნაცვალსახელების ფუძეთა ნაირ-ნაირობა ზოგიერთ ბრუნვაში. ეს სხვადასხვა ფორმა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კილოკაჟური წარმოშობისაა.

ჰანურისაგან განსხვავებით მეგრულს მოეპოვება ჩქიმო(თ), სქანო(თ), ჩქინო(თ), თქვანო(თ). ეს ბუნებრივიცაა, რადგან დანიშნულებითი ბრუნვის ფორმები ჰანურს საზოგადოდ არ გააჩნია.

ნ. მარს „ჰანურის გრამატიკა“-ში, ხოლო ი. ყიფშიძეს „მეგრულის გრამატიკა“-ში პირის ნაცვალსახელთა ბრუნების პარადიგმებში ნათესაობითი ბრუნვისათვის შეტანილი აქვთ: ჩქიმი || შქიმი, სკანი, ჩქუნი || შქუნი, თქუანი³¹; ჩქიმი || ჩქემი, სქანი, ჩქინი || ჩქენი, თქვანი³². ესენი, როგორც ცნობილია, კუთვნილებით ნაცვალსახელთა სახელობითი ბრუნვის ფორმებია (შეესატყვისება ქართ. ჩემი, შენი, ჩენი, თქვენი-ს) და ამდენად პირის ნაცვალსახელთა ბრუნების ცხრილში მათ აღვილი არ უნდა ჰქონდეთ.

ი. ყიფშიძის გრამატიკაშივე მოქმედებითი ბრუნვისათვის მითითებულია ჩქიმით || ჩქემით, სქანით, ჩქინით || ჩქენით, თქვანით³³.

³¹ Грамматика чанского языка, გვ. 29.

³² Грамматика мингр. языка, გვ. 041.

³³ იქვე.

ესენიც, რა თქმა უნდა, პირისა კი არა, არამედ კუთვნილებით ნაცვალსახელთა სათანადო ფორმებს წარმოადგენენ³⁴. არც ქართულში და არც ზანურში პირთა ნაცვალსახელებს მოქმედებითი ბრუნვა არ გააჩნიათ; მაგ.: მა გიწუმელ: ჭან. ტექსტ. II, 5,6 — მე გეტყვი; მა ვა გიწიო? ი. ყიფ. ქრესტ. 30,14 — მე არ გითხარი? ჩქიმ და მიკილი: მ. ხ. მ. ტ. 17,24 — ჩემთან გამოიარე; დიდი რენ ჩქიმ დენ: ჭან. ტექსტ. II, 42, 20 — დილია ჩემზე; ქომოლით შქიმინ დე: იქვე, 88,29 — მოიტანეთ ჩემგან; ჩქიმოთ გიობი: მ. ხ. მ. ტ. 11,30 — ჩემთვის დაახი; სი მინ ორე? ჭან. ტექსტ. II, 12,4 — შენ ვინ ხარ? სქან და ქემურსია: მ. ხ. მ. ტ. 24, 35 — შენთან მოვალ; მასქან დე მოფთი: ს. ელ. არქაბ. 14,24 — მე შენგან მოვედი; ჩქუნ ბილით: ჭან. ტექსტ. II, 29,22 — ჩვენ წავედით; ჩქივორდით: ი. ყიფ. ქრესტ. 22, 15 — ჩვენ ვიყავით; ჩქინდა მოხთი: ი. ყიფ. ხოფ. 19,12 — ჩვენთან მოხვედი; მუ გოკონია ჩქინ დევა? მ. ხ. მ. ტ. 204,17 — რა გინდა ჩვენგანო? თქვა ლაზი ორე: ჭან. ტექსტ. II, 102,19 — თქვენ ლაზი ხართ; თქვანოთ მარდიენია: ი. ყიფ. ქრესტ. 37,6 — თქვენთვის მადლიაო.

ცნობილი ფაქტია, რომ ქართულთან შედარებით ზანურში თანდებულთან ბრუნვათა სისტემა ნაკლებ განვითარებულია. აქ სულ ოთხიოდე თანდებული მოიპოვება, ესენია: -კალა, -ნი, -ქის, -კელე³⁵. ჭანურში -კალა საზოგადო სახელთა ნათესაობით ბრუნვას მოითხოვს და ქართ. „-თან“ თანდებულს უდრის. იგი დაერთვის როგორც პირის ნაცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვისათვის განკუთვნილ ფუძეს ჩქიმ-, სქან-..., ისე ჩქიმი, სქანი ფორმებს; მაგ.: აჩქვა ქორენ ჩქიმკალა არქადაში: ჭან. ტექსტ. II, 79 — ერთი სხვაც არის ჩემთან ამხანაგი; ჩილი ჩქიმი სქანიკალა ქორტას! იქვე, 15,8 — ჩემი ცოლი შენთან იყოს!...

მეგრულში ეს თანდებული სხვა სახეს იღებს: სენაკურშია -წკალა, ხოლო ზუგდიდურ-სამურზაყანულში — წკმა. სხვა შემთხვევაში იხმარება აგრეთვე წკუმა || წკელა. ყველა ფორმაში წისვევა განვითარებული, როგორც ჭანურ „ჭკულე“-ში³⁶; მაგ.: — მათი სქანი-წკალა ურქუ: ი. ყიფ. ქრესტ. 13,21 — მეც შენთან ვივლი; — თაქი ქლდახუნეევა ჩქიმი წკკმავა: იქვე, 65,23 — აქ დასვიო ჩემთან. -კელე თანდებული (=ქართ. -კენ) დაერთვის ნაცვალსახელის დაშორებითი ბრუნვის ფორმას: ჩქიმ დეკელე მოლ იმხოს-მა: ჭან.

³⁴ არნ. ჩიქობავა, ჭან. გრამ. ანალიზი, გვ. 76.

³⁵ იქვე, გვ. 65.

³⁶ იქვე.

ტექსტ. II, 38,25 — ჩემვენ რატომ ჭამსო; სი-ა სქანდეკელე მოთ ვა იმზორ-აჲ? იქვე, 38,26 -- შენო შენკენ რად არ ჭამო?...
-ნი თანდებული ქართ. -თვის თანდებულს უდრის, მოითხოვს დაშორებით ბრუნვას. რადგანაც ჭანურში დანიშნულებითი ბრუნვა არაა, ამიტომ მეგრულთან შედარებით ეს თანდებული აქ უფრო ხშირად იხმარება³⁷: ჩქიმშიშენი არძო ართი რე: ი. ყიფ. ქრესტ. 56,5 — ჩემთვის ყველა ერთია; სქანიშენ ორდო ქომოხთუ! ჭან. ტექსტ. II, 32, 18 — შენგან ჩქარა ზოვიდა...

ქართული -ვე, -ლა, -მე, -ცა ტიპის ნაწილაკთაგან ჭანურსა და მეგრულს მხოლოდ -თი (=ცა) ნაწილაკი გააჩნია³⁸. იგი დაერთვის პირის ნაცვალსახელებს ბოლოში. მეგრულის ზუგდიდურ-სამურზაყანულ კილოკავში -თი-ს ბოლოკიდური -ი შეიძლება -გ-ში გადავიდეს; მაგ.: მან-თი გერი ბიგზალი: ჭან. ტექსტ. II, 23,34 — მეც უკან გავემგზავრე; სითი დორკვილენც დო მათი: ი. ყიფ. ქრესტ. 18,8 — შენც მოგკლავს და მეც (შდრ. მათე ქუასე გერინელი ვორქია: იქვე, 75,27 — მეც ქვაზე დამდგარი ვარო)...
პირის ნაცვალსახელები დაირთავენ სხვათა სიტყვის გადმომცემ ა || ჰა ნაწილაკს (=ქართ. -ო). ხმოვანზე დასრულებულ ნაცვალსახელს როცა -ა ნაწილაკი მოუდის, ორ ხმოვანს შუა ვ ჩნდება ხოლმე; მაგ.: მან-აა... ქოდო ლოტკოჩა ნა: ჭან. ტექსტ. I, 3,3 — მეო რომ ჩავადგეო; მუთუნ ვახარჯავა ჩქიმოვა: მ. ხ. მ. ტ. 39, 14 — არაფერი დახარჯოო ჩემთვისო...

§ 233. ქართულისა და ზანურის მსგავსად სვანურში პირის ნაცვალსახელთა მოთხრობითისა და მიცემითის ფორმები სახელობითისაგან არაა გარჩეული. ში (მე), სი (შენ), ნაჲ (ჩვენ), სგაჲ (თქვენ) სამივე ბრუნვის ფუნქციას ასრულებენ. პირველი და მეორე პირის ნაცვალსახელთა ნათესაობითის ფორმად სახელობითისაგან განსხვავებული სიტყვებია აღებული: შიშგვი, ისგვი. კილოების მიხედვით ეს ნაცვალსახელები მრავლობითში ასეთი სახით წარმოგვიდგება: ნაჲ (ბზ.), ნა (ბქ.), ნაჲ (ლზხ.) „ჩვენ“; სგაჲ (ბზ.), სგა (ბქ.), სგაჲ (ლზხ.), სკა (ლნტ.) „თქვენ“. განსხვავებულია ამ ნაცვალსახელთა ნათესაობითი ბრუნვის ფორმებიც.

ზავალითები ტექსტებიდან: ში... პატრონ ხვი: პროზ. ტექსტ. I, 168,34 — მე პატრონი ვარ; მამაგვეშ ჯამიდ სი: პროზ. ტექსტ. II, 103,8 — არაფერი გიშველის შენ; ნაჲ ნად ალ ფაჲს ლეგდე: პროზ.

³⁷ არნ. ჩიქობავა, ჭან. გრამ. ანალიზი, გვ. 65.

³⁸ იქვე, გვ. 67.

ტექსტ. I, 103,8 — 27,12 — ჩვენ შეგვექნა ეს ფასი გადასახდელი; მინ ნა ტყციხ: პროზ. ტექსტ. II, 83,20 — ისინი ჩვენ გვეყვები; ნა საბრალო: სვან. პოეზ. I, 4,34 — ჩვენ საბრალონი; ამაღ ს გ ა ი ნომ ფეშენილ — ამაზე თქვენ ნუ დარდობთ... ს გ ა ბედნიარ! პროზ. ტექსტ. II, 72,26 — თქვე ბედნიერნი!...

პირის ნაცვალსახელებს ბოლოში შეიძლება დაერთოს ნაწილაკები -ი (=ცა), -გ (=მცა), -გარ (=ლა), -აჯ || -იჯ || -გჯ (=მეთქი) და სხვ. ი ნაწილაკი ლაშხურში მი და სი ნაცვალსახელის ი ხმოვანს აგრძელებს, ზოგან კი ა-ში გადადის: მნ, სნ... მიჰ, სიჰ. ლაშხურში ი გრძელდება აგრეთვე ი (=ლა) კავშირის ნაცვალსახელთან შერწყმისას; მაგ.: მნ ეზერდ მაყილ: პროზ. ტექსტ. I, 27,8 — მეც კარგად მახსოვს; მი ჰ ჰარკვ ლამაღდა: პროზ. ტექსტ. II, 15,18 — მეც ეჭვი შემექმნა; ს ი ვ ლაჯქემა: სვან. პოეზ. I, 41ხ,10 — შენამც შეგმატებია; შ' აჯ (← მი-აჯ) ჯენერენი ქა: პროზ. ტექსტ. II, 15,24 — მე გამოგყვები მეთქი...

ხმოვნით დაწყებული ზმნების წინ პირის ნაცვალსახელთა ხმაირებისას ხშირად თავს იჩენს სვანურში ფართოდ გავრცელებული ფონეტიკური მოვლენა — ელიზია. მი და სი ნაცვალსახელების ი ელემენტი ხმოვნით დაწყებული ზმნების წინ ჩავარდება ხოლმე³⁹: მიესღერი (← მი ესღერი) „მე მივდივარ“, მოჯან (← მი ოჯან) „მე მოვეხანი“, მ'ახვლაშ (← მი ახვლაშ) „მე დავთესე“... ს'ათხა (← სი ათხა) „შენ წაიღე“, ს'ოთმზირ (← სი ოთმზირ) „შენ დალოცე“⁴⁰.

კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

§ 234. კუთვნილებითი ნაცვალსახელი თავისი დანიშნულებით მსახლდრელი სიტყვაა, ამიტომ იგი ჩვეულებრივ სხვა სახელთან ერთად იხმარება, მაგრამ დამოუკიდებლადაც შეიძლება შეგვეხვედეს; (მაგ.: ჩემი ესე მოძღურება არა არს ჩემი: ი 7,16; ჩემი მემართება: ი. ჭ. II, 316; ვინ არს შენი ამას ქალაქსა: დაბ. 19, 12; — მაშ ჩვენი ხარ, შენი ვენესამე, ჩვენი? ა. ყაზბ. I, 109; იმიტომ არის თქვენნი: მ. ჯავახ. II, 404...)

მაშინაც კი, როცა კუთვნილებითი ნაცვალსახელი დამოუკიდებლად იხმარება, მეტწილად ეს იმის შედეგია, რომ ისტორიულად საზღვრული სახელი ჩავარდნილია, გაუჩინარებულია. ასეთ შემთხ-

³⁹ ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა, სვანური ენა, ზმნა, გვ. 37, მწმვ. 1.

⁴⁰ თავისუფალი სვანი, მოკლე განხილვა სვანური გრამატიკისა: ძველი საქართველო, II, ტფილისი, 1913, გვ. 86—87.

ვევაში ზოგჯერ საზღვრულის შესაფერის ბრუნვის ნიშანს ნაცვალსახელი მიიღებს ხოლმე. მაგალითად, აშკარაა, რომ ქვემოთ წარმოდგენილ წინადადებებში რომელიღაც საზღვრული იგულისხმება, რომელსაც ჩვენ პირობითად კვადრატულ ფრჩხილებში აღვადგენთ: ჩემი [ამბავი] რა გითხრა, რა ვიყავ: ვტ 380,2; წადი, საცა შენი [სათქმელი, ამბავი] სთქვა, იქ ჩემი ნუ დაგავიწყდებაო: ი. ჭ. II, 268; ახლა თქვენ იცით თქვენი [საქმე]! მ. მრეველ. 147; დღეს შენ ი თ [შენი ნებით] წამოდი: ცისკარი, 1960, I, 138...

ხშირად ასეთი შემთხვევები გამოწვეულია კონტექსტში ერთი და იმავე საზღვრულის განმეორებით ხმარების თავიდან ასაცილებლად; მაგ.: შენ ღვთის მსახური იყავ და მე კი შენი [მსახური] ვიქნები: ი. ჭ. II, 58; დიაცის სამოსელი მაგას შემოსეო და მაგისი [სამოსელი] მაგასო: სიბრძნე სიცრ. 21.

ამ გზითაა მიღებული კუთვენ. ნაცვალსახელთა ფორმა ისეთ ფრაზაში, რომელიც მიმართავს წარმოდგენს: აი, შენი გამჩენის ქირინე, შენი! ი. ჭ. II, 70; შენი ქირიმც დამიღვეია, შენი! ა. ყაზბ. I, 60...

საზღვრულის ჩავარდნის გამო ამ შემთხვევაშიც ბრუნვის ნიშანს მოქმედებითში კუთვენ. ნაცვალსახელი მიიღებს, მიცემითში კი იგი ორმაგი ბრუნვის ფორმით წარმოგვიდგება; მაგ.: ზოგს ამხანაგების შემწეობით, ზოგსაც ჩემით [ჩემი შემწეობით] ესწავლობდი: ა. წ. IV, 44; იმ მკოდნე კაცების ცოდნა რომ შენსას [შენს ცოდნას] ზედ დაემატოს, — კარგი არ იქნება? ი. ჭ. II, 51...

ამგვარი წარმოშობისაა აგრეთვე ლოკატიური მნიშვნელობის მქონე ორმაგი ბრუნვის ფორმები ჩემსას, ჩვენსას, რომელთა გამარტივების გზით თავის მხრივ მიღებულია ჩემსა, ჩვენსა და სხვ.

კუთვენ. ნაცვალსახელთან საზღვრულის გაუჩინარების მხრივ ყურადღებას იქცევს რამდენიმე შემთხვევა ძვ. ქართულში. აქ ისმინა (ისმინე) ზმნასთან კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ჩვეულებრივ დამოუკიდებლად გვხვდება სახელობით ბრუნვაში; მაგ.: ისმინა ჩემი მუცლით გამო: ქრესტ. 135; ყოველსა ჟამსა ისმინი ჩემი: იქვე, 292,24; ისმინე ჩი და მე გაუწყო შენ: ბოლნ. 4; ისმინეთ ჩემი ყოველთა: მრკ 7,14; ისმინა მათი: ქრესტ. 161,6...

ივარაუდება, რომ თავდაპირველად ნაცვალსახელთან საზღვრული სახელიც უნდა ყოფილიყო, რომელიც ზმნას დამატებლად მოუდიოდა, მაგრამ დროთა ვითარებაში იგი დაიკარგა და ფაქტობრივად ნაცვალსახელიდა შემორჩა. ამავე ზმნასთან ძვ. ქარ-

თულში გვხვდება სხვაგვარი შესიტყვებაც; მაგ.: ისმინა ჳმისა ჩემისა: დაბ. ა0,6; ისმინე ლოცვისა ჩემისა: მამ. სწ. 201, 31; ისმინე ვედრებისა ჩემისა: ჳილ-ეტრატ. 125; შეისმინა... სიმდაბლისა შენისა: დაბ. 16,11...

აქაც ყველგან წარმოდგენილია მსაზღვრელი სახელები ჳმისა ჩემისა, ლოცვისა ჩემისა, ვედრებისა ჩემისა, სიმდაბლისა შენისა, საზღვრული კი არა ჩანს. რა უნდა ვივარაუდოთ ჳემოაღნიშნულ შემთხვევებში ჩავარდნილ საზღვრულად? შესიტყვებაში „ისმინე ჳმისა ჩემისა“ გაუჩინარებული ჩანს საზღვრული სიტყვა, ეგევე საზღვრული იგულისხმება კონტექსტში „ისმინე ჩემი“, თუმცა გამორიცხული არაა, რომ აქ გვქონოდა სიტყვა ჳმა. მაშასადამე, თავდაპირველი სახით ორივე შესიტყვება ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: „ისმინე სიტყუა ჳმისა ჩემისა“, „ისმინე სიტყუა ჩემი“ (შდრ. რამეთუ ეს მოდა მათი: საქმე მოციქ. 10,46 გ — რამეთუ ეს მოდა მათ სიტყუა იგი მათი: ა; ეს მოდა რამ მათი: მრკ 12,28 DE — რომელსა ეს მოდა მათი ჳმა: C).

ეგევე საზღვრული — „სიტყუა“ — დაკარგული უნდა იყოს ჳრწმენა ჳმნასთან ასეთ შემთხვევებში: და ჳურიათა მათ არა ჳრწმენა მისი: ი 9,18 C; არა ხრწმენა მათი: ხანმ. ლექც. ლ 24, 11; გრწმენი ჩემი: არიმათ. 12,8; შდრ. ყოველთა ჳრწმენეს იგი [=სიტყუა]: ი 11,48 C...

§ 235 კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ისევე იბრუნვიან, როგორც ბოლოთანხმოვნიანი ჳედსართავი სახელები. მრავლობითი რიცხვი ამ ნაცვალსახელებს ცველ ქართულში მხოლოდ ნართ და თანით ეწარმოებათ, ახალ ქართულში კი ამასთან ერთად დამოუკიდებლად ხმარებისას შეიძლება ვბიანი მრავლობითის ფორმებიც შეგვხვდეს, ოღონდ მათ ცოტა სხვაგვარი მნიშვნელობა აქვთ ნობოვებული; მაგ.: ჩვენებმა მიიღეს მონაწილეობა; ს. წ. IV, 67; ასე არ აუხსნიათ ჩვენებს! იქვე, 10 (შდრ. ცრემლს მაინც ჩემნი დამადენდნენ: ი. ჳ. II, 95)...

მხოლოობითი და მრავლობითი რიცხვის (ამისი — ამათი, იმისი — იმათი, მაგისი — მაგათი) ფორმათა კონტამინაციის ნიადაგზეა აღმოცენებული ამითი, იმითი, მაგითი⁴¹. ასეთი ფორმები ახასიათებს მოხეურს, ქართლურს, კახურს, მესხურ-ჯავახურს; მაგ.: ვაი ამითი, რომ აღრე დაიხოცენით: ა. ყაზბ. I, 40; მაგითი ნუ გეშინიან: ს. მგალ. 331; იმით მამა იყო: კახ. 76...

⁴¹ გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 234.

§ 236. სხვა განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელის ნათესაობითი ბრუნვის ფორმისაგან იწარმოება კუთვნილებითი ნაცვალსახელი სხვისი, რომელიც სხვისა სახითაც გვხვდება (უმთავრესად ილიასა და ვაჟას ნაწერებში).

ამ ნაცვალსახელს ნათესაობითი არ ეწარმოება, ბრუნებისას მიცემითნი განჯრობილი (ბოლოხმოვნინი) ფუძეა გამოყენებული, სხვა ბრუნვებში კი — გაუჯრობელი: სახ. სხვის-ი, მოთხ. სხვის-მა, მიც. სხვისა-ს, მოქმ. სხვის-ით, ვით. სხვის-ად. მაგალითები კონტექსტში: სხვისი რა მიგახსენო: ა. წ. IV, 50; ჩვენი ხარ თუ სხვისი: ე. ნინ. 82; სხვისი რა ვიცი: მ. ჯავახ. II, 320; სხვისა კი არ ვიცი: ი. ჭ. II, 122; შენი ამაგი ამაგობს, სხვისაკი ჩაღბუჩია? ვაჟა, II, 230...

§ 237. ქართულთან შედარებით ზანურში კუთვნილებით ნაცვალსახელთა მდგომარეობა გამარტივებულია. ქართულში, როგორც ზემოთ აღინიშნა, კუთვენ. ნაცვალსახელი, როგორც თანხმოდანზე დასრულებული მსაზღვრელი, იბრუნვის სახელობითსა და მოთხრობითნი (ზოგი აგრეთვე წოდებით ბრუნვაში), ზანურში კი ამ ბრუნვებშიც იგი სახელობითის ფორმითაა წარმოდგენილი, ე. ი. კუთვენ. ნაცვალსახელი არ იცვლება, იბრუნება მხოლოდ საზღვრული სახელი.

კუთვნილებითი ნაცვალსახელი დამოუკიდებლად სვანურშიც იშვიათად გვხვდება. იგი, როგორც წესი, სხვა სახელის მსაზღვრელად არის გამოყენებული. ჩვეულებრივ საზღვრულს უძღვის და არ იბრუნება. ქართულისა და ზანურისაგან განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ პირველი და მეორე პირის კუთვნილებითი ნაცვალსახელები ბრუნებისას ორ-ორ ფორმას გვიჩვენებენ. ერთია სახელობითისა: მიშგვი, ისგვი, მეორე კი ყველა სხვა ბრუნვისთვის: მიშგვა, ისგვა. ეს უკანასკნელი ფაქტობრივად ამ ნაცვალსახელთა მიცემითი ბრუნვის ფორმას წარმოადგენს. მის მაგიერ პარალელურად ზოგჯერ შეიძლება გამოყენებულ იქნეს სახელობითის ფორმაც.

ჩვენებითი ნაცვალსახელები

ძირელი ჩვენებითი ნაცვალსახელები

§ 238. ჩვენებით ნაცვალსახელთაგან პირველ რიგში უნდა განვიხილოთ ესე ო, ეს, ვგე ო, ვგ და იგო, ისი ო ის.

ნაცვალსახელთა მორფოლოგიის შესასწავლად ყველაზე მეტ მასალას ჩვენებითი ნაცვალსახელები იძლევა, რადგანაც ყველაზე

ნორმალური სახე ბრუნებისა მათ გააჩნიათ. ისინი თავისუფლად აწარმოებენ თითქმის ყველა ბრუნვას და აგრეთვე მრავლობით რიცხვს. მიუხედავად ამისა, ჩვენებითი ნაცვალსახელები სხვა სახელთაგან განსხვავებით მთელ რიგ თავისებურებებს ამჟღავნებენ. ეს თავისებურება, უპირველეს ყოვლისა, იმაში მდგომარეობს, რომ ჩვენებითი ნაცვალსახელები ორ სხვადასხვა ფუძეს გვიჩვენებენ ბრუნვათა ფორმების წარმოებისას⁴². ესენია მონაცვლე ფუძეები: ერთი სახელობითისათვის ორსავე რიცხვში (ეხე || ეს, ეგე || ეგ, იგი, ისი || ის) და მეორე ყველა დანარჩენი ბრუნვისათვის აგრეთვე ორსავე რიცხვში (ამა, მაგა, მა, იმა). მასალობრივად ამ ფუძეებს არაფერი არ აერთიანებს. ისინი დამოუკიდებელი ერთეულებია წარმოშობის თვალსაზრისით.

ნაცვალსახელთა ბრუნების სუბლექტური წარმოება, როგორც ცნობილია, დამახასიათებელია ინდოევროპული ენებისთვისაც, ოღონდ ამ მოკლენას აქ ადგილი აქვს არა ჩვენებით ნაცვალსახელებში, არამედ პირთა ნაცვალსახელებში (მღრ. რუსს я და яеня; ლათ. ego და mi, სომხ. ես და իմ).

ბრუნებისას სახელობითის ფუძის დაპირისპირება ირიბ ბრუნვათა ფუძესთან უჩვეულოა არსებითი სახელებისათვის. ნაცვალსახელთა ამ თავისებურმა ბუნებამ, სხვათა შორის, ა. პეშკოვსკის ათქმევინა, რომ „ნაცვალსახელებში ან სრულიად არ შეიძლება, ან ძალრან ინელია განასხვაო ფუძე და დაბოლოება“-ო.

მეორე თავისებურება ისაა, რომ პირის ნაცვალსახელების მსგავსად ყველა ეს ნაცვალსახელი სახელობითში ფუძის სახითაა წარმოდგენილი. მათ ამ ბრუნვაში ნიშანი არა აქვთ და არც არასოდეს ჰქონიათ. იგი და ისი-ს ბოლოკიდური -ი ფუძისეულია და არა ბრუნვის ნიშანი. ეს კარგად ჩანს მრავლობითი რიცხვის ფორმიდან, სადაც ეს ი-ს-ს წინ შენახულია: იგი-ნი, ისი-ნი. იგი დაკულია აგრეთვე ნაწილაკების დართვისას: იგი-ც, იგი-ვე, ისი-ც; მაგ.: ეს ე ყოველი მიგე შენ: მ 4,9; ამა; ეს მე და ეს შენ: ი. ჰ. II, 267... წარიყვანეთ ე გე ჩემგან: სინ. მრავალთ. 59,19; ვენაცვალე კახეთსა!... ეგ რომ არა ყოფილიყო, არც კახური იქნებოდა: ი. ჰ. II, 218... ხოლო იგი აღდგა: მ 2,14; ახლა იგი შითხარი: ე. ნინ. 74; იგი ბინდმა წაშალა: მ. ჯავახ. II, 450... იგი იქმან ყველაქასა,

⁴² ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 101.

იღუმალსა, ზოგსა ცხადსა: ვტ 1050,3⁴³; გააღეს ისი: რუსუდან. 210,4; ჩემთან მოიდა ისი: ვაგა, V, 54; ფერებით სავსე სამოთხე ეს არის, აი! ი. ჭ. II, 15...

ყველა სხვა სახელისაგან ჩვენებითი ნაცვალსახელები იმითაც განსხვავდება, რომ მათ მოთხრობითის ორგანული წარმოება ახასიათებთ; ამა, მაგა, მა, იმა ფუძეს უშუალოდ ბრუნვის ნიშანი -ნ დაერთვის: ამა-ნ, მაგა-ნ, მა-ნ, იმა-ნ (შლრ. კაც-მან)⁴⁴. -ნ მოთხრობითი ბრუნვის უძველესი ნიშანია. იგი მხოლოდ ამ ნაცვალსახელებმა და ვინ ნაცვალსახელმა შემოინახა⁴⁵. მაგ.: ამან ინება წარმოსლვა: ჰაბო, 63,24; გული ამან შემოინა: ი. ჭ. II, 275... არა დაგიმკდროს შენ მაგან: დაბ. 15,4; შენი ოჯახიც მაგან შექამა: მ. ჯავახ. II, 338... ხოლო მან ჰქა მათ: კიმ. I, 39,2; მან არც კი მოინდომა: კ. გამს. I, 141... რა იცის ამბავი ნეტარ ანიმან, ან აჰან? ვტ 358,4; იმან ააშენა: მ. ჯავახ. II, 337...

კახურსა, ინგილოურსა, ფერეიდნულსა, თუშურსა და ჯავახურში ჩვენებით ნაცვალსახელთა მოთხრობითის ფორმა ამან || ემან, იმან პარალელურად ამამ || ემამ, იმამ სახით წარმოგვიდგება ეს ფორმები მიღებულია ფონეტიკურ ნიადაგზე ასიმილაციით ან ნ-სთან მ-ს შენაცვლებით, რაც სხვა შემთხვევაშიც დამახასიათებელი მოვლენაა დასახელებული დიალექტებისათვის. ამ ფაქტის მორფოლოგიურად ახსნა, თითქოს მოთხრობითის უძველესი ნიშანი -ნ ანებად გაბატონებულმა -მ სუფიქსმა შეცვალა, ნაკლებ სარწმუნო ჩანს; მაგ.: ამამ კარეფში ორმო ამოთხარა: ჯავახ., ამამ აელა: საინგ. 203; ემამ უამბისყე: დიალექტ. ფერეიდნ. 260...

5. სხვა ბრუნვებში ჩვენებითი ნაცვალსახელები ახე დასრულებული საზოგადო სახელების მსგავსად იბრუნება. ოღონდ ერთი განსხვავებით: მიცემითსა, ნათესაობითსა და მოქმედებითში ნაცვალსახელები ემფატიკურ ა-ს ჩვეულებრივ არ დაიერთავენ. ✓

⁴³ „ვეფხისტყაოსანში“ დასტურდება შემთხვევები, როცა იგი ჩვენ. ნაცვალსახელს ხნა შეეწყობა მრავლობითი რიცხვის ფორმით (ვეფხის-ტყაოსნის სიმფთხია, შედგენილი აკაკი შანიძის ხელმძღვანელობით, მისივე წინასიტყვაობით და განოკუვევით, თბილისი, 1956, გვ. 151). ამას ადგილი აქვს იმის გაურჩევლად იგი სუბიექტს აღნიშნავს თუ ობიექტს; მაგ.: რიდენი რომე მენოენეს ქალაქსა ხტაელთასა, იგი მენხვიენეს, მშვენოდე: 479,2; დაიხოცენ იგი მუნ: 609,3; იგი იქან ყველაქასა: 1050,3; რა გული წავა, იგიცა წავლენ 848,2... თვარა იგიცა კაცნია: 1249,2; იგი: ნახნეს დაღრეჯილნი: 950,4... იგი ვერინ დაამეფიდნეს: 909,4; ღმერთან იგი დამიხოცენ: 1161,4.

⁴⁴ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის, გვ. 168.

⁴⁵ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა, I, მორფოლოგია, 1930, გვ. 41; მისივე, გრამატ. საფუძვლები, გვ. 101; არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრ., გვ. 168.

მიცემითი: აწ ამას ვითხოვ: ხანძთ. კლ 33; ამას უთმობდნენ: .ი. ჭ. II, 262; ნუსადა ჰზამთ მაგას: დაბ. 19,7; იმას მეორე გა-
ებაექრა: კ. გამს. II, 53...

აჭარულსა და ჯავახურში მიცემითი ბრუნვის ნიშანს ზოგჯერ
.ჭ ენაცვლება. ამავე დიალექტებში და აგრეთვე ინგილოურსა და
ზემოიქერულში ს ან მისი ბგერინაცვალი ჰ შეიძლება სრულიად
.დაიკარგოს; მაგ.: ამას დაუძახე: ჯავახ., დუწყო იმაჰაც ხეწნა:
.აჭარ. 68,18; იმა ჰგონი: ინგ. ტექსტ. 258; უყურე ეხლა ემა: ზ.
.იმერ. 82.

წათესაობითი ბრუნვის ფორმა ჩვეულებრივ თანდებულიანია.
დაერთვის -თჳს || -თვის, -გან, -ებრ, გამო, მიერ, შორის, შუა, ძველ
ქართულში აგრეთვე ზედა, თანა, მაგ.: გუესმა მაგის გან: საქმე
მოციქ. 6,14; ვასწავლი მის გან: ი. ჭ. I, 35; ისმინეთ მისებრ:
საქმე მოციქ. 3,22; კეთილსა უყოფდეს მის გამო: დაბ. 12,16;
დასდევ ჰელი შენი მის ზედა: მ 9,18 C...

წაღალქე უნდა გამოიყოს -თჳს || -თვის თანდებულიანი ფორმა,
რომელიც ჩვეულებრივ მიზეზის ზმნისართის მნიშვნელობით იხმა-
რება. ახალ ქართულში სამივე ვარიანტი მოიპოვება: ამისთვის, მა-
გისთვის, იმისთვის ან მისთვის, ძველ ქართულში კი ნაცვალსახე-
ლის პირველი ფორმა იხმარება (აქ შეიძლება შეგვხვდეს აგრეთვე
მისთჳს, მაგრამ მას სხვა მნიშვნელობა აქვს, ნიშნავს „მის შესახებ“);
მაგ.: ამის თჳს დაუტეოს: მრკ 10,7 C — *ჲსან აკსირიქ მითქ;*
ამის თჳს გეტყვ თქუნ: მ 6,25 — *ჲსან აკქირიქ ასხმ ბსე;*
ამის თჳს ვეტყვ მათ: მ 13, 13 — *ჲსან აკსირიქ ხითამდჳ ნისა.*

როგორც ამ მაგალითებიდან ჩანს, ამისთჳს ფორმას სომხურ-
ში შეესატყვისება სამივე ნაცვალსახელის ფორმა: *აკს-ირიქ, აკქ-
ირიქ, აკს-ირიქ...*

ამავე მნიშვნელობისაა გამო თანდებულიანი ფორმა: რა არა
ამის გამო აჰმალდე! კიმ. I, 22,19...

მოქმედებითი: ამით მოიყიდე: კიმ. II, 36, 28; ვალს მაგით
მოიშორებ: ი. ჭ. II, 58; შეამტკიცა იგი მით: ლევიტ. 8,7; იმით
დაენაყო: შაჰნ. II, 388...

ვითარებითი ბრუნვა მოეპოვება ყველა ჩვენებით ნაცვალსა-
ხელს გარდა იგი-სა. ამაღ, მაგად ფორმაც ხშირად ამიტომ (ამის
გამო), მაგიტომ ზმნისართის მნიშვნელობით გვევლინება: შაირია
ამად კარგი: ვტ 12,4; ამინდს ელოდნენ ამად: ვაჟა, I, 171;
მე მაგად არ მოვსულვარო: რუსუდან. 61,39; მაშ მაგად მომბ-

რუნე? ა. ყაზბ. II, 394; ძმად განა იმად გავფიცულვარ: ა. ყაზბ. I, 21...

§ 239. გასაგები მიზეზის გამო ძველ ქართულში ემფატიკური ხმოვანი -ა ნაცვალსახელებს, როგორც წესი, არ დაერთოდა. დაკარგა რა თავისი ძველი ფუნქცია, ახალ ქართულში იგი ნაცვალსახელებთანაც მოგვევლინა არა მარტო მიცემითსა, ნათესაობითსა და მოქმედებითში, არამედ მოთხრობითშიც. ასეთი შემთხვევები ლიტერატურულ ენაში იშვიათია, მაგრამ დიალექტებში საკმაოდ ხშირად გვხვდება. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა ქართლური, კახური, მთიულური, მოხეური, გუდამაყრული და დასავლური კილოებიდან ზემომიგრული და მთარაქული. როგორც ეს საზოგადო სახელებთანაც არის შენიშნული⁴⁶, ნაცვალსახელთა მავრცობიანი ფორმები მეტწილად გვხვდება წინადადების ბოლოს ან იქ, სადაც პაუზაა მოსალოდნელი. ამას გარდა ასეთი ფორმები დასტურდება აგრეთვე მაშინ, როცა სათანადო ნაცვალსახელი უშუალოდ უძღვის ზმნას, რომელიც თანხმოვნით იწყება; მაგ., მოთხ.: მე გამოაცა ამანა: ი. ჭ. II, 35; როგორც მაგანა თქვას: დოკ. I, 288, 1720; იმანა თქო: კახ. 77; შიც.: ოლონდ ამასა გათხოვ: ი. ჭ. II, 331; მეც მაგასა ვჩივი: იქვე, II, 372; მეც მასა ვსთხოვ: სიბრძნე სიცრ. 31... არცარა ავი წაეკიდებოდა იმასა: ვისრ. 168, 30; მოქმ.: პირსა მითა იფარვიდა: ვტ 1530,2; ვმღერი იმითა: ვაჟა, II, 27; ამითა გამახარა მე: ზილიხან. 45...

მოქმედებითში უფრო ხშირად მავრცობ ხმოვნად -ი გვევლინება: ამითი იყო საესე: რუსუდან. 211,7; რა უნდოდა ამითი ეთქვა: ი. ჭ. II, 299; ამითი იფუჭებს თავსა: ვაჟა, V, 58; ამითი სირცხვილი მიაყენა: ა. ყაზბ. I, 68; თავი მითი ვიმართლე, რომ... ა. წ. IV. 39...

ზემოთ წარმოდგენილ მაგალითებში ნაცვალსახელთა მოქმედებითი ბრუნვის ფორმას ჩვეულებრივ ინსტრუმენტალისის მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ ზოგჯერ იგი გვხვდება ამიტომ, იმიტომ ზმნისართის ფუნქციითაც. ამ დანიშნულებით ლიტ. ენაში გაუვრცობელი ფორმაა გამოყენებული, დიალექტებში კი გავრცობილიც იხმა-

⁴⁶ ივ. გიგინეიშვილი, ახალი სალიტერატურო ქართული ენა და ვაჟა-ფშაველა: სახალხო განათლება, 1951, № 14; ქ. ძოწენიძე, ქართლურ-კახური ფონეტიკურ-გრამატიკული თავისებურებანი ილ. ჭავჭავაძის ენაში: აღ. წულებუკიდის სახ. ქუთაისის სახელმწ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, XIII, გვ. 16; თ. ხურაბიშვილი, ემფატიკური -ა ახალ ქართულში: სახელთა ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, I, გვ. 231.

რება; მაგ.: მი თ მოვედ შენდა: ბალაჰვარ. 39,9 ზ; ასე მი თ არ
ერევა ხალხშია: ვაჟა, II, 241... იმითა ჰქვიან ციხეგორი: დია-
ლექტ. ფშ. 141; იმითა ვკოკლობო! ქრესტ. რაჟ. 246,33 (შდრ.
იმაად ხვდებოდ ეესრ: დიალექტ. ხეეს. 11; იმად ედახიან
კოპალაის ქვასა: დიალექტ. ფშ. 142).

§ 240. ძველ ქართულში ჩვენებით ნაცვალსახელებს მხოლოდ
ნარ-თანიანი მრავლობითი მოეპოვებათ. ნარ-თანიანი მრავლობითია
გაბატონებული ახალ სალიტერატურო ქართულშიც, მაგრამ ამას-
თან ერთად გვხვდება -ებ სუფიქსით ნაწარმოები ფორმებიც. იგი
თავს იჩენს უმათვრესად მე-17 — 18 საუკუნის ისტორიული საბუთე-
ბის ენაში და აგრეთვე ილია ჭავჭავაძის, აკაკი წერეთლის, ვაჟა-
ფშაველას, ალექსანდრე ყაზბეგის ნაწარმოებების პერსონაჟთა მე-
ტყველებშიც. მაგალითები ნარ-თანიანი მრავლობითისათვის; არა
რად შემირაცხიან ესენი: შუშ. II, 45; ჩვენც გვესმის ეგენი: ი. ჯ.
II, 146; იგინი ჩივიან: ე. ნინ. 22; ისინი მებრალებოდნენ: ი. ჯ.
II, 104; ამათ მიიღონ: დაბ. 14,24; მე ვინახავ მაგათა: ი. ჯ. II,
340; და იყო მათგან შორს: მ მ. 30...

ნარ-თანიანი მრავლობითის წარმოებისას დიალექტებში შემ-
დეგი თავისებურება შეინიშნება:

ხეესურულსა, მთიულურსა, გუდამაყურულსა, თუშურსა, თია-
ნურსა, მესხურ-ჯავახურსა და რაჭულში ის ნაცვალსახელი ფუძის
ბოლოკიდურ ხმოვნად ე-ს გამოავლენს და არა პირვანდელ ი-ს:
ისენი იძახან: ხეეს. მას. 143,26; მოვლენ ისენიო: დიალექტ-
მთ. 66...

ფშაურსა, თუშურსა, ხეესურულსა და ინგილოურში ეს და ეგ.
ნაცვალსახელი სხვა საზოგადო სახელთა მსგავსად სახელობით ბრუნ-
ვაში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს ფუძის სახით: ისენ გადმო-
სულან: დიალექტ. ფშ. 140; ეგენ ძმობილნ ყოფილან: ხეეს. ტექსტ-
352, 14...

დასაველური კილოებისათვის დამახასიათებელი აგი, მაგი და
იგი ნაცვალსახელი მრავლობითის სახელობითში ორ-ორ ფორმას
ავლენს: აგინი || აგენი, მაგინი || მაგენი, იგინი || იგენი⁴⁷. აგინი, მა-
გინი, იგინი უფრო მეტად გურულისა და აჭარულისთვისაა დამახა-
სიათებელი, აგენი, მაგენი, იგენი კი მეტწილად ქვემო- და შუაიმე-
რულში იხმარება. გვხვდება დასაველეთ საქართველოდან გამოსულ-
მწერალთა ნაწარმოებების პერსონაჟთა მეტყველებაშიც. ყველა იბ-

⁴⁷ ს. ჟღენტი, გურული კილო, გვ. 61; ქ. ძოწენიძე, ქვემოიმერულის
უხუთური მეტყველება: ქუთაისის პედ. ინსტიტუტის შრომები, VIII, გვ. 52; პ. ჯა-
ჩიჩილაძე, იმერული დიალექტის ხანურ-ზეგნური მეტყველება, გვ. 128.

რუნება ებიანი მრავლობითის მსგავსად. რიცხვის მაწარმოებელი -ნ- ნაცვალსახელებს სახელობითს გარდა სხვა ბრუნვაშიც გადაჰყვება. მას შემდეგ დაერთვის სათანადო ბრუნვის ნიშნები. ასეთი ფორმები, რა თქმა უნდა, ახალია. მიღებულია იმ ტენდენციის შედეგად. რომ რიცხვისა და ბრუნვის გრამატიკული კატეგორია ცალცალკე აფიქსებით იყოს გამოხატული; მაგ.: აწი მაგენმა იციან: დიალექტ. ქვ. იმერ. 467; მაგენს კ'არ უწიკია: იქვე, 471; იგინმა გვესროლეს: ე.ნინ. 68; იგინს ეკოლინებთან: ქრესტ. აპარ. 364,2; მევიდენ იგენი: დიალექტ. ქვ. იმერ. 468; იგენს ელგენ: ქრესტ. ქვ. იმერ. 312,9 (შდრ. ისინს დაწვია ჯარი: დიალექტ. ზ. გურ. 433)...

ქვემო- და შუამიგრულში ჩვენებით ნაცვალსახელთა მოთხრობითა და ირიბ ბრუნვებში გვხვდება მესამე ვარიანტიც, ესაა ამაგენმა, იმაგენმა... ესენი მიღებული ჩანს ამათ — აგენი-ს და იმათ — იგენი-ს კონტამინაციის გზით: ამაგენმა... არ შემინახაო: დიალექტ. ქვ. იმერ. 470; კითხა ამაგენს: იქვე, 472; იმაგენმა არ ქნენ: იქვე; ჯარი მეემატა იმაგენსო: იქვე, 470...

მოთხრობითში ზოგჯერ ბრუნვის ნიშანს დაირთავს ჩვენებით ნაცვალსახელთა თანხანი მრავლობითიც, რითაც ბრუნვის ეს ფორმა გარეგნულად ემიჯნება მიცემითისა და ნათესაობითის საზიარო ფორმას: ამათმა ეირჩიეს: ქრესტ. შ. იმერ. 307,5; იარეს მაგათმა: ზ. იმერ. 83; აღარ დაფარეს იმათმა: ქრესტ. შ. იმერ. 306,23...

ნარიანის მსგავსად ებიანი მრავლობითის წარმოებისას ესე და ეგე ნაცვალსახელთა სრული ფუძეებია გამოყენებული: ესე-ებ-ი, ამა-ებ-ს, ეგე-ებ-ი, მაგა-ებ-ს. რაც შეეხება ის ჩვენებით ნაცვალსახელს, -ებ სუფიქსი დაერთვის როგორც შეკვეცილ ფუძეს (ის-ებ-ი), ისე ა-მავრცობიან ფორმას (ისა-ებ-ი). ამ უკანასკნელში ჩვეულებრივ თავს იჩენს ხოლმე ასიმილაცია და გვაქვს ისეები. -ებ სუფიქსით წარმოება აღმოსავლურ კილოებს ახასიათებს, მაგრამ ზოგჯერ გვხვდება დასავლურ კილოებშიც, კერძოდ, რაჭულში; მაგ.: ესეები გასინჯა: რუსუდან. 185,18; ეგეები იმანაც იცოდა: ი. ჭ. II, 270; ამაებს ვხედავდი: ა. წ. IV, 69; დარდი ნუ გაქვ მაგეებისა: ვაჟა, V, 368; ამებით ჰკერავ კიდეც: ი. ჭ. II, 318; წავიდ ისეები: ხევს. ტექსტ. 326,25; ისეები გაკირდეს: დიალექტ. ფერეიდნ. 267...

მოთხრობითსა და ირიბ ბრუნვებში -ებ სუფიქსის ე ხმოვანი სრულიად იმსგავსებს ამა || ემა, მაგა, იმა ფუძეთა ბოლოკიდურ -ა ხმოვანს: აე → ეე, აქედან კი ხმოვანთა შერწყმის გზით ვიღებთ პო-

ზიციურ გრძელ ხმოვანს: ა მე ე ბ მ ა ს ტ ა ც ე ს: დიალექტ. რაჭ. 513; ამებსავით: იქვე, ფერეიდნ. 262, ემებმა: იქვე, 266. მაგებს: იქვე, გულამაყრ. 98...

აქარულსა და მესხურში დასტურდება ორმაგი მრავლობითის ფორმები: იგინიები: ქრესტ. აქარ. 365,10, ეგენები: იქვე, მესხ., მაგენებს: იქვე, 367,24...

ამავე ტიპის წარმოება გვაქვს ინგილოურშიც, ოღონდ ნაცვალ-სახელის ბოლოკიდური ხმოვანი ჩვეულებრივ ამოღებულია ხოლმე: ე ს ნ ე ბ ი (← ე ს ე ნ-ე ბ-ი), ე გ ნ ე ბ ი (← ე გ ე ნ-ე ბ-ი), ი ს ნ ე ბ ი (← ი ს ი ნ-ე ბ-ი; შდრ. ისინი-ი)⁴⁸: ი ს ნ ე ბ ი მოვლენ: დიალექტ. ინგ. 243; ი ს ნ ე ბ ი ც ე ტ ყ უ ა ნ: იქვე, 244; ი ს ნ ე ბ ი და ა ზ ი ნ ე ბ ი ი ყ რ ო ნ: ინგ-ტექსტ. 264...

ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნების ცხრილი ასეთია:

მხოლოებითი რიცხვი

სახ.	ესე ეს	ეგე ეგ	იგი	ისი ის
მოთხ.	ამა-ნ	მაგა-ნ	მა-ნ	იმა-ნ
მიც.	ამა-ს	მაგა-ს	მა-ს	იმა-ს
ნათ.	ამ-ის	მაგ-ის	მ-ის	იმ-ის
მოქმ.	ამ-ით	მაგ-ით	მ-ით	იმ-ით
ვით.	ამა-დ	მაგა-დ	—	იმა-დ

მრავლობითი რიცხვი

სახ.	ესე-ნ-ი	ეგე-ნ-ი	იგი-ნ-ი	ისი-ნ-ი
მოთხ.	ამა-თ	მაგა-თ	მა-თ	იმა-თ
მიც.	ამა-თ	მაგა-თ	მა-თ	იმა-თ
ნათ.	ამა-თ	მაგა-თ	მა-თ	იმა-თ

§ 241. ჩვენებით ნაცვალსახელებს ქანურშიც სუბლექტური ბრუნება ახასიათებს. პირველი პირის ნაცვალსახელს ვიწურ-არქაბულ ჰაჰა-სა და ათინურ ჰამ-ს მოთხრობითსა და ირიბ ბრუნებში საზიარო ფუძე მოეპოვება, რომელიც სახელობითისაგან განსხვავდება. ესაა ჩვენებითნაწილაკდართული მესამე პირის შუ ფუძე: ჰა-შუ. ხოფურშიც ეგევე ფუძეა გამოყენებული, ოღონდ თავკიდურ: ჰ-ს გარეშე: ა-შუ. სხვა კილოკავებისაგან განსხვავებით ვიწურ-არქაბულისათვის, კერძოდ, ვიწურისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე მეორე ტიპის ბრუნება, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ სახე-

⁴⁸ გრ. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, ხმოვანთა დაკარგვა ქართული ენის ზოგიერთ კილოში: იბერ.-კავკას. ენათმ., XIII, გვ. 146.

ლობითის ფუძე სხვა ბრუნვებშიც უცვლელად რჩება (შდრ. სახ. ჰა-
 აა, მოთხ. ჰაა-ქ). მიუთითებენ, რომ ეს მერმინდელი მოვლენაა⁴⁹.

მ ხ ო ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ვ ი

	ხოფ.	ვიწ.-არქაბ.	საკუთრივ ვიწ.	ათინ.
სახ.	ააა	ჰააა	ჰააა	ჰამ
მოთხ.	ააუ-ქ	ჰამუ-ქ	ჰააა-ქ	ჰამუ-ქ
მიც.	ააუ-ს	ჰამუ-ს	ჰააა-ს	ჰამუ-ს
ნათ.	ამუ-ში	ჰამუ-ში	ჰააა-ში	ჰამუ-ში
მიმართ.	ამუ-შა	ჰამუ-შა	ჰააა-შა	ჰამუ-შა
დაშორ.	ამუ-შე(ნ)	ჰამუ-შე(ნ)	ჰააა-შე(ნ)	ჰამუ-შე(ნ)
მოკმ.	ამუ-თე(ნ)	ჰამუ-თე(ნ)	ჰააა-თე(ნ)	ჰამუ-თე(ნ)

მაგალითები: ააა მუ მულუნ: ჰან. ტექსტ. II, 8,35 — ეს რა
 მოდის; ჰააა კრემული ენ: იქვე, 3,35 — ეს ჩამოსაკიდი არის; ჰამ
 ხოლო საღ ონუ: იქვე, 87,29 — ესეც ცოცხალი არის; მუ ზოპონს
 ამუ ქ? ჰან. ტექსტ. I, 4,22 — რას ლაპარაკობს ეს? („ამან“); ჰამუ-თი
 ნა-ააზღუ კონარი: ი. ყიფ. 29,14 — ამანაც რომ აიღო მსგავსი; მა
 ჰაააქ მუშენი დომიბლათუ ფარა? ჰან. ტექსტ. II, 5,1 — მე ეს
 („ამან“) რატომ ჩამომიყრიდა ფულს?! ამ უს ოკითხუ უნონ-აა? ჰან.
 ტექსტ. I, 13,19 — ამას სწავლა უნდაო? მოთ დოლოდგინ ჰამუს?
 ჰან. ტექსტ. II, 9,14 — რად ამოუდგამ ამას? კითხუ ჰააა ს: იქვე,
 6,23 — ჰკითხა ამას; ამუ შა მუთუ ჩარე ვარ მახვენასუნონ-აა? ჰან.
 ტექსტ. I, 2,31 — ამას ვერაფერ საშველს ვერ გაუყეთებო...

არსებითად ამავე წესს გასდევს მესამე პირის ჩვენებითი ნაც-
 ვალსახელის ბრუნვაც: ვიწურ-არქაბული ჰეა-ს მეორე ფუძეა ჰემუ:
 ჰემუ-ქ, ჰემუ-ს... ათინური ვიწურ-არქაბულისაგან მხოლოდ იმით
 განსხვავდება, რომ ჩვენებით ნაწილაკად ე-ს მაგიერ ი აქვს: ჰიმუ-ქ,
 ჰიმუ-ს... ხოფური ია ნაცვალსახელის რიგია: ემუ-ქ, ემუ-ს... რო-
 გორც ვხედავთ, აქ სახელობითის თავკიდურ ი ხმოვანს ირიბ ბრუნ-
 ვებში ე უპირისპირდება, რაც, როგორც ჩანს, მეორეულია. ია
 ფონეტიკურად მიღებულია ეა-საგან⁵⁰. ხმოვანთა კომპლექსების ასე-
 თი გადასვლა საერთოდ დამახასიათებელია როგორც ქართულისა-
 თვის, ისე ზანურისათვის.

⁴⁹ არნ. ჩიქობავა, ჰან. გრამ. ანალიზი, გვ. 81.
⁵⁰ იქვე, გვ. 82.

	ხოფ.	ვიწურ-არქ.	საკუთრ. ვიწ.	ათინ.
სახ.	ია	ჰეა	ჰეა	ჰიმ
მოთხ.	ემუ-ქ	ჰემუ-ქ	ჰეა-ქ	ჰიმუ-ქ
მიც.	ემუ-ს	ჰემუ-ს	ჰეა-ს	ჰიმუ-ს
ნათ.	ემუ-ში	ჰემუ-ში	ჰეა-ში	ჰიმუ-ში
მიმართ.	ემუ-შა	ჰემუ-შა	ჰეა-შა	ჰიმუ-შა
დაშორ.	ემუ-შე(ნ)	ჰემუ-შე(ნ)	ჰეა-შე(ნ)	ჰიმუ-შე(ნ)
მოქმ.	ემუ-თე(ნ)	ჰემუ-თე(ნ)	ჰეა-თე(ნ)	ჰიმუ-თე(ნ)

მაგალითები: სახ.: მუ იკითხეს, ი ა იყვეს: ი ყიფ. ხოფ.—რა ც ისწავლეს, ის იქნენ... ჰეა-თი, ოხორჯა-ნა ენ, ვარ უჩქინან: ჰან. ტექსტ. II, 17, 24 — ისიც, ცოლი რომ არის, არ იციან; მოთხ.: ჰეაქ უწუ-ქი: იქვე, 11,7 — იმან უთხრა, რომ; ჰემუქ მეგომჩუ: იქვე, 18,24 — იმან დამწყველა... ჰიმუქ დოწოფხუ: იქვე, 101,24 — იმან ააშენა; მიც.: ორჰაიქ ჰემუს ოჰკომალე მეჩამტუ: ს. ელ. არქაბ. 99,20—ცოლი იმას საჰმელს აძლევდა; მა ჰეას დობუწვი: ჰან. ტექსტ. II, 5,6—მე მას ვუთხარი; ნათ.: ჰემუ შკულე: იქვე, 101,19— იმის შემდეგ; ჰეა ში უსთვინე ბიბგარ-ჰამა: იქვე, 36,10 — იმის გამო ვტირიო მე; მიმართ. ნოლაითი მენდახთუ ჰემუ შა: ს. ელ. არქაბ. 99,20 — ვაჰარიც წავიდა იმასთან; მოქმ.: დემირი ჰემუ-თენ ჯახუმან: ჰან. ტექსტ. II, 69,17 — რკინას იმით ურტყამენ; ჰემუთე ნთხორუმან: იქვე, 60,3 — იმით თხრიან...

§ 242. მრავლობითი რიცხვის წარმოების მხრივ ხოფურისა და ვიწურ-არქაბული კილოკავისაგან საკმაოდ განსხვავდება ათინური. აქ ჰა-, ჰი- ჩვენებით ნაწილაკებს დაერთვის -ნი, რომელიც ყველა ბრუნვაში გადაჰყვება⁵¹: ჰა-ნი, ჰა-ნი-ქ, ჰა-ნი-ს... ჰი-ნი, ჰი-ნი-ქ, ჰი-ნი-ს...

ვიწურში ჰათეფე || ჰამთეფე, ჰეთეფე || ჰემთეფე-ს პარალელურად დასტურდება აგრეთვე ჰათეფე (|| ანთეფე) და ჰეთეფე, რომლებშიც მრავლობითის სუფიქსად -ე გვევლინება. შენიშნულია, რომ ზოგჯერ ეე-ს შორის რ ისმის: ჰათ-ე(რ)-ე, ჰეთ-ე(რ)-ე: „თუ ხმოვნებს შორის -რ- აღმოჩნდებოდა დაკარგული, მაშინ მრავლობითის მაწარმოებლად -ერ- წარმოგვიდგებოდა“⁵².

⁵¹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ა. დასახ. ნაშრ., გვ. 82.

⁵² იქვე, გვ. 83.

ბრუნების პარადიგმი კილოკაეების მიხედვით ასეთია:

ხოფ.

ვიწ.-არქაბ.

საბ.	ანთ-ეფ-ე ათ-ეფ-ე „ესენი“	ჰამთ-ეფ-ე ჰანთ-ეფ-ე ჰათ-ეფ-ე
მოსთბ.	ანთ-ეფ-ე-ქ ათ-ეფ-ე-ქ	ჰამთ-ეფ-ე-ქ ჰანთ-ეფ-ე-ქ ჰათ-ეფ-ე-ქ
მიც.	ანთ-ეფ-ე-ს ათ-ეფ-ე-ს	ჰამთ-ეფ-ე-ს ჰანთ-ეფ-ე-ს ჰათ-ეფ-ე-ს
ნათ.	ანთ-ეფ-ე-ში ათ-ეფ-ე-ში	ჰამთ-ეფ-ე-ში ჰანთ-ეფ-ე-ში ჰათ-ეფ-ე-ში
ნიმართ.	ანთ-ეფ-ე-შა ათ-ეფ-ე-შა	ჰამთ-ეფ-ე-შა ჰანთ-ეფ-ე-შა ჰათ-ეფ-ე-შა
დაშორ.	ანთ-ეფ-ე-შე(ნ) ათ-ეფ-ე-შე(ნ)	ჰამთ-ეფ-ე-შე(ნ) ჰანთ-ეფ-ე-შე(ნ) ჰათ-ეფ-ე-შე(ნ)
მოკმ.	ანთ-ეფ-ე-თე(ნ) ათ-ეფ-ე-თე(ნ)	ჰამთ-ეფ-ე-თე(ნ) ჰანთ-ეფ-ე-თე(ნ) ჰათ-ეფ-ე-თე(ნ)

ხაკუთრიც ვიწ.

ათინ.

საბ.	ჰათ-ე-ე	ჰა-ნი
მოსთბ.	ჰათ-ე-ე-ქ	ჰა-ნი-ქ
მიც.	ჰათ-ე-ე-ს	ჰა-ნი-ს
ნათ.	ჰათ-ე-ე-ში	ჰა-ნი-ში
ნიმართ.	ჰათ-ე-ე-შა	ჰა-ნი-შა
დაშორ.	ჰათ-ე-ე-შე(ნ)	ჰა-ნი-შე(ნ)
მოკმ.	ჰათ-ე-ე-თე(ნ)	ჰა-ნი-თე(ნ)

ხოფ.

ვიწ.-არქაბ.

საბ.	ენთ-ეფ-ე „ისინი“	ჰემთ-ეფ-ე ჰენტ-ეფ-ე ჰეთ-ეფ-ე
მოსთბ.	ენთ-ეფ-ე-ქ	ჰემთ-ეფ-ე-ქ ჰენტ-ეფ-ე-ქ ჰეთ-ეფ-ე-ქ
მიც.	ენთ-ეფ-ე-ს	ჰემთ-ეფ-ე-ს ჰენტ-ეფ-ე-ს ჰეთ-ეფ-ე-ს
ნათ.	ენთ-ეფ-ე-ში	ჰემთ-ეფ-ე-ში ჰენტ-ეფ-ე-ში ჰეთ-ეფ-ე-ში
ნიმართ.	ენთ-ეფ-ე-შა	ჰემთ-ეფ-ე-შა ჰენტ-ეფ-ე-შა ჰეთ-ეფ-ე-შა
დაშორ.	ენთ-ეფ-ე-შე(ნ)	ჰემთ-ეფ-ე-შე(ნ) ჰენტ-ეფ-ე-შე(ნ) ჰეთ-ეფ-ე-შე(ნ)
მოკმ.	ენთ-ეფ-ე-თე(ნ)	ჰემთ-ეფ-ე-თე(ნ) ჰენტ-ეფ-ე-თე(ნ) ჰეთ-ეფ-ე-თე(ნ)

ხაკუთრიც ვიწ.

ათინ.

საბ.	ჰეთ-ე-ე	ჰი-ნი
მოსთ.	ჰეთ-ე-ე-ქ	ჰი-ნი-ქ
მიც.	ჰეთ-ე-ე-ს	ჰი-ნი-ს
ნათ.	ჰეთ-ე-ე-ში	ჰი-ნი-ში
ნიმართ.	ჰეთ-ე-ე-შა	ჰი-ნი-შა
დაშორ.	ჰეთ-ე-ე-შე(ნ)	ჰი-ნი-შე(ნ)
მოკმ.	ჰეთ-ე-ე-თე(ნ)	ჰი-ნი-თე(ნ)

მაგალითები კონტექსტში: ჰანთეფე სი ქომეჭი: ი. ყიფ. 59,8 — ესენი შენ მიეცი; ჰამთეფეს კაი ვარ დაწონეს: ს. ჟღ. არქაბ. 99,2 — ამათ არ მოეწონათ; ჰენტეფე ქამ კორის დუჯობეს: ჰან. ტექსტ. II, 6, 19 — იმათ ამ კაცს დაუძახეს; ჰინი ქბერჯითე ხაშქუმან: იქვე, 107,24 — ისინი („ისინმა“) თოხით თოხ-

ნიან; ენთეფეს უწვი: ჰან. ტექსტ. I, 26,16 — იმათ უთხარი; ჰინიშე მითის გური ვარ ნაჰვერან: ი. ყიფ. 93,19 — იმათზე არავის გული არ დაეწვება...

საზოგადოდ ჰანურში მხოლოდ -თი (=ცა) ნაწილაკი იხმარება. იგი ქართულის მსგავსად ჩვეულებრივ დაერთვის ჩვენებით ნაცვალ-სახელთა ბრუნვის სრულ ფორმას, მაგრამ მოთხრობითში შეიძლება ბრუნვის ნიშანსა და ფუძეს შორისაც მოექცეს⁵³; მაგ.: ქომეჩუ ჰიმუთ-იქ: ჰან. ტექსტ. II, 90,30 — მისცა იმანაც; ჰიმუთ-იქ ჯარი ქომეჩუ: ი. ყიფ. 82,33 — იმანაც საჰმელი მისცა; ჰინი-თი-ქ დოწოფხეს: ჰან. ტექსტ. II, 101,26 — იმათაც ააგეს...

§ 243. ქართულისა და ჰანურისაგან განსხვავებით მეგრულში ჩვენებით ნაცვალსახელებს ბრუნების სუპლექტური წარმოება არ ახასიათებთ. სახელობითისათვის აღებული ფუძე სახელს სხვა ბრუნვებშიც უცვლელად გადაჰყვება. მოთხრობითსა და მიცემითში ბრუნვის ნიშნების შემდეგ ხშირად თავს იჩენს გ.

მრავლობითის ფუძეს -ეფ- სუფიქსი აწარმოებს, რომელსაც შემდეგ ბრუნვის ნიშნები დაერთვის. როგორც ზემოთ დავინახეთ, ჰანურში მრავლობითის მაწარმოებელი -ეფ- ყველა ბრუნვაში გადაჰყვება, მეგრულში კი მოთხრობითსა და მიცემითში ამ ეფ-ის ადგილს -ენ- მაწარმოებელი იჭერს (შდრ. სახ. თენ-ეფ-ი, თინ-ეფ-ი და მოთ. თენ-ენ-ქ, თინ-ენ-ქ, მიც. თენ-ენ-ს, თინ-ენ-ს). ესაა ნორმა მეგრულისათვის, მაგრამ ამასთან ერთად ამავე ბრუნვებში გვხვდება პარალელური ფორმებიც: თენ-ეფ-ქ, თინ-ეფ-ქ... თენ-ეფ-ს, თინ-ეფ-ს და ა. შ. მაგ.: იჩის ენეფქ ბრელი: მ. ხ. 16,33 — ილაპარაკეს ამათ ბევრი, ათენეფქ გინერთუ: იქვე, 298,4 — ესენი (ამათ) გადაიქცა; ინეფქ უწიისუ: ი. ყიფ. ქრესტ. 50,24 — იმათ უთხრეს... თინეფს ქიმიიბლა: იქვე, 19,19 — იმათ მოვიტან...

ზუგდიდურ-სამურზაყანულში მრავლობითის მიცემითში ბრუნვის ნიშანი -ხ- ც-ში გადადის⁵⁴, რომელსაც შეიძლება ახლდეს აგრეთვე გ: უთქუალუნა თენეფც: მ. ხ. მ. ტ. 220,27 — უთქვამთ ამათ; ინეფც სალამი მეუჩამუნა: იქვე, 306,21 — იმათ სალამი მიუციათ...

⁵³ არნ. ჩიქობავა, ჰან. გრამ. ანალიზი, გვ. 67.

⁵⁴ И. Книшидзе, Грам. мингр. языка, გვ. 024; ი. მეგრელიძე, მიცემითი ბრუნვის ნიშნისა და მესამე პირის სუბიექტური ნიშნის სახეცვლილება გურულში: თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის შრომები, VI, 1938, გვ. 348.

ამავე კილოკავში მოთხრობითი ბრუნვის ფორმაში ზოგჯერ თავს იჩენს დისიმილაცია ნ...ნ → ნ... მ: ინენქ → ინემქ. სენაკურში კი მრავლობითის მაწარმოებელი -ნ- ხშირად გაუჩინარებულა: ინენს → ენეს, თინენს → თინეს: ინემქ... ქუეწის: ი. ყიფ. ქრესტ. 96,2ა; მარღობა უწუთენეს: იქვე, 37,8 — მაღლობა უთხრა ამათ; თინეს ურგადულუნი: იქვე, 5,2 — იმათ რომ ელაპარაკებოდა...

ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნების ცხრილი

მხოლოდითი რიცხვი

სახ.	თენა	ენა	ათენა	თინა	ინა	ეთინა
მლოთხ.	თე-ქ	ე-ქ	ათე-ქ	თი-ქ	ი-ქ	ეთი-ქ
მიც.	თე-ს	ე-ს	ათე-ს	თი-ს	ი-ს	ეთი-ს
ნათ.	თე-ნი	ე-ნი	ათე-ნი	თი-ნი	ი-ნი	ეთი-ნი
მომართ.	თე-შა	ე-შა	ათე-შა	თი-შა	ი-შა	ეთი-შა
დაშორ.	თე-შე	ე-შე	ათე-შე	თი-შე	ი-შე	ეთი-შე
მოქმ.	თე-თი	ე-თი	ათე-თი	თი-თი	ი-თი	ეთი-თი
დანისნ.	თე-შო(თ)	ე-შო(თ)	ათე-შო(თ)	თი-შო(თ)	ი-შო(თ)	ეთი-შო(თ)
გარდაქც.	თე-თ	ე-თ	ათე-თ	თი-თ	ი-თ	ეთი-თ

როგორც ამ ცხრილიდან ჩანს, -ნა ელემენტი მხოლოდითი რიცხვის სახელობითში გვაქვს, სხვა ბრუნვებში იგი არ გადაჰყვება. ასეა ეს ჩვეულებრივ, მაგრამ ზუგდიდურ-სამურზაყანულში მოთხრობითსა და მიცემითში -ნა დეტერმინანტიანი ფორმაც გვხვდება, რაც მეორეულ მოვლენას წარმოადგენს⁵⁵; მაგ.: თინაქ ოკო იყუას თიში ქომონჯქ: მ. ხ. მ. ტ. 35,2 -- ის (იმან) უნდა იყოს მისი ქმარი... ათენასგ მითუ ვე ემინწყუნციევე: ი. ყიფ. ქრესტ. 75,29 — ამას ვინც ვერ ამიხსნისო...

მრავლობითი რიცხვი

სახ.	თენ-ეფ-ი	ენ-ეფ-ი	ათენ-ეფ-ი
მლოთხ.	თენ-ენ-ქ	ენ-ენ-ქ	ათენ-ენ-ქ
მიც.	თენ-ენ-ს	ენ-ენ-ს	ათენ-ენ-ს
ნათ.	თენ-ეფ-იში	ენ-ეფ-იში	ათენ-ეფ-იში
მომართ.	თენ-ეფ-იშა	ენ-ეფ-იშა	ათენ-ეფ-იშა
დაშორ.	თენ-ეფ-იშე	ენ-ეფ-იშე	ათენ-ეფ-იშე
მოქმ.	თენ-ეფ-ითი	ენ-ეფ-ითი	ათენ-ეფ-ითი
დანისნ.	თენ-ეფ-იშოთ	ენ-ეფ-იშოთ	ათენ-ეფ-იშოთ
გარდაქც.	თენ-ეფ-ო	ენ-ეფ-ო	ათენ-ეფ-ო
სახ.	თინ-ეფ-ი	ინ-ეფ-ი	ეთინ-ეფ-ი
მლოთხ.	თინ-ენ-ქ	ინ-ენ-ქ	ეთინ-ენ-ქ
მიც.	თინ-ენ-ს	ინ-ენ-ს	ეთინ-ენ-ს
ნათ.	თინ-ეფ-იში	ინ-ეფ-იში	ეთინ-ეფ-იში
მომართ.	თინ-ეფ-იშა	ინ-ეფ-იშა	ეთინ-ეფ-იშა
დაშორ.	თინ-ეფ-იშე	ინ-ეფ-იშე	ეთინ-ეფ-იშე
მოქმ.	თინ-ეფ-ითი	ინ-ეფ-ითი	ეთინ-ეფ-ითი
დანისნ.	თინ-ეფ-იშოთ	ინ-ეფ-იშოთ	ეთინ-ეფ-იშოთ
გარდაქც.	თინ-ეფ-ო	ინ-ეფ-ო	ეთინ-ეფ-ო

⁵⁵ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ვ ა, ჭან. გრამ. ანალიზი, გვ. 82.

საილუსტრაციო მასალა: სახ.: დეჯერეს თენა არძაქ: მ. ხ. მ. ტ. 13,37 — დაიჯერეს ეს ყველამ; ენა თე ღო თე კოჩიში რენია: ი. ყიფ. ქრესტ. 26,9 — ეს ამა და ამ კაცისა არისო; ათენა რეეთი წყარი: იქვე, 87,32 — ეს არის ის წყალი; თინა ოკო ქომიწუე: იქვე, 85,4 — ის უნდა მითხრა; თენეფი არძო ქიგუუნწყუაფუდუ: იქვე, 22,5 — ესენი ყველა დაეწყო; მარა, ინეფი ირო საწყალი რდუ: იქვე, 3,23 — მაგრამ ისინი ყოველთვის საწყალი იყენენ („იყო“). მოთხრ.: ექ იყუუნი: იქვე, 24,22 — ამან რომ წაიღო; თექ ღო თიქ მოგიჯლონჯ სქუავა! მ. ხ. მ. ტ. 220,10 — ამან და იმან გამოგეზავნა შეილიო; უწის ენენქ: მ. ხ. მ. ტ. 10,28 — უთხრა ამათ; თქვის თინენქ: ი. ყიფ. ქრესტ. 96,5 — თქვეს იმათ. შიც.: თეს უსოფუანსუ: იქვე, 28,31 — ამას ებლაუქება; თისჯ ჩილო მიღვეაყუნუქია: იქვე, 38,11 — იმას ცოლად წავყვებიო; ეთის მეპქარუნქია ბარათის: მ. ხ. მ. ტ. 38,4 — იმას მიეწერო ბარათს... იწაჯლონჯ თენენსუ: ი. ყიფ. ქრესტ. 35,6 — წაუძღვა ამათ; გუუკვირდუ თინენს: იქვე, 20,28 — გაუკვირდა იმათ. შიმართ.: მათი თიშა მობრთია: ი. ყიფ. ქრესტ. 38,18 — მე იმასთან (იმაზე) მოვედიო; იშა კოს ვა აფულინე: იქვე, 38,12 — იმას კაცი ვერ დაემალება. შოქმ.: თეთ ოსქილიდუანდუ დას: მ. ხ. მ. ტ. 7,2 — ამით არჩენდა დას...

§ 244. როგორც ცნობილია, სვანური სახელი თვალსაჩინოდ განსხვავდება ქართულისა და ზანურისაგან თავისი ორფუძიანობითა და ბრუნვის ნიშანთა მრავალფეროვნებით⁵⁶. სვანურის ეს თავისებურება განსაკუთრებით თავს იჩენს ნაცვალსახელებში, რომელთა ბრუნების მიხედვით ირკვევა, რომ მათ საკმაოდ დიდი ცვლილებები განუცლიათ.

ს. ჯანაშიას გამოკვლევის მიხედვით⁵⁷ სვანურს ახასიათებს სახელთა ბრუნების სამი სისტემა: ქართველური, ჩერქეზული და ნარევი. ვ. თოფურია გამოყოფს ოთხ სისტემას: ქართველურს (ქართულ-ზანურს), ადილურს (ჩერქეზულ-დალისტურს), სვანურ (resp. ქართულ-კავკასიურს) და ნარევეს⁵⁸.

⁵⁶ არნ. ჩიქობავა, სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი და სახელთა ბრუნების ორფუძიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში: თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის შრომები, XVIII, 1941, გვ. 56; ვ. თოფურია, ბრუნების სისტემისათვის სვანურში სხვა ქართველურ ენათა ბრუნებასთან შედარებით: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, V, № 3, 1944, გვ. 342; თ. შარაძენიძე, ბრუნებათა კლასიფიკაციისათვის სვანურში: იბერ-კავკას. ენათმ., VII, 1955, გვ. 125.

⁵⁷ ს. ჯანაშია, სვანურ-ადილური (ჩერქეზული) ენობრივი შეხვედრები: ენიშკის მოამბე, XII, თბილისი, 1942, გვ. 261 — 262.

⁵⁸ ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრ., გვ. 343.

ჩვენებითი ნაცვალსახელები ჩვეულებრივ მისდევენ ბრუნების ადილურ ტიპს, რომლისათვისაც დამახასიათებელია მანიანი ბრუნება. შესადარებლად წარმოვადგენთ ალა (ეს) ნაცვალსახელის როგორც ადილური, ისე საკუთრივ სვანური და ნარევი ტიპის ბრუნების პარადიგმებს.

მ ხ ო ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ე ი

	ადილ. ტიპი	შერეული ტიპი	საკუთრივ სვან. ტიპი.
სახ.	ალა	ალა	ალა
მოთხ.	ამ ნ-ნემ	ამ-ნ-ნემ-დ	ამ-ნ-ნემ
მიც.	ამი-ს (ამა-ს), ალა-ს	ალა-ს	ამ-ჯნ
ნათ.	ამ-ნეშ, ამ-შა	ამ-ნეშ, ამ-ი, ამ-ნ-ნემ-ი(შ)	*ამ-ინ
მოკმ.	ამ-ნ-ოშ	ამ-ნ-ოშ	ამ-ნ-ოშ
ვით.	ამ-ნ-ვარ	ამ-ნ-ვარ	ამ-ნ-ვარ(დ)

ეჯი ჩვენებითი ნაცვალსახელის ბრუნების ცხრილი აქეთია:

სახ.	ეჯი, ეჯა, აჯა, ეი, ეა
მოთხ.	ეჯ-ნ-ნემ, აჯ-ნ-ნემ, ეჩ-ნ-ნემ. ეჩ-ნემ, ეჯ-ნემ, ეი-ნ-ნემ, ეა-ნ-ნემ
მიც.	ეჯი-ს, ეჯა-ს, ეჩა-ს, აჯა-ს, აჩა-ს, ეი-ს, ეა-ს
ნათ.	ეჩა-ეჯშა
მოკმ.	ეჯ-ნ-ოშჟ, ეჩ-ნ-ოშჟ, ეი-ნ-ოშ, ეა-ნ-ოშ
ვით.	ეჯ-ნ-ვარ, ეჯ-ნ-ვარ-დ, ეი-ნ-ვარ, ეა-ნ-ვარ

ნაცვალსახელთა პარალელური ფორმები შედგება ფონეტიკური პროცესებისა, რომელიც სხვადასხვაგვარად და სხვადასხვა სიძლიერით მოქმედებს სვანურის სხვადასხვა დიალექტში. ბალსზემოურ ეჯი-ს უშგულურში აჯა, ცხუმარულში ეი და ლახამულურსა და ლაშხურში ეა შეესატყვისება. ეს განსხვავება, როგორც ვხედავთ, თავს იჩენს სხვა ბრუნებშიც. ამავე დროს ძირეული მასალა ეჯ მოთხრობითსა და ირიბ ბრუნებში ხშირად იქცევა ხოლმე ეჩ-ად. განსაკუთრებით ყურადღებას იქცევს ჯ-ს დასუსტება-დაკარგვის პროცესი. ცხუმარულის მიხედვით სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ სხვადასხვა ბრუნვაში ჯ-ს დასუსტება-დაკარგვის პირობები განსხვავებულია: სახელობითსა და მიცემითში ჯ ხმოვნებს შუა იკარგება (ეი ← ეჯი, ეის ← ეჯის), მოთხრობითსა, მოქმედებითსა და ვითარებითში კი თანხმოვნების წინ სუსტდება და ი-ს გვაძლევს (ეი-ნ-ემ ← ეჯ-ნ-ემ, ეი-ნ-ოშ ← ეჯ-ნ-ოშ, ეი-ნ-ვარ ← ეჯ-ნ-ვარ⁵⁹). მიუთითებენ, რომ ეს ორი პროცესი ერთდროულად არ უნდა ხორციელდებოდეს: „უფრო ადრინდელი და თანამიმდევრულად გატარებულია ჯ-ს დაკარგვა თანხმოვნების წინ...

⁵⁹ თ. შარაძენიძე, სვანური ენის ცხუმარული კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი: იბერ.-კავკას. ენათმ., IX-X, 1958, გვ. 225.

სახელობით-მიცემითში ჯ-ს დაკარგვისათვის ხელი უნდა შეეწყოს. მოთხრ., მოქმ., ვითარ. ბრუნვებთან ანალოგიას. რაკი ამ უკანასკნელში ეი ფუძე დამკვიდრდა, იგი განზოგადდა და ყველა ბრუნვაში გამოვლინდა⁶⁰.

ზემოთ წარმოდგენილი ცხრილიდან ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ სუპლექტურობა, რომელიც დამახასიათებელია ქართული ენის ჩვენებით ნაცვალსახელთა ბრუნებისათვის, სრულად დაცულია მხოლოდ ალა ნაცვალსახელის საკუთრივ სვანურ ბრუნებისას (სახელობითის ალა-ს მოთხრობითსა და ირიბ ბრუნვებში ყველგან ამ ფუძე ენაცვლება), ხოლო ადილური და ნარევი ტიპის ბრუნებისას იგი დარღვეულია: მიცემითში გვაქვს ალა-ს || ამი-ს || ამა-ს. ვარაუდობენ, რომ ეს ფაქტი მეორეულია, ამოსავლად მიიჩნევა ამა-ს⁶¹. ქართულის შესაფერისი ფუძემონაცვლეობა არ დასტურდება აგრეთვე ეჯი ნაცვალსახელის ბრუნებისას.

ალა და ეჯი ნაცვალსახელთა მოთხრობითი ბრუნვის ნიშნად -მ გვევლინება. იგი ადილური წარმომავლობის სუფიქსად არის მიჩნეული⁶². ადილურ ენებში -მ, როგორც მიცემითი ბრუნვის ფორმანტი, დღესაც ცოცხალი და საკმაოდ პროდუქტიულია.⁶³ სპეციალურ ლიტერატურაში არსებობს მეორეგვარი მოსაზრებაც, რომლის მიხედვითაც სვანური -მ ფლექსია და ქართული მოთხრობითის -მ (← მა← მან) დაბოლოება ერთი და იგივე მასალაა⁶⁴. ესენი ერთმანეთს უკავშირდებიან არა როგორც ბრუნვის ნიშნები, არამედ როგორც ერთი და იმავე ნაცვალსახელოვანი ფუძიდან მომდინარე ელემენტები. ეს ელემენტი სვანურში განიხილება როგორც განსა-

⁶⁰ თ. შარაძენიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 225.

⁶¹ გ. მაკავარიანი, ბრუნების ერთი ტიპის გენეზისისათვის სვანურში: თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 93, 1960, გვ. 99.

⁶² ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 261; არნ. ჩიქობავა, სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი, გვ. 49; ვ. თოდუროია, ბრუნების სისტემისათვის, გვ. 342.

⁶³ ს. ჯანაშია, დასახ. ნაშრ., გვ. 262—263; გ. როგავა, ქვემოადიღეურის ბრუნვათა საკითხისათვის: ენიშკის მოამბე, IV 2, 1938, გვ. 103.

⁶⁴ Г. Шухардт, О пассивном характере переходного глагола в кавказских языках (თარგმანი გერმანულიდან): Эргативная конструкция предложения, Москва, 1950, გვ. 54; კ. დონდუა, ადიღური ტიპის მოთხრობითი ბრუნვა სვანურში: იბერ.-კავკას. ენათმ., I, 1946, გვ. 192.

ზღვრული ნაწიერის (წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელის) ნაშთი⁶⁵.

ამნ-ნ-მ და ეჯნ-ნ-მ-ში მოთხრობითი ბრუნვის ნიშანს უძღვის გრძელი ნ, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ მის შემდეგ ხმოვანია დაკარგული. როგორც სპეციალისტები აღნიშნავენ, ეს ხმოვანი ვითარებითი ბრუნვის მიხედვით ა არის (ამნ-წ-რ, ამნ-ა-რ). „იგი მოთხრობითის ე-ს შერწყმია, ხოლო მოქმედებითში ჟ-ს დამსგავსებია, ეს უკანასკნელი კი დაკარგულა“⁶⁶. ამნ-ნ-მ ← ამნ-ა-ემ, ამნ-ოშ ← ამნ-ა-ჟშ; შდრ. ვით. ამნ-წ-რ-(დ) ← ამნ-წ-რ-(დ).

შერეულ ბრუნებისას მოთხრობითში ორმაგი სუფიქსი იჩენს თავს. ასეთ შემთხვევაში პირველი ადგილი ყოველთვის მ-ს უჭირავს, მეორე — ღ-ს: ამნ-ნ-მ-ღ, ეჯნ-ნ-მ-ღ. ისტორიულად პირველი უფრო ძველ ფორმანტად არის მიჩნეული⁶⁷.

საკუთრივ სვანური ტიპის ბრუნებისათვის მიცემითში დამახასიათებელია ფორმანტი -ნ, რომელსაც უძღვის თანხმოვანგასაყარი გ: ამ-გნ, ეჯ-გნ. ინ-იანი ნათესაობითი *ამ-ინ ამჟამად აღარ არის დაცული, მისი ადგილი -იშ და -შა სუფიქსმა დაიჭირა. როგორც მიცემითის -ნ, ისე ნათესაობითის -ინ ითვლება უძველეს ფორმანტად⁶⁸, რომელიც თავს იჩენს ზოგიერთ თანდებულიან ფორმასთან⁶⁹, ზმნისართებისა და შედარებითი ხარისხის წარმოებისას: ამ-გნ-ქა — ამას გარდა, ეჯ-გნ-ქა(ბქ.), ეჯ-ინ-ქა (ბეჩ.), ეჩ-გნ-ქა (ბზ.), ეჩ-ან-ქა (ლნტ.) — იმას გარდა || იმის გარდა; ამ-გნ-ისვა — ამაში; ამ-ან-ლო, ამ-გნ-ლო (ლშხ.), ამ-უნ-ლო (ბზ.) — ამის შემდეგ; ეჩ-ან-ლო (ლშხ., ლნტ.), ეჩ-უნ-ლო (ბზ.), ეჩ-უნ-ლვე (ფარ.), ეჩ-ქა-ნ-ლვე (ბქ.), ე-ქა-ნ-ლვე ← ეჩქანლვე (ბქ.), ეა-ქა-ნ-ლვე (ფარ.) — მას შემდეგ; ამ-გნ-ხოშა — ამაზე მეტი; ამ-გნ-ხოხრა — ამაზე პატარა. ასევე: ეჯ-

⁶⁵ ბეს. კ ი კ ვ ი ძ ე, ზედსართავი სახელი იბერიულ-კავკასიურ ენებში: თბილისის საბ. უნივერსიტეტის შრომები., 71, 1958, გვ. 91; გ. მ ა კ ა ვ ა რ ი ა ნ ი ბ რუნების ერთი ტიპის გენეზისისათვის სვანურში, გვ. 97 — 98.

⁶⁶ თ. შ ა რ ა ძ ე ნ ი ძ ე, ბრუნებათა კლასიფიკაციისათვის სვანურში, გვ. 130.

⁶⁷ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი, გვ. 49.

⁶⁸ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ბრუნების სისტემისათვის, 345; მ ი ს ი ც ე, ნ და ს. ფენებისათვის ქართველურ ენებში: საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, II, № 1 — 2, 1941, გვ. 190.

⁶⁹ მ. ქ ა ლ დ ა ნ ი, სვანური ენის ლაზამულური კილოკავის გრამ. თავისებურებანი: იბერ.-კავკას. ენათმ., VIII, გვ. 166.

ან, ეჯ-ან-დ (ლზმ., ჩბხ.), ეჩ-ან (ლნტ., ბეჩ.), ეჩ-უნ (უშგ.), ეჯ-ჯნ (ბქ.), ეჩ-ჯნ (ლზხ.)—იმეზე (იხმარება შედარებით ხარისხთან).

ადილური და შერეული ტიპის ბრუნებისას ალა ჩვენებითი ნაცვალსახელი ნათესაობითში რამდენიმე ფორმას გამოავლენს. ერთ-ერთი მათგანია შ-მოკვეცილი ამ-ი (←ამ-იშ), მეორე ვარიანტიც -შ-მოკვეცილია, მაგრამ საწარმოებელ ფუძედ მოთხრობითის აშნემ ფორმაა გამოყენებული: ამემ-ი (← აშნემ-იშ). მესამე ვარიანტს ბრუნვის ნიშნად -შა დაერთვის: ამ-შა. იგი ერთადერთი ფორმანტია მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელის საწარმოებლად: ეჩა ← *ეჯ-შა (შდრ. იმ-შა „რისა“, მიჩა ← მიჯ-შა „მისი“) ⁷⁰. -შა-ს -ა ემფატიკურ ხმოვნად არის მიჩნეული ⁷¹.

მოქმედებითში ეჯნოშუ ფორმასთან ერთად იშვიათად გვხვდება აგრეთვე ეჯნოშუ || ეჯნოვშუ (თხვიმ ლუწვერი ეჯნოვშუ ჯერა: სვან. პოეზ. I, 29, 11 — თავი ნასისხლევი იმით გექნება). დასტურდება ეჩნუშ ვარიანტიც (ეჩნუშ მპბპარ შელენილა: იქვე, 56 ხ₃ — მით მადლარი გაბერილხარ; ეშუშ ეჩნუშ ჩუე ხოდგარა: იქვე, 44, 25 — ერთი იმით მოუკლავს).

ვ. თოფურია შესაძლებლად თვლის -შუ (-ჟუ) ფორმანტის დაშლას და შ-ს ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნად მიიჩნევს ⁷². რაც შეეხება ჟ-ს, თ. შარაძენიძე კითხვას სვამს: ხომ არ არის იგი მიცემითი ბრუნვის მაწარმოებელი? მაშინ მოქმედებითის სუფიქსის პირვანდელი სახე იქნებოდა ჟუ ← ჟ-შ, ხოლო აქედან მეტათეზისის გზით მიღებულია შუ ⁷³.

ვითარებითში ბრუნვის ნიშნის წინ გვევლინება -ნ- (ამ-ნ-პრ, ეჯ-ნ-პრ). იგი საკუთრივ სვანური მიცემითის უძველესი სუფიქსია, რომელიც ამ ბრუნვის გარდა დაჩნდება მოთხრობითსა და მოქმედებითშიც (ამ-ნ-ნემ, ეჯ-ნ-ნემ, ამ-ნ-ოშ, ეჯ-ნ-ოშუ).

მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ე ი

სახ.	ალმ-პრ	ალმ-პრ, ალ-პრ	ეჯმ-პრ, ეჯმ-პრ, ეჩმ-პრ, ეჯ-პრ
მოთხ.	ალმ-პრ-დ	ამმ-პრ-დ	ეჯმ-პრ-დ
მიც.	ალმ-პრ-ს	ამმ-პრ-ს	ეჯმ-პრ-ს
ნათ.	ალმ-პრ-ეშ	ამმ-პრ-ეშ	ეჯმ-პრ-ეშ
მოქმ.	ალმ-პრ-შუ	ამმ-პრ-შუ	ეჯმ-პრ-შუ
ვით.	ალმ-პრ-ფ	ამმ-პრ-დ	ეჯმ-პრ-დ

⁷⁰ ვ. თოფურია, ბრუნების სისტემისათვის, გვ. 344.

⁷¹ იქვე.

⁷² იქვე.

⁷³ თ. შარაძენიძე, თრფუძიანობის ერთი ტიპის შესახებ სვანურ სახელთა ბრუნებაში: ქართველურ ვნათა სტრუქტურის საკითხები, II, გვ. 222.

§ 245. მრავლობითის მაწარმოებელია -პრ. ამ სუფიქსის დართვისას ალი და ეჯი ნაცვალსახელის ბოლოკიდური -ი სუსტდება და ა-სთან ერთად აღმავალ დიფთონგს ქმნის: აღაპრ (← ალი-პრ), ეჯაპრ (← ეჯი-პრ). ზოგან კი (მაგალითად, ცხუმარულში, ბეჩოურში...) ა სრულიად იკარგება: აღ-პრ, ეჯ-პრ⁷⁴.

მრავლობით რიცხვში ეჯაპრ ჩვენებითი ნაცვალსახელი ბრუნებისას ფუძეს არ იცვლის. ფუძეუცვლელია ძირითადად აგრეთვე აღაპრ ჩვენებითი ნაცვალსახელი, მაგრამ პარალელურად მას სუბლექტური წარმოებაც ახასიათებს. ასეთ შემთხვევაში სახელობითის აღაპრ ფუძეს ყველა სხვა ბრუნებაში ამაპრ ენაცვლება. მხოლოობითისაგან განსხვავებით მრავლობითში მოთხრობითის ნიშნად -დ აფიქსია გამოყენებული, რომელიც ქართული -ნ-ს (მა-ნ, ვი-ნ) ეკვივალენტია⁷⁵. ნათესაობითის ფორმა შ-ს მოკვეციის გამო თითქმის ყველა დიალექტში მარტოოდენ ყ ხმოვანი ელემენტით არის წარმოდგენილი: აღა-პრ-ე (← აღა-პრ-ეშ), ამა-პრ-ე (← ამა-პრ-ეშ), ეჯა-პრ-ე (← ეჯა-პრ-ეშ). ეჯი ჩვენებითი ნაცვალსახელის მრავლობითის წარმოებაში განსაკუთრებულ თავისებურებას იჩენს ლენტეხური, რომელიც მთელ რიგ ბრუნებებში განსხვავებულ ფუძეს გამოავლენს: სახ. ეჯმინ, მოთხ. ეჯმინ-დ, მიც. ეჯმინ-ს, ნათ. ეჯმინ-ეშ.

მაგალითები ბრუნებათა მიხედვით.

მხოლოობითი რიცხვი

სახ.: აღა ნაჲი აშ ნიხალდა; სვან. პოეზ. I, 25,18 — ეს ჩვენც კი ვიცოდით; ალი სი მადმა ჯესგოში: იქვე, I, 10,4 — ეს შენ არ გშენის; ალე დემ ლოქ იზბი (ლნტ.) — ეს არ ჭამსო; ეჯი სწავარს ჩუ ხობაქახ; სვან. პოეზ. I, 3,18 — იგი სავებს გაუგიათ; ეჯა ლამხინდ: იქვე, 9,26 — ის შემხვდა. მოთხ.: ამნემ ადკარე ლატერა: პროზ. ტექსტ. II, 332,14 — ამან გაალო სარკმელი... ამნემ ქალმკვდრე; სვან. პოეზ. I, 9,28 — ამან დამითმო... ეჯნემ ქანთიშ: პროზ. ტექსტ. II, 13,32 — იმან გამოიჩია. შიც.: შმის ზისხლ შხ ხოვხენივ: იქვე, 289,28 — ამას სისხლად რაც მოხვდებოდა; აღას მიშა ჩუ

⁷⁴ თ. შარაძენიძე, ცხუმარული კილოკავის ძირითადი თავისებურებანი, გვ. 231; მ. ქალდანი, სვანური ენის ბეჩოური კილოკავის ფონეტიკური თავისებურებანი: იბერ.-კავკას. ენათმ., XIII, 1962, გვ. 201.

⁷⁵ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის, გვ. 172; მისივე, სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი, გვ. 49.

პოეზიის დღე: სვან. პოეზ. I, 8,76 — ამას მე ვიყიდი; ა ლ ი ს ჩუ აერვმა
 ლმხორა: პროზ. ტექსტ. II, 4,1 — ამას ვინც დაღვედა... ე ჯ ი ს
 ხვჭვინადა: იქვე, 3,12 — იმას ვუსვამდით; ე ჩ ი ს აჯალ მერმე ვხვამ:
 სვან. პოეზ. I, 21,9 — მას კვლავ მეორე მოჰყვა. მოქმ.: ა მ ნ ო ე შ
 მოლლბტ ჯავ ხაჩედა: იქვე, 24,16 — ამის გამო მოლაღატე გაჰქცე-
 ვია; თჰკვარ ა მ ნ ო ე შ ე ესეიჭკვრ ბაზი: იქვე, 27,65 — ამალამ თო-
 კები ამით დავიწყებთ; ა მ ნ ო შ: ჭალი რიყ ეი ხოლმზახ: იქვე,
 13,63 — ამით მდინარის რიყე მოუთესავთ... ე ჯ ნ ო შ ე ამ ქვეყანათე
 ახვედღენა: პროზ. ტექსტ. II, 319,2 — იმით ამ ქვეყანაში მოხვედრი-
 ლა. ვით.: ფთულდ ა მ ნ ა რ დეშ გვიკიჩა: სვან. პოეზ. I, 5,29 —
 ამით ბეწვიც ვერ გავაყრევიეთ; ნაზვი ა მ ნ ა რ დეშ ხოტიხახ:
 იქვე, 27b, 36 — ამის კვალისთვის ვერ მოუსწრიათ... ე ჯ ნ ა რ ლუ-
 ხორ ჩუ ხოჯვამახ: იქვე, 3,91 — მისთვის ლუხორი დაულოცავთ...

მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ი რ ი ც ხ ე ი

სახ.: ა ლ ა შ რ მ მ ი რ ი ე ბ: პროზ. ტექსტ. II, 290,12 — ესენი
 რა იქნებოდნენ; ა ლ ა რ თანახმას ოხჯადხ: იქვე, 8,8 — ესენი და-
 თანხმდნენ (თანახმას მოვიდნენ)... ე ჯ ა შ რ ლაღვექარდ მაღყარს
 არდახ: სვან. პოეზ. I, 3,62 — ისინი სავაჭროდ ბაღყარეთში იყვნენ...
 ე ჯ ა რ სვა ჯ ე დ ნ ი ხ: პროზ. ტექსტ. II, 73,3 — ისინი შემოვლენ;
 მოთხ.: ა ლ ა შ რ დ ლახტიხხ: სვან. პოეზ. I, 13,77 — ამით მიუგეს...
 ა ლ ა რ დ, ხეხე-ჭაშდ, ე ნ ნ ბ უ ჯ უ რ ე ბ: პროზ. ტექსტ. II, 103,25 —
 ამათ, ცოლ-ქმარმა, დაჭრეს. შიც.: ა ლ ა შ რ ს ვეშგმავექნდ ლახქონ-
 ნე: სვან. პოეზ. I, 3,28 — ესენიც კვლავ უქუაქცია; ა ლ ა შ რ ს ესერ
 ე ჯ ზ კეცნემ ფექ ხალენახ: პროზ. ტექსტ. II, 309,19 — ამათ იმ-
 დენი პურის ფქვილი ჰქონიათ; ოთჯესენე ა ლ ა რ ს: იქვე, 8,9 — და-
 უქლა ამათ... ეი ხომარეხ ლემზურარს ე ჯ ა რ ს: იქვე, 74,34 — მოუმ-
 ზადებენ სეფისკვერებს იმათ. მოქმ.: ა ლ ა შ რ შ ე როქვი ლემსგნლ
 ახვიკ: სვან. პოეზ. I, 27,62 — ამებით ცეცხლი ავიღეო. ვით.:
 ა ლ ი ა რ დ ბეფშ[ვ] ჯავ ჯიქეთა: იქვე, 5,82 — ამათთვის ბავში
 მოგიტაცებია... ე ჯ ა რ დ ხოშა ქამშხენიშ მევედ ანღვრდა: პროზ.
 ტექსტ. II, 4,21 — იმათზე უფრო მეტი გარედან მომსვლელი მო-
 დიოდა...

ნ ა წ ა რ მ ო ე ბ ი ჩ ვ ე ნ ე ბ ი თ ი ნ ა ც ვ ა ლ ს ა ხ ე ლ ე ბ ი

§ 246. ნაწარმოები ჩვენებითი ნაცვალსახელები ასეთი, ესეთი,
 ისეთი; აგეთი, ეგეთი, იგეთი; ამგვარი, მაგვარი, იმგვარი; ამის-

თანა, მაგისტანა, იმისთანა; ამდენი, მაგდენი, იმდენი და სხვა, როგორც ზემოთ აღინიშნა, საშუალო ქართულში აღმოცენდა. ესენი დამოუკიდებლად იშვიათად გვხვდება. მათი ძირითადი დანიშნულება სხვა სახელის მსაზღვრელობაა. საშუალო ქართულში ყველა მათგანი მეტწილად საზღვრულს უძღვის და მას ბრუნვასა და რიცხვში ეთანხმება. ამისთანა, მაგისტანა, იმისთანა იბრუნება როგორც ა-ზე დასრულებული ფუძეყვეცადი სახელები, სხვები კი თანხმოვანზე დაბოლოებულ საზოგადო სახელთა ბრუნებას მისდევენ. მიცემითსა, ნათესაობითსა და მოქმედებითში ნაცვალსახელს ჩვეულებრივ ემფატიკური -ა დაერთვის, გაუვრცობელი ფორმები იშვიათად გვხვდება. ნაწარმოები ჩვენებითი ნაცვალსახელები ახალ ქართულში შესიტყვების წინა წევრს წარმოადგენენ. ამისთანა, მაგისტანა, იმისთანა, როგორც ბოლოხმოვნისანი ნაცვალსახელები, უცვლელი სახით გვევლინებიან, სხვები კი იბრუნვიან როგორც ფუძეთანხმოვნისანი ზედსართავი სახელები.

დამოუკიდებლად ხმარებისას ზემოთ განხილული ნაცვალსახელები მრავლობითს -ებ სუფიქსით აწარმოებენ, ნარიანი მრავლობითის ფორმები იშვიათად გვხვდება. -ებ სუფიქსის დართვისას. ამისთანა, მაგისტანა, იმისთანა ნაცვალსახელთა ბოლოკიდური ა ჩვეულებრივ იკვეცება, მაგრამ უკვეცელობის შემთხვევებიც დასტურდება. უკვეცელი ფორმები დიალექტებში ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდის: ებ სუფიქსის -ე ხმოვანი სრულად იმსგავსებს ფუძის ბოლოკიდურ ა-ს და ვიღებთ ეე-ს, რომელიც ზოგან გრძელ ე-ს იძლევა; მაგ.: ამ ის თ ა ნ ა ნ ი ვ ა რ თ : ი. ჭ. II, 222; ა მ ის თ ა ნ ე ბ ი... უთვალავი იყო: ა. წ. IV, 43; ი მ ის თ ა ნ ა ე ბ ს ჩ ი ვ ა : ე. ნინ. 22; მ ა გ ის ა ნ ე ბ ი გ ა მ ო მ ი ც თ ი ა ? ქ რ ე ს ტ. ჭვ. იმერ. 312, 38... ბევრი ვიცრდი მ ა გ ის თ ა ნ ე ბ ი : დ ი ა ლ ე ქ ტ. მ თ. 59...

როცა საზღვრული მრავლობითშია ან კრებითს სახელს წარმოადგენს, -თანა თანდებულით ნაწარმოებ ნაცვალსახელთა ფუძეც შეიძლება მრავლობითის ფორმით მოგვევლინოს, ამათთანა, მაგათთანა, იმათთანა. ეს უკანასკნელი ვაჟა-ფშაველასთან ზოგჯერ იმითთანა სახეს იღებს; მაგ.: ა მ ა თ თ ა ნ ა ლ ე თ ის ნ ი ე რ ი : დ. კლდ. 49; მ ა გ ა თ თ ა ნ ა ჯ ი უ ტ ი : ა. ყ ა ზ ბ. II, 40; ა მ ი თ თ ა ნ ა ხ ო ტ ყ უ ი ლ ი ა : ვაჟა, V, 363...

§ 247. ნაწარმოები ნაცვალსახელები ზანურსა და სვანურშიც ჩვეულებრივ სხვა სახელის მსაზღვრელად გვევლინებიან. ასეთი ნაცვალსახელი, როგორც წესი, უძღვის საზღვრულს და არ იცვლება. არც ბრუნვისა და არც რიცხვის მიხედვით. ქართულისაგან განსხვავებით ამ შემთხვევაში მნიშვნელობა არა აქვს ნაცვალსახელის ფუძე თანხმოვანზე ბოლოვდება თუ ხმოვანზე. ბრუნვისა და რიცხვის ნიშნებს მიიღებს მხოლოდ საზღვრული სახელი.

კითხვითი ნაცვალსახელები X

ვინ

§ 248. ვინ ნაცვალსახელი პირველ რიგში ყურადღებას იქცევს იმ მხრივ, რომ მას მან-თან ერთად ორგანული წარმოების მოთხრობითი ახასიათებს. საწარმოებელ ნიშნად ორივეგან გვაქვს -ნ, რომელიც ამ ბრუნვის უძველეს ფლექსიას წარმოადგენს. იგი უშუალოდ დაერთვის ვი და შა ფუძეს (ვი-ნ, მა-ნ). ყველა სხვა სახელი, როგორც ცნობილია, მოთხრობითში მიიღებს მან ნაცვალსახელს და, ამგვარად, აღწერიტად აწარმოებს ამ ბრუნვას (კაც-მან). მოთხრობითის მაწარმოებელი ვინ-ს სახელობითშიც გადააქცევა (შდრ. ვინ წერს და ვინ დაწერა). სახელობითის ფუნქცია ვინ ნაცვალსახელისა მეორეულია, ეს როლი მას შემდეგ აქვს დაკისრებული⁷⁶: ანალოგიური ფაქტი გვაქვს ჭანურშიც. აქ III პირის ნაცვალსახელი მუქ მოთხრობითიცაა და სახელობითიც: მუქ მომჩუ (მან თვითონ მომცა) — მუქ რენ (ის თვითონ არის, სიტყვასიტყვით: მან თვითონ არის)⁷⁷. მან ნაცვალსახელს სახელობითი ბრუნვა საკუთარი ფუძიდან არ ეწარმოება. ამ -დანიშნულებით გამოყენებულია სხვა ფუძე — იგი. ამ ფაქტიდან გამომდინარე სპეციალურ ლიტერატურაში წამოყენებულია ბრუნვათა ისტორიის თვალსაზრისით საყურადღებო დებულება, რომ: „ა) მოთხრობითი უფრო აღრეა ჩამოყალიბებული, ვინემ სახელობითი; ქართულ ბრუნვათა ისტო-

⁷⁶ Г. Шухардт, О пассивном характере переходного глагола в кавказских языках, კრებ. Эргативная конструкция предложения, Москва, 1950, გვ. 52.

⁷⁷ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის, გვ. 171.

რიაში მოთხრობითი წინ უსწრებს სახელობითს: ამიტომ იყო შე-
საძლებელი გვექონოდა მან მოთხრობითის გაგებით, მაგრამ არა
გვექონოდა სახელობითი და, როცა ამის საჭიროება შეიქმნა, სხვა
სიტყვა (იგი, ის) — ჩვენებითი ნაცვალსახელი — ესესხებინა მესამე
პირის ნაცვალსახელს და მით შეეფსო დანაკლისი. 3) მოთხრობითი
და სახელობითი მჭიდრო კავშირშია ერთმანეთთან: მხოლოდ ამი-
ტომ იყო შესაძლებელი - ნ სახელობითშიც გამოეყენებინა ვინ ნაც-
ვალსახელს (და არ ესესხებინა ახალი ფუძე სახელობითისათვის)⁷⁸.

გარდა სახელობითისა და მოთხრობითისა ვინ ნაცვალსახელს
ერთნაირი ფორმა აქვს აგრეთვე მიცემითსა და ნათესაობითში.
როგორც ეს აღრე ნ. მარს ჰქონდა აღნიშნული, ფუძისეული ი-სა
და ნათესაობითი ბრუნვის ხმოვანი ელემენტის შერწყმით მიღებულია
ვის (← ვი-ის)⁷⁹, რის გამოც უძველეს ქართულშივე ნათესაობითი
ფორმის მხრივ მთლიანად დაემთხვა მიცემითს. რაც შეეხება სხვა
ბრუნვებს, ვინ ნაცვალსახელს დამოუკიდებლად არ გააჩნია არც
მოქმედებითი და არც ვითარებითი! მაგრამ ასეთი ფორმები რომ
უნდა არსებულიყო, ეს ჩანს მთელი რიგი ზმნისართებიდან. მოქმე-
დებითი ბრუნვის ფორმა ვით, რომელიც წარმომდგარია ნათესაო-
ბითის მსგავსად ხმოვნის შერწყმით (ვი-ით → ვით), საფუძვლად
უდევს ვითარ, ვითარცა, ვითარმედ ზმნისართებს, ხოლო ვითარე-
ბითის ფორმა ვიდ გაქვეყნებული სახით შემონახულია ერთადერთ
ნაწარმოებ ზმნისართში, როგორიცაა ვიდრე⁸⁰. საკუთარი (ფორმე-
ბის უქონლობის გამო ვინ ნაცვალსახელი მოქმედებითის ფორმას
სესხულობს სათანადო კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელისაგან
(ვისით), ხოლო ვითარებითში ნაკლს ივსებს რა ნაცვალსახელით
(რად)⁸¹.

ახლა წარმოვადგენთ სათანადო მაგალითებს ვინ კითხვ. ნაც-
ვალსახელის სხვადასხვა ბრუნვაში ხმარებისა.

სახ.: ვინ ვარ მე: კიმ. I, 78, 20; — ილიკო ვინ არის? ა. წ.
IV, 24...

ძველმა ქართულმა სახელობითში მხოლოდ ვინ ფორმა იცის.
საშუალოსა და ახალ ქართულში ზოგჯერ მას ბოლოში ა ხმოვანი
დაერთვის, როგორც ჩანს, სხვა ნაცვალსახელების ანალოგიით: ვი-

⁷⁸ არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის, გვ. 173.

⁷⁹ Н. Марр, Древнегрузинско-русский словарь к 1—2 главам евангелия Марка, გვ. 7; მისივე, Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 102.

⁸⁰ Н. Марр, Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 102.

⁸¹ ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 103; ვ. თოფურია, ქარ-
თული ენა, განაკვეთი III და IV, გვ. 24 — 25.

ნა (ზღრ. შენა, ჩენა, თქვენა); მაგ.: სულ-დგმული ვარ ვისგან. ვინა: ვტ 775,2; — ვარდს ვინა ჩივის? ი. ჭ. IV, 17...

მოთხ.: ვინ ასწავა: დამასკ. 265,15; ვინ გადაგვგორვოს ჩუნელოდი იგი...? მრკ 16,3; გული ჩემი ვინ დაბინდა: ვტ 298,1; ვინ არ იცის? ი. ჭ. II, 50...

ინგილოურში შეინიშნება მოთხრობითის ორმაგი წარმოება; მაგ.: მინმა (← ვინმა) თქოა? მინმა უთხრა? მინმა გააკეთა?⁸²

მიც.: ვის (ბ)ეძიებ? ხანმ. ლექც. ი 20,15; ვის აქვს მინდობა კაცისა: ვტ 702,1.

ახალ ქართულში მარტივ ფორმასთან ერთად გავრცობილიც გვხვდება. -ზე თანდებულის დართვისას ბრუნვის ნიშანი შეიძლება დაიკარგოს; მაგ.: ნეტა ვის დანიშნავდნენ? მ. ჯავახ. II, 7; ვისა ვნახავ? ი. ჭ. II, 54; არ იცოდა, ბრაზი ვიზე გაეხეთქნა: ს. მგალ. 308...

ნათ.: ვისთვის იტყუხ: საქმე მოციქ. 8,34; ვისთვის ან რისთვის გინდა: მ. ჯავახ. II, 276; აწ შედების ვისგან ალი! ვტ 322,4.

როგორც ამ მაგალითებიდან ჩანს, ვინ ნაცვალსახელს ნათესაობითში რომელიმე თანდებული ერთვის და ამით განსხვავდება. მიცემითისაგან, მაგრამ იშვიათად გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როცა იგი თანდებულს არ მიიღებს, მაგრამ მაშინ ნაცვალსახელს ახლავს განსაზღვრება, რომლის მიხედვითაც აშკარად ჩანს, რომ სათანადო ფორმა ნათესაობით ბრუნვაშია; მაგ.: აწ უკუე აღდგომასა მას... ვის მათგანისა იყოს ცოლ...? მრკ 12,23 DE; ზღრ. აღდგომასა მას... რომლისა მათგანისა იყოს ცოლად...? C.

§ 249/ ვინ ნაცვალსახელი ყურადღებას იქცევს მრავლობითი რიცხვის წარმოებითაც. ამჟამად მას მრავლობითის ფორმა არ მოეპოვება. ძველ ქართულშიც სახელობით ბრუნვაში არაერთი მაწარმოებელი არ დაერთვის. მართალია, აქ გვხვდება მრ. რიცხვის ფორმა, როგორიცაა ვინანი (ვინანი არიან), მაგრამ მას სხვა მნიშვნელობა აქვს. რაც შეეხება მოთხრობითს, მიცემითსა და ნათესაობითს, ამ ბრუნვებში მრავლობითობა გამოხატულია. საწარმოებლად -ეთ სუფიქსია გამოყენებული: ვი-ეთ; მაგ.: სხუათა ვიეთ გრქუეს შენ ჩეჰთხს? ი 18,34 C... ვიეთ თნა შესწირავ გალობასა: Опис. 71; შეფენი ქუეყანისანი ვიეთგან მიიღებენ ხარკსა: მ 17,25...

როგორც ცნობილია, -ეთ ბოლოსართი დასტურდება ისეთი ტიპის გეოგრაფიულ სახელებში, როგორიცაა კახ-ეთ-ი, იმერ-ეთ-ი

⁸² ნ. როსტიაშვილი, ინგილოურის ძირითადი თავისებურებანი სოფ. კაკის მეტყველების მიხედვით: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის სტუდენტთა შრომების კრებული, 8, 1958, გვ. 255.

და სხვა⁸³. ცოტა სხვაგვარი მნიშვნელობით ძვ. ქართულში იგი გამოყენებულია აგრეთვე ადამიანთა საკუთარ სახელებში, მაგალითად: მარიამ-ეთ-ი, პავლე-ეთ-ი, დანიელ-ეთ-ი, აბიბოს-ეთ-ი და სხვა⁸⁴. -ეთ სუფიქსის თანხმოდანი ელემენტი, ექვეს გარეშეა, იგივე თ არის, რომელიც გვაქვს საზოგადო სახელებსა და აგრეთვე ზმნებში (კაც-თ-ა, ვაშენებ-თ, აშენებ-თ). ეს თ ისტორიულად დონისგან მომდინარეობს, რაც კარგად ჩანს სვანურის ჩვენებით: ხვარი-დ (ვართ-თ), ხარი-დ (ხართ-თ)⁸⁵. შეიძლება აქვე გავიხსენოთ, რომ ნ. მარი ქართ. -ეთ ბოლოსართს სხვა იაფეტურ ენათა მონაცემებსაც უკავშირებდა: «Его эквиваленты того же звуного ряда, глухой t и звонкий d, весьма распространены в различных яфетических языках. Глухая разновидность в форме -te || -ti служит окончанием им. падежа мн. числа в ряде древнелитературных армянских слов: *մանկ-տի* отроки»⁸⁶.

ძველ ქართულში გვხვდება -ეთ სუფიქსის მეორე ვარიანტიც -ეტ, რომელიც პირველად ნ. მარს აქვს შენიშნული ასეთ შედგენილობაში: **კრეტ-საბმელი** (← კარ-ეტ-საბმელი ← კარ-ეთ-საბმელი („завеса“, букв. полмежащее повисанию на дверях“)⁸⁷; მაგ.: და ვითარცა მიიწია იგი შინაგან კრეტსაბმელსა მას: სინ. მრავალთ. 26,1; და კრეტსაბმელი ტაძრისაჲ მის განიბო ორგან: მრკ 15,38 C...

სხვათა შორის, ნ. მარსვე აქვს მითითებული, რომ 1447 — 1448 წლების მცხეთის საკათალიკოსო გუჯარში მრავლობითის ეს ფორმა გვხვდება ძველი სახით — **კარ სიტყვაში ხმოვნის შენახვით: კარეტ საბმელ ტაძრისა**⁸⁸.

⁸³ ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 140; მისივე, ევ კილოს კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ სახელებში: საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, II, № 8, 1941, გვ. 762; ვ. თოფურია, გეოგრაფიულ სახელთა -თა სუფიქსისათვის ქართულში: ჩვენი მეცნიერება, № 11 — 12, 1924; მისივე, ენის განვითარების შინაგან კანონთა ერთი ნიმუში ქართულში: იბერ.-კავკას. ; ნათმ., V, გვ. 523.

⁸⁴ ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 386.

⁸⁵ არნ. ჩიქობავა, მრავლობითობის სუფიქსთა გენეზისისათვის, გვ. 74 — 75.

⁸⁶ Н. Марр, Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 38; მისივე, Грамматика древнеармянского языка, გვ. 98; მისივე, Два яфетических суффикса -te (-ti > -t) в грамматике древнеармянского языка: ИАН, 1910, გვ. 1248 — 50.

⁸⁷ Грам. древнелит. груз. языка, გვ. 38

⁸⁸ იქვე.

როგორც -ეთ, ისე -ეტ დაყრუებულ ვარიანტებს წარმოადგენს უფრო ძველი -ედ სუფიქსისა. სახელებში იგი ამ სახით, მართალია, არ დასტურდება, მაგრამ შემონახულია ზმნურ წარმოებაში: არი-ელ⁸⁹.

ვიეთ-თან ერთად ძველ ქართულში გვხვდება აგრეთვე ვი-ეთ-ნი, რომელიც, აშკარაა, გვიანდელი ფორმაა. მას შემდეგ, რაც დაიჩრდილა ეთ-ის, როგორც მრავლობითის მაწარმოებლის ფუნქცია და იგი გაგებულ იქნა ფუძისეულ მასალად, სახელს ხელახლა დაერთო მრავლობითის ახალი მაწარმოებელი -ნი და -თ. ამგვარად შესაძლებელი გახდა წარმოქმნილიყო მრავლობითი რიცხვის ფორმა სახელობითისათვის და ამით ერთგვარად შეესებულებოდა ვინ ნაცვალსახელის ბრუნების პარადიგმი (ვი-ეთ-ნი, ვი-ეთ-თა). ნ. მარი წერდა: «Им. мн. образуются и с наращением второго показателя множественности ви-ет-н-и, но обыкновенно этой форме придают значение неопределенного местоимения „некоторые“⁹⁰.

მართლაც, ძვ. ქართულში ვიეთნი მეტწილად განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელია, მაგრამ კითხვითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობითაც გვხვდება; მაგ.: ჰურიანი ვიეთნი იყვნეს? ქრესტ. 166,14; არა თქუა: „ვიეთნი ხართ“, არამედ: „ვიეთნი-ეგე იყვნით“: სინ. მრავალთ. 87,17; რომელნი იყვნეს და ვიეთნი, რათა ამასცა შინა სიმდაბლე აჩუენოს: ცხ. დავით გარესჯ. 147,28 ბ (შდრ. ვინ არიან, ვიეთნი ჰეშმარიტსა მისდევენ: კიმ. II, 47,9)...

ამგვარად, ვინ ნაცვალსახელის ბრუნების პარადიგმი შესაძლო ფორმების გათვალისწინებით ასეთ სახეს იღებს:

მხოლოდობითი რიცხვი		მრავლობითი რიცხვი	
სახ.	ვი-ნი	—	ვი-ეთ-ნი
მოთხ.	ვი-ნი	ვი-ეთ	ვი-ეთ-თა
მიც.	ვი-ს	ვი-ეთ	ვი-ეთ-თა
ნათ.	ვი-ს (— *ვი-ის)	ვი-ეთ	ვი-ეთ-თა
მოკმ.	*ვი-თ (— *ვი-ით)	—	—
ვით.	*ვი-დ	—	—

რ ა ა, რ ა

§ 250¹ როგორც დავინახეთ, ვინ ნაცვალსახელს გარკვეული არქაიზმები ახასიათებს როგორც ბრუნების, ისე რიცხვის წარმოების მხრივ. სხვა რიგის მორფოლოგიურ თავისებურებებს ამკლავებს მეორე კითხვითი ნაცვალსახელი რა, რომელიც არაა დამიანთა სახელების მიმართ იხმარება.

⁸⁹ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 75.

⁹⁰ Н. Март, დასახ. ნაშრ., გვ. 102.

სახელობითი ბრუნვის ფორმა ძველ ქართულში -ა-ს (←-ი) და-
 ირთავს. იგი ძველ ქართულშივე თანდათან ჩამოსცილდა სახელს
 და უკვე საშუალო ქართულში გამარტივებული სახით წარმოდგა:
 რა. ამ ფორმით დამკვიდრდა ახალ სალიტ. ენაში. სახელობითი
 ბრუნვის ნიშანი ამჟამად მხოლოდ არქაული ტიპის დიალექტებშია
 შემონახული -ი || -ა-ს სახით. გვხვდება აგრეთვე ვაჟა-ფშაველას, ალ.
 ყაზბეგის, ი. ჭავჭავაძისა და ზოგი სხვა მწერლის თხზულებების პერ-
 სონაჟთა მეტყველებაში; მაგ.: რა ა ხ სარგებელ არს: ხანმ. მრავალთ.
 36,17; რა ა ხ განიზრახე? ჰაბო, 73,9; ნეტარ რა უმძიმის, რა სკირ-
 სო? ვტ 56,4; გუარი შენი რა არისო? ვისრ. 17,2; რა უკვირთ? ი.
 ჭ. II, 213; რა ი დამიშავებია შენთვის? ა. ყაზბ. 62; რა ი ხარ... რა
 გი ჩემთანით: ვაჟა, V, 361...

ამავე დიალექტებში სახელობითის ი || ა შერჩენილია აგრეთვე
 -ლა || -ლ ნაწილაკის დართვისას; მაგ.: რა ი ლ იქნებისავე? ხეცს. მას.
 159,2; მე რა ი ლ ექნავე ეებლადავ? ხეცს. ტექსტ. 328,22; რა ა ლ ა
 ჰუმ ექნასუ? საინგ. 195; რა ა ლ ა უთხრას: ქრესტ. მოხ. 173,35.

მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა ძველ ქართულში იშვიათად
 გვხვდება იმ გასაგები მიზეზის გამო, რომ აღნიშნული ბრუნვით
 ჩვეულებრივ გამოიხატება პიროვნება, რომელსაც დაესმის კითხვად
 ვინ? და არა რამან? გვიანდელ ძეგლებში უკვე გვხვდება თითო-
 როლა შემთხვევა, როცა რა ა ხ ნაცვალსახელსაც უჩნდება მოთხრო-
 ბითი ბრუნვის ფორმა. მისი გამოყენების არე თანდათან ფართოვ-
 დება, რაც უფრო ახალი ქართულისაქენ მოვდივართ²¹. საშუალო
 ქართულში თავს იჩენს როგორც ძველი, ისე ახალი ფორმა: რამან,
 რამ. პირველი, როგორც არქაიზაციის გამოვლენა, შეიძლება შე-
 გვხვდეს ახალ ქართულშიც; მაგ.: რა მ ა ნ დაგაყენნა აქამომდე: ბა-
 ლაჰვარ. 17,2; — რა მ შეგაშინა, ხათუთი? მ. ჯავახ. II, 505; — რა მ
 დაგაბრმავა... რა მ დაგაყრუვა? მ. მრეველ. 23...

მცემითი ბრუნვის ფორმა ძველ ქართულში ჩვეულებრივ გავრ-
 ცობილი სახით გვხვდება საშუალო ქართულში თითქმის თანაბრად
 არის დაცული როგორც გაუფრცობელი, ისე გავრცობილი ფორმები.
 ახალი ქართულისათვის კი მეტწილად დამახასიათებელია ნაცვალ-
 სახელის გაუფრცობელი სახით ხმარება; მაგ.: რა ს ა გავენებს თქნ
 წერილი იგი: ხანმ. მრავალთ. 15ხ, 14; თქვა, თუ: ჰგავსო ეგე რა ს ა!
 ვტ 1097,4; რა ს ა ბძანებთ! ი. ჭ. II, 34... რა ს ძკრის საქმესა შე-

²¹ შდრ. ი. ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, სახელთა ბრუნება, გვ. 511.

სწამებთ: o 18,29 C; რას ვპნახავ: ვისრ. 27,22; ვინ-ღა რას გამა-
გებინებს! ა. ყაზბ. 1, 60...

იმ კილოებში, სადაც სახელობითის ნიშანი o || ა შენახულია, ზოგჯერ იგი მიცემითშიც გადაჰყვება; მაგ.: რა ა ხ ს ი: ხოც: მთარაჟ. 71; ჯერ რა ა ხ ს ღროხს შინ წასვლააო: იქვე (შღრ. ხ ე ა ს დაუშენ-
და თავსა ი ბ ე დითი: იქვე)... რა ა ხ ს ვაქნევე ცარალ მშვიდბას: ი. ჭ. II, 28 (მოხევის საუბრიდან)...

ძველი ქართულისათვის დამახასიათებელია ნათესაობითის ერ-
თადერთი ფორმა რაახა, -თხს თანდებულით — რაახათხს. ორივეს მიზეზის კითხვითი ზმნისართის მნიშვნელობა აქვს და ნიშნავს რად, რატომ: რა ა ხ ს ა ხეძიებთ ცხოველსა მას მკუღართა თანა? ხანმ. ლექც. ლ 24,5; რა ა ხ ს ა თ ხ ს ჯუარს-აცუთ... ქრესტ. 292, 3 — 4; რა ა ხ ს ა თ ხ ს შგურაცხ-ჰყოფ წესსა: ლიმონ. 11,11.

თანდებულისანი ფორმა, რაღა თქმა უნდა, გვიანდელია. რაახა ძველ ქართულში უთანდებულოდაც კარგად გამოხატავდა მიზეზის გარემოების კითხვას.

ძველ ქართულში ბრუნვის ხმოვანი ელემენტის გავლენა ფუ-
ძის ბოლოკიდურ ხმოვანზე ჯერ კიდევ სუსტია. ბრუნვის ფლექსიის დართვა მის რედუქციას ვერ იწვევს. სამაგიეროდ ფუძის ბოლო-
კიდური ხმოვნის მოქმედება იმდენად ძლიერია, რომ ზოგჯერ იგი ბრუნვისეული ხმოვნის დაკარგვას იწვევს და ამის შიდეგად თავს იჩენს რახა, რომელიც გარეგნულად მთლიანად ემთხვევა მიცემი-
თის ფორმას; მაგ.: რა ა ხ ს ა მკითხავ მე: მ 19, 17 C (შღრ. რა ა ხ ს ა მკითხავ მე: DE); შენ რა ა ხ ს ა უკუე გერგების: მამ. სწ. 89,13; რა ა ხ ს ა განკჯრეებულ ხართ: ცხ. იოვ. ზედაზნ. 61,1 ბ: „საულ, საულ, რა ა ხ ს ა მღევენი მე“: მამ. სწ. 87,7 (შღრ. რა ა ხ ს ა გან შეგემთხვა საღმობაჲ იგი: Sin-43,113r).

რაახა-ს ფონეტიკურად გამარტივებული სახე რახა და მისი გაუერცობელი ვარიანტი რახ მე-13 საუკუნიდან მოკიდებული უკვე მასობრივად გვხვდება -თუის || -თვის თანდებულის დართვისას; მაგ.: რა ა ხ ს თ ვის ხარ აგრე ვებული? ვტ 1104,2; რა ა ხ ს თ ვის აუგზია: ვისრ. 109,5; შენ რა ა ხ ს თ ვინ არ იქერ? შაპნ. II, 370; რა ა ხ ს ა თ ვის დაგიტევებია? სიბრძნე სიცრ. 37...

საერთო მწერლობის ადრინდელ ძეგლებში პარალელურად თავს იჩენს აგრეთვე კვეცადი ფორმები, რომლებიც საბოლოოდ მკვიდრ-
დება ახალ ქართულ ენაში; მაგ.: „ევე კმა სიმხნე სიმხნისად, რად-
ღა ხარ მომხევეტი რისა!“ ვტ 691,4; იგი წაგუეკიდა, რისა გუეში-
ნოდა: ვისრ. 128,5...

ფუძეუკვეცილი ფორმა ნათესაობითი ბრუნვისა ამჟამად ახასიათებს ხევსურულს, ფშაურს, მოხეურს და ნაწილობრივ იმერულსა და აჭარულს. იგი გვხვდება ვაჟა-ფშაველასა და ა. ყაზბეგის ნაწარმოებების პერსონაჟთა დიალოგებში; მაგ.: რ ა ი ს სალოცავადაც მაჰსულხარ: ვაჟა, V, 382; — რ ა ი ს ა თ ვ ი ს წავიდოდა? ა. ყაზბ. I, 16; რ ა ი ს მაქმედი ას? ხევს. მას. 124,2; რ ა ი ს შიშიო: ქრესტ. ქვ. იმერ. 314,6...

ამავე დიალექტებში ეს ფორმა დატულია აგრეთვე ნანათესაობითარი ვითარებითის წარმოებისას; მაგ.: არც ვიცოდი, რაისად მივჰყვანდი: დიალექტ. ფშ. 136; რ ა ა ზ ა (←რააზლა←რააზლა) გაციინო? ქრესტ. რაჭ. 252,18...

ამ უკანასკნელ ფორმაში თავს იჩენს ხმოვანთა ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაცია (აი → ეი), რომელიც გურულში გვადლევს რეიზა-ს. აქედან, ერთი მხრივ, სრული ასიმილაციის შედეგად ზოგან ვიღებთ რიიზა-ს, ხოლო, მეორე მხრივ, წინა მახვილიანი ხმოვნის გავლენით აფიქსიებული -ი ხმოვანი იკარგება და სათანადო ნაცვალსახელი რეზა-ს სახით წარმოგვიდგება; მაგ.: რ ე ი ზ ა არ სჟამ, ბიძია! გურ. 99; შდრ. რ ე ლ ე ი ზ ა (←რაღაიზა) დაბრუნდებოდა უკან: იქვე, 95; თქვი, რ ი ი ზ ა (←რეიზა←რაიზა) მოსულხართ? დიალექტ. ქვ. იმერ. 478; შდრ. დ ი ი ძ ა ხ ა (←დეიძახა←დაიძახა) მეფემ: იქვე; ასე რ ე ზ ა (←რეიზა) ქენიო? დიალექტ. გურ. 426.

ამავე ტიპის ფონეტიკური პროცესია მომხდარი ინგილოურ რებეჟ-ში, რომელიც იწინავს რისტვისს. რ ა ტ ო მ (ბეჟა || ბე = თვის): რ ა ი ბეჟა → რ ა ბეჟა → რ ე ბეჟა → რ ე ბეჟა: შენ რ ე ბ ე ჟ მ ა გ ბიჭთან დაპნიშნე: დიალექტ. ინგ. 246.

რ ა ა ძველ ქართულში ფუძეუკვეცილი სახითაა აგრეთვე მოქმედებით ბრუნვაში, ოღონდ კითხვითი ნაცვალსახელის მნიშვნელობით ძალზე იშვიათად გვხვდება: რ ა ა თ ა (= რით) აღგიხილნა თუაღნი შენნი? ი 9,26 C... იგი ჩვეულებრივ იხმარება კავშირის ფუნქციით მიზნის გარემოებით დამოკიდებულ წინადადებაში. ა. შანიძეს, რომელმაც გამოსცა ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, წინასიტყვაობაში აღნიშნული აქვს, რომ რ ა ა თ ა კავშირი გახსნილი სახით იშვიათად გვხვდება. იგი ჩვეულებრივ ქარაგმის ქვეშ დგას (რ ა). ამდაგვარადვეა შემოკლებული რ ა ნაცვალსახელი, როცა იგი მოქმედებითია⁸²;

⁸² ქართული ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია სამი შატბერდული ხელნაწერის მიხედვით, გამოსცა აკაკი შანიძემ, თბილისი, 1945, გვ. 045.

რამდენიმე მაგალითი: რა წარვიდეს: საბა ასურ. 8,26; რა მივიდეს მათა: კიმ. I, 2,21; შდრ. მითხარ მე, სადა და(ბ)დევ, რა ათა მე წარმოვილო იგი: ხანმ. ლექც. ი 20,15...

უკვეცელი ფორმა საშუალო ქართულშიც გვხვდება, მაგრამ ამ პერიოდის ლიტ. ენისათვის ფაქტობრივად მაინც კვეცადი ფორმაა დამახასიათებელი. ეს უკანასკნელი დასტურდება როგორც გავრცობილი, ისე გაუვრცობელი სახით. მავრცობად ა ხმოვანთან ერთად ი-ც იხმარება; მაგ.: რა ითა ჰგავს ისარსა მშუილდი? ვისრ. 127,9; ამბავი ისი თუ ვცნაო მე რითა?! ვტ 225,1; ეს სისხლს რითი მისცემდა? სიბრძნე სიცრ. 53; რით ვიშოო ანუ რა მოვაგვარო: რუსულან. 5,5...

სამივე კვეცადი ფორმა რით, რითა, რითი ახალ ქართულშიც იხმარება, მაგრამ გაბატონებული მდგომარეობა პირველს აქვს მოპოვებული; მაგ.: რით უნდა გაირჩიოს: ი. ჭ. II, 152; მე რითა ვარ ნაკლები: იქვე, 256; რითი გათავდებოდა: ა. წ. IV, 18; რითი ვუშველიდი? ვაჟა, V, 16; რითი დაემშვიდებინა: მ. მრეველ. 40...

თანამედროვე ლიტ. ენისაგან განსხვავებით არქაული ტიპის დიალექტებში მოქმედებითი ბრუნვის ძველი (უკვეცელი) წარმოებაა გავრცელებული. ასეთი ფორმები გვხვდება აგრეთვე ვაჟა-ფშაველას და ა. ყაზბეგის ნაწარმოებების პერსონაჟთა მეტყველებაში; მაგ.: — აბა რა ითა: ვაჟა, V, 2; მტერნ რა ით შავარიგნათ? ხევს. მას. 124,5.

ფერეიდნულსა, მთარაჭულსა და ზემოიმიერულში იხმარება ამავე წარმოების მეორე ვარიანტი რათო, ხოლო ქვემოიმიერულში რითო-ს პარალელურად გვხვდება აგრეთვე რითინ; მაგ.: რათი სყიდობ ემასაო; დიალექტ. ფერეიდნ. 262; — რათი დაეწველოყე ირმებო? დიალექტ. მთარაჭ. 525; რათი უნდა მოუტანოს? დიალექტ. ზ. იმერ. 444; რითინ მოზილოს: ქრესტ. ქვ. იმერ. 315,1 (შდრ. ყველე მითინ ჩამოდიოდა: იქვე, 316,33)...

მოქმედებითი ბრუნვის ფორმაზე -გან თანდებულის დართვით საშუალო ქართულში წარმოიქმნა რათგან, ხოლო აქედან გ-ს მეზობლად თ-ს გამყდერების გზით მივიღეთ რაადგან, რომელიც დამკვიდრდა ახალ ქართულში მიზეზის ზმნისართის მნიშვნელობით. ამ ფუნქციით მოსალოდნელი პირვანდელი ფორმა რაათგან ძველ ქართულში დოკუმენტალურად არაა დადასტურებული, თუმცა სხვა მნიშვნელობით აქ-გან თანდებულისანი ფორმა გვხვდება: რაათგან = რა დრო-

დან⁸³; მაგ.: რათგან ღმერთმან მზედ დაგზადა: ვტ 135,1; აწ რათ-
გან გული დამიბნელე: ვისრ. 7, 5 — 6...

რა კითხვითი ნაცვალსახელის ვითარებითი ბრუნვის ფორმა ძველსა და ახალ ქართულში ერთნაირად იწარმოება: რა-დ. ძვ. ქართულში იგი ჩვეულებრივ მიზეზის კითხვითი ზმნისართის ფუნქციით გვევლინება, ნიშნავს რატომ? რადგანაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რაჲსა და რაჲსათჳს ფორმაც ამავე დანიშნულებით იხმარება, ამიტომ ხშირად ესენი ერთმანეთს ენაცვლებიან კიდევ⁸⁴; მაგ.: რად ჰზი? სინ. მრავალთ. 96,7; რად მღევნი მე? საქმე მოციქ. 22,7 ა (მღრ. რაჲსა მღევნი მე? გ); რად ჩუენ... ვიძარხავთ ფრიად? მ 9,14 C (მღრ. რაჲსათჳს ჩუენ... ვიძარხავთ? DE)...

ამავე მნიშვნელობით გვხვდება რად ამ მაგალითებშიც: მიკუირს რად? ვისრ. 29,20; რად შენ თვალეზი აგება? დ. გურამ. 168...

ახალ ქართულში ძირითად რად ფორმასთან ერთად შეიძლება შეგვხვდეს სხვა ვარიანტებიც: რადა, რათ, რათა: რად გინდა ჩემი ვინაობა? ი. ჭ. II, 34; ეს რა და ჰღირს! იქვე, 251; რა და სწვალდები: ვაჟა, V, 175; რათა შურს: ი. ჭ. II, 366; რათაც არ უნდა დამჯდომოდა: ქ. გამს. II, 31...

ხევსურულსა და ფშურში ზოგჯერ რა ნაცვალსახელის ვითარებითის ფორმაა რაად. მიუთითებენ, რომ აქ ფუძისეულ ხმოვანთან ერთად ფორმანტისეული ა-ც არის დაცულიო: რა-ად⁸⁵, მაგრამ, ჩვენი აზრით, უფრო სწორი იქნება, თუ ამ შემთხვევაში მეორე ა ხმოვნის არსებობას მახვილსა და კითხვით ინტონაციას დაუკავშირებთ. ბრუნვის ნიშანი -დ ხევსურულში ჩვეულებრივ არ ყრუვდება, მაგრამ ზოგჯერ იგი სრულიად გაუჩინარებულა; მაგ.: — რა-ად ორთ გასაჭირშია? ხევს. მას. 173,7 — 8; რა-ად გვეპოცინებითო: ქრესტ. ფშ. 151,29; რა-ად(დ) ვკლავთაგ: ხევს. ტექსტ. 327,35...

§ 251. ძველ ქართულში რა მრავლობით რიცხვს ვერ აწარმოებს. ახალ ქართულშიც იგი იშვიათად იხმარება მრავლობითში, მაგრამ მოგვოვება როგორც ებიანი, ისე ნარბიანი ფორმები. ა-ზე დასრულებულ სხვა ფუძეკვეცად სახელთაგან განსხვავებით ამ ნაც-

⁸³ შ. ძიძიგური, ქართული სალიტ. ენის ისტორიისათვის, გვ. 282.

⁸⁴ თ. შარაძენიძე, მოქმედებითი და ვითარებითი ბრუნვების წარმოება და ფუნქციები ძველ ქართულში: კრებ. სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, გვ. 425.

⁸⁵ აღ. ჰინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, გვ. 61.

ვალსახელს ბოლოკიდური ხმოვანი არ ეკვეცება⁸⁶, ამის გამო ზოგჯერ თავს იჩენს ხოლმე ასიმილაცია: რაეზი → რეეზი; მაგ.: ჩვენ რანი ვართ მაგასთან! ი. ჭ. II, 295; რაეზი არ გამოიცნო! იქვე, 215; ეგრეები ჩაგიდენია, ჰა? იქვე, 96...

ამგვარად, თუ გავითვალისწინებთ ლიტ. ენაში ხმარებულ ყველა ფორმას, რა ნაცვალსახელის ბრუნების ცხრილი ასეთი იქნება:

მხოლოდობითი რიცხვი

მრავლობითი რიცხვი

	დვ. ქართ.		ახ. ქართ.		ახ. ქართ.	
სახ.	რა-გ		რა		რა-ებ-ი, რეები	რა-ნი
მოთხ.	რა-მან		რა-მ		რა-ებ-მა	—
მიც.	რა-ს,	რა-ს-ა	რა-ს,	რა-ს-ა	რა-ებ-ს	—
ნათ.	რა-მსა,	რა-ს-ა	რა-ის,	რა-ის-ა	რა-ებ-ის	—
მოქმ.	რა-მთ-ა,	რა-თ-ა	რა-ით,	რა-ით-ა	რა-ებ-ით	—
ვით.	რა-დ		რა-დ,	რა-დ-ა, რა-თ, რა-თ-ა	რა-ებ-ად	—

რომელი

§ 252. ძველსა და ახალ ქართულშიც რომელი კითხვითი ნაცვალსახელი ფუძეკუმჭვადია. მას აქვს ყველა ბრუნვის ფორმა (გარდა წოდებითისა). ეწარმოება როგორც ნარ-თანინანი, ისე ებიანი მრავლობითი რიცხვი.

მხოლოდობითი რიცხვი

მრავლობითი რიცხვი

სახ.	რომელ-ი	რომელ-ნი	რომელ-ებ-ი
მოთხ.	რომელ-მან, რომელ-მა	რომელ-თ-ა	რომელ-ებ-მა
მიც.	რომელ-ს(ა)	რომელ-თ-ა	რომელ-ებ-ს
ნათ.	რომელ-ის(ა)	რომელ-თ-ა	რომელ-ებ-ის
მოქმ.	რომელ-ით(ა)	—	რომელ-ებ-ით
ვით.	რომელ-ად	—	რომელ-ებ-ად

რამდენიმე მაგალითი: რომელი არს? სინ. მრავალთ. 55,19; სხვა სჯობდა რომელი? ვტ 513,2; რომელი გინდა? მ. ჯავახ. II, 438; რომელმან შექმნა სამყარო: ვტ 1,1...

სხვა კითხვითი ნაცვალსახელები ბრუნვისა და რიცხვის წარმოების მხრივ არავითარ თავისებურებას არ გვიჩვენებენ. იბრუნვიან როგორც ფუძეკუმჭველი სახელები. ამავე დროს ისინი დამოუკიდებლად იშვიათად გვხვდება. მათი ძირითადი დანიშნულება სხვა სახელის მსაზღვრელობაა.

ვი(ნ)ლა, რალა

§ 253. ძველ ქართულში კითხვით ნაცვალსახელზე ნაწილაკის დართვა გავლენას ვერ ახდენდა ბრუნების პროცესზე, რადგანაც

⁸⁶ ა. შანიძე, გრამ. საფუძვლები, გვ. 103.

იგი სახელს მხოლოდ ბრუნვის ნიშნის შემდეგ დაერთოდა, ე. ი. ყოველთვის ფუძესთან შეუზრდელი სახით იყო წარმოდგენილი. საშუალო ქართულიდან მოკიდებული ამ მხრივ მდგომარეობა საკმაოდ შეიცვალა. ძველ წარმოებასთან ერთად ენაში თავი იჩინა ახალმა წარმოებამ, რანაც ფორმათა პარალელური ხმარება გამოიწვია. ამჯერად საკითხი ეხება -ლა ნაწილაკიან კითხვით ნაცვალსახელებს.

ძველ-ქართულში -ლა ნაწილაკი სახელს დაერთვის ბრუნვის ნიშნის შემდეგ; მაგ.: რ ა ა ლ ა ბოროტ არს ეამი იგი...? მაწ. სწ. 185,9; რ ა ს ა ლ ა ვიტყვ; იქვე, 15,29; რ ა ა ს ა ლ ა განვაგრძობ: ხანძთ. ქვ 35...

ფუძეს შეუზორცებელი ამგვარი ფორმები საშუალო და ახალ ქართულშიც დამკვიდრდა: ნეტარ ვინლა გამითენოს! ვტ 762,2; ვინლა მოიგონებდა? ი. ჭ. II, 218; ვისლა ელოდა: მ. მრევლ. 83; ვისთვისლა დავრჩეო: რუსუდან. 191,2... რალა მივსნის მე? ვისრ. 279,11; რაილა გვიჭირს? ა. ყაზბ. I, 2; რამლა მოგაგონა? ვაჟა, V, 45; რასალა ეძებ? ვისრ. 46,9; მე რით-ლა განვდევნო?! ა. ყაზბ. I, 48; რაღლა გავიწყდებათ? ვაჟა, V, 184...

მაგრამ ამასთან ერთად წარმოიქმნა ნაწილაკშეზრდილი ფორმები, რომელთაც თანამედროვე სალიტ. ენაში გაბატონებულნი მდგომარეობა ზოიპოვეს. ასეთ წარმოებისას ვინ ნაცვალსახელის -ნ -ლა ნაწილაკის წინ ჩვეულებრივ ამოვარდნილია ხოლმე; მაგ.: ვილა ჰკადრებდა: რუსუდან. 137,3; ვილა დამმარხავს? ი. ჭ. I, 156; ვილასუნდა ვენდო? ა. ყაზბ. I, 60; ვილასა ნინნავთ? მ. მრევლ. 91 (შდრ. ვილასლა ვეცმო: ს. მგალ. 400)... ზაშ რალამ შეგაშინა? ი. ჭ. I, 43; რალას ვიზამდი: ა. წ. IV, 12; რალად დამცინი? მ. მრევლ. 177...

შედარებით იშვიათად ახალ ქართულში გვხვდება აგრეთვე ნარევი ტიპის ფორმები, როგორცაა რაილას, რილას, რილათი და სხვა: რაილას შვრება? ა. ყაზბ. I, 132; რილასთვისუნდა ვაჩნერებულყავ: ნ. ლომ. 269; რილათი გვეცხოვრა?! იქვე, 33:

დიალექტებში ჩვეულებრივ ნაწილაკშეზრდილი ფორმებია გავრცელებული. შეუზრდელი წარმოება ახასიათებს უმთავრესად ხევსურულსა და თუშურს. აქ ნაწილაკი, როგორც წესი, დაერთვის ირიბ ბრუნვათა გავრცობილ ფორმებს, სამაგიეროდ თვით -ლა ნაწილაკი ხმოვანმოკვეცილი სახითაა წარმოდგენილი; მაგ.: რალას უზემდენ: დიალექტ. ზ. იმერ. 453; რალათი ვჭამოთ? ქრესტ. რაჭ. 283, 36; შდრ. რასალ მემართლებოდავ? ხევს. მას. 138,12; შენ რალად მინდებარ: იქვე, 137,6; ვისალ აქვავ? თუშ. ტექსტ. 15,33...

იმერულსა და გურულში (აქედან ა. წერეთლისა და ე. ნინო-
 შვილის თხზულებებშიც) ნაწილაკშებრილ ფორმას სახელობითში
 -ი ერთვის და ვიღებთ რაღაი-ს. მისი მნიშვნელობაა „რადგან“: რა-
 ლაი ამისანა სუფრა მაქ: დიალექტ. ზ. იმერ. 445; ახლა რაღაი
 საქმეზე მოვსულვართ: ე. ნინ. 15; მეც რაღაი კი სოფლის ამბავი
 მომაცოლეს, მზად ვიყავი: ა. წ. IV, 17...

ვილა და რაღა ნაცვალსახელის ბრუნების ცხრილი ასეთია:

	შეუზრდ.	შეზრდ.	შეუზრდ.	შეზრდ.
სახ.	ვი(ნ)-ლა	ვილა	რა-ლა	რაღა
მოთხ.	—	ვრღამ	რამ-ლა	რღამ
მიც.	ვის-ლა	ვრღას	რას-ლა	რღას
ნათ.	ვის-(თვის)-ლა	ვიღას(თვის)	რის-(თვის)-ლა	რღასთვის
მოქმ.	—	ვიღათი	რით-ლა	რღათი
ვით.	—	ვიღად	რად-ლა	რღად

მი(ნ), მუ, ნამუ

§ 254. კითხვითი ნაცვალსახელები ჭანურსა და მეგრულში
 საერთო სქემის მიხედვით იბრუნება. მათ შორის კითხვითი ნაც-
 ვალსახელი მუ მთლიანად გასდევს გენეტურად მასთან დაკავშირე-
 ბული მესამე პირის ნაცვალსახელის მუ-ს ბრუნებას.

ჭანური

მ. ხ. რ ი ც ხ ე ი

სახ.	მი(ნ)	„ვინ“ ⁴	მუ მუ-აა	„რა?“	ნამუ „რომელი?“
მოთხ.	მი-ქ		მუ-ქ მუ-აა-ქ		ნამუ-ქ
მიც.	მი-ს		მუ-ს მუ-აა-ს		ნამუ-ს
ნათ.	მი-ში		მუ-ში მუ-აა-ში		ნამუ-ში
მიმართ.	მი-შა		მუ-შა მუ-აა-შა		ნამუ-შა
დაშორ.	მი-შე(ნ)		მუ-შე(ნ) მუ-აა-შე(ნ)		ნამუ-შე(ნ)
მოქმ.	მი-თე(ნ)		მუ-თე(ნ) მუ-აა-თე(ნ)		ნამუ-თე(ნ)

მეგრული

მ. ხ. რ ი ც ხ ე ი

სახ.	მი	მუ მუ-ა	ნამუ
მოთხ.	მი-ქ	მუ-ქ	ნამუ-ქ
მიც.	მი-ს	მუ-ს	ნამუ-ს ნამუს
ნათ.	მი-ში	მუ-ში	ნამუ-ში
მიმართ.	მი-შა	მუ-შა	ნამუ-შა
დაშორ.	მი-შე	მუ-შე	ნამუ-შე
მოქმ.	მი-თი	მუ-თი	ნამუ-თი
დანიშნ.	მი-შო(თ)	მუ-შო(თ)	ნამუ-შო(თ)
გარდაქ.	მი-თ	მუ-თ	ნამუ-თ

მაგალითები: მი ნ ნოდერი ბიქომთ, მი ნ ჩქინებურა ფცხუ-
 ნუმთ! ჭან. ტექსტ. II, 25, 33 — ვინ ნაღს ვიჯამთ, ვინ ჩვენებურად
 ვარჩევთ; მი ნ რექ სიაფა? ი. ყიფ. ქრესტ. 80, 17 — ვინ ხარ შენო?

მიკ მეჩამს? ჭან. ტექსტ. II, 89,14 — ვინ მისცემს? მის ეწყინებუნ: მ. ხ. მ. ტ. 232,32 — ვის ეწყინება; მი შ ოხორიშა ილი: ჭან. ტექსტ. 147, 25 — ვის სახლში წახვედი... ჰააა მუნ ორენ?! იქვე, 13,10 — ეს რა არის? მუ ნღლა მაჰარასუნონ? ი. ყიფ. ხოფ. 20,33 — რა დღე უნდა მეღირსოს? მუ შა მოხთი? ჭან. ტექსტ. II, 138,4 — რაზე მოხვედი?... „სი ნამუ -ნა რენ“: ს. ჟღ. არქაბ. 35,10 — შენ რომელმა (რომა) ხარ; ნამუ ქ გიქუ: ჭან. ტექსტ. II, 149,21 — რომელმა დაგიწვა...

§ 254. მრავლობითი რიცხვის წარმოებაც საერთო ნორმებს მიჰყვება. ჭანურში მრავლ. რიცხვის მაწარმოებელი -ეფ ე ხმოვანს კარგავს, რადგან იგი დაერთვის ხმოვანზე დასრულებულ მი, მუ ფუძეებს: მი-ფ-ე, მუ-ფ-ე. დასტურდება -ეფ სუფიქსის შენახვის შემთხვევებიც: მი-ეფ-ე, მუ-ეფ-ე. ნამუ ნაცვალსახელის მრავლობითია ნანი და ნამთეფე. ამ უკანასკნელში უ დაკარგულია: ნამთეფე ← ნამუ-თ-ეფ-ე⁹⁷. მეგრულში მუ ნაცვალსახელს მრავლობითი არ მოეპოვება. მი და ნამუ-ს მრავლობითი კი ჩვეულებრივ იწარმოება.

ჭანური

სახ.	მი-ფ-ე	მუ-ფ-ე	ნა-ნი	ნამ-თ-ეფ-ე
მოთხ.	მი-ფ-ე-ქ	მუ-ფ-ე-ქ	ნა-ნი-ქ	ნამ-თ-ეფ-ე-ქ
მიც.	მი-ფ-ე-ს	მუ-ფ-ე-ს	ნა-ნი-ს	ნამ-თ-ეფ-ე-ს
ნათ.	მი-ფ-ე-ში	მუ-ფ-ე-ში	ნა-ნი-ში	ნამ-თ-ეფ-ე-ში
მიმართ.	მი-ფ-ე-შა	მუ-ფ-ე-შა	ნა-ნი-შა	ნამ-თ-ეფ-ე-შა
დაშორ.	მი-ფ-ე-შე(ნ)	მუ-ფ-ე-შე(ნ)	ნა-ნი-შე(ნ)	ნამ-თ-ეფ-ე-შე(ნ)
მოქმ.	მი-ფ-ე-თე(ნ)	მუ-ფ-ე-თე(ნ)	ნა-ნი-თე(ნ)	ნამ-თ-ეფ-ე-თე(ნ)

მეგრული

სახ.	მინ-ეფ-ი	ნამუნ-ეფ-ი
მოთხ.	მინ-ენ-ქ	ნამუნ-ენ-ქ
მიც.	მინ-ენ-ს	ნამუნ-ენ-ს
ნათ.	მინ-ეფ-იში	ნამუნ-ეფ-იში
მიმართ.	მინ-ეფ-იშა	ნამუნ-ეფ-იშა
დაშორ.	მინ-ეფ-იშე	ნამუნ-ეფ-იშე
მოქმ.	მინ-ეფ-ითი	ნამუნ-ეფ-ითი
დანიშნ.	მინ-ეფ-იშო(თ)	ნამუნ-ეფ-იშო(თ)
გარდაქც.	მინ-ეფ-ო	ნამუნ-ეფ-ო

რამდენიმე მაგალითი: თქვენ მი ფ ე რეთ? ს. ჟღ. არქაბ. 38, 14 — თქვენ ვინ ხართ? მი ფ ე ონუ: ჭან. ტექსტ. II, 102,20 — ვინ არიან; მუ ფ ე გიწუმელან: ჭან. ტექსტ. I, 7,16 — რაებს გეუბნებიან; მუ ფ ე ბძირი! ჭან. ტექსტ. II, 70,15 — რაები ვნახე; სი მუ ე ფ ე მოლოდი: ი. ყიფ. ხოფ. 21,35 — შენ რაები მიქენი; ნამუ-ნ ე ფ ი ვ ა გაბედღეს: ი. ყიფ. ქრესტ. 67,1 — რომლებიც ვერ გაბედღავდნენ

⁹⁷ არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, ჭანურის გრამ. ანალიზი, გვ. 84.

§ 256. სვანურ აწრ („ვინ“) კითხვით ნაცვალსახელს ბრუნე-
ვისას ორფუძიანობა ახასიათებს. სახელობითსა, მოთხრობითსა და
მიცემითში საერთო ფუძეა აწრ, ნათესაობითში კი ფუძისეულ მა-
სალად ი გვევლინება: ი-შა. მოთხრობითსა და მიცემითში ნიშნებად
ქართველური -დ და -ს აფიქსებია გამოყენებული: აწრ-დ, აწრ-ს. ამ
უკანასკნელ ფორმაში ფუძისეული რ ზოგჯერ იქარგება და გვაქვს
აწ-ს. ნათესაობითს აწარმოებს -შ-ა ფორმანტი: ი-შა (შდრ. იმ-შა),
რომელშიც -ა ემფატიკური ხმოვანი ჩანს⁹³. აწრ ნაცვალსახელს მრ.
რიცხვი არ ეწარმოება (სახ. აწრ, მოთხ. აწრ-დ, მიც. აწრ-ს || აწ-ს,
ნათ. ი-შა); მაგ.: აწრ იროლე? სვან. პოეზ. I, 20,8 — ვინ იქნება?
აწრ დ აჯშხებიჲლე? იქვე, 77 ც 5 — ვინ შეგიკერა? აწს ოხლელი?
იქვე, 8,93 — ვის ელი?

მშა („რა“) კითხვითი ნაცვალსახელი სახელობითში ა-ს დაირ-
თავს (შდრ. ძვ. ქართ. რა-ა, მეგრ. მუ-ა). ფუძეა შა, რომელიც შე-
კვეცილი სახით წარმოდგენილია მოთხრობითსა და ირიბ ბრუნვებ-
ში: ი-მ-ნ-შმ (<*ი-მა-ნ-შმ), ი-მ-ს (<*ი-მა-ს), ი-მ-შა (<*ი-მა-ა-შ-ა)
და ა. შ.⁹⁴ ბრუნებისას გამოვლინდება ორი ფუძე: ერთია სახელო-
ბითისა — შა, მეორეა მიცემითისა — იმ, რომელიც ყველა სხვა ბრუნ-
ვაშია გამოყენებული. როგორც სხვა ნაცვალსახელებში, აქაც მოთხ-
რობითის მაწარმოებლად -შმ ფორმანტი გვევლინება: იმნ-შმ; შდრ.
ამნ-შმ (ამან), ეჯნ-შმ (იმან). მიცემითის ფორმა ზოგჯერ სათანადო
ნიშანს არ მიიღებს და იგი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი, ნათე-
საობითში გვაქვს პარალელური ფორმები: იმ-შა და იმ-ემ. ქართუ-
ლის მსგავსად ვითარებითი ბრუნვის ფორმა გამოყენებულია აგ-
რეთვე კითხვით ზმნისათად: იმნ-წრ? (=რატომ?). მშა ნაცვალსახელ-
საც მრავლობითი რიცხვი ჩვეულებრივ არ ეწარმოება (სახ. მშა ||
შა, მოთხ. იმნ-შმ || იმ-ემ, მიც. იმ-ს || იმ, ნათ. იმ-შა || იმ-ემ, მოქმ.
იმნ-ოშე || იმნ-ოვშ, ვით. იმნ-წრ || იმნ-არ); მაგ.: წინწილ მშა ჯწრ?
სვან. პოეზ. I, 76 ს, 14 — წინწილა რად გინდა? იმ ოხლელი? იქვე,
8,92 — რას უკდი? — ი მშ შ ესერ ვვი ხაკვიშ...? პოეზ. ტექსტ. II,
318,10 — რა გაღონებსო, რა გადარდებსო (რისი გული გალო-
ნებსო)? ი მნ ო შ ხეყვეს აცხირეს! იქვე, 109, 16 — რით უნდა გაიკოს!
იმნწრ ხაშნედ? იქვე, 81,22 — რად შეაჰამეთ?..

⁹³ ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა. ბრუნების სისტემისათვის სვანურში, გვ. 344.

⁹⁴ გ. მაკავარიანი, ბრუნების ერთი ტიპის გენეზისისათვის სვანურ-
ში, გვ. 102.

სვანურის ლახამულურ კილოკავში შენიშნულია ამ ნაცვალსახელის ბრუნების ქართველური (ქართულ-ზანური) სისტემა, რაც პირველ ყოვლისა დაჩნდება მიცემითსა, ნათესაობითსა და ვითარებითში. კითხვითი ნაცვალსახელი ამ ბრუნების მიხედვით გათანაბრებულია არსებით სახელებთან¹⁰⁰ (სახ. შა, მოთხ. იმნ-ემ, მიც. მშ-ს, ნათ. იმ-შშ || იმ-შა || იმ-ნ-ემ-იშ, მოკმ. იმნ-ოშვ, ვით. მშ-დ); მაგ.: მშს რაგდი? — რას ლაპარაკობ? იმშ შ მგჩემ ხი? — რისი გამკეთებელი ხარ?... მშდ ჯეკვდენი — რადაც მოგინდება.

როგორც ზემომოყვანილი ბრუნებიდან ჩანს, ნათესაობითში პარალელურად დასტურდება აგრეთვე ნარვეი სისტემის ფორმა იმ-ნ-ემ-იშ, რომელშიც ერთდროულად წარმოდგენილია ბრუნვის სამი ფორმანტი: -ნ, -ემ, -იშ.

ორმაგი სუფიქსაციის თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს აგრეთვე კითხვითი ნაცვალსახელი ხედა (რომელი), რომელიც კილოების მიხედვით სამი ვარიანტით არის წარმოდგენილი: ხედა, ხელი, ხნდა.

	ბზ.	ბქ.
სახ.	ხედა	ხნდა
მოთხ.	ხედაშენშ ხედაშდ	ხნდემ
მიც.	ხედაშ	ხნდამ
ნათ.	ხედაშიშ	ხნდემი
მოკმ.	ხედაშშვ	ხნდამშვ

პირველი ნარვეი სისტემისაა, მეორე კი ადილური ტიპის ბრუნებას მისდევს. ჩვენებით ნაცვალსახელთა მსგავსად ხედა-ში ადგილი აქვს ორმაგ სუფიქსაციას. ეს მოვლენა თავს იჩინებს ერთ შემთხვევაში მხოლოდ ქართველური ფორმანტების მეშვეობით (ხედაშიშ), მეორე შემთხვევაში კი შერეული, უცხოური და ქართველური ფორმანტების მეშვეობით. რიგი ასეთია: ქართველური წინ უსწრებს უცხოურს და არა პირუკუ, როგორც ეს გვაქვს სხვა შემთხვევაში: ხედა-შ-ნ-ემ. ნათესაობითის ფორმა ფეცედ გამოდის ყველა სხვა ბრუნვისათვის. ამასთან, მიცემითში ბრუნვის ნიშანი -ს არ არის წარმოდგენილი — ხედაშ ← ხედაშს. წარმოების მიხედვით თითქოს მსგავსება გვაქვს ქართ. ნანათესაობითარი სახელის ბრუნებასთან, მაგრამ, როგორც მიუთითებენ, სვანურში ამ ბრუნების სახელებს ნანათესაობითარის შინაარსი არა აქვთ¹⁰¹.

¹⁰⁰ მ. ქალ და ნი, სვანური ენის ლახამულური კილოკავის გრამატიკული თავისებურებანი, გვ. 164.

¹⁰¹ თ. შარაძენიძე, ბრუნებათა კლასიფიკაციისათვის სვანურში, გვ. 132

სხვა ვითარებაა დაცული მეორე — ხადა — ნაცვალსახელში. აქ მოთხ. ბრუნვის ფორმა ხაღემ ფუძის.როლში გამოდის სხვა ბრუნვათა მიმართ¹⁰². მიცემითში სახელი ბრუნვის ნიშანს არ მიიღებს. ამ დანიშნულებას აქ ფუძის ფლექსია ასრულებს (შდრ. მოთხ. ხაღემ, მიც. ხადამ). ნათესაობითში დაერთვის ბრუნვის ნიშანი -იშ, რომლის თანხმოვანი ელემენტი ჩვეულებრივ მოკვეცილია: ხაღემი← ხაღემიშ.

კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელები

§ 257. კითხვით-კუთვნილებით ნაცვალსახელთა ბრუნვის თა-ვისებურება ისაა, რომ მათ ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა არ ეწარ-მოებათ. ეს გასაგებშიცაა: თვით ეს ნაცვალსახელები მიღებულია ნათესაობითი ბრუნვისაგან: ვი-ს-ი, რ-ის-ა || რ-ის-ი. თავისებურებას წარმოადგენს ისიც, რომ ბრუნებისას ორ-ორ ფუძეს გამოავლენენ ხოლმე — გაეცობილს და გაუეცობელს (სახ. ვის-ი, რისა || რის-ი; მოთხ. ვის-მა, რისა-მ; მიც. ვისა-ს, რისა-ს, მოქმ. ვის-ით, რის-ით; ვით. ვის-ად, რის-ად); მაგ.: ისი კარავი ვ ისი არისო: ამირანდარჯ-ჯან. 11; მაშ ვ ისი საქმეა? ი.კ. II, 59; ვ ისი ჯერი დადგება: მ. ჯავახ. II, 424; გული შენ დაგრჩა, ვთქვა ვ ისაღ? ვტ 181,3... მაინც რ იქსი იმედი აქვს? ა.წ. IV, 94; ეს რ ის ნიშანია? ი.კ. II, 208; სხვადმცა რ ისაღ ვთქვი: ვტ 281,4...

ხეცურულსა¹⁰³ და თუშურში ვისი-ს ნაცვლად ვისა იხმარე-ბა, რისა კი ზოგან წარმოდგენილია ფუძეფუძეველი სახით: რაისი || რასი. დასტურდება აგრეთვე რეის, რომელიც ასიმილაციის გზითაა მიღებული რაის ფორმიდან; მაგ.: მე რა ვ ისა მემართა: ხეც. მას. 177,6; ვ ისა ხარივ? თუშ. ტექსტ. 38,7... რა ისი გეშინიანთ: ა. ყაზბ. II, 12; რ ა ს ი ეშინოდა? ქრესტ. რაჟ. 254,27; რ ე ის უნდა მეშინოდეს? ე. ნინ. 115...

კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელები იშვიათად გვხვდება ნარ-თანთან მრავლობითში, უფრო იშვიათია ებიანი მრავლობითის ფორმები; მაგ.: ვ ისნი ხართ: ვტ 1063,4; ვ ისნი სტუმარნი იყვნენ-ნო? რუსულდან. 108,4; იქნებ ვ ისნი არიან: ს. მაგალ. 421; ვ ისთა ტომთა? ვტ 1139,1; ვ ისებ ი ხართ? ვაჟა, V, 167...

¹⁰² არნ. ჩ ი ქ ლ ბ ა ე ა, სვანური მოთხრობითის ერთი ვარიანტი და სახელ-თა ბრუნვის ორფუძიანობა ზოგ კავკასიურ ენაში: თბილისის სახ. უნივერსიტე-ტის შრომები, XVIII, 1941, გვ. 55.

¹⁰³ აღ. კ ი ნ კ ა რ ა უ ლ ი, ხეცურულის თავისებურებანი, გვ. 62.

§ 258. ზანურსა და სვანურში მი(ნ), მუ და აჰრ, მჰა კითხვითი ნაცვალსახელების ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა ამავე დროს კითხვით-კუთვნილებით ნაცვალსახელს წარმოადგენს: ზან. მიში (ვისი), მუში (რისა), სვან. იშა (ვისი), იშჰა || იშემ (რისა). ესენი ჩვეულებრივ სხვა სახელის მსაზღვრელად გვევლინებიან და არც ბრუნვისა და არც რიცხვის მიხედვით არ იცვლებიან: ჭან. სახ. მიში კუჩხე („ვისი ფეხი“), მოთხ. მიში კუჩხე-ქ, მიც. მიში კუჩხე-ს, ნათ. მიში კუჩხე-ში, მიმართ. მიში კუჩხე-შა, დაშორ. მიში კუჩხე-შე(ნ), მოქმ. მიში კუჩხე-თე(ნ); სვან. სახ. იშა ჯან, მოთხ. იშა ჯან-ე-ემ, მიც. იშა ჯანე, ნათ. იშა ჯანე-ემ, მოქმ. იშა ჯანე-შე, ვით. იშა ჯანე-დ.

მიმართებითი ნაცვალსახელები

§ 259. ზემოთ აღინიშნა, რომ ძველ ქართულში მიმართებითი ნაცვალსახელი სამი სახისაა: უნაწილაკო, რომელიც გარეგნულად მთლიანად ემთხვევა კითხვით ნაცვალსახელს (ვინ, რა, რომელი, რაოდენი...), ნაწილაკიანი (რომელი-იგი, რომელიცა) და ორმაგ-ნაწილაკიანი (რომელიცა-იგი). ბრუნების თვალსაზრისით ამათ შორის არავითარი განსხვავება არ არის, რადგანაც ყველა ნაწილაკი ბრუნვის შხამზარეულ ფორმას დაერთვის ბოლოში. ამიტომ მიმართებით ნაცვალსახელთა მორფოლოგიურ დახასიათებისას ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე შენიშვნით დაგვკმაყოფილდებით, რადგანაც მათი (resp. კითხვითი ნაცვალსახელების) ვრცელი მიმოხილვა ზემოთ უკვე იყო წარმოდგენილი.

ძველ ქართულში ესე, ეგე, იგი ნაწილაკები, როგორც წესი, უცვლელად დაერთვის ბრუნვაცვალებად ნაცვალსახელს. მაგრამ ვარაუდობენ, რომ თავიდანვე ასე არ უნდა ყოფილიყო: პირველად, ამ სიტყვების ნაწილაკებად ქცევის პროცესში, ალბათ, ისინიც იბრუნებოდნენ და შემდეგ და შემდეგ კი გაქვევდნენ კითხვით სიტყვასთან, დაკარგეს ბრუნების უნარი და ნაწილაკებად იქცნენ¹⁰⁴. ამ ძველი ვითარების ამსახველ იშვიათ შემთხვევად ასახელებენ ერთ მაგალითს: „კეთილსა წამებასა გჰრუენებენ, რომელნი-იგი მოციქულ მოციქულთა იქმნებოდეს მოვლინებულ ქრისტეს მიერ, რომელთა-მათ პირველ ანგელოზნი იგი ეტყოდეს: იბოლ. 25,89“¹⁰⁵.

¹⁰⁴ ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 361.

¹⁰⁵ იქვე.

ხაზგასმული სიტყვა ჩვეულებრივი სახით უნდა ყოფილიყო. **რომელთა-იგი.** ჩვენი მხრით დაეძინეთ, რომ მსგავსი შემთხვევები ძველ ქართულში სხვაც დაიდებნება. მაგალითად, „საქმე მოციქულთა“-ს დ რედაქციაში ერთგან იკითხება: და სარწმუნოებითა სახელისა მისისაჲთა, რომელსა ამახ ხედავთ და იცით, განამტკიცა სახელმან მისმან: 3,16. მიუხედავად იმისა, რომ გ რედაქციაში ეს ხაზგასმული ადგილი სხვაგვარად არის წარმოდგენილი (... ამახ რომელსა ხედავთ...), ჩვენ მაინც ვფიქრობთ, რომ რომელსა ამახ გავებულ უნდა იქნეს როგორც ნაწილაკიანი მიმართებითი ნაცალსახელი რომელსა-ამას, სადაც სახელობითში მოსალოდნელი ვხე ნაწილაკი მიცემითის ფორმითაა წარმოდგენილი. ასეთი ფაქტები, ჩვენი აზრით, რაიმე სიძველეზე არ უნდა მიუთითებდეს. პირიქით, მათი გაჩენა ძველ ქართულში გვიანდელი მოვლენა ჩანს, რასაც შესაძლოა საფუძვლად უდევს ანალოგია ნაწევართან.

რომელი-იგი, რომელიცა, რომელიც

§ 260. ამ ნაცვალსახელს წოდებითის გარდა ყველა ბრუნვის ფორმა მოეპოვება. ძველ ქართულში ხშირად იგი წრფელობითშიც გვევლინება. იბრუნება როგორც ფუძეკუმშვადი სახელი: ნაწილაკიანი ნაცვალსახელის ბრუნების ასეთ სურათს ვიღებთ:

	მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი	მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
წრფ.	რომელ-იგი		რომელცა	
სახ.	რომელი-იგი		რომელიცა	
მოთხ.	რომელმან-იგი	} რომელნი-იგი	რომელმანცა	} რომელნიცა
მიც.	რომელსა-იგი		რომელსაცა	
ნათ.	რომლისა-იგი	} რომელთა-იგი	რომლისაცა	} რომელთაცა
მოქ.	რომლით-იგი		რომლითაცა	
ვითარ.	რომლად-იგი		რომლადაცა	

მაგალითები ტექსტებიდან: წრფელ.: სადა არს იგი, რომელ გუშინ იყო: მამ. სწ. 135,5; რომელ-იგი მოსრულ იყო: ი 7,50; ერსა მას, რომელცა ჰნებავენ: მ 27,15 C; და ჰრქუა აბრაჰამ... მთავარსა მას ყოვლისასა, რომელ-რაჲ იყო მისი: დაბ. 24,2... სახ.: ჰყო ყოველი, რომელი გამცენ შენ: გამოსლვ. 23,22; რომელი იგი ვიხილეთ: საქმე მოციქ. 4,20; რომელიც ამას გამოიცნობს: სიბრძნე სიცრ. 54; რომელიც იქვე ახლო-მახლო იწყებოდა: ა. ყაზბ. 1, 19... მოთხ.: რომელმან დაიმდაბლოს თავი თჳსი, იგი აღმალდდეს: ლ 18,14; რომელმან-იგი განმკურნა, მან მრქუა მე: ი 5,11; რომელმანცა გამოიხუენ ტევანნი შუენიერნი: სასულ. პოეზ. რქზ 192; მიუგო ლუარსაბზა, რომელმაც არ იცოდა ჯერ, რა ამბავია: ი. ქ. II, 168... მიც.: და იყო მუნ კაცი, რომელსა გელი

განკმელ ედგა: მ 12,10; მოავლინოს, რომელსა-იგი თქუნენ კელი შეწყაეთ: საქმე მოციქ. 3,20; მოვიდა მას აღვილსა, რომელსა ცაჲ ჰრქუა: დაბ. 22,3; ხელი ჩამოართვა ქალს, რომელსა ც ელაპარაკებოდა: დ. კლდ. 7...

გურულში მიცემითი ბრუნვის ნიშნად -ს-ს მაგიერ -ც-ც გვევლინება, მაგ.: იყო ერთი გოგიე მეპურე, რომელ ცა ც... აფერი გააჩთა: დიალექტ. ქვ. გურ. 420... რომელ ცა ც ამ შემთხვევაში შესაძლოა ასიმილაციით იყოს მიღებული (ს—ც → ც—ც), მაგრამ დაბეჯითებით ამის თქმა ძნელია, რადგან ამ კილოს, როგორც ეს გამორკვეულია, ისედაც ახასიათებს მიცემითის -ს ნიშნის -ც-ში გადასვლა ზოგიერთი ნარნარა და წინაენისმიერი თანხმოვნის შემდეგ¹⁰⁶. ეს მოვლენა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მეგრულის ზუგდიდურ-სამურზაყანულ კილოკავშიც არის გავრცელებული¹⁰⁷.

ნათ.: რომლისა-იგი სიტყუსათს მომხადეთ მე: საქმე მოციქ. 10,29 ა; რომლისათს ცა საქმე ესე ფრიად შეუძნდა იოვანეს: ზარზ. 172,8. მთქმ.: რომლითა კუერთხითა სცეს, მითვე იგუემოს იგი: მამ. სწ. 149,10; რაღლითა ცა სახითა მოსრულ ხართ: კიმ. I, 78,31...

რაჲ, რაჲ-იგი, რაჲცა, რაცა, რაც

§ 261. ძველ ქართულში ჩვეულებრივ იხმარება სახელობითა და მიცემითი. საშუალო ქართულში ამასთან ერთად იშვიათად გვხვდება მოთხრობითა და მოქმედებითიც. ახალ ქართულში კი რაც ნაცვალსახელს წოდებითის გარდა ყველა ბრუნვის ფორმა მოეპოვება.

ძველ ქართულში სახელობითი ბრუნვის ფორმაა რაჲ || რაჲ-იგი || რაჲცა. საშუალო ქართულიდან ცნობილია რაცა || რაც და იშვიათად რაიცა. ახალ ქართულში ეს უკანასკნელი სამივე ფორმა შეიძლება შეგვხვდეს. ლიტ. ენაში გაბატონებულია რაც. სახელობითი ბრუნვის ნიშანი (ი → ჯ) დაცულია ხევსურულსა და ინგილოურში.

სახ.: არა შემეშინოს, რაჲ მიყოს მე მტერმან: ცხ. იოვ. ზედაზნ. 43,26 გ; ვაჲ ჩუენდა, რაჲ-ესე შეგუემთხუა: მამ. სწ. 227,9;

¹⁰⁶ ი. მეგრელიძე, მიცემითი ბრუნვის ნიშნისა და მესამე პირის სუბიექტური ნიშნის სახეცვლილება გურულში: თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრ., VI, 1938, გვ. 348; მისივე, Лазский и мегрельский слон в гурийском: Труды Института языка и мышления имени Н.Я. Марра, Москва—Ленинград, 1938, გვ. 25.

¹⁰⁷ И. Кипшидзе, Грам. мингр. языка, გვ. 017,024.

ბრძანეთ, რა აცა გნებაეს: ხანძთ. კგ 61; რა აცა მქონდა, ქის მო-
გართვი: ი. ჭ. II, 223.

მოთხრობითში დასმული ნაცვალსახელი ჩვეულებრივ სხვა სა-
ხელის მსაზღვრელად გვევლინება.

მოთხ.: რამანც კაცმა... საშლელათ კელყოს: დოკ. I, 239,
1716... ნუ გეშინიან, ნენე, რამაც ღმერთმა დაარჩინა, ის ღმერ-
თი უშველის: ს. მგალ. 404...

მიცემითი ბრუნვის ფორმა ყოველთვის გავრცობილია: რასა,
რასა-იგი, რასაცა, რასაც.

მიც.: მაშინ გულის ჯმა ყო იჯ, რასა იტყოდა: ბოლნ. 13;
რასა-იგი ვეტყოდე მათ: ი 18,21; რასაცა იქმ: დაბ. 21,22; ის
რასაც კითხულობდა, თითქო მეცნო: ი. ჭ. II, 44...

კახურში ზოგან ხმოვნის შემდეგ -ც ნაწილაკი ა-დ არის ქცე-
ული; რასაა (შდრ. ვისაა... ძმებსაა, დღესაა, შინაა¹⁰⁸); მაგ., რასაა
გეტყვის, ჰო უთხარიო: კახ. 34...

ნათ.: უგულოდ ეპყრობოდა ყველაფერს, რისგანაც რამე
სარგებლობას არ გამოელოდა: დ. კლდ. I, 228,36...

მოქმედებითი ბრუნვის ფორმა ყოველთვის გავრცობილია. საშ.
ქართულში ჩვეულებრივ ფუძეკვეცადი სახით გვევლინება, მაგრამ
ისტორიულ დოკუმენტებში დასტურდება აგრეთვე უკვეცელი ფორ-
მები, რომლებიც სამი ვარიანტით წარმოგვიდგება, ესენია: რათაცა,
რათაც, რათიც. უკვეცელი სახით ეს ნაცვალსახელი ამჟამად მთის
კილოებში გვხვდება.

მოქ. ჯთქვენ ხართ რითაცა ჭირითა: ვტ 1283,2; ავიღეთ
ფასი სრული და უკლები, რათაცა გული ჩუენი შესჯერდებოდა:
დოკ. I, 4,1477; რათიც შეძლება გვექონდეს: იქვე, 636, 1722;
რითაც ურევენ: ჭდიალექტ. ხეგს. ნ; რათაც მამემსახურები:
მთარაქ. 72...

ვით.: რადაც უნდა, იმად იქცევა: რუსუდან. 173,32; მოგებ-
მარო, რადაცა გინდი: ვტ 781,4...

ჩვეულებრივია მიმართებითის ფუნქციით ნანათესაობითარი
სახელობითი, რომლის ორი სახეა ცნობილი უკვე საშუალო ქარ-
თულიდან მოკიდებული: რისიც (შდრ. ვისიც) და რისაც. ეს მეორე
ფორმა მავრცობიანი ნათესაობითი ბრუნვის ანალოგიით უნდა იყოს

¹⁰⁸ არ. მარტიროსოვი და გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის
კახური დიალექტი, გვ. 34.

მიღებული. ისტორიულ დოკუმენტებში გვხვდება აგრეთვე უკვეცე-
ლი ფუნიდან ნაწარმოები რასაც || რასიც (= რისიც). პირველი, რო-
გორც ვხედავთ, მთლიანად ემთხვევა ცალმაგი ბრუნების ჩვეულებ-
რივ მიცემითს; მაგ.: რისიც მქონებელნი ყოფილან: დოკ. I, 667,
1739; მერე გვეკითხნა, რისიც გაგება გვინდოდა: ნ. ლომ. 26; დღეს
რისაც მქონებელნი არიან: დოკ. I, 231, 1714; დღეს რასაც მა-
მულის მქონებელი იყოს, თქვენთვის... გვიბოძებია: იქვე, 226, 1714;
შდრ. მოგეცით... აღგილ-მამული, მიწა-წყლით, წისკელით... სასაფ-
ლაოთი, რასისაც მქონებელი იყო: დოკ. II, 465, 1821...

ვინ, ვინცა; ვინც, ვინაც

§ 262. ვინც მიმართებით ნაცვალსახელს მოეპოვება სახელო-
ბითის, მოთხრობითის, მიცემითისა და ნათესაობითის ფორმები.

ძველ ქართულში სახელობითი წარმოდგენილია ვინ, იშვია-
თად ვინცა სახით. ეს უკანასკნელი გაბატონებულია საშუალო ქარ-
თულში, თუმცა ზოგჯერ გვხვდება აგრეთვე ვინც. ახალ ქართულ-
ში პირიქითაა: ძირითადია ვინც, ხოლო სპორადულად იხმარება
ვინცა.

სახ.: გიციოთ შენ, ვინ ხარ: მრკ 1, 24; და განიდევნა ეკლესიით
იგი და ვინ მასთან იყო: Sin-43, 103 r; მამისა იმას უნდა ეთაქი-
ლებოდეს, ვინც მამასთან პირშავია: ი. ჭ. II, 98; ფული კი იმას
აკლია, ვინც არ მუშაობს: მ. ჯავახ. II, 329...

ხევსურულსა და თუშურში საკმაოდ გავრცელებულია ვინაც.
იგი ვაჟა-ფშაველას ნაწერებშიც დასტურდება; მაგ.: ვინაც ჰელს
შაუქცევდ, ქვე იშულლებდეს: ხევს. ტექსტ. 337, 35; ვინაც ავ გვიყ-
ვა ობოლთა: ვაჟა, V, 363...

მოთხ.: ვინ ამის ეკლესიასა დავით ეპისკოპოსსა ხულოცოს,
იგიცა ღწ შეიწყალენ: ქრესტ. 1, ბოლნ. წარწ.; ვინცა... ეს
წიგნი გიტეხოს, ისიმც შეიშლება რჯულისაგან: დოკ. I, 671, 1746;
ვინც კი რა იცოდა: ს. მგალ. 324...

ძველ ქართულში ჩვეულებრივია უნაწილაკო და იგი (ესე, ეგე)
ნაწილაკიანი მიცემითი. საშუალო ქართულში გავრცობილ ფორმას-
ც ერთვის, გაუვრცობელს კი — -ცა: ვინაც, ვინცა. ეს უკანასკნელი
სქარბობს პირველს, ახალ ქართულში კი პირიქითაა, გაბატონებუ-
ლია ვინაც.

მიც.: ვის აქუს ოქროჲ, გამოიღენ: გამოსლვ. 32, 24; შენ არა
გამომიცხადებ, ვის-ი გი მოავლინებ ჩემ თანა: იქვე, 33, 12; ვისა-
ცა უნდეს ძესა გამოცხადების, გამოუცხადოს: ლ 10, 22 C; ვისცა

ესმის, მოვიდიან: ვტ 1509,2; ვაი იმას, ვისაც უსაქმოდ მოასწრობდა ხოლმე: ი. ჭ. II, 252.

კახურსა და თიანურში ხმოვნის შემდეგ ნაწილაკი -ც შეიძლება დასუსტდეს და ჟ-დ იქცეს; მაგ.: ვისაჲ ეტყვი, წამოვო (კახ.); ვისაჲ ძალა აქონდა... რიგიან ემზადებოდა: დიალექტ. თიან. 159...

ნათ.: ვაჲ არს კაცისა მის, ვის მიერ მიეცემის იგი! ლ 22,22; ვისგან მზე საწუნელია: ვტ 36,4...

ლიტერატურულ ენაში მიმართებითის მნიშვნელობით ნანათესაობითარი სახელობითის ორი ფორმა ცნობილი: უნაწილაკო და ნაწილაკიანი (ვისი, ვისიც), ხევსურული დიალექტისათვის დამახასიათებელია ვისაიც; მაგ.: არავის გამოუტხადო იგი, გარნა თუ ვისი შენ გენებოს: ბალაჰვარ. 28, 6 — 7... შენც ისა ხარ, ვისიც მოლოდინი ჩემს სულსა ჰქონია: ი. ჭ. II, 121...

ნანათესაობითარი ვითარებითის გამარტივებული ფორმა უნდა იყოს ვისაცა ასეთ მაგალითებში: ვისაცა იყოს, მასვე მისცეს: ლევიტ. 6,5; და თქუეს ურთიერთას: განვიხიოთ ესე, არამედ წილს ვიგდოთ ამას ზედა, ვისაცა იყოს, რაჲთა აღესრულოს წერილი იგი: ი 19, 24 (მღრ. ვის დამიცა ჯერ იყოს: დოქ. II, 403. 1823)...

ფეიქრობთ, ასევე ვისაცა იყო მოსალოდნელი, მაგრამ ფაქტობრივად გვაქვს ვისიცა ამ მაგალითში: ხ' შემდგომად სიკუდილისა ჩემისა აუწყე, ვისიცა გენებოს: საბა ასურ. 9,7...

რაოდენი, რაოდენი-იგი, რაოდენი-რაჲ, რაოდენიცა, რამდენიც

§ 263. ღველ ქართულში იგი (ესე, ეგე) ნაწილაკიანი ფორმა ძირითადად სახელობითსა და მიცემითში გვხვდება (რაოდენი იგი || რაოდენი-იგი, რაოდენსა-იგი || რაოდენსა-იგი), ცა და რაჲ ნაწილაკიანს წრდებლობითიკ მოეპოვება (რაოდენცა, რაოდენ-რაჲ). საძივე ფორმა გააჩნია აგრეთვე უნაწილაკო ნაცვალსახელსაც (რაოდენ, რაოდენი, რაოდენსა). საწუალო ქართულში ეს ნაცვალსახელი თავს იჩენს რამდენიმე ვარიანტით (რამთონიც, რასდონიც, რასთენიც). ახალ ქართულში დამკვიდრებული რამდენიც სახელობითსა, მოთხრობითსა და მიცემითს გარდა ნათესაობითშიც "გეიძლეა" წეგეხედეს, ოლონდ, როცა მას საზღვრული ახლავს, ნაწილაკი -ც მასთან გადაინაცვლებს ხოლმე. მაგ.: რა ედენცა დაჰმსდაბლდე ქუეყანასა, ეგოდენცა აჰმალდე ცათა შინა: მამ. სწ. 169,8; რა ედენი-ესე იხილეთ: დაბ. 45,13; წარიდე საფასე, რაოდენიცა ვნებავს: ბალაჰვარ. 81,10 ბ; რამდენიც გენებოთ: კ. გამს. II, 42...

რაოდენსა ითხოვდეთ გეყოს თქუენ: მ 21,22; რაოდენსა-
იგი იქმოლა: მრკ 3,8...

როგორიც

§ 264. როგორიც საშუალო ქართულში ჩაისახა, მაგრამ საბოლოოდ ჩამოყალიბებული სახე ახალ ქართულში მიიღო. იგი გვხვდება უმთავრესად სახელობით და მიცემით ბრუნვებში, იშვიათად — მოქმედებითშიც. მაგ.: როგორიც შენა გაქვს: ი. ქ. II, 74; იპოვეს ისეთი ადგილი, როგორსაც ეძებდნენ: ა. ყაზბ. I, 25; თქვენ გინდათ იმავე უფლებით ჩაგველაპოთ, როგორითაც ცვარს ყლაპავს ზღვა: ქ. გამს. I, 61...

მრავლობითი რიცხვი

§ 265. რომელი, რომელი იგი და რაოდენი, რაოდენი-იგი, რაოდენიცა მიმართებით ნაცვალსახელებს ძველ ქართულში წართანიანი მრავლობითი რიცხვის ფორმები მოეპოვება სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვებისათვის: სახ. რომელი, რომელი-იგი, რაოდენი, რაოდენი-იგი, რაოდენიცა; მოთხ., მიც. და ნათ. რომელთა, რომელთა-იგი, რაოდენთა, რაოდენთა-იგი, რაოდენთაცა. ეგვეფ ფორმები აქვს აგრეთვე ვინ, ვინცა ნაცვალსახელს. ნაწილაკი (-ცა) ძალზე იშვიათად დაერთვის მხოლოდ ირიბ ბრუნვებს: სახ. ვიეთნი; მოთხ., მიც. და ნათ. ვიეთ || ვიეთცა; ნანათ. ვით. ვიეთა (← ვიეთდა). რაჲ, რაჲცა ნაცვალსახელს კი მრავლობითი რიცხვის ფორმები არ გააჩნია. ახალ ქართულში რომელიც მიმართებითი ნაცვალსახელი თითქმის თანაბრად იხმარება წართანიანსა და ეზიან მრავლობით რიცხვში. რაც შეეხება სხვა მიმართებით ნაცვალსახელებს (ვინც, რაც, რამდენიც, როგორიც...) როგორც საშუალო, ისე ახალ ქართულში ჩვეულებრივ მრავლობითი რიცხვი არ ეწარმოებათ. დასტურდება მხოლოდ თითო-ოროლა შემთხვევა, როცა რაც ან ვინც მრ. რიცხვშია წარმოდგენილი (რანიც, ვინებიც); მაგ.: დაისწავენ იგინი, რომელი უნებლებით გარდაცდეს: იობ. 14,17; რომელი-იგი სარწმუნო იყვნეს მის თანა: ბალაჰვარ. 10,18... ყოველნი განიბნიენენ, ვითარცა ცხოვარნი, რომელთა არა აქუნ მწყემსი: ცხ. შიოხსი და ევაგრ. 128, 36 — 37 გ... რაოდენიცა ჰპოვნეთ, მოუწოდეთ ქორწილსა ამას: მ 22,9; რავდენთაცა შეახეს მას, ცხონდებოდეს: მრკ 6,56 C; რაოდენთა უკმადა, განკურნებდა: ლ 9, 11... წარწყმედულება არს მათდა, ვიეთ შენი ისმინონ: კიმ. II, 38,24... ვინებიც იციანიანო, ხვალ დაშკამდენო: დიალექტ. გულამ. 98... არ იცი, აქამდის რანიცა ცრემლნი მდენიან: ვტ 151,3...

მით(ი), მუთ(ი), ნამუთ(ი), მუჴმათ(ი)

§ 266. მეგრულში ძირითადად ოთხი მიმართებითი ნაცვალსახელია: მით(ი) „ვინც“, მუთ(ი) „რაც“, ნამუთ(ი) „რომელიც“ და მუჴმათ(ი) „რამდენიც“. ამათი ბრუნება არაფრით არ განსხვავდება სათანადო კითხვით ნაცვალსახელთა ბრუნებისაგან, რადგანაც ნაწილაკი „თი“ (=ცა), რომელიც მი, მუ, ნამუ, მუჴმა კითხვით ნაცვალსახელებს დაერთვის, ყოველთვის შეუხორცებელი სახითაა, უშუალოდ მოსდევს ბრუნვის ნიშანს. ბრუნვის ნიშანსა და ნაწილაკს შუა ზოგჯერ შეიძლება დაჩნდეს ხმოვანი ი ან ირაციონალური ჯ: მიქით || მიქთ, მისუთი, ნამუქით || ნამუქთი, ნამუსითი || ნამუსუთი.. ამ უკანასკნელში იშვიათად თავს იჩენს სრული პროგრესული ასომილაკია: ფუძისეული უ იმსგავსებს მომდევნო ი || ჯ-ს: ნამუსუთი → ნამუსუთი.

მიმართებით ნაცვალსახელთა ბრუნების პარადიგმი ძირითადი ბრუნვების მიხედვით ასეთია:

სახ.	მი-თ(ი)	„ვინც“	მუ-თ(ი)	„რაც“	ნამუ-თ(ი)	„რომელიც“
მოთხ.	მი-ქ-უ-თ(ი) მი-ქ-ი-თ		მუ-ქ-უ-თ(ი)		ნამუ-ქ-უ-თ(ი) ნამუ-ქ-ი-თ	
მიც.	მი-ს-უ-თ(ი)		მუ-ს-უ-თ(ი)		ნამუ-ს-უ-თ(ი) ნამუ-ს-ი-თ(ი)	
ნათ.	მი-ში-თ(ი)		მუ-ში-თ(ი)		ნამუ-ში-თ(ი)	ნამუ-ს-უ-თ(ი)
მიმართ.	მი-შა-თ(ი)		მუ-შა-თ(ი)		ნამუ-შა-თ(ი)	
დაშორ.	მი-შე-თ(ი)		მუ-შე-თ(ი)		ნამუ-შე-თ(ი)	
დანიშნ.	მი-შო-თ(ი)		მუ-შო-თ(ი)		ნამუ-შო-თ(ი)	
მოქმ.	მი-თი-თ(ი)		მუ-თი-თ(ი)		ნამუ-თი-თ(ი)	

მითი || მით: მი თ ი ქიმოტყობანციე: ი. ყიფ. ქრესტ. 64,4 — ვინც მიეპარებაო; — თენა მი ქ უ თ ი გააცხადასიე: იქვე, 67,25 — ეს ვინც გამხილოსო: მისუთი ვა აფუღინენი: იქვე, 38,12 — ვინც რომ ვერ დაიმალება...

მუთი || მუთ: მუ თ ი ოზეში გაღე ქიძირე: იქვე, 25,14 — რაც ეზოს გარეთ ნახოთ; მუ თ შეუღებულუ ნი, ირულუ: იქვე, 21,26 — რაც რომ შეედლო, ირბინა...

ნამუთი: ნამუ თ ი გიანთხუღესუ: იქვე, 55,10 — რომელიც დაეცემოდა; ნამუ ქ ი თ თინა გაკურცხინუ ნი: იქვე, 21,33 — რო-მელმაც რომ ის გააღვიდა; ნამუსუთი ქირი ქიგუხე ხეშა: მ. ხ. მ. ტ. 7,14 — რომელსაც ქორი უზის ხელზე; ნამუ შე თ ი სინათლე იძირედუნი: იქვე, 7,20 — რომლისაგანაც სინათლე მოჩანდა; ნამუ-ნე ფ ი თ ი თექუ ოხორანდესუ ნი: ი. ყიფ. ქრესტ. 65,2. — რომლებიც იქ რომ სახლობდნენ...

მუჴმათი: მუ ჴ მ ა თ ი რღუ ნი...ოში ფუთიანი საგანეფი: იქვე 21,18 — რამდენიც რომ იყო ასფუთიანი ისრები...

ძველი ქართულის მსგავსად მეგრულშიც გვხვდება შემთხვევები, როცა მიმართებითი ნაცვალსახელი -თი ნაწილაკს არ დაირთავს, ე. ი. თვით კითხვითი ნაცვალსახელი გვევლინება მიმართებითის ფუნქციით; მაგ.: ნამუშა ვითოჟირი ვერსიში უხოლაშისკ მითინი ვე ზითინანცია: ი. ყიფ. ქრესტ. 63.31 — რომელთანაც თორმეტ ვერსზე ახლოს ვერავინ ვერ მიბედავსო; „შვი, მუშმა გოკო ნი!“ იქვე, 21,6 — სვი, რამდენიც რომ გინდა...

აერვწა, მწავწა, ხედვწა, მწუშმვწა, ვოშვწა

§ 267. სვანურში ძირითადი მიმართებითი ნაცვალსახელებია: აერვწა (=ვინც), მწავწა (=რაც), ხედვწა (=რომელიც), მწუშმვწა, ვოშვწა (=რამდენიც).

ქართული ვინც ნაცვალსახელთან შედარებით აერვწა-ს მოთხოვნილობით სახელობითისაგან განსხვავებული ფორმა აქვს. ბრუნვის ნიშნად დაირთავს -ღ-ს. მიცემითში დასტურდება ნაწილაკმეხორცეული, შეუხორცელებელი და ნარევი ტიპის ფორმებიც. პირველ შემთხვევაში ბრუნვის ნიშანი ნაცვალსახელს დაერთვის სულ ბოლოს, მეორე შემთხვევაში ბრუნვის ნიშანს მიიღებს კითხვითი ნაცვალსახელი, ნაწილაკი ნაბრუნებ ფორმას მიერთვის, მესამე შემთხვევაში კი ბრუნვის ნიშანი დაერთვის როგორც კითხვით ნაცვალსახელს, ისე -ვწა ნაწილაკს. ძირითადი ოთხი ბრუნვის მიხედვით ეს ნაცვალსახელი ასეთ სახეს იღებს: სახ. აერვწა, მოთხ. აერვწა-ღ, მიც. აერვწა-ს || აე-ს-ვწა || აე-ს-ვწა-ს. აე-ს-ვწა-ს, ნათ. აე-შ-ვწა || აერვწა-იშ; მაგ.: ერვწა მიჩ მოღ ხეჭემს! პროზ. ტექსტ. I, 21, 10 — ვინც მას არ მიჰყევს (მიჰყევბოდეს); აერვწა ქორს არღ: პროზ. ტექსტ. II, 287,17 — ვინც შინ (სახლში) იყო... ბევარს ერვწა ს ათგადწნახ: სვან. პოეზ. I, 13,33 — ბეგარას ვისაც დაადებდნენ; ესვწა ს ხელობ ხობა, ეჯი იშვი: პროზ. ტექსტ. II, 2,10 — ვინც ხელობა იცის, იგი ხელოსნობს; აესვწა შხენ ქეცნივ ეჯის: იქვე — ვისგანაც მიესჯებოდა იმას...

სხვა მითითებითი ნაცვალსახელები მწავწა (რაც), ხედვწა (რომელიც), მწუშმვწა, ვოშვწა (რამდენიც) იშვიათად იხმარება.

ნაწილაკის შეხორცების შემთხვევაში მწავწა მიმართებითი ნაცვალსახელის მიცემითის ფორმა იქნება მწავწახ, შეუხორცებლად ხმარებისას კი საწარმოებელ ფუძედ აღიება არა მწა კითხვითი ნაცვალსახელი, არამედ მისი მიცემითი ბრუნვის ფორმა იშ, რომელსაც შემდგომ ვწა ნაწილაკი ემატება: იშვწა (ბალსზემოურში დასტურდება უმწა ფორმაც). ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა იწარმო-

ება მნა კითხვითი ნაცვალსახელის ნათ. ბრუნვის ფორმაზე • (=ვა) ნაწილაკის დართვით¹⁰⁹, რომელიც ა ხმოვნის შემდეგ ა-დ იქცევა: იმშნა || იმშა (სახ. მწაგნა, მოთხ. მწაგნა-დ, მიც. მწაგნა-ს || იმ-გნა, ნათ. იმშნა-ა || იმშა).

ხედვწა, მახუმვწა და ვოშვწა ნაცვალსახელებს მხოლოდ ნაწილაკშებრდილი ფორმები მოეპოვება. ლაშხურში ეს ნაცვალსახელები ვწა-ს ძალზე იშვიათად დაირთავენ. მიმართებითობის გადმოსაცემად აქ -ი ნაწილაკი იხმარება. იგი შეუზრდელია, უშუალოდ დაერთვის ნაბრუნებ ფორმას.

სახ.	ხედვწა	მახუმვწა	ვოშვწა	ხედრ	მწახუმრ	ჭოშნა
მოთხ.	ხედვწა-დ	მახუმვწა-დ	ვოშვწა-დ	ხედრწმრ	მწახუმრწმრ	ჭოშნაწმრ
მიც.	ხედვწა-ს	მახუმვწა-ს	ვოშვწა-ს	ხედრწსრ	მწახუმრწსრ	ჭოშნაწსრ
ნათ.	ხედვწა-შ	მახუმვწა-შ	ვოშვწა-შ	ხედრწშრ	მწახუმრწშრ	ჭოშნაწშრ

მწახუმრ-ს მსგავსად იბრუნება ლაშხურში იმკალიბრ (სახ. იმკალიბრ, მოთხ. იმკალიბრწმრ, მიც. იმკალიბრწსრ, ნათ. იმკალიბრწშრ); მაგ.: ხედვწა ხოცხენხ, ალა მწყრინხ! სუან. პოეზ. I, 94b, 56 — რომელიც ერჩიოთ, ის მიქნან! ხედვწა ესერ ხოშა დოსდ პნგენინხ: პროზ. ტექსტ. II, 309,3 — რომელიც უფრო ადრე ადგება; ვოშვწა დ მურყვამს ბაჩლდ ჟი ხაგ: სუან. პოეზ. I, 57,73 — რამდენი ქვაც ციხეს აქვს („აგია“); ხედრ ხეკვეს მრდ ოთკარენ: ლშხ. 72,34 — რომელიც არ უნდა გაელო; იმვწა ცხუვწარს ხნფშედინახ: პროზ. ტექსტ. I, 3,6 — რასაც ტყვიებს ესროდნენ.

მრავლობითი რიცხვის ფორმა არც ერთ მიმართებით ნაცვალსახელს არ ეწარმოება, რაც ქართულთან და ზანურთან (კერძოდ, მეგრულთან) შედარებით ახალი მოვლენა უნდა იყოს¹¹⁰. ამის საფუძველზე მიმართებით ნაცვალსახელსა და მისამართ სიტყვას შორის რიცხვში შეთანხმება მოშლილია.

ურთიერთობითი ნაცვალსახელები

ერთი-ერთი, ერთმანერთი || ერთმანეთი,
ურთიერთას, ერთ-ერთი

§ 268. ურთიერთობითი ნაცვალსახელის მორფოლოგიური თავისებურება ისაა, რომ მას ყველა ბრუნვის ფორმა არ ეწარმოება. ამავე დროს საერთოდ არ მოეპოვება მრავლობითი რიცხვის ფორ-

¹⁰⁹ ნ. აბესაძე, ჰიპოთაქსის წევრ-კავშირები, გვ. 113.

¹¹⁰ იქვე, გვ. 116.

მა მიუხედავად იმისა, რომ შინაარსობრივად კონტექსტში, რომელშიც იგი იხმარება, ჩვეულებრივ ერთზე მეტი პირი იგულისხმება. მრავლობითობა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამ შემთხვევაში ფუძის გაორკეცებით გადმოიცემა. აქარულ დიალექტში, სადაც რედუპლიკაციას ადგილი არა აქვს, ურთიერთობითი ნაცვალსახელი მრავლობითის მაწარმოებელ -ებ (→ -ეფ) სუფიქსს დაირთავს. ამ მხრივ იგი მსგავსებას ავლენს სვანურ ურთიერთობით ნაცვალსახელთან, რომელიც იწარმოება ფუძის გაორკეცების ქგარეშე მრავლობითის -წრ სუფიქსის დართვით (შდრ. აქ. ერთმან-ებ-ს და სვ. უშხვ-წრ); მაგ.: ჩვენ აღამიღვევებიდან ერთმანებ ის ტერები ვართ: აქარ. 67,18; შდრ. გულჭრევეია ერთმანეფ ში (← ერთმანებში): იქვე, 70,14...

ძველ ქართულში ურთიერთობითი ნაცვალსახელი ერთიერთი ჩვეულებრივ გვხვდება მიცემითსა და ნათესაობითში, პირველში უფრო ხშირად, მეორეში კი შედარებით ნაკლებად. მაგ.: განვეშორენით ერთიერთსა: მამ. სწ. 147,10; არა ერთიერთისა განკითხვისათჳს შეეკრბეთ: ხანმ. მრავალთ. 3ხ, 2; განუკრდებოდა ყოველთა ერთიერთისა თანა: საქმე მოციქ. 2,12 ა... აწ უკუე რნი იგი ერთიერთისაგან განკუეთილ არიან: კიმ. I, 71, 35...

ძვ. ქართულში იშვიათად იხმარება ერთმანერთი. სამაგიეროდ იგი ხშირად გვხვდება საშ. საუკუნეების საერო მწერლობასა და ისტორიულ დოკუმენტებში, ხოლო თანამედროვე სალიტ. ენაში ერთმანეთი გაბატონებულ ფორმას წარმოადგენს. მას მოეპოვება სახელობითისა, მიცემითისა და ნათესაობითის ფორმები, მოთხრობითში არ იხმარება, რადგანაც თვით მისი პირველი კომპონენტი ამ ბრუნვაშია დასმული (ერთმან-ერთი || ერთმანეთი)¹¹¹; მაგ.: ერთმანერთი განკუეთნეს: კიმ. I, 71,34; უნდა ერთმანერთი დაზოცოთ? ა. ყაზბ. I, 26; ერთმანერთსა სისხლი სწმიდეს: ვტ 222,4; ერთმანერთისა პატივითა: ხანძთ. ობ 60; ერთმანერთისა ვერაფერი გაიგეს: მ. ჯავახ. II, 263...

ძვ. ქართულში ყველაზე ხშირად გამოიყენება ურთიერთას. იგი მეტწილად მიცემითშია, მაგრამ ნათესაობითის ფორმითაც შეიძლება შეგვხვდეს, როცა მსაზღვრელის როლში გვევლინება; მაგ.:

¹¹¹ ა. შანიძე, ქართ. გრამატ. საფუძვლები, გვ. 97.

ამბორს უყვეს უ რ თ ი - ე რ თ ა ს : კიმ. I, 34,15...

ნ. მარს „ხანტელის ცხოვრების“ ენობრივ მიმოხილვაში შენიშნული აქვს, რომ ისეთი მაგალითი, როგორიცაა — მოიკითხნეს ურთიერთას: 6,19 — საეკვო უნდა იყოს, რადგანაც „*Помимо того, что прямой объект в дат. при аористе кажется странным, в рукописи над глаголом находится как будто титло*“¹¹².

ურთიერთას -ას ნ. მარს მიცემითი ბრუნვის უძველეს ნიშნად მიაჩნდა. მიც. ბრუნვის ამავე სახეობად იგი თელიდა აგრეთვე ზმნისართების ისეთ ფორმებს, როგორიცაა: ადგილ-ას, ალაგ-ას, პირ-ას, წამ-ას და სხვ.¹¹³

სპეციალურ ლიტერატურაში ეს მოსაზრება გაზიარებულია, რადგანაც მას მხარს უჭერს სხვა ქართველურ ენათა მონაცემებიც: მაგალითად, მეგრულში გვაქვს რიგი ვითარებითი ზმნისართები: სქამ-ას-(ლამაზად), ლიბ-ას (რბილად), ჭიფ-ას (წერილად), მანგარ-ას (მაგრად), სადაც-ას აგრეთვე მიცემითი ბრუნვის ნიშანი უნდა იყოს¹¹⁴. ი. ყიფშიძე მას უწოდებს „арханческое окончание дательного картского падежа“. იგი წერს: „Достоинo особого внимания то обстоятельство, что мингрельский язык сохранил нам в виде наречий арханческое окончание дательного картского падежа -ას, в самом грузинском ныне весьма редкое и трудно отыскиваемое...“¹¹⁵

მიცემითის ასეთივე ხმოვნიანი სახეობა ცნობილია სვანურ-იდანაც; მაგ.: ფედი-ას, ჯვედი-ას, ჯან-ას¹¹⁶.

ურთიერთობითი ნაცვალსახელის სხვა ვარიანტებიც მეტწილად მიცემითში გვხვდება, იშვიათად კი—ნათესაობითსა და სახელობითში.

ხევსურულში მიცემითის ფორმა ერთმანეთს ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდის: თს კომპლექსის შერწყმით მიიღება აფრიკატი ც: ერთმანეთს → ერთმანეც. ზოგჯერ ეს ც ფუძისეულად არის გაგებული და გვაქვს ერთმანეცს: გოცენ ერთმანეცს: ხევს. მას. 188,32; გაბურთ ერთმანეცს უთხრეს: იქვე, 170,25...

¹¹² ТР, VII, СПб, 1911, გვ. XLIII.

¹¹³ Грам. древнегруз. языка, გვ. 23.

¹¹⁴ А. С. Чикобава, Морфологические встречи абхазского языка с картвельскими языками: ენიშვის მოამბე, XII, თბილისი, 1942, გვ. 163.

¹¹⁵ И. Кипшидзе, Грам. мингр. языка, გვ. 024.

¹¹⁶ ვ. თოფურიძე, ბრუნების სისტემისათვის სვანურში, გვ. 341.

მიცემითში ეგვეფ ფონეტიკური პროცესი იჩენს თავს ერთუროს ნაცვალსახელში. ამასთან ერთად დისიმილაციის ნიადაგზე იკარგება მეორე მარცვლის რ: ერთუროს → ერთუთს → ერთუც. უფრო ხშირია შემთხვევები, როცა აფრიკატი ც ფუძისეულადაა გაგებული და ხელმეორედ ხდება სახელის ბრუნება¹¹⁷; მაგ.: უთხრეს ერთუცს; ხევს. მას. 177,4; კოცნა ერთუცისა: იქვე, 145,1...

ხევსურულში -თვის თანდებულნი ფორმის მაგიერ უთანდებულო ნანათესაობითარი ვითარებითი იხმარება. ამავე დიალექტში -თან თანდებულის დართვისას მიცემითი ბრუნვის ნიშანი -ს ჩვეულებრივ არ იკარგება; მაგ.: ერთუცისად უთქომ: ხევს. მას. 180, 27 (ასევე: ერცხვისად: დიალექტ. ხევს. 11); ერთუცსთან გაცნობა: ხევს. მას. 175,10...

ართიქართი || ართიქათი, ართიანი, ართიმაჟირა

§ 260. ურთიერთობით ნაცვალსახელს ყველა ბრუნვის ფორმა არც სხვა ქართველურ ენებში მოეპოვება. ქანური ართიქართი || ართიქათი || ართიქართი გვხვდება უმთავრესად სახელობითსა, მიცემითსა და იშვიათად დაშორებითში; მაგ.: ართიქ-ართი ვიჩინით: ი. ყიფ. ხოფ. 20,13 — ერთმანეთი ვიცანით; ართიქართის პატი ნენა მო უწუმეთ! ქან. ტექსტ. II, 63,27 — ერთმანეთს ცუდი ენა რად ვუთხრათ! ართიქათიშენ კაი ენ! იქვე, 44,29 — ერთმანეთზე კარგი არის...

მეგრული ურთიერთობითი ნაცვალსახელი ართიანი იხმარება მეტწილად მიცემითსა და სახელობითში, ზოგჯერ კი — ნათესაობითსა და მიმართულებითშიც. ზუგდიდურ-სამურზაყანულსა და იშვიათად სენაკურშიც მიცემითის -ს აფრიკატ ც-ში გადადის. ამავე ბრუნვაში ბრუნვის ნიშნის შემდეგ ზოგჯერ ჯ ჩნდება ხოლმე; მაგ.: გიყორდანი ართიანი: ი. ყიფ. ქრესტ. 79,6 — გიყვარდეთ ერთმანეთი; გამეფებხის ართიანსჯ: იქვე, 31,25 — გამოეთხოვნენ ერთმანეთს...

ამავე ბრუნვებში გვხვდება მეორე ურთიერთობითი ნაცვალსახელი ართიმაჟირა || ართიმაჟია („ერთიმეორე“); მაგ.: ართმაჟირას კითხეს: მ. ხ. მ. ტ. 41,5 — ერთიმეორეს კითხეს; ართიმაჟირაშ ჯინი: იქვე, 14,29 — ერთიმეორის ჯინი; ქიმერთეს ართმაჟიაჰა: იქვე, 303,23 — მივიდნენ ერთიმეორესთან...

¹¹⁷ ალ. კინჭარაული, ხევსურულის თავისებურებანი, გვ. 22.

უშხვარ, უშხვარ, უშხვარ

§ 270. სვანურ ურთიერთობით ნაცვალსახელს ჩვეულებრივ მიცემითსა და ნათესაობითის ფორმა მოეპოვება. მიცემითში იქნება უშხვარ || უშხვარ || უშხვარ (შდრ. ლშხ. ეშხვარ), ნათესაობითში კი — უშხვარიშ || უშხვარიშ || უშხვარეშ. ლახამულურში დასტურდება აგრეთვე ნათ. ბრუნვის შეკუმშული ფორმა უშხვრე (← უშხვარეშ). იშვიათად ეს ნაცვალსახელი შეიძლება შეგვხვდეს ვითარებითში; მაგ.: უშხვარ ხაბიკ: პროზ. ტექსტ. II, 99,10 — ერთმანეთს აბჯენია; ედხიდებ უშხვარიშ ლიწოდ: იქვე, 102,5 — გაუხარდათ ერთმანეთის ნახვა; უშხვარეშ იმედ: სვან. პოეზ. I — ერთმანეთის იმედი; შიზრ ხოყირა უშხვარლ: პროზ. ტექსტ. II, 311, 5 — ხელები დაურტყამს ერთმანეთისათვის.

განსაზღვრებითი ნაცვალსახელები

თჯთ, თვით, თავადი || თავად, თვითონ

§ 271. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი თჯთ, თვით უბრუნველი სიტყვაა, მას არც მრავლობითის ფორმა გააჩნია. იგი მეტწილად სხვა სახელთან ერთად გვხვდება, მსაზღვრელად ახლავს უმთავრესად პირის ნაცვალსახელებს, რომლებიც ჩვეულებრივ სუბიექტად გვევლინებიან სახელობითსა, მოთხრობითსა და მიცემით ბრუნვებში¹¹⁸. ძველ ქართულში ამ ნაცვალსახელის ადგილი მტკიცედ განსაზღვრული არაა. იგი იხმარება როგორც საზღვრულის წინ, ისე მის მომდევნოდ. საშუალო და ახალ ქართულში თვით ჩვეულებრივ შესიტყვების წინა წევრს წარმოადგენს; მაგ.: თჯთ იგი იყო სამართელ: ლ 17,16C; შემოვიდა თვით ისიც: ა.წ. IV, 67; თჯთ მან აღიკიდის: საბა ასურ. 11,35; შენ თჯთ უწყი: შუშ. V, 103; მან თჯთ იცოდა: ი 2,25...

ეს ნაცვალსახელი დამოუკიდებლადაც გვხვდება. ასეთ შემთხვევაში მასთან საზღვრული სახელი, მართალია, რეალურად არ არის წარმოდგენილი, მაგრამ იგი უთუოდ იგულისხმება; მაგ.: თჯთ წარჰყვა: ხანძთ. ოგ 45; თჯთ უწყოდა: ი 6,6; თჯთ უბრძანა: ხანძთ. მშ 24...

„თჯთ უბრძანა“ სავარაუდო სახელს გულისხმობს: „მან თჯთ უბრძანა“. ამის გარეშე შეუძლებელია თჯთ ნაცვალსახელი ზმნას უშუალოდ დაუკავშირდეს¹¹⁸, რადგანაც როგორც ცნობილია, მო-

¹¹⁸ ი. ი მ ნ ა ი შ ე ი ლ ი, სახელთა ბრუნება, გვ. 527.

¹¹⁸ იქვე, გვ. 528.

ქმედებით ბრუნვაში დასმული სახელი ზმნას პირში არ შეეწყობა.

§ 273. თავადი ჩვეულებრივ ოთხ ბრუნვაში გვხვდება: წრფელობითსა, სახელობითსა, მოთხრობითსა და მიცემითში. იხმარება როგორც დამოუკიდებლად, ისე სხვა სახელის მსაზღვრელად; მაგ.: თავად შენ ასაკითა სრული ხარო: რუსუდან. 6,2; რომელსა-იგი თავადი ეწამა: საქმე მოციქ., და თავდმან ჰრქუა მათ: მ 8,26; ხოლო თავადსა იოჰანეს ემოსა სამოსელი: მ 3,4C...

ისტორიულ დოკუმენტებსა და ზოგ სხვა ძეგლშიც ბრუნვის ნიშანი დ იშვიათად დაყრუებული თ-ს სახით გვხვდება; მაგ.: არის ამის ნოწამე თავათ ღმერთი: დოკ. I, 14,1601; იქვე, 272, 1722; დოკ. II, 35,1733; მე მსურდა თავათ: ბესიკი, 13...

როგორც წარმოდგენილი მაგალითებიდან ჩანს, თავად-ის მნიშვნელობა იგივეა, რაც თვთ ნაცვალსახელისა. ამიტომაც, რომ ხშირად ესენი ერთიმეორის ნაცვლად გვევლინებიან ¹¹⁹. შევიდა თავადი ი 18,1 DE — შევიდა თვთ: C; თავადი იესუ: ი 2, 24 C — თვთ იესუ: DE... მაშინ თავადი ცა აღვიდა: ი 7,10 DE — მაშინ თვთ ცა აღვიდა: C.

ხშირია აგრეთვე შემთხვევები, როცა ერთსა და იმავე დროს ორივე ეს ნაცვალსახელი ერთად გვხვდება: თუით თავადი ღალადებს: Опис. 39; თვთ თავადი იტყუს: ზარზ. 175,8; ვინაჲთ-გან თვთ თავადმან იენე: ხანძთ. 16; თვთ თავადმან წამა: ი 4,44 C...

ერთი შეხედვით, ამ მაგალითებში თითქოს ადგილი აქვს ტავტოლოგიას, მაგრამ ფაქტობრივად აქ ყველგან თავადი ნაცვალსახელის ფუნქციას ასრულებს ¹²⁰ და უფლისა და იესუს შემცვლელად გვევლინება. ე. ი. „თვთ თავადი“ ნიშნავს „თვთ იგი (=უფალი, იესუ)“.

საყურადღებოა ამ მხრივ ოთხთავის რედაქციების ჩვენება: ხოლო თავადი მიექცა: მრკ 8, 33 DE; შდრ. ხოლო იგი მოიქცა: C — ხა ზა გარბაჲ; და ვითარცა ჯდა თავადი: მ 24,3 DE; შდრ. ჯდა რაჲ იგი: C; ხოლო თავადმან ჰრქუა მათ: მ 15,13 DE; შდრ. ხოლო მან მიუგო და ჰრქუა მათ: C; ხოლო თავადმან გამოსხა ყოველი: მრკ 5,40 DE; შდრ. ხოლო მან გამოსხა ყოველი: C — ხ ზ ი რ ა ზ ა ნ ს ა ლ ა რ ი თ ა ჭ ა დ ა მ ნ ს ს ხ ა ნ . ხოლო თავა-

¹¹⁹ ი. იმნაიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 528.

¹²⁰ იქვე.

დ მ ა ნ ა რ ა რ ა ა მ ი უ გ ო მ ა ს : ლ 23,9 DE; შ დ რ . დ ა მ ა ნ ა რ ა რ ა ა მ ი უ გ ო მ ა ს : C — *ს ა ნ ა ი ქ ი ნ ე ს ა ს ნ ა მ ა ს ა ყ ა თ ა ს ა ს ა ნ ა ნ ი* .

როგორც ვხედავთ, DE-ში ყველგან ნახმარია თ ა ვ ა დ ი , რომელსაც C-ში პირის ნაცვალსახელი შეესატყვისება. პირის ნაცვალსახელი გვაქვს აგრეთვე სომხურ ტექსტში.

მიუხედავად მრავალმხრივი მსგავსებისა, თუთ და თავადი ნაცვალსახელები მაინც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თუთ ფორმაუცვლელი სიტყვაა, რომელიც ზმნას ვერ შეეწყობა და ჩვეულებრივ მსაზღვრელად გვევლინება. თავადი კი ფორმაცვალბადი სიტყვაა, იგი წარმოგვიდგება სუბიექტად ან ობიექტად, ან მათ განსაზღვრებად იხმარება. მისი დამოუკიდებელი მნიშვნელობა უფრო ხელშესახებია. განსხვავება შეინიშნება იმ მხრივაც, რომ თუთ შედარებით ზოგადი მნიშვნელობის სიტყვაა, რომელიც განსაზღვრავს როგორც ადამიანის, ისე არაადამიანის აღმნიშვნელ სახელებს, თავადი კი ჩვეულებრივ ადამიანის სახელების მიმართ იხმარება. ამითაა გამოწვეული ის, რომ თუთ შეუღლებლივ უფრო ხშირად გვხვდება, ვიდრე თავადი.

ახალ ქართულში თვით ნაცვალსახელთან ერთად ამავე მნიშვნელობით იხმარება მისგან წარმოქმნილი თვითონ (← თვითვან ← თვით მან). ესეც უბრუნველი ნაცვალსახელია. იხმარება როგორც დამოუკიდებლად, ისე მსაზღვრელად.

უკვე აღვნიშნა, რომ სხვა ქართველურ ენებს თვით, თავად, თვითონ ტიპის ნაცვალსახელები არ გააჩნიათ. განსაზღვრებით ნაცვალსახელთა ფუნქციით აქ იხმარება მესამე პირის ნაცვალსახელი: სვან. ჯი, ჭან.-მეგრ. მუქ. მათი მორფოლოგიური ანალიზი ზემოთ იყო მოცემული და ამიტომ აქ აღარ გავიმეორებთ.

თითოეული

§ 278. თითოეული ცალკე აღებული იშვიათად გვხვდება. იხმარება უმთავრესად სახელობითსა, მოთხრობითსა, მიცემითსა და ვითარებითში. ამ უკანასკნელს ზმნისართული მნიშვნელობა აქვს; მაგ.: ისწრაფდა თ ი თ ო ე უ ლ ი ცთუნებდა იოდასაფისა: ცხ. იოდასაფისი, 124,18 ბ; იწყეს ზრუნვად და სიტყუად მისა თ ი თ ო ე უ ლ მ ა ნ : მ რ კ 14,19 C; მაღლით წარმოაჩინებდა თ ი თ ო ე უ ლ ს ა : ცხ. იოვ. ზედაზნ. 11,32 ა; თ ი თ ო ე უ ლ ა დ აკურთხნა: სახისმეტყ. ბ 8 — 9; თ ი თ ო ე უ ლ ა დ თარგმნა: კიმ. 1, 75,25...

უფრო ხშირად იგი განსაზღვრებად არის გამოყენებული. ძველ ქართულში საზღვრულს ჩვეულებრივ უძღვის, მაგრამ მის მომდევ-

ნოდაც გვხვდება. ახალ ქართულში გაბატონებულია საზღვრულის წინ.

თითოეული ხშირად მსაზღვრელად მოუდის -გან თანდებულით წარმოქმნილ არსებით სახელებსა და ნაცვალსახელებს მრავლობითში (თითოეული ამხანაგთაგანი, თითოეული ჩვენგანი).

ამ რიგის მაგალითები ძველ ქართულშიც გვხვდება, მაგრამ აქ ყურადღებას იქცევს შესიტყვების უფრო ძველი, უთანდებულო ფორმები, როცა თითოეულ ნაცვალსახელთან კუთვნილებითი ნაცვალსახელი გვევლინება. ძველ ქართულში უფრო მეტად შესიტყვების ეს ტიპია გავრცელებული, ახალი ქართულისთვის კი იგი სრულიად უცხოა (სახ. თითოეული ჩუენი, მოთხ. თითოეულმან ჩუენმან, მიც. თითოეულსა ჩუენსა, ნათ. თითოეულისა ჩუენისა, მოქმ. თითოეულითა ჩუენითა).

კაცად-კაცადო

§ 274. კაცად-კაცადი, რომელიც მხოლოდ ძველ ქართულს ახასიათებს, ჩვეულებრივ სამ ბრუნვაში გვხვდება: სახელობითსა, მოთხრობითსა და მიცემითში. მრავლობითი რიცხვის ფორმები არ მოეპოვება: განესაჯი კაცად-კაცადი: გამოსლვ. 18,16; მიილოს კაცად-კაცადმან: ხანმ. მრავალთ. 11 ა, 14; მიცემად კაცადსა: დაბ. 42,25.

ზემოდასახელებულ მაგალითებში ნაცვალსახელი ყველგან დამოუკიდებლად არის წარმოდგენილი, მაგრამ იგი იხმარება სხვა სახელის მსაზღვრელადაც. თითოეულის მსგავსად ასეთ შემთხვევაშიც ორი ტიპის შესიტყვება გვაქვს: კაცად-კაცადი ჩუენი და კაცად-კაცადი ჩუენგანი (შდრ. თითოეული ჩუენი, თითოეული ჩუენგანი)...

ყოველი

§ 275. ყოველი ფუძეკუმშვადი სახელია. მოეპოვება ყველა ბრუნვის ფორმა, გარდა წოდებითისა (ყოველ-ი, ყოველ-მან, ყოველ-სა, ყოველ-ისა, ყოველ-ითა, ყოველ-ად). მოქმედებითში ხშირად დაირთავს -ურთ თანდებულს, იშვიათად — კერძო-საც. თანდებულიან ფორმას ზმნისართული მნიშვნელობა აქვს (ყოველითურთ — „სრულიად“, „მთლიანად“, ყოველით კერძო — „ყოველ მხრივ“, „ყოველი მხრიდან“). ასეთივე მნიშვნელობა აქვს ვითარებით ბრუნვასაც (ყოველად — „სრულიად“). ძველსა და ახალ ქართულშიც მხოლოდ ნართ და თანით ნაწარმოები მრავლობითი მოეპოვება. ყოველი ნაც-

ვალსახელი ძველსა და საშუალო ქართულში დამოუკიდებლადაც ინმარება და მსაზღვრელადაც. ახალ ქართულში კი იგი მხოლოდ სხვა სახელის მსაზღვრელად გვევლინება. ყოველი დამოუკიდებლად:

მხოლოდობითი რიცხვი

სახ.: ყოველი... ჩემდა მოვიდეს: ი 6,37; თვით მოახსენა ყოველი: ვტ 681,2...

მოთხ.: ჩემი აწ ცანით ყოველმან: იქვე, 19,1...

მიც.: რომელნი შეურაცხ-პყოფდეს ყოველსა: მამ. სწ. 15,9; რომელი განპლევს ყოველსა: იქვე, 135,11...

ნათ.: რა ყოველის წინა ვისწაოთ: Оиис. 61; მისცა მას. ათეული ყოველისაგან: დაბ. 14,20...

მოქმ.: ბნებაჲ ჩნი ყოველით-ურთ შეიმოსა: კიმ. I, 92,3; მოვიდოდეს ცმანი ყოველით კერძო: ხანძთ. ოგ 50...

ვით.: შეწირა მოსე ყოველად ვერძი იგი: ლევიტ. 8,21...

მრავლობითი რიცხვი

შეგვპყრნა ყოველნი: ზარზ. 164, 5 — 6; ყოველნი იკითხვიდიან: ვტ 351, 2; ყოველთა იკით: იობ. 27,12; მიეცინ ყოველთავე: ხანძთ. კტ 41...

აღსანიშნავია ყოველი ნაცვალსახელის ერთი თავისებურება საშუალო ქართულში. აქ მისი ფუძე იკუმშება არა მარტო ნათესაობითსა, მოქმედებითსა და ვითარებითში, როგორც ეს ძველსა და ახალ ქართულში გვაქვს, არამედ ეს მოვლენა თავს იჩენს აგრეთვე მხოლოდობითისა და მრავლობითის სახელობითსა, მოთბობითსა და მიცემითში. შეკუმშული ფორმები განსაკუთრებით ხშირია „ვეფხისტყაოსანსა“ და თეიმურაზ პირველის, დ. გურამიშვილის, ბ. გაბაშვილის თხზულებებში. ზოგი მათგანი დაცულია ი. ქავჭავაძესთანაც; მაგ.: ყოველი ქვეყანა მოკაზმა: შაჰნ. II, 375; ყოველი სოფელი: ვტ 242,3, ყოველმან პირმან: იქვე, 112,3, გაგზავნა ყოველსა ქვეყანასა: შაჰნ. II, 378; ყოველნი: ვტ 95,3...

ყოველი ნაცვალსახელი ხშირად მიიღებს -ვე ნაწილსაც. ძველ ქართულში იგი შეუზრდელი სახითაა, უშუალოდ დაერთვის რომელიმე ბრუნვის ფორმას როგორც მხოლოდობითში, ისე მრავლობითში (ყოველ-ი-ვე, ყოველ-სა-ვე, ყოველ-ისა-ვე, ყოველ-ითა-ვე, ყოველ-ად-ვე, ყოველ-ნი-ვე, ყოველ-თა-ვე). ახალ ქართულში ნაწილაკი შეიძლება იყოს შეუზორცებელიც და შეზორცებულცი: და უთხრა მოსე სიმამრსა თჳსსა ყოველი ვე: გამოსლვ. 18,8; შენ ეტყოდე მას ყოველსა ვე: იქვე, 7,2; ყოველსა ვე ამას უსიტყვოდ იტანდა: შ. არაგვ.

I, 260 (ზღრ. ყოველივეს უამბობს: მ. ჯავახ. II, 286); რამეთუ ბრძენი იყო ყოველი თავე წმიდაა ესე: სინ. მრავალთ. 19,3; ყოველადვე მათი ვედრებაა უნდეს: ხანძთ. ო 60; ყოველნივე განიბნინეს: საქმე მოციქ. 8,1; კეთილი მოუკლებელი მიეცინ ყოველთავე: ხანძთ. კმ 41...

როცა ნაწილაკთან ერთად მოსალოდნელია თანდებული, მისი ადგილი ყოველთვის ნაწილაკის შემდეგაა: ყოველ-ისა-ვე-თუს (ზღრ. რომლ-ისა-თუს-ვე, ვი-ს-თუს-ვე)¹²¹; მაგ.: რაა მიევაგო... ყოველ-ისა-ვე-თუს: მამ. სწ. 135,2; არა ხოლო თუ დაბანისათუს გუბრანა სახლ ესე და მსგავსებაა მისი, არამედ ყოველ-ისა-ვე-თუს: იქვე, 53, 19; რაისა ვიელტოდით ყოველ-ისა-ვე-თუს: კიმ. 1, 37,22; ჰმადლობდეს ღა ყოველ-ისა-ვე-თუს: იქვე, 40,18...

ყველა

§ 276. ყველა ა-ზე ბოლოვდება, მაგრამ ფუძეუკვეცელი სახელია (ყველახვან, ყველასთვის,... ყველათი). მას ვითარებითისა და წოდებითის ფორმები არ მოეპოვება¹²². „ვეფხისტყაოსანსა“ და ზოგ სხვა ძეგლშიც ყველა სახელობით ბრუნვაში იშვიათად -ის დაირთავს ხოლმე. მოთხრობითში გამოყენებულია ფორმანტის საბივე ვარიანტი (-მან, -მა, -მ). მიცემითის ფორმა გავრცობილიცაა და გაუვრცობილიც.

სახ.: მომართვი ჩემი ყველაი: ვტ 52,3; ძმები ვართ ყველაი! ე. ნინ. 46; ავიღეთ ყველა: ამირანდარეჯან. 6; ყველა მავას მოჰყვება: ი. ჭ. II, 144...

მოთხ.: მოვიპირვოთ ყველა მან: შაჰნ. II, 386; ყველა მიცის მათი წარსული: მ. ჯავახ. II, 43...

შიც.: ყუელასა მეგვედრებ: ვისრ. 16,16; ყველას სამყოფად აქამეთო: ა. წ. IV, 22...

მოქმ.: შეჰფიცა... ყუელათა: ვისრ. 84,30; ვენაჯით, წყლითა და რისაც მქონებელნი არიან, ყველათი ავიღევით და მოგყიდეთ: დოკ. I, 369, 1736...

ყველა მხოლოდ ნარიან მრავლობითში იხმარება. დიალექტებში აქა-იქ შეიძლება შეგვხვდეს თანიანი და ებიანი მრავლობითის ფორმებიც; მაგ.: ყველანი წაიღინენ: ი. ჭ. II, 202; — ყვე-

¹²¹ ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 532.

¹²² ა. ყაზბეგის ნაწერებში ყველა წოდებითშიც გვხვდება კუთვნილებით ნაცვალაახელთან ერთად (ჩემო ყველაგ), მაგრამ ასეთ მიმართვისას მას სხვა მნიშვნელობა აქვს.

ლანი ვნახე: ა. ყაზბ. I, 106; ყველანი დაგვადნო: მ.ჯავახ. II, 235; მისი სიშვენიერე და სიტურფე ყველათა უკვირდა: შაჰნ. II, 388; რაც დევები იქნეს, ევაჟა სუყველათა დაჰხოცნეს: მთარაქ. 88; შავრიგდ-მოვრიგდით ყველები (← ყველაები): ქრესტ. ფშ. 154, 29.

არძო || არძა, ირი, კათთა || კატა, ირიფელი

§ 277. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელები ზანურში **არძო || არძა** (= ყველა, ყოველი) ჩვეულებრივ დამოუკიდებლად იხმარება. დამოუკიდებლად გვხვდება **ირი-ც**, მაგრამ იგი მეტწილად სხვა სახელის მსაზღვრელის როლში გვევლინება. ეგევე ითქმის **კათთა || კათა || კატა-ხ** შესახებაც. **არძო || არძა, ირი** ნაცვალსახელები გამოავლენენ უმთავრესად სახელობითის, მოთხრობითის, მიცემითისა და ნათესაობითის ფორმებს. მრავლობითი რიცხვი არ ეწარმოებათ. საზღვრულთან ერთად პრეპოზიციულად ხმარებისას **ირი** და აგრეთვე **არძო || არძა** ბრუნვისა და რიცხვის მიხედვით არ იცვლება. პოსტპოზიციური წყობის მაგალითები იშვიათია. საერთო წესის მიხედვით ასეთ შემთხვევაში ნაცვალსახელიც იბრუნება.

სახ.	არძო	არძა	ირი
მოთხ.	არძო-ქ	არძა-ქ	ირი-ქ
მიც.	არძო-ს	არძა-ს	ირი-ს
ნათ.	არძო-შ(ი)	არძა-შ(ი)	ირი-შ(ი)

მაგალითები:

არძო: **არძოქ** დიიჰყანჰყეს: ი. ყიფ. ქრესტ. 22, 23 — ყველა („ყველამ“) დაიჰყლიტა; **არძოს** სი ყინტგჰკ: იქვე, 15, 20 — ყველას შენ ყლაპავ; **არძოში** უნჩაში მოსამართეთ ქღდაახუნეს: იქვე, 43, 21 — ყველაზე უფროს მოსამართლედ დასვეს...

არძა: **არძაქ** ზუგიდიშა მიმოწურუ: იქვე, 1, 20 — ყველამ ზუგიდიდს მიმასწავლა; **არძას** ვკითხურენქ: იქვე, 1, 19 — ყველას ვკითხულობ; ასე დინილუ **არძაში** უჩაშ ბოშიქ: მ. ხ. მ. ტ. 3, 27 — ახლა ჩავიდა ყველაზე უფროსი ბიჭი...

ირი: **ირიქ** ბერეფე ქომეჩეს მექთების: ი. ყიფ. ხოფ. 5, 32 — ყველამ ბავშვები მისცა („მისცეს“) სასწავლებელში; თომა **ირის** ქუნჩარან დუდის: ჰან. ტექსტ. II, 108, 17 — თმა ყველას აქვს თავზე...

კათთა || კატა: **კათთა** თუთას... ფარა ნუნჯლონამტუ: ს. ღლ. არქაბ. 52, 24 — 25 — ყოველ თვეს ფულს უგზავნიდა: **კატა** ნდლა იბგარტუ: ჰან. ტექსტ. II, 92, 4 — ყოველ დღე ტიროდა...

მეგრ. **ირიფელი || ირფელი || ირფეი** (= ყველაფერი) იბრუნება თანხმოვანზე დასრულებული საზოგადო სახელების მსგავსად: სახ. **ირიფელ-ი || ირფელ-ი || ირიფე-ი**, მოთხ. **ირიფელ-ქ || ირფელ-ქ**, მიც. **ირიფელ-ს || ირფელ-ს || ირიფე-ს**, ნათ. **ირიფელ-იშ(ი) || ირფელ-იშ(ი)** და ა. - შ. **მაგ.:** **ირიფელი** კაკალო ქუშუწუუ: ი. ყიფ. ქრესტ. 29, 34 —

ყველაფერი კაკალ-კაკალ უამბო; ი რ ი ფ ე ლ ქ გეიყარუ: იქვე, 31,30 — ყველაფერი დაიძრა; თინა ი რ ფ ე ლ ს ქემგებვარებუ: იქვე, 2,2 — ის ყველაფერზე დაგებმარება; ი რ ი ფ ე ლ ი შ ე გოჩოლეუსუ: იქვე, 24,28 — ყველაფრისაგან გასცალეს...

მზგ || მაგ

§ 278. სევანური მზგ || მაგ განსაზღვრებითი ნაცვალსახელის ბრუნება სუბლექტურობით ხასიათდება. სახელობითის ფუძეს ყველა სხვა ბრუნვაში ჩი, ჩი ნენაცვლება. მოთხრობითი ბრუნვა -ემ სუფიქსით ეწარმოება. მიცემითში მეტწილად ნიშანს არ მიიღებს, იშვიათად გვხვდება ჩი-ს და აგრეთვე არქაული ჩი-ნ. ნათესაობითში: ბრუნვისეული -შ ელემენტი ჩვეულებრივ მოკვეცილია: ჩიმი, გვხვდება აგრეთვე ჩი-მ-იშ || ჩი-მ-იშ, რომელიც, როგორც ჩანს, მოთხრობითის ფუძიდან მომდინარეობს. შდრ. აგრეთვე ჩიემ → ჩიე. მრავლობითის ფორმა ამ ნაცვალსახელს არ გააჩნია. მსაზღვრელად ხმარებისას იგი ბრუნვის მხედვეთ არ იცვლება

სახ.	მზგ მაგ
მოთხ.	ჩი-ემ ჩი-ემ
მიც.	ჩი ჩი-ს
ნათ.	ჩიმი ჩიმი-იშ
მოქმ.	ჩი-ვშე
ვით.	ჩი-დ

მაგალითები: მზგ როქე აღშში: პროზ. ტექსტ. II, 91,4 — ყველა თესავსო; ჩი ემ სვა ლახტებნებ: სევან. პოეზ. I, 57,85 — ყველამ შეაფუტხა; ჩი ს ხელვქინალხ: იქვე, 64,51 — ყველას დასდევენ; გეზალდ ჩი დ ასლამაზ მიცხან: იქვე, 41 ხ, 45 — ყველა შვილს ასლამაზი მერჩია.

სხუაჲ, სხვა

§ 279. განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი სხუაჲ || სხვა ფუძეკვეციადი სახელია და ისევე იბრუნვის, როგორც ა-ზე დასრულებული საზოგადო არსებითი სახელები. ამ ნაცვალსახელს ყველა ბრუნვის ფორმა მოეპოვება, გარდა წოდებითისა. იგი წინადადებაში გვხვდება როგორც დამოუკიდებლად, ისე სხვა სახელის მსაზღვრელად. დამოუკიდებლად ასე იბრუნება:

	ძვ. ქართული		ახ. ქართული	
	მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი	მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
წრფ.	სხუა			
სახ.	სხუა-ჲ	სხუა-ნ-ი	სხვა	სხვ-ებ-ი
მოთხ.	სხუა-მან	სხუა-თ-ა	სხვა-მ	სხვ-ებ-მა
მიც.	სხუა-სა	სხუა-თ-ა	სხვა-ს	სხვ ებ-ს
ნათ.	სხვსა სხუ-ისა	სხუა-თ-ა	სხვ-ის	სხვ-ებ-ის
მოქმ.	სხუთა სხუ-ითა	—	სხვ-ით	სხვ-ებ-ით
ვით.	სხუა-დ	—	სხვა-დ	სხვ-ებ-ად

ძვ. ქართულში ეს ნაცვალსახელი სახელობით ბრუნვაში ა-ს დაირთავს. ა გვაქვს აგრეთვე ინგილოურში, ხოლო ხევსურულსა და გურულში (აქედან ეგნ. ნინოშვილის ნაწერებში) დასტურდება ი. ახალ სალიტერატურო ქართულში იგი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი. ფუძის ბოლოკიდური -ა ხმოვნის მოკვეცისა და უმარცვლო უ-სთან ბრუნვისეული -ი ელემენტის შერწყმის გამო ცველ ქართულში ნათესაობითა და მოქმედებითში თავს იჩენს ხოლმე ჯ: სხუისა→სხჯსა, სსჟითა→სსჯთა. მთელ რიგ ძეგლებში, რომელთაც არ ახასიათებთ ჯ-ს ხმარება, უი ჯგუფი უცვლელადაა დაცული. ასეთია, მაგალითად, ჰილ-ეტრატის იადგარი, რომლის გადამწერი, როგორც ჩანს, გარკვეული ორთოგრაფიული სკოლის გავლენას განიცდიდა. ინგილოურში ნათესაობით ბრუნვაში უი ჯგუფი იძლევა უმლაუტიან შ-ს. ძვ. ქართულში მიცემითისა, ნათესაობითისა და მოქმედებითის ფორმები ჩვეულებრივ მავრცობ -ა-ს დაირთავს, ახ. ქართულში კი ეს ბრუნვები წარმოგვიდგება როგორც გავრცობილი, ისე გაურცობელი სახით; მაგ.:

სახ: სხუა ა არს მომკალი: ი 4,37; სხვა დაუყენა: სიბრძნე სიცრ. 67...

მოთხ.: მიიღენ სხუამან: საქმე მოციქ. 1,20; სხვამ რაც უნდა სთქვას: ი. ჭ. II, 124...

მიც.: სხუასა როველოდეთ: მ 11,3; სხვას არა აქვს შაგის გაგება: ი. ჭ. II, 159...

ნათ.: სხჯსაგან არას იმარებედ: მამ. სწ. 157,14; სხვა შენტვის და შენ სხვისთვის: ი. ჭ. II, 75...

მოქმ.: არამედ სხჯთ ვილუაწო ზედა-მიწვენად საქმისა ამის; თჯ: ბალაჰვარ. 19,37; სხუითა გაიციინებს: ვისრ. 8,26...

ვითარ.: მიივლტოდეთ სხუად: მ 10,23... C; სხვაღ ჩემთვის ისე სჯობსო: რუსულ. 9,23...

§ 280. ამ ნაცვალსახელს ძვ. ქართულში ნართა და თანით ნაწარმოები მრავლობითი რიცხვის ფორმები მოეპოვება. მეტწილად ეს ფორმები გვხვდება აგრეთვე საწუალო საუკუნეების სალიტერატურო ენაშიც. ახალ ქართულში კი გაბატონებულია ებიანი მრავლობითი რიცხვი, თუმცა ზოგჯერ ნარ-თანინიციხზარება; მაგ.:

ხოლო სხუანი ეკიცხევდეს და იტყოდეს: საქმე მოციქ. 2,13; სხუათა განიყუეს: მამ. სწ. 223,26; რაზე ჩაუგდენ სხვათ ეს ბალდი ხელში? ვაჟა, V, 28... სხვები რომ კარგები იყონ: ა. წ. V, 47; არც სხვებმა მოუწონეს: ვაჟა, V, 124; სხვებს არ გაჰყოლოდა: ი. ჭ. II, 311...

შორის თანდებულთან ნაცვალსახელი ყოველთვის თანთან მრავლობითშია და თანაც ყოველთვის გავრცობილი: ერთ ჩვენ გლახთაგანს, სხვათა შორის, ნახევარი კვერციც ემართა: ა. წ. V, 29.

ხევსურულს მეტწილად სხვა ნაცვალსახელის ნარ-თანთან. მრავლობითის ფორმები ახასიათებს. თანით ნაწარმოებ მრავლობითის ფორმას ჩვეულებრივ მავრცობი -ა არ გააჩნია. როგორც ზემოთ წარვადგინილი მაგალითიდან ჩანს, ამგვარ შემთხვევას ვხვდებით ვაქას ნაწერებშიც: სხვათ არ გამაადგას: ხევს. მას. 129,26; სხვათ ძალით გაუმართავ ქსელი: ხევს. ტექსტ. 330,9...

ხევსურულსა და თუშურში ნარიანი და ებიანი მრავლობითის სახელობითში ბრუნვის ნიშანი -ი ჩვეულებრივ მოკვეცილია: რასაც სხვან მისცემენ: ხევს. მას. 130, 4 — 5; ცხვან კიდევ მეორე აყარსთან დამჯდარან: თუშ. ტექსტ. 41,22; სხვებ წავლენა-დჭერს მასქრიან: დიალექტ. ხევს. 5...

მთარაჭულსა და ზემოიმერულში -ებ სუფიქსის დართვისას ნაცვალსახელის ბოლოკიდური -ა ხმოვანი ხპირად არ იკვეცება. ასეთ პირობებში მთარაჭულში პარალელურად თავს იჩენს ასიმილაცია: სხვაები→სხვეები: სამი სხვაები ცოცხლები დაიჭირესყე: დიალექტ. მთარაჭ. 533; ამ სხვაებს უთხრა: ზ. იმერ. 79 (შდრ. სხვებ მა ნადარი მევიტანოთ: ქრესტ. შ. იმერ. 311,17); სხვეები ქვე აწუალებდენ: დიალექტ. მთარაჭ. 524...

შხვა, ჩქვა

§ 281. მეგრ. შხვა და ჭან. ჩქვა დამოუკიდებლად ხპარებისას ისევე იბრუნება, როგორც ა-ზე დასრულებული საზოგადო სახელი. ბრუნების პარადიგმი ასეთია:

მეგრულია			ჭანური	
მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი	მრ. რიცხვი	მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
სახ.	შხვა	შხე-ეფ-ი	ჩქვა	ჩქეა-ფ-ე
პოთხ.	შხვა-ქ	შხე-ეფ-ქ	ჩქვა-ქ	ჩქეა-ფ-ე-ქ
მიც.	შხვა-ს	შხე-ეფ-ს	ჩქვა-ს	ჩქეა-ფ-ე-ს
ნათ.	შხვა-ში	შხე-ეფ-იშ(ი)	ჩქვა-ში	ჩქეა-ფ-ე-შ(ი)
მირბართ.	შხვა-შა	შხე-ეფ-იშა	ჩქვა-შა	ჩქეა-ფ-ე-შა
დაშ.	შხვა-შე	შხე-ეფ-იშე	ჩქვა-შე	ჩქეა-ფ-ე-შე
მოკმ.	შხვა-თ(ი)	შხე-ეფ-ით	ჩქვა-თ(ე)	ჩქეა-ფ-ე-თ(ე)
ღანიშ.	შხვა-შო(თ)	შხე-ეფ-იშო(თ)		
გარდაქც.	შხვა-თ	შხე-ეფ-ო		

მაგალითები: ქილიიძახე შხვაქე: ი. ყიჟ. ქრესტ. 27,11 — დაიძახა სხვამ; შხვას დაჭარაჟუ: მ. ხ. მ. ტ. 38,6 — სხვას დააწერიან; სქანი ღუს შხვას ვადვანებექია: იქვე, 6,12 — შენს თავს სხვას არ დავანებებო; ჩქვაფეში ნენათე დულჯა მოთ იქომ! ს. ჟლ. არქაბ. 38,8 — სხვების სიტყვით (ენით) საქმეს რად აკეთებ!

იშგენ, მერმე

§ 282. სვანური იშგენ მოთხრობით ბრუნვაში -ემ სუფიქსს დაირთავს: იშგენ-ემ. ეს ფორმა გვაქვს ნათესაობითშიც. მიცემითი იწარმოება ფუძისეული ხმოვნის შეცვლით: იშგან. მიცემითის ფორმა ფუძედ არის გამოყენებული ვითარებითისათვის: იშგან-დ. ასე იბრუნვის აგრეთვე ამავე დანიშნულებით გამოყენებული მერმე (=მეორე). იშგენ-ს მრავლობითი რიცხვი ჩვეულებრივ არ ეწარმოება, საჭიროების შემთხვევაში გამოყენებულია მერმე-ს მრავლობითი რიცხვის ფორმები.

სახ.	იშგენ	მერმე	მერმულ
მოახ.	იშგენ-ემ	მერმ-ემ	მერმულ-დ
მიც.	იშგან	მერმა	მერმულ-ს
ნათ.	იშგენ-ემ	მერმ-ემიშ	მერმულ-ემ
მოქმ.	იშგნო-შე იშგან-შე	მერმო-შე	მერმულ-შე
ვით.	იშგან-დ	მერმა-დ	მერმულ-დ

მაგალითები: ი შ გ ე ნ მ ე გ ხ ა დ : პ რ ო ზ . ტ ე ქ ს ტ . II, 4,8 — სხვა ყველაფერი ჰქონდა; ბაჩუ ი მოდღე მოლა ი შ გ ა ნ შ ე : ი ქ ე ე , 289,23 — ქვით ან რამე სხვით... მ ე რ მ ჯ ლ ე ს ნ ა რ ჩ ი ქ ე დ ე მ ი დ ი ა რ ჯ ლ ხ : პ რ ო ზ . ტ ე ქ ს ტ . I, 20,29 — სხვები თურმე ჯერ არ ქამენ; მ ე რ მ ა ლ ს ლ ზ ხ ო : ს ვ ა ნ . პ ო ე ზ . I, 27b, 45 — სხვებს მიეცი.

განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები

განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთაგან ზოგი, ზოგიერთი, ერთი ძირეული ნაცვალსახელება, ვინმე, რამე || რამე, რომელიმე, როგორიმე, რაოდენიმე || რამდენიმე, ვიდაც(ა), რადაც(ა), რომელიდაც, როგორიდაც, რამდენიდაც კი წარმოქმნილია -მე, -დაც(ა) (ლა+ცა) ნაწილაკების საშუალებით. ბრუნების მხრივ თავისებურებას ნაწილაკიანი სახელები იჩენენ.

ზოგი

§ 283. ზოგი იბრუნვის როგორც თანხმონაწილედ დასრულებული სახელი, მას მოეპოვება ყველა ბრუნვის ფორმა, გარდა ვითარებითისა და წოდებითისა. საშუალო ქართულში იგი წოდებით ბრუნვაშიც გვხვდება. ხევსურულში სახელობითი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი. ამავე კილოსა და ფშაურში ზოგი მოთხრობითის ნიშნად -მ-ს (←-მა) დაირთავს: ზოგმ. პარალელურად იხმარება აგრეთვე ზოგემ (ხეეს.). მიცემითი ორი სახისაა: გაერცობილი და გაუერცობელი; მაგ.: დაღეწეს და ზოგი დაწეეს: ვტ 1053,4; ფული

ზოგი ამირანს გავატანე: მ. ჯავახ. II, 21... ზოგთა ვთქვით ამბავ-
დიდებულთა და ზოგმა ზოგთა: რუსუდან. 21,22; ზოგმ ბევრის
საუბარი იცის, ზოგმ ცოტათა: ხევს. ტექსტ. 334,2; ზოგემ (=ზოგ-
მა) მთა შაუკრა: ხევს. მას. 167,9... ზოგს რა უნდა ეყიდნა საშინა-
ოდ, ზოგს რა: ი. ჭ. II, 237; ზოგის თქმით კი — უხდებოდა კი-
დევაც: მ. ჯავახ. II, 242; ზოგით ტკბილეული იყიდა: მ. ჯავახ. I,
26; დაწერა, თუ: „ჩემნო ყმანო, გამზრდელნო და ზოგნო ზრდი-
ლნო“ ვტ 165,1...

ზოგი ნაცვალსახელის მრავლობითი რიცხვი -ნ და -თ(ა) სუ-
ფიქსებით იწარმოება, ახალქალაქი. ენაშიც წარ-თანინი ფორმებია
გაბატონებული, ოღონდ ფუძის გაორკეცებისას ზოგჯერ -ებ სუ-
ფიქსიც იჩენს თავს. ებიანი წარმოება გავრცელებულია მთის
კილოებში; მაგ.: ზოგნი გამოუტყეებდეს მჭეტთა მათ და ზოგნი
იგი ლაღებდეს ჳმითა მღლითა: თეკლა, 113; ზოგნი კალოს
სთოხნიან, ზოგნი უკვე ჰლწავენ: მ. ჯავახ. II, 334; ვახ! დაგვიმ-
ხეს ზოგთეს საქმეც! ი. ჭ. I, 92; ზოგები წინ ჩასხდეს: დიალექტ.
ფშ. 138; ზოგებმ თქვეს: „ჩამლას წავიდათ...“ ხევს. ტექსტ. 373,
16; ზოგებს მღურვა დაუწყავ: ხევს. მას. 185,20.

ზოგიერთი

§ 284. ზოგიერთი-ც ისევე იბრუნვის, როგორც ზოგი ნაც-
ვალსახელი. განსხვავება ისაა, რომ მრავლობითი ზოგიერთ ნა-
ცვალსახელს ჩვეულებრივ -ებ სუფიქსით ეწარმოება, თუმცა სახე-
ლობითში იშვიათად წარიანი ფორმებიც გვხვდება; მაგ.: უბასუ-
ხებენ ზოგიერთები: მ. ჯავახ. I,6; ზოგიერთებმა გვა-
რიანად მიუგეს: ა. წ. IV, 44; ნატო ნაკლებ ყურადღებას აქცევდა
ზოგიერთების ჩურჩულს: მ. მრეველ. 116; ამბობდნენ დაცინვით
ზოგიერთნი: ი. ჭ. II, 294...

ერთი

§ 285. ერთი განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი ¶დამოუკი-
დებლად ძალზე იშვიათად გვხვდება. იგი სისტემატურად სხვა სიტყ-
ვის მსაზღვრელად იხმარება. საზღვრულთან ერთად იბრუნება უმ-
თავრესად წრფელობითსა, სახელობითსა, მოთხრობითსა, მიცემი-
თსა და ნათესაობითში. ფუძის თავისებური სემანტიკის გამო.
ერთ-ს ძვ. ქართულში მრავლობითი რიცხვის ფორმები არ მოე-
პოვება; მაგ.: მიუგო ერთმან, რომლისა სახელი კლემჰა: ხანმ-
ლექტ. ლ 24,18; ერთმან უთხრა: — მეფობას იჩემებ და რად და-
გიტყვებია სამეფოო? სიბრძნე სიცრ. 38...

§ 286. ზემოთ აღინიშნა, რომ მიმართებით ნაცვალსახელთა ბრუნებისას -ც(ა) ნაწილაკის ხმარება ძველსა და ახალ ქართულში ერთ გარკვეულ წესს ექვემდებარება: ნაწილაკი ყოველთვის ბრუნვის ფორმას სულ ბოლოს დაერთვის, მისი შეზრდა ფუძესთან არასოდეს ჯარ ხდება. ამ მხრივ არსებითად განსხვავებული ვითარება გვაქვს ძველსა და ახალ ქართულს შორის -მე ნაწილაკიან ნაცვალსახელთა ბრუნებისას.

ძველ ქართულში მტკიცედ დაცულია ე. წ. შეუზრდელი ბრუნება, რომლის მიხედვითაც ფუძეს დაერთვის ჯერ ბრუნვის ნიშანი (თუ მრავლობითია, რიცხვის მაწარმოებელი) და შემდეგ -მე ნაწილაკი. ე- ი. იბრუნება სახელი, ნაწილაკი კი უცვლელად ბრუნვის მზამზარეულ ფორმას დაერთვის ბოლოში¹²³. ძველ ქართულში ამ წესიდან გადახვევის თითქმის არც ერთი შემთხვევა არ დასტურდება. საშუალო ქართულის ლიტერატურული ენისათვისაც დამახასიათებელია განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთა ძველი წარმოება, ე. ი. ნაწილაკშეუზრდელი ფორმები. თანდებულის დართვისას -მე ნაწილაკს ასევე სულ ბოლო ადგილი უჭირავს (ბრუნვის ფორმა + თანდებული + ნაწილაკი): ვისთჳსმე, ვისგანმე და ა. შ. მაგრამ როცა ცალკე მდგომი თანდებული გვაქვს, -მე ჩვეულებრივ სახელთან არის დაკავშირებული და არა თანდებულთან, თუმცა გვხვდება საწინააღმდეგო შემთხვევებიც; მაგ.: რაქამს განრისხნის ვის-ზე დამე მეფე და უნებნ მოკლეაჲ მისი, წარავლინის ქადაგო: ბალაჰვარ. 31, 30 — 31; შღრ. უკუეთუ მძიჳესა რასმე თანა შეეკრას, დაინთქას: მამ. სწ. 150,25...

საშუალო ქართულში, როცა თანდებული ზედა დაქშინა შეიკვეცა და სახელს მიეკედლა, -მე ნაწილაკმაც ადგილი იცვალა და მათ შემდეგ მოექცა.

გინმე

§ 287. გინმე განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელს ძველ ქართულში მხოლოდ სახელობითის, მოთხრობითის, მიკემითისა და ნათესაობითის ფორმები მოეპოვება. ამასთან, სახელობითისა და მოთხრობითის ფორმა ერთი და იგივეა. ნათესაობითი იწარმოება რომელიმე თანდებულის დართვით.

¹²³ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა, I, მორფოლოგია, გვ. 43; მისივე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 104; ვ. თოფურია, -მე, -ვე, -ლა, -ლაც(ა) ნაწილაკიან სახელთა ბრუნება: კრებ. სახელთა ბრუნების ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, გვ. 131.

	მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
სახ.	ვინმე	—
მოთხ.	ვინმე	ვიეთმე
მიც.	ვისმე	ვიეთმე
ნათ.	ვის(გან)მე	ვიეთ(გან)მე

როგორც ხედავთ, ვინმე-ს მრავლობითში სახელობითი ბრუნვა არ მოეპოვება. ამ დანაკლისის ანაზღაურება ხდება ორმაგი მრავლობითის ფორმით, რომელიც საწარმოებლად ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას იყენებს¹²⁴ და თავის მხრივ ბრუნების ახალ პარადიგმს ქმნის: სახ. ვიეთ-ნ-ი-მე, მოთხ. ვიეთ-თა-მე, მიც. ვიეთ-თა-მე (|| ვიეთ-სა-მე), ნათ. ვიეთ-თა(გან)მე.

ერთად წარმოვადგენთ როგორც უნაწილაკო, ისე ნაწილაკიანი ბრუნების მაგალითებს: უცხოე ვინ მოვიდის: ცხ. იოვ. და ეფთ. 29,20; ვინმე აქა მდგომარეთაგანნი: მ 16, 28... არცა ვინ იხილოს და არცა ჭამის რაა: კიმ. I, 18,28... არცა ეხილვა ვის ესრეთ: მსაჯ. 19,30; მეც ავის მქმნელი არ ვეგონო ვისმე: სიზრძნე სიცრ. 21... ვითარმცა იმსახურა ვის განმე: მრკ 10,45; რაჟანს აღიწრა ვის დამე გულის-წყრომად: მამ. სწ. 8,13... უკუეთუ ვიეთმე შემთხვენ მთასა ამას ზედა: ცხ. იოვ. ზედაზნ. 55, 6 გ; ესმა ვიეთგანმე შენთჳს: საქმე მოციქ. 21,21 გ; იტყუიან ვიეთნიმე: Опис: 71...

რაამე, რამე

§ 288. -მე ნაწილაკის წინ ძველ ქართულში სახელობითი ბრუნვის ნიშანი **ა** ჩვეულებრივ შენახულია. ერთეულ შემთხვევაში **ა**-ს დაკარგვის ნიშადაზე ნაცვალსახელი შეიძლება ფუძის სახით იყოს წარმოდგენილი (**რაამე**→**რამე**). მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა სულ არ მოეპოვება. მიცემითს, როგორც წესი, ემფატიკური **ა** ხმოვანი არ დაერთვის, ნათესაობითი კი იშვიათად შეიძლება გავრცობილი სახითაც შეგვხვდეს. მოქმედებითი ბრუნვის ფორმა ჩვენს მასალებში არ შეგვხვედრია, ვითარებითისას კი ვადასტურებთ. საშუალო ქართულში სახელობითი ბრუნვის ნიშანი **ა** ყველგან დაკარგულია. ბოლოკიდური **ე** ხმოვნის მოკვეცის გამო ამ ბრუნვაში ნაცვალსახელი ზოგჯერ **რამ** სახითაა. ნათესაობითი ემფატიკურ **ა**-ს, როგორც წესი, არ დაირთავს. იგი ჩვეულებრივ ფუძეკვეცადია, მოქმედებითში კი თავს იჩენს ორგვარი ფორმა: ფუძეკვეცადი **რითმე** და უკვეცელი **რათმე**. ნაწილაკი ყოველთვის ფუძეს შეუზრდელი სახითაა.

¹²⁴ ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება, გვ. 536.

	ძვ. ქართული	ხაშ. ქართული
სახ.	რაამე რამე	რაამე რამ
მოთხ.	—	—
მიც.	რასმე	რასმე
ნათ.	რაასმე რაასანე	რისმე
მოქმ.	რაათიე	რითმე რათმე
ვით.	რადმე	რადმე

მაგალითები: რამეთუ არცა ერთი რაა ნაწილი... იხილვებოდა: ბასილი, 19,16... რომელსა თავი თვის რაა მე ეგონა ყოფად: ცხ. იოვ. ზედაზნ. 11,11; თუ რამ გაკლიაო, კიდევ მოვიმბტებო: რუსუდან. 14,11; არცა სუმიდა რას: საქმე მოციქ. 9,9; თუ თავსა შენსა რასმე უშეელი: რუსუდან. 127,10... კითხვად რაასმე მისგან: კიმ. I, 33,20; რომელი ღარადის ზრუნავს სულისა თვისსათვის და არა სხვისა რაასათვისმე: მამ. სწ. 214,10... ჩემის ხელით დაიხსნათ რითმეო: რუსუდან. 194,32... არა რადმე შეერაცხა თავი თვის: ცხ. შიოაქი და ევაგრ. 78,20...

რაა || რაამე ნაცვალსახელს ზრავლ. რიცხვი არ ეწარმოება. მხოლოდობითის ფორმას ზმნა მრავლობითშიც ეწყობა: რომელნი შეურაცხ-ჰყოფდეს ყოველსა და ჰგონებდეს თავთა თვისთა, ვათარმედ არიან რაამე: მამ. სწ. 15, 10...

რომელიმე

§ 289. რომელიმე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, უნაწილაკოდ საერთოდ არ გვხვდება. მას მოეპოვება ყველა ბრუნვის ფორმა, გარდა ვითარებითისა და წოდებითისა. მიცემითი, ნათესაობითი და მოქმედებითი ყოველთვის ემფატიკურას დაირთავს, მრავლობითი რიცხვი მხოლოდ ნარითა და თანით ეწარმოება.

	მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
სახ.	რომელიმე	რომელნიმე
მოთხ.	რომელმანვე	რომელთამე
მიც.	რომელსამე	რომელთამე
ნათ.	რომლისამე	რომელთამე
მოქ.	რომლითამე	—

მაგ.: რითმე ორად განკუთვთეს: კიმ. I, 59,22; გამოილო ნაყოფი და ყო რამელმანმე ასი, რომელმანმე სამეოცი და რომელმანმე ოც და ათი: მ 13, 23; რლსამე თავი წარჰკუთვთეს: კიმ. I, 39,21; შფოთ არიედ საქმისა რომლისათვისმე შე-

ურაცხისა: მამ. სწ. 161, 9; რომელნიმე იტყოდეს: მრკ 6,15 DE; რლთამე ასწავებდა და არწმუნებდა, რლთამე ამხილებდა: კიმ. I, 3,7...

ხანმეტ ლექციონარში ერთგან იკითხება: უკუეთუ ვიეთნიმე მიხუტევენთ ცოდვანი, მიხეტევენს; უკუეთუ რომელთანი შეხიპყრნეთ, შეპყრობილ (ხ)იყვენს: ი 20,23... კონტექსტის მიხედვით აქ თითქოს მოსალოდნელი იყო რომელნიმე, მაგრამ სინამდვილეში გვაქვს რომელთანი. იგი ორმაგი მრავლობითია. საწარმოებელ ფუძედ აღებულია ნათესაობითის ფორმა რომელთა, რომელსაც კვლავ მრავლობითის ნარი ერთვის: რომელ-თა-ნი. ეს ფორმა (თუ ჩასთან რაიმე საზღვრული არ ივარაუდება) შესაძლოა აქვე ნახმარი ვაჟთნიმე განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელის ანალოგიით იყოს გამოწვეული.

რაოდენიმე

§ 290. ეს ნაცვალსახელი უმთავრესად გვხვდება წრფელობითსა, სახელობითსა, მიცემითსა და ნათესაობითში. იხმარება ჩვეულებრივ სხვა სახელის მსაზღვრელად.

	მხ. რიცხვი	მრ. რიცხვი
წრფ.	რაოდენიმე რაედენიმე რაოდენიმე	რაოდენნიმე
სახ.	რაოდენიმე რაედენიმე	რაოდენთამე
მიც.	რაოდენსამე რაედენსამე	რაოდენთაიმე
ნათ.	რაოდენისამე რაედენისამე	რაოდენთაიმე

§ 291. განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთა ძველი, ნაწილაკ-შეუზრდელი წარმოება დღესაც ცოცხალია, მაგრამ სათანადო ფორმები განსაკუთრებით გავრცელებული იყო მე-19 საუკუნის ლიტერატურულ ენაში. ამ მხრივ უპირველეს ყოვლისა უნდა დავასახელოთ მიცემითისა და ნათესაობითის ფორმები: მთელი კოზლოვიც რომ გადმოეთარგმნა ვისმე: ი. ჭ. IV, 12; მეზობლისას იქნება ვისთანმე! ჭ. ლომთ. 32; ჯავრის ამოყრა შეიძლო ვიზედმე: ა. ყაზბ. I, 186; მე არ მინდოდა ჩემი ამბავი ვისთვისმე მეთქო: ი. ჭ. II, 38... ვითომ-და ეძებს რასმე: იქვე, 287; ცოდნაც ხომ რადმე ჰღირს! მ. ჯავახ. II, 396.

მე-19 საუკუნის ლიტერატურის კლასიკოსები სისტემატურად ხმარობენ მოქმედებითი ბრუნვის რითიმე ფორმას; მაგ.: რითიმე არ გაეკითხა: ი. ჭ. II, 254; გადაეწყვიტათ რითიმე: ა. ყაზბ. II, 48; თუ-კი რითიმე შემეძლება: შ. არაგვ. I, 284...

ნაწილაკშეუზრდელ ნაცვალსახელთა ბრუნების პარადიგმა ახალ ქართულში საბოლოოდ ასეთი სახე მიიღო:

სახ. მოთხ.	ვინმე	რამე (რაიმე)	რომელიმე	რამდენიმე
მიც.	ვისმე	რასმე	რომელსამე	რამდენსამე
ნათ.	ვის(ჯან)მე	რის(ჯან)მე	რომლისამე	რამდენისამე
მოკმ.	—	რითმე რითიმე	—	—
ვით.	—	რადმე	—	რამდენადმე

როგორც ვხედავთ, ეს ძველი წარმოება ამჟამად უკვე დეფექტურია, რადგანაც სათანადო ნაცვალსახელებს ყველა ბრუნვის ფორმა არ მოეპოვებათ ¹²⁵.

§ 292. მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრიდან ლიტერატურულ ენაში საკმაოდ სწრაფად ფეხს იკიდებს განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთა ახალი, ნაწილაკშეზრდილი წარმოება, რომელიც პირველისაგან იმით ვანსხვავდება, რომ ბრუნებისას -მე ნაწილაკი ფუძესაა შეზრდილი და სახელი ნაწილაკთან ერთად იბრუნვის როგორც ბოლოხმოვნისა. ასეთი წარმოება არაა დეფექტური, აწარმოებს ყველა ბრუნვას და გაბატონებულია თანამედროვე სალიტ. ენაში ¹²⁶. ყველა -მე ნაწილაკიანი განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელი ახალ ქართულში ფუძეუკვეცელია. ერთადერთი რამე ნაცვალსახელია, რომელიც ნათესაობითსა და მოკმედებითში გვაცლებს პარალელურ ფორმებს. იხმარება როგორც ფუძეუკვეცელი რამეს, რამეთი, ისე რამის, რამით. სახელობითშიც რამე-სთან ერთად გვხვდება რაიმე, რომელშიც ბრუნვის ნიშანი -ი შენახულია. ეს იზოგჯერ სახელს სხვა ბრუნვებშიც გადაჰყვება. სახელობითში იშვიათად დასტურდება აგრეთვე რამ, რამა, რამი. მოთხრობითში ძირითად (რამემ) ფორმასთან ერთად სპორადულად გვევლინება რამემ, რამემა და რამამ (ვაჟა-ფშაველასთან). რამდენიმე და რომელიმე ნაცვალსახელებს საერთოდ მრავლობითი რიცხვის ფორმები არ მოეპოვებათ, ვინმე და რამე კი მრავლობითს -ებ სუფიქსით აწარმოებენ.

მხოლ. რიცხვი

სახ.	ვინმე	რამე (რაიმე, რამ)	რომელიმე	რამდენიმე
მოთხ.	ვინმემ	რამემ	რომელიმემ	რამდენიმემ
მიც.	ვინმეს	რამეს	რომელიმეს	რამდენიმეს
ნათ.	ვინმეს	რამეს რამის	რომელიმეს(თვის)	რამდენიმეს(თვის)
მოკმ.	ვინმეთი	რამეთი რამით	რომელიმეთი	რამდენიმეთი
ვით.	ვინმედ	რამედ	რომელიმედ	რამდენიმედ

¹²⁵ ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, -მე, -ვე, -ლა, -ლაც(ა) ნაწილაკიან სახელთა ბრუნება, გვ. 131.

¹²⁶ ა. შ ა ნ ი ძ ე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 104; ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 131.

მრავლ. რიცხვი

საბ.	ვინმეები	რამეები
მოთხ.	ვინმეებმა	რამეებმა
მიც.	ვინმეებს	რამეებს
ნათ.	ვინმეების	რამეების
მოქმ.	ვინმეებით	რამეებით
ვით.	ვინმეებად	რამეებად

მაგალითები: დიდი კაცთმოდულე ვინმე ყოფილა: კ. გამს. II, 53; ეხლა იქნებ ვინმემ იკითხოს: ა. წ. IV, 29; იქნება მოგიტაცა ვინმემ? მ. ჯავახ. I, 298; უხეირო ვინმეს არ შემყარო: დ. კლდ. 57... მე მოგიკვდე, თუ შენ გესმოდეს რამე: ი. ჭ. II, 164; ამოეკითხა რაიმემ? მ. ჯავახ. II, 31... რაც რამ საარჩო-საბადებელი ჰქონდა: ვაჟა, V, 79; ესეთი-ისეთი რაიმე ძალი მყავსო: იქვე, 175; თითქო სადილიდამ წაგილო რამემ: ი. ჭ. II, 272; არც რამეს მკითხავდა: ა. წ. IV, 44; სულ სხვა რამისთვის ფიქრობდა: კ. გამს. II, 15; ეს ხომ რამედ ღირდა! ლ. ქიაჩ. 41...

§ 293. წარმოების მიხედვით არასწორ და ამდენად არალიტერატურულ ნორმად ითვლება განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთა მესამე, ე. წ. ნარევი ანუ გარდამავალი სახეობა, რომელიც მიღებულია ნაწილაკშეუზრდელი ფორმების ხელახლა ბრუნებით. ასეთ შემთხვევაში ბრუნვის ნიშანი სახელს დაერთვის ნაწილაკის წინაც და მის შემდეგაც. ნარევი ტიპი ნაწილაკშეუზრდელ სახეობასთან შედარებით უფრო დეფექტურია, რამდენადაც ასეთი ფორმა გააჩნია ვინმე და რამე ნაცვალსახელს მიცემითსა და ნათესაობითში: ვისმეს, რასმეს, ვისმეს(თვის), რასმეს(თვის); მაგ.: რომ წასცდენოდა ვისმეს: ა. წ. IV; სიკვდილი იყო, რომ ვისმეს მოეშალა ამისი ქეიფი: ი. ჭ. II, 131; თუ ეს სოფელი ვისწავლებია ვისმესთვის: მ. ჯავახ. II, 491... არც თავის სიცოცხლით უმატებენ რასმეს ქვეყანასა: ი. ჭ. II, 221; მეც მინდოდა ერთის რასმის თქმა: იქვე, 93... მაგის ტყვიის ზუზუნი ერთ რათმედ ა ჰლირს! იქვე, ი. ჭ. 260...

§ 294. ზემოთ წარმოდგენილი მასალიდან ჩანს, რომ არა მარტო მე-19 საუკუნის მწერლობაში, არამედ თანამედროვე სალიტენაშიც მტკიცედ არ არის გატარებული ერთიანი ნორმა განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთა ხმარებაში. ერთმანეთშია არეული ნაწილაკშეზრდილი, შეუზრდელი და ნარევი ტიპის ფორმები. თვით ერთსა და იმავე მწერალთანაც სულ სხვადასხვაგვარად წარმოვადგება ეს ნაცვალსახელები. მაგალითად, ი. ჭავჭავაძის, ა. წერეთლის, ა. ყაზბეგის, მ. ჯავახიშვილისა და აგრეთვე სხვა მწერალთა თხზულებებში ერთნაირად გვხვდება როგორც ნაწილაკშეუზრდელი, ისე ნარევი ტიპის ფორმები, ხოლო დ. კლდიაშვილის, ს. მგალობლი-

შვილის, ნ. ლომოურისა და სხვათა ნაწერებში ეს ნაცვალსახელები იხმარება ნაწილაკშეზრდილი და შეუზრდელი სახითაც. რაც შეეხება ვაჟა-ფშაველას, მისი ენისათვის უფრო მეტად დამახასიათებელია ძველი ფორმები, თუმცა გვხვდება ახალი წარმოების ნიმუშებიც. მართო რამე ნაცვალსახელი რომ ავიღოთ, მისი ხმარების ასეთ¹²⁷კრულ სურათს მივიღებთ, მაგალითად, ქვემოთ ჩამოთვლილ მწერალთა მიხედვით

ი. ქავეჭავაძე — რამე, რამ, რამა... რამემ, რამის... რასმე, რითიმე... რასმეს, რასმის...
ვაჟა-ფშაველა — რამ, რაიმ, რამა, რამამ, რასამა, რასამ, რადმე...
რასმეს...

ა. წერეთელი — რაიმე, რამ, რამე, რამეს, რამესი...

ა. ყაზბეგი — რაიმე, რამე, რასმე, რითიმე... რასმეს...

ნ. ლომოური — რამ, რისამე... რასმეს...

ს. მგალობლიშვილი — რამ, რამემა, რისამე, რითიმე... რასმეს...

მ. ჯავახიშვილი — რაიმე, რამ, რამემ, რამეს... რადნე... რასმეს...

ლ. ქიაჩელი — რაიმე, რამედ... რასმე...

კ. გამსახურდია — რამ, რამეს, რამისთვის... რისამე...

ამგვარად, განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთა ბრუნების ე.წ. ნაწილაკშეზრდელი სახეობა თანამედროვე სალიტ. ენაში ძველი ქართულიდან მომდინარეობს, ნაწილაკშეზრდილი და ნარევი სახეობა კი თვით ახალი ქართული ენის ნიადაგზეა გაჩენილი. ამ უკანასკნელი ორი ტიპის ფორმები ლიტ. ენაში, როგორც ჩას, დამკვიდრებულია. როგორც ლიტერატურული გზით, ისე სხვადასხვა დიალექტის გავლენით. თანამედროვე სალიტ. ენაში ყველაზე მეტად ნაწილაკშეზრდილი სახეობის გავრცელებას, აშკარაა, ხელი შეუწყო იმან, რომ მას ბრუნების მეტი შესაძლებლობა მოეპოვება, ადვილი მოსახმარია და ამავე დროს ენის განვითარების ტენდენციის ამსახველია¹²⁷.

§ 295. განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთა ხმარების მხრივ. ქართული ენის დიალექტები ძირითადად ორ ჯგუფად შეიძლება დავეყოთ: მთის კილოებისათვის უფრო მეტად დამახასიათებელია ბრუნების ძველი, ნაწილაკშეზრდელი წარმოება, დიალექტთა უმრავლესობაში კი გავრცელებულია ნაწილაკშეზრდილი სახეობა. აქა-იქ ზოგჯერ თავს იჩენს ნარევი ტიპის ფორმებიც; მაგ.: აიყვან-

¹²⁷ ვ. თ. თ. უ. რ. ი. ა, დასახ. ნაშრ., გვ. 132.

და ვისმე: დიალექტ. მოხ. 40; შევეკამთ რასმეო: მთიულ. 57; რათმე დანაკლებული: ქრესტ. მთ. 193,25... აღარც საკურთხი მოქონდა ვინმეს: ქრესტ. გურ. 340,9; შეკაზმევედენ ერბოთი, მა-რილით, რამეთო! დიალექტ. რაჭ. 517...

ფონეტიკურ ცვლილებებს განიცდის დიალექტებში რამე ნაცვალსახელის ებიანი მრავლობითის ფორმები. მესხურ-ჯავახურსა და აქარულში ებ-ის დართვისას თავს იჩენს დისიმილაცია: ეე → იე (რამეები → რამიები), აქარულშივე იე იძლევა ეე-ს (რამიები → რამეები). ებიანი მრავლობითის ორგვარი ფორმა დასტურდება ინგი-ლოურში: რამეები || რამევი (|| რამევი); მაგ.: იყიდა იმრაინი რამიები: ქრესტ. მესხ. 235,10; ბრეტლი რამიები ვნახე: იქვე, აქარ. 366,32; მედთხოვენ იმფერ რამეფ: აქარ. 116,21; — ემ რამეებს თუ მაღლებ: დიალექტ. ინგ. 231... ემფურ რამევი: ინგ. ტექსტ. 260... ემგე რამევეს დედას უხარზავდა: დიალექტ. ინგ. 236...

§ 296. ცნობილია -ლაც(ა) ნაწილაკიან განუსაზღვრელობით ნაცვალსახელთა ბრუნების სამი სახე: ნაწილაკშუზრდელი, შერ-დილი და ნარევი. პირველ შემთხვევაში ნაწილაკი უშუალოდ ბრუნვის ფორმას დაერთვის ბოლოში. მეორე შემთხვევაში იგი მთლიანად ფუძესაა შერდილი და ბრუნვის ნიშანი მას მოსდევს, ხოლო ნარევი ანუ გარდამავალ ფორმაში ორი — ლა-ცა — ნაწილაკიდან პირველი ფუძეს არის შერდილი, მეორე კი ბრუნვის ფორმას დაერთვის ბოლოში. თანამედროვე სალიტ. ენაში გაბატონებულია მეორე, შერ-დილი სახეობა. მესამე სახეობა თანდათან გამოდის ხმარებიდან, პირველი კი ძალზე იშვიათად გვხვდება¹²⁸. პირველი ტიპის წარმოებას მოთხრობითის ფორმა არ მოეპოვება. მეორე ტიპის წარმოება ნათესაობითსა და მოქმედებითში გვიჩვენებს პარალელურ ფორმებს, რადგანაც -ცა ნაწილაკის ბოლოკიდური -ა შეიძლება შეიკვეცოს და შეიძლება არა¹²⁹, ე. ი. გექონდეს: ვილაცის და ვილაცას, რალაცის და რალაცას, ვილაცით და ვილაცათი, რალაცით და რალაცათი.

	I	II	III
სახ.	ვილაც(ა)	ვილაც(ა)	ვილაც
მოთხ.	—	ვილაცამ	ვილანაც
მიც.	ვისლაც	ვილაცას	ვილასაც
ნათ.	ვის(გან)ლაც	ვილაცას ვილაციის	ვილას(გან)აც
მოკმ.	—	ვილაცათი ვილაციით	ვილათიც
ვით.	—	ვილაცად	ვილადაც

¹²⁸ ა. შანიძე, გრამატიკის საფუძვლები, გვ. 107; ვ. თოფურია, ნაწილაკიან სახელთა ბრუნება, გვ. 133.

¹²⁹ ა. შანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 107; ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 134.

სახ.	რალაც(ა)	რალაც(ა)	რალაც
მოთხ.	—	რალაცამ	რალამაც
მიც.	რასლაც	რალაცას	რალასაც
ნათ.	რის(გან)ლაც	რალაცას რალაციის	რალას(თვისა)ც
მოქმ.	რითლაც	რალაცათი რალაცით	რალაცითც
ვით.	რალლაც	რალაცად	რალლაც

მაგალითები: ვილაც მოთრეულხარო: ი. ჭ. II, 293... ვილაცამ თოფი ჰკრა: ა. წ. IV, 30; (შდრ. ვილამაცა სთქვა: ი. ჭ. II, 243; ვილამაც უთუოდ დანაესა: ლ. ქიაჩ. 22); ვილაცას მარხავდნენ: მ. მრევლ. 42 (შდრ. ვილასაც... მუშტს უღერებდა: ი. ჭ. II, 292; ვილაციისა მცხვენოდა: მ. ჯავახ. I, 56 (შდრ. იგრძნო. ვილასიც ხელი: ა. ყაზბ. I, 184)... მას რალაც უნდოდა ეკითხა: კ. გამს. II, 23; თითქო შეაშინა რალაცამაო: ი. ჭ. II, 312 (შდრ. უცბად რალამაც გრიალი დაიწყო: ა. წ. IV, 20); რალაცას ითხოვდა: ვაეა, V, 34 (დაუწყო რალასაც ძებნა: იქვე, 173; დაუწყო რასლაც ძებნა: იქვე, 174)...

ნათესაობითის ჩვეულებრივ ფორმასთან ერთად გვხვდება ორი სხვა ვარიანტიც რილაცის და რილასიც, რომელიც ამოსავლად გულისხმობს რა ნაცვალსახელის კვეცად ფუძეს: კაზლოვი ცდილა... რილაციის გამოხატვასა: ი. ჭ. IV, 6; რილაციის თქმა უნდოდა: ი. ჭ. II, 93... ყველას პირისახეზედ რილასიც მოლოდინი ეტყობოდა: ა. ყაზბ. I, 111...

ვილაც(ა) და რალაც(ა) ნაცვალსახელებს მრავლობითი ჩვეულებრივ -ებ სუფიქსით ეწარმოებათ. იგი დაერთვის ნაცვალსახელის როგორც ვილაცა, რალაცა, ისე შეკვეცილ ვილაც, რალაც ფორმებს: ვილაცაები, რალაცაები... ვილაცები, რალაცები. პირველ შემთხვევაში ზოგჯერ თავს იჩენს სრული რეგრესული ასიმილაცია: -ებ სუფიქსის -ე ხმოვანი იმსგავსებს -ცა ნაწილაკის ბოლოკიდურ ხმოვანს და ვილებთ: ვილაცეები (← ვილაცაები), რალაცეები (← რალაცაები). ეს სხვადასხვა ფორმა შეიძლება პარალელურად შეგვხვდეს ერთი და იმავე მწერლის ნაწერებში; მაგ.: ვილაცეებს საქონელი შეერეკნათ: კ. გამს. II, 17; რალაცაებს მოსთქვამდა: ი. ჭ. II, 231; რალაცები მიიხრა: იქვე, 59; ჰბოდავდა რალაცეებსა: იქვე, 219.

დასტურდება ებიანი მრავლობითის მეორე ვარიანტიც, რომელშიც -ლა და-ც ნაწილაკები გათიშულია ერთმანეთისაგან რიცხვისა და ბრუნვის მაწარმოებლებით; მაგ.: რალაებიც მივართვით: ნ. ლომ. 30; სხვა რალაებმაც... იმოქმედეს ჩემზე: იქვე, 5; იყაყანეს კიდევ რალაებზედაც: იქვე, 20...

ალ. ყაზბეგის ნაწერებში გვხვდება ვილაც ნაცვალსახელის ნარიანი მრავლობითის ფორმაც: აქ ვილაცანი უნდა დასახლე-

ბულიყენენ: I, 218; — რას თავს იგდებთ, ვილაყანი ხართ? II, 10; ვილაყანი მოსულიყენენ: I, 105...

მითინი, მუთუნი, ნამუთინი

§ 297. განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები მითინი (ვინმე), მუთუნი (რამე), ნამუთინი (რომელიმე) მეგრულში თანხმოვანზე დასრულებულ საზოგადო სახელთა ბრუნებას მისდევენ. გაბატონებულია ბრუნების ერთადერთი — ნაწილაკეზრდილი — სახეობა; ბრუნვის ნიშანი, როგორც წესი, დაერთვის სახელს ნაწილაკის შემდეგ. სენაკურში მოთხრობითის ფორმა ბოლოში ზოგჯერ ირაციონალურ გ-ს დაირთავს, ზუგდიდურ-სამურზაყანულ კილოყავში კი მიცემითის ნიშნის შემდეგ უ ჩნდება: მუთუნქ, მუთუნცუ (← მუთუნსუ ← მუთუნს). აქვე მიცემითის ნიშანი -ხ ც-ში გადადის: მითინც, მუთუნც.

სახ.	მითინი	მუთუნი	ნამუთინი
მოთხ.	მითინ-ქ	მუთუნ-ქ	ნამუთინ-ქ
მიც.	მითინ-ს	მუთუნ-ს	ნამუთინ-ს
ნათ.	მითინ-იშ(ი)	მუთუნ-იშ(ი)	ნამუთინ-იშ(ი)
მიმართ.	მითინ-იშა	მუთუნ-იშა	ნამუთინ-იშა
დაშორ.	მითინ-იშე(ნ)	მუთუნ-იშე(ნ)	ნამუთინ-იშე(ნ)

მაგალითები: ქიქე მუთუნი ქაჩუქი: ი. ყიფ. ქრესტ. 5,16 — ცოტა რამე აჩუქე; ვა მოხვალამუქო მუთუნცუ მ. ხ. მ. ტ. 290,10 — არ შეხვედრიხარ რამეს? მაქე მუთუნიში ოშიიბუშა გახოლუ-უქია: ი. ყიფ. ქრესტ. 23,14 — მე ცოტა რამე საშოვარზე წავალო; ნამუთინეეფი დოხაშუ, ნამუთინეე დოქუ: იქვე, 41,8 — ზოგიერთები მოხარშა, ზოგიერთები შეწვა.

მიდგა, მუდგა, ნამუდგა

§ 298. მეორე ტიპის განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები მიდგა (ვილაყა), მუდგა (რალაყა), ნამუდგა (რომელიდაც) და მათი ვარიანტები მიგიდა, მუგიდა, ნამუგიდა იბრუნვიან როგორც ა-ზე დასრულებული საზოგადო არსებითი სახელები, ოღონდ მრავლობითი რიცხვი არ ეწარმოებათ. ამ ნაცვალსახელებსაც ნაწილაკეზრდილი ბრუნება ახასიათებთ.

სახ.	მიდგა	მუდგა	ნამუდგა
მოთხ.	მიდგა-ქ	მუდგა-ქ	ნამუდგა-ქ
მიც.	მიდგა-ს	მუდგა-ს	ნამუდგა-ს
ნათ.	მიდგა-შ(ი)	მუდგა-შ(ი)	ნამუდგა-შ(ი)
მიმართ.	მიდგა-შა	მუდგა-შა	ნამუდგა-შა
დაშორ.	მიდგა-შე	მუდგა-შე	ნამუდგა-შე
მოქმ.	მიდგა-თ(ი)	მუდგა-თ(ი)	ნამუდგა-თ(ი)
დანიშნ.	მიდგა-შო(თ)	მუდგა-შო(თ)	ნამუდგა-შო(თ)
გარდაქც.	მიდგა-თ	მუდგა-თ	ნამუდგა-თ

როცა ვგვივე ნაცვალსახელები -ნი-ს დაირთავენ (მიღგენი, ჟუღგენი || მუღგდენი), მაშინ ეს ნაწილაკი შეიძლება მოექცეს როგორც ბრუნვის ნიშნის წინ, ისე მის მომდევნოდაც; მაგ.: მიღგარღ ნი: ი. ყიფ. ქრესტ. 80,25 — ვილაც რომ იყო; მაჟირა დლას მიღგაქ რღ ნა: იქვე, 22,21 — მეორე დღეს ვილაც რომ იყო; მიღგაში სქუაქ მორთას: მ. ხ. მ. ტ. 40,8 — ვილაცის შვილი მოვიდეს; მუგიდა რე ნი ქემონწყუნსუ: ი. ყიფ. ქრესტ. 26,31 — რაღაც რომ არის, მონაგრევის; მუგიდაქიე ნი ჩხილიტი ქინიკათუუ; იქვე, 38,22 — რაღაცაჲ შხვლეტა მოადინა...

მითხანი, მუთხანი, ნამუთხანი

§ 299. ჭანური განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელებიც მითხანი (ვილაცა), მუთხანი (რაღაცა), ნამუთხანი (რომელიღაც) ჯ მეგრულის მსგავსად მხოლოდ და მხოლოდ ნაწილაკშეზრდილ ბრუნებას გვიჩვენებენ, ე. ი. ბრუნვის ნიშანი დაერთვის სახელს ნაწილაკის შემდეგ.

სახ.	მითხანი	მუთხანი	ნამუთხანი
მოთხ.	მითხანი-ქ	მუთხანი-ქ	ნამუთხანი-ქ
მიც	მითხანი-ს	მუთხანი-ს	ნამუთხანი-ს
ნათ.	მითხანი-შ(ი)	მუთხანი-შ(ი)	ნამუთხანი-შ(ი)
მიმართ.	მითხანი-შა	მუთხანი-შა	ნამუთხანი-შა
დაშორ.	მითხანი-შე(ნ)	მუთხანი-შე(ნ)	ნამუთხანი-შე(ნ)
მოკმ.	მითხანი-თე(ნ)	მუთხანი-თე(ნ)	ნამუთხანი-თე(ნ)

მაგ.: მუთხანი გიწვან: ჭან. ტექსტ. II, 26,8 — რაღაცას გეტყვი; მუთხანს ოწყედღუ: იქვე, 34,4 — რაღაცას უყურა; მი-თხანიშ ცხენი გოლუხთასენ: იქვე, 44,23 — ვილაცის ცხენი დადის თურმე; ნამუთხანის მარქვალი ვარ დვასქვას: ჭან. ტექსტ. I, 2,13 — რომელიღაც კვერცხი არ დაედების...

ჟერვალე, ხედვალე, მალე, ჟერხი

§ 300. სვანურში განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები ხედვალე (რომელიმე, რომელიღაც) და მალე (რამე, რაღაცა) ნაწილაკშეხორციელებული იბრუნება. მოთხრობითისა და ნათესაობითის ფორმები ერთნაირია, მიცემითს -ა აწარმოებს. რაც შეეხება ჟერვალე-ს, (ვინმე, ვილაცა), იგი ნარევი ტიპის ბრუნებას გვიჩვენებს. მოთხრობითში გვაქვს, ერთი მხრით, ჟერვალე-ში, ხოლო მეორე მხრით, ჟერ-დ-ვალე-ში, ამ უკანასკნელში ბრუნვის ორი ნიშანია წარმოდგენილი: ერთი (-დ-) სახელს ნაწილაკის წინ დაერთვის, მეორე (-ემ) კი — ნაწილაკის შემდეგ. ასეთივე მდგომარეობაა მიცემითში, რო-

მელშიც შესაბამისად ბრუნვის ნიშნად წარმოდგენილია როგორც -ხ-, ისე -ა-. მიცემითის ფუძეა გამოყენებული ნათესაობითში.

ნაცვალსახელი **აერხი ე. წ.** ქართველური ტიპის ბრუნებას მისდევს.

სახ.	აერვალე	ხედვალე	მრლე	აერხი
მოთხ.	აერვალე-მ აერდვალე-მ	ხედვალე-მ	მრლე-მ	აერხი-დ
შიც.	აესვალ-ა	ხედვალ-ა	მრლ-ა	აერხი-ს
ნათ.	აესვალე-მ-იშ	ხედვალე-მ-იშ	მრლე-მ-იშ	აერხიწ-შ

უარყოფითი ნაცვალსახელები

§ 301 (უარყოფითი ნაცვალსახელები, როგორც ზემოთ აღ-
ენიშნეთ, ვინ და რა კითხვითი ნაცვალსახელებიდან იწარმოება.)
რადგანაც ნაწილაკები (არა, ვერ || ვერა, ნუ, ნურა...) ამ სახელებს
თავში დაერთვის, მათ, რა თქმა უნდა, არ შეუძლიათ რაიმე გაგ-
ლენა მოახდინონ ბრუნების პროცესზე და ამიტომ უარყოფითი
ნაცვალსახელები ისევე იბრუნვიან, როგორც ცალკე აღებული ვინ
და რა. (ერთადერთი განსხვავება კითხვითი ნაცვალსახელისაგან
ისაა, რომ ძე. ქართულში არაარაჲ მიცემითსა და მოქმედებითში,
როგორც წესი, ემფატიკურ ა-ს არ დაირთავს¹ (არარას... არარაჲთ;
შდრ. რასა... რაჲთა), ნათესაობითში კი ორგვარი ფორმა გვაქვს:
არარაჲსა || არარაჲს. პირველი მეტწილად უფრო მაშინ გვხვდება
როცა იგი მსაზღვრელს წარმოადგენს. აქვე უნდა შევნიშნათ, რომ
ეს ნაცვალსახელი ხშირად იხმარება სახელობითსა და მიცემითში,
შედარებით იშვიათად — ნათესაობითსა, მოქმედებითსა და ვითა-
რებითში და, რაც მთავარია, ზოგჯერ მოთხრობით ბრუნვაშიც.
გვხვდება.)

საილუსტრაციო მასალას სათანადო შენიშვნებით წარმოვად-
გენთ ყველა უარყოფითი ნაცვალსახელისათვის ცალ-ცალკე ბრუნ-
ვების მიხედვით.

სახ.: არავინ იყოს მბრძოლ შენდა: იობ. 11,19; ვეოვინ
შემძლებელ არს: დამასკ. 268,6; ნუვინ შემამთხუვენ მე: ხანნიტი
ლექც. გალატ. 6,17; ნურავინ შემედავება: მ. ჯავახ. II, 515;
აღარავინა მყავდა: ი. ქ. II, 80; ვერღარავინ უძლის: მრკ
5,3 C; ველარავინ დასძრა: ი. ქ. II, 306; არარაჲ მიუგო: შუშ.
IX, 58; არარა იყო: ი. ქ. I, 152; ვერარაჲთ განერეს: ცხ.
იოდასაფ. 115, 3 — 4 ა; ვერარა... აძლობდა: მ. მრევლ. 13...

ახალ ქართულში არაგინ ნაცვალსახელს ბოლოში შეიძლება დაერთოს -ა ხმოვანი, თუ მას მოსდევს თანხმოვნით დაწყებული სიტყვა: არაგინა ჰყავს: ი. ქ. II, 47...

(ძვ. ქართულში არარაჲ-ს პარალელურად ზოგჯერ გვხვდება არარა-ც. არარა ახ. ქართულში იხმარება უმთავრესად სახელობით-ში და ისიც იშვიათად.)

შოთხ.: არაგინ ჩუენგანმან დააყენოს: დაბ 23,6; არაგინ იცის: ი. ქ. II, 34; ვერვინ ჯელ-იწიფა: შუშ. VIII, 16; არარა-მან დამაბრკოლა: ცხ. იოდასაფ. 102,6...

მიც.: არაგის უტეობს: Sin 43,84; ვერაგის ანდობდა: ა. ყაზბ. I, 62; ნუგის უთხრობთ: მ 17,9; ნურაგის გამოაცდევინოს: ი. ქ. II, 104; ალარაგის ჩხედავს: მ. ჯავახ. II, 297; არარას იტყვ: კიმ. I, 49,2; ნურარას ზისთს იურვით: საბა ასურ. 17,21...

მხოლოდ ახ. ქართულში, ისიც ძალზე იშვიათად, არაგინ ნაცვალსახელის მიცემითის ფორმა შეიძლება გავრცობილიც იყოს. ქართულურსა და კახურში ამავე ნაცვალსახელში მიცემითის -ს ზოგჯერ სრულიად იკარგება. ეგევე ემართება მას, როცა სახელს ზე თანდებული დაერთვის; მაგ.: არაგისა არა სწყყინდა: ვაჟა, V, 3... არაგი მოვწონებდითარო: ქრესტ. ქართლ. 24,7... არც არაგი-ზე კი ვეკი აქონდა: დიალექტ. მოხ. 38...

ნათ.: არაგის თუ ს დაქშულ არს: ბალაჰვარ. 52,14 ბ; ვერგის გან განიკურნა: ლ 8,43; არარაჲსა გან მოიყვანენ: სასულ. პოეზ. რმდ 39...

შოქმ.: რათა იყუნეთ... არარაჲთ ნაკლულევან: კათ. ეპისტ. O11.4; ვერ განვჰსენით ვერარაჲთ? მამ. სწ. 145,8; ვერრით გაძლება! ი. ქ. I, 33...

ვით.: არარად შეპრაცხოს იგი: მამ. სწ. 316,36; არარად იქმნება: კ. გამს. II, 92; ნურარად შეორგულდები: წმ. ცხ. 139...

უარყოფით ნაცვალსახელებს ჩვეულებრივ მრავლობითი რიცხვის ფორმა არ მოეპოვებათ, მაგრამ ძვ. ქართულში გვხვდება არარაჲ-ს წარიან მრავლობითში ხმარების თითო-ოროლა შემთხვევა; მაგ.: ჩუენ, არარანი ესე, დიდად ვზუაობთ: მამ. სწ. 70,6; ვითარცა არარანი შეერაცხნეს: ცხ. იოვ. ზედაზნ. 15,8 გ...

§ 302. (როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, არარაჲ || არარა, ვერარაჲ || ვერარა, ნურარაჲ || ნურარა ნაცვალსახელთა გამარტივების გზით არის მიღებული არაჲ || არა, ვერაჲ || ვერა და ნურაჲ || ნურა. ძველ ქართულში ეს ნაცვალსახელები ჩვეულებრივ სახელობითსა, მიცემითსა და ვითარებითში გვხვდება. ასევეა ახალ ქართულშიც,

ოლონდ ერთი განსხვავებით. სახელობითში არა და ვერა სულ არ იხმარება, ხმარების შემთხვევაში გარეგნულად ორივე მთლიანად დაემთხვეოდა სათანადო უარყოფით ნაწილაკებს. ძვ. ქართულში არაჲ, ვერაჲ და ნურაჲ მიცემითში გაუფრცობელი სახითაა, ახ. ქართულში კი გვხვდება როგორც გავრცობილი, ისე გაუფრცობელი ფორმები) „ვეფხისტყაოსანსა“ და საერო მწერლობის ზოგ სხვა ძეგლშიც ვერა ნაცვალსახელი ნათესაობითში ფუძეუქვეცელია (ვერას, ვერასათვის). ფუძეუქვეცელია იგი მოქმედებითშიც, ოლონდ პარალელურად გვხვდება ფუძეუქვეცელი სახითაც. ისე როგორც სხვა უარყოფით ნაცვალსახელებს, ვერა-საც მრავლობითი რიცხვის ფორმა საერთოდ არ გააჩნია, მაგრამ თუ აქა-იქ მაინც გვხვდება, ხელოვნურად ნაწარმოების შთაბეჭდილებას ტოვებს; მაგალითები: არაჲ არს გარეშე კაცისა: მრკ 7,15 C (შდრ. არარაჲ არს: DE); არას ვთხოვ: ა. წ. IV, 29; არაით ღონითა: ვისრ. 78,32, არად მიაჩნდა: კ. გამს. II, 40... ვერაჲ ირგეს: მამ. სწ. 224, 13; ვერას გააწყობ! ა. წ. 47; ვერაჲთ ღონისძიებითა: ცხ. იოდასაფ. 115, 3ბ. ვერად ვერ მოგებმარებით: ვტ 80,3... ნურაჲ გაქუნ: ლ 9, 3 DE; ნურას მითხრობ: ვისრ. 19,19; ნურად მოიცლიდეთა: ვტ 115,3...

მითი (ვარ) მუთუ(ვარ)

§ 303. (ქანურში უარყოფითი ნაცვალსახელები მითი („არაგინ“) და მუთუ („არარა“, „არაფერი“) ისევე იბრუნვიან, როგორც ი-ზე და უ-ზე დასრულებული საზოგადო სახელები: სახ. მითი, მუთუ) მოთხ. მითი-ქ, მუთუ-ქ; მიც. მითი-ს, მუთუ-ს; ნათ. მითი-ში(ი), მუთუ-ში(ი); მიმართ. მითი-შა, მუთუ-შა; დაშ. მითი-შე(ნ), მუთუ-შე(ნ); მოქმ. მითი-თე(ნ), მუთუ-თე(ნ); მაგ.: მითი ვარ ონ-ია? ი. ყიფ. ათინ. 77,34 — არაგინ არ არისო? მითი ქ ვა უჯოხუ: ჭან. ტექსტ. II, 45,26 — არაგინ არ დაუძახა; მითის ვარ უჩქინ: ი. ყიფ. არკაბ. 41,2^c — არაგინ არ იცის; მუთუ ვა ალოდგენან: ჭან. ტექსტ. I, 14,3 — ვერაფერს ვერ უზამენ; მუთუ ში ანბარი ვარ ულუნ: იქვე, 2,23 — არაფრის ამბავი არა აქვს...

მითა, მუთა, მითინი, მუთუნი

§ 304. (მეგრული უარყოფითი ნაცვალსახელები მითა და მუთა ისევე იბრუნვიან, როგორც ა-ზე დასრულებული საზოგადო სახელები¹³⁰: სახ. მითა, მუთა; მოთხ. მითა-ქ, მუთა-ქ; მიც. მითა-ს,

¹³⁰ И. Кипшидзе, Грам. мингр. языка, გვ. 050.

მუთა-ს; ნათ. მითა-ში, მუთა-ში; მიმართ. მითა-შა, მუთა-შა; დაშორ. მითა-შე, მუთაშე; მოქმ. მითა-თი, მუთა-თი; მაგ.: „სი მუთა გალოლენია“: ი. ყიფ. ქრესტ. 30,7 — შენ არაფერი არ დაგემატებაო; მუთაქე მაშუუ: იქვე, 36,10 — ვერაფერი ვიშოვე; სქუაშა მუთაქე მაახვარინ: იქვე, 11,18 — შეილს ვერაფერი დაეხმარა...

ამ უარყოფით ნაცვალსახელებთან ზმნა ყოველთვის დადებით ფორმაშია, მაგრამ როცა ზმნას ახლავს უარყოფითი ნაწილაკი, მაშინ მუთა და მითა-ს მაგიერ იხმარება განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები მუთუნი და მითინი; მაგ.: მითინი ვეცი ჩქინი უჩაშია: მ. ხ. მ. ტ. 11,8 — არაფერ არ იქნება ჩვენი უფროსი; მართინა მითინქ ვე ეჩინე: ი. ყიფ. ქრესტ. 51,21 — მაგრამ ის ვერაფერ ვერ იცნო; მითინცე (← მითინსე) ვე მეჩე: იქვე, 93,13 — არავის არ მისცა; მუთუნქე ვა აჰოფუ: იქვე, 36,12 — ვერაფერი ვერ დაიჭირა...

დწრ, დეშინწრ, დწსაშა, ნწრ...

§ 305. ძარ („ვინ“) ნაცვალსახელის შემცველი სვანური უარყოფითი ნაცვალსახელები დწრ (ბზ.), დწრ (ლშზ.), დარ (ლწტ.) „არავინ“, დეშინწრ||დეშწრ||დეშძარ (ბზ., ლწტ.), დეშერ (ლსბ.) „ვერაფერ“ და ნწრ „ნურაფერ“ ბრუნების ქართველურ ტიპს მისდევენ: ბრუნვის ნიშნად მოთხრობითში -დ გვევლინება, მიცემითში -ს და ნათესაობითში -შა ვარიანტი. შა („რა“) ნაცვალსახელით შედგენილი უარყოფითი ნაცვალსახელები კი მოთხრობითში ადილური ტიპის -ემ ფოლმანტს გვიჩვენებენ. დწრ და ნწრ ნაცვალსახელების ძირეული რ მიცემითსა და ნათესაობითში ჩვეულებრივ იკარგება (დწს, ნწს... დწშა, ნწშა); მაგ.: დწრ არი: პროზ. ტექსტ. I, 231,15 — არაფერ არის; დწრ დ მჰქებ: სვან. პოეზ. I, 30, 28 — არაფერ მითხრა; დწს მოშ ხვებტხედ: იქვე, 13,115 — ვერაფერ ვერ დავუბრუნებთ; დწს ხამქინდა: პროზ. ტექსტ. II, 4,32 — არაფერ ეზარებოდა; იშგნემ ღალსერ დეაშა ლემკაიე ხვი: სვან. პოეზ. I, 107,47 — სხვისი საწადელი მეტი არაფერის ვარ; დეშინწრ იმჭერი: იქვე, 14,16 — ვერაფერ ივებს; ნწრ დ ხექედ! იქვე, 51,5 — ნუვინ ეტყვიო!

ს ა ძ ი მ ბ ლ მ ბ ი

ა) პირთა

- აბესაძე ნ. 56, 209, 210, 357
 აბელიანი მ. 5
 აბრამაშვიანი ს. 8, 12
 ავახვანიძე რ. 19
 ავსალოვი კ. 29
 ალავერდიშვილი მ. 90, 190, 224
 ანტონი 1, 4, 15, 37, 38, 125
 აპარიაანი პრ. 6, 27, 29, 163, 280, 288
 ახვლედიანი გ. 195, 265, 275, 276, 309
- ბაბუნაშვილი ე. 52, 205, 237, 238, 287
 ბასიაშვილი ნ. 28
 ბეინი ა. 6
 ბენაშვილი ა. 1, 4, 44
 ბერიძე ეუკ. 192, 215
 ბლუმილდი ლ. 21
 ბოგორდიცი ვ. 18
 ბოპი ფრ. 35, 298
 ბრეჯინაშვილი მ. 237, 280
 ბრეჯინაშვილი კ. 104
 ბუბინი დ. 19
 ბუღაშვილი რ. 8, 23, 30, 300
 ბუღაშვილი ლ. 20, 27
 ბუღაშვილი თ. 17, 298
- გაგუა რ. 113
 გაბიაშვილი 2, 14, 15, 16, 38
 გამყარაშვილი თ. 51, 56, 57, 86, 98, 100, 101, 103
 გამყარაშვილი შ. 299
 გაჩეჩილაძე პ. 90, 92, 243, 248, 315
 გვარამია ა. 24
 ვიგინიანიშვილი ივ. 314
 ვიგინიანი გ. 52
- დავითაშვილი ი. 13
 დეცერტი გ. 54, 57
 დირი ად. 52
 დოდაშვილი ს. 1, 14, 15, 39, 105
 დონდუა კ. 52, 56, 181, 199, 206, 207, 325
- ერთელიშვილი ფ. 52, 188, 205, 206, 231, 232, 236
- ვანდრეისი ე. 20, 26
 ვინოგრადოვი ვ. 6, 19, 29, 298
 ვორობიოვ-დესიატოვსკი ვ. 28, 289, 299
 ვოსტოკოვი ა. 6
- ზურაბიშვილი თ. 89, 314
- ზაქარაიანი სვანთ 307
 თოფურია ვ. 49, 52, 56, 57, 83, 90, 96, 98, 102, 114, 124, 147, 176, 205, 212, 242, 253, 254, 255, 258, 274, 294, 295, 297, 307, 323, 326, 327, 332, 334, 345, 359, 373, 377, 379, 380
- თრაქიელი დ. 2
- იაკობინსკი ლ. 165, 166
 იელმსლევეი ლ. 21, 22
 იესპერსენი ი. 13
 იმნაიშვილი გრ. 70, 317, 351
 იმნაიშვილი დ. 52, 194, 257, 258, 286
 იმნაიშვილი ი. 51, 52, 82, 116, 133, 134, 152, 168, 181, 208, 211, 224, 236, 238, 250, 270, 293, 334, 336, 348, 361, 362, 366, 374
- იოსელიანი პ. 1, 3, 15, 39, 105
 იოფიკი ლ. 110

კარიკაშვილი დ. 1, 45, 46
კარტოზია გ. 158, 159
კაპარაუა გ. 56, 268, 287
კახაძე ო. 90, 93, 186
კელენჭერიძე მ. 1, 4, 5, 45
კვიციანი პ. 1, 3, 15, 41, 43, 44,
105, 111
კიკვიძე ბეს. 326
კლიმოვი გ. 180, 297
კობრაძე ჯ. 22
კუხნიძე პ. 167

ლაფონი რ. 56, 57, 97, 98, 99, 100
ლენინი ვ. 24
ლევინა ლ. 91, 128, 130, 263
ლომათაძე ქ. 112, 193, 194, 216,
227, 228, 234, 235, 258, 264
ლომათაძე ე. 164
ლომონოსოვი მ. 17

შაკალათია ფ. 129
მანჯგალაძე ა. 282
მარი ნ. 29, 30, 46, 47, 55, 57, 88, 95,
97, 106, 107, 108, 109, 127, 143,
159, 180, 186, 187, 190, 191, 193,
197, 212, 216, 217, 224, 225, 231,
236, 237, 238, 262, 266, 267, 269,
270, 271, 277, 279, 280, 281, 283,
286, 290, 295, 304, 332, 334, 335,
359
მარტიროსოვი არ. 86, 127, 152, 273,
277, 287, 287, 298, 351
მაკეაბარიანი გ. 144, 270, 325, 326, 345
მაკოშვილი ა. 112
მეგრელიძე ი. 321, 350
მეკელიანი რ. 54
მეიე ანტ. 29, 163, 167, 281, 289
მენოეშვილი გ. 164
მეშჩანინოვი ი. 31
მიქაბე ნ. 52
ნიკოლაიშვილი ი. 1, 15, 16, 45
ნიეარაძე შ. 138

ობედიანი ს.-ს. 77, 166, 262
პავსკი გ. 13, 29

პანოვი მ. 20
პეშკოვსკი ა. 17, 18, 19
პოტებნია ა. 17, 18

ფირკოვი ლ. 165
ერშენსკი ე. 20, 112
ეორდანი თ. 1, 4, 43, 53, 111, 290
ელენტი ს. 56, 87, 94, 96, 97, 117,
118, 145, 157, 269, 315

როგაუა გ. 52, 56, 95, 96, 97, 99, 111,
116, 157, 158, 159, 194, 199, 202,
207, 227, 238, 276, 284, 286
როსტიაშვილი ნ. 333
რედენკო ბ. 51

სვიტი პ. 21
სიდოროვი ე. 19
სიმონიშვილი თ. 51
სიხარულიძე ილ. 1
სოტნიკიანი პ. 298

ტუპიციანი გ. 25, 104

უთურგაძე თ. 138, 139, 303
ურილია ო. 263
უესლარი პ. 165

ფანჯიძე ვლ. 113
ფირალოვი გ. 1, 2, 3, 4, 14, 15, 16, 39,
39, 105
ფორტუნატოვი ფ. 18
ფოჩხუა ბ. 52, 166, 167, 176, 177, 178,
261

ჭავთარაძე ივ. 215, 216
ჭალანი მ. 56, 109, 120, 146, 161, 184,
187, 326, 328, 346
ჭაროელიშვილი ი. 1, 2, 3, 4, 14, 15,
38
ჭუთათელაძე არ. 1, 4, 44, 53

ღარიბიანი ა. 5

ყაუხჩიშვილი თ. 52, 197, 287
ყაუხჩიშვილი ს. 262

- ყფიიანი დ. 1, 3, 40, 53
 ყფიშჳიქე ი. 55, 57, 85, 143, 157, 159,
 160, 188, 193, 194, 197, 228, 229, 243,
 244, 245, 255, 256, 277, 304, 321, 350,
 359, 386
 შალამბერიქე გ. 52, 261, 267, 270, 271,
 272, 273, 279
 შანიქე ა. 1, 5, 35, 48, 49, 56, 61, 71, 73,
 77, 79, 80, 83, 105, 106, 107, 115,
 124, 138, 147, 151, 152, 180, 181,
 183, 191, 195, 199, 201, 211, 212, 213,
 217, 219, 223, 232, 237, 242, 247, 253,
 270, 286, 291, 292, 295, 296, 300, 311,
 312, 332, 334, 341, 358, 373, 380
 შანიქე შ. 52
 შანშოვანი ზ. 1, 14, 16, 36
 შარაქენიქე თ. 56, 121, 142, 144, 145,
 161, 162, 184, 188, 197, 210, 258, 259,
 260, 287, 296, 323, 324, 325, 326, 327,
 328, 340, 346
 შახმატოვი ა. 18
 შერცილი ბ. 27, 34
 შჳილტი კ. 57
 შუხართი ჰ. 168, 325, 331, 333
 შჳერბა ლ. 6, 20
 ჩერნიხი ჰ. 104
 ჩიქობავა არნ. 14, 27, 35, 51, 52, 55, 56,
 57, 79, 80, 85, 86, 87, 88, 94, 95, 99,
 101, 103, 112, 114, 124, 125, 131,
 132, 138, 142, 143, 146, 149, 159,
 164, 168, 180, 181, 182, 183, 185, 186,
 187, 188, 190, 193, 202, 216, 222,
 223, 230, 232, 233, 234, 268, 270, 271,
 273, 274, 275, 282, 283, 292, 296, 300,
 303, 306, 312, 318, 319, 321, 322,
 323, 326, 328, 331, 332, 334, 335,
 344, 347, 359
 ჩუბინაშვილი დ. 1, 4, 33, 34, 40, 105
 ცაგარელი ა. 35, 36, 97, 147
 ცერცვაქე ილ. 103
 ცორელი ფ. 53
 ძიძიგური შ. 52, 88, 90, 189, 238, 275,
 281, 283
 ძიძიშვილი მ. 216
 ძოწენიქე ქ. 90, 130, 266, 243, 282, 314,
 315
 ჰინჯარაული აღ. 131, 214, 302, 340,
 347, 360
 ხუბუა შ. 202
 ხუბუტია ჰ. 303
 ხუნდაქე ს. 1, 29, 44
 ჭავახიშვილი ივ. 50, 56, 97, 113, 221,
 222
 ჭანაშვილი მ. 1, 4, 34, 44, 45, 185
 ჭანაშია ს. 87, 323, 325
 ჭყირანიშვილი ევგ. 113.

ბ) ნაცვალსახელთა, ზნისნართთა და კავშირთა

ქართული

აგ 263	ადრე 275	ამამავალ-ი 232
აგა 266	აეგ 138, 139	ამანდ 140
აგე 263, 265	აეს 138, 139	ამალამ 276
აგეთ-ი 149, 329	აზომ-ი 154, 155	ამაშინ 140
აგეთა 150	აი 138, 145	ამგვარ-ი 150, 329
აგზომ-ი 155	აის 138, 139	ამდენ-ი 67, 153, 330
აგი 46, 50, 137, 138, 145	ამა- 137, 177, 312, 316	ამდონ-ი 153
აგე 149, 176, 261, 262, 266	ამაზლამე 277	ამდონეთ-ი 154
	ამათ-ი 115, 121, 129, 309	ამეზლამ 277

ამელამ 277
 ამონი-ი 153
 ამთენი-ი 153
 ამთონი-ი 153
 ამიერ 178, 270, 271, 272
 ამისი-ი 115, 121, 172
 ამისანა 152
 ამისთანა 67, 151, 152, 330
 ამიტომ 275
 ამნაირი-ი 67, 150
 ამომავალი-ი 232
 ამეურა 149
 ამფერი-ი 149
 ამლამ 276
 ანგე 265
 ანგრე 263
 ანღე 265
 აჲ 138, 145
 არა 253, 385
 არა-ჲ 252, 385
 არაინ 49, 83, 247, 248, 384, 385
 არაინა-ჲ 281
 არაკაცი-ი 249, 250
 არამინ 248
 არარა 251, 384, 385
 არარა-ჲ 83, 251, 247, 384
 არაფერი-ი 49
 არეინ 248
 არეინ 247, 248
 არიკაცი-ი 249
 აროვინ 248
 არლარავინ 254
 არცავინ 249
 არცივინ 249
 არცივინა 249
 არცრა 249
 არცრა-ი 249
 არცრა-ჲ 249
 ასღენი-ი 154, 155
 ასღონი-ი 154, 155
 ასე 50, 128
 ასეთი-ი 67, 148, 329
 ასთე 263
 ასრე 148, 176, 261, 262

ასრეთი-ი 148
 ასტე 263
 აჟ 50, 177, 266
 აჟა 177, 178, 265
 აჟანა 266
 აჟანე 266
 აჟენი-ი 253
 აჟთონი-ი 153
 აღარავინ 254
 აღარამინ 254
 აწ 178, 272
 აწე 272
 ახლა 178, 275
 ახლო 264
 ახლოს 264
 აჰანდე 265
 აჰა-ეგერა 264
 აჰა-ესერა 264

ძ 145
 ძე 12, 33, 41, 44, 67, 105, 127, 129, 137, 145, 163, 177, 310, 317
 ჯა 130, 131, 145
 ჯღენი-ი 154
 ჯიე 11, 12, 46, 47, 50, 53, 96, 114, 127, 128, 129, 136, 138, 142, 145, 146, 147, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 175, 176, 178, 261, 310, 317
 ჯეგვარ-ი 150
 ჯეგვარ-ი 150
 ჯეგითარი-ი 152
 ჯეგზომი-ი 154
 ჯეთი-ი 149, 329
 ჯეთა 150
 ჯეთური-ი 150
 ჯეთურა 150
 ჯეგმლევიანი-ი 152, 153
 ჯეგრ 265
 ჯეგრა 168
 ჯეგზომი-ი 155
 ჯეგი 129, 130, 131, 145
 ჯეგღენი-ი 154
 ჯეგრე 128, 149, 168, 169,

176, 261, 262, 266
 ჯერეგვარი-ი 150
 ჯერეთ 169, 262
 ჯერეთი-ი 149
 ჯერჭთ 262
 ჯეს 139
 ჯეზომი-ი 154, 155
 ჯემა-137
 ჯემგარ 140
 ჯემანდ 140
 ჯემურა 158
 ჯეჲ 145
 ჯესე 263
 ჯერი-ი 235
 ჯერთი-ი 82, 232, 234, 235, 372
 ჯერთიერითი-ი 211, 212, 357 357
 ჯერთიმორე 214
 ჯერთიმორე 215
 ჯერთიმორე 215
 ჯერთყვადი-ი 215
 ჯერთმანეთი-ი 76, 213, 357, 358
 ჯერთმანერთი-ი 211, 212, 213, 357, 358
 ჯერთმანეფ 216
 ჯერთმანეც 214, 359
 ჯერთმეთი-ი 214
 ჯერთმერთი-ი 214
 ჯერთურთი-ი 76, 213, 214, 357
 ჯერთუც 214, 360
 ჯერთჰამეთი-ი 215
 ჯერთჰანეთი-ი 215
 ჯერთჰანეც 215
 ჯერთჰანეთი-ი 215
 ჯერთჰანეთი-ი 215
 ჯერტყა 214, 215
 ეს 33, 41, 44, 67, 105, 127, 129, 137, 145, 163, 166, 177, 310, 317
 ესა 128, 130, 131, 145
 ესღენი-ი 154
 ესე 11, 46, 47, 50, 53, 96, 127, 128, 129, 136, 142,

144, 145, 146, 147, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 178, 181, 261, 310, 311, 317
 ეი-ეგვარ-ი 150
 ესეგვარ-ი 150
 ესევითარ-ი 152
 ესეზომ-ი 154, 155
 ესეთ-ი 148, 329
 ესეშლეან-ი 152, 153
 ესეოდენ-ი 154
 ესერა 168
 ესტ 127
 ესთენ-ი 154, 155
 ესთ 129, 130, 131, 145
 ესოდენ-ი 154
 ესრე 128, 148, 168, 176, 261, 262
 ესრეგვარ-ი 150
 ესრეთ 169, 262
 ესრტ 127
 ესრტთ 169, 262
 ეკ 266
 ეკა 266
 ეკე 266
 ექთენ-ი 153
 ექთონ-ი 153
 ეწ 178, 272
 ეხლა 178, 275

 ვერა 253, 385
 ვერა-ჲ 252, 385
 ვერაენ 247, 250
 ვერაკაც-ი 251
 ვერარა 247, 251, 384
 ვერარა-ჲ 83, 247, 251
 ვერარომელი-ი 251
 ვერეენ 248
 ვერეინ 83, 247, 250, 384
 ვერშინ 250
 ვერლარაეინ 254
 ველარაეინ 254
 კიდრე 281
 კითა 193
 კითა-ი 193

 ვითარ 281
 ვითარ-ი 195, 196, 197, 199, 200
 ვითარიც 204
 ვითარმედ 281
 ვითარცა 281
 ვინ 36, 37, 53, 54, 58, 67, 72, 182, 183, 185, 199, 200, 236, 237, 331, 332, 333, 352
 ვინა 185, 186
 ვინამ 239
 ვინამ 184, 281, 282
 ვინაც 203, 352
 ვინაცა 203
 ვინე 185
 ვინიგი 201
 ვინმე 36, 37, 40, 58, 81, 82, 232, 236, 232, 233, 237, 238, 239, 373, 377
 ვინლა 342, 343
 ვინლაც(ა) 242, 352
 ვინც(ა) 199, 201, 203, 352
 ვინცალ 242
 ვინცალა 242
 ვინცახა 243
 ვინცლა 242
 ვინცხა 242
 ვინძახა 243
 ვინძი 205
 ვირ 281
 ვირე 281
 ვის-ი 121, 198, 347
 ვისიც 204, 353
 ვილაც(ა) 241, 242, 380

 ზოგ-ი 37, 79, 80, 232, 233, 371
 ზოგიერთ-ი 232, 234, 372
 ზოგ-რიგა 233

 თაე-ი 46, 105, 106, 107, 108, 109, 124
 თაეად 28, 361
 თაეად-ი 219, 361, 363
 თაეათ 220
 თაეათა 219
 თაეის-ი 67, 121, 123, 124, 125
 თაოდ 220
 თვით 28, 77, 219, 361, 363
 თვითვან 220
 თვითვენ 220
 თვითონ 77, 219, 220, 351
 თვიონ 221
 თითან 220
 თითეული 223
 თითეულ-ი 223
 თითვან 220
 თითოეულ-ი 77, 223, 224, 363
 თითოეულ-ი 223
 თითომ 221
 თითონ 220
 თითუეულ-ი 223
 თუთ 219, 361, 363
 თუს-ი 67; 121, 123, 124, 125, 126
 თუთან 221
 თქენ-ი 117
 თქეე 88
 თქვენ 30, 48, 50, 59, 61, 63, 64, 65, 84, 86, 87, 88, 93, 94, 96, 100, 289, 291, 293, 299, 301, 302
 თქვენ-ი 61, 62, 63, 64, 65, 100, 101, 115, 116, 117, 307
 თქვენა 89, 90
 თქვენაი 117
 თქვენე 90, 91
 თქონ 93
 თქუენ 54, 84, 93, 96
 თქუენ-ი 115, 116, 117

 ი 138
 იგ 136, 137
 იგეთ-ი 149, 329
 იკერ 265

ეტი 32, 33, 34, 41, 43, 47, 133, 134, 135, 136, 142, 269, 270
 50, 53, 59, 67, 105, 127, 145, 146, 147, 168, 176, მაღ 138, 145
 131, 132, 133, 134, 135, 261, 310, 311 მაქ 267
 136, 137, 141, 142, 144, ისით-ი 148 მაქთენ-ი 153
 145, 146, 147, 163, 166, ისითა 149, 150 მაქტენ-ი 153
 167, 168, 171, 172, 173, ისოდენ-ი 154 მაშინ 277, 278
 175, 176, 178, 180, ისოვლე 263 მაშინც 278
 181, 292, 310, 311, 317 ისოლე 263 მე 29, 30, 33, 37, 48, 50,
 ეგრე 149, 176, 261, 262, 263 ისრე 148, 176, 261, 263 53, 54, 59, 60, 84, 97,
 266 ისტე 263 96, 113, 114, 283, 291,
 იეს 139 იქ 50, 177, 266 292, 293, 299
 იზდენ-ი 155 იქთენ-ი 153 მეგ 138
 იზომ-ი 154, 155 იქთონ-ი 153 მევე 145
 იი 138, 145 იქი 177, 178, 265 მენ 84, 85, 86
 იმა- 137, 177, 312, 316 იქინა 266 მენა 84, 85, 86, 87, 102,
 იმათ-ი 121, 122 იქინე 266 178, 179
 იმაშინ 140 კაცად-კაცად-ი 224, 364 მიერ 270
 იმგვარ-ი 329 მა- 137, 312, 316 მითანა 152
 იმდენ-ი 67, 153, 330 მაგ 228, 229 შინ 183, 185
 იმდონ-ი 153 მაგა- 137, 139, 177, 230, შინამ 239
 იმდონეთ-ი 154 312, 316 შინმე 239
 იმთენ-ი 153 მაგათ-ი 121 შინც 204
 იმთენი-ი 153 მაგგვარ-ი 150, 329 მის-ი 115, 121, 122, 124,
 იმთონ-ი 153 მაგდენ-ი 67; 153, 330 125, 126, 172
 იმიერ 178, 270, 271, 272 მაგლონ-ი 153 მისანა 152
 იმიოთ-ი 309 მაგე 138, 145 მიტომ 275
 იმის-ი 121, 122 მაგენ-ი 153 მუნ 279
 იმისთანა 67, 151, 152, 330 მაგთენ-ი 153 მუნქუესე 278
 იმიტომ 275 მაგთენ-ი 153 ნუეინ 49, 247, 251
 იმნაირ-ი 67, 150 მაგთონ-ი 153 ნურა 253, 385
 იმქურა 149, 158 მაგი 46, 50, 137, 138, 145, ნურა-ღ 252, 385
 იმფერ-ი 149 315 ნურავინ 49, 247, 251, 384
 ის 11, 25, 32, 33, 43, 47, მაგიერ 270, 271 ნურარა 247, 252
 59, 105, 131, 132, 133, მაგიოთ-ი 309 ნურარა-ღ 247, 252
 137, 141, 145, 163, 166, მაგის-ი 115, 121, 122, 172, ნურლარავინ 254
 177, 310, 311, 317 მაგისთანა 67, 151, 152, 330
 ისა 128, 130, 131, 145 მაგანიირ-ი 67, 150
 ისდე 263 მაგფერ-ი 149
 ისდენ-ი 154, 155 მაგან-ი 232
 ისე 50, 263 მათ-ი 115, 121, 122, 125
 ისევლე 263 მაი 138, 145
 ისეთ-ი 67, 148, 329 მაინც 278
 ისთე 263 მანდ 269, 270
 ისთევლე 263
 ისი 41, 127, 128, 130,

336, 337, 338, 339, 341, რანიერ-ი 196
 350 რად-იგი 201, 305
 რაბამ-ი 183, 195, 196, რადმე 36, 37, 81, 239,
 197 240, 374
 რაგვარ-ი 195 რადცა 201, 203, 350
 რაგვარიც 204 რადცა-იგი 206
 რაგორ-ი 195 რად-ძი 205
 რალარა 182 რაოდენ-ი 73, 74, 182,
 რაერთ-ი 182, 191, 192 191, 192, 353
 რაერთიც 201, 204 რაოდენი-იგი 201, 353
 რავა 195 რაოდენიმე 241, 376
 რავალ-ი 195, 196 რაოდენი-რად 205, 353
 რავარ-ი 195, 196 რაოდენიცა 201, 204, 353
 რავდენ-ი 191, 192, 199 რაეამს 283
 რავდენი-ესე 201 რაეურა 196
 რავდენიმე 241 რარიგ-ი 182, 195, 196
 რავდენი-რად 205 რასდენ-ი 191
 რავდენიცა 204 რასდენიც 204
 რავოედენ-ი 191 რასტენიც 204
 რაზომ-ი 191, 192, 283 რატომ 284, 285
 რათა 192 რაფერ-ი 196
 რაკი 283, 284 რაქტენ-ი 154, 192
 რამდენ-ი 171, 182 რაქტენიც 204
 რამდენიმე 232, 236, 241,
 377 რაქტონ-ი 192
 რამდენილაც 241 რაქტონიც 204
 რამდენიც(ა) 199, 201, 201,
 353 რალა 342, 343
 რამდონ-ი 191, 192 რალაც(ა) 241, 242, 381
 რამე 40, 232, 236, 239,
 240, 374, 377 რაც 74, 75, 201, 203, 350
 რამთენ-ი 192 რაცა 75, 199, 203, 350
 რამთენიც 204 რაკალ 242
 რამთენი-ი 192 რაცალა 242
 რამთენიც 204 რაცახა 243
 რამთონ-ი 191, 192 რაცლა 242
 რამთონიც 204 რაცხა 242
 რამტელ-ი 192 რაძალი-ი 192
 რამტელიც 204 რაძალა 243
 რამტენ-ი 192 რაძლა 243
 რამტენიმე 241 რაწამს 283
 რამტოლ-ი 191 რახან 283, 284
 რამტონ-ი 192 რახელ 283
 რანიერ-ი 182, 195, 196 რახელ-ი 196
 რაქტენ-ი 192 რაჭურა 196
 რაქტენიმე 241 რეეთ-ი 192
 რაქტოლ-ი 191 რეერთ-ი 192
 რაქტონ-ი 192 რეერთიც 204
 რაქტონიც 204 რეველ-ი 196
 რეთ-ი 192
 რემელ-ი 190, 191
 რემელიც 203
 რემელცხე 243
 რენენ-ი 190
 რემენიც 203
 რის-ი 121, 198, 347
 რისა 121, 198, 347
 რისაც 203
 რისიც 203
 რიტო 285
 როგო 196
 როგო-ი 196
 როგორ-ი 189, 195
 როგორიმე 232, 236
 როგორილაც 241, 242
 როგორიც(ა) 199, 201,
 204, 354
 როდინდელ-ი 182
 რომ 285, 286
 რომე 285
 რომელ 285, 286
 რომელ-ი 54, 73, 74, 182,
 189, 199, 200, 341
 რომელი-ევე 201
 რომელი-ესე 201, 208
 რომელიც-იგი 201, 208, 348,
 349
 რომელიმე 37, 79, 81, 232,
 რომელი-რად 205
 236, 238, 240, 375, 377
 რომელილაც 242
 რომელიც(ა) 74, 75, 199,
 201, 202, 208, 348, 349
 რომელიცა-იგი 206, 208,
 348
 რომელიცალ 242
 რომელიცალა 242
 რომელიცახა 243
 რომელიცხე 243
 რომელიცლა 242
 რომელიძახა 243
 რომენ-ი 190
 რომენიც 203

რომენიზე 241
 რომენიც 204
 როსტენიზე 241
 რუმელ-ი 191

სადა 282
 სხვა 77, 78, 230, 368
 სხვის-ი 121, 325, 310
 სხო 230
 სხუა-ღ 78, 230, 231, 368

ურთიერთ-ი 75, 213
 ურთიერთას 211, 212, 357, 359
 ურთიერთარს 212.

ჭენ-ი 94

ყვალა 226
 ყველ-ი 225
 ყველა 76, 77, 225, 226, 366
 ყველაკა 225, 227
 ყველაკაი 227
 ყველაშფერ-ი 228
 ყველასფერ-ი 228
 ყველაფერ-ი 227
 ყველაყა 226, 227
 ყველა-ყველა 76
 ყველე 226
 ყველე-ი 226
 ყოელ-ი 225
 ყოველ-ი 77, 225, 364
 ყოველიფერ-ი 227
 ყოელ-ი 225
 ყოლიკაც-ი 225
 ყოლისფერ-ი 228
 ყოლიფერ-ი 228
 ყორიფელ-ი 228

ყორფელ-ი 228
 ყუელა76

შე 88, 117
 შენ 30, 33, 37, 48, 50, 53, 54, 59, 60,
 61, 62, 65, 84, 86, 87, 88, 96, 99,
 100, 113, 289, 291, 293, 299
 შენ-ი 61, 62, 65, 99, 100, 115, 116, 307,
 308
 შენა 61, 88, 89, 90, 178, 179
 შენა-ი 117
 შენე 90, 91
 შენუ 92

ჩე 117
 ჩემ- 103, 113, 291
 ჩემ-ი 96, 97, 98, 99, 103, 115, 116,
 117, 307, 308
 ჩვენ 30, 48, 50, 59, 65, 66., 84, 86, 87,
 88, 93, 100, 101, 103, 113, 289,
 293, 299, 301, 302
 ჩვენ-ი 100, 101, 103, 115, 116, 117,
 307, 308
 ჩვენა 89, 90
 ჩვენი 90, 91
 ჩვენუ 92
 ჩონ 93
 ჩონ-ი 117
 ჩუნე 54, 65, 66, 84, 93, 96, 103
 ჩუნე-ი 103, 115, 116, 117

ცხვა 230
 ცხო 230

ჰაღ 145, 187
 ჰარ 226
 ჰეგე 138

ქ ა ნ უ რ ი

ა 145
 აკო 161
 აკონა-ი 160, 161
 აკონა-ღ 160
 აკონარ-ი 160, 161
 ამსყ-ი 277
 ამსერ-ი 277
 ამუ- 317, 318

ამუშ-ი 123
 ადა 141, 142, 145, 318
 არ 234, 235
 ართ-ი 234, 235, 236
 ართიკართ-ი 218, 360
 ართიკარტ-ი 218
 ართიქათ-ი 218, 360
 ართიქართ-ი 218, 360

ასტერ-ი 159
 აქ 268
 აქოლე 268
 აქოლუნდო 268
 აშო 263, 264
 აწი 273
 ბაზ-ი 236
 ბაშქა 231

დღე-ი 109	მუნ 188	ჩქუნ 84, 85, 86, 95, 101, 299, 300, 304
ეკო 161	მუნთხანი 244	ჩქუნ-ი 101, 115, 118, 119
ეკონა-ი 160, 161	მუ-მა 188, 343	ცჳან- 94
ეკონა-მ 160	მუდჳერ-ი 197	ცჳან-ი 118
ეკონარ-ი 160	მუფე-ი 197	
ემე- 319	მუფერ-ი 195, 197	
ემეშ-ი 123	მუქ 222	
ეჭ 268	მუშ-ი 123, 124, 198, 348	ხოლო 275
ეჟოლე 268	ნაკო 187, 190, 193	პა 145
ეჟოლენდო 268	ნაკოთი 209	პაგმა 258
ეშო 263, 264	ნამუ 187, 190, 343	პაკო 161
	ნამუთხანი 244, 383	პაკონა-ი 160, 161
ელ-ი 229	ნამა 190	პაკონარ-ი 160, 161
ექვა 84, 85, 86, 304	ნაქ 187	პამ 141, 142, 145, 317, 318
ექვან 84, 86, 304	ნაქელე 187	პამსერ-ი 277, 317, 318
ექვან-ი 101, 119	ნაქონერ-ი 187	პამუშ-ი 123
		პანდლა 277
ი 145	ორლო 275	პამა 141, 142, 145, 145, 147, 317, 318
ია 141, 142, 145, 319	სი 84, 86, 99, 100, 299, 300, 304	პამაშ-ი 123
იგ 145	სინ 84, 86, 304	პასტერ-ი 159
ირ-ი 228, 229, 367	სიან- 303	პაქ 268,
ისტერ-ი 159	სიან-ი 99, 115, 118	პაქო 268
კაა 229, 367	სო 186	პაქოლე 268
კათა 228, 229, 367	სონერ-ი 187	პაქოლენდო 268
კატა 229, 377	სოქელე 187	პაშო 263, 264
	სქან- 94	პაწი 273
მა 84, 86, 299, 300	სქან-ი 118	პე 145
მან 84, 86, 304		პეა 141, 142, 145, 146, 147, 319
მაელრა 231	შკიმ-ი 117, 118	პეაშ-ი 123
მთელ-ი 229	შკუნ-ი 118, 119	პეკო 161
მითი 209, 244	შკიმ- 303	პეკონა-ი 160, 161
მითი ვა(რ) 255, 386	შკიმ-ი 115, 117, 118	პეკონარ-ი 160, 161
მიოხანი 244, 383	შტე 84, 85, 86, 94, 95, 304	პემინდოს 278
მინ 183, 343	შტუნ-ი 115, 118, 119	პემინდორას 278
მინთხანი 244		ქემე-319.
მიშ-ი 198, 348	ჩქვა 230, 231, 370	ქემუშ-ი 123
მუ 142, 186, 188, 343	ჩქიმ- 303	ქექ 268
მუთი 209, 244	ჩქიმ-ი 96, 97, 98, 115, 117, 118	ქექო 268
მუთუ ვა(რ) 255, 386	ჩქინ 84, 85, 86, 95, 304	ქექოლე 268
მუთხანი 244, 383	ჩქინ-ი 115, 118, 119	ქექოლენდო 268
მუკო 193	ჩქე 84, 86, 304	ქეშო 263, 264
		პი 145
		პიკო 161

პიზ 141, 145, 319
პიმსერი 277
პიპუ- 319

პიმუშ-ი 123
პინდოს 278
პისტურ-ი 159

პიქ 268
პიქო 268
პიქოლუნდო 268

მ ე გ რ უ ლ ი

ათაქ 269
ათაქი 269
ათაში 263, 264
ათაშინე 264
ათე 142, 143, 144, 322
ათუხუმა 160
ათენა 145, 147, 322
ათუნერ-ი 157
ათუშ-ი 123
ათეჭგურა 157, 158
ამარ 265
ამდლა 277
ამსერ-ი 277
ამუდლა 277
ამუსერ-ი 277
ანდლა 277
ანწი 264
ართ-ი 234, 235, 236
ართიანი 218, 360
ართი-მაყია 218, 360
ართი-მაყირა 218, 360
არბა 228, 229, 367
არძო 228, 367
აქ 269
აში 263
აწი 264

ე 143, 145, 322
ეგვარ-ი 157
ეზმა 160
ეთექ 269
ეთექი 269
ეთეშ-ი 263, 264
ეთეშინე 264
ეთო 142, 143, 144, 322
ეთინა 143, 145, 147, 322
ეთიშ-ი 123
ეშარ 265
ენა 143, 145, 146, 322
ესხი 160
ეთერ-ი 157

ექ 269
ეშ-ი 125, 263, 264
ეჭგურა 157
თაქ 268, 269
თაქი 269
თაში 263
თე 142, 143, 145, 322
თენა 141, 143, 144, 145,
322
თენერ-ი 157
თეანს 284
თესხი 160
თექ 269
თექი 269
თეშ-ი 123, 263
თეშენი 276
თეცალ-ი 157
თეჭგურა 157, 158
თო 142, 143, 145, 322
თიზმა 160
თიშსერ-ი 277
თიმუსერ-ი 277
თინა 141, 143, 144, 145,
247, 322
თინერ-ი 157
თიყამს 278
თიყანს 278, 284
თისხი 160
თიშ-ი 123
თიშენი 276
თიცალ-ი 151, 157
თიწკუმა 278
თიჭგურა 157, 158
თქვა 84, 304
თქვან 84
თქვან-ი 101, 115
ი 143, 145, 322
იზმა 160

იმსერ-ი 277
იმუსერ-ი 277
ინა 143, 145, 146, 322:
ირი 367
ირიფე 229
ირიფელი-ი 229, 367
ირფე-ი 367
ირფელი-ი 367
იფერ-ი 157
იშ-ი 123
იტალ-ი 151

შა 84, 299, 300, 304
ში 182, 183, 343
შიგდენი 245
შიგია 245
შიღვა 244, 352
შიღგენი 245, 383
შითა 255, 386
შითი 209, 355
შითინე 243
შითინე 243
შითინი 243, 256, 382, 386,
387
შიშ-ი 193, 348
შე 185, 222, 343
შევილა 245
შევიდენი 245
შედვა 244, 382
შედგენი 245, 383
შედოვა 245
შეზმათი 209, 355
შეზუმა 194
შელა 255, 386
შეთი 209, 355
შეთენი 243, 244, 256,
382, 386
შეთო 191
შუნერ-ი 197
შუნერ-ი 157, 197

მუც 188	ნამუღა 286	შხვა 230, 370
მუეამს 284	ნამუღგა 244, 382	ჩქი 84, 95, 101, 299, 300,
მუეანს 284	ნამუთი 209	300, 304
მუსხი 191, 194	ნამუთინე 244	ჩქიმ-ი 97, 98, 115, 119
მუფერ-ი 195	ნამუთინი 243, 244, 382	ჩქინ-ი 101, 115, 119
მუშ-ი 123, 124, 198, 348	ოღრო 275	ჩქ 84, 95, 304
მუშენი 275	ორღო 275	ჩქემ-ი 96, 115
მუქომი 195, 197		ჩქენ-ი 115, 119
ნამღა 286	ხი 299, 300, 304	ხლო 275
ნამუ 190, 343	სქან-303	
	სქან-ი 99, 115, 119	

ს ვ ა ნ უ რ ი

ა 145	ამშელღ 162	ერგვან 210
ათხე 264	აშ 263, 264	ერვი 210
ალა 144, 145, 147, 324	აჯა 145, 324	ერხი 246
325, 228	აჯხე 162	ეშ 263, 264
ალანგ 162	აჯხემ 162	ეშვიფა 246
ალე 144, 145	აჯხე 162	ეშთან 162
ალემგ 162	გვიშე 120, 121	ეშხვითა 246
ალი 144, 145	გვიშევე 120	ეშხე 234
ალი 144, 145	გვიშგევე 120, 121	ეშხეფა 246
ალიმგ 162	ბუშგევე 98	ერა 123
ალღარეშ 123	ბუშგევე 120, 121	ერე 265, 269
ამ(ა)- 324	ბუშგევე 98, 101, 103, 115	ერეხ 269, 283
ანგვან 161	ბუშევე 212	ერეჟ 265
ამგვან 161	ღარ 258, 387	ერი 123
ამგვარ 161	ღესამა 258, 387	ერეშთან 162
ამე 265, 269	ღეშერ 259	ერთან 162
ამეგ 269, 283	ღეშინარ 259, 387	ერითან 162
ამეჟ 265	ღეშმარ 258, 259	ერქა 278
ამხე 162	ღეშსამა 258	მქვალღ 162
ამხემ 162		ეჟ 145
ამხე 162	ე 145	ეჯა 144, 145, 147, 221, 324
ამთან 162	ეგვან 161	ეჯანგ 162
ამითან 162	ეი 324	ეჯგვან 161
ამიშ 123	ეი 145, 324	ეჯგვან 161
ამიშ 123	ეიხემ 162	ეჯგვარ 161
ამიშთან 162	ეიმგ 162	ეჯგვარიგ 161
ამქალი 161, 162	ერიე 246	ეჯხემ 162
ამქალიბ 161, 162	ერეხი 246	ეჯი 124, 144, 145, 147,
ამღა 276	ერევა 210	324, 325, 328
ამშა 123	ერევან 210	ეჯინგ 162
	ერევან 210	ეჯკალი 161, 162

ექვლიბ 161, 162
 ეჯინარეშ 123
 ეჯლა 276
 ეჯლანი 278
 ეჯშელდ 162
 ეოშა 191
 ელოშა 208, 210
 ეოშენა 210, 356
 ეხვიმ 109
 იმცგაშ 283
 იმჯინაშ 283
 იმ 283
 იხემ 198, 348
 იმთე 283
 იმსგია 283
 იმსგოშ 283
 იმსკია 283
 იმლა 285
 იმშა 198, 348
 იმხან 283
 იმხენ 283
 ისგე 98, 120, 121
 ისგე 120, 121
 ისგეი 120, 121
 ისგეი 120, 310
 ისგეუ 98, 100, 120
 ისგეუ 28
 ისგეუი 98, 101, 102, 103, 115
 ისგეუი 98, 100, 115
 ისკეე 121
 ისკეუ 98
 ისკეუი 98
 იოა 198, 348
 იგენ 231, 371
 იგენ 231
 ლარ 184
 ლერხი 246
 მს 189, 246
 მსგ 228, 229, 230, 368
 მახუ 195
 მახუმ 195
 მახუმენ 210
 მახუმენა 209, 210
 მაა 187
 მან 186, 187, 189, 283, 345
 მანენ 209, 356
 მანახუმ 191, 195
 მანახუმენა 210
 მანამა 210
 მენრემე 231, 371
 მი 84, 85, 98, 299, 306
 მინ 221
 მინე 123, 124
 მიშგეი 120, 310
 მიშგეუ 96, 120
 მიშგეუ 120
 მიშგეუი 97, 98, 103, 115
 მიჩა 123, 124
 მრლე 245, 384
 მს 84, 120, 306
 ნაა 84, 306
 ნან 84, 85, 101, 102, 120, 299, 300
 ნიშგე 98, 120, 121
 ნიშგეე 120, 121
 ნიშგეეა 120, 121
 ნიშგეეა 98, 101, 103, 115
 ნომაგეეშ 259
 ნორ 258, 259, 387
 ნოსამა 258, 259
 მარ 184, 246, 345
 მარეა 210
 მარე 209, 210
 მერ 245
 მერე 246
 მენრე 246
 მერხი 246, 384
 მერეა 210
 მერეა 210
 მერეა 210
 მერეა 210
 მერენლე 245, 246, 384
 მერეა 210
 მერენა 210
 მერენა 209, 210, 356
 მერენა 210
 მერხი 245, 246, 384
 სგ 84, 306
 სგა 84, 306
 სგან 84, 102, 299, 300, 306
 სი 84, 85, 299, 306
 სკ 306
 უშხეარ 218, 219, 361
 უშხენარ 218, 219, 361
 უშენარ 218, 219, 361
 ხანა 190, 346
 ხეა 190, 345, 346
 ხედეა 210
 ხედენლე 245, 384
 ხედენა 210
 ხედენა 209, 210, 356
 ხედენა 210
 ხედენ 209
 ჯა 221, 222
 ჯეა 221
 ჯი 221, 222

ს ა რ ჩ ე ვ ი

შეშოკებათა განმარტება	V—[X
წინასიტყვაობა	X—X i

თავი პირველი

ნაცვალსახელი გრამატიკულ ლიტერატურაში	1—57
სახელწოდებისათვის	' 1
ნაცვალსახელის განსაზღვრისათვის	2
ნაცვალსახელი მეტყველების ნაწილთა სისტემაში	14
ნაცვალსახელთა შესწავლის ისტორიიდან ქართულში	35

თავი მეორე

ნაცვალსახელთა ძირითადი მნიშვნელობა	<u>58—83</u>
------------------------------------	--------------

თავი მესამე

ნაცვალსახელთა შედგენილობა, გენეზისის საკითხები	84—260
პირის ნაცვალსახელები	84
შესამე პირის ნაცვალსახელები	103
„თავთ“ პირის ნაცვალსახელის ფუნქციით	105
პირის ნაცვალსახელთა და ზმნაში პირის ნიშანთა გენეტური ურთიერთობისათვის	109
კუთვნილებითი ნაცვალსახელები	<u>113</u>
ჩვენებითი ნაცვალსახელები	<u>127</u>
ძიოეული ჩვენებითი ნაცვალსახელები	127
ნაწარმოები ჩვენებითი ნაცვალსახელები	147
სამწევრეანი თუ ორწევრეანი სისტემა?	163

ჩვენებით ნაცვალსახელთა და ბრუნვის ფორმანტთა ურთი- ერთობისათვის	179
კითხვითი ნაცვალსახელები	182
კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელები	199
შიმართებითი ნაცვალსახელები	199
ურთიერთობითი ნაცვალსახელები	211
განსაზღვრებითი ნაცვალსახელები	219
განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები	232
უარყოფითი ნაცვალსახელები	247

თავი მეოთხე

ნაცვალსახელების, ზმნისართებისა და კავშირების ურთაერთ- შიმართებისათვის	261—287
--	---------

თავი მეხუთე

ნაცვალსახელთა მორფოლოგიური ანალიზი .	288—379
ბრუნება და რიცხვის წახმოება	288
პირან ნაცვალსახელები +	289
კუთვნილებითი ნაცვალსახელები.	307
ჩვენებითი ნაცვალსახელები +	310
კითხვითი ნაცვალსახელები	331
კითხვით-კუთვნილებითი ნაცვალსახელები	347
შიმართებითი ნაცვალსახელები	348
ურთიერთობითი ნაცვალსახელები +	357
განსაზღვრებითი ნაცვალსახელები +	361
განუსაზღვრელობითი ნაცვალსახელები	371 +
უარყოფითი ნაცვალსახელები	383
პირთა საძიებელი	388
ნაცვალსახელთა, ზმნისართთა და კავშირთა საძიებელი	390